

श्रेष्ठि-देवचन्द्र-कालघानु-जैन-पुस्तकेश्वरे-मन्वाहः-१४ ।

श्रीमज्जयानन्दसरिशिष्याऽमरचन्द्रेण गुम्फिता

फलिकालसर्वज्ञ-श्रीमद्देवचन्द्राचार्यविहित-

श्रीसिद्धहेमचन्द्र-शब्दानुशासन-

बृहद्वृत्त्यवचूर्णिः ।

(बृहद्वृत्तिदुर्गपद-विवरणम्)

(नवपार्दी यावत्)

संपादन-संशोधनकर्ता व-

पंन्यासपुङ्गवः-श्रीमचन्द्रसागरगणिवरः ।

प्रसिद्धकर्ता-

मोतीचन्द्र मगनभाई चोकसी, कोशस्यैकः कार्यवाहकः ।

So. No. 10
HEMCHANDRA
शयान-

श्रेष्ठि दे० ला० जैनपुस्तकद्वारागारः । बडेखान् चकला, गोपीपरा, सूरत ।

इदं पुस्तकं सूर्यपुरनिवासि-मोतीचन्द्र मगनभाई-चोकसीत्वनेन भावनगर-वाणापीठ-

महोदयमुद्रपालये गुलाबचन्द्र लछुमाई शाहद्वारा मुद्रापयित्वा प्रकाशितम् ।

भणवद्वीरखण्ड २४७४ ।

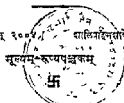
विक्रमसंख्य २००४ ।

शालिवाहनस्यैके १८७० ।

ई० १९४८ ।

प्रथम संस्करणम् ।

प्रति-५००

PRINTED BY :::

Gulābchand Lālubhāi Shāh

:: AT ::

The Mahodaya P. Press

BHAVNAGAR

published by

Motichand Maganbhāi Choksi

for

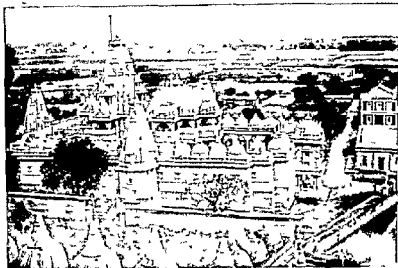
Sheth Devchand Lālubhāi Jain Pustakodhār Fund

at the

Sheth Devchand Lālubhāi Jain Dharmashālā

(Shree Ratnasūgar Jain Boarding House)

Badekhān Chaklā, Gopipurū, SURAT.

ब्लोट सुनिधी गुणसागरजीए आपका दृषा दाखवी छे.

**श्रेष्ठ देवचंद लालभाई जैन-पुस्तकोद्धार फंड,
अने श्रीआगमोदयसमिति-संस्थापक,**

आगमोद्धारक, आगमशाचनादाता, आगमदिवापर,
कैलान्य-नरेश-प्रतिबोधर,

आचार्य महाराज श्रीआनंदसागर-सूरीश्वर-संस्थापित
पादलिप्तपुरीए श्रीवर्द्धमान-जैन-आगममंदिर.

स्वातमुहूर्तः-वि० सं० १९९४ वैशाख-वृष्ण-सप्तमी-सद्वामरे
शंजानशालाका-वि० सं० १९९९ माघ-वृष्ण-द्वितीया-गोमवाहरे
ता २२-२-१९४३

प्रतिष्ठा-विक्रमसंवत् १९९९ माघ-कृष्ण-पंचमी-गुरुवाहरे
ता. २५-२-१९४३

Sheth Devchand Lalbhāi Jain Pustakodhār Fund Series, No : 94

**AVACHŪRṆĪ OF
SIDDHA HEMACHANDRA SHABDĀNUSHĀSAN
BRĪHAT VRĪTTI**

(Durgapads of Nine Pādās.)

Avachūrṇi by

Shree Amarachandra

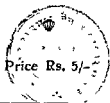
Composed in V. S. 1264

Edited by

Paṇṇyūsa Shree Chandrasāgar Gaṇi

In V. S. 2003

Vikram Era 2004]

Price Rs. 5/-

[Christian Era 1948

Sheth Devchand Lalbhāi Jain Pustakodhār Fund

THE BOARD OF TRUSTEES

Nemchand Gulābchand Devchand

Sakerchand Khushālchand Jhavery

Motichand Maganbhāi Choksi, Mg., Trustee

Babubhāi Premchand Jhavery, Solicitor

Talakchand Motichand Jhavery

Amichand Zaverchand Jhavery

ट्रस्टी-मण्डल

नेमचंद गुलाबचंद देवचंद

साकरचंद खुशालचंद जह्वेरी

मोतीचंद मगनभाई चोकसी, मेने, ट्रस्टी

बाबूभाई प्रेमचंद जह्वेरी ||| |||

तलकचंद मोतीचंद जह्वेरी,

अमीचंद शवेरचंद जह्वेरी

श्रेष्ठ देवचंद लालभाई जैन-पुस्तकोद्धार फंड,
 श्रीजैन-आनंदपुस्तकालय-सुरत
 श्रीआगमोदयसमिति अने
 पादलिप्तपुरीय श्रीवर्द्धमान-जैन-आगममंदिर सस्थापक
 आगमोद्धारक, आगमवाचनादाता, आगमदिवावर, रौलाता-नरेश-प्रतिबोधन,
 जैनाचार्य भीमद-आनंदसागर-सूरीश्वरजी.

जेओधीनी आजीवन-अद्वितीय 'आगमसाहित्यसेवा' हे
 सी मोई अभिगारन करे छे

जन्म-पडवज सवत् १९३१, सीष्ठा-लीबडी सवत् १९४७, पञ्चामदद राजनगरे
 सवत् १९६०, सारिपद-सूर्यपुरे सवत् १९७४

॥ सादर-समर्पणम् ॥

अयि महालुभावास्वपोगच्छगगनमार्तण्डाः ! सैद्धान्तिक-वार्तिक-धैर्याकरण-
सिद्धान्तचक्रवर्तिनः ! अविरतशास्त्रसंशोधनकर्मनिरताः । निजिष्ठमुनिमण्डलागम-
वाचनादातारः ! श्रीसिद्धक्षेत्रतीर्थे (आदर्श)शिलायां सूर्यपूरे त्वचिरादेव ताम्रपत्रेषु
श्रीवर्द्धमानजैनभागमशास्त्रारोहकर्तारः ! शैलानानरेशप्रतिबोधकाः ! पुण्यस्मरणीयाः !
महृश्रुतागमोद्धारकागमदिवाकराचार्यवर्याः !

पूज्यपादाः १००८ श्रीमदानन्दसागरसूरीश्वराः !

तत्रभवशां भवशां सदुपदेशाद्-अष्टयावत्प्रकाशित-प्राकृत-संस्कृत-गौर्जैती-आङ्ग-
लीयादिविभिध-‘सूर्तिपूजक-जैनश्वेताश्वर-भागमादि’-शास्त्रसिद्धान्तग्रन्थकलापः
‘श्रेष्ठि देवचन्द्र लालभ्रातृ’ इत्यभिधानः ‘जैन-मन्थोद्धारकोशागारः’ भागमप्रका-
शनकारिणी श्रीमती ‘भागमोदयसमिति’ नान्नी संस्था च प्रादुर्भूय महोपकारकं
प्रकाशनकार्यं सहतं कुर्वन्तेतराम्, एष्यगुणविशिष्टानां अत एव परोपकार-
प्रवणानां तत्रभवशां पवित्रकरकमलेषु सानुनयं समर्प्यतेऽर्माभिरिद्धं
कलिकालसर्वज्ञभगवच्छ्रीमद्धेमचन्द्राचार्यप्रणीतश्रीसिद्धहेमचन्द्र-
शब्दानुशासनमहृद्गुण्यवचूर्णि(दुर्गपद-विवरण)नामकं ग्रन्थस्तनं
स्थीकुर्वन्तु चास्मदुपरिसततं दयावारिधयो भवन्त
इति सप्रभयं विशपचित्वा वयं विरामामः ।

मोहमयी, इस्वी० १९४७
विक्रमसंवति २००४ तमे
फातिकमासे पूर्णिमायां
शुक्रवासरे.

भवदीयचरणेन्दीवरे मिलिन्दायमान्ताः—
‘चोक्तती’त्युपाह्वो भगनभाईतनुजो मोतीचन्द्रः
श्रेष्ठि देवचन्द्र लालभाई जैनपुस्तकोद्धार-कोशागारस्य
अन्ये माननीयसञ्चालकाश्च.

॥ सादर-समर्पण ॥

श्रीमत्सयागनेछमगनतलोभसि स्वपरमर्षिसिद्धान्तयज्ञवर्ति, सहस्रव्याकरण-
साहित्यदर्शनाद्याचार्य, अपिचतशास्त्रसंशोधनकार्यतत्पर, समस्तसाधुसमूह
आगमवाचनाद्वारा, श्रीसिद्धक्षेत्रतीर्थे आरसपापाखे तथा सूर्यपुरनगरे ताम्रपत्रे
श्रीवर्द्धमानलैनागभशास्त्रसंस्थापक, पुण्यस्मरणीय, शैलानानदेशप्रतिभोषक—

आगमोद्धारक-आगमद्विचारक-पुण्यपाद-आचार्यवर्ध १००८

श्रीमद् आनन्दसागरसूरीश्वरः

डे ज्योश्रीना सहपदेशणी

शेठ देवचंद लालभाध जैन पुस्तकेश्वर कंड

तथा

श्रीमती आगमोद्दय समिति

नामनी जे अनेक पुस्तक प्रकाशन-संस्थाको अस्तित्वमा आयी छे अने
ज्योश्रीना अपिचत प्रयास अने परम कृपादृष्टि तणे अनेक प्राकृत-संस्कृत-
गुर्जर-आंग्ल-गिराना जैनवेतांगर-भूर्तिपूजक-आगम-शास्त्र-सिद्धान्त अन्यो
आद्य पर्यन्त अस्फलितपणे प्रकाशित करवा पायी छे, ते,—

प्रातःस्मरणीय पुण्यपुरुषानां पवित्र करकमणमां

अमारा महत्पुण्योदये आ संस्थाद्वारा अर्थाप्युक्तो अमने प्रथम प्रसंग
प्राप्त यतो ङोपाथी, कलिकालसर्वज्ञ-भगवान्-श्रीमद्देवचन्द्राचार्य-
विरचित श्रीसिद्धक्षेत्रमहातुशासनशुद्धवृत्तिनी नव पादपर्यन्तनी
अवसूक्ति (दुर्गपदविवरण)अमो विनम्रपणे समर्पण करतां आंतपादुलाड
अनुभवोको छीये.

मुंण्ड, नवेम्बर १९४७
विहम संवत् २००४
कार्तिकी पूर्णिमा, शुक्रवासर.

श्रीतीर्थे भगनभाध शेठरी

तथा

अन्य भागार्द्ध-संवालेको,

शेठ दे० लाल जैन पुस्तकेश्वर कंड.

आगमोद्धारक

सुरत शीघ्रमान-जैन ताम्रपत्र-
आगम मंदिरणी प्रतिष्ठा करी
श्रीमाणिक्यसागरसूरि सह
उपाश्रये पाछा पधारता

व्यासंग

प्रस्तावना.

शेठ देवयंद सावभाई जैन पुस्तकालयार इंडमांथी 'ग्रंथांक ६४' तरीके मूल अने स्वेपस गृहसृष्टिधार ढविशाससर्वज्ञ भगवान् श्रीभद्र हेमचंद्राचार्यविरचित श्रीसिद्धहेमचंद्रशंखानुशासन-गृहसृष्टि उपरतुं श्रीभद्र अमरचंद्र मुनि विरचित मात्र नवपादतुं न प्राप्त थयेत दुर्गापदोतुं विवरण-अवस्थिति प्रसिद्ध करवा अमेो भाग्यशाणी यथा छीजे.

आ गहन विषयवाणा ग्रंथाना अंत भागोभां 'ग्रंथांक ६२' छपायेत छे, अने ६२ भा अंक तरीके न प्रसिद्ध करवाना क्षता; परंतु आ ग्रंथ तैयार यवा पूर्वे आ संस्था तरुंथी 'श्री अविधानविंतामणिकेशादि-पंथ' अने 'जैनकुमारसंवाप सटीक' जे जे ग्रंथरत्नोने अंक ६२ अने ६३ तरीके प्रसिद्ध कथां होवाथी आ महान् ग्रंथने अंक ६४ तरीके प्रसिद्ध करवाणी अमेो इरज मानीजे छीजे.

व्याकरणविषयना आ ग्रंथतुं सम्पादन अने संशोधन 'व्यायंणीत तप' नवपाद-

१ व्यायंणीत तप—जेकन वारतुं छपे विगथो घी-गद्यपद्य-तेल-दही-दूध तथा कडा विगथ जेठसे तलेतुं अने सीधवसु जेठसे शाकसाठ इण-इणारि विगेरेथी रहिन जेतुं, लसुं इका पाय-बोहन, जेक न रथवे विघर रहिने जेक न वथन दिवमना न नभयुं ते.

२ नवपाद व्यायंणीत ज्योणी तप—आरो शुद्ध सभगी अने जेव शुद्ध सभगीथी अने पुनमे सुधी सागत नवे दिवस उपर शुभल लसुं मन करतुं ते. जे नवे परोना धंनरी आड पांथडीवाणा अभणइणी रचना नीजे शुभलनी होप छे, अने ते ते दिवसेजे ते ते पदतुं विधि-विधान सहित अहोरात्रि तेलुं आराधन कर्मदाय भाटे कराप छे. ज्योणी-पंक्ति. ज्योणाजोण.

मण्डपकेसु यंत्र.

६	२	६
तपपद	सिद्धपद	दहन शका
५	१	३
साधु	अरिदंत पद	आचार्य
८	४	७
आरिजपद	उपाध्याय	जीनपद

नव मंडोमांथी पद्य जे जे मंडोनी अनिट पीमाजो पूरकर्मना उपरथी छपल यध होप, तेजोने तेनी पीमाजो निवारवा भाटे पद्य उपरोक्त परोतुं आराधन अनिवार्य छे. शरजु १-सामा.

આયંબીલ જોળી તપ અને વર્દમાન આયંબીલ તપની જોળીના પરમ-આરાધક, વ્યાકરણના અભ્યાસી, શ્રીસિદ્ધહેમચાકરજી ઉપર આનંદપૂર્વક શીઘ્ર જોષ સાથ જોવી 'આનંદબોધિની' નામની નવી ટીકાના રચયિતા પરમપુત્રીત પંચાસપ્રવર શ્રીમરચન્દ્ર-સાગરજીગણિવરે કરી આપેલું હોવાથી અમે જોજોશ્રીના અત્યંત સહી છીએ.

શ્રવ્ય, વિષય અને શ્રવ્યકારો સંગ્રાહી સમ્પાદક-સંગ્રાહક પંચાસપ્રવર-શ્રીચન્દ્ર-સાગરજી મહારાજને શ્રમ સેવેલા હોવાથી અત્રે લંબાણ કરતાં નથી.

વર્તમાનમાં પૂર્વે છપાવેલ વીતરાગ સ્તોત્ર મૂલ અવલુક્ષિ-વિવરણ, મૂલના બાષાંતર સાથે તેમજ શ્રાદ્ધવિધિ શંકના બાષાંતર વિના કોઈપણ કાર્ય પ્રેક્ષમાં ચાલુ નથી. તેમજ કાગળની કવોટા-પરગીટ વિના તુરતમાં નવીન કાર્ય ચાલુ કરવાની સ્થિતિમાં પણ આ સંસ્થા નથી.

માખરીયા ઠાઉસ.
(પશ્ચિમ) સેન્ડરટ' રોડ
ગીરગામ, મુંબઈ ૪.
સં. ૨૦૦૪ કાર્તિક વદ પ્રતિપદા
અનિવાર

લી૦ મેનેજીંગ ટ્રસ્ટી.

મોતીચંદ મગનભાઈ ચોકસી.

પોતે અને ળીજ ટ્રસ્ટીઓ વતી

તા. ૨૬ નવેમ્બર ૧૯૪૭

નવતઃ શાસ્ત્રો અને વૈદક ગ્રન્થોમાં પણ જોવા નિયમ છે કે-કાં તે પીઠાઓ દુઃખ ભોગવીને અસાતા-વેદનથી નિવારવી, યા તેા દર્શન, જ્ઞાન, ઉત્તમવલ સાચિત્ર અને તપ-જપના સેવનવડે શાતા-વેદનથી નિવારવી. નવે મહોની પીઠાતું નિવારણ ઉપલા નવે પદોના આરાધનવડે દૂર કરાય છે. તથા પૃથક્ પૃથક્ મહોની પીઠાતું નિવારણ, મહોના જપો કલા છે તે તે સંખ્યામાં આવપૂર્વક આ મુજબ કરાય છે:-

- રક્તવર્ષો રવિ અને મંગળની-સિદ્ધ પદના આરાધનથી
- સ્વેતવર્ષો ચંદ્ર અને શુક્રની-અરિહંત પદના ..
- લીલવર્ષો બુધ મહની-ઉપાખ્યાય પદના ..
- પીતવર્ષો બુદ્ધરપતિની-આચાર્ય પદના ..
- તીલવર્ષો શનિ, રાકુ અને કેતુની-સાધુ પદના ..

૩ શ્રી વર્દમાન આયંબીલ તપ-સરઆતમાં પહેલાં એક આયંબીલ પછીના એક ઉપવાસથી માંડીને અતુકમે વધતા વધતાં પાંચ આયંબીલ અને ૧-૨-૩-૪-૫ વખતના આયંબીલોના આવતા પાંચ ઉપવાસોની મળી લાગટ વીસ દિવસની તપશર્વા (વીસ દિવસની લાગટ તપશર્વા તે, શ્રી વર્દમાન આયંબીલ તપ જોળીના પાવાર્ય છે.) એ પછી અતુકસાતએ છ આયંબીલ અને ઉપવાસ, સાત આયંબીલ અને ઉપવાસ એમ વધતે વધતે છેવટે સો આયંબીલ અને ઉપવાસ સુધીની તપશર્વા કરવી, તે વર્દમાન તપ જોળી.

આવી ચઠ્ઠી જોળી પૂરી કરનારાઓ આજે ઘણા જાગ્યવાનો જાણીતા છે. તેવુ તેવુ જોળી સુધી પહોંચેલા પણ આજે ઘણા પુણ્યશાલી તપશર્વીઓ જોવામાં આવે છે. જોળીની તપશર્વા દંવેલા અભ્યર્થાદિ પાગવાપૂર્વકની જ દેવ છે, અને રાવિજોળન જોળીમાં સર્વથા હોટું જ નથી.

૪ આનંદબોધિની ટીકાનો ૭ પાક પર્વ-તનો પ્રથમ ભાગ અન્યત્ર છપાઇને પ્રસિદ્ધ થયો છે.

नाद्यानधिप्रकाशितद्वानिशिमायाः प्रतिकृतिः ॥

रुंदाणां विशतिदीपां नर्वेदभूतिशदिधर^{नवे} इन्द्रमौलिरेतस्तात्^(स्वाहादनाप नमः) भव्यानाविप्रवेदहा^{॥१॥}
 नयाः परस्परं घृतिप्रसाराघ्रातचेतसः। स्यात्पदेतान् समायोः ॥
 विशेषवादिन्साभ्यवादिनोऽन्योऽन्यमाहृतिं। दधुर्विशेषसामात्यमयं
 क्रियावादीमतेर्वादि हृतिवादीमतेः क्रिया। शानक्रियाभवं मीसं जितभाहावि
 हिनस्ति सद्धचो विद्यमानवादीतकंचतत्। सदसरात्मकं कार्यमुशारभैः योः ॥
 कार्यकारणतान्नो न तदेव तद्वद्व्यसा। अभ्यानौ योजितौ भेदाभेदेन हेतु कार्ययो ॥१॥
 केचिन्नित्या भजित्याश्वमते। योः कस्यचित्पुनः। नित्यप्रतित्या रसमानप्रव्यात् ॥
 लिख्यव्यवहारस्तव्यते सच निरर्थः। परस्परसमावेदी तीर्थाधार जिनोऽवदत् ॥१॥
 आधित्यनान् नया शाब्दा घृतिने घृतिचैतकान्। उभयान् सर्वगतारव्यञ्जित स्याद् ॥
 नेगर्मसागुणी नीतिस्ता हृतिव्यवहारिणी। पारपर्यण हृत्प्रेतिमते सर्वनयात्मका ॥१॥
 अभिलाष्यं तथा तेति जगुर्वस्तुपरो बुधा। उभयात्मकतुर्थाना जगदे जगदुत्तमै ॥१॥
 पर्यायानामकरणिर्द्वयं भावश्वो विरे भवतं ना। सव्यवेसास्तु तानाह जगदीश्वर ॥१॥
 पर्यायान्मतभावष्टे परे। मत उदित्वरः। मुनि स्वतः सतोऽन्यस्मादमत सर्ववस्तुषु ॥१॥
 तैकोत्यादमयं विश्वं न पुन विशिभाक च। धुवं नो त्याद विगम ध्रौ व्यस्यं जगत्पुन ॥१॥
 नदुःखी न सुखी जीव सर्वथा सर्वधामसु। संसारिणा विविधे सा सुखदु खे स्फूर्त्तये ॥१॥
 सान्ता मने नवानना भर्था भुवन्या स्पृता। भूताने न मयं विश्ववस्तु जितप ॥
 साद्या मने नवानाद्या भर्था भुवनगामिन। भायेनादिमय सर्व तदो दीशो जते एतत् ॥
 एकात्मकं जगत्सर्वं मन्वते केचिदन्तत। मनेक स्तं त्वान्ये जिन एकोत्तरात्मकं ॥१॥
 मुक्त्यै सर्वता योऽयमयोग्यमन्वते। परे। योम्या योग्यमया सर्वं भविनः। तिते न वाक् ॥१॥
 आता तातमयकैश्चित्केचिदुक्तः क्रियाभय। अननै पर्ययैराद्य सर्व ॥
 हि सा। घायप्रताकैश्चित्परैः स्वार्थिकाचने। यथा भाव दुष्पणतिरितीति जिनेशागी ॥१॥
 सृष्टाघानरकायैव न तथेति वके वना भने कानो न वितता देशना जगदीश्वरैः ॥१॥
 क्रियाद्वयान्यकेषां चित्परेषां धिषणैश्च। यथा योर्गुणैश्चैतत् सन्मते मुनिकुं तरेणं ॥
 उक्तामते जिन सर्वं तथेति परे पुन। विविधा विश्वा गृह्णति रते कानो मते पुन ॥१॥
 सूत्रचिन्मतेभ्यास्तु केचित्केचिन्नैश्च। अवारुपुर्णिततथ्यं जगत्सर्वं चान्वत् ॥१॥
 असदुत्पद्यते तैव तैव सत्। ति परे जगु। सदसतो सपुत्यति मन्वते तत्त्वे दिन ॥१॥
 साकारमीश्वर केचित् केचित्कारवर्जिता स्वी कुर्वन्ति मते। तै सद्धयात्मकतामित ॥१॥
 भेदे तो पासतामिके परेऽभेदेन ता जगु। यथा भूमि सते हो मते तै नैश्चर पुन ॥१॥
 ईशोऽव्यस्यते नो भावे ते तितयो परे। यथा यथं समाराध्य आराध्यो जै नगी पुन ॥१॥
 इत्यादिनेक समवस्तु परे भावत्कि परे। इव्यभावा कते देन सर्ववैति भेदे न वैति तत् ॥
 स्वतो जेया मने भावा श्लेके केचिदव्यया। मन्व्यव्यतिरेके जवस्तु ता तममाहृता ॥१॥
 जीवोवालागु पर्वदिमानं सर्वगतस्तथा। प्रतिपन्नो निविनस्त रथी भा ॥१॥
 भर्था सर्वं परे न यमते स्वीय सकल्पतात्त माश्रित्योक्ता विविधवचनैः सर्वकोपप्रदीपैः ॥१॥
 इन्मूल्या लो कुत्स सर्वं कर्म शृं समस्तं ताका तैव निश्चिन्ना भुवर्गं चरव्यमानन्द सिद्धैः ॥
 एतन्मते ॥१॥

॥ प्रास्ताविक-निवेदन ॥

सुरतनिवासी उदारचरित दानवीर स्व० श्रेष्ठ देवचन्द लालभाई झवेरीना स्मरणार्थे स्थापन
 थयेळ " श्रेष्ठ देवचन्द लालभाई जैन पुस्तकोद्धार फण्ड " तरफथी
 प्रस्तुत प्रकाशननी प्रसिद्ध करावां प्रन्धरत्नो पैकी प्रकाशन कराता आ प्रन्धरत्नतो क्रमांक
 ओळख— ९२ छे । आ प्रन्धरत्नतुं नाम " श्रीसिद्धहेमचन्द्र-शब्दानुशासन-
 बृहद्भूषवचूर्णिः " छे । ग्रन्थना रचयिता श्री जयानन्दसूरी^{धर}जीना
 विद्वज्जनमाननीय-शिष्य-मुनिश्री अमरचन्द्र छे । गीवार्णभाषाणा रसिक अभ्यासियोने अतीव
 उपयोगी धनारा आ प्रन्धरत्नने अभ्यासियोना करकमलमां सहर्ष समर्पण कराय छे ।

श्री सिद्धहेमचन्द्र-शब्दानुशासननी तत्त्वप्रकाशिका-टीकाना अरण्ड अभ्यासिश्रीजया-
 नन्दसूरीधरजीना विद्वान्-शिष्य-मुनिप्रवर-श्रीअमरचन्द्रे स्वपरहितार्थे
 आ प्रन्धरत्ननो आ अवचूर्णि रचेळी छे । आ ग्रन्थनी अन्तिमपंक्तिमां ' प्रथम पुस्तिका
 रचना समय— लिखिता ' एवा स्पष्ट शब्दोधी द्वितीय पुस्तिका लखी होय, छववानी
 धारणा होय अगर लखतां लखतां अधूरी होय एवी वास्तविक कल्प-
 नाओने अवकाश छे । परन्तु प्रकाशन थतां आ ग्रन्थमा प्रन्थनी झरुआतथी त्रीजा अध्यायना
 प्रथमपादना अन्तिमसूत्र सुधीनी अर्थात् नष पादनी सम्पूर्ण-अवचूर्णि छे । त्यार पछीना सूत्रोनी
 अवचूर्णि (तेओश्रीतु लखाण) बर्तमानकालीन विद्यमान ग्रन्थालयोमांथी प्रयत्न करवा छतां
 अद्यापि पर्यन्त प्राप्त थयुं नथी । ग्रन्थना अन्विम भागमां रचयिवाए रचनानो समय विगेरे
 नीचे सुजव जणावेल छे—

" संवत् १२६४ वर्षे श्रावण शुदि ३ रवौ श्रीजयानन्दसूरिशिष्येणाऽमरचन्द्रेणाऽऽत्म-
 योग्यावचूर्णिकायाः प्रथमपुस्तिका लिखिता । शुभं भवतु लेखकपाठकयोः । "

जैनाचार्योनी व्यवस्थित-लेखन कळाने अनुसरतां व्हेखो ' गुजरातनो मध्यकालीन
 इतिहास ' नामना ग्रन्थमांथी जोइतां प्रमाणमां गळी आवे छे. चौलु-
 आ ग्रन्थनी कथ वंशना इतिहास साधे जैनाचार्योना नाना मोटा जीवनप्रसंगो
 प्राचीनता— वणायेळां छे । वि. सं. १०१७ थी वि. सं. १२९८ सुधी लगभग
 २७५ वर्षे उपरांतनो सोलंकी वंशनो राज्यकाल छे । सोलंकी वंशना
 मध्याह्न-कालमां कलिकालसर्वश-मगवाने जैनशासनना सिद्धान्तो अने अनुष्ठानोने आस्वाद्
 जगत्ने पचाडयो छे तेथी ज तेओ मादे आहुं जगत् शणी छे. आथी ज अग्नीभारमी शवा-

વિદ્યાના મધ્યાહ્ન-કાઠથી શરુ કરીને તેરમી શતાવ્દિના અન્તિમ સમય સુધીમાં જૈન સાહિત્યનું સામ્રાજ્ય વિશેષપણે પ્રવર્તેલું હતું એ પ્રમાણે દેવેશ્વર-સાધનો સારી રીતે પુરવાર કરે છે । તે કાઠને સાહિત્યના સુવર્ણ-સમય તરીકે સાહિત્યકારો પ્રશંસે છે, તે સર્વથા ઉચિત જ છે । તે તેજસ્વી સમયમાં જ આ પ્રન્યનું આલેક્ષન થયેલું છે । આ પ્રન્યની પ્રાચીનતા ઝળાવવા પૂરતાં આ પ્રન્યની તાઢપત્રીય પ્રતિના શરુઆતના વિભાગનો એક અને અન્તિમ વિભાગનો એક એ રીતે બે સ્થળો આપવામાં આવ્યા છે, તે જોવાથી રચયિતાનું નામ અને રચનાનો સમય વિગેરે સ્પષ્ટ ઝળાતાં હોવાથી આ પ્રન્યની પ્રાચીનતા માટે વિશેષ પૂરાવાની જરૂરત રહેતી નથી-અર્થાત્ સાતસો વર્ષ સ્પરાન્તના કાઠમાં આ પ્રન્ય લખાયેલો છે એટલે રચનાસમય પણ ઊગમગ તે જ હશે અગર હોયો જોઈએ એ ને બે ચાર, જેવી સ્પષ્ટ થીના છે ।

શ્રીસિદ્ધહેમચન્દ્રશબ્દાનુશાસનની તત્ત્વપ્રકાશિકા ટીકાની આ અવચૂર્ણિના રચયિતા અને વિદ્વજ્જનમાગનીય-લઘુન્યાસકાર-મુનિશ્રીકનકપ્રભ એ બન્ને સમકાલીન અવચૂર્ણિકારના સમ- હતા અગર હશે, કારણ કે તે કાઠના સમકાલીન-અધ્યાસિયો વૈકી કાલીન અમ્યાસી આ બન્ને રચયિતાઓની રચનાનાં વિશેષપણે સામ્યતા દ્રષ્ટિગોચર થાય લઘુન્યાસોદ્ધારકાર- છે । આ અવચૂર્ણિનું લક્ષણ સ્થલે સ્થલે લઘુન્યાસના લક્ષણ સાથે લઘુન્યાસકાર— ઓછાવત્તા અંશે મલતું આવે છે; જેમકે નમૂના તરીકે-“તદન્ત્વં પદમ્ ॥ ૧૧૧૨૦ ॥” પછાતે-ગમ્યતે કારકસંસ્ટ્રોડયોઽનેતિ પદમ્ । ‘વર્વાદયઃ’

ઇત્યલ્ । નન્વન્તપ્રહ્ણં કિમર્થં ? સત્ત્વં, XXXXઇત્યાદિ જે લક્ષણ અવચૂર્ણિકારે આ સૂત્રની અવચૂર્ણિમાં કરેલું છે, તેવું જ લક્ષણ અક્ષરે અક્ષર લઘુન્યાસકારે આ સૂત્રના લઘુન્યાસમાં કરેલું છે । વિશેષ જિહ્વાસુપ્ પ્રથમ મુદ્રિત સિ૦ છે. શ૦ જ્ઞાસન પ્રન્યમાં લઘુન્યાસ જોયો ।

વિશેષતઃ અવચૂર્ણિકારે જે જે સૂત્રોની અવચૂર્ણિ કરી જ નથી તે તે સૂત્રો ‘ અવચૂર્ણિસ્થિત-વિષયપ્રદેશ’ નામના પ્રકરણમાં ઝળાવ્યાં છે । તે પ્રકરણ સમજવાથી અધ્યાસિયોને કયાલમાં આવશે કે-અવચૂર્ણિકારે જે જે સૂત્રો પર અવચૂર્ણિ લખી જ નથી તે તે સૂત્રો પર લઘુન્યાસકારે લઘુન્યાસ પણ પ્રાયઃ લખ્યો નથી । અર્થાત્ પ્રથમાધ્યાયના ચાર પાઢના-સંજ્ઞા સન્ધિ અને નામ પ્રકરણના જે ૨૬ સૂત્રો પર અવચૂર્ણિ લખી નથી તેમાંના કાઠ ॥ ૧૧૧૩૩, ૧૧૨૧૮, ૧૧૩૩૧, ૧૧૪૧૪, ૧૪૧, અને ૧૪૧૬૫ ॥ એ પાંચ સૂત્રો પર લઘુન્યાસકારે સ્થાનપૂરતું લક્ષણ કરેલું છે પરન્તુ યાકીના ૨૧ સૂત્રો પર સો અવચૂર્ણિકારની માફક લઘુન્યાસકારે લઘુન્યાસને લેશમર આલેલ્યો નથી ।

આ સમ્યન્ધમાં પહેલા અધ્યાયની માફક યાકીના અધ્યાયના સૂત્રોને વપાસવામાં આવે તો અવચૂર્ણિકારની માફક લઘુન્યાસકારે પણ તે તે સૂત્રો પર લલેલ ન્યાસને તુલનાત્મકદ્રષ્ટિએ વપાસી શકાય ।

વિશેષમાં ક્યા ક્યા સૂત્રમાં અવચૂર્ણિ અને લઘુન્યાસનું સામ્યપણું છે ? નવ પાદના સૂત્રોમાંથી અવચૂર્ણિકારે ૧૦૭ સૂત્રો પર અવચૂર્ણિ કેમ ન લક્ષી ?, ૧ ૧૦૭ સૂત્રોમાંના કેટલા સૂત્રો પર લઘુન્યાસકારે લઘુન્યાસ લખ્યો ?, અવચૂર્ણિની અને લઘુન્યાસની વિશેષતાઓ શી શી છે ?; વિગેરે વિગેરે પ્રકરણોથી મરપૂર લક્ષણ દ્વારા તરફથી તૈયાર કરાતા 'ત્રુહનાત્મકદષ્ટિપ શ્રીસિદ્ધ-હેમચન્દ્રશબ્દાનુસાસન' નામના નિબંધમાં દરેક વિષય સ્પષ્ટીકરણપૂર્વક આપવામાં આવશે ।

નવ પાદના સૂત્રોમાંથી ઉપર જણાવેલા 'તદન્તં પદમ્' ૧ એક જ સૂત્ર નહિ પણ અનેક સૂત્રો તો અક્ષરશઃ લઘુન્યાસને મઠતાં છે, અને કેટલાંક સૂત્રો ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં લઘુન્યાસને મઠતાં છે ક્યારે યોદ્ધાંક સૂત્રોમાં અવચૂર્ણિકારની સ્વતંત્ર કલ્પના અને સ્પષ્ટીકરણ માલુમ પડે છે, તેવી જ રીતિપ લઘુન્યાસકારે પણ કેટલાંક સૂત્રો પર સ્વતંત્ર કલ્પના અને શુક્તિપુરસ્સરના શુદ્ધિવૈભવ દેલાહ્યાં છે તે પણ અત્યન્ત પ્રશંસનીય છે ।

અવચૂર્ણિકારની ૧ સ્વતંત્ર કલ્પના, ૨ સ્પષ્ટીકરણ અને ૩ પ્રાયોગિક ચર્ચા માટે અતુક્રમે પ્રસ્તુત પ્રકાશનના પૃ. ૩ પં. ૧૮ થી ૨૮, પૃ. ૪ પં. ૧ થી ૧૧; અને પૃ. ૨૮ પં. ૮ થી ૨૦ સુધીનું લઘાણ બાંધવા અને વિચારવાથી અવચૂર્ણિકારની સ્વતંત્ર કલ્પના, અને સ્પષ્ટીકરણપૂર્વકની પ્રાયોગિક-વ્યવસ્થાઓનું સુન્દર વ્યવસ્થા-વિજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે ।

ઉપરના પ્રસંગોનું પરિશીલન કરનારને સહેજે સમજાય તેવું છે કે-અવચૂર્ણિકાર પ્રથમ થયેલા હશે અને લઘુન્યાસકાર પછી થયા હશે ?, અગર તો બન્ને સમકાલીન અભ્યાસિયો હશે ?; આ પ્રસંગનો યથાશક્ય નિર્ણય તો નિર્ણીતમૂલ-અવચૂર્ણિ અને લઘુન્યાસના રચનાસંબન્ધ, લેખનસંબન્ધ અને તત્કાલીન-સંયોગોને તપાસીને જ કરવો જરૂરી છે । આ પ્રકરણમાં બન્ને શાસ્ત્રકારો સમકાલીન હતા યદ્યપિ સમજીને હવે આપણે આગ્રહ વધવા પ્રયત્નશીલ થઈશ ।

શ્રુતજ્ઞાનના સાધનોની દિન-પ્રતિદિન અભિવૃદ્ધિ કર્યાં જ કરવી અને પ્રાપ્ત થયેલા અમૂલ્ય સાહિત્યનું સંરક્ષણ કરવું ૧ જ્ઞાસનપ્રમાવનાનું અદ્વિતીય અંગ છે । આ શ્રુતજ્ઞાનના સાધનોની અવચૂર્ણિના રચનાસમયને અને લેખનસમયને નિહાળતાં સમગ્રી શકાય અભિવૃદ્ધિ અને સંરક્ષણ છે કે-આ પ્રત્ય લગભગ ૭૩૮ વર્ષે આપણને દષ્ટિગોચર થાય છે ।

પૂર્વકાલની સુન્દર લેખનપદ્ધતિથી ૭૦૦-૮૦૦ વર્ષે ચપરાંવની લખેલી પ્રતિઓના દર્શન થાય ૧ ઓછા આતનન્દનો વિષય નથી. પરન્તુ ક્ષણમર હાસ્ય કરીને અગર તો પ્રશંસાના ચે-ધાર વચનો ઘોલીને ઇતિકર્તવ્યતા માની લેવામાં આપણી મોટી મૂલ છે, કારણ કે પૂર્વકાલીનપુરુષોપ સન-મન અને ધનનો સદ્વ્યય કરીને અને કરાવીને નવા જ્ઞાનમંદારોની સ્થાપના કરી છે, જૂના જ્ઞાનમળ્હારોનો ઝીર્ણોદ્ધાર કર્યો છે; યદ્યપિ જ નહિ પણ નવનવીન પ્રતિઓનું આલેચન કરાવીને અપૂર્વ-અમૂલ્ય-અલૌકિક સાહિત્યની શૃદ્ધિ કરીને તે સાહિત્ય જ્ઞાનો આપણને સમર્પણ કરીને જેમ પોતાની પરજ વગાવી છે તેમ તેઓની માફક આપણે પણ ફરજ વગાવવાની છે ।

મુદ્રણકલાના મોહનીય-યુગમાં જ્ઞાનરસિક આત્માઓ તન, મન અને ધનદ્વારાય હસ્તલિખિત તાલપત્રીય મન્યો અગર કાગલ પર લખેલા મન્યોની પ્રેસકોપિઓ કરી-કરાવીને પ્રકાશન કર્યે જાય છે અને કરાવ્યે જાય છે । પ્રકાશિત થયેલા મન્યના હામ હેનારા કેટલા છે ? પ્રકાશિત થયેલા મન્યનો ઢઠાવ કેટલો છે ?, વર્તમાનમાં તે પ્રકાશનની જરૂરત હતી કે નહિ ?; વિગેરે પ્રશ્નોના સમાધાનના ડંઢાળમાં વતર્યા અગર મુદ્રિત-સાહિત્યના પ્રકાશનમાં જે જ્ઞાણી વધારો થતો જ જાય છે તેમાં એકંદરે લાભનું પલ્લું ડંચું જાય છે કે નીચું જાય છે તે યાવતમાં તો વધુ વિચાર-વિનિમય અને નિર્ણયાત્મક ધિવેકની જરૂરત છે, છતાં શ્રુતજ્ઞાનના સાધનો પ્રત્યે મત્તિ દર્શાવનારાઓએ અમુદ્રિત-મુદ્રિત મન્યોને છપાવવામાં જે વત્સાહ વધાર્યો છે તેટલો અગર તો તેથી પણ વધુ હસ્તલિખિત મન્યોને સાવધવામાં અને વધારવામાં તન-મન અને ધનનો સદ્બ્યય કરવાની અનિવાર્યે આવશ્યકતા છે ।

સાહિત્યસંરક્ષણ માટેના નિયમો અને યોગ્ય સૂચન અંગુલિનિર્દેશરૂપે અમે જ્ઞાણ પ્રસ્તાવનામાં કરેલું છે. છતાં આ પ્રસંગે લેખન પદ્ધતિનો વેગ વધારવા પૂર્વકાલીન પુણ્ય પુરુષોની જીવનચર્યા નજર સન્મુલ્ય હરહંમેશ રાક્ષી શકાય તે સારુ ચરિક્ષિત સૂચન કરવું યોગ્ય ગણાશે. શ્રી ઉપ-દેશતરંગિણી, શ્રી સુકૃતસાગર, શ્રી કુમારપાલ પ્રબન્ધ, શ્રી પ્રમાવક ચરિત્ર, શ્રી વસ્તુપાલ ચરિત્ર, શ્રી કુમારપાલ રાસ; અને શ્રી વસ્તુપાલ-તેજપાલ રાસ વિગેરે અનેક મન્યોમાં છૂટી-છવાયી મઢી આવતી ધિવિધ નોંધો ઉપરથી જણાય છે કે-શ્રુતજ્ઞાનરસિક પૂજ્ય શ્રમણ ભગવન્તોના ઉપદેશથી રાજા, મહારાજા, મન્ત્રીશ્વરો અને શ્રેષ્ઠિઓએ જિનાગમશ્રવણ નિમિત્તે સ્વર્ગવાસી સ્વજનના કલ્યા-વાર્યે સાહિત્યવૃદ્ધિના કોઈ પણ શુભ નિમિત્તને આગઢ કરીને નવ-નવીન સાહિત્યો લખાવીને અયથા અસ્તબ્યસ્ત થવાના નિમિત્તને લીધે વેચવા આવનારા લઢિયા વિગેરે પાસેથી જરીવ કરીને અને કરાવીને જ્ઞાનમળ્હારોને ગુરક્ષિત રાક્ષવાપૂર્વક મુજોમિત કરેલા છે । સાહિત્યરસિક-સિદ્ધ-રાજે, દયાવારિનિધિ-કુમારપાલે અને જ્ઞાનરસિક વસ્તુપાલ-તેજપાલે જ્ઞાનમળ્હારો કરાવ્યાની નોંધ પ્રસંગે મઢી આવે છે ।

રાજાઓએ, મન્ત્રીશ્વરોએ અને ધનાઢ્યોએ જ્ઞાનમળ્હાર કર્યા છે, નવીન પુસ્તકોની પ્રવિઓ સેકઢો-હવારોની સંલ્ધામાં લખાવી છે; નમૂના તરીકે જૂઓ-

ઉપદેશતરંગિણી-મન્યમાં જણાવ્યું છે કે-

“ શ્રી કુમારપાલેન સવ્વજ્ઞતલેલકપાર્શ્વત્ ૬ લઢ્ય ૩૬ સહસ્તાગમત્ય સત્પ્રતયઃ સૌવર્ણા-ક્ષરાઃ, મીઢેનચન્દ્રાચાર્યપ્રણીતઢ્યાકરણચરિત્રાદિમન્યાગાનેકવિશતિઃ પ્રવયો લેખિતાઃ । ”

આવાં આવાં અનેકવિધ લખાણો નજરે પડે છે । આ પ્રસંગને સ્યાલમાં રાતી પૂર્વપુણ્ય

પુરુષોના પગલે ચાલી ' મહાજનો યેન ગતઃ સ પન્થ્યાઃ ' ઇ ન્યાયને અનુસરીને ઉચ્ચાપન પ્રસંગે ઘે-ચાર પ્રતિયો ઊગર ઘરેક ધર્મે જ્ઞાન સાધન યુક્તર્યે પ્રતિઓ ભરયા-ભટ્ટાવવાનો રિવાજ વિશેષે ધાહુ ફરવાની જરૂરત છે ।

“જામ્યા હ્યારથી સવાર”, “ટીપે ટીપે સરોવર મરાવ”, “કાંકરે કાંકરે વાહા ધંધાય”; ઇ કહેયતોને લક્ષ્યમાં રાત્રી ચતુર્વિધસંવાસિયત-અપ્રગળ્ય ક્યક્તિઓ તન, મન અને ધનને સમર્પણ કરે; અને લેહનપદ્ધતિને ઘેગ આપવા કટિપદ્ધ ઘરે તો માયિ પ્રજાના અન્તરના આશીર્વાદ મેહ્યપયાપૂર્વક પુણ્યાનુવન્ધિપુણ્યના મળ્હાર મરી શકશે ઇ નગ્નસહ્ય સ્વીકારવા લાયક છે. લેહનપદ્ધતિને ઘેગ આપવા માટે આ અંગુલિનિર્દેશ યોગ્ય સૂચક ઘાક્યો છે, ઘધુ જિહામુઓને ઘરના મન્થો ઘાંધવા-ધિપારવાની મહામળ કરઘામાં આવે છે । વિશેષમાં રક્ષણ કરનારાઓ મન્થોતું શરદીધી, ઘંદરધી, ઘધધી રક્ષણ કરતું જરૂરી છે, ઘોંટી ઘતા પુસ્તકોને અને ઘોંટી ઘયેલા ઘાનાંઓને રોલઘાની કહ્યા ઘઘીલો ઘાસેધી શિરી લેવી જોઈપ, હસ્તલિલિત પ્રતોમાં ગુંદરમિમિત શાહી ઘોવાધી અને મેજ લાગવાધી ઘોંટી ઘયેલા ઘાનાંઓને હુટાં કરઘામાં રાસ કરીને ગુહાલનો ઘપગોગ વિશેષ-પણે કરવો જોઈપ । સંરક્ષણકર્તાઓને ઘરેશીને લેતકોદ ઘણ પ્રાયઃ હસ્તલિલિત મન્થના અન્તમાં કેટલાંક સંસ્કૃત ઘથોદ્ધારા સૂચના કરેલી ઘોય છે, જેમકે—

જલે રક્ષેત્ સ્યલે રક્ષેદ્રક્ષેન્ચિલધનધનાત્ ।

મૂર્લ્લહસ્તૈ ન ઘાતઘ્યં, ઇવં ઘદતિ પુસ્તકમ્ ॥ ૧ ॥

અને રક્ષેજલાદ્રક્ષેદ્, મૂપકેમ્થો વિશેષતઃ ।

કષ્ટેન લિલિતં શાસ્ત્રં, ઘસ્નેન ઘરિપાલયેત્ ॥ ૨ ॥

આ ઘરથી કહેઘાતું ઇટલું જ છે કે-જ્ઞાનરસિક આત્માઓ ઘ્રુતજ્ઞાનના સાધનોની ઘુદ્ધિ ઘતી રહે અને સંરક્ષણતા ઘધે તેઘા પ્રઘન્થો ઘોજાયા કરે તો કરનારા પ્રલે મધિપ્થમાં માધિ-પ્રજાના મન્થ-આશીર્વાદ જરૂર ઘમરાયાં કરશે । પ્રાઘીન મન્થના ઘતાં ઘરૂનને ઘરેશી પ્રારમ્નેલા આ પ્રકરણને ઘત્ર પૂતં કરી હ્ઘે આપણે અઘચૂર્ણિની ગૂહ ઘાત કરીપ ।

આ પ્રંથ્ય ઠાહપત્રીય-પત્રો ઘર આલેરપન કરાયેલો છે, શ્રીમિહરહેમઘન્દ્ર-શબ્દાતુશાસનના સમ્પાદન પ્રસંગે સમ્માત મુકામેથી ઘીજા ઠાહપત્રીય મન્થો સાથે આ અઘચૂર્ણિ-પ્રન્થ-પ્રકા-મન્થ ઠાઘવામાં આવ્યો હતો, ઇતં ઘુ. ૧ ઘી ૨૧ૈ છે । ઇ પ્રન્થ જ્ઞનની અનિઘાર્ય-લક્ષ્યાને ૈ૩ૈ ઘર્ધ ઘરનાન્ત સમય ઘઈ ઘયો ઘોવાધી ઇની અઘસ્યા તહન જીર્ણ અને નાજુક નિહાહીને ‘ઇતું મુદ્રણ કરાઘવું અત્યન્ત ઘરૂરતું છે’ ઇમ લક્ષ્યમાં આવ્યું, અને તે ઘાઘતના પ્રયત્નની શરૂઆત કરઘામાં આવી ।

તે અવસરે હમારું ધાતુમૌસ મુમ્બઈ મુકામે ગોડીપાર્શ્વનાથ જૈન ઉપાશ્રયમાં હતું તેથી આ પ્રન્યને પ્રકટ કરાવવાની વાત મુમ્બઈમાં રહેતા શેઠ વે. ડા. જૈન પુ. ફળ્હના ટ્રસ્ટી સ્વ. શેઠ નેમચન્દ અમેચન્દ શવેરીને સમજાવતાં તેઓે અમારી વાત સ્વીકારીને ઉપરોક્ત ધીના ફળ્હના ધીજા ટ્રસ્ટીઓ પાસે પળ મંજુર કરાવી । ત્યાર પછી આ પ્રન્યની પ્રેસફોપી કરાવીને છપાવવાની શરુઆત કરાવી તે લગભગ ચાર વર્ષે વહાર પહે છે । આ પ્રન્યની તાહપત્રીય પ્રતિ મેઝવી આપનાર સમ્માતનિવાસી મુશ્રાવક મૂલખન્દ બુલાહીદાસ તથા મોહનલાલ હીપચન્દ ચોકસીય અને પ્રકાશન-કરનાર વે. ડા. ફળ્હના ટ્રસ્ટીઓે અત્યંત પુણ્ય ઉપાર્જન કર્યું છે અને અધિષ્ઠ્યમાં આવાં આવાં પ્રાચીન સાહિત્યને મેઝવી આપીને પ્રકટ કરાવવામાં યથાશક્તિ મદદગાર થનીને પુણ્યના મળ્હાર ભરવામાં ઉદમવંત રહેશે એવી તેઓને અમારી મલામળ છે ।

અવચૂર્ણિ-પ્રન્યની આ અવચૂર્ણિ શ્રીસિદ્ધહેમચન્દ્રશબ્દાનુશાસનના પ્રથમાધ્યાયના પ્રથમપાદના મહત્તા. પ્રથમ સૂત્રથી ત્રીયાધ્યાયના પ્રથમપાદના અન્તિમ-સૂત્ર સુધીની છે ।

સિદ્ધાસનાદિ અષ્ટ-મહાપ્રતિહાર્યની વાસ્તવિક મહત્તા જેમ ત્રિલોકનાથ મગવન્ત તીર્થકરોને ધામારી છે તેમ આ અવચૂર્ણિની મહત્તા શ્રીસિદ્ધહેમચન્દ્રશબ્દાનુશાસનને ધામારી છે, તેથી તે પ્રધાનતમ-વ્યાકરણની મહત્તાને પ્રથમ પિછાળવી એ પ્રાસંગિક-નિવેદનનો આવશ્યક વિભાગ છે ।

પ્રકાશન-કરતા આ અવચૂર્ણિપ્રન્ય-સમ્બન્ધમાં રચનાસમય, પ્રાચીનતા સમકાલીન અધ્યાસક, સાહિત્યસંરક્ષણાદિ અને પ્રકાશનની જરૂરીયાત વિગેરે પ્રકરણો જળાધીને પ્રસ્તુત પ્રકાશનની યથા-રિથત મહત્તા દર્શાવી ગયા છતાં જે પ્રન્યને અધલભ્વીને ધા અવચૂર્ણિ લરાઈ છે તે પ્રન્યની મહત્તા અવશ્યમેવ જાળવી જાવની છે ।

કલિકાલસર્વજ્ઞ મગધાન્ ધીહેમચન્દ્રસૂરીશ્વરજીય શ્રીસિદ્ધહેમચન્દ્રશબ્દાનુશાસન નામના આ પ્રધાનતમ વ્યાકરણપ્રન્યને ક્યારે રચ્યો ? કયા સંજોગોમાં રચાયો ? જન્મપ્રદેશ-ધાર્યપ્રદેશ અને પ્રધારપ્રદેશ તેઓઢીને કેથી રીતે સહાયક થન્યા ? પરમ્પરાય પુત્રીત વારસો કેવી રીતે મળ્યો ? અને તેઓઢીને પ્રાપ્ત થયેલાં કલિકાલસર્વજ્ઞાદિ-વિરુદ્ધો તથા તેઓઢીય રષેલા આ પ્રધાનતમ વ્યાકરણની વિશિષ્ટતાઓ સમ્બન્ધી સમ્પૂર્ણ પ્રકાશ પાટે તેવા મરચક મધ્ય પ્રકરણોથી વિમૂપિત શાસ્ત્રપ્રતાવનાનો સાચાન્ત ધાંધન, મનન અને પરિશીલનપૂર્થક અધ્યાસ કરવાની અધ્યાસિયોને અમારી મલામળ છે ।

૧-૨૭-૧-૧૯૨૨ નાગુર્વાલિક નોંધ ધ. વિભાગ ।

૧-૨૭-૧-૧૯૨૨-ધીગિદ્ધહેમચન્દ્રશબ્દાનુશાસન પ્રન્યની સાહ્યપ્રતાવના, ધીપિ. ટે. ઠ. સાધન-પ્રથમવિભાગ, ધીરેન્-વન્દન-ધન્યધિય-મળ્હાર ૧, પ્રકાશિકા-ધીગિદ્ધહેમચન્દ્રશબ્દાનુશાસનપ્રકાશનપિતિ । પ્રસ્તુતપ્રકાશનનો ધા-વિભાગ ।

उपर सूचवेली प्रस्तावनाते वांच्या पढी कलिकालसर्वेश्वरचित-श्रीसिद्धदेमचन्द्रशम्भानु-
शासननी महत्तानी साये साये आ अवचूर्णिनी महत्ता पण आपोआप जणाइ आवशे ।

अनो ए आनन्दयोधिनी नामनी वृत्तिनी रचना करवामां आ अवचूर्णिना सारभूत रहस्यनो
उपयोग करेलो छे, कारण के अन्यस्ये न मळी शके तेथी अवचूर्णिकारनी अलौकिक कल्प-
नाओ आ ग्रन्थमां अगोए निहाली छे, तेथी ज तेनी महत्ता अनिर्बचनीय छे एम कहेवामां लेख-
भर अतिशयोक्ति जेधुं नथी ।

आ अवचूर्णि-ग्रन्थकारनी धीजी रचनाओ सम्बन्धि तपास करतां जणाय छे के
' श्रीहेमचन्द्रसंचय ' नामनो ग्रन्थ पण प्रायः तेमनो रचेलो छे । आ
अवचूर्णिकारनी सुयो- ग्रन्थरत्न ४३६ पत्रमां मुन्दर-प्राचीन-लिपिवदपणे लयायेलो छे, अने
जित एक विशेष रचना ते पाठणना भंडार नं. ३-४ (फोफलीया शेरीना अने आगली शेरीना
भंडार)मां विद्यमान छे, एम जैन ग्रन्थावळीमां जैनभाषासाहित्यविभाग
पृ. ३०३ उपर जणावेलुं छे । ' अमरचन्द्र ' एवा नाममात्रथी आ ग्रन्थ पण तेओत्रीए रच्यो
होय एम हाल वो अमे कल्पना करीए छीए, परन्तु निर्णय तो ए ग्रन्थने प्राप्त करीने जोया-
सपास्या पढी ज करी शकाशे । ए ग्रन्थ सम्बन्धि विशेष कथन हमारा तरफथी यनारा
भाविप्रकाशनमां करवामां आवशे ।

श्रीसिद्धदेमचन्द्रशब्दानुशासनने अनुलक्षीने रचायेलां-अवचूर्णिग्रन्थो विशेष प्रमाणमां मळी
आवे छे, परन्तु आ प्रधानतम व्याकरणनी मुख्यतया वे वृत्तिओ छे,
अवचूर्णि समविषयक बृहद्बृत्ति अथवा तत्त्वप्रकाशिकाना नामथी प्रसिद्ध थयेल अने धीजी
ग्रन्थो— लघुवृत्तिना नामथी साहित्यवृत्तिमां सुप्रसिद्ध छे, ए पत्रे धृत्तिओ मूळ
ग्रन्थकारनी ज अर्थात् स्वोपज्ञ रचेली होबाथी एमां साठे अध्यायना
सूत्रोनी संकलना एक सरळी ज करेली छे. विशेषतया करेली वृत्तितुं नाम बृहद्बृत्ति अथवा
तत्त्वप्रकाशिका अने संक्षेपतया करेली वृत्तितुं नाम लघुवृत्ति आपुं छे ते यथार्थ एटले गुणनिष्पन्न
नाम ज आपेलुं छे एमां शंकाते स्थान ज मळी शकतुं नथी ।

श्रीसि. हे. श. शासननी लघुवृत्ति पर लयायेल अवचूर्णिओ पण पणी मळी आवे छे, पण
लघुवृत्तिविषयक अवचूर्णिनो उल्लेख करवो ते अत्र अप्रासंगिक छे, कारण के प्रस्तुत प्रकाशनरूप
आ अवचूर्णि तो बृहद्बृत्ति उपर रचायेली छे ।

आ अवचूर्णिनी समकक्षमां आवी शके तेवा स्वोपज्ञ-शब्दमहार्णवबृहद्ब्रह्मवास, श्रीरामचन्द्र-
गणिकृत-श्रीलघुन्यास, श्रीपरमघोषगणिवरकृत-श्रीलघुन्यास, श्रीकमकप्रभकृत-श्रीन्यासोद्धार कक्षा-
पट्ट, वृषापाद-विशेषविशेषार्थ, श्रीसौभाग्यसागरकृत-डुण्डिकबृहद्बृत्तिसारोद्धार आदि महान्
ग्रन्थरत्नो छे ।

विशेषतः आ अवचूर्णिग्रन्थ कुशलशिल्पी-श्रीकनकप्रभङ्गत-न्यासोद्धारने लगभग मळतो छे, एटले नव पादनी अवचूर्णि अभ्यासीयोने न्यासोद्धारनी जेम अलौकिक-अलभ्य कल्पनाओ अने स्पष्टीकरणो जे पूरां पाडे छे ते अभ्यासकाळे स्वयमेव जणाई आवे छे ।

आ अवचूर्णि-ग्रन्थमां श्रीशब्दानुशासनना प्रथमाध्यायना प्रथमपादना प्रथमसूत्रना अने वृत्तिना मंगलरूप श्लोकधी शरु करीने तृतीयाध्यायना प्रथमपादना अन्तिमसूत्र सुधी तन्त्रप्रकाशशिका अपरनाम बृहद्बृत्तिस्थपदो, उदाहरणो अने प्रत्युदाहरणोनी अनुक्रमे स्पष्ट व्याख्याओ तथा सफली-भूत-सुन्दर-साधनिकाओ सखे सखे तजरे पडे छे अभ्यासिओ आ ग्रन्थने अभ्यासनी तजरे निहाळे तो अवचूर्णिकारुं सूत्रविषयक-सुन्दर-ज्ञान, वृत्तिस्थ-पङ्क्ति विज्ञान अने प्रायोगिक-प्रतिभा ठाम ठाम वलोणामां माखणनी जेम तरी आवे छे ।

आजुवाजुना अगर आगळपाछळना सूत्रोधी अने मत-मत्तान्तरोधी धता-धनारा प्रयोगोनी सिद्धि सखे सखे करी बत्तावी छे; जेमके नमूना तरीके-“ समानानां तेन दीर्घः ॥ १ । २ १ ॥” ए सूत्रधी शरु धता पांच सूत्रोना भावार्थ अने मत्तमत्तान्तरने लक्ष्यमां राखीने २९ रूपो जणाव्यां छे । विस्तारपूर्वक जोवानी अभिलाषावाळाओए श्रीसिद्धहेमचन्द्र-शब्दानुशासनना प्रथम भागमां आनन्दबोधिनीवृत्तिना पृ. २६-पङ्क्ति ३७ थी ४४ अने पृ. २७ पंक्ति १ थी ३० सुधीनी पङ्क्तिओ अभ्यासपूर्वक विचारवी ।

आ ग्रन्थमां श्रीसि. हे. श.शासननी शरुआतधी तृतीयाध्यायना प्रथमपाद सुधीना एटले सवा वे अध्यायना अर्थात् नवपादनां सूत्रोने ज अवचूर्णिकारे अवचूर्णि करेली छे एम कहीए तो ते पण घरावर ज छे ।

उपरोक नवपादनां एकन्दर ८६४ सूत्रो छे, तेमांधी नवे पादना अनुक्रमे २-५-५-१४-१२-१२-१२-२१ अने २४ मळी कुल १०७ सूत्रोनी अवचूर्णि तो आ अवचूर्णिकारे करेली ज नथी । ए १०७ सूत्रोने सूत्रांक अने पृष्ठांक जाणवाना अभिलाषिओए परिशिष्ट नं. २ जोइ छेनुं । साधनिकाकवसरे आवतां सूत्रो जे नीचे टीपमां जणाव्या छे ते जोवानी मुलभवा माटे परिशिष्ट नं. १ मां उणादिसहित साते अध्यायना सूत्रो अनुक्रमे आपवामां आख्यां छे ।

आ ग्रन्थना सम्पादननी शरुआत मुम्बईमां करवामां आवेली, ते अबसरे साथे साथे श्रीसि. हे. श.शासनना प्रथमविभागना सम्पादननी शरुआत पण ग्रन्थ प्रकट धतां धयेला करवानी हवी; छतां शरुआतमा सम्भातधी मगावेली छापनीय लगभग पांच वर्षे प्रति उपरधी आ अवचूर्णिनी प्रेसकॉपी करावीने तपासी जोया पछी भावनगरना श्रीगद्दोदय प्रेसमां आ ग्रन्थने छापवानुं काम सोंपवामां आयुं । उपर जणाव्या प्रमाणे मुम्बईना चातुर्मासमां आरंभेला आ कार्यमां त्वार पछीना

अमदावाद, खम्भात, घाटकोपर अने अंधेरीना (करमचन्द् जैन दीपधशाळाना) चातुर्मास सुधीमां प्रूफ विगोरे जावक-जावकमां पणो ज समय व्यतीत थयो, तदुपरान्त ग्रास करीने दरेक चातुर्मासमां धर्मोपदेश उपरान्त शासनहितवर्धक अनेक कार्यांमां तथा श्री सि. हे. श. शासनना सम्पादनकार्यमां पण समय जतो होवाथी लगभग पांचमे धर्ये आ ग्रन्थने प्रकट करी शकयो छे ।

आ ग्रन्थने प्रकट थधाना विलम्बनुं कारण बांचनारमी समजमां आवे ए हेतुधी मुन्बईना थयेला शासनहितवर्धक कार्यांनी विस्तारथी, तथा अमदावाद, खम्भात, घाटकोपर अने अंधेरीना (बीजापार्लाना) चातुर्मासमां थयेला शासनहितवर्धक-कार्यांनी सक्षिप्त नोंध; आ ग्रन्थना अन्त भागमां आपेळी छे ।

विशेषमां श्री सि. हे. श. शासनना प्रथम-विभागना सम्पादननुं काम पण सतत् चालु रहेतुं होवाथी अने तेने जल्दी प्रकट करधानो होवाथी आ ग्रन्थ प्रकट थवामां कांईक सहेतुक विलम्ब पण थयो छे; आवां सहेतुक अनेकविध-कारणोने ध्यानमां लेतां थयेलो विलम्ब चोग्य-स्थाने ज थयेलो छे एम बांचकोने समजावतुं पडे तेम नथी ।

व्याकरणशास्त्रस्थित-प्रदेशोने नव-नवीन युक्ति-प्रयुक्ति ए ग्रन्थ विशेषतया नवपद्धति करतो होवाथी अने आ काम हवे जल्दी समाप्त करी आपवानी शेट वे. ला. जैन पु. फंडना कार्यवाहकोनी वारम्बार विनंतिओ थली होवाथी चालु चातुर्मासमां अंधेरीना (बीजापार्लाना) शेट करमचन्द् हॉलमां ते प्रत्ये विशेष लक्ष्य आपीने आ ग्रन्थ सम्बन्धि-विषयानुक्रम, प्रासंगिक-निवेदन, अनुपस्थितसूत्रो आदि आ ग्रन्थनी सुन्दरतामां सहायीभूत-धनारां प्रकरणोने तैवार करीने आ ग्रन्थने प्रकट करवामां जाव्यो छे ।

प्रस्तुत प्रकाशनना सम्पादन-कार्यमां अत्यन्त तपयोगि-ताहपत्रीय-प्रति रत्नभातथी लादी प्रकाशनना प्रासंगिक- आपनार शेट मूलचन्द् मुलाखीदास अने मोहनलाल दीपचन्द् चोकसीए मददगारो— पुण्यानुबन्धि पुण्य उपार्जन कर्युं छे ।

सम्पादन कार्यमां तपयोगी थई शके एवी आ ग्रन्थनी मेसकॉपी करावी मुद्रणकळाची विभू-पित वनाचीने पुस्तकाकारे प्रकट करवानुं काम शेट वे. ला. जैन पु. फंड हरफथी तेना कार्य-वाहकोए कर्युं छे, अने ते फंडना नियम मुजम प्राचीन पुस्तकोनुं प्रकाशन तथा अभ्यासियोनुं पठन-पाठन अने परिशीलन वधे ते हेतुधी ओछी किम्मते वेचवानुं नकी थयेल छे, तेथी ते फंडना समग्र कार्यवाहकोए पण अनहद पुण्य उपार्जन कर्युं छे । एवी ज रीते भविष्यमां पण प्राचीन साहित्यना प्रकाशनमां सुन्दर फाळो आपीने पूर्वाचार्यप्रणीत साहित्यनी सेवना करवामां ते कार्यवाहको हर-हमेश उद्यमवन्त रहो एवी अनारी शुभेच्छा वर्ये ए स्वाभाविक छे ।

. सर्वे-प्रकारनी सामग्रीओयी विभूषित थयेला आ ग्रन्थनी प्रेसकॉपी करवामां संशोधन योग्य स्थळोने शोधवामां, मूळ तपासवामां अने सम्पादन कार्यने सर्वथा सुशोभित वताववामां स्वकीय साधनोद्वारा जेओय प्रत्यक्ष के परोक्ष सहायता समर्पण करवामां उदारता वतावी छे तेओ दरेकने आ सके श्रुतिपट पर लावीने आ निवेदनने समाप्त करवामां आवे छे ।

साधनिकामां आवेला सूत्रोना सूत्रांकने टिप्पणीमां जणाववामां, संशोधन-सम्पादनना कार्य प्रसंगमां अज्ञानताधी, अने विश्ववन्द्य-धीतराग भगवन्तनी आज्ञा-विरुद्ध अथवा प्रातःस्मरणीय-सूत्रकार-कलिकाळसर्वज्ञ-भगवान् श्रीहेमचन्द्रसूरीश्वरजीना तथा अक्षरूर्णिकारना आशय बिबद्ध लखाई गयुं होय ते सम्बन्धि 'दुष्कृत मिथ्या धाओ' एवी हार्दिक अभिलाषापूर्वक अत्र विरसुं छुं ।

अन्तमां ग्रन्थना मुद्रण वसते कानो-भाषा-अनुस्वार-अने विसर्ग विगोरे ऊढी गयां होय अतार अस्तव्यस्त धई गयां होय ते विवेकपूर्वक सुधारीने बांचवानी विवेकीयोने साश्रु भलामण करवामां आवे छे ।

श्रीहरमचन्द्र जैन-धीयधरा ङ-धीठबन्दर रोड
(विलापार्लो) मुंबई नं. २४. वि. सं. १००१
शाश्वतसिद्धचकाराधन-अवधारे आश्विनपूर्णिमा

श्रीतपासगण्डगयनाडईगणि-गीतार्थसार्वभौम-आगमोद्धारक धीवर्षमा-
नवैनागममन्दिरादनेकपंथानिर्माणोपदेशक-सत्यापक-शासनसंरक्षक-
श्रीआनन्दागरसूरीश्वर-चरणचञ्चरीकः—
चन्द्रसागरः ।

॥ पू. पंन्यासप्रवरश्रीना चातुर्मासिकनी नोंध ॥

प्रातःस्मरणीय-वैयाकरणकेसरि-सिद्धचक्राराधन-तीर्थोद्धारक-
पूज्य-पंन्यासप्रवर-श्रीचन्द्रसागरजी गणिवरना चातुर्मासना
स्थळोनी संक्षिप्त-नोंध ।

- १ वि. सं. १९८४ अमदावाद-झांपडानी पोळ स्व. चन्द्रलाल चुन्नीलालभुं मकान ।
- २ " " १९८५ जामनगर-फुलीबाईना वहेलामां ।
- ३ " " १९८६ खम्भात-श्रीअमरचन्द्र-जैनशाळा ।
- ४ " " १९८७ धाणसा-श्रीजैनउपाश्रय ।
- ५ " " १९८८ मुंबई-भूलेधर-लालबाग-जैन उपाश्रय ।
- ६ " " १९८९ सुरत-गोपीपुरा, नेमुभाईनी बाडीनो उपाश्रय ।
- ७ " " १९९० रतलाम-थावरीयातो उपाश्रय ।
- ८ " " १९९१ महीदपुर-जैन उपाश्रय, श्रीशान्तिनाथना मन्दिर पासो ।
- ९ " " १९९२ वलैन-खाराकूभा, श्रीक. छ. नी पेटीनो उपाश्रय ।
- १० " " १९९३ इन्दोर-पीपलीपाजार-जैन उपाश्रय ।
- ११ " " १९९४ राजगढ-जैन उपाश्रय ।
- १२ " " १९९५ अमदावाद-झांपडानी पोळनो उपाश्रय (पाठशाळा).
- १३ " " १९९६ पालीवाणा-पन्नालाल बाबूनी जैनधर्मशाळा ।
- १४ " " १९९७ मुम्बई-पायधुनी, श्रीमोडीजी जैन उपाश्रय ।
- १५ " " १९९८ अमदावाद-नागजी भूधरनी पोळनो उपाश्रय ।
- १६ " " १९९९ खम्भात-मूलचन्द्र बुलाखीदास-नानचन्द्रना मकानमां के जे हाल उपा-
श्रय वरीके वपराय छे ।
- १७ " " २००० घाटकोपर (मुम्बई) देरासर पासो, जैन उपाश्रय ।

૧૮ ,, ,, ૨૦૦૧ વીલ્લાપાલો (અન્વેરી-મુન્વર્દે) કરમચન્દ્ર જૈન પૌષ્ઠશાલા ।

વિ. સં. ૧૯૮૪ ના વૈશાક વદ ૬-શ્રીસીર્યાધિરાજરાજેશ્વર-શ્રીઆદિનાથગાદીનશીન-દિવસે, પ્રાતઃકાલે વિજયમુહૂર્તે, અમદાવાદ મુકામે શાંપડાની પોઝના શ્રીઆદીશ્વર જૈનમન્દિરની પાછળના વપાશ્રયમાં પ્રાતઃસ્મરણીય-ગૂજ્યપાદ-આગમોદ્ધારક-આચાર્ય-શ્રીઆનન્દસાગરશ્રીશ્વરજીના વરદહસ્તે દીક્ષા થઈ. સંસારીપણાતું નામ પટવા સ્ત્રીમનલાલ જેશિંગભાઈ હતું. દીક્ષા સમયે મુનિશ્રી ચન્દ્રસાગર નામ રાજવામાં આવ્યું, આનન્દમંગલપૂર્વક દીક્ષા થઈ; અને જોઠ વદ ૫ ના દિવસે વપસ્થાપના થઈ. ત્યારપછી તેઓશ્રીના વરદ હસ્તે અનુક્રમે પાલીવાણામાં વિ. સં. ૧૯૯૭ ના માગસર સુદ ૫ના દિવસે ગણિપદ, અને માગસર સુદ ૯ના દિવસે પંન્યાસ પદ સમર્પણ થયાં ।

ઉપરના યથા યાતુર્માસ સમ્બન્ધી વિગતવાર હક્રિફત અન્ય સ્થલે વિસ્તારથી આપવામાં આવશે. પરન્તુ આ સિ. દે. અવશૂર્ણિ અને શ્રીસિદ્ધદેવચન્દ્રશબ્દાનુશાસન જેવા પ્રધાનતમ વ્યાકરણના સંશોધન, સમ્પાદન, ટિપ્પણી રચના, પ્રેસમેટરની તૈયારી અને પ્રુફસંશોધનાદિ કાર્યો મુન્વર્દે, અમદાવાદ, સમ્ભાલ અને ઘાટકોપર, અંપેરીના છેઠાં પાંચ યાતુર્માસમાં થયેલાં છે. ઉપર જણાવેલાં સર્વ કાર્યોની સાથે સાથે ધીજા પળ જે જે શાસનહિતના કાર્યો થયાં તેની, અને ચાલુ પ્રસંગને સંસ્વધ રાસમારી જે કંઈ શાસનહિત પ્રવૃત્તિ થઈ તે વધાની સંક્ષિપ્ત નોંધ અહીં આપવામાં આવે છે; અર્થાત્ વિ. સં. ૧૯૯૭ ના મુન્વાદ-યાતુર્માસથી સંક્ષિપ્ત નોંધની શરુઆત કરાય છે ।

॥ मुंबाइनुं चातुर्मास ॥

वि० सं० १९९७.

पायधुनी, श्री गोडीजी पार्श्वनाथ जैन श्वे० मन्दिरनी पाळकना भागनो उपाश्रय.

नोंध—श्री सिद्धेश्वर पालीताणाना चातुर्मासनी पूर्वाह्नतिना पूनित प्रथंमोने पूर्वर्ग सरोके जणावोने मुंबाइ चातुर्मासनी संक्षिप्त नोंध करान छे. गणिपद-पंन्यासप्रदारीपण-समये माळवादि सधनुं आगमन, घोषा-भावननर यई श्री भोयणो-तीर्थे सामुवायिक-शाश्रत-आराधन, वि० दे० श० अवचूर्णि, सूत्रकृताण, श्रीसिद्धेश्वरमन्त्रशब्दानुशासनना सशोधन-संपादनादि अने शासनहितवर्धक स्तुत्य प्रथंमो सह कराय छे.

संचयकार

प्रातःस्मरणीय-पू. आममोदारक-शाचार्य-श्रीआनन्दसागरसूरीश्वरना विद्वान्गिम्बरल-सिद्ध-चकाराधन तीर्थोदारक पू. पंन्यासप्रवर-श्रीचन्द्रसागरचञ्चरीक-पं. श्रीदीरसागरजी.

श्रीसिद्धेश्वरमन्त्रशब्दानुशासननी सत्त्वप्रकाशिका उपर रचाथेला आ अवचूर्णि-ग्रन्थने अने श्रीसत्त्वप्रकाशिका अने श्रीआनन्दवोधिनी-नामनी वृत्तिद्वय-सहित श्रीसिद्धेश्वरमन्त्रशब्दानुशासनना कारक पर्यन्तना प्रथम भागने बहार पाठतां ए कामनी शरुआतपी आज सुधीमां केटलो समय व्यतीत थयो अने मुश्केलीओ वेठीने पण शासनहितवर्धक कार्यो थयां ते पापसगां जरूर पूरतुं अत्रे जणाववामां आवे छे ।

वि. सं. १९८४ ना वैशाख वद ६ ना रोज गुरुदेव पूज्य पंन्यासप्रवरनी दीक्षा थई, त्वारपछी अठार वर्षना चातुर्मासना स्वळो अने ते दरेक चातुर्मासमां थयेलां शासनहितवर्धक-कार्यो विगेरेनी नोंध जरूर पठती आपीने बाकीनी नोंध अन्वय आपवामां आवेल छे ।

अवचूर्णि-ग्रन्थनुं संपादन-संशोधन तथा श्रीसिद्धेश्वरमन्त्र-शब्दानुशासनना प्रथम विभागना संशोधन-संपादन अने श्रीआनन्दवोधिनी-वृत्तिनी रचना वगेरे कार्योनी शरुआत वि. सं. १९९७ मां करवामां थाथेली ते दरेक कार्यो समाप्त करीने आज्ञे वि. सं. २००१ मां आ अवचूर्णि-ग्रन्थने अने ' श्रीसिद्धेश्वरमन्त्रशब्दानुशासनम् ' महान् ग्रन्थने ते ते संस्थाओ द्वारा बहार पाडी शक्या छीए एज आनन्दनो विषय छे । आ कार्यमां कीतेला लगभग पांच वर्षना गाळामां पण आ कार्यना निमित्तनी आठमां कोईपण शासनहितवर्धक-कार्य करवामां पूज्यश्रीए

કળપ આવવા સ્વીકૃતિ નથી અગર પાણી પાતી કરી નથી, અને તેથી જ પ્રાસંગિક-શાસનહિતવર્ધક કાર્યો આ પ્રકરણમાં જણાવાય છે ।

આટલા ત્યાં સમયે પણ પ્રકાશિત થતાં આ વસ્તુ પ્રમુખની પાછલ વિધોની પરમ્પરાત્મ આવી પટેલી મુદ્દકેલીઓ, ક્ષિપ્ર-પ્રતિબુદ્ધ સંયોગો અને પરિમિત-સાધનોને હાંકીને આવી પટેલી અગવહો વેટીને તથા સાધુજીવન-ચર્ચાના પોષક-વિહારાદિ કાર્યો કરવાં રહીને પણ પૂજ્ય ગુરુવર્યશ્રી અર્પૂર્વ શ્રદ્ધાવલ્લભી આરમ્ભેલા આ શુભ કાર્યની પાછલ પોતાનો અચિરત-પરિભ્રમ વાહુ રાખ્યો ત્યારે જ આ પ્રમુખના પ્રકાશનની અભિલાષા આજે સફળ થઈ રહી છે ।

વિ. સં. ૧૯૯૭ના મુમ્યઈના ચાતુર્માસનો પૂર્વરંગ ।

શ્રીસિદ્ધક્ષેત્ર લેખા પવિત્ર-તીર્થસ્થાનમાં સં. ૧૯૯૭ ના પ્રારમ્ભમાં પૂજ્ય ગુરુદેવને શ્રીમદ્-વતી-સૂત્રના યોગોદ્દહનની શુભ-ક્રિયાઓ સમાપ્ત થવા આવી હતી । તે જવસરે જ યોગો-દ્દહનની સમાપ્તિના સૂચક-ગણિપદ-સમર્પણનું મુહૂર્ત સં. ૧૯૯૭ ના માગસર શુદ્ધ ૫ તું અને પંચાસપદ-સમર્પણનું મુહૂર્ત માગસર શુદ્ધ ૯ તું નિશ્ચિત્ત થયું હતું । વલ્લી પૂજ્ય ગુરુદેવને આ યોગોદ્દહનની ક્રિયાઓ કરાવનાર સ્વ. ૫૦ પં. શ્રીધર્માસાગરજી ગણિવરને ઉવાચ્યાય પદ સમર્પણ કરવાનું મુહૂર્ત પણ તે જ દિવસે હતું. ઉપરોક્ત ઘણે પદના સમર્પણની ક્રિયાઓ શાસનસંરક્ષક-શૈલાનાનરેણપ્રતિષ્ઠાપક-વર્તમાન જૈનાગમ-મન્દિર-સંરચાપક આગમોદ્ધારક-આચાર્યદેવેશ-પૂજ્ય-શ્રીજ્ઞાનન્દસાગરશ્રીધરજીના શરદા હસ્તે પન્નાસાલ વાપુની ધર્મશાલાના વિજ્ઞાલ યોગાનમાં યાંચવામાં આવેલા મુશ્કોભિત મંદપમાં થઈ હતી ।

આ પદી-પ્રદાન-પ્રસંગે અષ્ટાઠ્ઠિકા મહોત્સવ, જ્ઞાન્નિત્યાત્ર અને સ્વામીશાસત્વ-સંપન્નગણ અનુક્રમે જ્ઞાનવીર શ્રેષ્ઠ મોહનલાલ છોટાલાલ, સંપત્રી પોપટલાલ ધારણીમાઈ નગરશ્રેષ્ઠ; અને શ્રેષ્ઠ ગિરધારલાલ છોટાલાલ ઉરફથી હમમ પાર દજારના સર્વે યજ્ઞાનું નિશ્ચિત્ત થવાથી તે સંવત્રની શુભમવશિકાઓ પણ રચાઈ પહોંચાલવામાં આવેલી શોભાથી અમદાવાદ શહેરની તથા નજીવના માનોમાંથી પેટલાંક માણસો તો આવ્યાં હતાં. પરન્તુ પૂજ્ય ગુરુદેવના અમીમ-અપકારથી અપહૃત થયેલા માલશરદેશના યાગ કરીને ઠગેત-મહિશુર-રાજગર વગેરે નગરના મંપોમાંથી સંમાલિંગ આવક-ભાવિકાઓની ૪૦૦ અપરાંત મંદવામાં એક અપેરીયલ ટ્રેન પણ આવી હતી । આ પ્રસંગે આવનારાઓને તીર્થયાત્રાનો સામ પણ મળેલો શોભાથી તેઓને તો " એક પંખને શો કાજ " ની જેમ શ્લેષ આપની પ્રાપ્તિ થઈ હતી ।

પદી-પ્રદાનની મમાપ્તિ થતાં અનેક માનતા મંચો તરફથી તથા કેટલીયેક વ્યક્તિઓ તરફથી પદવીચરેણી શરદા મરમ કેવલો અને કેવલાંની વિજ્ઞાલ-વૃષ્ટિ મત્તરે નિદાલાની હતી । આ પ્રસંગે પણ અમલક અમાલકા માટે ધર્મશલાના, આગમમન્દિરના, શ્રેષ્ઠ ધાનગતી

कल्याणजीनी पेढीना माणसोने, पंडितो अने मास्तरोने यथायोग्य श्रीविदान वेषामां तथा-
पूज्य साधु-साध्वीभोने प्रमन्याविधानकुलक नामना प्रन्थतुं सादर समर्पण करवागां श्रेष्ठ
मोहनलाल छोटालाले रु. ८०० उपरांतने सद्व्यय कर्षो हतो. श्रीकळनी प्रभावना अने श्री
वर्षाकालिकसूत्रनी प्रभावना उजैननी श्रेष्ठ ऋषभदेवजी छगनीरामजीनी पेढीना सद्वृद्ध्यो
तरफयी करवागां आधी हती ।

आ पत्नीप्रसंगमा महोत्सवनी समाप्ति यथा चाद् आगमोद्धारक पूज्य गुरुदेवनी आशा मेळधीने
चळाला वगैरे नजदिकना तीर्थ-क्षेत्रोनी यात्राथें पूज्य पंन्यासजी महाराजे पोताना परिवार सहित
पालीतामाधी विहार कर्षो. ९-१० दिवसमां यात्रा करतां करतां भावनगर सहोचवानी तैयारी थई.
ते अवसरे मुम्बईनी श्रीगोडीपार्श्वनाथ-जैनमन्दिरनी श्रीविजयदेवद्वर-संघनी पेढीना ट्रस्टीओ
श्रेष्ठ भायचन्द नगीनभाई झवेरी, तथा पानाचन्द रूपचन्द झवेरी ए वगैरे पालीताणा आधीने
पूज्य आगमोद्धारक आचार्यश्रीने विनंति करी के पं. श्रीचन्द्रसागरजीने आवतुं चातुर्मास मुम्बई
करवानी आशा आपवानी कृपा करो. पूज्य पंन्यासजीनी योग्यता जाणीने पूज्य आचार्यश्रीए
तेषोनी आमदभरेली विनन्तिने स्वीकार कर्षो अने ते वास्तवो आसापत्र लयी आप्यो, ते
ळईने ते वजे ट्रस्टीओ घोषानी नजीकना तरशाळीया गानमां पंन्यासजीने मळ्या; अने आशा-
पत्र यसावी विचारविनिमय करीने मुम्बईना चातुर्मासनी जय बोलाधीने त्यांथी वेओ रवाना
थया, अने पंन्यासजी महाराज भावनगर पधार्था । भावनगरना श्रीसंघे भावभीने सत्कार कर्षो,
श्रीकळनी प्रभावने थई; अने सात दिवस सुधी ज्याल्यानवाणीने सारो लाभ श्रीसंघे लीधो ।

पूज्य पंन्यासजी महाराजना उपदेशथी आ सालनी चैत्रमासनी आरंवीळनी ओळी भोयणी
सीधेमां कराववातुं आमंत्रण श्रीसिद्धचक्र आराधक समाजने मळ्युं हतुं, तेथी सि. आ. समाजना
कार्यवाहकोप आराधना कराववा माटे तथा सि. आ. समाजनी आर्थिक स्थितिने सदर पनाववा
माटे पूज्य पंन्यासजी महाराजने भोयणी पधारवानी अत्यन्त आमदभरेली विनंति करेली होवाथी
तेनो स्वीकार करीने भावनगरथी विहार करी जैन वस्तीवाळां मुख्य मुख्य स्थानोमां
विचरतां विचरतां अमदावाथ घईने पूज्य पंन्यासजी महाराज पोताना शिष्य-प्र-
शिष्यादि परिवार सहित भोयणी तीर्थे पधार्था । सि. आ. समाजनी विनंतिथी विजयलाव-
ण्यसूत्रिनी पण पोताना शिष्य-प्रशिष्यादि परिवार सहित आ प्रसंगे भोयणी तीर्थे पधार्था हता ।
नवपदनी आराधनाने लाभ ११००० उपरांत जैतोए लीधो हतो. तेमां २००० नी संख्या तो
विधिपूर्वक ओळीतुं आराधन करनाराजोनी हती । नवे दिवस आरंवीळ अने पूजा उपरांत
भगवान् श्रीमहावीर-जन्म-कल्याणक, रथयात्रा-महोत्सव अने चैत्री पूतमना देववन्दन, साधर्मिक-
वात्सल्यादि धार्मिक कार्यों पण करवामां आख्या हतां. यात्रालुओने माटे पण जमवानी अने
उत्तरवानी तगवड करेली होवाथी तथा एकमने दिवसे धारणा अने स्वामिवात्सल्य करवामां

आवेलां होवाची ओळी सिवायना पण माणसोए आ प्रसंगनो छाम लीपो हतो। मोयणी तीर्थमां करावेली आ आराधना वगैरेना शासनप्रभावनामा कार्यामां सि. आ. समाजने बधो मळीने रु. ११००० उपरांत खर्च थयो, तेमां आमंत्रण आपनारे रु. ६००० आप्या हता अने चालु फंडमां रु. २००० उपरांतभी मद्द मळवाची रु. ३००० नी घट पळी तेनी पूर्ति दानवीर शेठ माणिकलाल चुनीलाडे करी आपी हती। जिदगी पर्यंतना सभासदोनी (डाइफ मेम्बर) तथा चालु फंडनी आवक भोयणी तीर्थमां लगभग रु. २५००० नी थइ तेथी सि. आ. समाजनी स्थिति पणी संगीत वनवा पामी।

त्यार पळी मुम्बई जवा माटे मोगणीची विहार करीने साचादेच श्रीसुमतिनाथनी यात्रार्थे मातर मुकामे जे दिवसे पूज्य पंन्यासजी महाराज सपरिवार पधार्या ते ज दिवसे अमदावा-दधी साचा देवनी यात्राए व्रणसो माणसोनुं आगमन थयुं हतुं, अने आंगीपूजा भावना तथा जमणनो सर्व खर्च दानवीर शेठ मोहनलाल छोटालाल तरफची करवामां आव्यो हतो।

मुम्बईना गोडीजीना उपाश्रयमां जेम पूज्य पंन्यासजीना चातुर्मासनो निर्णय थयो हतो तेम लालबागना उपाश्रयमां विजयरामचन्द्रसुरिजीना चातुर्मासनो निर्णय थयो हतो, ते अवसरे तिथि-मन्तव्यना भेदथी उपागच्छमां बेमनस्य फेलाई रहुं हतुं. छतां मुम्बईमां तिथिमन्तव्यनी प्राचीन अने परम्परागत-प्रणालिकाने अनुसरनाराजोनो मोटो बर्ग हतो अने ते श्रीगोडीजीने उपाश्रये जवाना बलणतो हतो अने परम्पराविरुद्धनी नूतन-प्रणालिकाने अनुसरनारानो नानो बर्ग हतो ते लालबागने उपाश्रये जवाना बलणतो हतो। नातरची विहार करीने पंन्यासजी महाराज ज्यारे सुरत पधार्या त्यारे विजयरामचन्द्रसुरिजी पुनेची घाटकोपर पधारी गया हता, ते अरसामां मुम्बईमां हुळड फाटी निकळेळुं होवाची विजयरामचन्द्रसुरिजी लालबाग नहि पधारतां घाटकोपर पोमासुं करवाना छे माटे पू. पं. चन्द्रसागरजीए पण श्रीगोडीजी नहि पधारतां अन्य स्थळे ज चातुर्मास करतुं जोईए एवो प्रयत्न केडलाको तरफची पत्रद्वारा तथा माणसद्वारा करवामां आव्यो. आ संबन्धी सल्लाह लेवा योग्य व्यक्तिओनी सल्लाह लेवाची एम नकी थयुं के-“ घाटकोपर तो मुम्बई ज गणाय अथवा तो लालबागधी ११-१२-माह्ल ज दूर होवाची एकदम जइ पण शकय माटे आ संबन्धमां हाळ तो सुरतधी विहार करवो ज अने वापी गया चाद आगळ बधुं के केम ते वावतमां ते बखतना संयोगो जोईने निर्णय करवो।”

उपर प्रमाणेनी सल्लाह मळवाची पूज्य पंन्यासजी सुरतधी विहार करीने वापी-दुमण

१-आवो प्रवस्य करनासो आन्तरिक हेतु होवातु अनुमान थयुं हतुं के तिथिमन्तव्यनी प्राचीन प्रणालिप्रति समर्थन करणार समर्थमुनिनो मुम्बईमां धभाव होय तो धर्माबोध नूतनप्रणालिकाने अनुसरताओनो हतुंदाय वेग आपवापूर्वक बधारी शकय, अगर आप्या बखतमां खेची शकय।

पधार्या, लारे मुम्बईची वाणी जइने गोडीजीची पेटीना टूटीओ स्व. शेठ नेमचन्द अमयचन्द झवेरी, शेठ भायचन्द नगीनचन्द झवेरी, शेठ बबलचन्द केशवलाल मोदी, शेठ मौमयचन्द उमेदचन्द सोलीसीटर, शेठ दुल्लभदास भावनगरवाळा; अने शेठ पानाचन्द रूपचन्द झवेरीए पूज्य पंन्यासजीने जणाब्युं के हालमां मुम्बईतुं वातावरण शान्त यतुं जाय छे, तेमज विजयरागचन्द्रसूरिजी घाटकोपरने पढतुं भूकी लालयाग ज बोमासुं करवाना छे माटे अत्रेधी विहार करीने आप पण हवे जल्दी मुम्बई पघारो एवी अमारी यिनंति छे ।

सं. १९९७ तुं मुम्बईतुं चातुर्मास.

पू. पक्यासजी आदि वापीधी विहार करीने मुम्बई आवतां ररतामां आवता घोळवव, दहायुं षगेरे गामोमां षपदेश आपतां अनुक्रमे श्रीअगाशी पधार्यां त्यां मुम्बईना सम्भावित गृहरमो तरफधी आंगी-पूजा-भावना अने स्वामिवात्सल्य यथां हतां । मलाढ गृकामे शेठ मगनलाल लालजीमाई हरजीमाईए पोताना चन्द्रनिवाम नामना बंगलामां पूज्य पंन्यासजीने वतारो आपीने आंगी-पूजा तथा स्वामिवात्सल्यने लाभ लीघो हतो. अम्बेरीमां प्रवेश महोत्सव अने प्रभावना यथां. सान्ताक्रूजमां शेठ बबलचन्द केशवलाल मोदीए पोताना बंगलामां प्रवेश-प्रभावना अने दर्शनार्थे आवनाराओनी स्वामिभक्तियो लाभ लीघो हतो. त्यांधी दादर, मायलाळा, यईने सेन्ट्रल रोडना षपाभये आववानुं ययुं, कारण के सामेयानी शरुआत अहीधी यवानी हती । मुम्बईमां हती पण हुल्लदनी सर्वथा शान्ति यई न हती छटां पण सामेयामां भाग लेवा आवक-भाविकानी भरचक हाजरी यई गई हती । सामेया सहित आगळ वालतां लाडयागनांना जैन-मन्दिरे दर्शन करीने भूलेष्टर, झवेरी यजार आदि स्थलोए यईने पूज्य पंन्यासजी महाराजादि ९ टांगए गोटीजीना षपाभयमां प्रवेश कर्यो । प्रवेशने दिवस आसाढ सुद ४ ने शनिवारने हवे, छे दिवसे अशुक्लसिद्धिवोग, राजवोग अने कुमारवोग होवायी २ क्रितवयोगना अभाववी आ पेतिशसिक-चातुर्मासमां अनिर्वचनीय शुभ कार्यों निर्विजे यई शक्यां छे ।

पूज्य पंन्यासजी महाराजे पर्यदिवस सिवायना रोजना चालु प्रथम व्याख्यानां सूत्रकृतांग-सूत्रनुं द्वितीय अष्ययन अने भावनापिकारमां समराइषकहा शरु कर्यो ।

चातुर्मासमां देव-ज्ञान-साधनादि-द्रव्यनी वृद्धि साये थयेलां शुभकार्योनी
मुख्य-नोंध ।

श्रीसूत्रकृतांगसूत्र समराइषकहा यहोराववानी पोटीना तथा नयकार मंत्र अने
अक्षयनिधिना तपमां थयेली चपयना र. ३०००)
रोजनी गडुंडी तथा ज्ञानपूजनना अने आखा चातुर्मासना ज्ञानपूजनना र. २०००)

श्रीनवकार मंत्र तथा नवपदनुं आलेपन यंत्रपटमां चांदी तोळा १३०० तथा मजुरीना आशरे	रु. १८००)
नवकारमंत्र अने अक्षयनिधि तपनुं आराधन करनाराओनी टोळीना जमण खर्चना	रु. ३२००)
पर्युषणमां सुपनाती बोळीना तथा भा. सु. पांचमना वरपोढाती बोळीना	रु. ९०००)
श्रीपालना रासना दर्शनीय-पट्टोनी टीपना	रु. १८२७)
श्री सिद्धहोमचन्द्र-व्याकरण प्रकट करवा माटेनी टीपना	रु. ८५३९)
उज्जैनना नवा वपाशय माटे शेट मंगनीरामजी भांगीलालजी शिरोळीया तरफधी	रु. ५००१)
श्री सिद्धचक्र आराधक समाजना नवा मेम्बरो बंधार्या तेना	रु. ९०००)
माळवादेश माटे साधारण खातानी टीपना	रु. १७००)
डमरावती शहरना साधारण खातानी टीपना	रु. २००)
पाळेजना गामना वपाशयनी टीपना	रु. १०००)
उज्जैन अने महिदपुरना ज्ञानमन्दिरो माटे कयाटोनी टीपना	रु. ४५०)
श्री पार्श्वनाथ जन्मकल्याणकने दिवसे गोडीजीने देरेधी दर साल वरपोढो काढवा माटे बेरावळना शेट लीलाधर गुलाबचन्द तरफधी अनामद—	रु. २०७३)
उज्जैनना आर्यवीळ रावामां कायम विधिओ नोंघाववना	रु. ३२००)
श्री नवपद लक्ष्मीनिवास—उज्जैन ए नामनी जैनधर्मशाळा बंधाववा सारु शेट चुनिळाल लक्ष्मीचन्द संपवी तरफधी	रु. ८७००)
श्री सिद्धचक्र आराधक समाजद्वारा पानसर तीर्थयां श्री सिद्धचक्रनी आराधना कराववा माटे शामलानिवासी शेट सोमचन्द्र खालचन्द तरफधी	रु. ८५००)
शान्तिस्तोत्र, जलयात्रा वरपोढाती वदक अने स्वामीदारसहयना	रु. ३३००)
मुम्बईना श्री बर्षमानवप आर्यविल खातानी टीपनां	रु. ३२००)
नवकारमंत्रनी आराधना करनाराने जर्मनसीस्वरना पवाळानी प्रभाषना एक सदगृहस्य तरफधी	रु. १७५)
पुस्तको तथा पुस्तको राखवानी पेटीओ विगेरेना	रु. १०००)
पर्युषणमां तपविषओने चांदीना पवाळानी, रुपीयांनी अने भीफळनी प्रभाषनां तासां वया पोसातीना पारणानां मनुमाई मूलपन्ध्याळा शेट श्रीमन्माई तरफधी	रु. १२००)
मागपार चद ९-१०-११ नी आराधना एकासणा जुदी जुदी वदफिओ तरफधी तथा पारणा शेट जगन्नादास मोनजी तरफधी धयां तेना	रु. ५००)

વર્ષમાન જૈનાગમ મંદિર પાલીતાણાની અર્ધી દેરીના રતલામના શ્રીસિદ્ધચક્ર-
મિત્રમંદલ તરફથી (અર્ધી દેરી માથનગરવાલાની દ્વતી) રૂ. ૧૭૫૦)

મુમ્બઈ ચોપાટી ઉપર શ્રી કલ્યાણ પાર્શ્વનાથજીની પ્રતિષ્ઠા પ્રસંગના વરપોડા,
મહોત્સવ, પૂજા અને સ્વામીવાત્સલ્યના ઇર્ષના રૂ. ૮૦૦૦)

આ પ્રતિષ્ઠાના કાર્યમાં મુખ્યવચા ભાગ છેનારા માથનગરનિવાસી શેઠ મોહનલાલ
તારાચન્દ, રાજનગરનિવાસી શેઠ મોહનલાલ મગનલાલ સાહુ, પાટણનિવાસી
શેઠ ઢાણાભાઈ દગનલાલ વાલચન્દ અને રાધનપુરનિવાસી શેઠ કાન્દિલાલ
મકોરદાસ દત્તા । તેઓશ્રીય ઉપરની પ્રતિષ્ઠા પ્રસંગે મગવાનને વેસાદવાની ઘોડીના
વિગેરેના ધી મળ ચાર હજારને આશરેના રૂ. ૧૨૦૦૦)

વિહાર કરતે ગોડીજીના પરપુરણ માણસો વિગેરેના પ્રીતિદાનના અપાઘ્યાં રૂ. ૨૫૦)
વજેન દુદમતવાગની દેરીના ઝીળોદ્ધાર માટે શ્રી ગોડીજી પેદી તરફથી નષ્ટી કરેલા રૂ. ૭૫૦)
મુમ્બઈથી ચાતુર્માસ પૂર્ણ કરીને અગાળી ગયા ત્યારે આંગી, પૂજા અને પ્રમાથના
વગેરે ઇર્ષના શ્રી ગોડીજીના ટૂટીઓ તથા આગેવાનો તરફથી રૂ. ૧૩૦)

રૂ. ૧૦૧૪૪૫)

સાત ક્ષેત્રના પોષક અને શાસનહિતવર્ધક કાર્યો પાછલ્લ એક લારા ઉપરાંત વપલ્લ લક્ષ્મીને
અવલ્લ થનાવથાને શુભ પ્રયત્નો ઉદારચિત્ત શ્રમણોપાસક-વર્ગે કર્યો તે પળ અનુમોદનીય પ્રસંગ છે.

આ ઉપરાંત દયામન્દિરમાં વેરાવલ્લનિવાસી શેઠ લીલાવર ગુલાથચન્દે ચાતુર્માસ વદલાની
વ્યાલ્યાન, પૂજા, પ્રમાથના અને રાત્રિજાગરણનો લામ લીલો તથા શ્રીપાર્શ્વનાથ જન્મકલ્યાણકનો
વરપોડો વરવર્ષે નિયમિત કાઢવાને માટે શ્રી ગોડીજીની પેદીને રૂ. ૨૦૭૩ અર્પણ કર્યો ।

માગશર વર્ષ ૯-૧૦-૧૧ એ પ્રણ દિવસની આરાધનાને પ્રસંગે પ્રીસંપ તરફથી પ્રણ દિવસના
ષ્ઠાસળાં તથા પારણાં ધયાં અને શેઠ લીલાવર ગુલાથચન્દ તરફથી શ્રીપાર્શ્વ જન્મકલ્યાણકનો
રચયાત્રાનો મહોત્સવ અમૂતપૂર્વે પ્રાથમિકપણે શરુ થયો ।

કોટના શ્રીશાન્તિનાથના દેરાસરમાં અઢ્ઢાદમહોત્સવ અને શાન્તિસ્નાત્ર હોવાથી પૂજ્ય પંચાસજી
મહારાજ ત્યાં આઠ દિવસ રોકાઈને માથલે પધાર્યા, ત્યાં મહામમાવક શ્રીઆદીશ્વર મગવાનની
વર્ષાગાંટ હોવાથી અઢ્ઢાદમહોત્સવને અંગે આઠ દિવસની સ્થિરતા કરી. સ્થિરતા દરમ્યાન પૂજ્ય
પંચાસજી મહારાજે પોતાને ચાલતી વર્ષમાન વપની ૫૮મી ઓઢીને અન્તે છટ્ટ કરીને વિ. સં.
૧૯૯૮ના માગશર મુદ ૭ શા. રૂ. ૩-૧૦-૪૧ના રોજ પારણું કર્યું તે અવસરે પાયલુની વરથી

વંદનાર્યે સંભાષિત ગૃહસ્થો, શ્રીગોઢીજીના ટૂટીઓ તથા શીજા શ્રાવક-શ્રાવિકાઓ દરરોજ જામ લેતાં હતાં ।

પળા ગાનોમાં શ્રીસિદ્ધચંકજીના ગટ્ટાજીનો અભાવ હોવાથી શ્રીગોઢીજીના ટૂટીઓ (૧૦૦) પૈક સો પચ્ચાપ્તસા ગટ્ટાજી કરાવવાનો નિશ્ચય કર્યો ।

ચાલુ ચાતુર્માસમાં જ્ઞાનસ્થાવાની ઉપજ લગભગ રૂ૦ ૪૦૦૦ ની થયેલી હોવાથી ગોઢીજીના ટૂટીઓ શ્રીસૂત્રકૃતાંગમુત્ર અનેકવિધ પરિશિષ્ટો યુક્ત શીજી ચાર છપાવવાનો નિર્ણય કર્યો તપ્તુસાર તે કામ પૂજ્ય પંચાસશ્રીજીની અધ્યક્ષતામાં દોસી સોભાગચન્દ્ર ઉમેદચન્દ્ર તથા શ્રવેરી પાનાચન્દ્ર રૂપચન્દ્ર દ્વારા હાલમાં બાલી રહ્યાં છે ।

શેઠ દેવચન્દ્ર લાલભાઈ જૈન પુસ્તકોદ્ધાર ફંડ તરફથી પ્રકાશન કરાતાં ગ્રન્થાંક ૧૨ નમ્બર તરીકે છપાતી શ્રીસિદ્ધહેમચન્દ્ર-વૃહદ્-અવચૂર્ણિમાં ફક્ત પ્રસ્તાવના અને વિષયાતુ-ક્રયાદિ બાકી છે તે હવે થોડા સમયમાં વહાર પડશે । શ્રીનવવપદલક્ષ્મીનિવાસ, ચન્દ્રાનન્દલક્ષ્મી ચિસ્કોપ, મહિદપુર-જિનમન્દિર પટ્ટપ્રતિષ્ઠાપન અને શ્રીલક્ષ્મણી સીર્યં બગેરેના શિલાલેખો કોટરાવીને મોફલલાતું કાર્યે પણ અત્રે જ થયું, પોત જુદ ૫ ને દિવસે અમદાવાદના શારદા પ્રેસમાં સૂત્ર-કૃતાંગમુત્રને મુદ્રણ કરવાતું કાર્યે નક્કી કરીને સોંપ્યું, માહ જુદ ૧ ને દિવસે ભાવનગરના મહો-દયે પ્રેસમાં 'સિદ્ધહેમચન્દ્રશબ્દાનુશાસનની વૃહદ્વચ્ચવચૂર્ણિ છાપવા માટે આપી અને સિદ્ધહેમ-ચન્દ્રશબ્દાનુશાસન વ્યાકરણતું અને અવચૂર્ણિતું સંશોધન તથા સમ્પાદનના કાર્યેની બર્હી-સુમ્બર્હી-થી જ શરૂઆત થઈ. આ કામ માટે સંભાવના શીજ્ઞાન્તિનાથ પ્રાચીન તાલપત્રીય પ્રત્ય-મંદારમાંથી ફેટલાપક તાલપત્રીય ગ્રન્થો એમિ મૂલચન્દ્ર જુહાસ્વીકાસ તથા મોદનલાલ હીપચન્દ્ર ચોકતીદ્વારા અને પૂનાના મોંઢા-નર-ઓરિયેન્ટલ-ઇન્સ્ટિટ્યુટમાંથી પાંચેક પ્રતો ભાવનગરનિવાસી હીરાલાલ અમૃતલાલદ્વારા મેલવીને કાર્યેનો પ્રારમ્ભ કર્યો. શાકટાયન-અમોષાદૃત્તિની હસ્તલિખિત-પ્રતિ રૂ. ૩૦૦) ત્રણસો ઢીપોહીટ નૂકીને ગોઢીજીના મેનેજીંગ ટૂટી શચ્હેરી માયચન્દ્રમાઈ, વલલચન્દ્રમાઈ, અને સૌમાગચન્દ્રમાઈએ મેલવી આપી । રૂ૦ શેઠ નેમચન્દ્ર અમવચન્દ્ર શ્રવેરીની વિનંતિથી અદ્વાઈની તપસ્યા નિમિત્તે શાલકેશ્વર જવાતું થયું ત્યાં જાંગી-પૂજા-માવના અને સ્વામિવાત્સલ્યતું જમણ થયું ।

જાગમોદ્ધારક પૂજ્ય આચાર્યદેવેશશ્રીની આજ્ઞાથી પૂજ્ય પંચાસજી મહારાજના પરિવારના આ સાલના ચાતુર્માસો મુમ્બાઈ વિગેરે જુદા જુદા સ્થલે નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે થયાં હતાં. મુમ્બ-ઈમાં ગોઢીજીના ઉપાશ્રયે પૂજ્ય પં. શ્રીચન્દ્રસાગરજી, ગુનિધી દીરસાગરજી, મુનિશ્રી જ્ઞાનસાગરજી, શ્રીરેલતસાગરજી અને શ્રીદિગંજુસાગરજી ઠાળાં ૫; મુમ્બઈના કોટના ઉપાશ્રયે મુનિધી હંસસાગરજી, શ્રીમુનીન્દ્રસાગરજી, શ્રીત્રેન્દ્રસાગરજી અને શ્રીમુરેન્દ્રવિજયજી ઠાળાં ૪, અમદાવાદ પાસે ચારેજામાં

अमदावादनुं चातुर्मास.

वि. सं. १९९८

ठि० नागजी भूधरनी पोळनो जैन खे. मू. उपाश्रय.

नोंधः—दीक्षा-प्रतिष्ठाना पुनित काम सुतराना शासन-प्रभावमाने अनुसरतो प्रवेश. वानसर-मुळाने सामुदायिक शाश्वत-आराधन, जोटाणा मुकामे ध्वजावधारोपण-दीक्षा-वटीदीक्षा-स्वामिवास्तव्यादि, श्रीशंखेश्वरश्रीरै रत्नप्रतीह आराधन, श्री हेमचंद्रानंद-प्रन्यासिभने शहभाद्र, श्री हेमचन्द्र-कृति कुसुमावलीनुं प्रकाशन, सूत्रकृतांगनुं अने भवपूणि सुदरकार्य अने आनंदबोधिनी कृतिनुं गुपन, वंसा मुकामे मालारोपण, पात्कीरण अने कपडकन मुकामे शाश्वत आराधनादि शुभ-कार्योनी संक्षिप्त नोंध.

संचयकार—

प्रातःस्मरणीय-आचमोद्धारक-आचार्यदेवेश-श्रीआनन्दसागरसूरीश्वरना विद्वान्-शिष्यरत्न
वैवाकरणकेसरी-सिद्धचक्रावधन-तीर्थोद्धारक-पू. पंन्यासप्रवर-श्रीचन्द्रसागरजी-गामीन्द्र-वर्णाचार्यदि
चवरीकः—हीरसागरः

अमदावाद-राजनगरनुं चातुर्मास सं. १९९८

ठि० मांडवीनी पोळनां नागजी भूधरनी पोळनो जैन उपाश्रय ।

मुम्बईची विहार करतां करतां अगोशी तीर्थाधिपति-वीसुनिसुजतध्यामिना दर्शन करीने

पालगढनी नजीकमां पहोंच्या त्यारे नवसारी स्टेशन पासे नवा

दीक्षा-प्रतिष्ठाना

पुनित काम

बंधावेला श्रीचिन्तामणि-पार्श्वनाथना मन्दिरीनी प्रतिष्ठाना महोत्सवने

काम लेवा माटे नवसारीना संपती विनंति थावी, ते स्वीकारीने त्यां

पहोंच्या माटे विहारमां ताकीद करी. ब्यारे गोळवड यईने चोरही

पहोंच्या त्यारे पूज्यपंन्यासजी महाराजना अतिपरिचयी-शखतगढनिवासी-आचक छोगाजी कानाजी

पणा बखतयी श्रीक्षाना धमिलारी ह्वा तेओप पंन्यासजी महाराजने पयी विनंति करी हली के

“ मारो एकनो एक मालपुत्र-राजेन्द्रकुमार आपना उपदेशयी संयमाभिलारी थाय तो हुं पण

निश्चिन्त यईने जल्दी सर्वविरतिने स्वीकार करी शकुं ” था विनंतिने लक्ष्यमां राखीने गुंभईपी

बिहारमां साथे रवेगारा ते पिता-पुवने पंन्यासजी महाराज तरफयी मळतां उपदेशनी असर

यई अने राजेन्द्रकुमारनी दीक्षानी भावना द्रव यवायी चोरही मुकामे अचछारीयाळा शेट राय-

पन्दमाईनी बोर्डीगना मकानमां सं. १९९८ ना माघ वदी ५ ना मंगळ प्रभाते राजेन्द्रकुमारनी

दीक्षानी मंगळमय क्रिया करवामां आची। घोरडी, अने गोलवड अने दधीयरना श्रीसंघे आ दीक्षामां वन-गन-अने धनधी लाम लीघो, दीक्षितने पंन्यासजी महाराजे पोवताना सिप्य पनावीने श्रीचन्द्रप्रभसागरजी नामधी विभूषित मनाव्या। त्यारपछी त्वांघी विहार करीने नवसारी पधारीने प्रतिष्ठानो पुनित-लाम लीघो।

नवसारीनी प्रतिष्ठा ऊपर पधारेळा पंन्यासजी महाराजने सुरत पधारवानी चिन्वि सुरतना सधे नवसारीमां करी, अने सुरतना प्रवेशतुं मुहूर्ते नधी करी गया।

सुरतमां प्रवेश. त्यारपछी बे दिवस नवसारीमां रोकाइने पंन्यासजी महाराजे सपरिवार सुरत तरफ विहार कर्षो। चातुर्मास माटे पधारनारा पूज्य आचार्य

महाराज वगेरेने प्रवेशमहोत्सव जेवा ठाठमाठधी सुरतने सध करे छे तेवाज आठम्बरधी पूज्य पंन्यासजी महाराजने प्रवेशमहोत्सव पण सुरतना श्रीसंघे फागण सुदि अने दिवसे कर्षो. १६ सांवेला अने विविध वाजीनोवाळा वरपोढामां अनेक जग्याए गहुली अने मोतीना साथीआ विगेरेथी पूज्यक्षीने वधावचामां आब्या. मुख्य मुख्य स्थानोए करीने वरपोढाने गोपीपुरामां मेमु-भाईनी वाढीने उपाश्रये आवतां वरापर एक दागो, कारण के सामेयानी शरुआत सगरामपुराधी दयेळ तेथी पंन्यासजी महाराजे प्रथम त्यां जिनवेवना दर्शन करीने देशना समळावी हती, छतां अही वाढीमां पण एक कळाक पर्यंत 'औचित्येन प्रवृत्तरय०'नी सठवावथी भावधर्मनु आगमन, टकाव, वृद्धि अने उत्तरोत्तर-विशेष-फलदायक केम वने ते समजापनारी देशना आपी हती. प्रान्ते लाडुनी प्रभावना करवामां आवी हती।

गोपीपुरामां बे दिवसनी स्थिरता करी ज्याख्यान समळावीने शान्तिश्वात्र होवाधी सातमने दिवसे वहाचौटाना संपना आमहधी वहाचौटे अने आठमने दिवसे छापरीया शेरीना संपना आमहधी पळे स्थळना उपाश्रयमां वाजतेगाजते पधारीने पूज्य पंन्यासजीए व्याख्यान समळावुं हतुं. तेमज हरिपुरा-संपना आमहधी 'धर्मनी आवश्यकता' एपर एक जाहेर व्याख्यान पण आप्युं हतुं।

पूज्य पंन्यासजी महाराजना उपदेशधी डाभळानिवारी शेठ सोमचन्द लालचम्पूनी पेटी तरफधी आ सालमी सामुदायिक श्रीसिद्धचक्रनी आराधना पानसर तीर्थमां कराववातुं आमंत्रण श्रीसिद्धचक्र आराधक समाजने मळेळुं होवाधी अने आमंत्रण आपनारना अत्यन्त आपहने लईने ते अवसरे पानसर पधारवानु स्वीकारेळुं होवाधी पंन्यासजी महाराजने सुरतमां रोकावतानो श्री संपनो आमह होवा छतां तेओधी विशेष रोकाई शक्या नहि। सुरतना धर्मप्रेमी श्वेरी ठाकोर-भाई मळजीना परिचय अने प्रयासधी दयेला जैनधर्मानुरागी क्षत्रियवंशभूषण श्रीयुतजयकृष्णदास विगेरे क्षत्रिय भाईओना अत्यन्त आमहधी सुरतधी विहार करीने तेओनी मीळमां वाजते गाजते

પંચાસઝી મહારાજ સપરિવાર પધાર્યા હતા. ત્યાં પણ પૂજ્યશ્રીના વ્યાખ્યાનમાં તથા પૂજામાં શહેરના ઘણા માર્દેવદેનોઈ પધારીને લાભ લીધો હતો । ત્યાંથી સાજના વિહાર કરીને તાપી તરીને કિનારે બંગલામાં રાત રહીને આગલ વિહાર કર્યો ।

આગલ વિહાર કરતાં અનુક્રમે મઠચત્તરમંડન-શ્રીમુનિસુવ્રતસ્વામીના દર્શન કરી પ્રમાણુ-મામ વિહાર કરતાં અનુક્રમે અમદાવાદની મજલીકમાં સાવરમતી-નદીને પાનસર તીર્થમાં સાધુ-કિનારે આવેલા મુશાવક ગિરધરલાલ છોટાલાલના બંગલામાં પંચાસઝી દાયિક શાસ્ત્ર મહારાજ સપરિવાર પધાર્યા । શ્રી સિ. દે. ડ. જ્ઞાસનના સમ્પાદન કાર્ય આરાધના. માટે તાલપશ્રીય પ્રમ્થો, હસ્તલિખિત પ્રમ્થો વિગેરે સામગ્રી જે પંઢિતને ઓપેલી તે કામ સેમનાથી ઘટ્ટ દુકે ઇમ ન હોવાથી તે વધી સામગ્રી તેણે સં. ૧૯૧૮ના ફાગણ માસની સમાપ્તિમાં આ સ્થલે પંચાસઝી મહારાજને પાછી આપી દીધી । પાનસર જવાની હવાવલ હોવાથી પૂજ્ય પંચાસઝી મહારાજ અમદાવાદ શહેરમાં હમણાં પધારવાના નથી ઇમ જાણીને તેઓમીના પરમ-વિનેય-શ્રીવેવેન્દ્રસાગરઝી આદિ શિષ્ય-પ્રશિષ્યો, સાશ્વીઓ અને શ્રાવક શ્રાવિકાઓ પૂજ્ય પંચાસઝીના દર્શન-વન્દનાર્થે શેઠ ગિરધરલાલને બંગલે પધાર્યા હતા । ચૈત્ર સુદિ ૧ને દિવસે સ્થાથી વિહાર કરીને સાવરમતી અને કલોલ ઘરૂંને પાનસર તીર્થમાં પ્રવેશ કરીને ચરમતીચૈકર-શ્રીમહાવીરસ્વામીના દર્શન કરીને પંચાસઝી આદિ મુનિવરો કૃતાર્થ થયા ।

આમંત્રણ આપનાર વરપથી આ સામુદાયિક આરાધનાના આમંત્રણ નિમિત્તે રૂ.૭૫૦૦) ધાન્વિસ્તાત્રનિમિત્તે રૂ. ૫૦૧) પારણાને દિવસે સ્વામિવાસસ્તવ્ય કરવા માટે રૂ. ૮૫૧) સમાજના આજીવન સમાસદની ખીના રૂ. ૧૦૦૧) અને સાધુઓને મળાવવા આદિના સાધારણ ચાતામાં રૂ. ૩૦૦) મઝી કુલ રૂપીયા ૧૦૧૫૩) દસ હજાર ઇકસો ને ત્રેપન શ્રી સિદ્ધચક્ર આરાધક સમાજાદિને મળ્યા હતા. તે ઉપરાંત આ પ્રસંગ ઉપર પોતાનાં સગા-સન્ધવિષજોને ઘોલાવી રસોહુંં ઘોલધામાં તથા સાધુ-સાશ્વીની મક્તિમાં અત્યંત ઉદારતાથી દ્રવ્યનો વ્યય કરીને બંચલ લક્ષ્મીને તિશ્રજ્ઞ કરવામાં લેશમર લાગી રાહી નથી । ઘહાર તાગથી આવેલા શ્રાવક-શ્રાવિકા વિગેરેની સાપાર્મિક મક્તિમાં સમાજના ઘાગેવાનોઈ પણ રૂ. ૨૨૦૦) ઉપરાંતનો સ્વર્થ કરીને લાભ લીધો હતો ।

આરાધનાના પ્રસંગને લઈને આ તીર્થમાં નીચે જણાવ્યા પ્રમાણેની ઉપજ ઘરૂં હવરી-વરપોવાના પઢાવામાં રૂ. ૧૬૦૦) ઘણા વસ્તથી સાધારણ ચાતામાં તોટો હતો તે પૂરવા માટે સાધારણ ચાતામાં રૂ. ૩૦૦૦) અને રાજનગરનિવાસી સ્વ૦ શેઠ કાન્ધિલાલ પૂતીલાલની ધર્મપરની-શ્રીમતી-વસુમતી-બહેને ધૈત્રીપૂતમના દેવ વંદાવ્યા તે અવધરે રૂ. ૭૨૫) ની ઉપજ મંઢારમાં ઘરૂં. ઉપર જગાવેલી રૂ. ૫૩૨૫) ની ઉપજ ઉપરાંત રોઝની પીની ઘોલીની અને મંઢારની પરપૂરણ આવક મઝીને રૂ. ૫૦૦૦) ની ઘવાથી કુલ રૂ. ૧૦૦૦૦) ઉપરાંતની આવક આ ઠીર્થને ઘરૂં હતી ।

અને શ્રી સિ. આ. સમાજને લાઇફ મેમ્બરની ફીના રૂ. ૭૨૭૦) અને ચાલુફંદમાં રૂ. ૧૧૦૦) ઉપરાંતનો લાભ થયો, પટલે એકવરૂ. રૂ. ૮૩૦૦) ઉપરાંતનો લાભ થયો ।

આ સામુદાયિક આરાધનાના વરસવ પ્રસંગે ચતુર્વિધ-સંઘની દ્વેષ પ્રકારની સગવડ સાચવવા માટે ૨૫૦ માણસોનો સ્ટાફ રોકવામાં આવ્યો હતો । પાનસર સ્ટેશને તપાસ કરાવતાં નવ દિવસમાં ૬૮૭૨ પેસેન્જરો ઉતર્યા હતા, અને નજીકના ગામોમાંથી ધરૂદ-ગાઢામાં તેમ જ પગ-પાઠાણ હાથમગ ૩૫૦૦ માણસ આવ્યું હતું; તેથી આ આરાધનામાં ચતુર્વિધ સંઘની ૧૦૦૦૦ ઉપરાંતની સંસ્થાપ લાભ લીધો હતો. વૈષ્ણવ મુદિ ૧૩-૧૪-૧૫ ને વિવસે ત્યાં નજરે જોનારને ' કેમ જાણે માનવસાગર વલટયોજ ન હોય ' એવો જ ખાસ થતો હતો ।

આરાધના કરાવનાર તરફથી આરાધના કરનાર તરફને ' દેવવન્દનની વિધિ ' નામની ચૂક મેટ આપવામાં આવી હતી । પૂજા, રાત્રિજાગરણ અને રાસમાં લાભ લેનારાઓની સંસ્થા પણ સારા પ્રમાણમાં જગાતી હતી । મોચળી-તીર્થમાં ગયા વર્ષે થયેલી આવી આરાધનામાં ભાગ લેનાર કરતાં આ વર્ષની પાનસર તીર્થમાં થયેલી આરાધનામાં ભાગ લેનારની સંખ્યા પ્રાયઃ દોઢ ગુણી થઈ હતી, તેનું સ્વાસ કારણ પ હતું કે આ આરાધનામાં પૂજ્ય પંચાસજી મહારાજની હાજરી હોવાથી છેલ્લાં ત્રણ દિવસોમાં અનઘાવાદથી ઘણાંજ માઈ ચ્છેનોનું આવાગમન થયું હતું ।

પાનસરથી વૈષ્ણવ-વિદિમાં વિહાર કરી અનુક્રમે મેસાળા વધાર્યા, ઘાદ પૂજ્યશ્રીના પરમવિનેય મુનિ શ્રીદેવેન્દ્રસાગરજી અને શ્રીહીરસાગરજીને અનુક્રમે આંતરદ્વાની અને જોટાળા મુકામે વસાની પિમારી હોવાથી ઘવાને માટે તેઓનું ચેરવા જવાનું થયું, પાછ-પ્રમુ પ્રતિષ્ઠાદિ પુનિત લાભો લધી પૂજ્યશ્રીના શિષ્ય મુનિ શ્રીઅમૂલ્યસાગરજી પણ પોતાની ઘવા કરાવવા ચેરવે ગયા હતા । મેસાળાની વધેક દિવસની સ્થિરતામાં પૂજ્યશ્રીના સાંમલવામાં આવ્યું કે " અહીંની ઘશોવિજય જૈન પાઠ-શાળામાં સંસ્કૃતના પ્રાથમિક અભ્યાસકોને અત્યન્વ ઉપયોગી થાય એવી એક જૂની હસ્તલિખિત ચુક છે " પૂજ્યશ્રીયે તે પાઠશાળાના પંડિત પ્રમુદાસ ચેચરદાસદ્વારા તે ચુક સંગ્રહીને તપાસી જોઈ અને તે ચૂકના આધારે માંઢારકરની ચૂક કરતાં પણ વધુ લાભ થાય એવી પદ્ધતિથી ' સંસ્કૃત-ભાષાપ્રવેશિકા ' નામની એક નવી જ ચૂક બનાવવાનો નિશ્ચય કરી તે કામની શરૂઆત કરીને એકાદ વે પાઠોની સકલના પણ કરી, પરન્તુ પટલામાં શ્રી સિ. દે. શ.ના કામ માટે સંગ્રાવેલા તાટપત્રીય પ્રન્થો મુન્શર્ફની શ્રી મોહીજીની પેઢીએથી આવી જવાથી તે કામની મુસ્યતામાં આ ચૂકનું કામ ઢીલમાં પહ્યું ।

પટલામાં વઢી જોટાળાના લિનમન્દિર ઉપર ધ્વજાવંદ પઢાવવાનો હતો, ચિન્ધપ્રતિષ્ઠા કરવાની હતી અને અઢ્ઢાઈ-મહોત્સવ હવે તે પ્રસંગ ઉપર ઘધારવાની વિનંતિ કરવા આવેલા

जोटाणाना आगेबाग शेठ मणिलाल भीलामाई आदिना आमहची मेसाणेची विहार करीने पूज्यभी समुदायसहित अक्षयतृतीयाचे रोज जोटाणामां पधार्या। आ अबसरे नवदीक्षित श्रीचन्द्रप्रभसागरजीने वडीदीक्षाना योग घालवा हवा, तथा तिलकधीजीना समुदायनी नूतन साध्वीओने वडीदीक्षा अथाववा साध्वी-सुरेन्द्रभीजी साये सुरीलाभी अने कंचनभी आवितुं आगयत थयुं, तेमांनी वडीदीक्षा रहितनी साध्वीओने वडीदीक्षाना योगमां प्रवेश कराव्यो. श्रीअनूत्पसागरजीनी साये वडीदीक्षा माटे खेरवेची पधारेल्ले पूज्यधीना प्रशिष्य श्रीहेमेश्वरसागरजीने पण शुभ दिवसे योगमां प्रवेश कराव्यो। सिद्धगिरिजीनी यात्रा करीने श्रीचन्द्रप्रभसागरजीना संसारी पिता शा. छोगाजी कानाळी पण परापर आ ज अबसरे अर्ही आवी पहांच्या. तेओ पोते दीक्षाभिलापी होबा छवां केटला-एक संयोगोने लीचे समय विवाववा जवा हवा, तेओने पूज्यभीप आ प्रसये पपदेश आपतां जणान्युं वे-“ तमे दीक्षार्थी होवाधी अने विद्येप समयनुं अन्तर न होय तो पुत्र करतां पिताने वडी दीक्षा वहेली आपवानी शास्त्राहा होवाधी तमारा पुत्रने अर्थात् चन्द्रप्रभसागरने हेमे वडी दीक्षा आपी शकता नथी अने तमे दीक्षा लेवामां हजी विलम्ब करणो दो तमारा पुत्रवी ओळी लयकाववाळा धीजा दीक्षितोने हगारे वडी दीक्षा आपीने तमारा पुत्रवी वडिल करवा पडछे, माटे जो तमे आ पैशास्य शुदि ७ ना रोज दीक्षा लेवातुं नथी करो तो दीक्षित यया पछी वयने तरत योगमां प्रवेश करावी आ धीजा साधु साध्वीओनी वडी दीक्षानी साये ज तयारी वनेनी (वाप-दीकरानी वडी दीक्षा पण थड जाय. ” वपर प्रमाणेना पूज्यधीना उपदेशनी सपोट असर यवाधी अने दीक्षा तथा वडीदीक्षाने असुकुळ एतुं क्षेत्र तेमज भक्तिवंत थावक समुदाय वन-वन वनथी दरेक धर्मकार्यमां उत्साहधी माग लेनारो होवाधी धेष्टि छोगाजीप आ प्रसये जोटाणामां ज वै. सु. ७ नो दिवस नथी करी दीक्षा लेवानी ह्छत्र जगन्पथी आगळे दिवसे तेमनी दीक्षाने वरयोडो पडावी वै.शु. ७ ना दिवसे शुभ सुहूर्ते दीक्षा आपीने श्रीचन्द्रकान्तसागरजी नाम स्थापिने पूज्य पंथासजीना शिष्य ठीके जाहेर कर्पा। आ ज प्रसये साध्वीओने वडी दीक्षा आपवामां आवी हती. नूतन दीक्षामां तथा वडी दीक्षामां जोटाणाना श्रीसधे तथा साध्वीओना ससारी सगां सवन्धीओप वन-वन अने वनथी लाभ लीपो हतो। वै. सु. १० ना ध्वजारोपण-रोपण अने विन्मप्रतिष्ठाने अंगे उत्सव चाळ्ळु होवाधी आजुवाजुना गामना पणा जैना आवेला होवाधी दीक्षा अने वडी दीक्षाना प्रसगनी शोभा सारी थड हती। ध्वजारोपण, विन्म-प्रतिष्ठा, वरपोडो, अष्टाई महोत्सव अने क्षान्तिरनात्र वनेरेना पडावानी वपत्रथी मन्दिरेमां क. ३०००) वपत्रांदनी आवक थड। व्दार गामथी आवेला थावको माटे रसोडु सुस्तुं मुकीने अने वे स्वामिवात्सल्योना जमण करीने जोटाणाना सधे स्वामिभाईओनी भक्तिने सारो लाभ लीपो. विशेषमां पूज्यधीना उपदेशथी श्री सि. हे. श. ना प्रकाशनमां क. ११७) अने वज्रैनी श्री ऋ० छ०नी पेटीद्वारा माळवाना मन्दिरो माटे वेशर विगेरेनी मदवनां क. ३०१) जोटाणाना श्रीसधे आप्या हता। श्रीचन्द्रकान्तसागरजीने दीक्षा आपीने दुरव ज योगमां प्रवेश करावेळो

होवाथी श्रीसिद्धाचलजीनी वर्षगांठने दटले थे. व. ६ ने दिवसे ते घन्ने संसारी चाप दीठराने—
 श्रीचन्द्रकान्तसागरजीने अने श्रीचन्द्रप्रमसागरजीने पांच दिवसना महोत्सवपूर्वक वटी दीक्षा पण
 जोटाणामां ज आपवामां आधी हती । मेसाणानी धीय० वि० सं० पाठशाळाना विद्यार्थीओनी
 तर्कसंग्रह, लघुवृत्ति, रघुवंश अने किरात विंगेरे मग्योनी संस्कृत परीक्षा अने जीवविचारदि०
 प्रकरणनी धार्मिक—परीक्षा पूज्य पंन्यासजीए लिखित पेपर द्वारा लीधी हती । उपर जणाव्या
 प्रमाणे जोटाणामां एक महिनानी स्थिरता करीने जेठ मुदि ३ ने दिवसे जोटाणाधी विहार
 करीने कटोसण, रंतेज, फारली, यदुचराजी, तूअर अने कुंआरज यइने पूज्य पंन्यासजी
 महाराज सपरिवार श्रीशंखेश्वर—तीर्थमां पधायी ।

पूज्यश्रीए ज्यारे श्रीशंखेश्वर—तीर्थमां प्रवेश कर्यो त्यारे साथमां धीजा सात मुनिराजो हता,
 १ हुं (श्री हीरसागरजी), २ श्री ज्ञानसागरजी, ३ श्री विक्रमसागरजी,
 श्रीशंखेश्वर—तीर्थमां ४ श्री हिमांशुसागरजी, ५ श्री हेनेन्द्रसागरजी, ६ श्री चन्द्रकान्तसा-
 थयेली रत्नव्रथीनी गरजी, ७ श्री चन्द्रप्रमसागरजी; ए प्रमाणे सात साधु हता. सर्वे
 आराधना अने उत्पन्न साधुओ श्रीपार्श्वनाथप्रभुनी यात्रा—भावपूजा—करीने कृतार्थे यया । उपर
 थयेलो अभिलाप जणाबेला सात साधुओमांघी केठलाक साधुओए जेठ मुदि १३—१४
 अने १५ ए त्रण दिवसोमां अट्टमनी अने एकासनादिनी तपस्या
 करीने रत्नव्रथीनी आराधना करी हती । आ अट्टमना दिवसोमां पूज्यश्रीने यदो विचार उत्पन्न
 यदो के—“ शासननी खूब प्रभावना धाय एवा हेतुधी जेम अख्यार पहेलां श्रीनवप आराधक
 समाजादि अनेक संस्थाओनी स्थापना कराववानो पयल कर्यो तेम हचे पळी पूर्वाचार्य-
 विरचित—साहित्यतुं पठनपाठन अने परिशीलन वधे तेयो प्रयत्न करवो जोइए. ” त्यार पळी
 उत्पन्न थयेलो विचारने सफळीकृत करवानो प्रयत्न पूज्यश्री तरफथी सतत् चालु रहेलो छे,
 अने वचरोचर प्रयत्न चालु रहेवाथी तेओधीना प्रयत्नने सफळ थयेलो जोवा आपणे जल्दी
 माग्यशाळी थइछुं एवी धारणा छे । पारणाना दिवसे अमदावाद्दी आवेला माद्वगुणसम्पन्न
 सुप्रावक मोहनलाल जोटालाल आदि वीसेक श्रावक श्राविकाओए पूजा, प्रभाषना अने
 स्वामिवात्सल्यनो लाभ लीधो हतो । ऊंशा पधारवामी विनंति करवा ऊंशाना संपना साणसो
 अही त्रण दिवसथी आख्या हता, मेसाणा तथा वीसनगरना संपना चातुर्मासनी विनंतिला
 पत्रो आख्या हता, अने अमदावादनी मागजी भूधरनी पोळना श्रावको पोतानी पोळमां चातुर्मास
 करवानी विनंति करवा जाते हाजर थया हता; लाभालाभतुं कारण अने अमदावादवाळानो
 अत्यन्त आमह होवाथी तेओनी विनंति स्वीकारवामां आधी अने ऊंशावाळाओनो पण घणो
 व आमह होवाथी श्रीवैचेन्द्रसागरजी आदिने ऊंशाना चातुर्मासची आशा आपी । अमदावाद्ना
 श्रावको वो राजी थइने रवाना थइ गया, अने अमदावाद चातुर्मास माटे विहार करतां

ऊंसा मङ्गले अमदाबाद जवानुं पूज्य पंन्यासजी पासे कवूल करावीने ऊंसांना धाबको पण रवाना
 बद्द गया । चाणस्माना संघनी पोताना गाममां पधारवामी विनंति होवाची ते तरफ बद्दने ऊंसा
 जवानो निब्रय करी जेठ वदि ३ ना श्रीशंखेश्वरजीची विहार कर्यो, अने अनुक्रमे गुजपुर अने
 हारीज थद्दने कन्वोइ तीर्थे जवानुं ययुं, त्यां श्रीमनमोहन पाथेनाथनी चमत्कारिक प्रतिमाना दर्शन
 करी कृतार्थ थया; चाणस्माना आगेवानोए अही पूजा अने स्वामिवात्सल्यनो लाभ लीयो । त्यांची
 विहार करीने । चाणस्मानां प्रवेश करवानो होवाची अने पूज्यश्रीए पूंए चाणस्मानां चातुर्मास करीने
 चाणस्माना संघने देवद्वयना ऋणमांथी मुक्त कराव्यो होवाची आसा गामनो उत्साह होवाची
 पाटणथी बेन्ड मंगाथीने वाजते-गाजते ठाम-ठाम गहुंलीपूर्वक पूज्य पंन्यासजी आदिने प्रवेश
 कराव्यो । ते वस्तते श्रीहरिमद्रसूरि-विरचिद-भावशुद्धि-अष्टकना 'औचित्येन प्रवृत्तस्य' ए श्लोक
 उपर पूज्यश्रीए देशना आपी ह्ती, चातुर्मास माटे घणो ज आप्ह भवाची श्रीशानसागरजी
 आदिने चाणस्मा चातुर्मासनी आसा आपी । त्वार पछी त्यांची विहार करतां आसुं गाम पीपरगाम
 सुधी यळावा आव्युं, अने पूजा तथा स्वामिवात्सल्यनो लाभ लीयो । त्यां विराजता श्रीमद्रसूरिना
 शिष्य-प्रशिष्य-मुनिश्री राजविजयजी वि०ना आप्ह तथा त्यांना धाबकोनी विनंतिची पूज्यश्री
 वे दिवस रोकाया ह्ता अने जाहेर व्याख्यान पण आप्युं हतुं । त्यांची विहार करीने पीणोजना संघना
 आप्रह्मी सामेया सहित पीणोजमां प्रवेश करी भावशुद्धि उपर उपदेश आपवामां आव्यो हतो ।
 बीजे दिवसे कंधरावीमां पण सामेया सहित प्रवेश करी देशना आपी ह्ती । त्यांची विहार
 करीने बीजा जेठ सुदि ५ने दिवसे ऊंसा-नगरमां पधारवानुं ययुं । पूज्य पंन्यासजी आदि सर्पे
 मुनिराजोनो जाणे अत्रे चातुर्मास माटेनो ज प्रवेश होय एवी रीते ऊंसांना श्री संघे आसा गामने
 श्रमगारी ठेरठेर गहुंलीओ कावी बाजते-गाजते पूज्यश्रीनो प्रवेश कराव्यो, पूज्यश्रीए समारवाति-
 वाचककणित 'सम्यग्दर्शन' इत्यादि श्लोक पर विषेचन करी देशना आपी । पूज्यश्रीने अत्रे ज
 चातुर्मास रही जवानो विनंति ऊंसांना श्रीसंघे करवा मांडी अने तेवा प्रकारनी आशा आपवा माटे
 पाळीसाणे विराजता पूज्यपाद-आगमोद्धारक-आचार्यदेशने पण तार कर्यो । ऊंसांमां २०-२२
 दिवसनी स्थिरता थद्द ते दरम्यान त्यांना संघ तरफची पूजा-प्रभावना चातु ज हतां । त्वारपछी
 बीजा जेठ वदि १३ने शनिवारे चातुर्मास माटे अमदाबाद तरफ पूज्यश्रीए विहार कर्यो, रतामां
 मेसाणे पधारवां त्यांना संघे पण चातुर्मासनी विनंति करी । उपर प्रमाणे श्रीशंखेश्वर तीर्थची
 विहार करीने अनुक्रमे गुजपुर, हारीज, कन्वोइ, चाणस्मा, पीपरगाम, पीणोज, कंधरावी, ऊंसा
 अने मेसाणा विगेरे गामना अने तीर्थना अलौकिक प्रामाणिक चमत्कारिक तीर्थपतिओना
 दर्शनदिनो लाभ पूज्यश्री आदि मुनिबरोनो अने ते ते गामना श्रीसंघ विगेरेने व्याख्यानवाणी
 पूजा प्रभावनादिनो लाभ मळयो । उपर लजापेला मुदय गामने लाभ आपवा १ पूज्य पंन्या-
 राजी महाराज, २ हुं (मुनिधी हीरसागरजी), ३ मुनिधी दिगंजसागरजी, ४ मुनिधी चण्ण-
 सागरजी अने मुनि भीक्षुप्रभसागरजी ए प्रमाणे पांच ठाणानुं अमदाबाद आववानुं ययुं ।

મેગાળેથી ધામધામ વિહાર કરતાં કરતાં અનુક્રમે અમદાવાદથી પાંચ માસ પર આવેલા નરોદા તીર્થેથી તીર્થેથી શ્રીપાર્શ્વનાથના દર્શન કરી આગળ વિહાર કરીને શાસનની પ્રમાથના વધે પણ ઠાઠગાંઠથી સામૈયા મદિત ગહેરમાં પ્રવેશ કરી માંડવીની પોઠમાં આવેલી નાગજીમૂપરની પોઠમાં આવેલા ઠાઠગાંઠમાં પાંચ ઠાણાનો પાતુર્મામ માટે પ્રવેશ થયો । પૂજ્યભીષ્મ માંગલિક વેદાના સંભચ્છાની અને સંપ તરફથી શ્રીકલ્લની પ્રમાથના કરવામાં આવી હતી । ત્યારપછી પ્રથમ વ્યાપ્ત્યાનમાં શ્રીસ્થાનાંગમૂય અને

વ્યાપિકારમાં શ્રીપાંડવચરિત્ર નિયમિત વાંચવાની શરુઆત કરાઈ । આ અવસરે ઓગણની વચ્ચે લીધે ગહેરમરમાં કરપુર્ણોદેર પાલુ હોવાથી માંજના ૭ વાગવામાં તો શ્વેકને પોત-ત્રના ધરમાં મરાઈ અપું પહું હોવાથી દિવસના વ્યાખ્યાનનો લાભ લીધા વાદ વપોરના કે ત્રના કંદ પળ લાભ લેવા માટે પોઠવાઝા સિવાય કોઈ આવતું જતું ન હતું । આ અવસરે લેકાલસર્વેશ-મગરાન-શ્રીદેમવન્દ્રસૂરીશ્વરજીના નામમાંથી શ્રીદેમ, વૃષ્ય પંચ્યાગવર શ્રીવન્દ્ર-ગરજી મણિવર નામમાંથી વન્દ્ર અને તેઓશ્રીના પરમ વપગારી આગમોદ્ધારક આચાર્યવેદેશ [આનન્દસોગરસૂરીશ્વરજીના નામમાંથી આનન્દ, ૫ પ્રમાણેના વ્રજ શસ્ત્રોને મન્મિલિત કરીને શ્રીદેમવન્દ્રાઽઽનન્દમન્થાન્ધિ ' ૫વા નામવાઝી મન્થમાઝા શરુ કરવાનો નિશ્ચય કરી તે વ્યાન્ધિના પ્રથમ મન્થરત્ન તરીકે ' શ્રીદેમવન્દ્રકૃતિકુસુમાવલી ' નામનો મન્થ ચહાર પાઠયામાં વ્યો । મુરપાઠ કરવાની અનુકૂલતા માટે તે મન્થમાં કલિકાલસર્વેશ-મગરાનની મૂલકૃતિઓનો

મહદ્દ છપાવેલો છે । શ્રીદેમવન્દ્રાઽઽનન્દમન્થાન્ધિના શ્રીદેમવન્દ્રકૃતિ-કુસુમાવલી નામના આ પ્રથમ મન્થરત્નને પ્રકટ કરવાનો લગભગ રૂ૦ ૭૦૦) જેટલો સર્ચ વૃય પંચ્યામજીના વપવેદાથી રવગૈસ્થ શેટ નેમવન્દ વોપટલાલ ચોરાના સ્મારણાર્થે તેઓના કુચ્છરીવક વૂત્ર શ્રીજગવન્દ્રમાઈવ આપીને આ મન્થમાઝાનું મંઠાળ કરાવીને તથા અમ્યાસિયોના અમ્યાસમાં સવચ્છતા કરી આપીને મદ્દસુવ્ય વપાર્જન કર્યું છે ।

વપર જળાવેલા પ્રથમ મન્થરત્નનું મુદ્રણકાર્ય, સ્ત્રકૃતાંગસૂત્રનું મુદ્રણકાર્ય, મિ૦ હ૦ શ૦ અષ્વર્ણિનું મુદ્રણકાર્ય, મિ. હે. ડા. શાસનનુ સંશોધન કાર્ય કરવા-કરાવવાનું અને આનન્દવોધિની નામની ટીકાની રચનાનું કાર્ય વિગેરે સાહિત્યની સેવાનો મુન્દર લાભ આ પાતુર્મામમાં મચ્ચો । વિશેષમાં આ પાતુર્માસમાં નાના મોટાં શુભ કાર્યો ત્રીધે મુજવ સારા પ્રમાણમાં થયાં હતાં—

૧—શ્રીનવકાર-મંત્રની આરાધનામાં વસો વપરાંત વ્રાવક શ્રાવિકાજોવ લાભ લીધો હતો, અને શાનપ્રતામાં રૂ. ૩૦૦) વ્રજસોની વપલ થઈ ।

* ૧ શિદ્દેમવન્દ્ર અન્દામુલાધનના ૬ ૪ અપાવના સૂત્રો, ૨ વગરિના વસો, ૩ મિન્દુસામન, ૪ વાધ્યા-વપાસનના આઠ અપાવના સૂત્રો, ૫ અન્વયોગવન્દવચ્છેદિકા, અને ૬ અયોગવન્દવચ્છેદિકા આદિ પ્રકરણોનો સમૂહ છે ।

२—पुण्यपणमां सुपनातुं धी मण २४५० अने वारसासूत्रना चित्रोतुं दर्शन कराववातुं धी मण १२५ गळी धी मण २५७५ ना रु. ६४३७। नी वपज देवद्रव्यमां थइ ते कूल रकम शेठ आणंदजी कल्याणजीनी पेढीमां भरवामां आवी ।

३—माळवामां पधारतां साधु-साध्वीधोना विहार-वैयावध माटेनी दीपमां रु. २२००) वारवसो वपरांत भरावीने वज्रैनीनी शेठ श्र० ल०नी पेढीमां नोकल्या ।

४—श्रीहेमचन्द्रकृति-कुसुमावली नामनी ग्रन्थ प्रसिद्ध करवा माटे रु. ७०० स्व० शेठ नेमचन्द्र पोपटलाल घोरा तरफथी हा. जगजन्मभई ।

५—श्रीनवकार-मंत्रनी आराधना करनाराओने नव दिवसना एकासणां करावनार जुदी जुदी व्यक्तिओ तरफथी थयेला खर्चना रु. २०००) लगभग ।

६—जुदाजुदा गामोना श्री वर्षमान-तपस्यातांओने पगभर करवा ' श्रीवर्षमान-तप-सहायक-समिति'नी स्थापना करावी, अने ते समितिद्वारा थयेला फंडमां आवेला रु. १६०००) सोळ हजार उपरांतनी रकम थई । अने ते रकममांथी थावीस वपरांत गामोना आपंथील सातामां पढेला तोटाने समितिद्वारा भरपाइ करावीने खावाने पगभर करवामां आण्यां । उपर प्रभाजे शासनहितवर्धक कार्यों पूज्यश्रीना उपदेशथी आ बोमासामां थयां हतां ।

पद्मपासजीना शिष्य-मुनिश्री देवेन्द्रसागरजीना उपदेशथी शरु थयेला उपधानथी तपनी मालारोपणना शुभ कार्ये माटे ऊंझाना सधना अत्यन्त आमहने लहने वातुर्मास पूर्ण यतां का. वदि ५ ना रोज ऊंझे जवा माटे सपरिवार-पूज्य पंच्यासजीप अगदावादथी विहार कर्यो, अने पानसरतीये पधार्यो । पानसरमां अमदावादथी यंदनार्थे आवेला भाईबैरोने मुभायक गिरघरलाळ छोटालाळ तथा मोहनलाल छोटालाळ तरफथी स्वामिबाल्मह्य-पूजा प्रभावना करवामां आण्यां हतां । त्यांथी विहार करीने अनुक्रमे ऊंझा मुकामे पधारयातुं थयुं ।

पूज्य पंच्यासजीनी आहाथी मुनिश्री देवेन्द्रसागरजी, सुयोपसागरजी, प्रधीणसागरजी, दौलत-सागरजी अने हेनेन्द्रसागरजी विगेरे पूज्यश्रीना पांच द्विष्य-प्रशिष्योतुं ऊंझा मुकामे थयेलां आ वातुर्मास ऊंझामां थयुं हतुं । मुनिश्री देवेन्द्रसागरजीना सद्युपदेशथी मालारोपणादि शुभ सुतलासनी आराधना निमित्ते मुभायक ज्ञान्दिकुमार अग्मालाल तरफथी करावासी वपचान तपनी आराधना पालती हसी, सेनी समाप्ति थसी होवाथी अट्टाई महोरतव वरघोबा अने थे स्वामिबाल्मह्य विगेरे धार्मिक

१—अमदावादना सपने एरो उवाण ते रुं-“ दरेड उवाधये पुण्यपणमां सुपनातो बोतोनी जे वरुध वाय ते वपी रोठ आणंदजी कल्याणजीनी पेढीमां भरवी, वया वपरांतनी अनेनी रकम आनी वाय तेदनी रकम पेढी तेमां वगेरे, पली ते वपी एकटी पदेत रकम माळव-वेवाव आदिना ओबंदासनी वारवो, अने तेने वहीवट थयां वप्राधोना एक एक वहावटपरनी वनेली उगिति वरे । ”

કાર્યોમાં સેઓગા તરફથી તથા કંજાના ધીજા આગેવાનો તરફથી હળમળ રૂ. ૧૫૦૦૦) ૫૨ હજારનો તર્પ કરવામાં આવ્યો। ઉપવાન-બરનારાઓમાં ૫૪ ધાવઠ-ધારિકાઓને પૂજ્ય-પંચા-સજી મહારાજશ્રીના વરદ હસ્તે માહારોવણ કરવામાં આવ્યું તેની ઉપજના રૂ. ૪૦૦૦) ૪૨ હજારની આવક વેવત્રઠવમાં ધરદ હતી। અગ્ર શ્રી સિ. દે. ઝ. જ્ઞાનના નામવકરણની આગન્-ધોધિનીની રચનાનું કામ પણ પાલનું હતું।

ઉક્તમાં જ્ઞાનદિવસર્થક-કાર્યોની સમાપ્તિ થયા બાદ ત્યાંની શ્રીસરોશ્વર-પાર્શ્વનાથની યાત્રાપ જવાની ભાવના થયાથી વિદ્યાર કરીને રનાના મામોમાં ૧૬ ૧૬ દિવસ રત્નપ્રયીની આરાધના રહેવાં પાળરમે રોકાતાં અને એ દિવસની સ્થિરતા કરીને કમ્પોઈ સીર્ષની અને ઝંજન-શલાકા યાત્રાળ વધાર્યાં। ત્યાં પાળતાથી આવેલા સપ તરફથી પૂજા પ્રમાવના દિના અમણિત લાભો- અને સ્વામિવાસત્યનો લાભ લેવામાં આવ્યો હતો। ત્યાંથી વિદ્યાર કરીને શ્રીસરોશ્વર-પાર્શ્વનાથના જન્મ કલ્પવાળકના દિવસની મુખ્યતાને અનુલક્ષીને ૧ પૂજ્ય પંચાસજી, ૨ દું (દ્વીરસાગરજી), ૩ જ્ઞાનસાગરજી, ૪ ત્રિકમસાગરજી, ૫ દિવાનુસાગરજી, ૬ અમૂલ્યસાગરજી, અને ૭ પન્ત્રકાન્તસાગરજીવ માગદર ૫દિ ૯-૧૦-૧૧ના દિવસોમાં અદ્ભમની તપસ્યા કરીને રત્નપ્રયીની આરાધના કરી। પારળના ત્રિવસે અમદાવાદથી આવેલા સુભાથક મોહનલાલ છોટાલાલ ત્રિગેરે ધીસેક ધાવવોની મદત્રી તરફથી પૂજા તથા સ્વામિવાસત્યનો લાભ લેવામાં આવ્યો હતો। ત્યાંથી વિદ્યાર કરીને આદ્રિયાળા ગામે જરાનું થયું। ત્યાં પૂજ્યશ્રીના સદુ-પદેસથી શીવર્ધમાન તપ આચીલ રાતાની સ્થાવના કરવામાં આવી, અને ત્રિયિ-નોંધની તથા છુટક આવક મઢીને માર માસના તર્પની મગરદ કરાવવામાં આવી। ત્યાંથી વિદ્યાર કરીને ધોપ મુદિ ૪ને રોવ શ્રીશુવાટે જવાનું થયું અને ૬ દિવસ રોકાઈને ત્યાં આચારામસૂત્રના પ્રથમ સૂત્રનો ઉપદેસ દેવામાં આવ્યો। ત્યાર પછી પાટીઠાળાનગરમાં ૫૦ આગમોઢારક આચાર્યદેવેશના વરદ હસ્તે માહ માસમાં ધનારા શીવર્ધમાન-જ્ઞાનમગ-મન્દિરની પ્રતિષ્ઠા, અચનશલાકા ત્રિગેરેના અનુપમ મહોત્સવમાં ભાગ લેવા માટે માનાનુમામ વિદ્યાર કરી પાટીઠાળામાં અમારા વધા ઠાળાળ પ્રવેસ કર્યો. સો વસો વર્ષના પણ મહિ ઢવવાયા હોય પણ ઢત્સાદ્ધી પૂજ્યપાદ આચાર્યશ્રીના ઉપદેસથી ધારકોપ પાળીની માપન પૈસો વાપરીને તે પ્રસંગો ઢજવ્યા। આ મહોત્સવના પ્રસંગો લાભ અને માયે માયે સીર્ષશિરોમણિ-ધીશુજુવ સીર્ષની યાત્રાનો પણ લાભ મઢતો હોયથી માઢવા, મેવાઢ, મારવાઢ, દક્ષિણ, વમાઢ, વજાથ, ગુપરાત, કાઢિયાવાઢ અને કચ્છ ત્રિગેરે દેગોના ધમા મનુષ્યોનું પાઢી ઠાળામાં આગમન થયું। આ મહોત્સવમાં લાભ લેવા માટે આવેલા અમદાવાદ, મુમ્બઈ, મુરત અને જ્ઞાનનગર ત્રિગેરે મોઢા મોગ શહેરના મુખ્ય મુખ્ય ધાવકોળ આ મહોત્સવના દરેક પ્રસંગોમાં અર્ધાત અપનશલાકામાં, પ્રતિષ્ઠામાં, પન્ત્રકલ્પવાળકના વરપોઢામાં સ્વામિવાસત્યનોમા, પૂજાઓમાં અને પ્રમાવનાઓમાં પોઢાની ધપચ્છ ઢહ્મીનો સદ્વધવ કરીને ઢહ્મીને અચ્છ ધનાવવાના હેતુરૂપ

पुण्यानुबंधिपुण्या भांडार गरवामो पाळी पानी 'करी नथी; तेथी आ महोरसव अमृतपूर्व गणी शफाय एवी वतम रीतिए रजवावो हते ।

आ वर्षनी सामुदायिक शाश्वत आराधना माटेनुं आमंत्रण श्रीसि. आ. समाजने कपडबंध-वाळा चोठ श्रीमनलाळ डाह्याभाई तरफथी मळेळुं होवाथी तेजोना तरफथी तथा कपडबंधना श्रीसंप तरफथी विनंति यवाथी अने पूज्यपाद गुरुदेवनी आक्षा यवाथी पालीताणाथी कपडबंध जवाने माटे अमारो विहार यथो ।

श्रीसिद्धचक्र आराधक समाज तरफथी केटलांक वर्षोथी नियमितपणे दरसाळ करावायेली सि. शा. आराधना करतां आ सालनी कपडबंधगां थयेली आराधना कपडबंध-नगरमां अमृतपूर्व हवी । कारण के आ आराधनामां एक तो पूज्यपाद आगमो-थयेली सामुदायिक-द्वारक आचार्यदेवेशे श्रीजानन्दसागरसुरीश्वरजीनी अल्पक्षता हवी अने श्रावण-आराधना-धीजुं घणा मुनिराजोए, साप्तीओए अने भावक-आधिकाओए आ आराधनामां भाग लीघो हतो । दूर दूरना तेमज आलुमाजुना मळीने कूल ६ थी ७ हजार माणसोतुं आ प्रसंगे आगमन थयुं हतुं, तेमां ओळीवाळाओनी संख्या लगभग २००० नी हवी अने याकीनाओ वन्दन, पूजन अने दर्शन आदि निमित्ते आवेळा हवा । आ प्रसंगे वपर पूज्य पंच्यासप्रवरधीनी देसरेस नीचे श्रीपाळ-महाराजना परिश्रमांथी अनुपम हद्रपो, कपडबंधनी मूमिने पावन करनार नचांगीपृच्छिकारनी, अने श्रीसमेतशिपरतीर्थनी आचेहुष रचना करावचामां आवी हवी । जूदा जूदा भाषोने जगावना पडदाओ वितरावीने दिवाळो वपर तथा अनेक प्रकारना उपदेशे आपनार नाना नाना वाक्योना अनेक बॅां आळेसावीने दर्शकोनी दृष्टिनुं आकर्षण करे एवी रीते ठेर ठेर टांगवामां आव्या हवा । पूज्यपाद आगमोद्वारक आचार्य-देवेशना प्रवेशमहोत्सवमां, श्री महावीर भगवान्ना जन्मकल्याणकना वरघोडामां, वैत्रीपूजनना देव-वन्दनमां, हमेअनी नवनवीन पूजाओमां, शान्तिरात्रमां; अने ओळीवाळाओना पारणा विगेरेमां आराधना करावनादे लक्ष्मीने सद्ब्यय करी पणुं च पुण्यानुबंधि-पुण्य उपासक कर्तुं अने पोतानो नरभय संफळ कर्यो । नवदिवस पर्यन्त हनेसना आराध्यपद वपर पूज्यपाद आगमो-द्वारक आचार्यदेवेशे आगमनी शैलीए सुन्दर विवेचन करीने शोताओने नवपदनी आराधनामां अत्यन्त वस्ताहित कर्यो हवा । बहारगामथी मद्द माटेनी मांगणीओ आवेळी हवी तेने माटे व्याख्यानमां उपदेश आपवाथी टीपरमां रु. ७०००) साव हजार उपरांत भराया हवा ते योग्यतानुसार दरेकने वहेची आप्ना हवा । घीनी बोलीना रु. ६०००) छ हजारनी देवद्रव्यनी उपज यद्द हवी । श्री सि. आ. समाजने आमंत्रण आपनार तरफथी मळेळा रु. १९०००) आंगणीस हजार उपरांत जीवगी सुधीना नवा सभासदोना तथा वार्षिक चालु फंडना रु. ११०००) आदार हजारनी आर्थिक सहायवा मळी हवी । उजैनी श्री ऋ. उ. नी पेढीने चै. सु. १४

तथा चै. सु. ९ ना रोज आर्यंदील करावया माटे दोठ माणेकळाल चुनीलाल, तथा स्प. दोठ कान्तिळाल चुनीलाल तरफयी अनुक्रमे रु. १०००) तथा ५००) मळीने फूल रु. पन्द्ररोनी मन्व पण कपडवर्ज मुकामे ज मळी ह्ती । आ आराधनानी सगाति तथा याद् आ प्रसंगे अत्रे आवेला घणां गासोना अमेसरो तरफयी पोतपोताना यामे चातुर्मास करावया माटेनी विनंतिओ पूयपाद् आगमोद्धारक-आचार्यवेचने करवागां थावी. आ विनंतिओगां रम्भातना तपागच्छ-जनसंपना आवेवानोनी विनंति ह्ती. रम्भातनी विनंति उपरथी पूय पंच्यासजीने पोताना परिवार सहित खम्भात योमातुं करवागी पूय शुरुदेवे आज्ञा फरमावी. आ अवसरे अवचूर्णिना प्रक संशोधनतुं, सि. हे. श. शासनना सम्पादनतुं अने आनन्दघोषिनीनी रचनातुं कार्य घाली रतुं हतुं । अमारी मंडळीए खम्भात जवा माटे विहार करवागी तैयारी करवा मांडी, एटलामां फेटळाक बरतथी दीक्षाना अमिळपी पाणरमाना रहेवासी पानाचन्दभाईने दीक्षा आपवानो दिवस नजीकमां आयतो होइ तां सुधी रोकाने कपडवर्जमां ज वे भाईने दीक्षा आपीने श्रीक्षाननागरजीना निम्प तरीके जाहेर करी थी पूर्णानन्दसागरजी नाम पाडवामां आव्युं. त्दारपछी विहार करीने अमे आंग्रोली पढौंच्या, त्यांना संघ तरफयी अट्टाइ महोत्सव, शान्तिस्नात्र अने स्वामिवात्सल्य आदि शुभ-कार्यो निमित्ते त्यांना संपना आपहथी दशेक दिवस सुधी अमे तां रोकया हता. त्दारपछी त्यांथी विहार करीने महुषा, नडीयाद् अने आणंद यइने खम्भात तरफ अमारो विहार ययो अने अनुक्रमे खम्भात पढौंच्या ।

आ रीतिए अमदावादनं चातुर्मास पुरुं यतां पहेलाना यथा शासनहितवर्धक कार्यो जणावी दीया, हवे खम्भातना पुनीत प्रसंगने विचारीप ।

खम्भातनुं चातुर्मास.

वि. सं. १९९९.

स्व. श्रेष्ठि बुलाखीदास नानचंदनुं मकान के जे उपाश्रयरूपे हाल वपराय छे.

नोंचः—योगोद्बहन-गणीपद-पन्थासपदारोपण-अष्टादिकामहोत्सव-शान्तिरत्नान-स्वामिवात्सल्यदि-बृहत्स्रीग-विधिनु प्रकाशन अने भेट. उजैन गुफाने सामुदायिक-शाश्वत-अ राषन, अने शासन-प्रभावनाना कार्णे देसविरति-धर्मारोपण-समान अने मालवा-नवपद-नाराधक-समाजना समेतने. धार-कानवन्ती प्रतिष्ठदि पुनित लामो. अने ता।पुर, शौरपुर, झुळीभा, मालेगाव, नाशिकनी स्तुल-कार्यवाहिनो विनरे।

सचयकार—

प्रातःस्मरणाय पू आगमोद्धारक-भाचार्यदेवेश-श्रीभागवत्सागरसूरीश्वरना विद्वान्-शिवरत्न-वैद्याकरणकेसरि-शिद्धचक्राराधन-तीर्थोत्सारक पू पन्थासप्रवर-श्रीचन्द्रसागरजी-गणान्द्र-चरणारविन्दचमरीक - सुबोधसागर ।

ज्यारे अमारो खम्भात शहरमां प्रवेश थयो त्यारे खम्भातना सष तरफ्धी शासन प्रभावना वधे एषी रीतनी प्रवेश-महोत्सवनी सर्व प्रकारनी गोटवण करवामां आवी श्रीस्तम्भन तीर्थ हती । पूज्य-पंथासजी-महाराज-श्रीचन्द्रसागरजीए पोवाना शिष्य- (खम्भात)ना स्व. शेठ प्रशिष्यादि १ पूज्य पंथासजी महाराज, २ श्रीदेवेन्द्रसागरजी, ३ श्रीहीर- बुलाखीदास नानच- सागरजी, ४ श्रीज्ञानसागरजी, ५ मोहुं (श्रीसुबोधसागरजी), ६ श्रीप्रवी- न्दना मकानमां थयेहुं णसागरजी, ७ श्रीविष्णुसागरजी, ८ श्रीहिमांशुसागरजी, ९ श्रीदौलत- सं. १९९९नुं चातुर्मास. सागरजी, १० श्रीअमृतसागरजी, ११ श्रीहेमद्रसागरजी, १२ श्रीचन्द्र- कान्तसागरजी अने १३ श्रीचन्द्रप्रभासागरजी ए प्रमाणे ठाणा १३ सहित

ज्यारे खम्भातमा वाजते गालते प्रवेश कर्यो त्यारे सधमां अपूर्व आनन्द छवाइ गयो हतो । त्यार पही सारो दिवस जोईने पूज्यश्रीए ज्यारव्यानमां श्रावक धर्मा आदेशपर्ये सुधीना चोधने करावनार श्रीपंचाशकजी अने शासनप्रभावनाने द्रवीभूत-करावनार-श्रीकुमारपाल चरित्रनी शुरुआत करी ।

खम्भातना चातुर्मासनी रजा आपवाना अवसरे पूज्य पंथासजीने आगमोद्धारक आचार्य- देवेशे जणांभुं हतु के “ श्रेष्ठनी वरोवर अनुकूलता होय, अने योग्यता खम्भातना चातुर्मास- पानेला शिष्योनी योगोद्बहनने अनुकूल शारीरिक सम्पत्ति होय तो पही- मां थयेला शासन- धर थयाने लायक शिष्योने श्रीभागवतीजीना योगोद्बहन करवीने पही हितवर्धक-कार्यो— समर्पण करजो. ” पूज्य शुरुदेशनी वपरोक आशाने अनुसरिने पूज्य पंथासजीए योग्यतामे पामी पुकेला पोवाना परमविधेय-गुनि-श्रीदेवेन्द्र-

सागरजीने अने मुनि-भीतीरसागरजीने शुभ-सुहृत् भीमगरतीजीना योगनां प्रवेश कराव्यो । योगोद्बहननी उत्कंटावाळा धीजा शिष्य-प्रशिष्योने पण आचारंग, सूदगहांग अने महागितीपारि सूत्रोना योगनां प्रवेश कराव्यो । योगोद्बहन करताने मार्गदर्शक धनाकं पुस्तक 'वृद्धयोग-निधि' जे अगाठ प्रगट थयेल्लं, परन्तु टालमां ते मळी शरतुं नहि होवाथी, अने टोपं वीसेक वर्पथी तपागच्छनी सामाचारीवाळं पंचमहाप्रतधारीयोनी सरुवामां घनो ज दधारे थयो जतो टोवाथी, ते पुस्तकनी घणा मुनिबरो तरफथी धती मांगणीने सन्तोपवाने माटे ते पुस्तकनी द्वितीयापृष्टि प्रगट करीने; बात्रे समर्पण धनारी पद्दीने प्ररंगे दरेक साधु-सार्ध्वीने भेट आपवानुं श्रीसंपना आगेवानो तरफथी नफी करवामां आव्युं । ते ग्रन्थना संपादनतुं कार्य पूज्य पंच्यासजीनी आशाथी मुनिभी देवेन्द्रसागरजीए करी आप्युं द्रुं ।

खम्भात-श्री सधना अत्यन्त-आग्रहथी अने आगमोद्धारक-आचार्यदेवेशनी आशाथी पूज्य खम्भातना चातु- पंच्यासजी-महाराज-श्रीचन्द्रसागरजी आदिठाणा १३ तुं चातुर्मास मासिमां श्री संधने प्राप्त-खम्भातमां रंगे वंगे सम्पूर्ण धयुं, अने चातुर्मासमां खम्भातना श्रीसंधने थयेला सुंदर लाभो. नीचे जणावेला मुरय लाभो थया—

१—आवकधर्मना संक्षेप-विस्तार अने ऐदम्पर्य भाषोने जणावनार श्रीपंचाशकजीना अने सम्प-कत्व-गूल-दारप्रतोनी अरुडित-आराधना करनार तथा शासनप्रभावनाना पुनित-मार्गोतुं सेवन करनार कुमारपाल-राजाना पकित करनार वृत्तान्तने जणावनार श्रीकुमारपाल महा-काव्यना संका समाधानपूर्वक श्रवण, मनन अने परिशीलन करवानो अनुपम अरसर मळयो ।

२—आगमानुसारिणि-सुधावाणीथी सिंचावेला ३०० भव्यात्माओए (आवक-आविकाओए) श्रीनवकार-महामंत्रनी आराधना अने नवे दिवस उपधानी टोळीनी जेम तेओने अपूर्व-भक्तिथी एकासणां करायीने श्रीसधनी जूरी जूरी व्यक्तिओए स्वामिवात्मत्यनो लाभ लीधो ।

३—आ आराधनानी समाप्तिसां काढवामां आवेला रथयात्राना धरपोठामां मुम्बईना श्रीगोडी-पार्श्वनाथना मन्दिरमांथी मंगावेला बांटीना पत्रा पर करावेला श्रीनवकार-महामंत्रना पट्टक दिगेरे शासन-प्रभावक-सामग्रीओने जोशने अनेक-भववात्माओ अनुमोदनानो लाभ लड शके एवा प्रकारनी धरपोठानी मोठवण करवामां आवेली होवाथी जैनज्ञासननी थपेली प्रभावनाओ अपूर्व लाभ श्रीसंधने मळयो ।

४—श्रीनवकार-महामंत्रनी आराधना करवावाळा दरेकने २२० रोठ बुळारसीदास नानचन्दना सुपुत्रो तरफथी जर्मन-सीत्यरना घाटकानी, अने सा. रविलाळ वहेचरदास तथा हवेटी दळपतभाई सुनालदास तरफथी रफीयो, बाटकी अने श्रीपञ्चनी लहाणी करवामां आवी हती ।

५—मुनि श्रीज्ञानसागरजीए करेली १६ उपवास्तनी वपरथा निमित्ते आंगी-पूजा-रात्रिजामरण अने प्रभावना करीने श्रीसधे लाभ लीधो ।

૬—આરાધનમાં અને પર્યુષણ-પર્વમાં થયેલી વૈવરૂચની વ્વજ લગભગ રૂ. ૫૦૦૦) પાંચ હજારની, સાધારણ સ્વાતાની રૂ. ૨૦૦૦) જે હજારની; અને જ્ઞાનસ્વાતાની રૂ. ૫૦૦) પાંચસોની મઠીને કૂલ રૂ. ૭૫૦૦) સાઠાસાઠ હજારની વ્વજ કરાવીને શ્રીસંઘે પુણ્યાનુ-વન્ધી પુણ્ય હાંસલ કર્યું છે ।

૭—વહોદરા, વઝૈન, વહોદ, ધાર અને પાલીતાણાના આગેવાનો ટીપ માટે આવેલા તેઓને તથા કેટલાંક ગામોના મદદની માંગણી માટેના વત્રો આવેલા તે વધાઓને યોગ્યતાનુસાર રૂ. ૧૪૦૦) ચૌદસોની અત્રે થયેલી વ્વજગાંધી શ્રીસંઘે મરદ તરીકે આપ્યા ।

૮—વઝૈન, ઝંજા, મહિદપુર અને અમદાવાદથી દર્શન-વન્દનાર્થે અત્રે આવેલી દરેક મંદલી તરફથી શ્રીમઠની પ્રભાવના કરવામાં આવી હતી । પાટણાઝાના વિચારિઓને, શ્વિકાઓને અને શાલિકાઓને રાજનગરનિવાસિ-સુશ્રાવક-મોહનલાલ છોટાલાલ તરફથી રૂપિયાની પ્રભાવના કરવામાં આવી હતી, તથા સ્વ. શેઠ શુભાશ્રીદાસ નાનચન્દના સુપુત્રો તરફથી વ્વેકને પહેરવા લાયક કાપડની સહાયી કરીને અભ્યાસકોટી જ્ઞાનવૃદ્ધિને વત્રેજન આપ્યું હતું ।

૯—જ્ઞાસનહિતવર્ષક થયેલા વધા પ્રસંગોના કલ્પરૂપ થયેલા ગણિ અને પંચાસ પદ સમર્પણના મહોત્સવમાં મહોત્સવને અત્યન્ત પ્રભાવશાલી પનાવવા માટે સ્વ. શુભાશ્રીદાસ નાનચન્દના સુપુત્ર શ્રીયુત નેમચન્દભાઈ, મૂલચન્દભાઈ, હીરાલાલભાઈ અને કેશવલાલભાઈ પોતાની વ્વપઠ લક્ષ્મીનો વ્વગો જ સદ્વ્યય કરીને અનુપમ લાભ ઠઠાવ્યો હતો ।

યોગોહ્વન કરીને લાયક શ્રદ્ધ વૂઠેલા મુનિ શ્રીદેવેન્દ્રસાગરજીને અને મુનિ શ્રીહીરસાગરજીને ગણિ અને પંચાસપદ સમર્પણનું મુહૂર્ત સં. ૧૯૯૯ ના આસો વધિ રત્નું પદ સમર્પણ પ્રસંગની નિશ્ચિત થયું । તે પ્રસંગને અનુપમ રીતિે વ્વજવવા માટે સ્વ. શેઠ શુભાશ્રી-પુનિત કાર્યવાહી— દાસ નાનચન્દના સુપુત્રો તરફથી પોતાના શ્રીમુનિમુદ્ધવસ્થામિના મન્દિરની નજીકમાં જ એક વિશાલ મંદપ ઘાંપવામાં આવ્યો હતો, અને તેને પંચ-રંગી શ્વજા-વાવટા અને તોરણો વિકોરેષી સારી રીતે જ્ઞાગારવામાં આવ્યો હતો । મંદપની અન્દરની એક શાસુપ શ્રીસ્તમ્ભનપુર-તીર્થમૂમિની પ્રાચીનતા અને પ્રભાવના સર્વેના જોવા જાણવામાં આવે મ્વું એક દ્રશ્ય સહું કરવામાં આવ્યું હતું, તે દ્રશ્યમાં એક જંગલનો અને તેમાં વહેતી-સેહીવદીનો વેલાવ, નદીને માંટે શ્વત્તરાનું જ્ઞાહ, તે જ્ઞાહની નીચે વરતી વરતી આવેલી એક ગાયના આંવલમાંથી સ્વયમેવ દૂધનું જ્ઞાહું, દૂધના જ્ઞાહમાંથી-જમીનમાંથી શ્રીસ્તમ્ભનપાર્શ્વનાથની મહા-પ્રભાવક-ધમરહારિ-પ્રતિમાનું પ્રકટ થયું, નવાંગીવૃત્તિકાર-શ્રીઅમયદેવસૂરિજીનું તે સ્વજે સંપ સહિત થયેલું આગમન, શ્રીજવતિદ્રુવજરોત્રની ર્વનાવઢે સૂરિજીવ કરેલી પાર્શ્વનાથની સ્તવના,

શીવાર્ચનાથપ્રમુખા નૃષણજઙ્ગમી મથેલું શૂરિજીના ગોઝ રોગનું નિષારણ વિગેરે પ્રસંગે સ્મરણ અને સાક્ષરકાર થઈ શકે તથા સૌધર્મ-આધર્મચારક-ચિત્રપટો તથા રચનાઓ કરવામાં આવી હતી ।

શ્રીસ્તંભનાથનાથના મંદિરમાં ઇષ્ટાલ્લિકા-મટ્ટોરમથ તથા અષ્ટોત્તરીનાથ, પ્રભાવના, સ્વા-નિવાસતત્વ, કુમ્ભસ્થાપના અને જલ્યાપ્રાનો વરપોહો વગેરે દરેક પ્રસંગે સમ્માતના શ્રી જૈન-ગવા-ગચ્છ શ્રીસંઘ ચરકપી શાસનપ્રભાવના વધે પરી રીતિપ અત્યંત માવપૂર્વક વજવવામાં આવ્યાં હતાં ।

કુમ્ભસ્થાપનાને રિવસે મુખ્યત્વે સોમચન્દ પોપટલાલ તરફથી સ્વાનિવાસતત્વ કરવામાં આવ્યું હતું । આ પ્રસંગે જાવેરી રાયચન્દમાર્દ તરફથી શ્રીકલ્પી પ્રભાવના કરવામાં આવી હતી, અને તે પ્રસંગમાં બે હજાર જનસંખ્યાનો મુદ્દાવ હાજર થયો હતો ।

આ વડ સમર્પણના પ્રસંગે સોમાવલા માટે મુખ્યદેના શ્રીગોરીપાર્શ્વનાથના મંદિરના (વિજય-દેશસૂરસંપતી પેટીના) ટૂટીયોમાંથી શ. ધ. પાન્થિલાલ દેશરમાલ જે. પી. જાવેરી, માયચન્દમાર્દ નગીનમાર્દ જાવેરી તથા સૌમાચન્દ વ્હેદવન્દ શેરી તથા સુમ્પદેના શ્રીજા આગેશનોમર્ગી સંપતી નગીનદાસ કરમચન્દ, સંપતી જીવતલાલ પ્રતાપશી તથા ગાંધી યાર્ડીલાલ ચત્રશુજ માચન-મરયાલા વિગેરે, વજૈનથી ઉપનીરામજી મગનીરામજીલાલા અમરચન્દ તથા માંગીલાલજી રિગેરે, મદિદપુરથી ચમ્પાલાલજી હંદલાલ, અને અમદાવાદથી લાલમાર્દ ગિરધરલાલ છોટાલાલ તથા રસિકલાલ મોહનલાલ છોટાલાલ વગેરે વગેરેનું સમ્માતમાં આગમન થયું હતું ।

આ વડ સમર્પણનો મહોત્સવ અને ચાતુર્માસના પ્રસંગેમાં સેવાનો લાભ લેનાર મંદિર, સ્વા-ભવ, આરંભીલગ્નાતાના દરેક વગારદાર માર્દવ્હેનોને તેઓ કરેલી સેવાની કદર વરીને શ્વ. મેઠ મુલાસીદાસના મુપુત્રો તથા શ્રીસંઘે મુન્દર પ્રીતિદાન આપીને તેઓને આનન્દિત કરવારૂપ પોતાની પરજ વજાવી હતી ।

આ દ્વિતીય મહોત્સવના નિમિત્તમૂલ-સૂચોની યોગોદ્દેશ દ્વારા સર્વલ અમનસમુદાય મરલ-વાથી આરાધના પરી શકે તે હેતુથી પૂજ્ય પંચાસત્રવરશ્રીના સદુપદેશથી શૂદ્ધપોગરિખિના પુસ્તકની દ્વિતીયાયુત્તિ પ્રગટ કરીને સાબુ-સાલ્વીઓને મેટ આવવાનું નિમિત્ત થઈ પૂચ્યું હતું. તેના સર્પ માટે વપદેશ આપતાં શ્વ. મેઠ મુલાસીદાસ નાનચન્દના મુપુત્રોપ ર. ૭૫૧), તથા-ગચ્છ જૈનસંઘે ર. ૨૫૧), મોગીલાલ મગનલાલ નાનાવટીય ર. ૧૦૧), અમદાલાલ પાનાચન્દની પર્ગદાલા તરફથી શ્વ. પાન્થિલાલ માયચન્દે ર. ૧૦૧); અને પરીસ યાર્ડીલાલ છોટાલાલે ર. ૫૧) મહીને પ્રમ્ય સમ્પન્થી થયેલા સમ્પૂર્ણ સર્પના ર. ૧૨૫૫) વારસો પંચાવન આપીને પ પાંચે જાણે પ્રમ્યને પ્રકાશિત કરવાનો લાભ હીપો, અને પદવી સમર્પણને પ્રસંગે દરેક માયુ સામ્પીને તે પ્રમ્ય મેટ આવવામાં આવ્યો, અને હજુ વગ મેટ બચાવ છે.

आ चातुर्मासमां कारक-प्रकरणनी आनन्दबोधिनीनी रचनातुं अने १ सि. हे. वृ० अव-
 चूर्णि, २ सि. हे. श. शासन टीकाद्वय सहित, तथा ३ सूत्रकृतंगसूत्र
 खम्भातना चातु- सटीक ए व्रण ग्रन्थोना प्रूप संशोधनतुं काम चालतुं हतुं । मागसर
 मांसनी परिसमाप्ति— वदि ९-१०-११ ना दिवसोमां श्रीपार्श्वनाथना जन्म-कल्याणकती
 आराधना श्रीसंघसमुदाय साथे करवामां आवी, आराधना करनार ७०
 श्रावक-श्राविकाओनी टोळीने जूदी जूदी व्यक्तिओए व्रण विवस एकासणां कराव्यां हवां ।

आ सालनी श्रीसिद्धचक्र नवपदनी सामुदायिक-आराधना उजैनमां कराववाने माटे श्री. सि.
 आ. समाजने उजैनना श्रीसंघ तरफथी शेट ऋ० छ० नी पेढीना कार्यवाहको तरफथी आमंत्रण
 गळयुं हतुं, तथा देशविरतिधर्मापक समाजने पण हेतुं अधिवेशन ओळीना दिवसोमां उजै-
 नमां भरवानुं आमंत्रण आप्युं हतुं । उपर प्रमाणेना वे महाभारत कामो उपाडीने सेने सांगोपांग
 पार पाडवा माटे उपरना प्रसंगो पर उजैनमां कोई पुण्यशाळी गुरुमहाराजनी हाजरी होवी
 अत्यन्त जरुरती छे एम पण उजैननी श्री ऋ० छ० नी पेढीने निर्गीत थयुं, अने ते जरुरीघातने पूरी
 पाडवानो विचार करवां उजैनना संघनी दृष्टि रम्भातमां विराजता पूज्य पंग्यासजी महाराज उपर
 पडी, कारण के छेला केटलांएक वर्षोथी पूज्यश्रीए पोते तेमज पोताना शिष्योने उजैनगां चातु-
 मांसो करी-करावीने उजैनना श्रीसंघ उपर महान उपकार करेछो छे, एठला माटे पूज्यश्रीने
 खम्भातथी उजैन पधारवानी उजैनना श्रीसंघे जोरदार विनंति करी ।

उजैननी विनंति आवी त्यारे विहारने छावक शियाळानो केटलाक समय तो व्यतीत यह
 गयो हयो, आवतुं चातुर्मास आगमोद्धारक-गुरुदेव-पूज्य-आचार्य-महाराजनी छायामां मुम्बईमां
 करवानुं अत्यार पहेलां निर्गीत थई गयुं हतुं, अने रम्भातथी उजैनना २५० माइलना विहारनी
 वो मुश्केली नथी; परन्तु उजैनथी मुम्बईना ४७५ माइलना सरा उनाळाना विहारनी मुश्केली
 यथा मुनिवरोनी नजर आसळ तरवरवा लागी । पूज्य पंग्यासजीनी दृष्टि आगळ पण आ अपसरे
 'इयाध-तदिनी' न्याय आवीने उभो रह्यो । एक तरफ आटलां लांघा अने सरा उनाळाना विहार
 माटे वधा साधुओ माटे तो नहि पण साथेना केटलाक साधुओ माटे तो विचार करवो पटे एम
 हनो, बीजी तरफ आपणा ज उपदेशोने परिणामे काइक सुघरेला अने धर्मेना कायो करवामां
 अत्साहित थयेला उजैनना सघे आपणी हाजरीनी आज्ञा राखीने वे महाभारत कामो उपाड्यां;
 अने ते जो आपणी हाजरीना अभावे रंगे पंगे पार न पडे तो गालथा देशनो उबार करवाना
 आपणा प्रयत्नने घणो घोको पहाँचणे, साटे कष्ट वेडीने पण आ प्रसंग पर आपणे त्यां पहाँ-
 चतुं जोड्ये । आपणा उपदेशथी तथा आपणी हाजरीथी अत्साहित थयेना उजैनना सघे उपा-
 डेला आ वे महात् प्रसंगो सांगोपांग पार पडी जश्ने तो आपणे करवा धारेला माळवाना उदा-
 ष्टावो विचार पूज्यश्रीने उद्भव्यो अने ते विचार साथेना मुनिवोने

जणावतां घणा छामतुं कारण जागीने खास कारण सिवायना दरेक साधुए उजैन आववानी हा पाटी अने विहारनी दैवारी करवा मांडी ।

उजैनना संघनी जोरदार विनंति अने त्यां जघाधी धनारा लाभने संक्षेपमां जणाववापूर्वक उजैनना विहारनी आज्ञा लई आववा माटे आगमोद्धारक पूज्य आचार्यदेवनी पासे श्रावक सोमचन्द संगळदासने बघोदरे गोकल्या । अहींथी जणावेळी हकीकत वपर विचार करीने पूज्य-पाद आगमोद्धारक आचार्यश्रीए उजैनना विहारनी आज्ञा आपतां साथे जणाव्युं जे “ उजैनमां अ; वे कार्यों समाप्त यथा पळी उनाळानो टाइम अने उजैन विगेरे गाळवाना क्षेत्रोनी आप्रह-मरी घोमासानी विनंतिओ होवा छतां पण पाहुर्मास माटे मुन्बई प्होंची शकाय एम होय तो ज उजैन तरफ विहार करधो” पू० गुरुदेवनी आज्ञा आधी जघाधी अनारा समुदाए स्वभातथी सं. २०००ना महा सुदि १० ने दिवसे विहार करघातुं नकी कर्तुं । स्वभातथी विहार करतां पहेळां पूज्य गुरुदेवनी भक्तिने दश यज्ञे चन्द्रमभ सा०ना आपेला उपदेशथी सुश्रावक मूलचन्द जुलासी-दास विगेरे भाईओए पोवाना उपास्यमां पूज्य पंन्यासप्रवरनी दर्शनीय एक प्रतिकृति चीतरावीने मूकी । पूज्यश्रीना पुस्तकोने राखया मटे उजैनवाळा छोट छगनीराम अमरचन्दे अने मगनीराम मांगीलाले एक एक कचाट करावी आप्या ते पण उपरोक्त उपास्यमां राखवामां आव्या ।

१ पूज्य पंन्यासजी महाराज, २ श्रीज्ञानसागरजी, ३ जो हुं (श्रीसुबोधसागरजी), ४ श्रीअर्पुल्लयसागरजी, ५ श्रीहेमेश्वरसागरजी, ६ श्रीचन्द्रकान्तसागरजी अने स्वभातथी विहार अने ७ श्रीचन्द्रप्रभसागर ए प्रभाणे सात साधुओए सं. २००० ना महा सुदि उजैन तरफ प्रयाण- १० ने दिवसे स्वभातथी विहार कर्थो । नजीकना गामोमां एक एक दिवस रोकतां थोरसद मुकामे त्रण दिवस रोकया, त्यां व्याख्यान, पूजा-प्रभावनादि थयां, त्यांथी विहार करीने गोधरे प्होंच्यां त्यां सुधी थोरसदने श्रावकसमुदाय विहारमां साथे रहो हतो । गोधरामां त्रण दिवसनी स्थिरता दरम्यान व्याख्यान पूजा-प्रभावना विगेरे थयां हतां । त्यांथी विहार करीने अमे दाहोद प्होंच्या त्यां सुधी गोधराना श्रावकनो समु-दाए विहारमां अमारी साथे रहो हतो । दाहोदमां अमे वे दिवस रोकया त्यां राजगढनी विनंति आववाथी दाहोदथी विहार करीने झाडुआ यज्ञे राजगढ प्होंच्या । गोधरथी दाहोद अने दाहोदथी राजगढ अथवा रतलाम सुधीना रस्तामां जंगल आवे छे अने तेमां भीळोना झुपडां ज आवे छे माटे ए प्रवेशमां विचरतार साधुओए अने साध्वीओए सावधानीथी विहार करवानो छे ।

दाहोद आव्या पळी गाळवामां अनारा साधु-साध्वीओनी सगवड साचवयानो अने विहा-रनी मुश्केलीओने दूर करघानो प्रबन्ध १-शेठ ऋषभदेवजी छगनीरामजीनी पेढी ठि. खाराकूआ उजैन (गाळवा), अने २ शेठ ऋषभदेवजी केसरीरामजीनी पेढी ठि. बजारखाना रतलाम (गाळवा) नी पेढी तरफथी करघामां आवे छे; माटे गाळवामां जनार साधु-साध्वीने तेवी

સગવડની જરૂરત હોય તેઓએ ઘાહોદ જડને હપરની બે પેઢીમાંથી ગમે તે પેઢીને જળાવતું જેથી તે પેઢી તરફથી લેવા માગસો ઘાહોદ આવશે અને ઠેઠ સુધી વિહારમાં સાથે રહેશે । આ ઉચ્ચાગમાં ૩૫૦ વજનની પેઢી ૫૮૫૦ જ લક્ષાણ આવી ત્યાં હપર જળાવેલી (૫૦ ૬૦) વજનની પેઢી સમજવાતું પાંચકોષ ધ્યાનમાં રાખવું । રાજગઢના શ્રીસંઘના માગસો પાંચ માહલ દૂર સુધી સામે આબ્યા હતા અને શાસનની શોભા વધે એવી રીતે વાજતે ગાજતે ઠામ ઠામ ગઠુંલીયો કાઢીને રાજગઢમાં પૂ. પન્થાસ-જીનો પ્રવેશ કરાવ્યો હતો । રાજગઢની અમારી પાંચ વિષસની સ્થિતિમાં વ્યાખ્યાન પૂજા અને પ્રભાવના થયાં હતાં અને વજનમાં થનારી સામુદાયિક આરાધનમાં ભાગ લેનારાઓની ભક્તિ કરવાનો ઉપદેશ આપવાથી રાજગઢના ઘણા માતુકોએ વજન આવવાતું જળાવ્યું । દેવદ્રવ્ય, જ્ઞાનદ્રવ્ય અને સાધારણદ્રવ્ય વિગેરે ધાર્મિક ચાતાઓની ઉપજ અને સર્જની ઘરોઘર-વ્યવસ્થા સચવાય ૫૮૫૦ માટે એક પેઢીની સાપના રાજગઢમાં થવી જોઈએ એ આગેવાન શ્રાવકોને જળાવતાં તેઓએ તે ઘાતનો સ્વીકાર કર્યો અને ૬. પાંચેક હજારની મદદના વધનો મળ્યાં, પરન્તુ વજન જવાની અમારે ઉતાવળ હોવાથી તે કામ કોઈ બીજા પ્રસંગે હાથમાં લેવાતું જળાવીને અનારા સમુદાયે રાજગઢથી વિહાર કર્યો ।

આ નવપદની સામુદાયિક આરાધનમાં ભાગ લેવાને માટે વજનની પેઢીએ દિંદુસ્થાનધરના જૈનોને આમંત્રણ પત્રિકાઓ મોકલી આપી, પરન્તુ થનારા સર્જની ટીપની સરખાત અમારા પહોંચ્યા પછી જ કરવાના તેમના વિચાર જાણીને અમારે વિહારમાં ઉતાવળ કરવી પડી । ગ્યારે વજનથી પાંચ માહલ દૂર અમારો મુકામ થયો ત્યારે વજનના આગેવાનો આવી પહોંચ્યા । પા. ૧-૨ ને દિવસે વર્ષોદ પચ્છો, પરન્તુ પાગણ વદિ ૩ ના અમારા પ્રવેશને દિવસે વપાટ હતો ૫૮૫૦ સવારમાં દુહમતલાગમાં શ્રીસિદ્ધાપલજીના દર્શન કરી શ્રીઅવન્તીપાર્શ્વનાથના મન્દિરે આગ્યા; અને ધમત્કારિક શ્રીઅવન્તીપાર્શ્વનાથના દર્શન તથા સ્તવના કરીને કૃતાર્ય થયા । સામૈયાની સરખાત ત્યાંથી થવાની હોવાથી ત્યાં ચાતુર્માસ રહેલા પૂજ્ય પન્થાસપ્રવરના હપસ્વી ક્ષિપ્ય શીવર્મસાગરજી આદિ ઠાળા X ૧૦ તથા શ્રી સંઘનું આગમન થયા પછી અમૂલ-પૂર્વે-સામૈયાનું પ્રયાણ થયું । શાસનની શોભા વધે એવા હેતુથી રાજવામાં આવેલા હાથી ઘોડા નિજ્ઞાન ઢંકા અને વેન્હવાજા વિગેરેથી સામૈયાની શોભા થવી જ વધી ગઈ હતી । ઘરઘોડામાં શહેરના નવાપુરાના વધા દૌલતગંજના અને વહારાગામથી આવેલા જૈનોની તથા જૈનેતરોની થપ્પી ભારે મેદની સાથે પૂ. પન્થાસજીનો પ્રવેશ થયો, માર્ગમાં અનેક સ્થળોએ ચાંદી-સોનાના સ્થતિકો રૂપયા અને ગીનીથી થવેલી ગઠુંલીઓ અને ગુરુપૂજનની ઉપજ રૂ. ૪૦૦૦ ઉપરાંત થઈ હતી । શ્રીઅવન્તીપાર્શ્વનાથના મન્દિરેથી સામૈયું નીકળીને ગોપાલ-મન્દિર, ઘડાસરકા, સતી-દરવાજા, દૌલતગંજ, પટનીઘાઝાર અને છોટાસરાપ્પા થઈને ચારાસુઆને

૧ શ્રીવર્મસાગરજી, ૨ શ્રીવર્મસાગરજી, ૩ શ્રીવર્મસાગરજી, ૪ શ્રીવર્મસાગરજી, ૫ શ્રીવર્મસાગરજી, ૬ શ્રીવર્મસાગરજી, ૭ શ્રીવર્મસાગરજી, ૮ શ્રીવર્મસાગરજી, ૯ શ્રીવર્મસાગરજી અને ૧૦ શ્રીવર્મસાગરજી ।

वषाश्रये पर्होंच्या पळी सामैयातुं विसर्जन यथुं हतुं । उजैनमां ते अवसरे श्रीहीरसुरिजीना उपाश्रयने नामे ओळ्ळाता बला-उपाश्रयमां त्रिस्तुतिक-सम्प्रदायनी त्रण साध्वीओ हती । छेह्वां पांच सात वर्षधी जैन थे. मू. पूजक सम्प्रदायना विद्वान् अने क्रियावात्र साधुओना उपरावपति आवागमन अने चातुर्मासो उजैनमां यवाधी, अने तेओना व्याख्यान सांभळयाधी तथा समपा-मुसार उल्लस चारित्रपालनधी; स्थानकवासि-सम्प्रदायना घणा भावक-भाविकाओ मन्दिरमार्गी धनी चूक्या हता । तेवामां पळी माळवा-प्रांतमां अभूतपूर्व यनारा आ महोत्सवमां आगा माळवा देशना गामो गामधी तेमज मेवाडादि देशमांधी आबगारा मन्दिरमार्गी श्रावकोनी साथे घणा स्थानकवासीओ पण आवशे, अने आवा आकर्षक-महोत्सवधी आकर्षांइने मूर्तिपूजक सम्प्रदायना प्रशंसक तथा अनुरागी धनी जस्ये तो आ प्रान्तना स्थानकवासी सम्प्रदायने घणो मोटो घोको पर्होंचस्ये एम जाणीने; स्थानकवासि सम्प्रदायना चोधमलजी नामना राधु पोताना परिवारने लइने उजैनमां आधी पर्होंच्या हता । पोताना सम्प्रदायना माणसोने सामा पञ्चना महोत्सवमां जवानो समय ज न मळे ए हेतुधी सवारना अने वपोरना टाश्मे तेणे व्याख्यान वांचवानुं शरु कर्तुं । एक तो नदि जोएळुं जोवानो अवसर मळे तो स्वाभाविक ज सौतुं मन ललचाय एधी अनेक प्रकारनी विशेषताओ आ महोत्सवमां होषाधी अने चोधमलजीनुं व्याख्यान तो ते सम्प्रदायवाळाओए घणी वरत सांभळेळुं होषाधी चोधमलजीनी धारणाने निष्कळ प्रायः धनावीने घणा स्थानकवासीओए आ महोत्सवमां उलटभेर भाग लीधो, अने फेटलाक साधन-सम्पन्न स्थानकवासीओए तो आ महोत्सवना कोई ने कोई प्रसगमां यथाशक्ति द्रव्य दर्षीने पण लाभ लीधो हतो । चैत्र सुदि १३ ना रथयात्राना वरघोढाना टाश्मे पण चोधमलजीए व्याख्यान राखेळुं छतां योडा चूस्त-स्थानकवासिओ सिवायना आरग्य स्थानकवासि-समुदाये वरपो-ढामां हाजरी आपी हती । आ वरघोढामां श्रीविद्याविजयजी आदि ठाणां ३ अने साध्वीश्री तिलकश्रीजीना समुदायना मनोहरश्रीजी आदि ठाणां ६ साध्वीओ पण आढ्यां हतां ।

श्रीनवपदतुं सामुदायिक-आराधन सुन्दरीविण घई शके ए हेतुधी खाराकूआमां आवेली श्रीसिद्धचक्र-आराधन-तीर्थेनी विशाल-जग्यामां मंडप विगेरेनी गोठ-उजैनमां सामुदायिक वणतुं काम चैत्र सुदि १ सुधीमां सम्पूर्ण घइ गयुं । देरासरमां घणा आराधना विगेरे माणसो वेसी शके ते माटेना वांधकाम, अने कपडवज मुकामे करेला देसावोनी गोठवण माटे श्रीचन्द्रप्रभुना मन्दिरनी सामेनी जग्यामां तास्कालिक माळ वांधीने घणा देसावोनी गोठवण करवामां आची । सिद्धचक्रआराधन-तीर्थेना मुख्य-मंडप उपरनी अमाशीमां श्रीसिद्धाचलजीना देसावनी अने श्रीचन्द्रप्रभुना मन्दिर सामे श्रीपालमहाराजानो चम्पानगरीमां प्रवेश, राव्याभिषेक, राव्यकचेरी अने वारांगनाना नाच विगेरेनी रचना-गोठवण एवी सुन्दर अने आकर्षक करवामां आपी हती के रावना टाश्मे विजळीक-

रोशनीमां दर्शनार्थे आवनाराओनी आठ बाग्याधी शती मेदनी एक बाग्या सुधी चालु रहेती हती । मंडपमां सांजनुं प्रतिक्रमण थइ गया बाद तुरत ज मन्दिरना अने श्रीपाळराजाना रासना लगभग दर्शनीय बधा प्रसंगोने बोव करावनारां पढदाओ अने बोवदायक लखाणोवाळा बाँवोना दर्शन करया तथा विजळीक-रोशनीने निहाळवा आवनाराओनी शरुआत थवी । मूळ मन्दिरमां प्रवेश करी, जिनेश्वरना दर्शन करी, उपर चढी बधी रचनाओ निहाळीने चन्द्रप्रभुना मन्दिरमां उतरी दर्शन करीने महार नीकळवानुं हवुं, अर्थात् दर्शन करवा आवनाराओने प्रवेश करवानो अने नीकळवानो मार्ग जूरो जूरो रासवामां आव्यो हतो के जेथी करीने बधाने दर्शन करवामां सरळता थाय । वज्जैनमां ज नहि परन्तु आसा माळवा देशमां आबो महोत्सव पहेलावहेलो ज होवाधी लगभग २५० गामना माणसो आ प्रसंगे वज्जैनमां आवेहां हतां अने शहरना एकळा जैनो ज नहि पण जैनेसरो पण दर्शन करवामां सामेल होवाधी रात्रिना चार कलाक सुधी दर्शकोनी एटली बधी भीड रहेवी हती के उपरथी याळी पडे तो पण ते जमीन पर नहि पहुँचतां जनसमुदायनी उपर ज झोलाइ रहे एटली संकीर्णता रहेती हती ।

महारगामथी आवेला श्रावक-भाविकाओने उतरवा माटे शहरनी बधी धर्मशाळाओ अने शहरमां तथा म्हीगंजमां केटळाक गृहस्थोना मकानो रोकवामां आव्या हता, परन्तु हेटळामां सभावेश थइ शके पम न होवाधी रेशन पास आवेळी दूधतळाइशी विशाळ-अथामां दूधतळा-इमां आवेली धर्मशाळा सामे श्रीसिद्धचक्रनगरनी रचना करीने लोकोने उतारवामां आव्या हता । आ महोत्सवना दर्शनार्थे आवनाराओने माटेना स्वामिवात्सल्यना जमणो प्रबंध पण ह्या धर्मशाळामां करवामां आव्यो हतो । आवंवीळ नहि करतारा दरेक यात्रालुओ माटे जमयानी त्यां गोठवण करेली हती अने जमनाराओनी गणतरी करवाधी प्रथमना पांच दिवसोगां लगभग २५००० पन्वर हजार ममुच्योप स्वामिवात्सल्यनो लाभ लीधो हतो, परन्तु उत्तरोत्तर यात्रालुओनी संख्यामां बधरो कसे रहेवाधी हेला पांच दिवसोमां श्राविकासत्यनो लाभ लेनारती संख्या बधीने २७००० सत्तावीस हजार सुपी पहुँची गइ हवी । विधिपूर्वक नवपदनी आराधना करताराओ माटेना आवंवीळने रसोडे आर्यवीळ करनाराओनी नव दिवसनी कूल संख्या आसरे ३५००) पांत्रीसो उपरांतनी थइ हती ।

उपर जणावेला सिद्धचक्र-नगरमां सगपसरणनी रचना करवामां आवी हती, अने देस-विरति-धर्माराधक-सगाजना अधिदेशनना व्याख्यान-मंडपनी रचना पण त्यां ज करवामां आपी हती; तथा चौकी पहेरणो अने पोलीसनो सारो घनोपख करवामां आव्यो हतो ।

आ आराधनामां तथा वे. वि. ध. स. ना अधिदेशनमां भाग लेवा माटे जगदायाद, मुम्बई, सुरत अने जामनगर विगेरे मुजरातना मुफ्य मुफ्य आगेवाओना खानपात अने उता-

રાની સમવટ ધમદાવાદવાળા યથામાર્ગે સુધોધચન્દ્રે પોતાના પ્રીતંગજના વંગલામાં કરીને રામિ-
માર્ગની મક્કિનો સુન્દર લાભ લઈને ડગ્ગેનના શ્રીસંપને મદત્વની સહાયતા કરી હતી । આ
કાર્યમાં વધુ સારો ભાગ લેનાર તેમના ભાગીદાર હુંગરસ્તીમાર્ગે પણ હતા । આ આરાધનાના
દિવસોમાં દે, વિ, ધ, સ. ના અધિવેશનમાં ભાગ લેવા માટે પ્રતિનિધિઓ તથા અધિવેશનના
ચરાચલા પ્રમુખ અમદાવાદનિવાસિ-શ્રીયુત્-પુંજામાર્ગે દ્વીપચંદ્ર વિગેરેનું અને માલવાના શ્રીનવપદ-
આરાધક-સમાજના પ્રમુખ ચંદનાચરનિવાસિ-શ્રીયુત્-નન્દરામ ચોપડા વિગેરેનું ડગ્ગેનમાં
શુભાગમન થયું ।

પૂજ્ય પંચાસત્રી મહારાજના ઉપવેશની આ મહાભારત કાર્યના રાષ્ટ્રને માટે ટીપ કરવાની
શરૂઆત કરવામાં આવતાં વફલા હોડા સાય (દસ ઓસથાલ) તરફથી જ. રૂ. ૧૨૦૦૦)
ચાર હજાર ભરાયા, અને વીજા સાથ ચાલ્યાઓના રૂ. ૭૦૦૦) સાત હજાર મઠી ડગ્ગેનના સંપ
તરફથી રૂ. ૧૯૦૦૦) ઓગણીસ હજાર ભરાયા । મુમ્બઈ, અમદાવાદ, જામનગર અને સુરતના
સંઘો તરફથી રૂ. ૧૨૦૦૦) ચાર હજાર અને માલવાના ડગ્ગેન સિવાયના સ્થાનોમંથી
રૂ. ૫૦૦૦) પાંચ હજાર ઉપરાંત ભરાયાર્થી કુલ રૂ. ૩૬૦૦૦) છત્રીસ હજાર ઉપરાંતની ટીપ
થઈ । જૂરા જૂવા દિવસના આયંબીલ, પૂજા, સ્વામિવાતસલ્ય, અચરવાચના (પારણા બોઝીની
દ્વારકાસના આગલા દિવસના જમણ) અને પારણા વિગેરે કાર્યોના લાભ લેવાને માટે આદેશ
લઈને જૂરી જૂરી વ્યક્તિ તરફથી તે શુભ કાર્યો કરવામાં આવ્યાં હતાં ।

આ નવપદ-સામુદાયિક-આરાધના અને શ્રીદેશવિરતિ-ધર્મારાધક-સમાજના અધિવેશન વિગેરે
કાર્યોમાં કુલ રૂ. ૧૫૭૦૦૦) એક લાખ સત્તાવન હજાર ઉપરાંત રાષ્ટ્રે થયો । આ પ્રસંગે ડગ્ગેનના
પાંચે જિનમન્દિરોમાં સમારકામ તથા રંગરોગાન કરાવવામાં રૂ. ૬૦૦૦) છ હજાર લગભગનો રાષ્ટ્ર
શ્રીસિદ્ધલક્ષ્મી આરાધક સમાજે કરાવી મદત્વનું હાંસલ કર્યું હતું । ચે. સુ. ૧૩ ને દિવસે ૫૬
રિકુમારિકાઓની અને મેહશિશ્વર પરના ૨૫૦ અડીસો અભિષેકની અને શ્રીમહાવીર-જન્મ-
કલ્પણકના ચરણોઢાની થોલીઓથી તથા નવ દિવસની આંગી, પૂજા, આરતિ અને મંગલક્રીડાની
થોલીઓથી વેષદ્રવ્યમાં લગભગ રૂ. ૧૧૦૦૦) અગીયાર હજારની આવક થઈ હતી । માલવા
શ્રીનવપદ-આરાધક-સમાજને પણ લગભગ રૂ. ૭૦૦૦) સાત હજારની મદદ મળી હતી ।

ધારમાં તથા કાનવનમાં પૂજ્ય પંચાસત્રીને હાથે યનારી પ્રતિષ્ઠાઓના દિવસો નર્જીકમાં જ
આવતા હોવાથી ડગ્ગેનના આ વસ્ત્રે શાસનપ્રભાવક-મરોત્સવો સમાપ્ત
ધારમાં તથા કાનવ- થતાં ચે. વદ ૧ ના દિવસે જ પૂજ્યશ્રીએ સપરિવાર ડગ્ગેનથી વિહાર
નમાં પૂજ્યશ્રીએ કરા- કર્યો અને હૃદયત્વે ભાગમાં પધાર્યા । ત્યાં સંઘ તરફથી નવાણુંપ્રકારી પૂજા
વેલી પ્રતિષ્ઠા— મળાવવામાં આવી અને વીજે દિવસે સુભાષક કેસરીમલજી જેઠમલ-
ક્ષીના મકાનમાં પૂજ્યશ્રી પધાર્યા । ત્યાં વ્યાસવાન, પૂજા, પ્રભાવના અને

આંગી વિનોરે હુમ કાર્યો થયાં હતાં । પાંચેક વર્ષે ઉપર પૂ. પં. ના ઉપવેશથી દરેક વર ફીટ રૂ. ૧૨) ઘાણું સાધારણ સ્વાતામાં આપવાનો જે ઠરાવ થયેલો અને પાઠઢી તે વાવતમાં લોડા-સાધમાં વિશેષ થવાથી વિશેષ-પાઠનારો તે ઠરાવ દરેકને અનુકૂળ ન હોવાથી ઘણે પક્ષની સમ્મતિપૂર્વક હવેથી દરેક ધરવાઢાણ ઓછામાં ઓછા રૂ. ૩૧ સવા ફકરીસ સાધારણ સ્વાતામાં આપવા ઇવો ઠરાવ કરાવીને પૂજ્યશ્રીજી લોડાસાધમાં સંપ કરાવ્યો હતો । ઇજ્ઞૈનના સંઘના વેટલાંક કાર્યોને અંગે અઠવાડીયું રોકાઈમે શ્રેષ્ઠ ફેસરીમલજી-જેટમલજીને ધંગલેથી વિહાર કરી લારાકૂપ શ્રીસિદ્ધવક્ર-મગવાનના દર્શન કરી પ્રીઝમાં આવેલા શ્રેષ્ઠ ઢનામાઈ-સુબોધચન્દ્રના ધંગલામાં પૂજ્ય વંચાસજી સપરિવાર પધાર્યો અને મંગલિક સંમઢાટયું । શ્રીપઢની પ્રમાવના, શુરુપૂજન અને સ્વામિવાસસત્ય થયા પછી સાંજના વિહાર કરી ત્રિવેળી ઉપર મુકાસ કરવામાં ઢાવ્યો, ત્યાં પળ સ્વામિવાસસત્ય થયું હતું । ધારની પ્રતિઢાને અંગે ત્યાંના સંઘની જલ્દી યાર પધારવાની માંગળી ઢોવાથી ઢીજે દિવસે સાંજના ત્રિવેળીથી વિહાર કરીને ઇક ગામની સમી-પમાં સેતરમાં અમારા સર્વઢાણાનો પઢાવ રઢ્યો, સાથે ઇજ્ઞૈનના પંદરેક આગેવાન ઢાવફોનો મુકામ પળ હતો । સવારે તેઓ અમારાથી છૂટા પઢીને ઇજ્ઞૈન જવાના હોવાથી રાતના ઢાઈમે ધળી જ્ઞાનગોષ્ઠિ ઢર્દ હતી । ત્યાંથી સવારમાં વિહાર કરીને પૂજ્ય વંચાસજી ઢાદિ ઢુઢાળા ૢ સાવેર (હોલકર સ્ટેડ) પહોંચ્યા, અને સાથેના ઢાવકો ઇજ્ઞૈન ઢરફ રવાના થયા । સાવેરના ઢાવકોપ વાજતે-ગાજતે પ્રવેશ કરાવ્યો, ત્યાં વ્યાસ્યાન અને પૂજા ઉપરાંત ' સાણું મુઢ અને ઢઈ જવા ઢાયક ઢીજો ' ઇ વિષય ઉપર ઢાઢેર વ્યાસ્યાન પળ રાસવામાં ઢાવ્યું હતું । અમારા સાણુજોને ઢન્દોર પધારવાની વિનંતિ કરઢા ઢન્દોરથી ઢેષરમલજી, જુઢારમલજી રાંકા, નેમિચન્દ્રજી અને ચન્દ્રકુમાર સાવેર ઢાવ્યા હતા, અને વિનંતિ કરીને પાછા ગયા હતા । ઢીજે દિવસે વિહાર કરીને ઢાસા માઢલા દેશમાં વ્યાપાર અને ઢાલીની ઢવેઢાણ મુઢ્ય ગળાતા હોલકર-સ્ટેટની રાજધાની-રૂપ ઢન્દોર ઢમે પહોંચ્યા । ઢન્દોરના શ્રીસથે વાતુમાંસને માટેના ઢાચાર્યાવિકના પ્રવેશની માફક ઢાથી, ઢંકા, નિજ્ઞાન અને ઢેઢ્ઢવાજા સહિત અમારો પ્રવેશ કરાવ્યો । ઢામ ઢામ મઢુઢીયો થવાથી રૂ. ૬૫) પાંસઢની વપજ થઈ હતી । સવારના મઢ વાગ્યાથી ઢોપરાનેથી સામીવાની શઢલાવ ઢઈ તે ઢલાસરાફા, છોટાસરાફા વિનોરે મુઢ્ય મુઢ્ય ઢજારોમાં કરીને યીપલીવજારના નૂતન-વપાઢથે પહોંચીને વિસર્જન થયું । ઢે. વ. ૧૩ અને ૧૪ ના રોજ મનુષ્યજીવનમાં ઢર્મની કિન્મત ઉપર વ્યાસ્યાન થયા પછી શ્રીસથ ઢરકથી શુરુપૂજન કરવામાં ઢાવ્યું હતું । ઢન્દોરથી વિહાર કરીને નાવઢા ગયા, ત્યાં સાથે આવેલા ઢન્દોરના સપ ઢરકથી સ્વામિવાસસત્ય થયું હતું । ત્યાંથી કાલીયાઢી ઢઢને વેટમા જવાણું થયું । ઢહી સુધી સાથે આવેલા ઢન્દોરના સપે ઢા

* ૧ પૂજ્યવંચાસ પ્રવરધીજી । ૨ મુનિધીજ્ઞાનઢાવરજી । ૩ ઢું (સુબોધવાઢરજી) । ૫ મુનિધીપ્રમોદવાઢરજી ।

૫ મુનિધીદેવેન્દ્રસાઢરજી । ૬ મુનિધીચન્દ્રકાન્તવાઢરજી । ૭ મુનિધીવન્દ્રપ્રમથવાઢર । ૮ મુનિધીગન્દર્પથવાઢર ।

વાતુર્ગમ્ય ઇન્દોરમાં કરવાની આગ્રહપૂર્વક વિનંતિ કરી, જવાબમાં પૂજ્યશ્રીજી ત્રણાચ્યું જે “ પૂજ્ય-
આચાર્યદેવની આજ્ઞા છે કે વાતુર્ગમ્ય મુન્બઈમાં જ કરવાનું છે, છતાં પણ કોઈ સંયોગપણાત્ જો
માલ્લકામાં જ રહેવાનું થશે તો તમારો વિનંતિને સફળ કરવાનું હૃદયમાં રાગ્યું ” આવો જવાબ
સાંભળીને રાજા થયેલો ઇન્દોરનો સંપ પૂજ્ય પંચાસજીની પ્રતિકૃતિને ઇન્દોરના વપાકવમાં દર્શનાર્થે
મૂકવાનું જનાવીને ઇન્દોર રવાના થયો । ઘેટમાથી વિહાર કર્યો, ત્યારે એક મુકામ મુષી અમને
લગાવવા ઘેટમાનો સંપ આવ્યો । ધીજો મુકામ અમારો ગુણાવદમાં થયો ત્યાં ધારના સંપના
માણસો સામા આવ્યા હતા । ધીજે દિવસે અક્ષયતૃતીયાને રોજ શાસનની પ્રમાવના થયે પરી
રીતે રાજ્યના ઘેટ વિગેરે સામગ્રીઓ સહિત વાજતે-ગાજતે ધારમાં અમારો પ્રવેશ થયો । આ
શહેર ધાર સ્ટેટની રાજધાની હોવા છતાં જૈન શ્રે. ના પરો અહીં ૨૫) જ છે, છતાં સામૈયામાં
થયેલી મહુલીઓમાં રૂ. ૨૫) પચીસની આવક થઈ હતી । ધૈ. સુ. ૬ ની પ્રતિષ્ઠામાં લાભ લેવા
માટે ઇજેનના ફેસરીમલ્લી જેઠમલ્લી, છગનીરામજી મગનીરામજી, સીતારામજી મંબરલાલજી
અને નન્દરામજી યાગમલ્લી રાવીયાને, મહનગરના કનકમલ્લી પોષરીને, રતલામના રતિ-
ચન્દ્રજી ચોરાળા, શ્રીકૃપમહેશજી ફેસરીમલ્લી પેટીને; અને ઇન્દોરના નથમલ્લી રોંગાવત,
લાલચન્દ્રજી નાગોરી, નેગચન્દ્રજી ઓસવાલ, ઘેવરમલ્લી અને કદૈવાલાલજી મંદારીને; ધારના
ધીસંપ તરફથી તાર કરવામાં આવ્યા હતા તેથી પ્રતિષ્ઠા પ્રસંગે ધારવા કરતાં જૈનોની સ્પર્ધા
સારા પ્રમાણમાં થઈ હતી । આ પ્રતિષ્ઠાના પ્રસંગ ઉપર શ્રીપાર્શ્વનાથ મગવાવને ગાદીનશીન કરવા
વિગેરેની ઘોલીની સ્પર્ધા રૂ. ૩૮૯૧) આઠત્રીસો એકાણુની થઈ હતી । ધારમાં આવતાં જતાં
સાધુ-સાધ્વીઓને પહલી વિહારની મુશ્કેલીઓને ટાલવા અને વિહારમાં સહાયતા કરવા માટે
કંઠ કરવાનો સ્પર્ધા સ્વપ્નમાં રૂ. ૧૬૫૧) સોલસો એકાવનની ટીપ થઈ । જ્ઞાન્તિસ્નાપ્ત તથા
આરતિ પૂજાની ઘોલીના રૂ. ૩૦૦) ત્રણસોની આવક મંદારમાં થઈ । ધાર શહેરમાં પોરવાટોના
નિવાસ ગણાવા ઘનીયાવાટમાં થઈને પશુ-પંચીને હૃદને જવાની કોઈ પણ માંસાહારીને ઘણા
કાલથી રાજ્ય તરફથી મનાઈ છે, કદાચ કોઈ મૂલથી પણ લઈ આવે તો તે ‘પશુ-પંચીઓને ઘર
કિમતે પાંજરાપોલમાં આપી દેવાં પડે છે ’ એવો પરવાનો મળેલો છે, તે નિયમના પાલનની દેસ-
રેરા ધારનું ‘ જીવદ્યામંદહજી ’ કરે છે તેની તથા પાંજરાપોલની મદદ માટેની ટીપમાં રૂ. ૨૦૦૦)
થે હજારની રકમ મરાઈ હતી ।

ધારની પ્રતિષ્ઠાના પ્રસંગ ઉપર આજુબાજુના પચીસેક ગામોના માણસો આવ્યા હતાં, તેઓને
જમવા માટે આઠ દિવસ મુધી રસોડું ચાલુ હતું । પ્રતિષ્ઠાના મદોત્સવને અને રથયાત્રાના લે
વરપોઠા કાઢવામાં આવ્યા હતાં, અને નવકારશીના ત્રણ જમણ થયા હતાં । આ પ્રતિષ્ઠાના પ્રસંગે
રાષ્ટ્રિજગા વિગેરેમાં માગ લેનારી ધાવિકાને દરેક સ્થાળીમાં વાટકી, પલાટાં, કપ, રકાવી અને
પાઠી-સ્વમ્ચા આસરે રૂ. દશેકની કિંમતના મળ્યાં હતાં । કોઈ પણ મન્દિર ઉપર કલ્પ

चढावनार पासेधी अमुक टेक्ष लेवानो धारस्टेटमां नियम हतो, ते नियमानुसार घदनावरना जैनमंदिर उपर कळश चढावनार पासेधी रु. ४००) चारसो अगळ लेषामां आव्या हता, परन्तु गडुलालजी पोरवाडनी कार्यक्षता अने कुनेहमरी फोक्षिपधी आ टेक्ष लेवानो नियम धारस्टेटे रद कर्चो हतो; अने घदनावरवाळाने रु. ४००) चारसो पाछा आपवातुं थयुं हतुं। ध्वजादंड अने कळश पर पूज्य पंन्यासप्रवरतुं नाम अने प्रतिष्ठाना दिवस-वार विगेरेनो लेख लखवामां आव्यो छे। धार शहरमां माळवी-श्रावको अने पोरवाड श्रावकोमां वावीस वर्षधी परस्पर क्लेश चालतो हतो ते पूज्यश्रीए धणी महेनत करीने वल्ले पक्षने समजावीने सम्प कराव्यो हतो, जेधी आ प्रतिष्ठाना दरेक कार्यमां वने पक्षोए घणा ज उरसाहधी भाग लहने प्रतिष्ठाना प्रसंगे दीपाव्यो हतो। धारधी वै. सु. ९ ने रोज पूज्यश्रीए परिवार सहित विहार कर्चो, राजगडवाळा मुभावक केसरीमलजी पोताना कुतुम्ब सहित विहारमां साधे रखा हता। धीजे दिवसे अमे यथा प्रतिष्ठाना प्रसंगे लहने कानवन पडोंच्या। वै. सु. १२ ने रोज भगवाने गादी पर विराजमान करवामां आव्या, अने तेनी बोलीना तथा ध्वजादंड अने कळश चढाववानी बोलीना रु. ५०५१) पांच हजार ने एकायननी देवद्रव्यादिमां उपज थइ। प्रतिष्ठाना प्रसंगमां भावक-भाविकानी हाजरी समयानुसार सारा प्रमाणमां थइ हवी। आ प्रसंगे वे दिवसनी नवकारशी करवामां आधी हती। विहार करी पाछा धार आव्या खांदे इन्दोर-धीसंगना माणसो चातुसौसनी विनंति करवा आवी पडोंच्या, परन्तु मुम्बई जवातुं निश्चित थइ जवाधी तेमनी विनंति स्वीकाराइ नहि; तेधी तेओ निराश थइने पाछा इन्दोर गया। अमे धारधी विहार करीने नालछा थइने मांडवगढ तीर्थेनी यात्राए गया। त्यांनी केटलीक प्राचीन जग्याओ जोइने यात्रा करीने घणो ज आनन्द अनुभव्यो। तथा एक बरावना भव्य जाहोजलालीवाळा मांडवगढनी आंजनी आपी खंडियेरदशा जोइने गनुष्योनी चढती-पडवी-दशा नतरोमजर जोइने कांश्क संशेगक्षणां वधारो ययो, अने "नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण" ए कविनी उक्तिं रहस्य अनुभवमां आव्युं। मांडवगढधी विहार करीने २॥ साइलनो घाट उदरी ४॥ साइलनो पंथ कापी तारापुर मुकामे पडोंच्या। तारापुरमां आवेला एक प्राचीन मन्दिरनी प्राचीनतातुं चारीकाइधी अवलोकन कर्चुं, वर्तमानमां सवालाख दोडलाख रु. खरचतां पण नदि थांधी सदाय यथा सुन्दर लालपत्थरधी बांधवामां आवेला आ मन्दिरमां आवेला आ पुमटमांती पुतलीयो अने कोतरणीतुं काम जोइने आवूजीतुं स्मरण थया विना रहेतुं नधी। मूर्ति विनाना आ मंदिरमांनो शिलालेख पांचतां वि. सं. १५५२ मां आ मन्दिरनी प्रतिष्ठा भयानुं जगातुं। मन्दिरनी नजीकमां ज सूर्यकुंड आवेलो छे अने आसपासनी धृष्यराजीधी आ मन्दिरतुं स्थान फोई तीर्थस्थाननी माफक आनन्द अने शान्तिजनक होवातुं जणायाधी पूज्यश्रीए विचार कर्चो छे "आ तीर्थेतुस्य मन्दिरनो जीर्णोद्धार करवानो प्रयत्न मादे अवश्य करचो ज जोइए"

वासीना छे, श्रावको तपागच्छ अने अंचलगच्छने मानवावाळाओ छे । अहीना श्रावकोनी आर्थिक-स्थिति एकद्वर सारी जणाय छे । अहीनी जैनपाठशाळा केटलाक बखतधी बंध हती ते चालू करवानो उपदेश आपतां टीपमां रु. ६००) छतो भराया, अने पाठशाळा परीधी चालू करवामां आवी । धूळीयाना श्रीसंचे मुंघई बिराजता पूज्य-आगमोद्धारक-आचार्यभने वार करीने अमारा चातुर्मासनी रजा मंगावतां अमारी उपर जवाप आव्यो के “ कोइ पण स्थळे रोकाया विना सीधा मुन्घई आवो.” त्यार पछी जेठ सुदि ७ ना दिवसे धूळीयाथी अमारो विहार थयो, मालेगाम सुधी धूळीयाना मणसो विहारमां साथे हता । मालेगामधी चांदवद, पीपलगाम, नासीक अने घोंटी थइने अमे शाहपुर पहींच्या, त्यां शासनप्रभावना बघे एवी रीवने प्रवेश, आंगी, पूजा, प्रभावना अने व्याख्यान-वाणीनो लाम दरेक-संचे यथाशक्ति लीयो हतो । उपरना गामेना विहारधी अमारा अनुभवमां आव्युं के “ आ प्रदेशमां सारा साधुओनो विहार नामनो ज थतो होवाधी, तथा केटलाक एकलविहारी अने हुंडकनुं विचरनुं मया करनुं होवाधी, श्रावकोनी भ्रद्धा-भक्तिमां पणो घटाडो थइ गयो छे; माटे सारा साधुओर आ प्रदेशमां पोतानो विहार लंथाववानी घणी ज आवश्यकता छे । गमने शाहपुरमां चातुर्मास राखवने माटेनी रजा मेळववा मुन्घईमां बिराजता पूज्य आचार्यदेवनी पासे शाहपुरना श्रावको जाते जइ पहींच्या अने घणा आमहथी विनंति करी परन्तु धूळीयाना संघनी विनंतिनी माफक तेमनी विनंति पण सफल थइ नहीं । शाहपुर मुकामे मुन्घईथी गोठीजीनी पेटीना मुनीम विनंति करवा तथा ठाणे क्यारे पधारवानुं थयो ते पूछवा आव्या हता, तेमनी साथेनी वातचीतथी रविवारनो दिवस ठाणे आवधाने माटे मुन्घईगराओने घणो अनुकूल जाणीने अमारा साधुओर रविबारे ठाणे पहींचवानो निर्णय मुनीमजीने जणाव्यो अने तेओ मुन्घई मया । धीजे दिवसे विहार करीने भीमघी थइने अमे ठाणे रविबारे पहींची गया । अमारो रविबारे घनारो ठाणानो प्रवेश शहरमां अने परामां बे दिवसथी जाहेरथइ गयेलो होवाधी मुन्घईना कोट अने सैदहर्स्टरोडना मया छाडवाडी, हाहर, सांटाकूड, अन्पेरी अने घाटकोपर विगेरे पराना घणा श्रावक-साधिकाओ उपरान्त गोठीजीना उपाश्रयना आगेवानो दर्शन-संदनार्थे ठाणे आव्या हता । गोठीजीना उपाश्रयना आगेवानो तरफथी आंगी, पूजा अने प्रभावना करपागां आव्यां हतां । उपर जणावेळाओर पोतपोताना उपाश्रयमां चातुर्मास करवा माटेनी विनंतिओ पण करी हती । मुनीश्रीचन्द्रप्रमसागरनी तथीवत ठाणे आवतां रस्तामां ज बगहेली होवाधी ठाणामां बे दिवस रोकाइने असाठ सुद ३ ने दिवसे घाटकोपर जवा माटे विहार कयो । धीजने दिवसे घाटकोपर आववातुं प्रथम नधी थवाधी घाटकोपरना सचे प्रवेश महोसवर्मा मोठपण करी हती, परन्तु रस्तामां एक साधुने ताव आववाथी (सांडुं थई जवाथी) इ ने दिवसे ओपिगां अही आववातुं थयुं हतुं । अ.सु. ३ ने दिवसे घाटकोपर पूज्य संन्यामत्री महाराज आरि ठाणा ७ पवार्या । त्यां बरोरना टारने छाडवाडीधी रोठ मेपजीमाई सोत्रपाळे अने रावना अन्पेरीना आगेवाणेप चातुर्मासनी

વિનંતિ કરી હતી, પરન્તુ અત્યાર મુખીની દરેક વિનંતિયાજ્ઞાઓને એક જ જવાબ આપતો હતો કે “ પૂજ્ય ગુરુદેવ આચાર્યશ્રીની સમીપે હાજર થવા પછી દરેક વિનંતિઓને લક્ષ્યનાં લક્ષ્ણે, પાતુ-મૌસના આદેશો લાભાજ્ઞાઓને તથા સાધુઓની અનુકૂળતાને જોઈને પૂજ્યપાદ આચાર્યદેવે વ્યાં કરમાવશે ત્યાં પાતુર્માસ થશે । ” ઘાટકોપરનાં કે દિવસ વ્યાખ્યાન-પ્રમાણતાદિ થયાં હતાં । અ. સુ. ૫ ના વિહાર કરી સીધા ભાવરતલા પહોંચવાનું ધારેલું, પરન્તુ ઘચમાં માટુંગા આવતાં સેઠ રવજીભાઈ સોજપાઠના આમહથી તેમના જ્ઞાન્તિનિકેતનમાં રોકાઈ ગયા, ત્યાં વ્યાખ્યાન અને પ્રમાણના થયા ઘાદ સાંજના વિહાર કરી માવરતલે આવી રાત રહીને અ. સુ. ૬ ની સવારે સ્વાંથી નીકળી મીઠીબજારને નાકે શ્રીજ્ઞાન્તિનાથજીના મન્દિરે આવ્યાં । શ્રીગોઢીજીને ડપાશ્રયેથી ફેટલાક સાધુઓ અને શ્રાવક-શ્રાવિકાઓ સામે આવી પહોંચ્યા । તેઓની સાથે ફાવેલી ષજારમાંના શ્રીમહાવીરસ્વામીને દેરે દર્શન કરીને, શ્રીગોઢીજીના ડપાશ્રયમાં આવ્યા । શ્રીપૂજ્યપાદ-આચાર્ય-દેવેશને ષન્દન કરીને પૂજ્ય પંચાસશ્રીપ મંગલિક વ્યાખ્યાન સંમજ્ઞાજ્યું, અને પ્રમાણના થઈ હતી । શ્રીગોઢીજીના ડપાશ્રયમાં અમારી પાંચ વિષસની સ્થિરતા થઈ હતી તે દરમ્યાન ફાવેલી નેમખંદ અખેંચવની વિમારીને અંગે તેમને બંગલે મંગલિક સંમજ્ઞાવવા જવાનું થયું હતું, ત્યાં મંગલિક સંમજ્ઞાવીને રાવસાહેબ સેઠ જ્ઞાન્તિલાલ ફેરલાલના આમહથી મરીનદ્રાઈ પર તેમના બંગલે રાત રહેવાનું થયું હતું । સાંજના પ્રતિક્રમણ થયા ઘાદ સેઠ ષયલચન્દ કેશવલાલ મોડીને તથા ષીનુભાઈ લાલભાઈ સોલીસીટરને ષોલાવીને સેઠ જ્ઞાન્તિલાલ સાથે માતઃસ્મરણીય પૂર્વાચાર્યના રચેલ વિવિધ પ્રકારના સાહિત્યનો પઠન-પાઠનમાં શ્રી રીતે લેગ થયે અને ષહોજો પ્રચાર ષાય તે ષાયતમાં મધ્યરાત્રિ મુખી વિચારવિનિમય કરીને પૂર્વાચાર્યો અને જ્ઞાણની નીતિ-રીતિને ફાં પળ નાઘા ન આવે તેવા પ્રકારની એક જૈન કૉલેજ કરવાનું નક્કી થયું । સધારમાં શ્રીગોઢીજીને ડપાશ્રયે જઈને પૂજ્યપાદ આચાર્યદેવેશને રાત્રિપ ફરેલો નિર્ણય જનાવ્યો । ડેબટે કૉલેજમાં કેવા પ્રકારનો જૈનધાર્મિક કૉલેજ રાલષાયી લક્ષકોટિના જૈન વિદ્વાનો હૈયાર થઈ શકે તે ષાયતના નિવન્ધોને માટે જ્ઞામી જાહેર સચર આપવામાં આવી હતી । જાહેર સચર આપવાથી પન્દરેક નિવન્ધો લક્ષાદને આવ્યા હતા । પૂજ્યપાદ આચાર્યદેવેશની નજર તલે દરેક નિવન્ધની તપાસળી થતાં કે નિવન્ધોને પાસ કરીને, તે ષલે નિવન્ધોના લેસકને અનુક્રમે ર. ૩૦૦) તથા ર. ૨૦૦) મઝીને પાંચસો ર. જ્ઞામના આપવામાં આવ્યા હતા । આ નવીન સંસ્થા (જૈન કૉલેજ) માટે પૂજ્યપાદ આચાર્યદેવેશના સદુપવેશથી, અને પંચાસપ્રવરના પ્રવરળથી લગભગ ર. ચાર લાલની મદદના ષચનો મઝી ગયા હતાં; પરન્તુ કેટલાંપેક અનિધાર્ય-કારણોને લદ્ને તે વિચારળાને ફાલ સુરતના સંયોળોને અનુસરીને પઢતી મૂકવામાં આવી હતી ।

મુન્ધરની સ્થિરતા દરમ્યાન શ્રીગોઢીજીના ટૂટીઓને ધારસ્ટેટમાં આવેલા તારાપુરના મન્દિરની ફક્કીકથ પૂજ્યશ્રીપ જળાવીને લેના ઉદ્ધાર માટે ડપવેસ અને આમદ કરવાથી મોઢીજીના ટૂટીઓ

૨. (૧૦૦૦૦) દસ હજારની રકમ મંજૂર કરી હતી, અને ત્યાંના મૂલનાચક્રે મંગલાન શ્રીસુપાર્શ્વ-
નાથજીની પ્રતિમા હાલમાં જુરાનપુરમાં છે તે પાછા આપવાની કબૂલાત શ્રીરપુરના શ્રીસંઘે આપી
છે; પટલે ઘોઢા ધર્મતમાં તારાપુર તીર્થનો જીર્ણોદ્ધાર થઈ જશે એ નિઃસંશય છે ।

મુન્શર્ફમાંના જૂના જૂદા ભક્તાઓને લક્ષ્યમાં લઈને તથા થયા સાધુઓ સાથે વિચારણા કરીને
પૂજ્ય આચાર્યદેવેશ્વરે પોતાનાં સમુદાયના સાધુઓને જૂદે જૂદે મ્થલે ચાતુર્માસ કરવાની આજ્ઞા આપી,
તદનુસાર અમારા સમુદાયના સાત સાધુઓમાંથી ૧ પૂજ્ય પંન્યાસપ્રવરશ્રીજી, ૨ શ્રીપ્રમોદસાગરજી,
૩ શ્રીચન્દ્રકાન્થસાગરજી, ૪ શ્રીચન્દ્રપ્રભસાગર અને ૫ શ્રીચન્દ્રવર્મસાગર ઠાળા ૫ મું ચોમાસું ષાટ-
કોપર નક્કી થયું, અને ૬ શ્રીજ્ઞાનસાગરજી અને ૭ હુ (શ્રીસુવોષસાગરજી) ઠાળા ૨ મું ચાતુર્માસ
લાલવાડી નક્કી થયું । વીજા સાધુઓનું કોટમાં, સેન્ડહર્સ્ટરોટમાં, સાન્વાકૂડમાં તથા અન્ધેરીમાં
પોમાસું નક્કી થયું । અમારે ષાટકોપર જવાનું નક્કી થવાથી અ. સુ. ૧૧ ની સાજે શ્રીગોઢીજીને
હવાશ્રયેથી વિહાર કરીને લાલવાડી ગયા, ત્યાં ચારસને દિવસે વ્યાખ્યાન આપીને ચપોર પહો
વિહાર કરી કૂર્લામાં રાત રહી અ. સુ. ૧૩ ને રોજ સવારમાં વિહાર કરીને ષાટકોપર ગયા ।
ષાટકોપરના શ્રીસંઘે શાસનની પ્રમાવના થયે યથી રીતે ઠાઠથી અમારો પ્રવેશ કરાવ્યો । ઠામ
ઠામ લગભગ ૭૫ ગઠુંછીઓ અને છાહુતી પ્રમાવના થઈ । અલસરોચિત પૂજ્ય-પંન્યાસપ્રવરશ્રીપ
ધર્મનો અધિન્ય-મહિસા સવન્ધિ દેશના આપી અને શ્રીસંઘ પ્રમાવના લેઈ વિદાય થયો । દરરોજ
સવારમાં સવા જાઠથી સાહાનથ વાગ્યા મુખી વ્યવ્યાન પાલુ હતું । અષ્ટ ચારસો ચપરાંત ષાટ-
કોના ઘર છે, વ્યાખ્યાન થાળીમાં સારી સંખ્યામાં જનસમુદાય ઠામ લેતો હશે ।

घाटकोपरतुं चातुर्मास.

वि. सं. २०००.

टि. श्रीजिरावलीपार्श्वनाथजीना मन्दिर पासेनो श्रीजैन श्वे. सू. उपाश्रय.

नोंघः—श्रीभगवती—सूत्र—शोधन, अखिल—भारतवर्षीय—धीशर्चमान—तप—सहायक—समितितुं स्थापन, अडार—
शभिवेक, महोदारी स्नान, भीचन्द्र—प्रदीप—हरतजित्त हाचमन्कारादि शुभ कार्यों.

संचयकार—

मात स्मरणीय-पू. भागमोडारक आचार्यदेवेश—श्रीआनन्दसागरसूरीश्वरजीना विद्वान—शिष्य—वैष्णवरण-
वेसरी—सिद्धमकाराधनतीर्थोडारक—पू. पंन्यासप्रवर—श्रीचन्द्रसागरगणीन्द्रना परणारविन्दचवरीक—

चन्द्रकास्तसागर.

घाटकोपरमां प्रवेश करीने क्वा सूत्रने सांभळवानी इच्छा छे एम विचार विनिमय धर्तां घाट-

कोपरना श्रीसंधे श्रीभगवतीसूत्रने सांभळवानी इच्छा जणावतां श्रीभग-

घाटकोपरना चातु-
र्मासमां थयेलां शास-
नहितं—कार्योंनी
रूंक—नोंघ.

वतीसूत्रजने साथे जैनरामायण (त्रि. श. पु. तुं ७ तुं पर्व) वांचवानी शक-

भाव करवामां आवी । सूत्रने यहोराववानी, ज्ञानपूजननी, तथा श्रीभग-

वतीसूत्र जने मन्कारमंत्रनी आराधनानी बोलीयी ज्ञान ज्ञातामां लगमग

रु. ५००) पांचसोनी अने देवद्रव्यमां रु. ८७१) आठसो इकोतेरनी

आषक यइ । आराधनामां १३५ भाई—व्हेतो जोडाया हतां, सेजोने

जूरी जूदी न्यक्तिओ तरफवी ९ दिवसना एकासणा करववामां आन्वां हतां । त्यार पली

अक्षयनिमित्तपमां ७० भाई—व्हेतो जोडायां हतां । तेना सोळ दिवसगो पण श्रीसंध तरफवी

स्यामिवात्सल्यको लाभ लेवामां आन्वो हतो, अने आराधना करनाराजोने दपीयानी तथा

भीकळ दिगेरेनी प्रभावनाओ करवामां आर्वी हती ।

जे गामना आर्षकीळप्यातामां तोटो पडतो होय त्यांनो हिसाव तपासीने पडेलो तोटो भरपाइ

करीने स्वातुं सरभर करवामे माटे घाटकोपरमां आ. सु. १४ ने दिवसे अखिल—भारतवर्षीय-

वर्षमान—तप—सहायक—समितितुं स्थापना करवामां आवी, अने तेने माटेना कडतो उपवेश

आपलां टीपनी शहजात करवामां आवी । तेमां घाटकोपरथी रु. ४१००) एकतालीस सो

श्रीगोटीजीने उपाश्रयेथी रु. ५१००) एकावन सो, लाळवाडीथी रु. ४००) चारसो, सेन्डहर्ट-

रोदथी रु. ६०००) छ हजार, कोटमांथी रु. ६००) छसो, दादरथी रु. ८००) आठसो अने

अन्वेरीथी रु. ५००) पशुपण प्रसंगे भरायां हतां, तेमां यघारो धतां धतां चोमासुं पूहं यवा

આઠયું; ત્યાં સુધીમાં કુલ રૂ. ૨૪૦૦૦) ચોવીસ હજારનું ફંડ થયું। પર્યુષણના બાટે વિવ-
સોમાં છુટક છુટક પૌષ્ઠ-કરનારાઓની સંખ્યા ૨૫૦ અડીસો હવર થઈ હતી। તે વચ્ચેને શેઠ
સીંચજી વિક્રમશીભાઈ તરફથી પાંદીની નવકારવાઢીની, શેઠ દેવજી ટોકરશી મૂઢજીની કુ-
તરફથી શ્રીસિદ્ધચક્ર-આરાધનવિધિની ચૂકની; અને શેઠ ઘાઢીલાલ ચત્રમુજ ગાંધી તરફથી ઇક
ઇક રૂપીયાની પ્રમાવતા કરવામાં આવી હતી।

દહારગામથી વન્દન કરવા આવનારા સ્વામિભાઈઓની ભક્તિને માટે લગભગ છ માસ
સુધી રસોઢું સુલ્ડું રાતવામાં લગભગ રૂ. ૨૦૦૦) વે હજાર ઉપરાંત સર્ચીને શેઠ દેવજી ટોકરશી,
સીંચજી વિક્રમશી અને ઘાઢીલાલ ચત્રમુજ ગાંધી ઇ સાધર્મિકવન્ધુની ભક્તિ કરવાનો અપૂર્વ
લાભ લીધો હતો।

પર્યુષણ પ્રસંગે સુપનાનું ધી મળ ૨૪૫૧। ના રૂ. ૭૩૫૪। ની, તથા ઘારસા સૂત્રને વહો-
રાવવાના; અને ધિત્રોના ઇર્શન કરાવવાના ધી મળ ૨૬૭ ના રૂ. ૮૦૧) આઠસો ઇકની
વપજ થઈ હતી।

અઢ્ઢાઈની તપસ્યા કરવાવાઢા ૩૧ માળસોને શેઠ વચ્છરાજભાઈ ઇ પાંદીની વાટકીની, શેઠ
સીંચજીભાઈ ઇ. પાંચની, અને ઘાઢીલાલે ચરવઢાની લઢાળી કરી હતી। શેઠ સીંચજીભાઈ ઇ
અક્ષયનિધિ તપ કરનારા ૭૦ માળસોને પાંદીની વાટકીની લઢાળી કરી હતી, અને સંવત્સરીને
વિષસે પૌષ્ઠ કરનારા ૧૬૫ માળસોને શ્રેષ્ઠિ ઘાઢીલાલ ગાંધી ઇ ઇક ઇક રૂપીયાની પ્રમાવતા કરી
હતી। પર્યુષણ પર્વની આરાધનાને અંતે પર્યુષણપર્વમાં અઢ્ઢન અથવા અઢ્ઢમથી વધારે તપસ્યા
કરનારાઓને તથા પર્યુષણમાં ઇક વળ પૌષ્ઠ જેણે કર્યો હતો તે વધાની શ્રીસંચ તરફથી
સ્વામિધાસત્યરૂપે ભક્તિ કરવામાં આવી હતી, તેમાં ૪૦૦ ચારસો ઉપરાંત માઈ-વ્ઢેનો ઇ
માગ લીધો હતો।

માઢ્ઢામાં વિચરતાં સાધુ-સાધ્ધીઓના વિનય, ભક્તિ અને વૈયાવઢ્ઢના સ્વાભામાં ઢઢૈનની
શેઠ શ્ર. છ. ની વેઢીને રૂ. ૧૧૫૫) અર્નાપારસો પંચાવતની મદદ
પૂઢ્ય પંન્યાસપ્રવરના અપાવી। ઢઢૈનમાં આપણા ૫૦૦ ઘર અને અઢી હજાર લગભગ વસતી
ઉપદેશથી ધવેલાં હોવા છતાં આ સાલ ત્યાં કોઈ વળ મુનિતું ચોમાસું તદિ ધવેલું હોવાથી
શાસનવિતનાં મઢ્ઢ- પર્યુષણની આરાધનાનો પ્રવન્ધ કરવાની સ્વાના સંધની સૂધના આપ-
વનાં કાર્યો- વાથી છોટી-સાઢઢીલાલ શ્રેષ્ઠિ વન્દનમલજી નાગોરીને પૂન્યત્રી ઇ ઢઢૈન
મોકલવાનો પ્રવન્ધ કર્યો।

ઢઢૈનમાં આશતાં યાત્રાલુઓને ઇક ટંક શ્રી અને પઢી રીતસરના પાર્જથી ગમાવવાને માટે
ઇક મોજનશાઢાની જઢરત હતી, તે સન્ધર્મધ ઉપદેશ આપીને વઢવાળનિવાસિ-મુઢાવક-શામિ-

लाल जीवणलाल अषकीभाई तरफकी रु. १०००१) दस हजार ने एकनी मदद ऋ. छ. नी पेडीने अपावीने शेट शान्तिलालना धर्मपरनी पार्वतीघाईना नामधी ते भोजनशाळा चालु कर-
वानुं नकी करवामां आर्युं छे । हाल ते भोजनशाळानुं कार्य संतोपकारक चाले छे ।

शाळावादेशना श्रावकोना इद्दारेने माटे अने क्षानादिना प्रचारने माटे एक मकाननी उजैनमां
पणी जरूर हती ते माटेनो उपदेश-आपवाधी भावनगरनिवासी शेट वाडीलाल चत्रभुज गांधीए
रु. २१०००) एकवीस हजारमां एक मकान खरीधुं छे, धर्मार्थ समर्पण करवानी बात चाले छे ।

घाटकोपरमां वेचवा आवेला हस्तलिखित ग्रन्थसंग्रहने रु. २१००) एकथीसोमां वाडीलाल
चत्रभुज गांधीए खरीद करीने पोताना स्वर्गस्थ पुत्र प्रदीपकुमारना स्मरणार्थे "श्रीचन्द्र-प्रदीप-जै-
ज्ञानमंडार" नुं नाम आपीने पूज्य पंन्यासजीने समर्पण कयौं ।

पूज्य-आगमोद्धारक-आचार्यश्रीनी आज्ञाने अनुसरिने पूज्य-पंन्यासश्रीए पोताना शिष्य-
प्रशिष्योने नीचे जगावेला पांच स्वये वातुर्मास करवीने ते ते स्वळना श्रीसंघने लाभ आप्यो ।

१—पं. श्रीवेन्द्रसागरजी, पं. श्रीहीरसागरजी, श्रीविक्रमसागरजी, श्रीप्रवीणसागरजी; अने
श्रीदोळतसागरजी ठाणा ५ ने सुरत-हरिपुराना उपाध्ये ।

२—श्रीधर्मसागरजी, श्रीअमयसागरजी, श्रीधर्मसागरजी; अने श्रीकनकसागरजी ठाणा ४ ने
भवानीमंटी (माळवा) ।

३—श्रीहंससागरजी, श्रीमुनीन्द्रसागरजी, श्रीनरेन्द्रसागरजी, अने श्रीहिमांशुसागरजी ठाणा ४ ने
धमदावाद-फीकाभटनी पोळना उपाध्ये ।

४—श्रीशैलसागरजी, श्रीन्यायसागरजी; अने श्रीजितेन्द्रसागरजी ठाणा ३ ने सीतामऊ (माळवा) ।

५—श्रीशान्तिसागरजी, श्रीमैमसागरजी; अने श्रीमनकसागरजी ठाणा ३ ने दग (माळवा) ।

आसो महिनामां आर्यनीलनी ओळीनुं आराधन करवा घोटी (पश्चिम खानदेश) थी पची-
सेक भावक-श्राविकाओ आववा हला । तेथोए पूजा-प्रभावनामां सारो लाभ लीधो हतो ।

उजैनना सिद्धचक्रजीना मन्दिर माटे रायबहादुर शेट देवजी टोकरधी जे. पी. टूटीनी
भलामणधी मुम्बईना भातवजारमां आवेला कच्छी वीसाओसवाळना देरासरमांधी कार्यवाहकोए
चांदीना प्रग सिद्धचक्रजी उजैननी ऋ. छ. नी पेडीने आप्या । अने एक एक पुंटीयुं अने एक
एक चन्द्रयो फीनोली (खानदेश)ना संघने तथा पटलावद (माळवा)ना संघने आप्या ।

माळवा अने मेवाडना मन्दिरमां जीवदधाने गाटे घासनी सावरणी वर्हपया माटे पांच
व्यक्तिओ पासेधी रु. ७५) पंचोत्तर ऋ. छ. नी पेडीने अपाव्यो ।

घाटकोपरना संघने जगद्गुरुनुं जीवनचरित्र संगीत साथे रागरागणीमां संभलावनार धरम-

पुर स्टेटना राजकवि भोगीलाळने सोनातो चांद विगेरे एक सो रुपीयानो शिरपाव उक्त शीसंप पासेथी अपाठ्या ।

सामान्य स्थितिना भावक-भाविकाओने मदद तरीके व. २२५) सवावसो उदार भावको पासेथी अपाठ्या ।

जीर्णोद्धार, उपाशय अने पाठशाळा विगेरेनी मदद माटे बहारगामथी आवेली टीपोमं व. २५००) लगामग अदी हजार शीसघ पासेथी अपाठ्या ।

श्रीसिद्धेश्वरचन्द्र-शब्दानुशासननी जाहेर-खबर जैन, श्रीसिद्धचक्र अने श्रीशासन-मुष्कार पत्रोमां छपाची तथा छुटक पत्रिकाओ पुनीत प्रकाशन माटे छपाचीने बहूंचावराची ।

नवकारमंत्र अने अक्षयनिधि तपनी माफक चौद पूर्वना तपमां भावक-भाविकाओ सारा प्रमाणमां जोडाय द्या, तेओने एकासणा कराववामां तथा पूजा-प्रभावनामां पण संघनी जूदी जूदी व्यक्तिओए लाभ लीधो ह्यो ।

का. सु. ५ ने दिवसे सुभावेक देशर रागाए नंदि मंडावी हती, ते प्रसंगे ७ जणाए चतुर्थ प्रथ, ७ जणाए ज्ञानपंचमी तप, ९ जणाए बीसस्थानक तप, अने ५ जणाए अक्षयनिधि तपहुं प्रहण करुं हतुं अने श्रीफळनी प्रभावना करवामां आवी हती ।

चातुर्मास पूहं थवा ध्यावुं त्वारे नेमिचन्द्रमाईना प्रयत्नथी कच्छ-मुजवाळा शेठ सीधजी धीकमशीना आमहथी तेमना बंगळामां चातुर्मास बदलीने श्रीसंघ साधे सिद्धाचळना पटनी यात्रा करवामां आवी हती । सीधजीभाईना आखा कुटुम्बना अल्पत्व आमह अने भक्तिथी तेमना बंगळामां प्रथ दिवस रोकावाहुं थयुं । ते दरम्यान रात्रिजागरणमां तथा व्याख्यानमां श्रीफळनी अने प्रतिक्रमणमां रुपीयानी तथा श्रीफळनी प्रभावना सीधजीभाई तरफथी करवामां आवी हती । पूज्य पंन्यासजीना वषदेशथी सीधजीभाईना कुटुम्बना दरेक माणसे यथाशक्ति 'देशविर-तिना नियमो लेइने भावकना कुळना जन्म पाग्याहुं सार्थक करुं हतुं । का. व. ३ ने रोज व्याख्यान घांच्या पछी तपासये जवाहुं थयुं, त्यां भंगलिक संभलाव्युं त्वारे श्रीफळनी प्रभावना थंड हती । का. व. ५ ने रविवारे सवारमां पूज्यधीए जाहेर व्याख्यान आव्युं हतुं, तेमा शास्त्र-वार्तासमुच्चयना " सं श्रुत्वा सर्वं ० " ए श्लोक उपर सुन्दर विवेचन करवामां आव्युं हतुं ।

घाटकोपरना मन्दिरना मूळनायकजीने लेप करावेलो होवाथी ते निमित्ते धीसप तरफथी मागसर भासमां महोत्सव करवाहुं नवी थयुं हतुं, ते प्रसंगे अमारी हाजरी माटे श्रीसंघे आमह करवाथी ते प्रसंगे पाळा भाववाहुं श्रीसघने जणारीने सबै ठायए का. व. ८ पछी विहार कर्यो, अने शुम्भई-कोटना श्रीशाम्भितायना उपाशयमां ते वसवे विराजवा पूज्यपाद शुभवर्ष आचार्यदेशने वन्दन करवा माटे अमे वधा साधुजो कोटमा गया । पूज्यपाद आचार्यदेशनी सायेनी अमारी स्थिरता दरम्यान मागसर भासमां धनारा उत्सव प्रसंग उपर आचार्यपदाराजने पधारवानी विनंति करवा माटे घाटकोपरना आगेबानो आठ्या ह्या, अने विनंति करी हती ।

परन्तु पोतानी तभीयत बराबर ठीक रहेती न होवाथी ' पोतानी अज्ञाति जणाथीने पं. भी चन्द्रसागरजी आविनी हाजरीथी ज सन्तोष मानीने ठाठमाठथी महोत्सवने उजयशो ' एम जणाज्युं । त्वार पछी पूज्यपाद् आचार्यदेवनी साथे ज फोटोमांथी विहार करीने छालवाडी आख्या अने रात रद्दीने थिजे दिवसे विहार करी का. व. १३ ने दिवसे पाटकोपरमां आंथी शेट देवजी टोकरशीना आमदथी तेमना. बंगलामां उतर्यो । त्यं वे दिवस व्याख्यान, पूजा अने प्रभावना यथा वाद मा. सु. १ ना रोज उपाश्रयमां अमारा सर्वे साधुओलुं आगमन थ्युं ।

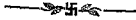
ना. सु. २ थी १० सुधीना आठ दिवसमां अट्टाईमहोत्सव, अट्टार अभिषेक, अष्टोत्तरी स्नात्र अने प्रभावना थयां हतां; आठे दिवसनी आंगी, पूजा, अभिषेक अने स्नात्र सम्यग्निष जूदी जूदी थोलीओना थी गण २४७७ ना रु. प्रणनो भाव होवाथी आसरे रु. ७४३१) सात-हजार चारसोने एकत्रीस लगभगनी देवद्रव्यमां आवक यह हती ।

पूज्य-पंन्यासाप्रवर-गुरुवर्य श्रीचन्द्रसागरजी गणिवरना तप अने चारित्रना पुण्य-प्रभावथी पाटकोपरना चातुर्मासमां मुख्यतया उपर जणावेलां शासनहितवर्षक-कार्ये सुभावकोना सहकारथी थयां हतां ।

अन्धेरीमां आवेला पोताना घर देरासरनी वर्षगांठ मा. व. ५ नी हती ते प्रसंगे अन्धेरीना फरमचन्द हॉलमां पधारवा माटे जामनागरना नगरशेट संघथी पोपटलाल धारशीभाईना मन्त्रीजा संघथी चुनीलाल लक्ष्मीचंद तरफथी पणो आमद थथाथी मा. व. ४ ने दिवसे अन्धेरी तवा माटे पाटकोपरथी अमे विहार कर्यो । पाटकोपरनो संघसमुदाय दूर सुधी थळांथवा आन्व्यो हतो, रस्तामां मांगलिक संभळाव्या पछी ते समुदाय पाटकोपर गयो, अने अमे थथा अन्धेरीमां श्रेष्ठ मजिलाल फरमचंदे थथावेला " शेट फरमचंद जैन धौपघशाळा " ना नामथी ओळरसावा घोडपन्दररोड उपर वीळापालीनी हदमां आवेला उपाश्रयमां जइने उतर्यो । भाषक-थावकाने मंगलिक संभळाव्युं, संभळाव्या पछी सौ विसर्जन थयां ।

अन्धेरीनुं चातुर्मास.

वि. सं. २००१.

ठि. करमचंद जैन पौषधशाळा घोडबन्दररोड, वीलापार्ला, मुंबई नं. २४

नोंचः—हस्तलिखित ग्रन्थोद्वाराण ज्ञानमण्डारनी वृद्धि अने ते ते ग्रन्थोनी सन्पूर्ण सुविपत्रक

संचयकार—

प्रात स्मरणीय पू. आगमोद्धारक आचार्य श्रीभागन्दसागरसूरीश्वरना विद्वान् शिष्य-वैयाकरणकेशरी
सिद्धचकाराधन तीर्थोद्धारक पू. पंच्यासप्रवर श्रीचन्द्रसागरगणीश्रुता चरणारविन्दचणरीक-शिष्य—

सम्प्रकाशसागर.

चातुर्मासिनो पूर्वरंग याने शासनहित कार्यानी श्रुतआत.

सघषी चुनीलाळ लक्ष्मीचन्दना आमहधी मा. व. ४ ने दिवसे अमे अन्धेरी आवी गया, तेथी तेमने घणो ज सन्तोष थयो अने मा. व. ५ ने रोज करवा धारेला वस्तवना वस्ताहमां घणो ज बपारो थयो ।

का. व. ५ ने दिवसे सवारमां रथयात्रानो वरघोडो संचवी खु. ल. तरफधी काढवामां आव्यो हतो, त्यार पछी शुभ मुहूर्त्तमां वेमना मन्दिरमां श्रीपार्श्वनाथ भगवाननी बे प्रतिमाओ पधरावधानी हती, ते पधराव्या वाद् पूज्य पंच्यासप्रवर भादि साधु समुदाये वासक्षेप कर्यो हतो ।

संचवी खु. ल. ना मन्दिरमां मूळनायक तरीके श्रीश्रेयांसनाथप्रभु विराजमान होवधी कलिकाळसर्वेश-भगवाने त्रिपट्टिस्तलाका-पुरुष-चरित्रमां करेला श्रीश्रेयांसनाथप्रभुना सम्बन्धना वर्णननुं भाषवाही आलोखन अने फेटलुंक काचलुं काग करावबा वावतना पूज्यक्षीना उपदेशधी संचवी खु. ल. माह्य ते वने काम र. ३५००) साहाय्यण हजार वपरंत खर्चाने कराव्यां ।

भा. व. ९-१०-११ ना प्रण दिवसोमां श्रीपार्श्वनाथना जन्मकल्याणकनी विधिपूर्वकनी आराधनामां पचीसेक माणसो जोडायां हतां, ते घधाने जूदी जूदी व्यक्तिओ तरफधी एकासगां करावायां हतां; अने दशमने दिवसे जन्मकल्याणकनो वरघोडो पण काढवामां आव्यो हतो । त्यार पछी पूज्य पंच्यासप्रवरनी तबीयत नरम यह गद् हती । इलेक दिवस वाद् तबीयतमां

सुमारो वडा मांडपो अने बराबर तयीवत सुगन्नां धंदूना चरणीं टाईम श्योने । आर फाई सुभावर भोगीळाळ लहेरपन् अने इन्देरी पीमनचाय मोहनकाय हेमणव्दी विनेंतीची वडा मदिनामां अन्नेरीमां रोठ भो० म०ना पंगळामां जवानुं वजुं, त्यां इमेजां वयावनाय वजुं ह्युं । फा० शु० ५ना दिवसे तीर्थकर-भगवाननी प्रणिष्ठा करवानी हती ते निमिणे मुम्बईमां मॅडरार्-रोठना भीषन्प्रभवादिना मन्दिरमां अष्टाष्ट महोत्सव अने शामिन्नायना प्रसंग चर वयावनाये माटे रोठ मोहनळाळ हेमणव्दीना जायन्त व्यापहरी पूव पंग्यागर्जा आर्नं ज्ञान मॅडरार्-रोठोने वयावये पयायी ह्या, अने फा. सु. ५ ता. १७-२-४५ने दिवसे प्रणिष्ठित करावना भगवानने वासलेप कर्वा पाठी पाळा अन्नेरी पयायी ह्या । फा. सु. १४ चोगामी चौराणा प्रतिक्रमन करनाराजोने रोठ भो. ल. तरफाची एक एक शरीयो अने भीरळनी प्रभावना करवामां आवी हती, तथा तेमनी सुपुत्री दीनवाळाए प्रथम ज पौषय कर्वा होवामी ते निमिणे (फा. सु. १५)ने दिवसे तेजोना गृहमन्दिरमां अन्वरवकर्मनी पूजा मन्नारीने श्यामिषाःमण्युं जयन करवामां आम्बुं ह्युं । फा. शु. १४ ना चोगामीनी आराधना करावना पाटकोवरना तुंपनी विनेंति यवायी म्हने (बन्द्रकान्ताभागरने) तथा भीषन्प्रवर्मसागर्जीने मोकन्या ह्या, ते दिवसे १९ पौषय यवा ह्या, पौषयवाळाने रोठ बादीजान चरमुज तरफाची चरं शरीया अने भीरळनी प्रभावना करवामां आवी हती । फा. व. १४ने दिवसे प्रतिक्रमन करनाराजोने पन एक एक शरीयो अने भीरळनी प्रभावना रोठ भो. ल. तरफाची करवामां आवी हती ।

पूव पंग्यासपवरना उपदेशाची रोठ पीमनळाळ मोहनळाळे भीमनी भागेकने त्यां ह्या-लिमिल पुस्तकोना १७ पोटकां हतां ते मेपजी दीरजीवाळा कुंभरजीमार्ई मार्केत रु. ६००) छसोमां गरीए करीने अर्पण कर्वा । पाटकोपरवाळा शिवजीमार्ई मार्केत शंभाटवाळा मोहनळाळे रु. ७५) अने मगनळाळ हलमुगरामे रु. १००) आतीने रु. एकगो पंचोनेगमां पू. पन्नाय पवरभीजीने एक बतितो मंदार ररीदी छहने अर्पण कर्वा ।

बृकदेशरना बति विहारीळाळजीनी मार्केत एक बतितो मंदार जूरी जूरी स्वच्छिजोए रु. ८००) आठमोमां गरीरीने पू. पन्नाय पवरभीजीने अर्पण कर्वा, आ मंदारनी प्रणिष्ठांमां पनीगरी प्रतिको ठेरना सैकामां लपानी ठे ।

चरर जगाठ्या प्रमाले जूरी जूरी स्वच्छिओ तरफची पूव पंग्यासजीने अर्पण यवेळ ह्य-लिमिल प्रम्योनी ४००० चार हजार प्रतिको हती, ते कर्वा प्रतिकोने मेळववानुं, तेमां गुळाळ फांटवालुं, हरेक प्रदिना नाम, पत्रचुंवा, संपन्, देग्नसंबन् रिगेरे नोववानुं अने चरर तथा पूंठा चररवालुं काम घारा पगारपी पंडितो रोठीने दुनि भीषन्प्रवर्मसागर्जीनी देसररेगमां आ

પાતુર્માસમાં ચાલુ રહ્યું । આ હરતલિલિત પ્રન્થોને કવર-પૂઠાં ચઢાવવા માટેના હામગ ૮૧) પુસ્તકાસી રૂપીયાના વે રીમ કાગલો પાટણવાંઢા ધીમનલલ પોપટલલ શાહે આપ્યા હતા ।

અન્વેરીમાંના શેઠ મો. લ. ને યંગલેથી વિહાર કરીને ઘીલાપાર્ણના શેઠ કરમચન્દ જૈન પૌપથશાઢામાં આવ્યા, વૈત્ર માસની ઓઢી નજીકમાં જ આવતી હોવાથી તેની આરાધના કરાવવા માટે ત્યાંના શ્રાવકોનો આમ્રહ થવાથી અને ત્યાં જ રોકાયા, અને આયંધીલની ઓઢીનું સામુદાયિક આરાધન વિધિપૂર્વક કરાવ્યું; તેમાં નાના મોટા શ્રાવક-શ્રાવિકાઓ સારા પ્રમાણમાં ઝોઢાયા હતાં ।

વૈ. સુ. ૭ને વિષસે કરમચન્દ હૉલમાંથી વિહાર કરીને સાન્તાક્રૂસ, દાદર અને માયરાલે રોકાઈને શ્રીગોઢીજીની પેઢીના ટ્રસ્ટી વચલચન્દ વેશવલલ પ્રેમચન્દ મૌદીની વિનંતિથી પાયધુની ઉપર ગોઢીજીને ઉપાશ્રયે આવવાનું થયું, અને પૂજ્ય પંન્યાસડીનું વ્યાલ્યાન ચાલુ થયું । ગઈ સાલમાં વન્દર ઉપર ધયેલા અકસ્માતમાં સપઢાયલાઓને મદદ આપવા માટે આ ઉપાશ્રયમાં ઇક રાહતકેંદ્ર ચોલવામાં આવ્યું હતું, તે રાહતકેંદ્રનો રિપોર્ટ સંમઢાવવાનું તેના કાર્યવાહકોએ પૂજ્યશ્રીના વૈ. ધ. ૮ના વ્યાલ્યાનમાં રાલ્યું હતું, તે અવસરે કલિકાલસર્વેશ શ્રીદેવચન્દ્રસૂરીચર-જીએ કરેલી મહાશ્રાવકપણાની વ્યાલ્યાને અનુસરીને પૂજ્યશ્રીએ પળ ઢળાવ્યું હતું કે—

“ સંકટમાં સપઢાયેલા જૈન-જૈનેતરોને તન, મન અને ધનથી ધની શક્તી મદદ આપવી એ શ્રાવકનું કર્તવ્ય છે, ઇવી રાહત આપવાથી શ્રાવકપણાને કાંઈ પળ ધાપ અવતો નથી, ષલટું તેવા પ્રસંગમાં ઢટી શક્તિ મદદ નહિ આપે તો પોતાની કરજથી પૂજ્યો ગમી શકાય છે.”

પૂજ્ય પંન્યાસપ્રવરની, પં. વૈવેન્દ્રસાગરજીની, પં. હીરસાગરજીની, જ્ઞાનસાગરજીની અને ચન્દ્રકાન્તસાગરજીની આંતો ઉપાસવાની હતી, તેથી કાંઈ પળ પી હીષા ષગર આંસના પ્રસિદ્ધ હૉક્ટર ધીમનલલ શ્રૉફે ઉપાસીને યોગ્ય ઉપચારની સૂચના આપી હતી ।

અન્વેરીના કરમચન્દ હૉલમાં અગારા પાતુર્માસનો નિર્ણય થયેલો હોવાથી શ્રીગોઢીજીને ઉપાશ્રયેથી જે. ષ. ૨ને વિષસે વિહાર કરીને માયરાલા, દાદર અને સાન્તાક્રૂસમાં સુકામ કરતાં કરતાં જે. ષ. ૧૨ને રોજ અન્વેરીના સ્ટેશન પાસે પરનોતમદાસ ષોઢીઆના ષંગલમાં અમારો સુકામ ષયો । જે. ષ. ૧૩ની સધારે ગુરુપૂજન ષયા પઢી મંગલિક સંમઢાવીને ત્યાંથી વિહાર કરી સાશા નવ યાગતાં ૧ પૂજ્ય પંન્યાસપ્રવર, ૨ પં. હીરસાગરજી, ૩ (હું) ચન્દ્રકાન્તસાગરજી, ૪ શ્રીચન્દ્રપ્રમસાગર, ૫ શ્રીચન્દ્રપર્મસાગર અને ૬ શ્રીમદાપ્રમસાગર ટાગા ઢનો અન્વેરીના કરમચન્દ હૉલમાં પાતુર્માસાર્થે પ્રવેશ ષયો, અને સાથે રહેલા પં. શ્રી વૈવેન્દ્રસાગરજી આરિનો સાન્તાક્રૂસના ઉપાશ્રયમાં પાતુર્માસાર્થે પ્રવેશ ષયો ।

આ પાતુર્માસમાં શ્રી સૂત્રકૃતાંગસૂત્ર અને શ્રી ચિક્રમચરિત્ર વાંચવાનું નક્કી થવાથી તે પ્રગ્યોને યહોરાષવાનું તથા જ્ઞાનપૂજનનું શ્રી મળ ૧૧ના ભાવ રૂ. અડી હેરો રૂ. જ્ઞાસનહિતનાં કાર્યોની ૨૪૭ાની જ્ઞાનપ્રાતામાં ઉપજ થઈ । શ્રી પર્યુપણ પદ્દેહાં નવકાર મંત્રની નોંધ— આરાધના કરાવવામાં આવી હતી, ત્યારે જ્ઞાનપ્રાતામાં રૂ. ૧૦૫) એકસો પાંચની ઉપજ થઈ હતી; નવકાર મંત્રની આરાધનાને અંગે યરધોષો કાઢવામાં આવ્યો તેની ઘોલીથી રૂ. ૧૦૦) નવસોની ઉપજ દેવદ્રવ્યમાં થઈ । આ યરધોષને અંગેના સર્પની ટીપમાં રૂ. ૨૭૫) પોળી ત્રણસો જૂદી જૂદી વ્યક્તિઓ તરફથી ભરાયા હતા ।

શ્રી પર્યુપણપર્વમાં શ્રી ફરુપસૂત્ર યહોરાષવાનું અને જ્ઞાનપૂજન ઘનેરેતું ધી ૧૧૫ મળ યયું તેના રૂ. ૨૧૦) ઘસો નેતું ઉપરાંતની ઉપજ જ્ઞાનપ્રાતામાં થઈ, અને રૂ. ૭૨। સાઢીથોતેરની ઉપજ સાધારણપ્રાતામાં થઈ । કારણ કે અહીંના સધે ઘવો ઠરાવ કર્યો હતો કે “ આ પર્યુપણને પ્રસંગે સુપના વિગેરેની ઘોલીના ધીનો ભાવ રૂ. ૨।નો લેવાય છે, તે ઉપરાંત દર મળે દશ જ્ઞાના લેરે સાધારણપ્રાતામાં ધરેક ઘોળનારે આપઘો પડશે ” આ ઠરાવને ઉપાશ્રયમાં એક ઘાંડે ઉપર લખીને જાહેર કરવામાં આવ્યો હતો ।

શ્રીમહાવીર-જન્મવાંચનને દિવસે સુપનાની ઘોલીની ઉપજ રૂ. ૩૧૬૨। એકત્રીસો સાઢી- ઘાસઠની દેવદ્રવ્યમાં ઉપજ થઈ, અને રૂ. ૭૧૦।= સાતસો નેતું દસ જ્ઞાનાની ઉપજ સાધારણ- પ્રાતામાં થઈ ।

યારસાસૂત્ર યહોરાષવાનું અને ચિત્રો દેખાલ્લાનું ધી ૧૦૩। યયું, તેના રૂ. ૨૫૧।= ઘસો જોગળસાઠ ને છ જ્ઞાના જ્ઞાનપ્રાતામાં, અને રૂ. ૬૫) પાંસઠ લગભગ સાધારણપ્રાતામાં ઉપજ થઈ ।

મા. સુ. ૫ના યરધોષમાં ધી મળ ૩૦૦। યયું, તેના રૂ. ૭૫૧। સાતસો સઘા એકાઘન દેવદ્રવ્યમાં અને રૂ. ૧૮૭।= એકસો સત્ઘાસી ને તેર જ્ઞાના સાધારણપ્રાતામાં ઉપજ થઈ ।

સંવત્સરીને દિવસે પ્રતિષ્ઠમળના સુત્રોની ઘોલીના ધીના રૂ. ૧૧૨। એકસો સાઢીયાણુ જ્ઞાન- પ્રાતા અને રૂ. ૫૮) = અઢઘાલીસ ને ઘે જ્ઞાના સાધારણપ્રાતા ઉપજ થઈ ।

શ્રી પર્યુપણપર્વમાં ૬૪ પહોરના પૌષ્ઠવાઢ્યાર પળ લાખ લીધો હતો ।

યહારગામધી આવેલી ટીપોમાં ઘરવાને માઢે જૂઢી જૂઢી ત્રણ પ્રકારની ટીપ કરવામાં આવી, તેમાં સાધારણપ્રાતાની ટીપમાં રૂ. પાંચસો ને જોગળસાઠ, પાતુર્માસમાં સાધુઓની મક્તિ વિનય- વૈયાવઘ માટેની ટીપમાં રૂ. ૧૨૫૦) સાઢીચારસો, અને જીવજ્ઘયાની ટીપમાં રૂ. ૧૮૩) ઘસો ને ત્ઘાસી, પરાંસલીઢીઘેમાના શ્રીસિદ્ધસેન-દિવાકરસૂરિ-જૈનવિવાલ્લયની ટીપમાં રૂ. ૨૫૬) ઘસો ને ઉપ્પન; સુમ્ઘઈના શ્રીવર્ધમાનવપ-આર્યવીલ્લાઢાની ટીપમાં રૂ. ૩૩૮) ત્રણસો ને આઢઘીસ ઘયા ।

આ પાતુર્નાસમાં સાધુઓના વિનયવૈયાવહ, ભક્તિ અને સગવડ-સરભરામાં અન્વેરીના સંબે
દ. ૧૫૦૦) વોટ હજાર ઉપરાંતનો સ્વર્ષ કર્યો ।

જામનગરનિવાસી સંઘવી, પુનીલાલ ડક્કમીચન્દની આ છેઢી ઓઢી દોવાથી, જાસો માસની
આયંબીઢની, ઓઢીમાં આયંબીઢ, પૂજા, પ્રભાવના અને રાત્રિજાગરણ વિગેરેનો તમામ સ્વર્ષ લેમના
તરફથી કરવામાં આવ્યો હતો, અને ઓઢીની આરાધના કરનારા ૨૫ માણસો હતા । તે વરેકને
જાંદીની ધાઢી, ઘાટકી, અને નવકારવાઢી અને શ્રીસિદ્ધવક્ર આરાધન વિધિની જોપઢીની લ્હાળી
કરવામાં આવી હતી, તથા પારળાને વિવસે સત્તરઝેરી પૂજા મળ્યાવીને સ્વામીવાત્સલ્યતું જમળ
કરી ઢગમળ દ. ૨૫૦૦) અઢીહજાર ઉપરાંતનો સ્વર્ષ કર્યો હતો ।

આ પાતુર્નાસમાં સાહિત્ય સેવાની પ્રવૃત્તિમા-૧ શ્રીસિ. દે. જા. જ્ઞાસનની પ્રસ્તાવના, વિષયા-
નુક્રમ અને પરિશિષ્ટો વિગેરેની યોજના તથા પ્રૂફ સંશોધનાદિ ।

૨-અષ્ટર્ષુર્નિની પ્રસ્તાવના, વિષયાનુક્રમ અને પરિશિષ્ટોના પ્રેસનેટર વિગેરે ।

૩-જ્ઞામોહારક આચાર્યદેવેશ શ્રીસાગરાનન્દસૂરીશ્વરજીના શ્રીમગવતીસૂત્રના વ્યાખ્યાનોતુ
મુદ્રાપળાદિ ।

૪-શ્રી વસંતમાનવપનો મહિમાપ્રદર્શક પુસ્તકતું આલેક્ષન તથા મુદ્રાપળાવિ ।

૫-શ્રી સૂત્રકૃતંગસૂત્ર માગ ૧-૨ જાતું મુદ્રાપળાવિ ।

૬-શ્રી વીતરાગસ્તોત્ર માયાન્તર (સાર્થ)તું મુદ્રાપળાવિ ।

અપરના પ્રન્યોતું પ્રકાશનાદિ કાર્ય હલુ પળ ધાલુ છે ।

હસ્તલિલિલ ૩૦૦૦ સાઢવીસો ઉપરાઢ પ્રવિઢોની ઢિપિ, રપમાસંવર, છેલ્લનસઢવ, ઢાપા
અને પત્રસંખ્યા વિગેરે ઢાલતોતું સ્વચિપત્ર મુનિ શ્રીચન્દ્રપ્રમસાગરજીના શિષ્યમુનિશ્રી
વન્દ્રર્ષસાગરજીની દેલ્લરેલ તલે પંઢિલ-માસ્તરને રોકીને તૈવાર કરાવ્યુ ।

પૂજ્ય પંન્યાસપ્રવરશ્રીના સપ્દેશથી શ્રીદેવચન્દ્રાષાર્ય-જૈન-સાહિત્ય-પ્રવારક-સમિતિની
સ્યાપના કરાથી સમિતિ માર્ફત લેવાનારી પરીક્ષામાં વેસનાર વિઢાર્થીઓમાંથી ધર્ષીર્થ થનારને દ.
૧૮૩૦) અઢારસો શ્રીસના દનામો, વિઢાર્થીઓને ઢેટના પુરલકો અને જાઢેર સઢર વિગેરેતું
પ્રથમ ઢર્ષતું કૂઢ સર્ષ જાળાવઢી કલ્યાણમાઈ ઢગનઢાલ તરફથી જાઢેર કરવામા આવ્યું છે ।

અને ઢઢજાળનિવાસી રોઢ જ્ઞાન્વિઢાલ જીવળલાલ અઢજીમાઈ તરફથી ઢઢેતમાં ધાલુ કરા-
વઢી લૈન મોજનજાલાના મકાન માટે લેઓના તરફથી દ. ૬૦૦૧) છ હજાર ને ઢકની મદદ ।

હલ્લેનની ઢઢ૦ હઢ૦ ની પેઢીને સામુદાયિક નઢપદ આરાધના કરાવતાં જીર્ણોઢાર ઢાઢામાં,
આયંબીઢ આઢામાં અને સાધારળ આઢામાં ઢોઢો પઢેઢો હતો તે માટે પૂજ્ય પંન્યાસપ્રવરશ્રીપ

वपदेश जापीने श्रीसिद्धचक्र भाराचक्र समाज पासेयी रु. ६०००) छ हजार जीर्णोद्धार स्थावामां अपाव्या । तथा अरिल भा. व. ह. सहायक समिति पासेयी आर्यबीड स्थावामां रु. ६०००) छ हजार उपरांत अपाव्या ।

४७६) सि. हे. श. प्रथम भागनी १९ नकल योग्य स्थाने भेट आपवा माटे रु. २७५) एक सखी गृहस्थे, अने २०१) रु. मणिलाल मास्तरियाए मळीने रु. ४७६) चारमो ने छोतेर जापीने तेओए पुण्य हांसळ कर्यु ।

पू. आगमोद्धारक गुरुदेवनी आहायी अने पू. पंन्यासधीना परिवारना साधुभो नीचेना स्थळोए चातुर्मास रमा—

- १—पं. श्रीदेवेन्द्रसागरजी, श्रीज्ञानसागरजी, श्रीप्रवीणसागरजी तथा श्रीदोळतसागरजी ठाणा ४ सान्दाकुस ।
- २—मुनि श्रीहंससागरजी, श्रीमुनीन्द्रसागरजी, श्रीनरेन्द्रसागरजी अने श्रीदिमांशुसागरजी ठाणा ४ येजळपुर (गोधरा) ।
- ३—मुनि श्रीधर्मसागरजी, श्रीअभयसागरजी, श्रीशान्तिसागरजी, श्रीकनकसागरजी, श्रीआब-
धससागरजी अने श्रीमनकसागरजी ठाणा ६ (उदयपुर) मेवाळ ।
- ४—मुनि श्रीवर्धनसागरजी, श्रीन्यायसागरजी अने श्रीजितेन्द्रसागरजी ठाणा ३ उजैन (माळवा) ।
- ५—मुनि श्रीसंयमसागरजी अने श्रीअमृतसागरजी ठाणा २ रतलाम (माळवा) ।

अन्वेरी उपरांत उपरना पांच स्थळोए चातुर्मास थवायी ते ते स्थळना संपने शासन-प्रमाणाना धार्मिक कार्यों करवानो अनुकूल प्रसंग मळ्यो ।

पूज्य—पंन्यासधीना दरेक चातुर्मासमां देवद्रव्यमां थती वपजने प्रायः करीने पूज्यधीना वपदेशयी गामठाओमां वहेंची देवामां आवे छे, ते प्रमाणे आ अन्वेरीना चातुर्मासमां यदेली देवद्रव्यनी वपजनांथी नीचे प्रमाणे मदद नीचे जणावेलं गामोमां आपवामां आवी छे;—

१००) करमदीतीर्थ (रतलाम)	५००) इहर (गुजरात)
१००) बेटमा (होल्कर स्टेट)	१००) सीनोर ,,
१००) बढौद (माळवा)	१००) पेटळाद ,,
१००) आछोट (माळवा)	१५०) सांठलपुर (कच्छ)
१००) जळगांव (प० दक्षिण)	२००) टमकुर (मैसूर स्टेट)
१५०) भार्दर (ठाणा)	२००) बडोदरा

૧૦૦) નયાપુરા—વજૈન

૨૫૦) ચરાહા

૧૦૦) ચારાહા—વજૈન

૨૦૦) ચારાહી

૨૦૦) જામનગર પાસેના ગામમા

૫૦૦) શીવલોઢ, સેમલીયા અને વર્હાતીર્યમા (રસલામ સ્ટેટમા) મગવાનને હેપ કરાવવામા આવ્યો તેમા મદદ આપી । ઉપર પ્રમાણે રૂ. સાઢીવનીસસોની મદદ દેવદ્રવ્યમાયી અપાવવામા આવી ।

શીવદયાની ઉપજગાંધી નીપે પ્રમાણે મદદ અપાવી ।

૨૫) હર પાજરાપોહ

૨૫) વાષ પાજરાપોહ

૨૫) દેવાવાદ ,,

૨૫) અન્ધેરી ,,

૨૫) ચજાળા ,,

૫૦) પાલીતાના ,,

૨૫) લીંચ ,,

ઉપર પ્રમાણે રૂ. ૨૦૦)ની વસોની મદદ પાજરાપોહને અપાવી ।

અધેરી મુકામે પાતુર્માસની પૂર્ણાહુતી અવસરે જામનગરનિવાસિ-શેષ્ઠિવર્ય-શીપુનીલાલ લક્ષ્મીચન્દ સઘવીની આમહમરી વિનવિધી તેઓશ્રીના મકાનમા તેઓશ્રીદ પાતુર્માસ વદલાબીને લામ લીધો, અને શ્રીસેષ સાથે શ્રીસિદ્ધાચલપટની યાત્રા-પ્રભાવનાવિ શુભ કાર્યો કરાવ્યા ।

પ્રાસ્તાવિક-નિવેદનના ઉપસંહારમાં—

પ્રાસ્તાવિક-નિવેદનની શરૂઆતમા પ્રસ્તુત પ્રકાશનની ઓલસ, મન્યરત્ન-રચનાસમય, આ મન્યની પ્રાચીનતા, આ મન્યકારના સમકાલીન અભ્યાસી હનુન્યાસકાર, શુતજ્ઞાનના સાધનોની અમિત્વુત્તિ અને શરશ્ણ, મન્ય પ્રકાશનની અનિવાર્ય અહર, આ મન્યની મહત્તા, અવચૂર્ણિકરની સુયોજિત ંક વિશેષ રચના, આ અવચૂર્ણિ-સમવિષયક મન્યો, અવચૂર્ણિ મન્યસ્વિત વિષય-પ્રદેશ, આ મન્ય પ્રકાશન પાછલ વ્યવસ્થિત વીતાવેલા પુનીત-પાચ વર્ષ, અને પ્રાસંગિક-મદદ મારો વિગેરે ઘાર પેરેપાકોર્નું અનુભવે આલેચન કરીને ઘાચકોની રેતિહાસિક-વિચારસરગીને સત્પ્રહ કરવા યથાયોગ્ય પ્રયાસ પૂ પચ્યાસપ્રવરશ્રી તરફથી કરવામા આવેલ છે.

પ્રાસ્તાવિક-નિવેદનના પૃષ્ઠ ૮ ના અતિમ ભાગમા “ મન્ય પ્રકટ થર્તા યથેલા લગમગ પાંચ વર્ષ ” નામના પેરેપાકમા શીર્ષ સમયે (પાચ વર્ષ) થયેલ પ્રકાશનમા આ મન્યના સમ્પાદન કાર્ય સાથે જ્ઞાસનહિતવર્ષક કાર્યો કરવાની સમ્પાદકને અનિવાર્ય અહર વહેલી દશી, તેમી પાચ વર્ષના પાંચ પાતુર્માસની પુનીત કાર્યવાહી સાથે સાથે અપઘાતુ યોગ્ય ધાર્યું છે. પટલે

सम्पादक पू. पद्म्यासप्रवरश्रीना १८ चातुर्मासनी नोंध अने ते वेकी मुंपइतुं चातुर्मास वि. सं. १९९७ थी २००१ बीलापार्ळा सुधीना पांच वर्पना पांच चातुर्मासनी नोंध संक्षिप्तरूपे आलेख्यन करीने अत्र समाप्त करवामां आवी छे.

आ ग्रन्थ प्रकाशननो प्रारंभकाळ वि. सं. १९९७ नो छे, अने समाप्तिकाळ वि. सं. २००१ छे. तेथी वि. सं. १९९७ मुंबइतुं चातुर्मास, अने वि. सं. १९९८ अमदावादनुं चातुर्मास आ वझे चातुर्मासनी संक्षिप्त नोंध पं. श्रीहीरसागरजीए, वि. सं. १९९९ खम्भातनुं चातुर्मासनी नोंध मुनि श्रीसुबोधसागरजीए अने वि. सं. २०००नुं घाटकोपर तथा २००१ बीलापार्ळांना चातुर्मासनी नोंध में लीवेल हती ते अत्र आपवामां आवी छे.

प्रकाशन साथे सम्पादक पूज्य पद्म्यासप्रवरश्रीजीनो पुनीत समय शासनहितवर्धक कार्यो भाटे बचतीत थयो छे ए जाणवामां आवतां वाचकने ऐतिहासिक बीना साथे अनुमोदनानो अतीव छान थया वगर रहेतो नथी. उपरना पांचे चातुर्मासनी नोंध संभाळपूर्वक आपवामां आवी छे, छतां शीघ्रवादि कारणोने लइने नोंधमां घणा प्रसंगो रही जाथ ते मनवाजोग छे; माटे बांचकोए आटलेथी संतोप मानवो योग्य छे, एज मुखेपु कि बहुना ।

लि०—

प्रातःस्मरणीय पू. आगमोद्धारक—आचार्यदेवेश—श्रीआनन्दसागरसूरीस्वरना परमविनेय विद्वान्—शिष्यरत्न—वैयाकरणकेसरि—सिद्धचकाराधन—तीर्थोद्धारक—पू. पद्म्यासप्रवरश्रीचन्द्रसागरजी गनीन्द्र—वरणारविन्द चञ्चरीकः—

चन्द्रकान्तसागरः

विषयानुक्रमिका ।

विषयः ।

पृष्ठाः ।

शुर्णिकारस्याऽऽदिमङ्गलश्लोकः	१
शुर्णिकारस्याऽऽदिमङ्गलश्लोकाववूर्णः ।...	१- ४
अहंमित्येतस्य सर्वदर्शनोपनिषद्भूतत्वम् ।...	४- ५
स्याद्वादमाशित्यैव शब्दानां सिद्ध्यादि- भवेतीति निदर्शनम् ।	५- ९
इह शब्देऽनिर्दिष्टसंज्ञादयो लोकाद्वेदि- तव्या इति निदर्शनम् ।	९- १०
संज्ञाप्रकरणम् ।	१०- २६
स्वरसन्धिप्रकरणम् ।	२७- ३७
व्यञ्जनसन्धिप्रकरणम् ।	३७- ५३
नामप्रकरणम् ।...	५४- ९८
कर्त्रादिकारकप्रकरणम् ।	९९-११०
प्रथमादिविभक्तिविधानम् ।...	११०-१३६
षट्त्वप्रकरणम् ।...	१३६-१४५
णत्वादिप्रकरणम् ।	१४५-१५३
स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम् ।	१५३-१७०
उपसर्गसंज्ञाया गतिसंज्ञायाश्च विधानम् ।	१७०-१७३
समासप्रकरणम् ।	१७३-१९६
प्रकृतोपादिप्रकरणम्	१९६-२०७
परिशिष्टम् । १	२०९-२७८
परिशिष्टम् । २	२७९-२९९
परिशिष्टम् । ३	३००-३०२
शुद्धिपत्रकम् ।...	३०३-३११

THE LATE
SHETH DEVCHAND LALBHAI JAVERI

BORN NOVEMBER 18 1851 SURAT FIFE EIGHT JANUARY 1907 51 BOMBAY

श्रेष्ठी देवचन्द्र लालभाई जह्वेरी.

जन्म १८०० बैतभाळ

निर्वाणम् १९६२ वैश्रमाष्टे

वार्डिन मुद्रिकाश्या (दवरीपावली-पोमवापरे)

पीपहृत्पतृतीयायाम् (मकरमवांति-मदवापरे)

मृगंश

माहमयीनग्याम्.

गकलमनोवाञ्छितपूर्वकः श्रीशङ्खेश्वरपार्श्वनाथो विजयतेतमाम् ।

ॐ अहम्

श्रेष्ठी देपचंद्र सालमारं जैन पुस्तकोद्वार भग्वादे

श्रीमल्लपानन्दसरिशिष्यामरचन्द्रेण विरचिता

कलिकालसर्वगश्रीहेमचन्द्राचार्यविरचिता—

5

श्रीसिद्धहेमचन्द्र-

शब्दानुशासनवृहद्वृत्त्यवचूर्णिः ।

सर्वज्ञं सर्वदेवार्यं, प्रणम्य विवृणोम्यहम् ।

हेमव्याकरणादभ्र-शृत्तिदुर्गपदावलीम् ॥ १ ॥

तत्राऽऽदौ तावदभिमतदेवतानमस्कारस्यॐ.....श्राद्धमन्बन्व- 10
प्रयोजनयोश्च प्रतिपादनाय शृत्तिकारः श्लोकैरेकमकार्षीत् । 'प्रणम्य परमात्मा-
नम्' इत्यादि ।

इह हि शिष्टाः—कचिदिष्टे वस्तुनि प्रवर्तमानाः शिष्टममयपरिपालनार्थं प्रार-
ब्धेष्टवस्तुनिर्विघ्नपरिसमाप्त्यर्थं चेष्टदेवतानमस्कारपुरस्कारेणैव प्रवर्तन्ते । अयमपि 15
च श्रीमदाचार्य-हेमचन्द्रश्रौतकथचन्द्रश्रीमत्-कुमारपालभूपालमन्दितपादाश-
विन्दः शिष्टसमयपरिपालनार्थं प्रारब्धश्रीसिद्धहेमचन्द्राभिधानस्योपजज्ञानु-
शासनवृत्तिनिर्विघ्नपरिसमाप्त्यर्थं च श्लोकस्य पादद्वयेनाऽभिमतदेवतानमस्कारं श्रोतृ-
जनप्रवृत्त्यर्थं च श्राद्धस्य सम्बन्धप्रयोजने प्रत्यपीवदत् (प्रत्यपादयत्) ।

तत्र ' प्रणम्ये ' ति प्रातेः " कंचिद् " इतिङे-पिपठेः, घृणातेर्वा " मुं(भुर० " 20
इतिनिपातनात्प्रशब्दः साधुः, तस्माच्च सेर्लुपि प्रत्ययाश्रितत्वेन बहिरङ्गाऽपि प्रकृत्या-

* कस्मिन् प्रीये वत्र वत्र...विन्दुमकार्षीत् तत्र तत्र कालाश्रीवप्रती बुद्धिपरपनस्य एषहं हेवम् ॥
१ प्रणम्य परमात्मनं, श्रेयः चन्द्रवृत्तानम् । आचार्यहेमचन्द्रेण, सप्तका शिष्यैः प्रकृत्या ॥ १ ॥
२ ५-१-१७१ । ३ व. २९९ ।

भित्तत्वेनाऽन्तरङ्गमपि समासं वाचिष्या प्रथममेव भवति । “ बहिरङ्गाऽपि लुचन्तरङ्गान्
विधीन् वाधते ” इति न्यायात्, ततः प्रपूर्वात्तमेः समासे सति “ प्रोक्ताले ” इत्यनेन
क्ताप्रत्ययः । नन्वत्र “ अह्नन् पञ्चमस्य किकृति ” अनेन दीर्घत्वं परत्वेन, कृताकृत-

5कृत्वा..... अन्तरङ्गत्वेन

यव्यग्रहणं यपि चेति यदुच्यते ज्ञापयत्यन्तरङ्गाणां*

“ यथा भवति वाधनम् ” इत्यतो दीर्घत्वात् प्रथम*

10 ‘ नम् ’ इत्यत्र “ कर्मणि कृत्ः ” इति षष्ठी प्राप्नोति । सा च “ कृन्नुदन्ता० ”

इत्यादिना निषिध्यते । ‘ श्रेयः ’ इत्यत्र “ प्रशस्त्वर्थे अः ” इत्यादेशविधानबलात्
क्रियाशब्दत्वेन “ गुणोऽज्ञाहे० ” इति प्रशस्यशब्दादीपम् । “ नैकस्वैरस्य ” इति निषे-
धात् “ नन्त्वस्वैरादेः ” इति नाऽन्यस्वरादेर्लुप् । “ अर्धेर्णे वर्णस्य ” इत्यपि न, अन्त्य-
स्वरादेरनेकस्वरस्येत्येकसूत्रकरणात् । ‘ चाब्दानुशासनम् ’ इत्यत्र कथं “ कृति ”

15 इति षष्ठीसमासः, “ वृतीथायाम् ” इति निषेधात् ? सत्यं, प्रत्यासत्तिन्यायेन यं कृत-

मपेक्ष्य षष्ठी, तमेव कृतमपेक्ष्य यदि वृतीया स्यात्तदा । ‘ आचार्यहेमचन्द्रेण ’
इति वृतीयासञ्जावात्, आधर्यां गवां दोहोऽगोपालकेन इतिवत् षष्ठीसमासनिषेधः
स्यात्, अत्रतु ‘ प्रकाश्यते ’ इत्यपेक्षया वृतीया, अनुशासन इत्यपेक्षया तु षष्ठी,
इति च समासनिषेधः । आचर्यते सेव्यते विनयार्थं विद्याग्रहणार्थं वा शिष्यैरिति ऋर्वर्णे०

20 १ । आचारे साधुरिति “ तत्र साधौ ” २ । आचारान् यातीति “ कचिद्दे वः ” ३ ।

आचारानाचष्टे, इति “ गिर्ज्ञे बहुलं नाम्नः कृगादिषु ” इति णिञि, आचारयतीति
“ शिर्कंधारया० ” इति निपात्यते ४ । आचारान् गृह्णाति ग्राहयति वा “ वृषोर्दस्ययः ”
इति साधुः ५ । किमपि चिनोतीति “ किप् ” १ किमः सर्वविभक्त्यन्ताच्चिचनाधिति
वा २ । किञ्चिदित्यलण्डमव्ययं वा ३ ।

25 अत्र-सर्वपार्षदस्याद् व्याकरणस्य ‘ परमात्मानम् ’ इत्यनेनाऽनिर्दिष्टनाम्ना

सामान्येन देवताया निर्देशः कृतः । सर्वैरपि हि स्वकीया स्वकीया देवता परमात्मेत्यु-

१ ५-४-४७ । २ ४-१-१०० । ३ १-२-१५४ । ४ २-२-८३ । ५ १-२-९० ।
६ ७-४-३४ । ७ ७-२-९ । ८ ७-४-४४ । ९ ७-४-४३ । १० ७-४-६८ । ११
१२-१-७७ । १२ ३-१-८४ । १३ ५-१-१७ । १४ ७-१-१५ । १५ ५-१-१७१ ।
१६ ३-४-४२ । १७ ज. १५४ । १८ २-२-१५५ । १९ ५-१-१४८ ।

च्यते । नमस्कार्यश्च स एव भवति, यस्य पूजातिशयवचनातिशयज्ञानातिशयापायाप-
गमातिशयलक्षणमतिशयचतुष्टयं भवति । तत्र ' परमात्मानम् ' इत्यनेन पूजाति-
शयः प्रकाशितः । अत एव " रन्धोहृत्परमो० " इत्यनेन पूजायां ममायः । तथा
श्रेयांसश्च ते शब्दाश्च, ताननुशास्तीति " रन्धोदिभ्यः० " इत्यनटि श्रेयःशब्दानुशा- 5
सनः । तमेवंविधं परमात्मानमित्याद्युचित्याख्यानाद् वचनातिशयः, स च न ज्ञाना-
तिशयं विनेति, तेन ज्ञानातिशय आक्षिप्यते, सोऽपि च नाऽपायापगमातिशयं विनेति,
तेनाऽप्यपायापगमातिशय आक्षिप्यते । अपायभूता हि रामादयस्तेषामपगमः स
एवाऽतिशयः । ईश्वरस्याऽपि हि सदा शिवावस्थायां रामाद्यपगमोऽस्त्येव । अल्पदेव-
दानां तु सुगम एव । तथा शब्दानुशासनमिति पदेन शब्दा व्युत्पाद्याः । इदं च
व्याकरणं व्युत्पादकमिति व्युत्पाद्यव्युत्पादकलक्षणः सम्बन्ध उक्तः । तदन्तर्गतं च 10
शिव्यस्य शब्दव्युत्पत्तिराचार्यस्य च शब्दव्युत्पादनं प्रयोजनं प्रतिपादितं, यत उक्तं—

“ सिद्धार्थं सिद्धसम्बन्धं, श्रोतुं श्रोता प्रवर्तते ।

शास्त्रादौ तेन वक्तव्यं, सम्बन्धः सम्प्रयोजनः ॥ १ ॥ ” इति ।

अप्रशस्यतरणं च शब्दानुशासनेन शिष्याचार्ययोः शब्दव्युत्पत्तिव्युत्पादनलक्षणे
प्रयोजने नोपपद्येत, इत्याह श्रेयः प्रशस्यतरं । ननु पूर्वप्रणीतं— 15

“ पाह्यमैशानमैन्द्रं च, प्राजापत्यं बृहस्पतिम् ।

स्वाण्डुमा पिशालं चेत्येति, पाणिनीयमथाऽष्टमम् ॥ १ ॥ ”

इत्यादि शब्दानुशासनजातमस्ति तस्मान्न कथमिदं प्रशस्यतरमिति ? उच्यते,
तद्धि अतिविस्तीर्णं विप्रकीर्णं च कातन्त्रं तर्हि साधु भविष्यतीति चेन्न तस्य संकीर्ण-
त्वात्, इदं तु सिद्धहेमचन्द्राभिधानं शब्दानुशासनं नाऽतिविस्तीर्णं, न विप्रकीर्णं, न च 20
संकीर्णमिति । अनेनैव शब्दव्युत्पत्तिर्भवतीति, इति मौलौर्घ्यः प्रतीत एव । न च
गुरुशिष्ययोः सावधानतामन्तरेण शब्दव्युत्पादनव्युत्पत्ती मम्मवत इति पूर्वार्थमा-
ह्वर्याऽपि व्याख्यायते । परं आत्मानं च प्रणम्य प्रह्वीकृत्य मातराणीकृत्येति योगः ।
किं विशिष्टं परं ? श्रेयःशब्दानुशासनमस्तीति श्रेयःशब्दानुशासनस्तं, किं विशिष्टं
चाऽऽत्मानम् ? श्रेयःशब्दानुशासति श्रेयःशब्दानुशासनस्तं, उभयत्र " रन्धोदिभ्यः " 25
इत्यनट् । इति श्लोकपूर्वार्द्धव्याख्या ॥ उच्यते न तु स्वकीयनाम भद्र्यस्तरं च
सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपशब्दानुशासनटीका नाम च ग्रन्थकारः प्राचक्रत् । स्वो-
पशब्दानुशासनस्य ' तत्त्वप्रकाशिका ' टीका मया विरच्यत इत्यर्थः । इह हि

श्रितत्त्वेनाऽन्तरङ्गमपि समासं बाधित्वा प्रथममेव भवति । “ बहिरङ्गाऽपि लुबन्तरङ्गान् विधीन् बाधते ” इति न्यायात्, ततः प्रपूर्वाभेदः समासे सति “ प्राकाले ” इत्यनेन क्त्वाप्रत्ययः । नन्वत्र “ अहंन् पञ्चमस्य किकृत्ति ” अनेन दीर्घत्वं परत्वेन, कृताकृत-प्रसङ्गे प्रशान्तिव्यात्यर्थादेशात्प्रागेव मा भूत् परा*.....

5 कृत्वा..... अन्तरङ्गत्वेन

यद्यहं यपि चेति यदुच्यते ज्ञापयत्यन्तरङ्गाणां*.....

“ यथा भवति बाधनम् ” इत्यतो दीर्घत्वात् प्रथ*.....

10 ‘ नम् ’ इत्यत्र “ कर्मणि कृतः ” इति पृष्ठी प्राप्नोति । सा च “ रुम्नेदन्ता० ” इत्यादिना निषिध्यते । ‘ श्रेयः ’ इत्यत्र “ प्रशस्यस्य अः ” इत्यादेशविधानबलात् क्रियाशब्दत्वेन “ गुणोद्गाहो ” इति प्रशस्यशब्दादीयम् । “ नैकस्वरस्य ” इति निषेधात् “ वन्त्वस्वरादेः ” इति नाऽन्त्यस्वरादेर्लुप् । “ अर्धेण घर्णस्य ” इत्यपि न, अन्त्य-स्वरादेः स्नेकस्वरस्येत्येकसूत्रकरणात् । ‘ शब्दानुशासनम् ’ इत्यत्र कथं “ छेति ”

15 इति पृष्ठीसमासः, “ वृतीर्थेचाम् ” इति निषेधात् ? सत्यं, प्रत्यासत्तिन्यायेन यं कृत-मपेक्ष्य पृष्ठी, तमेव कृतमपेक्ष्य यदि वृतीया स्यात्तदा । ‘ आचार्यहेमचन्द्रेण ’ इति वृतीयासद्भावात्, आश्रयो गवां दोहोऽगोपालकेन इतिवत् पृष्ठीसमासनिषेधः स्यात्, अत्रतु ‘ प्रकाश्यते ’ इत्यपेक्षया वृतीया, अनुशासन इत्यपेक्षया तु पृष्ठी, इति न समासनिषेधः । आचार्यते सेव्यते विनयार्थं विद्याग्रहणार्थं वा शिष्यैरिति ऋर्वर्ण०

20 १ । आचारे साधुरिति “ तर्त्र साधौ ” २ । आचारान् यातीति “ कर्चिर्द्रु ङः ” ३ । आचारानाचष्टे, इति “ जिर्द्रु बगुलं नाम्नः कृगदिषु ” इति णिजि, आचारपतीति “ शिर्कैयास्वा० ” इति निपात्यते ४ । आचारान् गृह्णाति ग्राहयति वा “ एपोर्द्वयः ” इति साधुः ५ । किमपि चिनोतीति “ किर्द्रु ” ? किमः सार्धविभक्त्यन्ताच्चिचनाविति वा २ । किञ्चिदित्यखण्डमन्यं वा ३ ।

25 अत्र-सर्वपार्षदत्वाद् व्याकरणस्य ‘ परमात्मानम् ’ इत्यनेनाऽनिर्दिष्टत्वात् सामान्येन देवताया निर्देशः कृतः । सर्वैरपि हि स्वकीया स्वकीया देवता परमात्मैव-

१ ५-४-४० । २ ४-१-१०० । ३ ३-२-१५४ । ४ २-२-८३ । ५ २-२-१० ।
६ ०-४-३४ । ७ ०-२-९ । ८ ०-४-४४ । ९ ०-४-४३ । १० ०-४-९८ । ११
१२-१-०० । १२ ३-१-८४ । १३ ५-१-१० । १४ ०-१-१५ । १५ ५-१-१०१ ।
१६ २-४-४२ । १७ ७. १६४ । १८ ३-२-१५५ । १९ ५-१-१४८ ।

च्यते । नमस्कार्यश्च स एव भवति, यस्य पूजातिशयवचनातिशयज्ञानातिशयापायाप-
गमातिशयलक्षणमतिशयवचतुष्टयं भवति । तत्र ' परमात्मानम् ' इत्यनेन पूजाति-
शयः प्रकाशितः । अत एव " सन्महत्परमो० " इत्यनेन पूजायां समाप्तः । तथा
श्रेयांसश्च ते शब्दाश्च, ताननुशास्तीति " रम्यादिभ्यः० " इत्यनदि श्रेयःशब्दानुशा- 5
सनः । तमेवंविधं परमात्मानमित्याद्युक्तिव्याख्यानाद् वचनातिशयः, स च न ज्ञाना-
तिशयं विनेति, तेन ज्ञानातिशय आक्षिप्यते, सोऽपि च नाऽप्यायापगमातिशयं विनेति,
तेनाऽप्यपायापगमातिशय आक्षिप्यते । अपायभूता हि रागादयस्तेषामपगमः स
एवाऽतिशयः । ईश्वरस्याऽपि हि सदा शिवावस्थायां रागाद्यपगमोऽस्त्येव । अन्यदेव-
वानां तु लुगम एव । तथा शब्दानुशासनमिति पदेन शब्दा व्युत्पाद्याः । इदं च
व्याकरणं व्युत्पादकमिति व्युत्पाद्यव्युत्पादकलक्षणः सम्बन्ध उक्तः । तदन्तर्गतं च 10
शिवस्य शब्दव्युत्पत्तिराचार्यस्य च शब्दव्युत्पादनं प्रयोजनं प्रतिपादितं, यत उक्तं—

“ सिद्धार्थं सिद्धसम्बन्धं, श्रोतुं श्रोता प्रवर्तते ।

शास्त्रादौ तेन वक्तव्यः, सम्बन्धः सप्रयोजनः ॥ १ ॥ ” इति ।

अप्रशस्यतरेण च शब्दानुशासनेन शिष्याचार्ययोः शब्दव्युत्पत्तिव्युत्पादनलक्षणे
प्रयोजने नोपपद्येत, इत्याह श्रेयः प्रशस्यतरं । ननु पूर्वप्रणीतं— 15

“ बाह्यमैशानमैन्द्रं च, प्राजापत्यं बृहस्पतिम् ।

त्वाप्द्रुमा पिशालं चेति, पाणिनीयमथाऽष्टमम् ॥ १ ॥ ”

इत्यादि शब्दानुशासनजातमस्ति तस्माच्च कथमिदं प्रशस्यतरमिति ? उच्यते,
तद्वि अतिविस्तीर्णं विप्रकीर्णं च कातन्त्रं तर्हि साधु भविष्यतीति चेन्न तस्य संकीर्ण-
त्वात्, इदं तु सिद्धहेमचन्द्राभिधानं शब्दानुशासनं नाऽतिविस्तीर्णं, न विप्रकीर्णं, न च 20
संकीर्णमिति । अनेनैव शब्दव्युत्पत्तिर्भवतीति, इति मौलोऽर्थः प्रतीत एव । न च
गुरुशिष्ययोः सावधानतामन्तरेण शब्दव्युत्पादनव्युत्पत्ती सम्भवत इति पूर्वार्थमा-
वृत्त्याऽपि व्याख्यायते । परं आत्मानं च प्रणम्य प्रह्वीकृत्य सावधानीकृत्येति योगः ।
किं विशिष्टं परं ? श्रेयःशब्दानुशासयतीति श्रेयःशब्दानुशासनस्तं, किं विशिष्टं
चाऽऽत्मानम् ? श्रेयःशब्दानुशास्ति श्रेयःशब्दानुशासनस्तं, उभयत्र " रम्यादिभ्यः " 25
इत्यनद् । इति श्लोकपूर्वाद्धैमव्याख्या ॥ उच्चाराद्धेन तु स्वकीयनाम भङ्ग्यन्तरेण च
सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्योपज्ञशब्दानुशासनटीका नाम च ग्रन्थकारः प्राचकटत् । स्वो-
पज्ञशब्दानुशासनस्य ' तत्त्वप्रकाशिका ' टीका मया विरच्यत इत्यर्थः । इह हि

- संस्कृतप्राकृतसौरसेनमागधपैशाचिकापञ्चमाषाभेदेन षोढा शब्दा भवन्ति, ते च नाज्युत्पादिता ज्ञायन्त इत्यतस्तेषां सर्वेषामपि व्युत्पादनायाऽष्टभिरध्यायैः पादचतुष्टयरूपैः श्रीसिद्धहेमचन्द्राभिधानमिदं शब्दानुशासनं श्रीमदाचार्यहेमचन्द्रश्चकार । तत्र च सप्तभिरध्यायैः संस्कृतशब्दा एकेन चाऽध्यायेन तदितरे सर्वेषुप्युत्पादिताः ।
- 5 तत्राऽप्यध्यायसप्तके चतुष्कीऽऽख्यात कुंचेद्वितैरूपाणि चत्वारि प्रकरणानि भवन्ति । तत्र सन्धिनामकारकसमासोश्चत्वारो मानमस्येति चतुष्कश्चतुर्णां समुदायः । घातुप्रत्यययोगात् क्रियासाधकत्वेनाऽऽख्यायते स्मेत्याख्यातं, चतुष्काख्याताभ्यां पथात् क्रियत इति कृत्, तेभ्योऽणादिप्रत्ययेभ्यो हितं तद्वितं । तत्र चतुष्के दश पादा, आख्याते पट्, कृति चत्वारस्तद्विते चाऽष्टौ । इति सिद्धहेमचन्द्राभिधानशब्दानुशा-
- 20 सनसकलसूत्रार्थसमुद्देशः । अस्य चाऽऽदौ सूत्रकारो निर्विघ्नशब्दानुशासनसूत्रनिष्पत्तिनिमित्तमिष्टदेवतानमस्कारं चकार—

- ‘ अर्हम् ’ १-१-१ ॥ अर्हम् इति इदं च सातुनासिकाकारान्तमव्ययं, अर्हमिति भन्तोऽप्यस्ति शब्दः । ‘ अक्षर ’ मिति समुदायसमुदायिनोरभेदादेकत्वं, अपञ्च न धरति—न चलति स्वस्वरूपादित्यक्षरं । तच्च परमज्ञेति—यावद् व्याख्यानं च
- 15 त्रिधा भवति, स्वरूपाख्यानिममभिधातार्षेयं चेति । ततोऽधरमिति स्वरूपाख्यानं । ‘ परमेश्वरस्य परमेशिनो वाचकम् ’ इत्यभिधा, ‘ सिद्धचक्रत्याऽऽदिषी-जम् ’ इति तात्पर्यं, व्याख्यानं तत्र परमे पदे विद्यतीति “ परमास्तिव ” इतीन् तत्पुरुषे “ कृति ” इति “ अद्वैतज्ञानाय सप्तम्या ” अलुप्राप्तावपि “ नेर्त् सिद्धरये ” इत्यनेन वाधिता, ततो “ भीष्मामादयः ” इति पाठाद् पत्वे “ अद्वैतज्ञानाय सप्तम्या० ”
- 20 अलुपि च परमैष्टी । परमेशिन्याऽर्हतिद्वाचार्योपाध्यायसर्वसाधुरूपाः पञ्च भवन्तीति, शेषचतुष्टयव्यवच्छेदायाऽऽह—परमेश्वरस्येति, चतुस्त्रिंशदतिशयरूपपरमैश्वर्यभाजो जिनस्येत्यर्थः । सिद्धा विद्यासिद्धादयस्तेषां चक्रमिव । तस्य पञ्च भीजानि तेषु वेदमादिषीजं ‘ सर्कलाः ’ निशेपाः लौकिकाः लोकोत्तराथ य आगमास्तेषामुपनिषदं भूतं प्राप्तं “ भिर्तादिभिः ” इति रामाप्तः ।

- 25 ननु “ अहं ” इत्यर्हद्वाचकत्वेन कथं लौकिकागमानामुपनिषद्भूतमिति ? सत्यं, सर्वपार्षदत्वादि शब्दानुशासनस्य सर्वदर्शनानुषापीनमस्कारो पाप्मसाय इत्यं व्याख्येयम्—

“ अकारेणोच्यते चिष्णू, रेके ब्रह्मा व्यवस्थितः ।

हकारेण हरः प्रोक्त-स्तदन्तेऽङ्गि परमं पदम् ॥ १ ॥

इतिश्लोकेनाऽर्हश्चन्द्रस्य पिण्डप्रभृतिदेवतात्रयामिधायित्वेन लौकिकागमेष्वपि
‘ अर्हम् ’ इतिपदद्वयपनिषद्गतमेवेति । अत्र ऋत्तदन्त इति तुर्यपादस्याऽयमर्थः, तस्या-
र्हश्चन्द्रस्याऽन्त उपरितनभागे परमं पदं सिद्धिशिलारूपं; तदाकारत्वादनुनासिकरूपा 5
कलाऽपि परमं पदमित्युक्तम् । ‘ अक्षोषविघ्न० ’ इत्यादि, विहन्यन्ते कार्याण्येभि-
रिति विघ्नाः । नियमेन हन्यते ज्ञायते पास्तन्वेषेणेति निघ्नं, उभयत्राऽपि “ स्यादिभ्यः ”
क इति । ‘ दृष्टादृष्ट० ’ इत्यादि दृष्टं राज्यादि, अदृष्टं स्वर्गादि । सङ्कल्प इच्छास-
म्पादनं । ‘ आशास्त्र० ’ इत्यादि, शास्त्रात् ‘ आ ’ अभिग्याप्य आशास्त्रं, अध्ययनं
चाऽध्यापनं चाऽध्ययनाध्यापने ते अवधी यस्य तत्तथेति क्रियाविशेषणं । 10

‘ प्रणिधानं च ’ चतुर्धा, पदस्यं पिण्डस्थं रूपस्थं रूपातीतं चेति । पदस्थमर्ह-
मितिपदस्थस्य, पिण्डस्थं शरीरस्थस्य, रूपस्थं प्रतिमारूपस्य, रूपातीतं योगिमग्न्य-
स्याऽर्हतोऽध्यानमिति । एषाद्ये द्वे शास्त्रारम्भे सम्भवतो नोचरे द्वे । ‘ अनेनाऽऽ-
त्मनः सर्वतःसम्भेदः ’ इत्युक्तपदस्यम्, सम्भेदो वेष्टनं; अत्र सप्तमी प्राप्नोति तत्र
प्रणिधानं ध्यानमित्यर्थः । तत्कथं सामानाधिकरण्यं ? सत्यं, ध्यानं विषयि सम्भेदस्तु 15
विषय इति तयोरभेदोपचारात्सामानाधिकरण्यं, ‘ तदभिधेयेन चाऽभेदः ’ इति
पिण्डस्थमुक्तम्; तदभिधेयेनाऽर्हताऽऽत्मनोऽभेदः । य एवाऽहं स एवाऽर्हन्निति य
एव चाऽर्हन् स एवाऽहमिति । ‘ वयमपि च० ’ इत्यादि, अत्र विशिष्टप्रणिधेयप्र-
णिधानादिगुणप्रकर्षादात्मन्युत्कर्षाधानाद्गुणबहुत्वेनाऽऽत्मनोऽपि तदभिन्नतया बहुत्वा-
द्ब्रह्ममिति बहुवचननिर्देशः । ‘ तात्त्विक० ’ इति, तत्त्वमेव “ विनयोदिभ्यः ” इति 20
इकण्, तत्त्वं प्रयोजन मस्येति वा १-१-१ ॥

‘ सिद्धिः स्याद्वादात् ’ १-१-२ ॥ इत्यत्र गम्ययप इति पञ्चमी स्याद्वादमाधि-
त्येत्यर्थः । इह हि—“ संज्ञां च परिभ्रंषा च, ” विधिनिर्णयं एव च ।

प्रतिषेधो विकारिश्च, विकल्पश्च समुच्चयः ॥ १ ॥

अतिदेशोऽनुवादश्च, दशधा सूत्रलक्षणम् । ” 35

इति दशधा धराणि भवन्ति, तानि च “ औदन्तैः स्वराः ” इति १ । “ प्रत्ययैः
प्रकृत्यादिः ” इति २ । “ नाम्यन्तैः स्थाकवर्गात् ” इति ३ । “ नाम सिद्व्यञ्जने ”

- संस्कृतप्राकृतसौरसेनमागधपैशाचिकापभ्रंशभाषामेदेन षोढा शब्दा भवन्ति, ते च नाऽऽद्युत्पादिता ज्ञायन्त इत्यतस्तेषां सर्वेषामपि व्युत्पादनायाऽष्टभिरध्यायैः पादचतुष्टयरूपैः श्रीसिद्धहेमचन्द्राभिधानमिदं शब्दानुशासनं श्रीमदाचार्यहेमचन्द्रश्चकार । तत्र च सप्तभिरध्यायैः संस्कृतशब्दा एकेन चाऽध्यायेन तदितरे सर्वेऽपि व्युत्पादिताः ।
- 5 तत्राऽप्यध्यायसप्तके चतुष्कीऽऽख्यात कृत्तद्धितरूपाणि चत्वारि प्रकरणानि भवन्ति । तत्र सन्धिनामिकारकसमासश्चत्वारो मानमस्येति चतुष्कश्चतुर्णां समुदायः । धातुप्रत्यययोगात् क्रियासाधकत्वेनाऽऽख्यायते स्मेत्याख्यातं, चतुष्काख्याताभ्यां पश्चात् क्रियत इति कृत्, तेभ्योऽणादिप्रत्ययेभ्यो हितं तद्धितं । तत्र चतुष्के दश पादा, आख्याते पद, कृति चत्वारस्तद्धिते चाऽष्टौ । इति सिद्धहेमचन्द्राभिधानशब्दानुशासनसकलसूत्रार्थसमुद्देशः । अस्य चाऽऽदौ सूत्रकारो निर्विप्रशब्दानुशासनसूत्रनिष्पत्ति-
- 10 निमित्तमिष्टदेवतानमस्कारं चकार—

- ‘ अर्हम् ’ १-१-१ ॥ अर्हम् इति इदं च सानुनासिकाकारान्तमन्ययं, अर्हमिति मन्तोऽप्यस्ति शब्दः । ‘ अक्षर ’ मिति समुदायसमुदायिनोरभेदादेकत्वं, अथवा न क्षरति-न चलति स्वस्वरूपादित्यक्षरं । तत्त्वं परमब्रह्मेति—यावद् । व्याख्यानं च
- 15 त्रिधा भवति, स्वरूपाख्येनमभिधेयतात्पर्यं चेति । ततोऽक्षरमिति स्वरूपाख्यानं । ‘ परमेश्वरस्य परमेष्ठिनो वाचकम् ’ इत्यभिधा, ‘ सिद्धचक्रस्याऽऽदिषीजम् ’ इति तात्पर्यं, व्याख्यानं तत्र परमे पदे तिष्ठतीति “ परमात्कित् ” इतीन् तत्पुरूपे “ कृति ” इति “ अद्वैतज्ञानात् समन्या ” अलुपिप्राप्तावपि “ नेर्ने सिद्धस्ये ” इत्यनेन बाधिता, ततो “ भीक्षुणादयः ” इति पाठात् पत्ये “ अद्वैतज्ञानात् समन्या० ”
- 20 अलुपि च परमैष्टी । परमेष्ठिनश्चाऽर्हत्सिद्धाचार्योपाध्यायसर्वसाधुरूपाः पञ्च भवन्तीति, शेषचतुष्टयवच्छेदायाऽऽह-परमेश्वरस्येति, चतुस्त्रिंशदतिशयरूपपरमैश्वर्यभाजो जिनस्येत्यर्थः । सिद्धा विद्यासिद्धादयस्तेषां चक्रमिव । तस्य पञ्च षीजानि तेषु चेदमादिषीजं ‘ सकलाः ’ निशेषाः लौकिकाः लोकोत्तराश्च य आगमास्तेषामुपनिषदं भूतं प्राप्तं “ अतीतिभिः ” इति समासः ।

- 25 ननु “ अर्हं ” इत्यर्हत्वाचकत्वेन कथं लौकिकागमानामुपनिषद्भूतमिति ? सत्यं, सर्वपार्षदत्वादि शब्दानुशासनस्य सर्वदर्शनानुयायीनमस्कारो पाच्यस्तव इत्थं व्याख्येयम्—

“ अकारेणोच्यते विष्णु, रेफे ब्रह्मा व्यवस्थितः ।

हकारेण हरः प्रोक्त-स्तदन्तेऽपि परमं पदम् ॥ १ ॥

इतिश्लोकेनाऽर्हद्वन्दस्य विष्णुप्रभृतिदेवतात्रयामिधायित्वेनं लौकिकागमेष्वपि
‘ अर्हम् ’ इतिपदसुपनिपन्नमेवेति । अत्र ङीत्तदन्त इति तुर्यपादस्याऽयमर्थः, तस्या-
र्हद्वन्दस्याऽन्त उपरितनभागे परमं पदं सिद्धिशिलारूपं; तदाकारत्वादनुनासिकरूपा 5
कलाऽपि परमं पदमित्युक्तम् । ‘ अशेषविष्णुः ’ इत्यादि, विहन्यन्ते कार्याण्येभि-
रिति विज्ञाः । नियमेन हन्यते ज्ञायते पारतन्त्र्येणेति निम्नं, उभयत्राऽपि “ स्यादिभ्यः ”
क इति । ‘ दृष्टादृष्टं ’ इत्यादि दृष्टं राज्यादि, अदृष्टं स्वर्गादि । सञ्चल्प इच्छास-
म्पादनं । ‘ आशास्त्रं ’ इत्यादि, शास्त्रात् ‘ आ ’ अभिव्याप्य आशास्त्रं, अध्ययनं
चाऽव्यापनं चाऽव्ययनाध्यापने ते अवधी यस्य तत्तथेति क्रियाविशेषणं । 10

‘ प्रणिधानं च ’ चतुर्धा, पदस्थं पिण्डस्थं रूपस्थं रूपातीतं चेति । पदस्थमर्ह-
मितिपदस्थस्य, पिण्डस्थं शरीरस्थस्य, रूपस्थं प्रतिमारूपस्य, रूपातीतं योगिगम्य-
स्याऽर्हतोध्यानमिति । एष्याद्ये द्वे शास्त्रारम्भे सम्भवतो नोत्तरे द्वे । ‘ अनेनाऽऽ-
त्मनः सर्वतःसम्भेदः ’ इत्युक्तपदस्थम्, सम्भेदो वेष्टनं; अत्र सप्तमी प्राप्नोति तत्र
प्रणिधानं ध्यानमित्यर्थः । तत्कथं सामानाधिकरण्यं ? सत्यं, ध्यानं विषयि सम्भेदस्तु 15
विषय इति तयोरभेदोपचारात्सामानाधिकरण्यं, ‘ तदभिधेयेन चाऽभेदः ’ इति
पिण्डस्थमुक्तम्; तदभिधेयेनाऽर्हताऽऽत्मनोऽभेदः । य एवाऽर्हं स एवाऽर्हमिति य
एव चाऽर्हं स एवाऽर्हमिति । ‘ चयमपि च० ’ इत्यादि, अत्र विशिष्टप्रणिधेयप्र-
णिधानादिगुणप्रकर्षादात्मन्युत्कर्षाधानाद्गुणबहुत्वेनाऽऽत्मनोऽपि तदभिन्नतया बहुत्वा-
द्वयमिति बहुवचननिर्देशः । ‘ तान्त्विकं ’ इति, तत्त्वमेव “ विनर्यादिभ्यः ” इति 20
इकण्, तत्त्वं प्रयोजन मस्येति वा १-१-१ ॥

‘ सिद्धिः स्याद्वादात् ’ १-१-२ ॥ इत्यत्र गम्ययप इति पञ्चमी स्याद्वादमाधि-
त्येत्यर्थः । इह हि—“ संज्ञा च परिभाषा च, ” विधिर्नियमं एव च ।

प्रतिषेधो विकारिभ्य, विकल्पिभ्य समुच्चयः ॥ १ ॥

अतिदेशोऽनुवादिभ्य, दशधा सूत्रलक्षणम् । ” 25

इति दशधा सूत्राणि भवन्ति, तानि च “ औदन्तोः स्वराः ” इति १ । “ प्रत्ययः
प्रकृत्यादेः ” इति २ । “ नाम्यन्तःस्थाकवर्गात् ” इति ३ । “ नार्भ सिद्ध्यङ्गने ”

इति ४ । “ नस्तं मत्त्वर्थे ” इति ५ । “ बुटि ” इति ६ । “ सौ नैवेतो ” इति ७ । “ शसोऽवा ” इति ८ । “ इदितो वै ” इति ९ । “ वयोः समूहवच बहुषु ” इति १० । आदीनि सूत्राणि क्रमेण ज्ञातव्यानि । एतेषां मध्य एत-
दधिकारसूत्रमाशास्त्रपरिसमाप्तेः ।

- 5 ‘ स्यादित्यव्ययम् ’ इति यद्वा स्याद्रूपो वादः स्याद्वाद इति । “ अन्यं प्रवृत्तादिभिः ” इति समासः । तदा ‘ वाद ’ शब्देनोक्तस्याऽनेकान्तस्य द्योतको यदा तु स्वरादित्वाद्वाचकत्वेन ‘ अनेकान्तद्योतकः ’ तदा स्यादित्येतस्य वादः ‘ स्याद्वादः ’ “ कृति ” इत्यनेन समासः । अमति भच्छति धर्मिणमिति “ इर्म्यमि० ” इति तेऽन्तो धर्मः, न एकोऽनेकः—अनेकोऽन्तो यस्याऽस्माविति अनेकान्तः, तेषु तस्य वदनेन यायात्थ्येन कथनं वादः । स च स्वाम्युपगतस्यैव भवतीत्याह—‘ नित्या-
नित्या० ’ इति निर्धुवं भवं “ नेर्धुवं ” इति त्यचि नित्यं, नीयते कालान्तरेऽपि प्राप्यत इति वा नित्यं “ शिक्थीस्या० ” इति निपातनादुभयान्तापरिच्छिन्नसत्ताकं नित्यं तद्विपरीतमनित्यम् । आदीपतेऽर्घोऽस्मादिति “ उपसर्गादः कि ” इति कौ
16 आदिः—आदिशब्दात्सदसदात्मकत्वाभिलाष्याभिलाष्यत्वगुणपर्यापग्रहः । सर्वं वस्तु द्रव्यरूपतया नित्यं पर्यायरूपतया त्वनित्यं, तथा सर्वं वस्तु स्वरूपेण सत् पररूपेणा-
ऽसत् । तथा—गोत्वादि सर्वगवादि व्यक्त्यनुगतत्वेन सामान्यं सत्ता सामान्यापेक्षया तु विशेषः । श्लुषीरादीनां माधुर्यं शब्दाभिधेयत्वेनाऽभिलाष्यं, माधुर्यतारतम्यस्य वक्तु-
मशक्यत्वेनाऽनभिलाष्यं । सह भाविनो धर्माः सामान्यादघोगुणा उच्यन्ते, क्रममा-
20 यिनस्तु नवपुराणादयः पर्यायाः । धरन्ति वस्तुनो धर्मिरूपतामिति ‘ धर्माः, ’
शाम्यति विविधैर्धर्मैर्युगपत्परिणतिं यातीति “ शैर्धैर्धैषवा ” इत्यले ‘ शयले ’ ।
इति गच्छत्येकत्वरूपामिति क एकः । वस्तुनि धर्मः अस्मिन्निति “ शैर्धैर्धैः ”
इति तुनि ‘ वस्तु, ’ नित्यादिनाऽनेकधर्मेण शयलं यदेकं वस्तु तस्य ‘ अभ्युप-
गमः ’ । प्रमाणाविरुद्धोऽङ्गीकारस्तत एव शब्दानामनित्यत्वपादिगते सिद्धिर्नि-
26 प्पत्तिः, नित्यत्वयादिगते तु ज्ञप्तिर्भवति ।

नाऽन्यधेत्यत आह—‘ एकस्यैवहि० ’ इत्यादि । नदि एषा इत्यादौ हस्यो,
दण्डाग्रम् इत्यादौ दीर्घो, देवदत्त इ अत्र त्वमसि इत्यादौ प्लुतः । वर्णानां च सर्वथा
नित्यत्वे पूर्वधर्मनिवृत्तिरूपस्य ‘ ह्रस्वादिविधिः ’ अगम्यवः । गवेषाऽनित्यत्वे तत्प-

स्यनन्तरमेव विनाशारूपस्य 'ह्रस्वादिचिधिः' । तस्माद्गर्णरूपतया नित्या वर्णा ह्रस्वा-
 दिरूपतया त्वनित्या इति ह्रस्वादिभिर्विरूपयते । 'अनेककारक०' इति द्रव्याणां
 हि स्वपराश्रयसमवेतक्रियानिर्वर्तकं सामर्थ्यकारकं, तच्च कर्ताद्यनेकरूपकारमेकस्याऽपि
 लभ्यते, यथा पीयमानं मधु मदयति, वृक्षमारुह्य ततः फलान्यराचिनोति, विपयेभ्यो-
 ऽविभ्यदनात्मज्ञस्तेभ्य एवाऽऽत्मानं प्रपच्छन् तैरेव बन्धमानोतीत्यादि । तच्चैरूप 5
 सर्वथा नित्यत्व एकरूपवृत्तित्वेन रूपान्तरानुपपत्तेर्न घटते, सर्वथाऽनित्यत्वेऽपि न
 घटते, तथाहि—स्नातन्वयं कर्तृत्वं, तद्येदं फलम्, इयं क्रिया, इदं करणम्, अयं क्रमः,
 अयं व्ययः, इदमनुपङ्गजं फलम्, इयं मम दशा, अयं मम सहाया, अयं विपद्यः,
 इमौ च मम प्रपतमानस्य देशकालौ इति विमृशन् प्रेक्षापूर्वकारि प्रयतते । इत्येवं
 परिदृष्टं सामर्थ्यं कारकरूपयोर्कृत्वलक्षणं, तदपि नाऽनित्यस्य क्षणमात्रावस्थायित्वेन 10
 जन्मानन्तरमेव विनष्टस्य युज्यते, किं पुनः—'कारकसंनिपातः' ? इति नित्यानित्य-
 त्वात्मकः स्याद्वादोऽङ्गीकर्तव्यः । तथा तन्मध्ये भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तयोः शब्दयो-
 रेकत्रास्ये वृत्तिः 'सामानाधिकरण्यम्' इति लक्षणं सामानाधिकरण्यं न घटते,
 तयोर्हि भेदे घटपटयोरिव नैत्र वृत्तिः स्यात्, नाऽप्यत्यन्ताभेदे भेदनिबन्धनत्वात्
 तस्य नहि भवति नीलं नीलमिति, किञ्च नीलशब्दादेव तदर्थप्रतिपत्तात्पलश- 15
 ब्दानर्थक्यप्रसङ्गः । तथा 'विशेषणविशेष्ययोः' परस्परमत्यन्तभेदे घटपटयो-
 रिव न विशेषणविशेष्यभावाः स्यात्, अत्यन्ताभेदेऽपि स न स्यात्, नहि भवति
 घटो घट इति विशेषणविशेष्यभावे द्वयनिबन्धनत्वाच्चस्य, तथाखड्गकुण्डः कुण्डखड्ग
 इत्यादिष्वेकस्यैव विनष्टावशाद्विशेषणत्वं विशेष्यत्वं च भवति ततः कथञ्चिद्भेदः
 कथञ्चिदभेदः, कथञ्चिद्विशेषणत्वं कथञ्चिद्विशेष्यत्वं चेत्यादिरूपः स्याद्वादोऽङ्गी- 20
 कर्तव्यः, 'आदि' शब्दात् स्थान्यादेशप्रकृतिविकारनिमित्तनिमित्तमात्रादिपरि-
 ग्रहः । किञ्च—शब्दानुशासनमिदं शब्दं प्रति निप्रतिपद्यते । नित्य इत्येके, अनित्य
 इत्यन्ये, नित्यानित्य इत्यपरे । अत्र नित्यत्वानित्यत्वयोरेकतरपक्षपरिग्रहे शब्दानुशास-
 नस्य सर्वोपादेपरं न स्यादित्याह 'सर्वपार्यदत्त्वाच्चेति', "पृष्णातीति" "प्रैः सद्" 25
 इति पर्यद्, तत्र साधुः "पर्यदोष्यणी" इति णे पार्यदं, पार्यदत्त्वेन च साधारणत्वं
 लभ्यते, तेन सर्वेषां पार्यदं सर्वपार्यदं सर्वसाधारणमित्यर्थः । दृश्यते तत्रमेकदेशेनैभि-
 रिति दर्शनानि नयाः, समस्तानां तेषां यः समुदायस्तदात्मरूपस्य स्याद्वादस्याऽ-
 भ्युपगमो नितरां निर्दोष इत्यर्थः । अतिरमणीयमिति—स्मेरिणिवन्तात् "श्रवणो-
 यादयः" इत्यनीयः ।

- ‘अन्योन्यपक्ष०’ इति—साध्यधर्मवैशिष्ट्येन, पक्ष्यते व्यक्तीक्रियते हेत्वादि-
 भिरिति “मावावयमि०” इति से पक्षः साध्यधर्मविशिष्टो धर्मी, शब्दोऽनित्य एवे-
 त्यादि, प्रतिकूलः पक्षः प्रतिपक्षः, अन्योन्यं पक्षप्रतिपक्षास्तेषां भावः, परस्परविरुद्ध-
 धर्मोपन्यासस्वस्माद्यथा मत्सरः—सातिशयो विद्यते वेपामतिशयाने “ईनि” इति मत्स-
 5 रिणः प्रकर्षेणोद्यते प्रतिपाद्यते स्वाभ्युपगतोऽर्थ एभिरिति “व्यञ्जनादृषन्” इति धनि
 प्रवादाः शेषदर्शनानि, यथा ते परस्परविरोधान्मत्सरिणः सन्तः पक्षपातिनो, न तथा
 मत्सरी सन् त्वत्समयः पक्षपातीति प्रक्रममेदामावं न पक्षपातीति न विरोधी । सम्य-
 गेति गच्छत्यर्थमिति समयः सङ्केतो, यद्वा सम्यगयन्ति गच्छन्ति जीवादयः पदार्थाः
 स्वरूपप्रतिष्ठामरिमन्निति समयः—सिद्धान्तः “पुंनार्नि घः” । अत्राऽर्थे विशेषणद्वा-
 10 रेण हेतुवैशिष्ट्यमिति निरवधारणा अभिप्रायविशेषाः, सावधारणास्तु दुर्नयाः; समस्तार्-
 थप्रदर्शकं तु प्रमाणमेवं—ते च नैगम १—संग्रह २—व्यवहार ३—श्रुतुप्रध-शब्द ५—
 समभिरूढ ६—एवम्भूता ७ इति सप्त, अविशेषं समत्वेन मन्यमानः । ‘नयास्तव०’
 इति—त्वदीयस्यात्पदचिह्निताः । अभिप्रेतं फलन्ति “लिहादिभ्यः” इति अभिप्रेतं
 फलं येभ्य इति वा अभिप्रेतफला भवन्ति, रसेन पारदेनोपचिद्ध मिश्रिता लोहध-
 15 ताव इव शुल्वादिधातव इव । यत्सत्सादारान् सम्यग्ज्ञानदर्शनचारित्रात्मकमोक्ष-
 मार्गस्य समीपं याताः । आराद्दूरं सर्वपापेभ्यो याता इति वा “कचिद्” इति डे,
 “पृषोदरोदयः” इति साधुत्वाद् । आर्या—गौतमादयः, प्रणता इति प्रणन्तुमारम्भा
 यतो हितैपिणस्ते ॥

- अथ व्याख्यानान्तरेणाऽभिधेयप्रयोजनाभिधानायाऽऽ-अथवा इति, विविक्ता-
 20 नामसाधुत्वविप्रयुक्तानां शब्दानां प्रयोगाच्चवञ्जानं, तद्दारेण च परमपदं भवेद्,
 यत् उक्तं—

“हे एव ब्रह्मणी ज्ञेये, परं चाऽपरमेव च ।

शब्दब्रह्मणि निष्णातः, परं ब्रह्माऽधिगच्छति ॥ १ ॥”

- इति । शब्दब्रह्म शब्दत्वचं तच्च शब्दानुशासनादेश्च ध्यायते, अत्र च शब्दा जमि-
 25 धेयाः, सम्यग्ज्ञानमनन्तरं प्रयोजनं, परम्परं तु परमपदं प्राप्तिरिति ।

१ कतिचिदाद्यर्थे इतिरितिान्ययोपपत्तेरिहायात् । २ उ ५१४ । ३ मातरः । ४ ५-१-४ ।
 ५ ५-१-११२ । ६ ५-१-११० । ७ एतद्विद्यारोऽपवाद-‘नयारतव एवात्यदद्यान्पुना इमे रभोवदिना
 इव लोहपातवः । भवन्तिभिन्नकला यारतवो भवन्तमायाः प्रणता इतिरितिः ४ १ ॥ इति वाचस्पतिसा-
 वंज्ञाभिधेयनापस्तम्बे । ८ ५-१-१०१ । ९ १-१-१५५ ।

यतः शब्दानुशासनात्पदसिद्धिरर्थनिर्णयः तस्मात् तत्त्वज्ञानं तस्माच्च परं श्रेयः ।
सम्बन्धस्त्वभिधेय-प्रयोजनयोः साध्यसाधनभावः । शब्दानुशासनाभिधेययोस्त्व-
भिधानाभिधेयभावः, स च तपोरेवाऽन्तर्भूतत्वात्पृथङ् न दर्शित इति ॥ १-१-२ ॥

‘ लोकात् ’ । १-१-३ ॥ लोकान् आलोकते सर्वभावाननन्तज्ञानोऽ-
स्मिन्निति “ व्यर्जनाद् यच् ” इति षलि, आलोकयते तत्त्वनिश्चया वेति 5
“ भावांश्वर्गः ” इति षवि, लोकोत्ते सर्वपदार्थान् इति “ औच् ” वाऽचि लोकः
तस्माद् “ गर्भे ययः कर्गाभारे ” इति षञ्चमी । ‘ उक्तातिरिक्तानाम् ’
इत्यादि-उक्ताभ्योऽतिरिक्ता उक्तातिरिक्ता अधिकस्तासां पूर्वापरीभूतावयवाक्रिया,
विशेषणं-गुणः । “ सत्त्वे निविद्यतेऽपैति, पृथग्जातिषु दृश्यते । आधेयश्चाऽक्रियाजथ,
सोऽस्तत्त्वप्रकृतिर्गुणः ॥ १ ॥ ” इति वा विशेष्यं-द्रव्यम् । “ आकृतिग्रहणाज्जाति- 10
लिङ्गानां च न सर्वभाक् । सकृदारुपातनिर्वाद्या, गोत्रं च चरणैः सह ॥ १ ॥ ”
इति जातिः । वृत्त्यादिलक्षणः-कालः । अयमियमिदमिति यतस्तत्पुंस्त्रीनपुं-
सकरूपं लिङ्गम् । “ अविकारोऽद्रवं मूर्चं, प्राणिस्थं स्वाङ्गमुच्यते । व्युत्तं च प्राणि-
नस्तत्त-त्रिमं च प्रतिमादिषु ॥ १ ॥ ” इति स्वाङ्गम् । एकाद्यभिधानप्रत्ययहेतुः
संख्या । “ ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं, परिमाणं तु सर्वतः । आयामस्तु प्रमाणं स्यात्, 15
संख्या घाता तु सर्वतः ॥ १ ॥ ” इति परिमाणम् । अपत्यं पुत्रपौत्रादि । क्रिया-
गुणद्रव्यैर्गुणप्रत्ययोक्तव्याप्तुमिच्छा वीप्सा । अदर्शनं लुक् । अष्टादशमेदोऽकारादि-
समुदायोऽवर्णः । आदिशब्दादिवर्णादिपत्रिग्रहः ॥ तथा संवृतस्थाऽप्यकारस्य स्वसंज्ञा-
प्रसिद्धयै विवृतत्वमपीति वैपाकरणाः । तथा संयोगविभागयोरनपेक्ष्य कारणं कर्म-
उत्क्षेपणावक्षेपणाकुञ्चनप्रसारणममनरूपं सा क्रिया, द्रव्याश्रयी गुणो, गुणाश्रयो 20
द्रव्यं, अनुवृत्तप्रत्ययहेतुः-सामान्यं जातिः, परापरादि-प्रत्ययहेतुः कालः, अनुमानं
लिङ्गं, स्वाङ्गारम्भकमवयवरूपं स्वाङ्गं, अष्टमहदादिप्रत्ययहेतुः परिमाणमितिप्रामा-
णिकाः । अत्राऽऽदिशब्दाज्ज्योतिषिकञ्चान्दसादिपत्रिग्रहः ।

‘ परान्नित्यम् ’ इति तथाहि-वनानीत्यादौ “ शेषोऽन्ता० ” इति दीर्घं बाधित्वा
परत्वात् “ नपुंसैकत्व शिः ” इत्येव भवति, तस्मान्नित्यं बलीयः-यथा स्पेन इत्यत्र परमपि 25
गुणं बाधित्वा नित्यत्वाद्दृढं । तथा नित्यादन्तरङ्गं यथाऽऽर्ज्वोष्टि कृते नित्यमपि
गुणं बाधित्वाऽव्याधित्वेनाऽन्तरङ्गत्वाद्यत्वं, तथाऽन्तरङ्गादनवकाशं यथा-गर्ग-

स्याऽपत्यानि यञ् तेषां छात्रा “ दोरीयः ” इत्यतो “ बहुर्ष्वेस्त्रियाम् ” इति यञि लुप्, “ न प्रौग्वितीये० ” इति तन्निषेधश्च प्राप्तुतः परमनवकाशत्वात् “ न प्रौग्वि तीये० ” इत्येव प्रवर्तते ततो मार्गीया इति सिद्धम् । तथा परादन्तरङ्गमपि यथा-सिधेः “ ष्याषापन्चनि० ” इति नेऽपचादस्याद्बलोपं बाधित्वा गुणात्पूर्वं नित्यपरमादृष्टि च कृते 5 परस्वाद्गुणे प्राप्तेऽन्तरङ्गत्वाचं बाधित्वा यत्वं भवति स्योने इति ।

एतासां क्रियादीनां नीयते संदिग्धोऽर्थ [निर्णयपदम्] एभिरिति “ न्वायावा-
याभ्यागोवाव० ” इति निपातनात्, न्यायाः-युक्तयः, तेषां च शास्त्रस्य, “ क्रियांर्धोपातुः ”
“ गुणादस्त्रियां नवा ” “ जातिकौलमुत्पादेनेवा ” “ स्वाङ्गोदेरकृतमित० ” इति ।
“ सख्यानां ष्याम् ” “ परिमार्णोत्तद्धित० ” इति, “ ङसोऽर्त्तये ” “ दीर्घायां ”
10 “ छगस्योदेत्यपदे० ” “ अवर्णस्येर्वर्णा० ” इति, “ इवर्णोदेरेरे स्वेरे० ” इत्यादिकस्य प्रवृत्तये
सिद्धिर्वेदितव्या, ‘ वर्णसमाभ्नायस्य च ’ सिद्धिः । सम्प्रगाम्नायन्तेऽम्पस्वन्ते वर्णा
अस्मादिति “ भाँाकरो ” इति घञि समाभ्नायाः, वर्णानां समाभ्नायाःपाठक्रमः,
स च-अकारादिस्रराः १४ । अं अ। इत्यनुस्वारविसर्गौ २ । अनुस्वारोपलक्षितोऽनु-
नासिको १ । विसर्गोपलक्षितौ जिह्वामूलीयोपध्मानीयो २ । अल्पविषयत्वेन चैषाप्त-
15 पलक्षणं कृतं न तु साक्षात्पाठः । कादिव्यञ्जनानि च ३३ इत्येवं द्विपञ्चाशदक्षरात्मको
लोकप्रसिद्धो मातृकारूपो ज्ञेयो, न ह्यस्माभिर्नूतनोऽञ्जलादिरूपो विधेयः । सर्वश-
प्रणीतकेवलिकादिशास्त्रेषु, एन्द्रेशानादिव्याकरणेषु चाऽचूह्लादिरूपस्याऽप्रसिद्धेः ।
एकस्मिन्नेव च पाणिनिव्याकरणे तस्य प्रसिद्धेः, तथाहि-अइउण्, ऋत्तर्, एओइ,
एऔच, हयवर्त्, लण, अमडणनम्, झमञ्, घडघप्, जङगडङ्, रजकळठय-
20 चटतञ्, कपप्, ज्ञपसर, हल् इति प्रत्याहारः । आदिरन्त्येनेवा सह मध्यवर्णानां
ग्राहक इति । अण्-अइउवर्णाः, अक्-समानाः, एङ्गणः, ऐच् घृद्धिः, अच् स्वराः,
हल् व्यञ्जनानीत्यादि । अर्थ तु क्रमः कष्टमप्यस्ततः प्रसिद्धो वर्णसमाभ्नायः,
प्रसिद्धाथ स्वरादिसंज्ञा असाभिरादवाः । तत्रेति वर्णसमाभ्नाये स्वरादयः प्रस्तूयन्ते ।

‘ औदन्ताः स्वराः ’ । १-१-४ ॥ अत्र औकारेण अरयत्वेन विग्रहमुदायः,
25 अकारादिषुतुर्दशवर्णरूपोऽन्यपदार्थसमाभ्याऽर्थः, अत एवाऽत्र लम्बकर्म इत्यादि-
चतुष्टयसंज्ञानो बहुव्रीहिः, न तु चिःरगुणित्यादिरदतद्वृजसंविधानः । “ प्रभाषो० ” इत्या-

१ १-१-११ । २ १-१-१२ । ३ १-१-१३ । ४ अ. २५८ । ५ रत्नोत्त-एतम् एतम्
एते इत्यादि । ६ १-१-१४ । ७ १-१-१५ । ८ २-१-५० । ९ २-१-१५ । १० १-४-४६ ।
११ १-४-२३ । १२ २-४-२३ । १३ १-१-१८ । १४ ५-४-८० । १५ १-१-११ । १६ १-१-१६ ।
१७ १-१-२१ । १८ ५-१-३८ । १९ ५-४-१०१ ।

दिश्रे सन्ध्यधरग्रहणाच्च हि द्ये " सम्भर्यसूयाकोष० " इत्यादिग्रहादधिकारागतस्य
 स्वरस्येति पदस्यार्थशब्दाद्विक्रमपरिणामेन स्वरस्येति परिणामात् स्वररूपः सन्ध्यधरः
 प्लुतो भवतीति ध्यार्थः । अतद्गुणसंज्ञाने तु औकारस्य स्वरसंज्ञताभावे संख्येयैदे-
 दौदित्येवं क्रियते न तु सन्ध्यधरस्येति । ध्यापकं चाऽत्र, " अष्टं और्नसूशसोः, "
 " आतोणैव औ, " " उर्तं और्विति व्यञ्जनेऽहे " इत्यादि । औकारस्य हि स्वरत्वा- 6
 भावे अष्ट औः इत्यादिश्रेषु " स्वैरे वा " इत्यनेन यलोपो न स्यात् । तकार इति
 उच्चार्यते स्वररूपेण स्त्रीक्रियतेऽनेनेत्युच्चारणं स्वररूपपरिग्रह इति भावः । तपरत्वान्नि-
 र्देशस्य औदित्युक्ते औकारस्य स्वररूपं प्रतीयते, तकाराभावे तु आवन्ता इति
 कृते कषा-प्रतीतिः स्यात् । ननु औदित्युक्तेऽपि " विनेर्षणन्तः " इति सूत्रशब्दात्
 औदन्ता षर्णा इति लप्स्यते, किमन्तग्रहणेनेति ? नैवं, उदात्तादिभेदेनाऽपि 10
 बहुवचनस्य चरितार्थत्वेन औदन्ता अकाराद्या षर्णा इति न लभ्येत, ततो दधि नौः
 इत्यत्र नौशब्दस्य स्वरत्व इकारस्य यत्वे च दध्नौः इत्यनिष्टं रूपं स्यात् ;
 एवं " लदन्ताः समानाः " इत्यत्राऽप्यन्तग्रहणफलं हेयं । न तु लकारः क्लृप्स्य
 एव प्रपुञ्जते, न च लकारस्य स्वरसंज्ञाफलमस्ति, लकारस्य तु प्रयोगोऽपि न काऽपि
 दृश्यते इति ? नैनम्, क्लृप्सः इत्यत्र " अदीर्घाद्विभक्तौ " इति द्वित्वस्य, कन्द्स्त्रिंशसि 15
 इत्यादौ प्लुतेस्य चाऽधिकारागतस्वराश्रितस्य दर्शनात्, * कारानित्यत्र इकारस्य च
 लकारे स्वरं यत्वविधानात्, प्रदेशा इति प्रदिश्यन्ते-ऋथ्यन्ते संज्ञाप्रयोजनानि
 एष्यति " व्यञ्जनादपञ् " इति षत्रि प्रदेशाः प्रयोजनस्थानानि ।

‘ एकद्वित्रिमात्रा ह्रस्वदीर्घप्लुताः ’ । १-१-५ ॥ इति एकेति " सर्वादिभोऽ-
 स्यादौ " इति पुंशब्दावः । मात्रेति निभेपोन्मेपक्रियापरिच्छिन्न उच्चारणकालो मात्रा, 20
 ऐदौतौ चतुर्मात्रावपीत्यन्ये, इति शेषा हि पादाः । अर्धमात्रिकयोरिति, अर्धं मात्रायाः
 अर्धमात्रा साऽस्स्यनयोरिति, " श्रीहोविभ्यस्तौ " इतीके अर्धमात्रिकं तयोः । तितल-
 ष्टप्रमित्यत्र तु विधानबलादोत्तरं न भवति । अन्यैः कालापकाद्यर्धाधिर्षसंज्ञाऽपि कृता
 नास्ति, ततोऽत्र संज्ञाद्वयेऽपि सन्देहः । यद्वा ज आ इत्यादौ क्रमेण ह्रस्वदीर्घसंज्ञा
 च्छा, ए ऐ इत्यादावपि किं तथैवेत्याशङ्क्यापामाह-सन्ध्यधराणां त्वित्यादि । 25

‘ अन्वर्णा नरमी ’ १-१-६ ॥ न विद्यतेऽनर्णो वेष्वादिन्तेषु तेऽनर्णाः, ननु
 संज्ञिसमानाधिकरणत्वेनौदन्ताः स्वरा इतिपन्नामिन इत्येवं बहुवचननिर्देशो युज्यते ?

१ ५-४-८१ । २ १-४-५३ । ३ ४-२-१२० । ४ ४-२-५९ । ५ १-३-२४ ।
 ६ ७-४-११३ । ७ १-१-७ । ८ १-३-१२१ । ९ ७-४-९९ । १० ५-३-१३३ ।
 ११ १-३-९१ । १२ ५-३-५१ ।

उच्यते, चचनभेदेन संज्ञां कुर्वन्नेवं ज्ञापयति यत्र नामिनः कार्यं विधीयते तत्र यदि कार्यात्कार्यां स्वरो न्यूनो भवति तदैव नामिसंज्ञा प्रवर्तते नाऽन्यथा, तेन ग्लायति-ग्लायतीत्यादौ न गुणोऽत एव तत्राऽऽह । ऐकारोपदेशबलात्नामित्वाभावाद्गुणाभाव इति । विशेषणविशेष्यभावस्तु सामान्यविशेष्यभावेन यथा पञ्चादौ पुद्, वेदाः प्रमाण-
5 मिति एवं “ अं अः × क × पशवसाः सिद्ध ” इत्यादावपि द्रष्टव्यं । अत्रोत्तरयोश्च सूत्रयोर्वहुवचनं प्लुतसंग्रहार्थं, नामित्वे च निष्कूल इत्यादौ पत्वं सिद्धं ।

‘ लृदन्ताः समानाः ’ । १-१-७ ॥ उदात्तानुदात्तस्वरितसानुनासिकनिरनुना-सिकभेदादष्टादशधा भिद्यन्तेऽवर्णादियः, तेन सम्यगनिति प्राणितितुल्यस्वप्रतीतिरने-
नेति । समानं तुल्यं मानं परिमाणं परिच्छेदो येषां “ समानस्य घर्मादिषु ” इति सादेशे
10 समानाः परस्परविलक्षणमाकारं विभ्राणा अपीति । अत्राऽनवर्णा इति नाऽनुवर्तते, कादिरित्यादाववर्णस्य समानसंज्ञाफलभूतदीर्घत्वदर्शनात्, तथा कू ऋकारः क्लृक्कार-
रश्चेति द्विधाऽपि कृकार इत्यत्र ऋवर्णस्य समानसंज्ञारत्वे दीर्घत्वं सिद्धम् ।

‘ एऐओऔ सन्ध्यक्षरम् ’ । १-१-८ ॥ न क्षरतीति वा “ ज्वलं ” इति णप्रत्ययस्य विकल्पेन विधानादचि अक्षरं सन्धौ सत्यक्षरं सन्ध्यक्षरं, तथाहि-अवर्णस्ये-
15 वर्णेन सन्धौ एकारः [एकारैकाराम्यामैकारः] अवर्णस्योवर्णेन ओकारः ओकारै-
काराम्यां च औकार इति ।

‘ अं अः अनुस्वार विसर्गौ ’ । १-१-९ ॥ विसृज्यते-विरम्यत इति घञि विसर्गः, कर्मप्रत्ययोपलक्षणं चेदं, तेन विसृष्टो विसर्जनीय इत्यपि संज्ञाद्वयं द्रष्टव्यं ।

‘ कादिर्व्यञ्जनम् ’ । १-१-१० ॥ आदीयते-गृह्यतेऽर्थोऽस्मादित्यादिः, स च
20 सामीप्यव्यवस्थाप्रकारापवेषु वर्तते, तत्र गङ्गादौ घोष इति सामीप्ये, ब्राह्मणादयो वर्णा इति व्यर्वस्थायां, आद्या देवदत्तादय इति प्रकारे, स्तम्भादयो गृहा इत्यर्वेषु, सामीप्यवाचकस्याऽऽदिशब्दस्य ग्रहणे ककारस्य व्यञ्जनसंज्ञान न स्यात्, उपलक्षणस्य कार्येऽनुपयोगात्, यथा-चित्रगुरानीयतामित्युक्ते चित्रगवोपलक्षितः पुमानेवाऽऽ-
नीयते, न तु चित्रा भौरिति; व्यवस्थार्थोऽपि न घटते वर्णसमाम्नापस्य व्यवस्थित-
25 त्वेन व्यभिचारासम्भवः, व्यभिचारे च विशेषणमर्थवदिति हि न्यायः । कादीनां परस्परमत्यन्तवैतद्व्यात् प्रकारार्थोऽपि न घटते । अवयवार्थवृत्तिस्तु संगच्छते-ककार आदिरवयवो यस्य वर्णसमूहापस्य स कादिः, अत एवाऽत्र तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीदिः,

समुदायस्याऽव्यवित्त्वे समवेतत्वाद्यग्भूतावयवत्वेन समुदायप्राधान्यादेकवचनं, संज्ञि-
सामानाधिकरन्धेऽपि स्मृतयः प्रमाणमिति वदाविष्टलिङ्गत्वाद् व्यञ्जनमिति नपुंसकत्वं,
व्यञ्ज्यत्वे-प्रकटीक्रियतेऽर्थोऽनेनेति व्यञ्जनं, स्वराणामर्थप्रकाशने उपकारकं यथा घृषा-
दीन्योदनस्येति व्यञ्जनसादृश्यादन्यर्थं चेदं नामेति । कस्याऽऽदिः क्रादिरिति व्यव-
स्थावाच्यप्यादिशब्दस्तेन स्वराणां न व्यञ्जनसंज्ञा, अनुस्वारविसर्गयोस्तु भवति । 5
ततोऽनुस्वारस्य व्यञ्जनसंज्ञायां संस्कर्ता इत्यादावनुस्वाररूपव्यञ्जनात्परस्य सस्य
“ धुटो धुटि खे वा ” इत्यनेन लुक् सिद्धो, विसर्गस्य तु व्यञ्जनत्वे सुपूर्वस्य दुःख-
यतेः क्विपि णिलुकि सेश लुकि “ पदैस्य ” इति विसर्गरूपसंयोगान्तस्य खस्य लुक्
सिद्धस्ततो विसर्गस्य कस्याऽऽदिरितिव्युत्पत्त्या धुट्त्वे “ धुट्त्वृतीय ” इति स्थान्या-
सन्ने गत्वे सति सुदुग् इति सिद्धम् । 10

‘ अपञ्चमान्तःस्थो धुट् ’ । १-१-११ ॥ धुट्छब्दो विषयनामत्वात्पुंलिङ्गः,
एवमुत्तरत्र धुट्छब्दोऽपि द्रष्टव्यः ।

‘ पञ्चको वर्गः ’ । १-१-१२ ॥ सजातीयसमुदायो वर्गः, स चाऽवर्गकवर्गादि-
भेदेनाऽऽद्या, वर्णसमाम्नाद्ये केवलिकादिशास्त्रेषु च प्रसिद्धः । तत्र च यः पञ्चसंख्य-
त्वेन व्यवस्थितस्तस्येह वर्गसंज्ञेति, अत आह कादिस्थिति । यो य इति संज्ञिनां बहु- 15
त्वाद्गृहीतवीप्सोऽपि पञ्चकशब्दो वीप्सां गमयतीति । घृणोत्यात्मीयमेकत्वेन व्यव-
स्थापयति, “ गर्न्वमि० ” इति मे, वर्गः जात्यपेक्षमेकवचनम् ।

‘ आद्यद्वितीय शपसा अधोपाः ’ । १-१-१३ ॥ इति ध्रुप् इत्यस्य “ भावो-
कर्त्रोः ” इति घञि, ध्रुपृष् “ सुर्वर्ण ” इत्यलि वा घोपः, अविद्यमानो घोपो वेपां
यथाऽनुदरा कन्येति । ननु लाघवार्थं समाहार एव युक्तो यतो मात्रालाघवमप्युत्स- 20
वाय मन्यन्ते वैपाकरणा इत्याह बहुवचनमिति ।

‘ अन्यो घोपवान् ’ । १-१-१४ ॥ घोपो ध्वनिर्विद्यते यस्य स तथा, अन्वर्थता
च तुल्यस्थानास्येत्यत्र दर्शयिष्यते, घोपवानिति जातिनिर्देशः, अधोपापेक्षया चाऽ-
न्यत्वं तेन येषामतिशायी घोपस्तेऽन्यत्वजात्यध्यासिता घोपवन्त इत्यर्थः ।

‘ यरलवा अन्तःस्थाः ’ । १-१-१५ ॥ लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वादिति, वर्ण- 25
विशेषणमप्यन्तस्थाशब्दः स्त्रीलिङ्गो बाहुलकात् शब्दशक्तिस्वामान्याद्बहुत्ववृत्तिश्च
प्राय इति । यरलव इतीति-अर्थवन्धाभावे नामत्वाभावान्न स्यादिः ।

- ‘अं अः × कः पशषसाः शिद्’ १-१-१६ ॥ देशकाललिपिभेदेऽपि रूपाभेदाद्दृष्टान्तमाह-वजाकृतिरिति । वज्रस्येनाऽऽकृतिर्यस्येति स तथा, गजकुम्भयोर्विवाऽऽकृतिर्यस्य सोऽपि तथा, ककारपकारौ चाऽनयोः परदेशस्थानुच्चार्येते, सर्वत्र परसम्भवावेवैतौ मंचतो न स्वतन्त्रौ, नाऽपि पूर्वसम्भवावनुस्वारवदिति । रेफदेशत्वात्कत्व-
- 5 पफसंनिधावेव तयोः प्रयोगादल्पविषयत्वम्, अत एव सत्यपि संज्ञिसामानाधिकरण्येऽल्पीपस्त्वज्ञापनाय श्लिष्टित्येकवचनेन निर्देशः कृतः । अथ कथमनयोर्वर्णत्वम् ? वर्णसामान्याये पाठाभावात्, सत्यं; रेफस्य वर्णत्वात्तयोश्च रेफादेशत्वाद्गणत्वसिद्धिः । न च वर्णदेशत्वेन लोपस्याऽपि वर्णत्वमाशङ्कनीयम्, तस्याऽभावरूपत्वात्; न चाऽभावोभावस्याऽऽश्रयो भवितुमर्हति अतिप्रसङ्गात् । अयमेवाऽर्थो बहुवचनेन द्रव्यते, अनुवा-
- 10 फत्वेन तस्य साधकत्वाभावात् इत्याह-बहुवचनमिति । ननु कथं × कः पयोव्यञ्जनसंज्ञाऽपि-पूर्वेषामस्ति तत्कथं तैः सह न विरोधः ? उच्यते, व्यञ्जनसंज्ञानन्तरमेपां संज्ञाविधानाद् व्यञ्जनसंज्ञाऽपि, यदि या कादिर्ब्यञ्जनमित्यत्राऽऽवृत्त्या फस्याऽऽदियौ-ऽनुस्वारो विसृष्टो वा सोऽपि व्यञ्जनमित्यविरोध इति ।

- ‘तुल्यस्थानास्य प्रयत्नः स्वः’ । १-१-१७ ॥ प्रारो णिजन्ता चुरादावतुलेः
- 15 [चुरादौ तुलेः] तोल्यत्वेऽनयेति “ भिदायैकि ” [इत्यनेन] तुला, अस्पति-क्षिपति वर्णानिनेनेत्यास्यम्; प्रयत्नः उत्साहः । नासिकोष्ठौ चेति व्यस्तावेतौ, समासे तु “ प्राणित्त्वं ” इति समाहारः स्यात् । तर्तीति तालुः “ ऋतुंशुभाविभ्यो रोलथ ” इत्यनेन णिटु प्रत्यये रेफस्य च लृत्वे तालुः । कलपतीपदास्यभावमित्यच्, अल्पाद्यर्थे कपि णके वा कुर्दपरकलके “ अल्पे ” इति कादेशः, काकलक इति संज्ञा यस्य स
- 20 तथा, ग्रीवायामुन्नतप्रदेशः आन्तर इत्यन्तरा भवो “ भवे ” अण इति अन्तर्जातो वा, भवे तु अर्थे “ दिर्गादित्वात्वाः ” स्यात् । स्पृश्यन्ते स्म स्पृष्टा वर्णास्तेषां भावः स्पृष्टता, वर्णानां प्रवृत्तिनिमित्तं स्पृष्टताहेतुत्वात्प्रयत्नोऽपि स्पृष्टता; “ अर्धोदिभ्य ” इति अ प्रत्यये वा प्रयत्नानां संज्ञा इमा यथाकथञ्चिद् व्युत्पाद्यन्ते एषं सर्वत्र । एवमीपत्स्पृष्टतादि । विव्रियन्तेस्म विवृता वर्णास्तेषां भावः, ईषद्वित्रियन्ते स ।
- 25 करणमिति वर्णोत्पत्तिकाले स्थानानां प्रयत्नानां च सहकारि कारणं । सर्वं मूर्खं स्थानमस्य, मुखस्थितानि सर्वाण्यपि स्थानान्यवर्णस्येत्यर्थः । कण्ठतालव्याविति कण्ठतालुनि यवो दे...स[दिहांशाद्यः] समुदायादपि यः । सूक्तं स्थानः इति सूक्तञ्छब्द ओष्ठपर्यन्ते वर्तते । स्पृष्टं करणमिति स्पृश्यन्ते वर्णा अस्मिन्निर्घोणादिके

“ शीरीः ” इत्यादिबहुवचनसामर्थ्यात् किति ते स्पृष्टं स्पृष्टता गुणः, स्पृष्टतानुगतं
 करणं कृतिरुच्चारणप्रकारः; एवमीपरस्पृष्टं करणम् इत्यादावप्युत्तरत्र द्रष्टव्यम् । स्वरेषु
 ए ओ चिष्टततराचिति इत्यत्र विष्टततरताऽतिविष्टततरताऽतिविष्टतततराणां
 प्रयत्नान्तराणां सद्भावात् सप्तधा प्रयत्न इति चक्षुस्सुचितं कथं चतुर्धेत्युक्तं ? सत्यं,
 विष्टततरतादीन्यपि विष्टततया परिगृह्योक्तं चतुर्धेति, विशेषस्य सामान्येऽन्तर्भावात् । 5
 अकारः संवृत इत्यन्ये, अतिसंवृताख्यं पञ्चमं प्रयत्नमन्ये मन्यन्ते, इत्युत्पत्त्यर्थः
 [इत्यर्थः] । अकारं संवृतं शिक्षायामेके पठन्ति, तेनाऽकाराऽऽकारयोर्भिन्नप्रयत्नत्वात्
 स्वसंज्ञा न प्राप्नोति । अतिविष्ट एवाऽत्र प्रतिज्ञापते, प्रयोगे तु संवृत एवाऽसौ स्व-
 रूपेणेत्यन्य इत्युक्तं । सानुनासिकेति नासिकानुगतो यो वर्णधर्मः, सह तेन वर्तते
 यो वर्णः स तथा । निर्गतोऽनुनासिकाद्यः स तथा । स्वरः संजातो येषां ते स्वरिताः । 10
 यथाकथञ्चिद् व्युत्पत्तिः । अनुनासिक इति, अनुनासिको धर्मोऽस्याऽस्तीति
 “ अभ्रादित्वाद्, ” तदर्थैरहितोऽनुनासिक इति, रेफोऽप्यस्याऽस्तीति
 “ अभादित्वाद्, ” तदर्थैरहितोऽनुनासिक इति, रेफोऽप्यस्याऽस्तीति, अन्यवर्णापि-
 क्षया तेषां स्वत्वाभावो रेफस्य रेफः स्वो भवत्येव । एवमूष्मणामपि स्वा न भवन्तीति ।
 ननु वर्णानां तुल्यास्यप्रयत्नत्वे कथं ध्रुतिभेदः ? उच्यते—कालपरिमाणकृतगुणभेदा-
 च्छ्रुतिभेदः तथाहि—यावता कालेनाऽक्ष्ण उन्मेषो निमेषो वा भवति तावत्कालो मात्रा, 15
 मात्राकालो वर्णो मात्रिको, द्विस्तावान् द्विमात्रः, त्रिस्तावान् त्रिमात्रः अर्धमात्राकालं
 व्यञ्जनं, तदिदं वर्णेषु चतुर्विधं कालपरिमाणं भेदकृद् भवति । ते छासन्न इत्यत्रै-
 वैति । आसन्न इत्यत्राऽपि महाप्राणस्पैवाऽवकाशः, अन्येषां च वेदे प्रयोजनम् ।
 श्वासनादाचिन्त्यादि, श्वासादय एव ध्वनिविशेषण नादादय उत्पद्यन्ते, इति युगल-
 केनोक्ताः । बाधुना कोष्ठ इति, कोष्ठे—उदरे, शिक्षामिति शिक्ष्यतेऽस्या इति 20
 “ छेत्रोयुरोव्यञ्जनाद् ” इति अप्रत्यये शिक्षा । संवृतेतिविति संवृत्तिते कण्ठविले
 नादश्चरिसंस्कारादिति नादः प्रयत्नो ध्वनिः शब्दस्त्वयोः संसर्गात् । निब्रह्म इति
 निश्चितो ग्रहः, असन्न—रैविल्यम् । वर्ण[निष्पत्ति]कालभावेति—अल्पस्वरत्वेन
 भावशब्दस्य पूर्वनिपातः । चिष्टतकण्ठा इति—विष्टतो विवाराख्यप्रयत्नेन संस्कार्यः
 कण्ठो येषां ते तथा । अघोषा इति—अघोषताख्यप्रयत्नेन संस्कार्यः । घोषयन्त 25
 इति—घोषवचाप्रयत्नेन संस्कार्यः । अरुक् श्येततीति रुजे रुचेर्वा कर्त्रभावे वा किम् ।

‘स्यौजस्मरौ’ । १-१-१८ ॥ त्रयी त्रयीति—भवनक्रियायां वीप्ता, विशेषणार्था
 इति विशेषणं विशेषो—व्यवच्छेद इति यावत् तत्प्रयोजना इत्यर्थः, बहुवचनमिति—

‘अं अः × क × पशपसाः शिट्’ १-१-१६ ॥ देशकाललिपिभेदेऽपि रूपामे-
 दाद्दृष्टान्तमाह—वज्रकृतिरिति । वज्रस्येवाऽऽकृतिर्यस्येति स तथा, गजकुम्भयोर्वा-
 ऽऽकृतिर्यस्य सोऽपि तथा, ककारपकारौ चाऽनयोः परदेशस्थावुच्चार्यते, सर्वत्र परस-
 5 म्बद्धावेवैतौ भवतो न स्वतन्त्रौ, नाऽपि पूर्वसम्बद्धावनुस्वारवदिति । रेफदेशत्वात्कल-
 प्यीयस्त्वज्ञापनाय शिडित्येकवचनेन निर्देशः कृतः । अथ कथमनयोर्वर्णत्वम् ? वर्ण-
 समाप्त्याये पाठाभावात्, सत्यं; रेफस्य वर्णत्वात्तयोश्च रेफादेशस्याद्वर्णत्वसिद्धिः । न च
 वर्णादेशत्वेन लोपस्याऽपि वर्णत्वमाशङ्कनीयम्, तस्याऽभावरूपत्वात्; न चाऽभावो-
 भावस्याऽऽश्रयो भवितुमर्हति अतिप्रसङ्गात् । अयमेवाऽर्थो बहुवचनेन द्रुचपते, अनुवा-
 10 कत्वेन तस्य साधकत्वाभावात् इत्याह—बहुवचनमिति । ननु कथं × क × पयोव्यञ्जन-
 संज्ञाऽपि—पूर्वेषामस्ति तत्कथं तैः सह न विरोधः ? उच्यते, व्यञ्जनसंज्ञानन्तरमेपां
 संज्ञाविधानाद् व्यञ्जनसंज्ञाऽपि, यदि वा कादिव्यञ्जनमित्यत्राऽऽश्रया कस्याऽऽदिपौ-
 ऽनुस्वारो विसृष्टो वा सोऽपि व्यञ्जनमित्यविरोध इति ।

‘तुल्यस्थानास्य प्रयत्नः स्वः’ । १-१-१७ ॥ प्रायो जिजन्ता चुरादावतुलेः
 15 [चुरादौ तुलेः] तोल्यतेऽनयेति “ भिदाथैठि ” [इत्यनेन] तुला, अस्यति—लिपति
 वर्णाननेनेत्यास्यम्; प्रयत्नः उत्साहः । नासिकोष्ठौ चेति व्यस्तावेतौ, समासे
 तु “ प्राणित्थै० ” इति समाहारः स्यात् । तर्त्तीति तालुः “ ऋदृशृभ्रादिभ्यो रोलञ्च ”
 इत्यनेन णिदु प्रत्यये रेफस्य च लृत्वे तालुः । कलयतीपदास्यभावमित्यच्, अल्पाद्यर्थे
 कपि णके वा कुईपस्कलके “ अल्पे ” इति कादेशः, काकलक इति संज्ञा यस्य स
 20 तथा, ग्रीवायामुच्चतप्रदेशः आन्तर इत्यन्तरा भवो “ भवे ” अण इति अन्तर्जातो
 वा, भवे तु अर्थे “ दिर्गादित्वाद्यः ” स्यात् । स्पृश्यन्ते स्म स्पृष्टा वर्णास्तेषां भावः
 स्पृष्टता, वर्णानां प्रवृत्तिनिमित्तं स्पृष्टताहेतुत्वात्प्रयत्नोऽपि स्पृष्टता; “ अघ्रादिभ्य ”
 इति अ प्रत्यये वा प्रयत्नानां संज्ञा इमा यथाकथञ्चिद् व्युत्पाद्यन्ते एवं सर्वत्र ।
 एवमीपत्स्पृष्टतादि । विव्रियन्तेस्म विष्टता वर्णास्तेषां भावः, ईपद्विव्रियन्ते स ।
 25 करणमिति वर्णोत्पत्तिकाले स्थानानां प्रयत्नानां च सहकारि कारणं । सर्वं सुखं
 स्थानमस्य, सुखस्थितानि सर्वाण्यपि स्थानान्यवर्णस्येत्यर्थः । कण्ठतालव्याविति
 कण्ठतालुनि भवौ दे...स[दिहांशाद्यः] समुदायादपि यः । सृकः स्थानः इति सृकन्-
 शब्द ओष्ठपर्यन्ते वर्तते । स्पृष्टं करणमिति स्पृश्यन्ते वर्णा अस्मिन्नित्यौणादिके

“ क्षीरीः ” इत्यादिबहुवचनमाभ्यां कृति ते स्पृष्टं स्पृष्टता गुणः, स्पृष्टतानुगतं
 करणं कृतिरुच्चारणप्रकारः; एतमीपत्स्पृष्टं करणम् इत्यादावप्युच्चारणं स्पृष्टम् । स्वरेण
 ए ओ विघृततरायिति इत्यत्र विघृततरताऽतिविघृततरताऽतिविघृततरतारूपार्णां
 प्रयत्नान्तराणां सद्भावात् मन्थया प्रयत्न इति वक्तुमुचितं कथं चतुर्थेत्युक्तं ? गत्यं,
 विघृततरतादीन्यपि विघृततया परिशुद्धोक्तं चतुर्थेति, विशेषस्य सामान्येऽन्तर्भावात् । 5
 अकारः संघृत इत्यन्वये, अतिसंघृताख्यं पञ्चमं प्रयत्नमन्वये मन्यन्ते, इत्युत्पत्त्यर्थः
 [इत्यर्थः] । अकारं संघृतं शिथोपामेके पठन्ति, तेनाऽकाराऽऽकारयोर्भिन्नप्रयत्नत्वान्
 स्वरसंज्ञा न प्राप्नोति । अतिविघृत एवाऽत्र प्रतिग्रायते, प्रयोगे तु संघृत एवाऽग्नी स्वर-
 रूपेणेत्यन्य इत्युक्तं । सानुनासिकेति नासिकानुगतो यो वर्णधर्मः, गह्र तेन वर्तते
 यो वर्णः स तथा । निर्गतोऽनुनासिकाद्यः स तथा । स्वरः संजातो येषां ते स्वरिताः । 10
 यथाकथञ्चिद् व्युत्पत्तिः । अनुनासिक इति, अनुनासिको धर्मोऽस्याऽस्तीति
 “ अघ्रादित्वात्, ” तद्धर्मरहितोऽनुनासिक इति, रेफोऽप्यनासिक इत्यति, अन्यवर्णापे-
 क्षया तेषां स्वरत्वामात्रो रेफस्य रेफः स्यो भवत्येव । एवमूष्मणामपि स्या न भवन्तीति ।
 ननु वर्णानां तुल्यास्यप्रयत्नत्वे कथं श्रुतिभेदः ? उच्यते—कालपरिमाणकृतगुणभेदा-
 च्छ्रुतिभेदः तथाहि—यावता कालेनाऽक्ष्ण उन्मेषो निमेषो वा भवति तावत्कालो मात्रा, 15
 मात्राकालो वर्णो मात्रिको, द्विस्तावान् द्विमात्रः, त्रिस्तावान् त्रिमात्रः अर्धमात्राकालं
 व्यञ्जनं, तदिदं वर्णेषु चतुर्विधं कालपरिमाणं भेदकृद् भवति । ते एवासन्न इत्यत्रै-
 चैति । आसन्न इत्यत्राऽपि महाप्राणस्यैवाऽवकाशा, अन्येषां च वेदे प्रयोजनम् ।
 श्वासनादादित्यादि, श्वासादय एव घनिविशेषण नादादय उत्पद्यन्ते, इति युगल-
 केनोक्ताः । वायुना फोष्ठ इति, फोष्ठे—उदरे, शिक्षामिति शिक्ष्यतेऽस्या इति 20
 “ केठोगुरोर्व्यञ्जनाद् ” इति अप्रत्यये शिवा । संघृतेत्यति संघृति कण्ठध्वने
 नादध्वनिसंसर्गादिति नादः प्रयत्नो घनिः शब्दस्तयोः संसर्गात् । निघ्रह इति
 निश्चितो ग्रहः, असन्न—श्रेयित्यम् । वर्णो [निष्पत्ति] कालभावेति—अल्पव्यस्त्वेन
 भावशब्दस्य पूर्वनिपातः । विघृतारुण्डा इति—विघृतो विनाशव्यप्रयत्नेन संस्कार्यः
 कण्ठो येषां ते तथा । अघोषा इति—अघोषताव्यप्रयत्नेन संस्कार्याः । घोषवन्त 25
 इति—घोषवत्ताव्यप्रयत्नेन संस्कार्याः । अरुद् व्योततीति रुजे रूपेणां कर्मभावे वा क्विप् ।

‘स्वौजसमौ’ । १-१-१८ ॥ त्रयी त्रयीति—भवनक्रियायां वीप्सा, विशेषणार्था
 इति विशेषणं विशेषो—व्यवच्छेद इति याम् तत्प्रयोजना इत्यर्थः, बहुवचनमिति—

तदादेशास्तद्भवन्तीति न्यायात् साध्यसिद्धिर्भविष्यति किं बहुवचनेन ? सत्यं, न्यायं
विनाऽपीत्थं साधितं, इयं हि महती शक्तिर्यत्परिभाषां न्यायांश्च विना साध्यत इति ।

‘स्यादिर्विभक्तिः’ । १-१-१९ ॥ विभज्यन्ते विभागशः प्रकाश्यन्ते कर्तृकर्मा-
दयोऽर्था अनयेति “श्चादिभ्यः” इति क्तिः । अनुबध्यते कार्यार्थेषुपदिश्यत इत्यनु-
5 बन्ध । इत उत्सृष्टः-त्यक्तोऽनुबन्धो येन यस्य वा स तथा तस्य । व्यवस्थावाचीति
तेम ये यदनुबन्धा यावन्तो विभक्तिसंज्ञायां पूर्वाचार्यैर्बन्धास्थापितास्त एव तदनु-
बन्धा एव तावन्त एवाऽनुगृह्यन्त इति ।

‘तदन्तं पदम्’ । १-१-२० ॥ पद्यते-गम्यते कारकसंसृष्टोऽर्थोऽनेनेति पदं
“वैपौष्यः” इत्यल् । नन्वन्तग्रहणं किमर्थं ? सत्यं, न चाऽसत्यन्तग्रहणे सा पदमिति
10 कृते स्यादेरेव पदसंज्ञा स्यात्तत्रश्चाऽग्निष्वित्यादौ पदमध्ये विधीयमानं पत्वं पदादौ न
स्यादिति वाच्यम्, “प्रत्ययः प्रकृत्यादेः” इति परिभाषया तदन्तविधेर्लब्धत्वादिति ?
सत्यं, पदसंज्ञायामन्तग्रहणमन्यत्र संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणेन तदन्तप्रतिषेधार्थं, अ-
न्यथा “प्रत्ययः प्रकृत्यादेः” इति परिभाषया स्याद्यन्तस्य विभक्तिसंज्ञा स्यात्,
तस्यां च सत्यां काष्ठगृहं युष्मत्पुत्राणामित्यादौ काष्ठशब्दस्य गृहमिति विभक्त्या
15 पदत्वे ततः परस्य युष्मदः स्थाने पुत्राणामिति विभक्त्या सह वसादेशः स्यादित्य-
विष्याप्तिः, ददाति नः शास्त्रमित्यादौ च ददातीत्यादेर्विभक्तिसंज्ञकत्वेन पदामावा-
हम् न स्यादित्यन्याप्तिरिति ते मा भूवामित्यन्तग्रहणम् ।

‘नामसिदध्यञ्जने’ । १-१-२१ ॥ नमति धातवे इति, नमति प्रदीमावं
गच्छत्यर्थं प्रति इति, “शास्त्रेनात्मन्” इति निपातनात्प्रामशब्दः साधुः । वेति विशि-
20 ष्टार्थप्रतीतिं जनयतीति विः, “नीवीप्रेहभ्यो” ङिदिति ङिड् इः । ऊर्णापुरिति-अत्र
पदत्वात् “अवर्णैर्बर्णस्य” इत्यनेन आलोपो न भवति, तत्र “तोऽर्षदस्य” इत्यतोऽप-
दस्येत्यधिकारागमनात् । दत्त्वमिति-पश्यतीति दर्शनमिति-दृश्यतेऽनयेति वा किपि
दृश् । यज्वेति-इष्टवान् यज्वा “सुर्धजो ङनिष्” । ननु नामसिदध्यञ्जने इत्येव क्रियतां
किं य वर्जनेन ? न च वाच्यतीत्यादावपि पदसंज्ञाप्राप्तिरिति वाच्यं, यतो व्यञ्जनेना-
25 राऽनेनैव राजीयतीत्यादौ पदत्वे सिद्धे “नं क्वं” इति छत्रं निपमद्यत्रतया व्याख्या-
स्यते, नकारान्तमेव क्यप्रत्यये पदसंज्ञं भवति नाऽन्यदिति, नान्तं क्यप्रत्यय एव पदं
न प्रत्ययान्तर इति विपरीतनियमोऽपि कथं न भवति ? तथा च राज्ञा सीमेत्यादा-

वपि पदत्वं न स्यादिति चेत् तन्न “ युर्वागच्छति ” इत्यादिनिर्देशात्, सत्यं, यवर्जन-
भावे सत्सु साधु सत्यमित्यादिषु नामसिद्धिदिति पदसंज्ञा स्यादित्येतदर्थं यवर्जनमिति ।
राजतेत्यादि, सौधुतमित्यादौ नियमस्य चरितार्थत्वात् पयोम्यामित्यादौ चाऽऽव्य-
ञ्जनमित्यस्य राजतादृक्त्वमित्यत्रोभयप्राप्तौ “ स्पर्धे परम् ” इति न्यायाद् व्यञ्जना-
श्रितं पदत्वं भवति ।

5

‘ नं क्ये ’ । १-१-२२ ॥ चर्मायतीति चर्मणः प्रागतचत्वात्सम्भवाद् व्यर्थामावे
क्यरूपं न प्राप्नोतीति तद्दृष्टेर्चर्मन्शब्दात्प्रत्ययः । अचर्मवान् चर्मवान् भवतीति,
यथा निद्रायतीत्यादि । अयितीति-अन्तर्वर्तिन्या विभक्त्या “ तदन्तं पदम् ” इति
पदत्वं प्राप्तं तत्सित्येवेति नियमेनाऽपोदितमपि व्यञ्जन इत्यंशेन पुनः प्रथमतः, ततोऽ-
यिति प्रतिषेधेन प्रतिपिद्धमनेन प्रतिप्रथयते ।

10

‘ नस्तं मत्त्वर्थे ’ । १-१-२३ ॥ मत्तुर्मत्वर्थोऽर्थो यस्येति सामानाधिकरणो बहु-
व्रीहिः । यद्योऽप्ये मुखमस्येत्युद्भूतं इत्यत्र, नहि प्राणी प्राग्वन्तरस्य साक्षान्मुखं भव-
तीति सामर्थ्यात्सादृश्यप्रतीतिः, समग्रेण चोऽप्ये सह सादृश्याभावादुद्भूतशब्दोऽव्ययवे
वर्तते, मुखेनैव मुखसादृश्यं प्रसिद्धमिति सामर्थ्यान्मुखमिव मुखमस्येत्यर्थोऽवतिष्ठते,
एवमिहाऽर्थेन मत्तुशब्दस्याऽर्थेन सामानाधिकरण्यमनुपपद्यमानं मत्तुशब्दं मत्वर्थवृत्ति
गमयतीत्युक्ते मतोरपि । मत्तुशब्दस्याऽपि मत्वर्थाव्यभिचारान्मत्वर्थेन ग्रहणमिति ।
पेचुष्मानिति-“ स्थानीर्वाऽवर्णविधौ ” इति न्यायेनाऽपदसंज्ञस्याऽऽदेशोऽप्यपद-
मित्युपादेशे कृते सन्तत्वाभावेऽपदत्वाद् “ घुटस्तेतीयः ” इति पस्य डत्वं न भवति ।

15

‘ मनुर्नभोङ्घिरोवति ’ । १-१-२४ ॥ इति शब्दः सान्त उकारान्तमनुशब्दव-
त्प्रज्ञापतौ वर्धते, न मातीति असित्यसि “ नखादयः ” इति नखादित्वाद्, मसम-
र्जनदीप्त्योरित्यस्य मसेर्नभमस्तीति क्विपि नभ्यतीत्यसि वा नभः-भावणः, नभ
आकाशं तद्भ्रमस्वत् अयं शब्दः पाणिनीये शाकटायने च छान्दसो निर्णीतः, परं लोक-
प्रसिद्ध्या शाकटायन एतदर्थं सूत्रं चकार, ततो लौकिकप्रयोगो नभोवदिति द्रष्टव्यः ।

20

‘ घृत्पन्तोऽसपे ’ । १-१-२५ ॥ वर्तनं-घृत्तिः क्तिःवर्तनव्यापारवतीत्यर्थः,
वर्तनं त्ववयवार्थापेक्षया परस्य समुदायार्थस्य प्रतिपादनं, यद्वा वर्तिपीठ परार्थमभि-
धेयादित्याशास्यमाना घृत्तिः कर्तरि विक्र, यद्वा वर्तन्ते स्वार्थपरित्यागेन पदान्पत्रे-
त्याधारे क्तौ घृत्तिः पदसमुदायादिरूपा, सा त्रेधा-समीप्तघृत्तिः, तद्विवांन्तघृत्तिः,

25

- नामर्थात्तुङ्घतिश्चेति; राजपुङ्खे, औपगर्वे, पुत्रकौम्भयीत्यादि । परार्थाभिधानमिति-
 अवयवार्थापेक्षया परोऽर्थः, समुदायार्थो यद्वाऽवयवपदापेक्षया समुदायः परमदिव-
 लक्षणः परः तस्याऽर्थस्तस्याऽभिधानम् । अनेकार्थत्वात्परार्थाभिधानेऽपि वृचिशब्दः ।
 अवसानमिति अवसीयतेऽस्मिन्नित्यवसानम् । लीड इति लिहौ क्विप्, ध्रुनो लिहौ
 5 श्वलिहौ, "पृथ्व्ययत्नाच्छेपे" इति समास इति कर्तव्यं, न तु शानं लीड इति;
 यत्तस्मिन् कृते "गविकारकः" इति क्विचन्तेन लिह् इत्यनेन समासे सति लिह्
 इत्यस्याऽविभक्त्यन्तत्वेन पदत्वप्राप्तिरेव नाऽस्तीति । राजचागिति-अत्राऽन्तग्रह-
 णात्पूर्वस्य पदत्वे सति न लोपः, तथाऽवयवाभिव्यक्त्यप्रतिषेधेऽपि समुदायविभ-
 क्त्याभित् पदत्वमस्तीति कत्वं बभूवेति । चाकृत्यक्षुच इति-अत्र बाहुल्यन्दापेक्षया
 10 त्वक्छन्दो वृत्त्यन्त इति परस्याऽऽशय इति । चाकृत्यचमिति-अत्र समामान्ते
 कृते वृत्तिरकारान्ता भवति, न तत्र त्वगिति वृत्त्यन्तः ततो "वृत्त्यन्तेऽन्ते" इति
 पदत्वप्रतिषेधस्त्वचो न प्राप्नोति, समाधच-उच्यत इत्यादिना अपमर्थः समायाता-
 मासान्तो विधीयमानस्तस्मैवाऽन्तत्वं व्याहन्ति, न तु उदयवयस्य त्वचः तस्य
 समासावयवत्वात् । नहि समुदायस्याऽवयवोऽवयवस्याऽवयवो भवति । यदन्ते
 15 व्याख्या-समासशब्देन समासावयवोऽभिधीयते, ततः समामान्तानामारयवाश्चचः
 समासान्तो विधीयत इति, भवत्ववृत्त्यन्तत्वं त्वचस्तथापि मित्पेवेति नियमेन
 पदत्वं निवर्तत इति भावः । अथवा समामान्तरः समामान्तो विधीयते ततः
 स्यादेः पूर्वस्त्वच एव परो भवतीत्यस्तु अवृत्त्यन्तत्वं त्वचः तत्र च पदत्वप्राप्तिरेव
 नाऽस्तीति कत्वामाच इति । ममास शब्दस्तु लक्ष्यरताम् क्वचित्त्वमामारपरं
 20 क्वचित्त्वमासं चाऽऽहेति । दधिसेगिति-सिञ्चतीति विप् ततो दध्नः सेरु इत्येव
 कार्यं, दधि सिञ्चतीति तु न, यतः 'सोऽपदास्तिचेषिच नेप्पत' इति न्यायः । मनु
 बहुमर्षिषा दीर्घाप्पुपेत्पादौ अगद इति यननत्पदस्यत्पराभावे मस्य एव न
 प्राप्नोतीति ? उच्यते, "व्याजो र्णाम्" इत्यत्र द्विगकारपाठो वृत्त्यन्तोऽन्ते न
 पदमित्येवं, नबृहस्पस्य प्रकृतार्थगमरत्वेन, न न मपे पदमपि तु पदमेवेत्प्राप्त्याऽपि
 25 पदमंशा मस्य पत्वे भवतीति । अग्निनादित्यादौ पदादित्यादेव मस्य पाठमासाभि-
 र्थकः मन् श्रावयति नत्रा निर्दिष्टं पदत्वं मस्य पत्वेऽस्ति, यतो बहुमर्षिष्यादाऽन्ते
 स्थितस्य मस्य पत्वे न पदमंशा, आदिस्परस्य तु मस्य एव दधिमेतिपादौ पदमंशेति ।

'सपिद्रोपणामागपात पाङ्गम्' । १-१-२६ ॥ आम्पापदेम द्विपा
 प्रपानन्वेन माम्पापामिपापिपपा पेटाम्पावम् । यत्र द्विपापदं कर्तारि तत्र कर्ता

- विधानसाम्प्रदायैव न लुप्तं न भविष्यति, किं विभक्तिवर्जनेनेति ? सत्यं, काँस्कान् इत्य
 “ शंसोऽता० ” इति न विधानं चरितार्थमित्यन्यत्र नलोपः स्यादिति । ननु साधु
 ब्रूत इत्यत्र विभक्त्यन्तत्वादेव नामत्वं न भविष्यति, किं वाक्यवर्जनेन ? स
 “ प्रत्ययः प्रकृत्यादेः ” इति परिमाणया ब्रूधातोरेव विभक्त्यन्तत्वं, न तु समग्रवाच
 5 स्प, ततो वाक्यस्य नामत्वे साधुर्धर्मं ब्रूत इत्येवंरूपाद्वाक्याद्विभक्तावतिष्ठरूपप्रस
 इति । समासादेर्भवत्येवेति-अन्यथा हि अर्थवच्छब्दस्य नामत्वे विधीयमानेऽर्थव
 त्समुदायरूपस्य वाक्यस्य प्रसङ्ग एव नाऽस्ति, किं वाक्यवर्जनेन ? ततश्चतदे
 वाक्यवर्जनेन घोषयति, समासादेः समुदायस्य भवत्येवेति । नन्वधातुविभक्तीत्य
 पर्युदासाश्रयणादर्थवत्त एव नामत्वं भविष्यति, नाऽर्थोऽर्थवदित्यनेन, सत्यं; अर्थवदि
 10 संज्ञिनिर्देशार्थं पर्युदासाश्रयणे हि केन धर्मेण सादृश्यमाश्रीयत इत्यप्रतिपत्तिः स्यात्
 ततश्चाऽनर्थकानामपि धर्मान्तरेण सदृशत्वे नामसंज्ञाप्रसङ्ग इत्याह-अर्थवदिति
 अन्युत्पत्तिपक्षाश्रयणे वन इत्यादेः अखण्डस्वैवाऽर्थवत्त्वं, न तु तदवयवार्थस्य वन
 इत्यादेर्नान्तस्येति, व्युत्पत्तिपक्षे तु धात्वर्थेनाऽर्थवत्त्वायामपि धातुद्वारेणैव वर्जनसि-
 द्विरिति । ननु गौरिति वक्तव्ये शक्तिवैकल्याद्गो इति केनचिदुक्तं तत्समीपवर्ती च
 15 तदुक्तमपरेण पृष्ठः सन् अनुकरोति तदा तदनुकरणस्य नामसंज्ञा स्याद्वा नवेत्याह-
 यदेत्यादि-अनुकाऽर्थेणेति-वर्णावलीरूपेणेत्यर्थः ।

- ‘ पुंस्त्रियोः स्यमौजम् ’ । १-१-२९ ॥ अलौकिकोऽयं निर्देशः, अन्यथा पुमांश्च
 स्त्री चेति कृतेऽर्थत्वाद् स्त्रीशब्दस्य प्राङ्निपाते “ स्त्रियाः पुंसो द्वन्द्वान् ” इति समामान्ते
 च स्त्रीपुंसयोरिति स्यात्, अनेन चैतद् ज्ञाप्यते क्वचिदलौकिकोऽपि निर्देशो भवतीति ।
 20 स्यमौजसिति-अत्र व्यतिक्रमनिर्देश एवाऽऽश्रुत्या औकारद्वयग्रहणं साधयति, तथाहि-
 अम् च औश्च अमौ, उतः सिश्च अमौ च जम् चेति कृतेऽम्नहचस्तिरस्य द्वितीया-
 द्विवचनस्य ग्रहः, आश्रुत्या तु व्याख्यानाने औश्च जम् च औजम्, सिश्च अम् च औजम्
 चेति कृते जम् साहचर्यात्प्रथमाद्विवचनस्य ग्रहः, एकशेषो वा क्रियते, औश्च औश्च
 आवौ, उतः सिश्च अम् च आवौ च जम् च उच्येति, इत्याह-औरिति ।
 25 ‘ स्वरादयोऽप्यमम् ’ । १-१-३० ॥ “ छायेव या स्वर्जलधेर्जलेषु ” इत्यस्य पश्चात्

“ सप्तुः सदाऽभ्यासगृहीतशील-विज्ञानमम्पत्प्रसरस्य गीमा,

अदृश्यताऽऽर्शवत्तामलेषु ॥ ” इति पादप्रथमं द्रष्टव्यम् ।

अत्युच्चैःसाविति—ननु पूर्वपदमप्यत्राऽव्ययं ततस्तत्सम्बन्धित्वात्तुष्प्राप्नोतीति ? सत्यं, अतिक्रान्तेऽर्थे लिङ्गसंख्यायोगादतिशब्दः सत्त्वे वर्तते इति नाऽव्ययम् । “ अ-
तिरतिक्रमे च ” इत्यत्र बाहुलकात्समासाभावेऽतिस्तुत्वेत्यादौ क्रिया [संबद्धस्य]
शब्दस्याऽतिशब्दस्य द्योतकत्वमेवेति । परमनीचैः इत्यादौ, अत्र तुशब्दो विशेष-
णार्थः, पूर्वस्माद्विशेषं द्योतयति तेन किं सिद्धम् ? यत्राऽनुपसर्जनस्वराद्यन्तो भवति 5
तत्राऽव्ययवः समुदायश्चोभयमप्यव्ययं भवत्येव, समासस्योत्तरपदार्थप्रधानत्वात् ।
अन्वर्थसंज्ञेति—अनुगतोऽर्थेन, अर्थमनुगता वा, अनुगतोऽर्थो यस्या इति चाऽन्वर्था,
सा चाऽसौ संज्ञेति । कारकविभक्तीति—विभक्तयो चचनानि । विभक्तिष्विति—विभ-
क्त्यर्थेषु कारकेष्विति—यावत् । ननु भवत्त्वेन तथापि संज्ञाविधौ तदन्तप्रतिषेधस्य
ज्ञापितत्वात्, “ ग्रहणयता नाम्ना न तदन्तविधिः ” इति प्रतिषेधाच्च कथं परमोच्चै- 10
रित्यादौ तदन्तस्याऽव्ययसंज्ञेत्याह—अन्वर्थीश्रयणे चेत्यादि । न व्येति न नानात्वं
गच्छति सत्त्वधर्मान्न शृङ्गातीत्यन्वर्थसिद्धिः । अयमर्थो यदन्वर्थसंज्ञाकरणाद्वितीयम-
व्ययमित्युपस्थापितं तद् विशेष्यत्वेन विज्ञायते तस्य स्वरादीतिविशेषणत्वेन, ततश्च
“ विशेषणमन्तः ” इति न्यायाच्चदन्तविज्ञानात्केवलस्य तु व्यपदेशिवद्भावात्परमोच्चै-
रित्यादावप्यव्ययसंज्ञा विज्ञायत इत्यर्थः । यदव्ययमक्षयं शब्दरूपं, किं विशिष्टम् ? 15
स्वरादि स्वराद्यं तदव्ययसंज्ञं भवतीति च सूत्रार्थः समजनि । सद्युत्-मेव्यकाले
[अधोभागे], अस्तम्—नाशे यथाऽस्तं गतः—सवितेति, दिवा—दिने, दीपा—रात्रौ पर्यु-
पिते च, योम्—वैपयिकं सुखम्, मयम्—सुखम्, विहायसा—खम्, रुदेः “ वृत्तं तन्निव-
न्वविन्वः ” इति बहुवचनार्थप्रत्ययेऽसागमे च रोदसी—द्यावाभूमी, ॐ—प्रणवा-
भ्युपगमादौ, भूम्—भूमिः, भुवम्—अन्तरिक्षम्, समपा निकषा च सामीप्ये, अन्तं 20
रातीति आप्रत्ययेऽन्तरा—विमर्शे मध्ये चाऽऽव्ययप्रधाने, बहिः—बहिर्भूते बहिष्ते च,
असाम्प्रतं—अयुक्तम्, विस्मितार्थाददः पराद्घातेर्निदित्याप्रत्यये अद्धा—अशंसये, अत्तैः
“ शीरी० ” इति किति ते गणपाठान्मान्तत्वे, अतं—शुद्धौ, अस्तेः “ शिक्तयोःसाव्य० ”
इति निपातनात् ये यत्रादेशे गणपाठान्मागमे, सत्यं—प्रश्नप्रतिषेधयोः, इत्पूर्वाद्घाते-
र्वित्याकारे इद्धा—प्राकाश्ये, मुधा—निर्निमित्तप्रीतिकरणयोः, मिथो—रहःसहार्थयोः, 25
मिथ—स्वाङ्गे, मिथः—विजनविभोगेतरं नराद्यैः, मिथुस्—सङ्गमे, मिथुनं—युग्मम् निपा-
तनान्मान्तत्वं, अनिशं—अनवच्छेदः, मद्भु—शीघ्रं, झटि—संघाते इत्यतः “ प्लुतावजि ”
इत्यादिवहुवचनाच्चिप्रत्यये बाहुलकादिटि च, झटिति—शीघ्राथं, सामि—अर्थे, साचि-

- वक्रत्वे, विष्वक्-समन्तात्, अन्वक्-पश्चात्, ताज्ज्राक्साक् इति त्रयः शब्दा
 त्यजिद्रवतिस्रवतीनां " द्रागादयः " इति निपातनात्सिद्धाः शीमाथं, क्रवक्-
 शीमानृतसामीप्यलाभेषु, धिकादयश्चत्वारो द्रागादित्वात्, हिहृक्-वियोगे, द्योक्-
 शीप्रसम्प्रत्यर्थयोः, मनाग्-ईषदप्राप्तयोः, अरं-शीप्रमत्पर्यं वा, परं-मनागिष्टे, परं
 5 किन्तु, तिरस्-अन्तर्हीवज्ञा तिर्यग्भावेषु, मनस्-चित्तं, नमस्-प्रणामे, भूयस्-वारं
 वारम्, प्रायस्-बाहुल्पेन, प्रबाहु-अध्वर्यो अस्थैव गणपाठान्मान्तत्वे प्रबाहुक्-
 अत्यर्थं, प्रबाहुकं-अत्यर्थं समकालं च, आर्य-प्रीतिसम्बोधने पापाहिरते च,
 हलं-सीरं, आर्यहलं-विशिष्टं सीरं बलात्कारश्च, बलवत्-अत्यर्थं, ऋते-वियोगे
 विना च, सम्पूर्वात्पदेः पदिपठीति इ प्रत्यये गणपाठात्समो मलोपे सपादि,
 10 साक्षात्-प्रत्यक्षदुल्ययोः, सत्-परित्राणे, प्रशाम्-प्रशामके, सनात्-चिरन्तने,
 सनत्-हिंसायां, नाना-पृथग्भावे, विना-योगप्रतिषेधे, सहमा-अतर्किते, युगपत्-
 क्रियासममिहारे सहायं च, उपांशु-रहस्यशनकैर्वचने च, पुरतेसादयः ३ प्रथमे
 पुरोऽर्थे च, शश्वत्-नित्ये, पुनः-पुनरर्थे च, यः शश्वद्वक्तिकृशिक्षित इति कृपूर्वादिदेः
 क्विपि कुवित्-योगप्रशंसस्तिमावेपुःइति स्वरादयः । इतिशब्द-एवं प्रकारार्थः, एवं
 15 प्रकाराः स्वरादयो गृह्यन्ते न स्वेतावन्त इत्यर्थः, यतः—

"इत्यन्त इति संख्यानां, निपातानां न विद्यते । प्रयोजनवशादेते, निपाल्यन्ते पदे पदे ॥१॥"

- आकृतिगणार्थमिति—आक्रियतेऽनघेत्याकृतिर्वर्णिकतस्या गणस्तदर्थमिति ।
 अन्ययीभावस्य चाऽव्ययत्वं नाऽङ्गीकर्तव्यं, तदङ्गीकरणे शुचकैर्नीवकैरित्पादिवद्-
 पाभिप्रत्यगनीत्यत्राऽपि "अव्ययस्य कोट् च" इत्यक् प्रसज्येत । तथोपकुम्भमन्यमि-
 20 त्यादौ दीपामन्यमहरित्यादिबन्नागमप्रतिषेधः-स्यात् । अथाऽव्ययीभावस्य "सुतार्थ-
 पूरणाव्यय०" इति षष्ठीसमासप्रतिषेधेऽव्ययसंज्ञाकलमिति चेन्न, तत्र समासकाण्डे बहु-
 लाधिकारादेव सेत्स्यतीति, किञ्चाऽव्ययीभाव इति महती संज्ञा यच्च कृतवानाचार्य-
 स्तज्ज्ञापयति क्वचिदव्ययत्वमपीति, तेन चैत्रस्योपकुम्भमित्यत्र न समासः ।

- 'चादयोऽसत्त्वे' । १-१-३१ ॥ अनुकार्यादामिति-आदिशब्दादत्युच्चैसावि-
 25 त्यत्र वाचकस्याऽतिशब्दस्य चिनोतीति च इत्येवं क्रियाप्रधानस्य च चशब्दस्य नाऽ-
 व्ययसंज्ञेति, अह-निर्देशविनिपोगकिलार्थेषु, एवशब्दस्यैव निपातनान्मान्तत्वे एवम्-
 उपमानोपदेशप्रश्रावितर्कप्रशंसामु, नेत् चेत् नयतेधिनोतेश्च विचि निपातनात्तागमे
 द्वावपि प्रतिषेधविचारसमुच्चयेषु, नचेत् नयदि-निषेधयोः, चण चशब्द एशाऽयं भिद्

वेदर्थे पठ्यते, अयं च दास्यति, अयं चेदास्यतीत्यर्थः, केचित्तु चण शब्द इत्यस्य
 विजन्तस्य रूपमिच्छन्ति तन्न न सुष्यामहे, कचित्-प्रश्नकालयोः, यव-यस्मिन्
 स्थाने तदा वाचकाः, नह-प्रत्यारम्भविपादप्रतिबोधेषु, नहि-अभावे, हन्तृतीतिवि-
 पादसम्प्रदानेषु, माकिम् नकिम्-माहपूर्वाहपूर्वाच्च कायतेर्धिति इति आलोपे
 नञदित्यत्वाभावे च एतौ द्वावपि निषेधे वर्जने च, वाय त्वाव-सम्बोधने, न्वाव 5
 वावत् त्वावत् न्वावत् एते सर्वेऽप्यनुमानप्रतिज्ञाप्रेषसमाप्तिषु, त्वै तुवै न्वै सुवै एते
 वितर्के पादपूरणे च, रै-दाने दीप्तौ च, वै-स्फुटार्थे, गृणोति वातिवटिभ्यो बाहुलकादटि
 प्रत्यये यथाक्रमं श्रौष्यौषवपादेशे च श्रौषट् शौषट् वषट् एते त्रयोऽपि देवहविर्दानादौ,
 वट् वाट् वेट् एते त्रयः प्रशंसायां, पाट् प्याट् एतौ सम्बोधने, फट् हुम्फट् छंवट्-
 भर्त्सनसम्बोधने, अघ-अघोऽर्थे, आत्-कोपपीडयोः, स्वघा-पितृघ्नौ, स्वाहा- 10
 हविर्दाने, चन-अप्यर्थे पादपूरणे च, हि-हेतावधारणे च, अथ-मद्गलाऽनन्तरा-
 ऽऽरम्भप्रश्नकात्स्वर्थेषु, अथो-अन्वादेशादौ, नो नोहि-एतौ निषेधे, मोस् इत्यादयो
 नवे सम्बोधने, ही-विस्मये, हे इत्यादयो दश अनुशयसम्बोधनयोः । ननु-विरो-
 धोक्तौ, अनन्वयादौ च; शुकमादयः पञ्च प्रत्याख्याने, ऊम्-प्रश्ने, हुम्-भर्त्सने,
 कुम्-प्रश्ने, उञ् सुञ् एतौ रूपोक्तौ, हम्-रोपानुकम्पादौ, हिम्-सम्भ्रम-भर्त्सनयोः, 15
 अट्-विस्मये, कट्-कृत्सायां, यट् तट्-हेत्वर्थवाक्योपन्यासयोः, इट्-एवार्थे ईपदर्थे
 च, चिट्-प्रश्नावधारणयोः, क्किट्-भर्त्सनपादपूरणयोः, स्विट् विमर्श-प्रश्नयोः, उत-
 विकल्पे, षत-खेदानुकम्पामन्तोपविस्मयामन्त्रणेषु, इव उपमावधारणयोः, तु विशेष-
 णपादपुरणयोः, नु(शब्दो)वितर्कोपमानयोः, यञ् वाक्यान्तरोपक्रमे, कश्चन-कश्चि-
 दर्थे, किमुत-वितर्के, किल-सम्प्रश्नवार्तयोः, किं किल-धिपादशोकात्किंपु किलार्थे 20
 च, किंस्विट् उदस्विट् आहोस्विट् इति त्रयोऽपि प्रश्नचित्तर्कविकल्पेषु, अहह
 अद्भुतखेदयोः, नहवै नवै इत्येतौ प्रत्याख्याने, नवा-विभाषायां, अन्यत्-अन्यार्थे
 निपातनाच्च तकारः, अन्यत्र अन्यपूर्वात्रायतेरातो रोऽह्वायाम इति रे, अन्या विकर-
 णकाले, शपतेः क्विपि "जपौदीनां षोडः" इति पस्यैकत्र वत्त्वे, श्व् शप् एतौ प्रतिग्रहे,
 अथकिम्-अङ्गीकारे, विष्णु-नानात्वे, पट्-पट्टत्वे, पञ्च-दृश्यर्थे, खल-निषेधवाक्या- 25
 लङ्कारजिज्ञासाऽनुनयनिश्चयेषु, यदिनाम-पश्चान्तरे, यदुत-पराशयप्रकाशनादौ,
 प्रत्युत-पूर्वोक्तवैपरीत्ये, यद्पूर्वादेतिरिदिति द्वाप्रत्यये यदा देयायधिकरणे, यथा
 कथा चेति अनादरेणेत्यर्थः यमेः "पथय्येति" धे आत्वे च यथा-चैग्यतावीप्सा-

थाऽनतिवृत्तिसादृश्याधेषु, पुद्-कुत्सायां, च-हिंसाप्रातिलोम्ययोः, यावचावत् एतौ
 मर्यादावधारणेषु, दिष्ट्या-प्रीतिसेवनयोः सभाजनप्रातिलोम्ययोर्वा, मर्या-सीमन्त्वे,
 आम-पीडायां, नाम-प्रकाश्यसम्भाव्यक्रोधापगमकुत्सनेषु, स्म-अतीते पादपूरणे च,
 इतिह पुराश्रुतौ, सहादयः पञ्च-सहार्थनिर्देशनिवेदनवाक्यपादपूरणेषु, ईम्-संज्ञप
 5 प्रश्नानुमानेषु, सीम्-अभिनवव्यावहरणामर्षपादपूरणेष्वित्येके, कीम्-अव्यक्ते, आम्-
 प्रतिवचनावधारयोः, आस्-स्मृतिस्त्रेदयोः, इति-एवमर्थे १, आद्येऽर्थे २, हेत्वर्थे ३,
 प्रकारार्थे ४, शब्दप्राहुर्भावे ५, ग्रन्थसमाप्ता ६, पदार्थविपर्यासादौ ७ च, अव अट अट
 एते त्रयोऽपि भर्त्सने, बाह्या-निष्पत्तौ, अनुपक्-अनुमाने, केचित्तान्तमन्ये, दान्तमपरे
 दीर्घादि च मन्यन्ते; रवोस्-कुत्सायां, अआप्रभृतयश्चतुर्दशाऽपि पूरणमर्त्सनाऽऽ-
 10 मन्त्रणनिषेधेषु ।

‘अधणत्स्वाद्याशसः’ ।-१--१-३२ ॥ तस्वादयः प्रत्ययास्ते च प्रकृत्यवि-
 नामाधिन इति तैः प्रकृतिरनुमीयते, तस्याथैते विशेषणत्वेनाऽऽश्रीयन्ते, ततो
 “ विशेषणमन्तः ” इति तदन्तविज्ञानं भवतीत्याह तदन्तमिति, किञ्च प्रत्ययस्यै-
 वाऽव्ययत्वेनाऽर्जुनत इत्यादौ प्रत्ययमात्राव्ययव्ययव्ययत्वेन नामत्वे स्याद्युत्पत्तौ
 15 “ प्रत्ययः प्रकृत्यादेः ” इति वचनात्प्रत्ययमात्रस्यैव प्रकृतित्वेन तदन्तत्वे पूर्वस्य च
 “ नामैसिद० ” इति पदत्वे “ सपूर्वोत्प्रथमान्वाद्वा० ” इति विकल्पप्रसङ्गः तस्मात्तदन्तः
 समुदाय एवाऽव्ययं न प्रत्ययमात्रमिति, अर्जुनत इति । अत्र सप्तम्येकवचनस्य
 लुप्, बहुधा “ बहुधोऽऽसन्ने ” इत्यनेन । धा, प्राक् प्राच्या दिशः प्राच्यां वा दिशीति,
 “ दिक्छन्दारिन्देः कालेषु ” इति धा तस्य “ लुप्छेः ” इति लुप्, यथासम्भवं च
 20 “ ह्यादेर्गोर्णस्य० ” इति लीलुक्, ततः सिद्धसिद्धीनां “ अन्यस्य० ” इति लुक्,
 एतद्विशेषणस्य च क्रियाव्ययविशेषण इत्यनेनाऽव्ययविशेषणत्वाद्भ्रंशकत्वं भवति,
 एवं दक्षिणादिशब्देभ्यो दिग्देशकालवृत्तिभ्यः सिद्धसिद्धयन्तेभ्योऽत्रपादयो द्वेषा,
 यथासम्भवं च “ सर्वोदयोऽर्थादौ ” इति पुंशब्दावः, नवरं उपरि उपरिष्टादित्यत्र
 नामग्रहणे लिङ्ग विशिष्टस्याऽपीति न्यायादूर्ध्वशब्दस्याऽऽप्युपादेशः । बहुशः इति
 25 बहुवो ददति प्राशिवादौ “ बहुलैरार्थान्० ” इति शस्, बहुवो ददतीति “ संवेषैर्कार्या० ”
 इति शस् । पथि द्वैधानीत्यत्र वनानीति शेषः, संशयवैधानीत्यत्र च वचनानीति शेषः ।

‘वत्तस्याम्’ । १-१-३४ ॥ आमिति षष्ठीबहुवचनस्य, तद्वितस्य, परोध्याम्यान-

निष्पन्नस्य चाऽविशेषेण प्रयाणामपि ग्रहणं प्राप्नोति, द्वयोरेव चेष्यतेऽतोऽतिव्याप्त्य-
 पहतत्वादलक्षणमेतदित्याह—वत्तरीति, तद्वित्तस्येत्युपलक्षणं ततो “धातोरनेकस्व-
 रादा०” इत्यादिना विहितस्याऽप्यामो ग्रहणं तेन पाचयाञ्चक्रुपेत्यादौ टालोपे पद-
 त्वादानुस्वारः सिद्धिः, न चोपलक्षणात् पृष्ठीचहुवचनस्याऽपीति ग्रहणं किं न स्यादिति
 चान्यम् ? यतो य आम् आमेव भवति स एव गृह्यतेऽयं तु नाम् साम् वा भवतीति, 5
 यद्वा वत्तसी अविभक्ती तत्साहचर्यादानोऽप्यविभक्तेरेव ग्रहणं ततो दरिद्राञ्चक्रुवङ्गि-
 रित्यत्र क्त्वात् स्थाननिष्पन्नस्य पचतित्तरामित्यत्र “किं त्वाद्येऽव्यय०” इति विहितस्य
 च ग्रहणं भवति, यत एतावैव तयोर्वत्तस्योरविभक्तित्वेन द्विताविति व्युत्पत्त्या तद्वि-
 तावित्यभिधीयते अस्मिन् च व्याख्याने “किं त्वाद्येऽव्यय०” इत्यनेनेदमेव सूत्रं सम्पूर्णं
 गृह्यते, आदि शब्देन तु घातोरनेकस्वरेति विहितस्य क्त्वात् स्थानस्येति । तथा 10
 दरिद्राञ्चक्रुवङ्गिरित्यत्राऽऽमन्तस्थाऽव्ययत्वेऽपि कुत्सिताद्यर्थे “अव्ययस्यकोद् च”
 इत्यक् न भवति, अपरिसमाप्त्यर्थत्वेनाऽऽमन्तस्य कुत्सिताद्यर्थसम्भवादिति । उच्ये-
 स्तरामिति—क्वचित्त्वार्थेऽतिप्रकृष्टे वाऽर्थे तरप ।

‘क्त्वातुमम्’ । १-१-३५ ॥ क्त्वेति ककारोऽसन्देहार्थः, अन्यथा त्वा इति
 निर्देशे सन्देहः स्यात्, किमयं क्त्वा प्रत्ययस्य निर्देशः किंवा विदित्वं गोत्वं 15
 चकाभिस्ता विदितगोत्वा इति त्वप्रत्ययस्याऽवन्तस्येति । न द्वितीयैकवच-
 नस्येति—द्वितीयैकवचनान्तस्याऽव्ययत्वे—“अव्ययस्यकोद् च” इत्यक् स्यात्, तथा
 देवस्य दर्शनं कुर्वित्यादौ “कुर्वन्त्व०” इत्यनेन पृष्ठी न स्यात् । नन्वेवं ह्यस्त-
 न्यद्यतन्यमन्तस्याऽव्ययत्वं कथं निषिध्यते ? सत्यं, द्वितीयं च तदेकवचनं चेति
 विग्रहे तस्याऽपि संग्रहः, द्वितीयापेक्षया द्वितीयं चैकवचनं ह्यस्तन्यद्यतन्योरमिति । 20
 स्वादुंकारमिति—स्वादुनः करणं पूर्वमिति “स्वाद्धेर्धाददीर्घाद्” इति रच्यम् । यावज्जीव-
 मदादिति यावज्जीव्यत इति णम्, अदादित्यत्राऽनद्यतने ह्यस्तनीति ह्यस्तनी न भवति,
 नाऽनद्यतनप्रबन्धास्योरिति निषेधात्, किंतु भूतमात्रेऽद्यतनीत्यनेनाऽद्यतनी ।

‘गतिः’ । १-१-३६ ॥ अदः कृत्सेति—अग्रहानुपदेशेऽन्तरद इत्यनेनाऽदः-
 शब्दस्य गतिसंज्ञा ।

‘अप्रयोगीत्’ । १-१-३७ ॥ प्रयोगः—शब्दस्योच्चारणं सोऽस्याऽस्ति प्रयोगी, न
 प्रयोग्यप्रयोगीति संज्ञिनिर्देशः, इदिति संज्ञेति । लौकिक इति—लोकस्य ज्ञातो “लोक-
 सर्वलोकान्नाते” इत्यनेन इतीकण् लौकिकः ।

‘ अनन्तः पञ्चम्याः प्रत्ययः ’ । १-१-३८ ॥ न विद्यतेऽन्तशब्दो वाचको

यस्य स तथा, पञ्चमीति प्रत्ययोऽभिधीयते स च प्रकृत्याविनाभावीति तेन प्रकृतिराक्षिप्यते तथा चाऽर्थ इत्याह पञ्चम्यर्थादित्यादि, शब्द इति स च शब्दो वर्णस्तत्समुदायो वा भवति, शब्दयत इति कृत्वा शब्द शब्देनोच्यत इति । ननु

- 5 नागमस्य प्रत्ययत्वे को दोष इति ? सत्यं, अनन्ददित्यादौ नागमेन घातोः खण्डित्वाच्चन्दघातो प्राक् “अर्ध्रघातोः” इत्यङ्गामो न स्यात्, अथ तन्मध्यपतित- स्तद्ग्रहणेन शृङ्घत इति भविष्यति तर्ह्यस्य न्यायस्याऽनित्यत्वज्ञापनार्थमन्तग्रहणं, तथाऽ-
 न्तग्रहणाभावे लाङ्ककायनिः इत्यत्र “धर्मिर्धर्मो” इत्यायंनिष्क्रामे तस्य प्रत्ययत्वे
 “स्यादीदूतैः” के इत्येनेन ह्रस्वः स्यादिति तथाऽन्तग्रहणाभावे पञ्चम्यर्थाद्विधीयमा-
 10 नत्वेनाऽऽगमस्याऽपि प्रत्ययत्वे प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैवेति न्यायात् प्रेथनमि-
 त्यादावेव “वोत्तरपदान्त०” इत्यनेन णत्वं स्यान्न तु मद्रभाहुणा कुलेनेत्यादौ, “अ-
 नाम्स्वरे०” इति पञ्चान्ताद्विधीयमानस्य प्रत्ययत्वाभाव इति । अपरं च “ऋतृपृथ०”
 इत्यत्र श्रुद्देश्येतिथ्य इत्यस्य प्रत्ययाप्रत्ययोः इति न्यायेन नागमस्य प्रत्ययत्वे
 सत्यस्यैव ग्रहणं स्यान्न तु श्रुत्यङ्गमोचनप्रतिहर्षयोरित्यस्य, तस्मादन्तग्रहणमवश्यं
 15 विधेयमिति । उभयथाऽपि पञ्चम्यां सम्भवन्त्यां “परः” इति परिभाषया प्रत्ययो
 नियन्व्यते प्रकृतेः पर एवेति, तर्हि स्वरात्पूर्वो नोऽन्त इत्यपि कथं न सम्पत् इति
 चेत् ? सत्यं, “नो र्वञ्जनस्य” इत्यत्राऽनुदित इति भगनात्, अन्यथोपान्त्यत्वाभा-
 वात् प्राप्तिरेव लोपस्य नाऽस्तीति ।

‘ डत्यतु संख्यावत् ’ । १-१-३९ ॥ वत्करणाभावे कृत्रिमाकृत्रिमयोरिति

- 20 न्यायाद् एक द्वयादीनामकृत्रिमाणां न स्यादिति ।

‘ बहुगणं भेदे ’ । १-१-४० ॥ वैपुल्य इति-यथा चहौ घृषे, बहु घृतं श्रेय
 इति, अथ बहुगणशब्दयोर्भेदवचनात् संख्यात्वमस्त्येव यतो भेदः परिगणनं
 संख्येति, तत्रैकद्वयादीनामिव बहुगणशब्दयोरपि लोकादेव संख्यात्वसिद्धौ किमने-
 नाऽतिदेशवचनेन ? अतिदेशो हि अन्यत्र प्रसिद्धस्याऽप्यत्र प्रसिद्धिप्रापणार्थ इत्याह-
 25 बहुगणावित्यादि, लोके क्षेत्रद्वयादीनां निपठावधिभेदाभिधायित्वे संख्याप्रसिद्धिरन-
 योश्च न तथेति संख्याप्रसिद्धेरभाव इति ।

अथूर्णिकायां समाप्तोऽयं प्रथमः पादः ॥

‘समानानां तेन दीर्घः’ । १-२-१ ॥ सम्पन्निति प्राणिसादृश्यप्रतीतिरने-
नेति व्यञ्जनाद् धमिति धमि समानं, तुल्यं मानं परिमाणं येषां “समानस्य धर्मा०”
इति समाप्ते समानाः, अत्राऽनन्तरानन्तरिभावलक्षणे सम्बन्धे षष्ठी । तेनेति तृती-
यानिर्देशः स्थानित्वप्रतिषेधार्थः । दण्डाप्रभित्यत्र “दृश्यन्तः” इत्यप्रशब्दस्य पद-
त्वाभावे दण्डशब्दाकारस्य “लुगस्य” इति कर्षं लुग् न भवतीति ? उच्यते, 5
सर्वं वाक्यं सावधारणं भवतीति न्यायाद् अपद इति सावधारणं व्याख्येयम्, अपद
एव यद्यकारो भवतीति, अर्षं तु वाक्यावस्थायां पदेऽपीति, तर्हि “गतिर्कारक”
इति न्यायात् प्रायणमित्यादौ विभक्त्युत्पत्तेः प्रागेव समाप्ते कथं न भवतीति ? सत्यं,
अपद इत्युत्तरपदमपि गृह्यते उत्तरं च तत्पदं चेति कृते “ते लुग्वा” इत्युत्तरशब्द-
लोपादिति । तत्राऽऽयुरिति-इणकृतौ “कूर्वापाजि०” इति उणि आयुः, पुरुषाः, 10
शकटम्, औषधम्, जीवनम्, पुरुरवः पुत्रो वा; इणोऽणि दित्युसि वा, आयुः-
जीवितम् क्लृ ऋपम इति । “दूरादामैन्ध्यस्य गुरुर्ब्रह्मोऽनन्त्योऽपिल्लवृद्” इत्यत्र
ऋद्धर्जनाल्लकारस्याऽपि ऋकारापदिष्टकार्पविज्ञानात् क्लृऋपम इति विग्रहे क्लृऋपमः
क्लृचिह्नं ऋपम इत्यर्थः ।

‘ऋलृति ह्रस्वो वा’ । १-२-२ ॥ गाल ऋश्य इति ति वल् प्राणनेति बलतेर्वा 15
“व्थला०” इत्यनेनपे वा रुद्ध आप्लाव्ये वा रुडो वाऽचि रस्य लृत्वे च बालः ।
ऋशिर्गतौ प्लुतौ वा सौत्रो धातुस्त्वस्मात् “ऋधिर्जेनि” इति किति ये ऋश्यः
मृगजातिः, “अर्जेर्ऋञ् च” इति अर्जेः उप्रत्यये ऋञादेशे च ऋलृ ।

‘लृत् वृलृ ऋलृभ्यां वा’ १-२-३ ॥ ऋ इति दीर्घधेदुत्तरेण सिद्धत्वाद्वा
विधानमनर्थकमिति सविशेषमादेशमाह-ऋ इति स्वरसमुवायो चेति वर्णान्तरत्वे 20
मत्वमेदानाह तदपीति । द्विरेफ्तुरीयमिति रेफस्य तुरीयौ रेफ्तुरीयौ एकस्य
रेफस्य चतुर्भागीकृतस्य द्वौ चतुर्थभागमावित्यर्थः, द्वौ रेफ्तुरीयावस्मिन्निति, अधिक-
मर्षं यस्याः अघ्यारूढा अर्षेण वा अघ्यर्षा, स्वरस्य मात्रा स्वरमात्रा अघ्यर्षा
स्वरमात्राऽस्मिन्नित्यघ्यर्षं स्वरमात्रम् । सकलरेफकारमिति, सकलः परिपूर्णो
रेफ ऋकारश्चाऽत्र तत्तथा । अर्षं मात्रा यस्याः सार्धमात्रा, स्वरस्य भक्तिर्भागः 25
स्वरभक्तिः, अर्षमात्रा स्वरभक्तिर्यस्य तत्तथा ।

‘ऋतो वा तौ च’ । १-२-४ ॥ होतृकार इति, होतृर्ऋकार इति षष्ठीसमाप्तः,
होतृसम्बन्धी होत्रा लिखित उच्चारितो वा ऋकार इत्यर्थः ।

‘ऋस्तयोः’ १-२-५ ॥ अथ ऋकारलृकारयोः सजातीयस्य पूर्वं प्रतिपादितत्वात्समानानां तेनेत्यनेनैव द्विमात्रऋकारः सेत्स्यति किमनेन ? न च वाच्यम् क्लृ ऋषभ इत्यत्र लृकारस्य स्थानित्वादीर्घत्वे प्रत्यासन्नत्वात् लृकारः स्यादिति । यतो द्वयोः स्थानित्वमुक्तं तत्र ऋकारमेव स्थानिनमाश्रित्य दीर्घे क्रियमाणे प्रत्यासत्या ऋकार एव भविष्यति । सत्यं स्यादेवम् यदि ऋकारस्यैव स्थानित्वे किञ्चिन्नियामकः स्यात् । यावता द्वयोः षष्ठीतृतीयानिर्दिष्टयोः स्थानित्वमिति पूर्वं परं वा लृकाररूपं स्थानिनमाश्रित्य दीर्घे क्रियमाणे लृकारोऽपि स्यात्, ऋकार एव चेप्यत इत्यतदर्थमस्याऽऽरम्भ इति ।

अत्र च प्रकरणे ऋकारस्य ऋकारे दीर्घत्वात् पितृपमः, ह्रस्वत्वात् पितृ ऋपमः, ‘ऋतो वां तौ च’ । इत्यनेन रु ऋ इत्यादेशद्वयात् पितृपमः पितृपमः इति रूपचतुष्टयं सिद्धम् । लृकारस्य लृकारे दीर्घत्वात् क्लृकारः ह्रस्वत्वात् कृलृकारः, लृसङ्गात् क्लृकार इति रूपत्रयं सिद्धम् । ऋकारस्य ऋकारे लृकारस्य लृकारे दीर्घत्वह्रस्वत्वमतान्तरप्रकृतिवद्भावस्त्रीणि त्रीणि रूपाणि । तथा ऋकारस्य लृकारे “ऋलृती” ति ह्रस्वत्वात् विकल्पपक्षे मतान्तरेण प्रकृतिवद्भावात् “ऋतो वां तौ च” इत्यत्र मतान्तरेण रुर्णस्थानित्वात् रृक् इत्यादेशद्वयात् “ऋस्तयोः” इति ऋविधानाच्च रूपचतुष्टयं । एवं लृकारस्य ऋकारे “ऋलृती” ति ह्रस्वत्वात् विकल्पपक्षे मतान्तरेण प्रकृतिवद्भावात् लृत् रृ इति रृभावात् “ऋस्तयोः” ऋभावाच्च रूपचतुष्टयं तथा ऋकारस्य लृकारे “ऋलृती” ति ह्रस्वत्वात् “ऋतो वां तौ च” इत्यनेन रृ ऋ इत्यादेशद्वयात् “ऋस्तयोः” इति ऋ इति विधानाच्च रूपचतुष्टयम् । तथा लृकारस्य ऋकारे “ऋलृती” ति ह्रस्वत्वात् लृत् रृ विधानात् “ऋस्तयोः” इति ऋविधानाच्च रूपत्रयम् ।

‘ऋणे प्रदशार्णवसनकम्बलवत्सरवत्सतरस्यार्’ । १-२-७ ॥ ऋणुयी गताविति अर्णोतीति के ऋक् गतौ ऋ प्रापणे चेत्याभ्यां कर्तरि कर्मणि वा के “ऋङी०” ति तस्य नत्ये, आभ्यामेव “धृषीही” इति किति णप्रत्यये ऋणम् प्रगतमित्युपलक्षणं तेन प्रकृतं प्रष्टुं वा ऋणमित्यपि । दश ऋणान्यस्येति वर्णानुपूर्वीविधानार्थं ऋणपत्तिमाश्रमेतद्यावत् संज्ञाशब्दोऽयम् । यद्यपि परस्तात्पूर्वनाऽऽर् प्राप्नोति तथाप्यस्य बाधक आरादेशो न ह्रस्वस्येत्याह-समानानामितीति ।

‘ऋते तृतीया समासे’ । १-२-८ ॥ अतः के “ऋङी०” इति नत्रविकल्पे

ऋतघृणेति ऋतघातोः कर्त्तरि के वा ऋतः, तत्पुरुषानन्तरं कर्मधारये निमित्तनिमित्तिनोरेकः समासोऽस्त्येवेति कृतो नाऽऽरादेशः ? उच्यते, ऋतकृतशब्दावयवस्य ऋतशब्दस्याऽनर्थकत्वेनाऽनर्थकत्वान्नाऽऽरादेश इत्याह-परमर्तकृत इत्यत्रित्व्यादि । ध्रुवार्त्त-इत्यत्र तृतीयान्तस्य ध्रुच्छब्दस्य " जोमादि " इत्याकारलोपे प्रत्ययाधितत्वेनोभयपदाधितत्वेन वा बहिरङ्गः, प्रकृत्याधितत्वेनैकपदाधितत्वेन वाऽन्तरङ्गे कर्त्त- 5 व्येऽसिद्ध इत्याकारलोपे सति घस्य पदान्तकाभावात् इत्यम् ।

‘ऋत्पारूपसर्गस्य’ । १-२-९ ॥ उपसृत्य धातुमर्थविशेषं सृजतीति लिहा-
घञि न्यङ्कादित्वाद्भूत्वे उपसर्गः । सर्वापवाद इति-पूर्वसूत्रविहित आरा-
देशः “ अवैर्णस्य० ” इत्यत्र एव बाधको न ह्रस्वस्य, अयं त्वरो ह्रस्वस्य
च सर्वस्य प्राप्नुवतो बाधक इत्यर्थः । प्रार्च्छतीति-ऋच्छेः अर्चेर्वा “ भीति० ” इति 10
ऋच्छादेशे येन धातुनेति यद्येवं प्रणसं म्रुत्वमित्यादौ प्रशब्दस्योपसर्गत्वात्
“ उपसर्गो० ” इत्यनेन नासिकाशब्दस्य नसादेशो न प्राप्नोति ? उच्यते, यत्रोपस-
र्गत्वं न सम्भवति, तत्रोपसर्गत्वेन प्रादयो लक्ष्यन्ते, न तु सम्भवत्युपसर्गत्व इति । अत्र
च नसाशब्दनकारस्य “ नसस्ये ” इति णत्वं, नन्वेवं प्रगता ऋच्छका यस्मात्स प्रच्छक
इत्यादौ प्रादित्वेन प्रशब्दस्योपसर्गत्वाद्वा प्राप्नोति ? नैवम्, प्रशब्दोऽत्र गतार्थम- 15
न्तर्मान्यप्रवर्तमानो णकप्रत्ययस्यार्थे कर्त्तरं विशिनष्टि, न ऋच्छेर्धातोरर्थमित्येतद्धातु-
सम्बन्धमावात् एते प्रत्यनुपसर्गत्वमस्योच्यत इति ।

‘नाम्नि वा’ । १ । २ । १० ॥ नामावयवयोगाद्वातुरपि नाम तस्मिन् एवमग्रे-
ऽपि, वा नाम्नीत्यत्र द्रष्टव्यं नाम्नीत्यनेन ऋकारादिर्धातुःमामानाधिकरण्येन विशेष-
यितुं न शक्यत इत्यवयवद्वारेण ऋकारादिसमुदायो धातुर्नाम्नीत्यनेन विशेष्यत 20
इत्याह-नामावयव इति ।

‘पेदौत्सन्ध्यक्षरैः’ । १ । २ । १२ ॥ नन्वत्र त्रिमात्रचतुर्मात्रयोरादेशिनोः
स्थाने कथं द्विमात्रावेवाऽऽदेशो भवतः, यावता स्थानी “ आमर्त्तः ” इति न्याया-
भिमात्रौ चतुर्मात्रौ च प्राप्नुत इति ? सत्यम्, सन्ध्यक्षरैरिति बहुवचनं द्विमात्रादेश-
प्रतिपत्त्यर्थं, अन्यथैकवचनेन निर्देशेत्; एतदर्थं च सदुपसर्गनिवृत्तिमपि करोतीत्याह 25
सन्ध्यक्षरैरिति ।

‘जटा’ । १ । २ । १३ ॥ पदादिसमुदायानुष्ठेयावपि “ आसर्त्तः ” इति न्याया-
दौदेव भवतीत्याह-औकारदेश इति । लौः पौरिति-अकारस्याप्युदाहरणमिदमेव,

लघुभ्यामजनन्ताभ्यामलन्ताभ्यां च । तवमाचष्टे पवमाचष्टे "णिञ्जेह्लम्" इति
णिचि क्त्रादिः पूर्ववत् ।

‘प्रस्यैपैप्योढोढधूहे स्वरेण’ । १ । २ । १४ ॥ अवर्णस्य कार्यिणोऽनुवृत्तेस्तस्य च
प्रशब्देन सामानाधिकरण्यायोगादवयवव्यवसम्बन्धे षष्ठीत्याह-प्रशब्दसम्बन्धि-
नोऽवर्णस्येति, प्रैष इति न्यकारपूर्वको व्यापार एवं प्रेषोऽपि, प्रेष्यः प्रेष्यश्च दास
उच्यते, प्रौहो हस्तिनः पश्चाज्जानुप्रदेशः प्रकृष्टतर्कश्च, अपोढः अपोद्यतेस्मेति के रूपं
निराकृतेश्च । प्रेत इति-इं इतिघातोः प्रायतिस्मेति, इष्क इतिघातोः प्रैति स्मेति,
ईङ्क गतावित्यस्य प्रेषते स्मेति वा गत्यर्थेति के रूपं मृतार्थे प्रकर्षं गतार्थे च,
प्रोत इति वेंगघातोः प्रोयते स्मेति कर्मणि के ष्वृति च, ऊर्षेह् तन्तुसन्ताने इत्यस्य
प्रोद्यते स्मेति के यलोपे च, उंङ्कुंङ् इत्युंङ्ः प्रोपते स्मेति के च सिष्यति, यदा आ
ईष्य इति क्रियते तदापि “ओभौहि” इत्यस्य विषयेऽपि “वपसर्गस्यानिजे०” इत्यस्य
प्राप्तिरेव, उभयोः स्थाने इति न्यायेन आर्द्धे इत्येतयोरुभयोः स्थाने निष्पन्नस्य एतो
यदा आहा व्यपदेशस्तदा “ओभौहि” इत्यस्य, अन्यथा “वपसर्गस्य०” इत्यस्येत्यत
उक्तं यस्मिन् प्राप्त इति, प्राप्त एवेत्यवधारणव्याख्यानात् ।

15 ‘स्वैर स्वैर्यक्षौहिण्याम्’ । १-२-१५ ॥ स्वैर यथा सममात्रौषनिष्पन्न-
णोऽपि सम इत्यवयववधेण समुदायस्य व्यपदेश एवमिहापि स्वैरावयवयोगात्समु-
दायोऽपि व्यात्मकः स्वैरः, स्वैर्यवयवयोगात् स्वैरी, अधौहिण्यवयवयोगादाद्यौहिणी,
ततः स्वैरश्चाऽसौ स्वैरी च, स चाऽस्तावक्षौहिणी चेति कर्मधारयः, यथा मर्यादाभिविधौ
च यः इत्यत्र समुदायोऽवयववधेन मर्यादावयवत्वान्मर्यादा, अभिविध्यवयवत्वाद्-
20 भिविधिरिति व्यपदिश्यते, ततो विशेषणसमासो भवति, समुदाये च स्वैरस्वैर्यक्षौहिणी-
रूपे कार्यासम्भवादवयव एव स्वैर इत्यादिः कार्यभाषिते सौत्रो वा निर्देशः तेनेतरे-
तरयोगे बहुवचने समाहारे ह्रस्वत्वं च न भवति, अथवा स्वैरस्वैरिभ्यां संहिताद्यौहिणी
स्वैरस्वैर्यक्षौहिणीति “मयूरैर्यक्षैस्तादयः” इति सूत्रत्वान्मस्यपदलोपी समामः,
एवमन्यत्राऽपि । तथाऽत्र ध्वरे विषयसप्तमी, तेन स्वैरादिषु निष्पत्त्यमानेषु षोऽकार
25 हर्यर्थः, स्वेनाऽऽत्मना ईरः स्वैरः “कारकं कृता” इति समामः, ईर इति सामान्येन
घञन्तस्य कान्तस्य च परिग्रह इत्पुमपत्राऽपि कार्यं, स्वैरश्चन्दस्य घञन्तस्याऽप्य-
आदिदर्शनान्मत्वर्थीयिनाप्रत्ययेन कर्मभिधानं भवति, स्वयमीरतीति युजादित्वात्पा-
धिकणित्तन्तवया प्रयोगोऽयम् । यत्कार्यमिति-अन्यथा णिनि स्वैरित्यनिष्टं रूपमाप-

१ १-४-४१ । २ तन्तुसन्ताने । ३ १-२-१६ । ४ ५-१-१५ । ५ १-१-१११

६ १-१-६६ ।

धेत । अक्षाणामूहोऽस्यामस्तीति, इदमर्थकथनमात्रं, अक्षाणामूहिनीति तु विग्रहः
कार्प्यः, अक्षौहिणीपूर्वपदस्थादिति णत्वम् ।

‘ अनियोगेऽनुगेवे ’ । १-२-१६ ॥ अनियोगे-अवधारणमवश्यम्भाय इत्यर्थः ।
इहैवेत्यत्र एवशब्दो वाक्यालङ्कारे, ये त्वनियोगेऽव्यापारणे इच्छन्तीति-ये शिव-
मुख्याः, कटं कुर्वन्त्यादिव्यापारणं तदभावे । “ अमैवाऽव्ययेन ” इत्यादि एतेषु सर्वेषु स्व- 5
रूपारूपायानमेवाऽस्ति, न तु व्यापारणमिति, यदाऽव्ययेन सह समासस्तदाऽमाऽमन्तेनैवे-
त्यर्थः-निमूलकापं कपतीत्यादाविति । “ धातोस्तन्निमित्तकस्यैव ” इति, क्यनिमित्तस्यैव
औदौत इत्यर्थः । “ लङ्ःशाकटायनस्यैव ” इति ह्यस्तन्याःवाक्यमित्युक्तिः । वृत्तिर-
पीति-मुमूर्ष इत्येव वा सन्प्रत्ययस्य वा वृत्तिः प्रवृत्तिरित्यर्थः । इहैव स्यादित्यादीनि
पाणिनीयवृत्ताणि । ‘ यदैवै पूर्वे जनने शरीरम् ’ इति कुमारसम्भवः । ‘ दशैवकोप० ’ 10
इत्यादि कादम्बर्याम्, अत्र रिपोर्हिरण्यकश्यपोः; ‘ अद्यैवाऽऽवां ण० ’ इति वेणीसंहारे,
‘ तरसैव० ’ इत्यादि किर्वाते, कुलटाऽसती, पतञ्जलिः-सांख्यमताध्यात्मशास्त्रकर्ता
पुरुषविशेषः, सांख्योऽन्तः-एकदेशः, प्रध्ययनमिति प्रशब्दस्याऽव्ययस्य हितादित्वा-
त्समासः, मनीषा बुद्धिः, त्वै इति तुशब्दस्योकारलोपे त्वै इति रूपं मन्यते परः, ततः
केन सत्रेणोकारलोप इति परस्याऽऽशयः; तुवै, त्वै, तुवै, न्वै, इति तु ४ अवधारणार्थाः । 15

‘ चौष्टौ तौ समासे ’ । १-२-१७ ॥ अत्र सूत्रत्वात्समाहारोऽन्यथा “ प्रौणि-
तुर्थ० ” इति स्वैरिति व्यावृत्त्या निषेधः स्यात्, यद्वा पुटापुटिकेतियत् ओष्ठावयवयो-
गारसमुदायोऽप्योष्ठ इति प्रक्रियया कर्मधारयः । तौ चेन्निमित्तेति-एकत्रैवेति, पर-
ममोष्ठसौन्दर्यं यस्या इति परमौष्ठसौन्दर्या इत्यत्राऽकारलुम्भवति । विभ्याः फलं
विकारोऽवयवो वा “ हेमादिर्भयोऽञ्, ” अधरोत्तरयोरोष्ठे नित्यमिति नन्दिस्वामी । 20
“ ओर्मादिः ” आ लृटा ओदेति “ गविर्भ्यः ” इति समासः, सद्दुर्भात्त्रिश्लेषर्पाये-
त्यादिक्रिया योज्या, तथा दध्यचौरिति भक्षणीयं वर्जनीयं वेति योगः ।

‘ उपसर्गस्यानिषेधेदोति ’ । १-२-१९ ॥ न इणेत् अनिणेत्, अनिषेच

१ अनियोगे-नियोगशब्दस्य० । २ पा० २-२-२० । ३ पा० ६-१-८० । ४ पा० ३-४-१११ ।
५ यदैव पूर्वजनने शरीरम्, या दशरोषाद् मुदती सशर्क । तदा प्रसूतेषु विमुक्त सगः, पतिः पशुनाम-
परिमदोऽभूत् ॥ इति कुमार संभवे, प्र० स० ५३ श्लो० ॥ ६ अवस्तुपेभ्यः स चकार वृत्तौविभि-
त्सवा यः क्षुत्लभ्यलक्षया । दशैवकोषाण्यथा रिपोः स्वसंगयाद् गिषमिवास्वापठत्म् ॥ कादम्बर्यां संगठ
श्लो० ३ ॥ ७ शंङ् ४ श्लो० १५ । ८ सर्ग १२ श्लो० २६ । ९ ३-१-१३० । १० ६-२-४५ ।
११ १-२-१० । १२ ३-१-४२ ।

तदेच अनिणेधेत्, अनिणेधेच ओचेत्यादिविग्रहः, न विद्यते इणेधौ यत्र सोऽनिणेष् च चाऽसौ एवेति इन्द्र इति वा ।

‘ वा नाम्नि ’ । १-२-२० ॥ उपेकीयतीति इत्यत्र ध्रुत्स्वृतीष इति न पस्य वत्वं, ‘ असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग ’ इति न्यायात्, न च वाच्यं “स्वरस्य परे०” इति, “ने सन्धी०” त्यादिना बाधितत्वात्, यतस्तत्र परिभाषाऽपि ‘ असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग ’ मित्यनेन न्यायेनाऽबाधि, एवमन्यत्राऽपि “ ओमौलिः ” इति पूर्वक्षत्रेणाऽनेन च सूत्रेण अवर्णे लोपे व्यञ्जनान्तत्वे संयोगान्तत्वे “ पदस्य ” इति लोपोऽसंयोगान्तत्वे “ ध्रुत्स्वृतीष ” इति द्वितीयत्वं च प्राप्नोति, तदसिद्धं बहिरङ्गमिति न्यायाच्च भवतीति हेयम् ।

‘ इवर्णादेरस्वेस्वरे यवरलम् ’ । १-२-२१ ॥ अस्वे स्वर इत्यसमस्वनि-
 10 देशः स्वरसम्बन्धनिवृत्त्यर्थः, तेन “ एदेतोऽयात् ” इत्यादौ स्वरस्यैवाऽनुवृत्तिः, न त्व-
 स्वस्येति तेन राथेन्द्रीत्यादौ स्वेऽपि भवति । पितृथं इति पित्रेऽप्यमर्थशब्देन विग्रहः,
 “ तर्थाथेन ” इति अर्थशब्देनैव चतुर्थ्यां अभिहितत्वाद्वाक्यभावे अर्थशब्देन
 नित्यसमाप्तः ।

‘ ह्रस्वोऽपदेवा ’ । १-२-२२ ॥ अति एतीति, ह्रस्वोऽपि सन्धिकार्यमिति,
 15 “ निरर्था घातूपसर्गयोः ” इति वर्तते एवेति । ह्रस्वस्याऽपीति-अयमर्थः, व्यक्तिः
 पदार्थः तत्र च प्रतिव्यक्तिलक्षणोऽप्रवर्तितव्यं, अप्रवृत्तौ च तस्याऽऽनर्थक्यं स्यादिति
 पर्जन्यवत्सर्वत्र फलाभावेऽपि तेन प्रवर्तितव्यं, पर्जन्यो हि याचदन्तं पूर्णं च सर्वमभिव-
 र्पति । वष्नाविति-ननु ऊकारस्योकारस्य च ओष्ठ्यत्वादस्वस्वराभावेनाऽपद इति
 व्यापृत्तेर्ह्रस्विकलतेति ? सत्यम्, मतान्तरेणोकारः कण्ठोष्ठ्य इत्युकारमोष्ठ्यं प्रति
 20 अस्व इति न ह्रस्विकलतेति । नद्युदकमित्यादौ पृष्ठीसमासे सत्यप्यन्तर्वर्तिविभक्त्य-
 पेक्षया पदत्वमपीति, युगपत्पदत्वापदत्वे, अत्र च सूत्रेऽपद इति सूत्रांशे नम्रः प्रस-
 ज्याश्रयणाचत्र च विधिः सामर्थ्यप्राप्ततया गौणत्वात्प्रतिषेधस्य च विधीयमानतया
 प्राधान्यात्तदाश्रयमेव कार्यं भवतीति भावः । एवमिति-“ नाम नान्वयैकार्थ्ये० ” इत्य-
 नेन प्रथमं वेः पथादनोः ममासे सतीत्यर्थः, सतोऽनुप्यचलदित्यतः ममासात्सेर्त्तु
 25 “ दीर्घेऽपाम० ” इत्यनेन अथवेति-स्वरादेराकृतिगत्यादिमध्यन्तामत्वाद्वाऽप्यपत्य-
 मित्यर्थः, अव्यपत्वात्स्याद्युत्पत्तिरर्थश्च न एवेति । इर्षणादेरिति-ह्रस्वोऽपदे चेति च
 सूत्रद्वयेन दृश्यतेति ?, पत्वे मतान्तरेणोऽपान्त् स्य दधि यवेति यत्त्वमाधनार्थम्, ह्रस्वत्वे

दधि अत्रेति ३, तत्र दस्यत्रेति स्वरूपैकं रूपं, "अदीर्घाडि०" इत्यादिघृष्टेण प्रतकारस्य द्वित्वे द्वितीयं, घस्य द्वित्वे तृतीयं, घस्य प्रतकारस्य च द्वित्वे चतुर्थं, तथा "ततोऽस्या" इति यस्य द्वित्वे पञ्चमं, यस्य प्रतकारस्य च द्वित्वे षष्ठमेवं दधि यत्रेति दधि अत्रेति च रूपे प्रतकारस्य विकल्पेन द्वित्वे रूपचतुष्टयमित्येवं दश रूपाणि ज्ञेयानि । तथा नदी एतेति शब्दयोर्वत्ये नद्येषां १ अत्राऽदीर्घा० इति विकल्पेन दस्य द्वित्वे नद्येषां २ "ततोऽस्या" 5 इति यस्य द्वित्वे नद्येषां ३ ऋस्वत्ये नदि एषां ४ इवर्णात्परतो पकारे नदी येषां ५ मतान्तरेण प्रकृतिवद्भावे नदी एषां ६ इति षट् रूपाणि । इवर्णात्परतो पकारे नदी च परतो पकारवकारौ दृश्येते नतु ऋवर्णलृवर्णाभ्यां परतो रत्नाधिति ।

' एदैतोऽस्याम् ' । १-२-२३ ॥ रायैन्द्रीति, इन्द्रो " देवता "ऽस्या इत्यणि ऐन्द्री पूर्वदिक्, पृथक्स्थाने धियते स्वेन रूपेणाऽऽत्माऽनयेति " ऋदिभ्यः " इतिकौ 10 धृतिः सन्तोषस्तथा धृतिरिति " कारकं कृता " इति समासः, रायो धृतिर्धरणमिति कृतीति षष्ठीसमासो वा ।

' च्यक्ये ' । १-२-२५ ॥ गण्यमिति गोशब्दस्य घुगादिपाठो द्विदादावर्धे तदन्तावपि तस्माद्यप्रत्ययार्थः, तेन गुगण्यम् अतिगण्यम् इत्यादावपि " उर्ध्व- 15 युगादेर्धः " इति यः सिद्धः । उपोयते, औयत इति रूपे, बेग्-तन्तुमन्ताने इत्यस्य वेंगः, उंह कुंह इत्यस्य च कर्मणि, शरशब्दाद्यप्रत्यये ओकारामावाद्वादेशामाधे कथं शरज्यमित्याशङ्क्याऽऽह शरज्यमितीति ।

' अतोरस्तद्धिते ' । १-२-२६ ॥ ननु कार्यमित्यत्र परत्वाद् व्यणित्यत्र णोपदेशाद्वा ष्टद्विरेव भविष्यति किं तद्धितप्रहणेन ? सत्यं, अत्र तद्धिताग्रहणं विना जाशृयान् इषृषात् इत्यनयो सत्यं स्यात्, ननु परिमर्षेत्त्वत्रागपि प्राप्नोति । न उत्रा- 20 ज्यदपि वक्तुं शक्यं क्यपोऽधिकारे यग्रहणं गुणार्थमिति ।

' एदोतः पदान्तेऽस्य लुक् ' । १-२-२७ ॥ यद्यपि पदान्त इति व्यधिकं- रणमकारस्य एदोतश्च सम्भवति तथाप्येदोतोरेव कर्तव्यम् ।

' गोर्नाभ्ययोक्षे ' । १-२-२८ ॥ इत्यत्राऽकारलोपनाधनार्थमवादेशविद्या- नाद् अकारस्य च पदान्त इति च विशेषणे गवाक्ष इत्यत्राऽपदान्तत्वादकारस्य लोप- 25 प्राप्तिरेव नाऽस्ति, कुवस्तदपवादोऽवादेशः सम्भवति ? किञ्च, " एदोतः " इत्यत्रैव सूत्रेऽ-

स्येत्यस्मिन्नेव छत्रादेशकारस्य “ नार्मसिद्ध० ” इति पदत्वे, “ एदोतः पदान्त ” इत्यनेन लोपप्राप्तिर्नाजन्यत्रेत्येदोतोरेव पदान्त इति विशेषणमिति ।

‘ गोर्नाम्न्यवोऽक्षे ’ । १-२-२८ ॥ गोर्नाम्नि संज्ञायामिति, सा च समुदायेनैव गम्यते नाऽवयवैरित्याह गम्यमानायामिति ।

- 5 ‘ स्वरे वाऽनक्षे ’ । १-२-२९ ॥ न अक्षोऽनक्ष इति प्रसज्यवृत्तिर्नञ्, पर्युदासे हि विधिः प्राधान्यात् प्रतिषेधस्य तु सामर्थ्यप्रापित्वाद् गोऽक्षसङ्घात इत्यादावनक्ष-विधिरेव स्यान्नत्वक्षाश्रितः प्रतिषेधः, प्रसज्ये तु प्रतिषेधस्य प्रधानत्वादक्षादिसङ्घदाय-स्थेऽप्यक्षसङ्घेऽक्षाश्रितः प्रतिषेधः सिध्यतीत्याह-सचेत्स्वर इत्यादि, ओत इत्वेवेति, चित्रा गावो यस्य स चित्रगुः पुंवावो इस्वत्वं च, ततश्चित्रगवेऽयं चित्रग्वर्थ इति,
- 10 अत्र ओत इत्यनुवृत्तिमन्तरेण ह्रस्वत्वे कृत एकदेशविकृतोऽप्ययं गोशब्द एवेत्यत्राऽपि स्यादित्यर्थः ।

‘ इन्द्रे ’ । १-२-३० ॥ स्वर इत्यस्याऽधिकरणं, इन्द्रे इति, तत्तदादाविति वक्तव्यं, गयेन्द्रयज्ञ इत्याद्यर्थे केवले च व्यपदेशिवद्भावाद्भवति ।

- ‘ प्लुतोऽनितौ ’ । १-२-३२ ॥ अतीति नाऽनुवर्तते, इति शब्दवर्जनवैयर्थ्या-
- 15 दित्याह-इति शब्देत्यादि । असन्धिरिति-न विद्यते सन्धिर्यस्येति बहुव्रीहिणा व्याख्यायं, एव उत्तरत्र, देवदत्त रे अत्र न्वसि, “ दूरादामभ्यस्येति ” प्लुतः, आगच्छ मो देवदत्तेति कस्यचिद्वाक्यस्याऽन्त इदमामरूपपदं द्रष्टव्यं, याक्यान्ते प्लुतस्य विधानादिति ।

- ‘ ईशवा ’ । १-२-३३ ॥ लुनीहिरे इति, “ धिर्याशीः प्रैवे ” इति प्लुतः, केन-
- 20 चित् कश्चित्पृष्टधिनोमीदं ? स वृच्छकं प्रत्याह चिनुहिरे इदमिति, अत्र हेः प्रभारूपान इति प्लुतः । वशारे इति, वशक् कान्ती वपीत्यचि वशाऽत्र प्लुतोऽपि छान्दसः ।

- ‘ ईदुदेद् द्विचचनम् ’ । १-२-३४ ॥ अपी इति इत्यादौ “ दूरादामेऽन्वयव० ” इति प्लुतः । तवे इति, ननु यथा स्वरे परे सन्धिकार्यनिषेधस्तथा पूर्वदेशस्थितेऽपि किं नेति ? सत्यं, “ सप्तम्या निर्दिष्टपूर्वस्य ” इति न्यायात्स्वरादेश्या पूर्वदेशस्यव-
- 25 स्थितस्यैव ईदादेः सन्धिनिषेधो ननु पूर्वस्थिते स्वरे, यद्येवं यत्र परत्र स्वरो भवति तवे आसावे इति तत्र पूर्वेणाऽपि सह सन्धिप्रतिषेधः प्राप्नोतीत्यत आह-प्रत्यासत्तेरित्यादि, अयमर्थो यस्मिन् सति यद्भवति तत्तस्य निमित्तमिति परस्वराभित्वात्प्रथमं यत्वरस्य

तदनु अपादेशस्य च निषेधस्ते एव च परस्परस्य प्रत्यामन्ने एतं तु परस्परमन्तरेणा-
 ऽपि भवतीति न तत्स्वरनिमित्तं नतु प्रत्यागमनं चेति प्रत्यागतिन्यायात्तन्निमित्तकस्यैव
 कार्यस्य निषेधो नास्तन्निमित्तकस्येति । कंचिचु इति-जपादित्यप्रभृतयः । याज्ञवल्के-
 त्यादि-भाष्यकारस्वार्तिककारयोस्तंभवत्वाचेति । अन्ये त्रिवि-उत्पलादयः । द्यौश्च
 पृथिवी चेति पृषोदरादित्याद् रोदमि इदन्त आदेशस्ततो द्विषवन्म् । 5

‘ अदो मुमी ’ । १-२-३५ ॥ अदसो मुमी इति विग्रहो नन्वमुप्य मुमी इति
 विग्रहः प्राप्नोति, कथमदस इति ? मत्पं, अविश्लितार्थस्य प्रापोगिरूप्याऽद्गम् शब्द-
 स्याऽत्र प्रयोगः, तत्र तु सार्थको गृह्यते, इत्यदः शब्दमम्बन्धिकार्यामात्रेऽदम इति
 भवति । ह्रस्वत्वामावे तु स्वीरादिघ्रवत्सर्गं द्रष्टव्यं, घ्रत्वान्ना समाहारेऽपि न ह्रस्वः ।
 अम्यञ्चेति-अम् गतावित्यतो भावे पत्रि अमः सोऽस्याऽस्ति इन् । 10

‘ चादिः स्वरोऽनाद् ’ । १-२-३६ ॥ अनाडित्यत्र पूर्वुदासाग्रयणेन सदश-
 ग्रहणाद्यादिना स्वरस्य विशेषणात्तदन्तत्वासम्भवात्सामानाधिकरण्यालानात् केवलस्य
 ग्रहणमित्याह-आद्वर्जितधादिरव्ययसंज्ञः स्वर इति । वृचौ तु द्वितीयेषुत्तरम् । अ अपेहि
 इत्यादौ अ इ ए ओ शब्दा अहोशब्दार्थे, ई-खेदे, उ-अक्षमायां, ऊ इति अन्यायघो-
 तने, आ एवं किल मन्यसे इति आहारी वाक्यालङ्कारे वाक्यार्थविपर्ययं वा द्योतयति, 15
 ऊच्यते-पीडयते बीजादिवस्त्वनेनेति “ ध्यञानादृषत्रि ” ऊचः, सोऽस्मिन्नस्ति “ मध्या-
 धिभ्यो र ” इति रे ऊचरः, शृणोतेर्णिग्लि भ्राव ओः भ्राव ओभ्रावस्तं करोति णिचि पूर्व-
 घत्, हौ ओभ्रावयेति क्रियापदमखण्डं, जानु उ इति जायतेऽनेनाऽऽश्रुश्रुनादीति “ ऊर्धा-
 पाणि० ” इत्यादिना उणि जानु, अत्र जानीत्युकारनिर्देशात् “ नजनवध ” इति प्रतिपि-
 द्वाऽपि वृद्धिर्भवति । आ उदकान्तादिति-अत्राऽऽहमर्पादायां तेन त्रिपशोषानुवजन- 20
 स्योदकमर्पादाभाव आहा द्योत्यते । आ आर्येभ्य इति-अत्र आहमिनिषौ तेन पशो
 गतिं प्रत्यायाणामभिविधित्वं द्योत्यते । मर्पादाभिनिषौ चेति-अवधिमता सम्ब-
 द्धोऽवधिरभिविधिरभिध्याप्तिः, अवधिमपि यो व्याप्नोतीत्यर्थः, अवधिमता सम्बद्धो
 योऽवधि स मर्पादा तं परित्यज्य यो वर्तते इत्यर्थः । वाक्यस्मरणयोरिति-वाक्यशब्देन
 वाक्यार्थ उच्यते, चादीनां द्योतकत्वात्, अर्थस्यैव च द्योत्यत्वात्, न तु शब्दस्येति । 25
 आ एवं किल मन्यसे-पूर्वप्रक्रान्तवाक्यार्थस्याऽन्यथात्वद्योतनायायमत्राऽऽकारः, अन्ये
 तु वाक्यशब्देन वाक्यमेवाऽऽहुस्तत आ एवं किल मन्यसे नैवं पूर्वममंस्थाः सम्प्रति

मन्यस इति वाक्यसूचनायाऽऽकारः प्रसज्यते तथा स्मृतेः सूचक आकारः प्रसज्यते ततः स्मृत्यर्थो निर्दिश्यते आ एवं तु तदिति ।

‘ओदन्तः’ । १-२-३७ ॥ नो इन्द्रियमिति, इन्द्र-आत्मा तेन मृष्टं दृष्टं जुष्टं वा तस्य चिह्नं वा इन्द्रियमिति, सूत्रनिपातनादिन्द्रियं, नो सदृशमिन्द्रियं नोइन्द्रियं मन 5 उच्यते । समपद्यतेति-बृचावर्थकथनं, नतु च्चेरारम्भकमिदं वाक्यं, कृम्यस्तियोग एव च्चेर्विधानात्, गोऽभ्रवदित्यत्र “अघण्टस्वा०” इत्यव्ययत्वे सेल्लुप्येदोतः पदान्त इत्यलोपः । इत्याद्यपिति-तिरस्मनमस्अदस् इत्याद्यपि स्वरादिर्नतु चादिरित्यर्थः । अहो इत्यादय इति-अ ह उ अहो इति, उत अहउ उताहो इति, आ ह उ आहो 10 इत्यादावर्थाभेदाच्चादिसप्तदायस्पाऽपि चादित्वात्पूर्वेणैव सिद्धत्वात्, अनर्थकमिति परस्याऽऽशयो, नैवं, एकनिपातत्वाच्चादिषु तथैव पाठात्पूर्वेण न प्राप्नोतीति पृथग्यो- गारम्भ इत्याह-अहो इत्यादय इति ।

‘सौ नचेतौ’ । १-२-३८ ॥ आमन्व्यविहितः सिरत्र ग्राह्यः, अन्येन स्वरस्य व्यवधानादोकारासम्भवाच्च प्राप्तेरभावात्प्रतिषेधोऽनर्थकः, वेत्युक्तेऽपि विकल्पे सिद्धे नवेत्यधिकारार्थं कृतं तेन सर्वत्र यत्र नचेति तत्राऽधिकारो यत्र तु वेति तत्र 15 नाऽधिकार इति ।

‘ऊँ चोञ्’ । १-२-३९ ॥ ऊँ चेति सूत्रत्वान्नविमक्तिं पदं प्रक्रियालाघवार्थं, कार्या निमित्तं कार्यमित्येष निर्देशक्रम इति कार्यिणः पूर्वोपादाने प्राप्ते ऊँ चेति कार्यो- पादानमसन्धिलक्षणकार्यप्रत्यासत्त्यर्थं, तेन तस्यैवाऽसौ भवति तस्य चाऽमावरूपत्वा- 20 च्छिष्यस्यैव ऊजोऽभवत् चकारादिकल्पेन भवतीत्याह-असन्धीति, उ इति अहो इती- त्यर्थः । तेन विकृतस्येति-विकृतस्यारऽजितो विकृतौ सत्यां स्वरूपदाने इत्यर्थः, अयम- मिप्रायो द्वाविमावुकारौ, एको निरनुबन्धोऽपरः सानुबन्ध इति, तत्र यो निरनुबन्ध- स्तस्माद्दो इत्यत्र ओकारादेश इत्यते नाऽपरस्य, अत एव जान्वस्य रुजतीत्यत्र वत्त्वं 25 सिद्धं, अथवाऽत्र सूत्रे उकारप्रक्षेपात् उ उञ् ऊञ् इत्युकारेण उजो विशेषणाद्दुकाररूप- स्योजो ग्रहणाद्दो इत्यादौ न भवति, उत्तरत्र तु जात्याश्रयणादीर्धीभूतस्माऽपि जान्व- स्य रुजतीत्यादौ वत्त्वं भवति ।

‘अञ्बर्गात्स्वरे वोसञ्’ । १-२-४० ॥ ननु तत्पुरुषगर्मकर्मधारयात्पञ्चमी, अत्राऽऽमन्वित्युक्ते यदि वकाररूपादेशस्य स्वरूपेणाऽभावो विधीयते तदाऽऽदेशविधा- नमनर्थकं स्यात्, अथ उव्यरूपस्य स्थानिनो निवृत्त्यर्थं तदिति चेत् ? सत्यं, एवं सत्युत्र

एव निवृत्तिं कुर्यात्, तस्मादसन्निति मुख्यार्थवाधायां गुणकल्पनाऽप्रधानकल्पनाऽऽ-
 भीयत इत्याह-असन्नभूतवदिति-असिद्धवदकृतवदित्यर्थः । ततश्च स्थान्याश्रयं कार्यं
 सिद्धं भवति, ननु असन्निति विनाऽपि प्रथममेव द्वित्वे क्लृप्त्वास्त इति सेत्स्यति तत्कि-
 मनेनाऽत्र दर्शितेन ? सत्यं, अत्र परत्वात् “ ह्रस्वाद् ङणो द्वे ” इत्यनेन जायमानं
 द्वित्वं बाधित्वा नित्यत्वाद्नेन वकारस्तस्य चाऽसच्चाद्वित्वं । किमुत आवपनमिति- 5
 आसमन्तद्वातूनामनेकार्थत्वेनोप्यते क्षिप्यति वस्त्वस्मिन्निति आवपनं-सर्वं भाजनं ।
 तद्द्वयस्य भवति-यत्र “ ततोऽर्ज्याः ” इत्यस्याऽप्राप्तिस्तत्र “ अदीर्घाद् ” इति प्राप्त-
 मपि द्वित्वं न प्रवर्तते नित्यत्वादिकारणेभ्यः, असच्चाद्वित्वमिति, “ अदीर्घाद् ” इति
 “ ततोऽर्ज्याः ” इति द्वित्वादौ कर्तव्येऽमन्त्रे यतोऽसन्नित्यत्राऽपि वा योजनीयः, वका-
 रादेशोऽपि बाऽसन् मयतीत्यर्थः । ततः पक्षेऽसत्त्वविधानात् कार्यविशेषं प्रति सत्त्वमेव । 10

अहर्षवर्णस्यान्तेऽनुनासिकोऽनीनादेः १-२-४१ ॥ विरामत्वाच्चेति, चकार-
 स्यैवकारार्थत्वेन विरामत्वादेव न सन्धिः सन्धिरभाव इत्यर्थः ॥ वृक्ष इति, “ कादिर्वै-
 ज्ञनम् ” इति सूत्रे कस्याऽऽदिरिति तत्पुरुषसमासे विसर्गस्यापि व्यञ्जनत्वे “ नामै-
 सिद् ” इति वृक्षाकारस्य पदत्वाद्दन्त इति व्यावृत्तेर्न द्वयङ्गविकलतेति “ पूर्वभवदार० ”
 इत्यादिना विष्णुः पृथिवीपतिरभिप्रायेण । 15

॥ इति अवचूर्णिकायां समाप्तोऽयं द्वितीयः पादः ॥

‘तृतीयस्य पञ्चमे’ । १-३-१ ॥ “ सौ नवेवौ ” इत्यतो नवेति, “ पदोतैः ”
 इत्यतः पदान्त इति, “ अहर्षवर्णस्य० ” इत्यतोऽनुनासिक इत्यधिकारत्रयं पादान्त-
 रागतमप्यनुवर्तते, ‘ अपेक्षतोऽधिकार ’ इति न्यायात्, प्रथमद्वितीयवृत्तीयादित्वं
 वर्गस्यैव धर्म इत्याह-वर्गवृत्तीयस्वेति, स्थान्यासन्न इति यद्वर्गमत्कस्तृतीयस्तद्वर्गसत्कः 20
 एवाऽनुनासिक इत्यर्थः । बाह्यधुरा वक्तीत्येवंशीलेति, उच्यत इति बाहुलकरनाद्वा
 “ रिपुद् ” इत्यादिनिपातनाद्वाक्, मधु माधुर्यमत्राऽस्तीति “ भेष्यादिभ्यो रः ” इति
 रे मधुरा । पण् नया इति, नीयते परस्य बुद्धिमर्थ एभिरिति “ पुंश्चाम्नि ष ” इति
 घे नयाः, पडिति जसन्तः, पण्णां नया इति पृष्ठीपमासो वा पट्संख्या नयाः पण्णया
 इति मयूरव्यंसकादित्वात्समासः, कर्मधारयस्तु संख्यासमाहारे चेत्यत्र नियमसम्प्रापान्न 25
 भवति, एवमन्यत्राऽपि संख्यायाः समासो द्रष्टव्यः, तन्नपनमिति-नयतेमधि करणा-
 धिकरणयोर्बाऽनाटि नपनं, पृष्ठी वा समासो व्यस्तं वा पदद्वयं भावानटि वृतीयपमासो
 वा, अत्र दस्याऽसच्चे तत्स्थानस्य नस्याऽप्यसत्त्वान्नलोपो न भवति । ककुम्भण्डल-

मिति-कं वायुं स्कुम्नातीति 'कंकुब्' इत्यादिनिपातनात्ककुभो मण्यते 'भृदि०' इत्ये
 मण्डलशब्दसिलिल्लो मण्डलं समूहः ककुम्मण्डलं, अत्र "तौ हुमो" इत्यनेन नाऽनुस्वारः,
 "अश्वर्गादि" त्यतोऽसदधिकारस्य प्रयोजनवशादिष्टत्वात्, अनुनासिकं इति लक्षणेन
 चिह्नेन निष्पन्नस्य मस्य लाक्षणिकत्वात्, असिद्धं बहिरङ्गमित्यसिद्धत्वादेति । व्यञ्जन-
 5 स्येति १, अनुनासिकं इति २, अनुनासिकमिति ३, स्थानत्रयेऽपि सामान्येनेति
 द्रष्टव्यं, अनुनासिकं स्थान्यासन्नं मात्रमवधारणे इत् च तन्मात्रं च हल्मात्राऽस्येति
 वा हल्मात्रमिति, अत्र लकारस्य सानुनासिको लकारः । ननु षण्णया इति परत्वा-
 च्चतृतीयस्याऽनुनासिकं बाधित्वा " अदीर्घाद् " इत्यनेन द्वित्वप्राप्तिस्ततः षण्णया
 इति प्राप्नोतीत्याह-अनुनासिके कृते पश्चाद्द्वित्वस्य भावादिति, " अदीर्घादि "-
 10 त्यनेन द्वित्वं न प्रवर्तते तत्राऽन्वित्यधिकारात् । कृते त्वनुनासिके प्रवर्तते इत्यर्थः ।

' प्रत्यये च ' १ । ३ । २ । वाङ्मयमिति वाचां विकार इति " एकैवराद् " इत्यनेन,
 वाक् प्रकृताऽस्मिन्निति, " अस्मिन् " इत्यनेन वाच आगतमिति
 " वृहेतुभ्य० " इत्यनेन वा मयद् । गुडलिङ्गमिति गुद् रक्षायामित्यस्य कर्तरि
 के गुंङ्घातोर्वा कर्मणि ' कुगुंङ्घनी० ' ङे गुङः, गुंङाः प्रित्खण्डः इति पुलिङ्गः, अत्र
 15 " मोर्वर्णे० " इति वत्वे कर्तव्ये हस्य ढत्वमसिद्धं द्रष्टव्यमिति । चकार इति-
 अयमर्थश्चकारः पूर्वसूत्रशेषतामस्य सूत्रस्य सूचयन्नात्मनि वेत्पस्य सम्बन्धाभावं वाऽ-
 नुबुद्धेश्चोत्तरत्राऽप्यवधानं सूचयतीति ।

' ततो हश्चतुर्थम् ' १ । ३ । ३ । नन्वत्र तत इति किमर्थं यतो ' अर्थवशा-
द्विभक्तिपरिणाम ' इति न्यायाच्चतृतीयस्येति पञ्चम्यन्तत्वेन व्याख्यायमाने स्थि-
 20 तोऽर्थः सम्पद्यते ? सत्यं, ततो ग्रहणं पञ्चम इत्यस्याऽननुवृत्त्यर्थं, अन्यथा तदनुते
 तद्धमलयतीत्यादावेव चतुर्थः स्यात्, न वाग्धीनः ककुब्भास इत्यादिषु, वाग्धीन
 इति, " ककारकं छत्वा " इति ममासः, ननु हस्य कण्ठ्यत्वात्तदासन्नेन हस्य घेनैव भाव्यं
 न झघभैरित्यतः पूर्वचतुर्थ इति कर्तव्यमिति नैवम् चतुर्थ इति गुरुकरणात्पूर्वप्रत्यास-
 चिर्लिम्पतेऽन्यथा घ इत्येव कुर्यादित्याह-प्रत्यासस्या पूर्वसवर्ग इति । अञ्जलाधिति-
 25 अत्र संज्ञाशब्दत्वात्कत्वाभावः, यतोऽर्थप्रत्यायनाय शब्दप्रयोगः, अच् इति हि स्वर-
 प्रत्यायनमिष्टं, कत्वे तु कृते अच् इत्युक्ते समानप्रतीतिः स्यादिति, अत एव च
 " सिजघातैन्याम् " इत्यादौ विवक्षितार्थप्रतीत्यभावात् सिचक्षकारस्य कत्वं न कृतमिति ।

‘प्रथमादधुति शब्दः’ १।३।४। वाक्छर इत्यादि, शूर वीरणि इति शूरयत इत्यचि ईं दुं हुं श्रुं सुं इति शवतीति “चिजिशुंसमि०” इति रे दीर्घत्वे च शूरः, श्लिष्यतीति “भूण्णुणुण०” इति निपातनात् श्लः, शिताज्जणं शेतत इति लिहाद्यचि शेतं, श्मनि श्रुलैकदेशे शेते “श्मनैः शीञ्जोदित्” इति डिते श्मथु कूर्च, श्यैहो “विलिंभिली०” ति मे इयामा अप्रसृताः स्त्रियः इयामवर्णा वा । वाक्छर 5 इत्यादिप्रयोगेषु तृतीयस्य प्रथमे कृते तादृशात्प्रथमात् शकारस्याऽनेन छः प्रवर्तते, ततस्तृतीयाधिकारेणैव सिध्यति न च परत्वाद् “अधोपे श्रेथमोऽशितः” इति प्रागेव प्रथमो भविष्यति ततस्तृतीयाभावात्कथं शस्य छादेशो भविष्यतीति वाच्यं, यतस्तत्राऽनित्यधिकारान्न प्रागेव प्रथमत्वमिति, सत्यं, तृतीयाद्विधीयमाने छे तृतीयस्य प्रथमत्वं पश्चान्न प्राप्नोति विधानसामर्थ्यात्, यथा “ईः सः त्सोऽश्वः” इत्यत्र छ्रे 10 डकारात्परे त्से कृते टत्वं न भवति पदत्सीदन्तीत्यत्र । किञ्च प्राड्क् छेते सुगण्ट् छेते इत्यादौ तृतीयाभावाच्छस्वं न स्यादिति विष्यर्थमिति । अधुटीति पर्षुदास्रास्वरान्तस्थानुनासिकपरस्य शस्य छो भवतीति । वाक्छर इत्यादौ “ऊनार्थपूर्वाद्यैः” इति सः ।

‘रः कखपफयोः२ कःपौ’ १।३।५। ननु ‘निरनुबन्धग्रहणे न सानुबन्धस्ये’ति न्यायात् करोतीत्यादौ सानुबन्धस्य रेफस्याऽऽदेशो न प्राप्नोति । सत्यं, 15 “धरोः सुपि०” इत्यत्र रुवर्जनाद्रोरप्यादेशः । तद्धि “रः पैदान्त०” इति घ्राञ्जिरनुबन्धे रेफेऽनुवर्तमाने स्वयमेव सिद्धं सत् ज्ञापयति ‘निरनुबन्धग्रहणे सामान्यग्रहण’मित्यपि न्यायोऽस्तीति ।

‘शपसे शपसे वा’ १।३।६। कः पण्ड इति वन पण संभक्ताविति पणधातोः सन्यत इति वाक्ये “पञ्चैनाडः” इति छे बाहुलकत्वाच्च सत्त्वामावे पण्डो 20 पृथक्समूहः । ननु शपसे सो वेत्येवं सकार एव विधीयतां तस्य च “सस्यै शपौ” इति कृते कश्चेते कण्ण्ड इत्यादौ शकारपकारौ सेत्स्यतः । एवमुत्तरत्राऽपि कश्चरति कथीकृते भवाश्चरति भवांशीकृते इत्यादौ शपौ सेत्स्यत इत्युत्तरार्थमित्यपि न वक्तव्यं, तथा कः शेत इत्यादौ “धुर्देस्तृतीय” इत्यस्मिन् कर्तव्ये रुत्वस्य, अन्तः शेत इत्यादौ त्वसिद्धं बहिरुत्तमिति न्यायेन शस्वस्याऽसिद्धत्वे तृतीयत्वमपि न प्रवर्त्स्यति 25 तर्त्तिक शपयोः पृथग्विधानेनेति । सत्यं, असिद्धं बहिरुत्तमिति न्यायस्याऽनित्यत्वज्ञा-

पनायं, तेन बभ्रुवृषेत्यादौ स्वरनिमित्तमुवादि सिद्धम् । किञ्च शपसग्रहणं व्यत्ययं
 तेनैतेषु कृतेष्वेतद्विलक्षणं कार्यान्तरं न भवति, ततश्चाऽन्तः श्येते, मातः । पण्ड इत्यादौ
 धुटस्वृतीय इति जत्वडत्वादिकं न भवति, कश्चेत इत्यादौ तु तृतीयाभावे रोः परेऽ-
 सत्त्वादिपि सिष्यतीति न्यासः । कथं तर्हि सपिण्डित्यादौ पत्वमिति ? अत्र हि सो
 5 रुवं तस्य सत्त्वं सुपः पत्त्वं ततः “ सस्य शपो ” इत्यनेन पूर्वसस्य पत्त्वं भवतीति ।
 सत्त्वं, शपसविलक्षणमिति जत्वादिकं न भवति शपसरूपं तु भवत्येवेति ।

‘ चटते सद्वितीये ’ १-३-७ ॥ नन्वत्राऽसन्देहार्थं चळटठतथ इत्येवं किं न
 क्रियते सद्वितीयग्रहणमपनीयेति ? सत्त्वं, निमित्तचङ्कत्वे यथासंख्यं न स्यादित्यत
 आह-यथासंख्यमिति, न च सद्वितीयग्रहणे सत्यपि चकाराक्रान्तश्छकारोऽत्र, एवं
 10 तकाराक्रान्तः थएकाराक्रान्तएकारश्च यत्र भवेत्तत्रैव कार्यं प्रामोतीत्याशङ्कनीयं ।
 “वद्वैश्वरः साप्यात्”, “ चैरेष्टः ”, “ व्रीक्षादिभ्य ” इत्यादि ज्ञापकात्केवलेष्वेव भवतीति,
 इह च “तृतीयेश्ये”ति सूत्र उदाहरणेषु इस्वात्परस्य तृतीयस्य पञ्चमस्य च पञ्चमेऽ-
 संयुक्ते “ अदीर्घाद्द० ” इति वा द्वित्वाच्चत्वारिरूपाणि भवन्ति । “ प्रत्यये चे ”ति
 इस्वात्पञ्चमस्यैकव्यञ्जने “अदीर्घादि”ति वा द्वित्वाद्दे रूपे, “वतो द०” इति इस्वात्तृती-
 15 यस्याऽसंयुक्ते हेतुर्थे च वा द्वित्वाच्चत्वारि रूपाणि । “प्रथेनावधुटि”ति छत्वविकल्पपक्षे
 यस्य “ वतः शिट ” इत्यनेन वा द्वित्वाप्त्रीणि रूपाणि । “ रः क्लृपके ”ति-“ शिटैः
 प्रथम० ” इति वा द्वित्वाच्चत्वारि रूपाणि । प्रथमद्वितीयद्वित्वविकल्पपक्षे च अःःक व्यानां
 वा द्वित्वाद्दे द्वे रूपे इति सर्वाणि षट् रूपाणि भवन्ति । “शर्पते”ति इस्वात् शपसस्याऽ-
 संयुक्ते शपसेऽदीर्घादिति वा द्वित्वाप्त्रीणि रूपाणि, “ चटठ० ” इति सूत्रे उत्तरेषु सूत्रेषु
 20 च शपसःपरं परेषां प्रथमद्वितीयानां “शिटः प्रथमद्वितीयस्ये”ति वा द्वित्वाद्दे द्वे रूपे ।

‘ नोऽप्रशानोऽनुस्वारानुनासिकौ च पूर्वस्याधुट्परे ’ । १-३-८ ॥ अधु-
 ट्पर इति-अधुट् परो यस्मादिति कार्यं । न तु धुट् परोऽस्मादिति कृत्वा नञा योसः
 कार्यः । यतः प्रसन्नयोमञ्जङ्गया वर्णामावेऽपि स्यात्, भवान् तु इत्यत्रेति । ननु
 परग्रहणं किमर्थं यावताऽधुट्पुकेऽप्यधुटि परतो यच्चटवं तस्मिन्नस्य शादयो विहातं
 25 शक्यन्त एवेति । नैवम् चटते परतो योऽधुट् तस्मिन्नकारस्यैते भवन्तीति कस्मात्
 विज्ञायते तत्र भवानावहति भवानाच्छादयतीत्यादावेव स्यात् न तु भवांश्चरतीत्यादौ ।
 परग्रहणेऽनुवर्तिपदाथपेक्षायाऽन्तरङ्गमपि तत्पुरुषं वाधित्वा बहुव्रीहेराश्रयणात्पूर्वोक्त-

दोषाभाव इति । अनुस्वारापेक्षयाऽवयवावयविभावेऽनुनासिकापेक्षया स्थान्पादेशभावे पूर्वस्येति पृष्ठी । प्रशान्तरति* प्रशाम्यतीति क्विपि, “ अदन्वञ्चमस्य ” इति दीर्घत्वे “ मो भो न्वोश्च ” इति मस्य नत्वे प्रशान्, अत्र नस्याऽपत्वे “ नौन्नो नोऽनहः ” इति नलोपो न भवति । त्सरुक् इति त्सरेरुप्रत्यये त्सरुः खड्गमुष्टिः, त्सरौ कुशल इति “ कोऽर्मादेः ” इति के त्सरुक् ।

5

‘ पुमोऽशित्यघोपेऽरुधागि रः ’ । १-३-९ ॥ अत्र रमपनीय स इति कृते विधानसामर्थ्याद्भुत्वाभावे पुंश्रलीत्यादि न सिध्यति । पुंस्कारमेति-पुमांसं कामपते “ क्षीलिकामि० ” इति षो यद्वा कमेर्षिडन्तात्कामना कामो “ युर्वर्णे० ” इत्यल् णिङ्भावे कमानं वा यन्नि ष्ट्री कामः, पुंसः कामोऽस्या आपि “ पुंसं ” इति सः । पुंकोकिल इति पुमानिव कोकिलः पुंस्कोकिल इति मयूरव्यंसहादित्वान्मध्यपदलोपी 10 समासः । पुमांसं चलयति “ कर्मणोऽण् ” शीर्यते परपक्षोऽनेन “ पुंश्राम्नि० ” घे शरः । क्षुर इति “ नान्भुंयान्त० ” इति कः । क्षार इति ज्वलादित्वाण्णः, पुम् रुयातः-अत्र रुयाग एव वर्जनात् रुयाक् प्रकथने इत्यस्मिन् पुंस्रुयात् इति भवत्येव ।

‘ नूनः पेषु वा ’ । १-३-१० ॥ अधुत्परे धुत्परे च पकारमात्रे निमित्तेऽस्य सूत्रस्य प्रवृत्तिर्व्याप्तिस्तदर्थत्वादित्यर्थः । तेन नृः प्सातीत्यादि सिद्धम् ।

15

‘ द्विः कानः कानि सः ’ । १-३-११ ॥ अनुकार्यानुकरणयोर्भेदस्य विवक्षितत्वाच्छसन्तानुकरणादपि पृष्ठी तथा सप्तम्यपि । द्विरिति फान्सत्कभवनक्रियापेक्षया क्रियाविशेषणमिदम् । अथाऽत्र सकारे कृते “ सोकः ” इति रुत्वं कथं न भवतीत्याह रस्येत्यादि-अयमर्थो यदि सस्य रुत्वं स्यात्तदा रेफाधिकारेणैव सिद्धं किं सविधानेन प्रक्रियागौरवं च परिहृतं भवति । तथाऽत्राऽनुस्वारस्य व्यञ्जनत्वात् “ पर्वस्य ” 20 इति संयोगान्तलोपः कथं न भवति ? नैव, तत्र मुख्यव्यञ्जनसंयोगमस्यैवाऽऽश्रितत्वादस्य तु सामर्थ्यप्रापितत्वेनाऽमुख्यव्यञ्जनत्वात् ।

‘ स्तटि सप्तः ’ । १-३-१२ ॥ सप्त इति प्रादिपठितस्यैव सप्तो ग्रहणं, न पप्त एव वैकृत्ये इत्यस्य विजन्तस्य, “ संस्कृते भक्ष्ये ” इत्यादिज्ञापकात्, अनुस्वारस्य व्यञ्जनत्वाद् “ धुंटेो धुटि खे वा ” इति पक्षे सकारलोपे द्विसकारमेकसकारं च संस्कृतेति 25 रूपद्वयं द्रष्टव्यं । संकृतिरित्यत्र सर्गादिपाठात् सद् न । अन्यमते तु संपरेः कृगः सद्

* अत्रप्रयोगे—१ ४-१-१०० । २ २-२-६७ । ३ २-१-११ । ४ ६-२-१७ । ५ ५-१-७२ । ६ ५-२-२८ । ७ १-३-३ । ८ ५-१-७२ । ९ ५-२-११० । १० ५-१-५४ । ११ १-१-७२ । १२ २-१-८१ । १३ ६-२-१४० । १४ १-३-४८ ।

भूपायामिति सूत्रकरणेन भूपायामिति किं ? इति व्यावृत्तिः । संचस्कारेति न चाऽत्र सम्स्कृ इति कृते प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेवाऽऽदेशप्रसङ्ग इति वाच्यं, यतः परत्वाभित्यत्वाद्वातुमात्राश्रयणेऽन्तरङ्गत्वाच्च प्रथममेव प्रत्ययस्तत्तदाश्रितं कार्यं द्वित्वं तेन च सटो व्यवधानमिति ननु “ अचोपे शिटः ” इति लुप्तस्य सस्य “ स्थानी वा० ” इति स्या-
 5 नित्वे सति कथं न भवति ? न च वाच्यमवर्णविधौ स्थानित्वमिति । सटोति वर्ण-
 समुदायाश्रयणेन वर्णविधित्वाभावात् । न स्सडिति, सकारादिः सट् स्तडिति कृते वर्णविधित्वमिति । ननु ‘ निमित्ताभाव ’ इति न्यायेन द्वित्वे न समो व्यवधानात् कृमः स्सडागमो न ग्राप्नोति ? नैवं, ‘ स्वाङ्गमव्यवधानक ’ मिति न्यायात् द्वित्वरूपस्य स्वाङ्गस्य कृमं प्रति व्यवधायकत्वायोगादिति ।

10 ‘ लुक् ’ । १-३-१३ ॥ अनेन समः परस्य कृमः सटि समो मकारलोपे रूप-
 मेकं, केचिन्मतेन मकारलोपेऽनुनासिकेऽप्येकं पूर्वेण समो मस्य सत्त्वे सत्यनुस्वारानु-
 नासिकयोर्द्वे रूपे, तथा सत्त्वेऽनुस्वारे च कृते सति कस्याऽऽदिरित्याश्रयणेनाऽनुस्वारस्य
 व्यञ्जनत्वे तस्मात्परस्य सस्य लोपे सानुस्वारमेकसकारं चैकं रूपमिति पञ्च रूपाणि ।

‘ तौ मुमो व्यञ्जने स्वौ ’ । १-३-१४ ॥ ननु तौग्रहणं किमर्थं स्वाधिति विशे-
 15 षणस्य विशेष्यसापेक्षत्वात्समानाधिकरणाधिकारानुविद्धावनुस्वारानुनासिकावेवाऽनु-
 चत्स्यतः ? सत्यं, तौग्रहणमवधारणार्थं, अन्यथाऽनन्तरोक्ता लुगनुवर्तेत, पूर्वस्येति च
 ततश्च मुगोर्लुग्भवति पूर्वस्य चाऽनुस्वारः । चङ्गम्यत इत्यादौ निमित्तभूतवर्णापेक्षया पूर्व-
 स्याऽकारादेः स्थानेऽनुनासिकश्चेति सूत्रार्थेऽनिष्टं रूपं चङ्गम्यते इत्यापद्यते, तौग्रहणात्
 तावेवेति नियमित्वावनुस्वारानुनासिकावनुवर्तेत, तच्छब्दस्य पूर्ववस्तुपरामर्शित्वेऽपि
 20 सकारलुकोः सत्त्वासम्भवादनुनासिकस्य च सम्भवात् तस्यैव परामर्शः, द्विवचनोपादा-
 नात्तत्प्रतिबद्धानुस्वारस्य चेत्याह-तावनुस्वारेति । लाक्षणिकत्वादिति लक्षणं लिङ्गं
 तत आगतं अध्यात्मादित्वादिकणि लाक्षणिकोऽनुमेय उच्यते, लाक्षणिकत्वादेव
 “ नौम्नोऽन० ” इति नलोपोऽपि न । त्वं पण्ड इति वन पण इति पणः सनतीति
 वाक्ये “ शशिर्षणिभ्यां ङः ” इति ङे बाहुलकत्वात् पे पण्डः ।

25 ‘ मनयवलपरे हे ’ । १-३-१५ ॥ मनयवलाः परे यस्मादिति बहुव्रीहिः, न तु
 तत्पुरुषः परग्रहणात् । यद्येवं मनयवल इति कस्मान्नोक्तं ? सप्तम्येव हि परशब्दार्थं
 प्रतिपादयिष्यति मरुतादौ परे यो हकारस्त्वस्मिन्निति । नैषम् विपर्ययोऽपि विद्यायेत
 हकारपरे मकारादाविति, ततश्च किं महयति, किं नद्यति, किं याहि, किं वहगि, किं

लिखत, इत्यत्रैव स्यात् । अकारादिना व्यवधानाच्च भविष्यतीति चेत् न, 'येन नाऽव्ययधानं तेन व्यवहितोऽपि स्यात्' इति न्यायादेकेन वर्णेन व्यवधानमाधीयते । अथ प्रथमपक्षे किं द्रव्यतीत्यादौ घृत्रं चरितार्थमिति त्रिमिति व्यवधानमाधीयत इति चेत्, न येन प्रतिपादकेन हकारे परे मरुतादावेष घृत्रार्थः स्वीकृतः, तं प्रति पक्षान्तरस्याऽमम्भयाद्विपरीतप्रतीतिः स्यादिति तन्निरामाय परग्रहणं उर्नव्यमेवेति । 5 तथापि न कर्तव्यं विपर्ययतीतो हि अस्य वैयर्थ्यं स्यात् "तौ भुवो०" इत्यनेनैव रूपद्वयस्य सिद्धत्वात्, मत्वम् तर्हि निपमार्थमिदं स्यात्ततो मरुतादौ हराः एव स्यान्नाऽन्यत्र । ततश्च त्वं मन्वस्य इत्यादौ पूर्वेणाऽपि न स्यादिति परग्रहणम् । तथा हकारस्य स्वो नाऽस्तीति व्यवहितमशाराद्यपेक्षया स्वोऽनुनामिको भवन्मरुतादिरूप एव भवतीति । 10

'सम्राट्' । १-३-१६ ॥ रेकस्य श्रत्याभावाद्नुनागिरुप्राप्तिरेव नाऽस्तीत्याह-अनुस्वाराभाव इति । एकवचनस्वास्तश्रत्वाद्द्विवचनादावपि भवति ।

'दूणोः कटाचन्तौ शिटि नवा' । १-३-१७ ॥ अस्योदाहरणेषु उपमानां "तेन शिटः" इति वा द्वित्वे दीर्घाप्रस्थयोः दूणोः सत्ये चत्वारि रूपाणि, इत्याप्रस्थयोस्तु दणोरेव "अदीर्घादिति" वा द्वित्वे च पञ्च रूपाणि, मराऽन्तेन इति 15 "तवर्गस्य०" इति नस्य अत्यं, चम्मणीति "गर्भं मयी" इति पत्यम् । मन्वप्राप्तग्रहणं किमर्थं ? दूणोः कटाचित्तयोश्च्यतां, नैवं, एवं ऋते दणोः पठ्यन्तत्वे कटयोरादेशरयं स्यात्तन्निरामायान्तग्रहणं, तर्हि दूणः कटमिति समाहार कृत्या दूण इति पञ्चम्यन्तत्वरमादेशत्वनिरामाय व्याख्यायतां ? न, अन्तग्रहणं सति प्राद्वद् माये इत्यत्र ककारस्य पदान्तत्वात् "नाम्यन्तरथा०" इत्यनेन पदमप्ये विधीयमानं पत्वं 20 न भवति, अन्यथा परादित्वेन ककारेण मरुतस्य पदादिस्यविधातान् परं स्यादिति । तथा सुगण्टसु इत्यत्र "नामसिद्व्य०" इति टकारस्य पूर्वमक्तत्वेन पदान्तत्वे "पदान्ताद्वर्गाद०" इति प्रतिषेधात् "संस्य शणौ" इति मरारम्य पत्वं न भवति, परानयरते तु अपदान्तत्वेन प्रतिषेधाभावात्स्वादेवेति । चण् शब्दे इत्यतो विचि चण्, क्विपि तु दीर्घत्वे वाण्, तथा सुगण् इत्याऽऽकारणिलोलापञ्च "अह्वपञ्चमभ्य" इति दीर्घत्वे 25 कर्तव्ये "न संन्धि०" इति स्थानित्वाभावात्कथं न दीर्घ इति चेत् ? मत्वं, तत्र हन्वर्जनस्योपदेशावस्थायाम् पञ्चमान्तग्रहणार्थत्वेन व्याख्यास्पमानत्वान् ।

- ‘इनः सः त्सोऽद्यः’ । १-३-१८ ॥ पट् सीदन्ति, मतान्तरेण पट् सीदन्ति, इत्यत्र “ ततोः शिट् ” इत्यनेन वा द्वित्वे चातुरूप्यं, पट् सीदन्ति, “ अदीर्घाद् ” इति टस्य “ ततोः शिट् ” इति तस्य च वा द्वित्वे त्रैरूप्यमिति सप्त रूपाणि भवन्ति । पट् सीदन्तीति “ पदान्तौट्ठवर्गाद् ” इति निषेधात्तवर्गस्य न टत्वं, पठिति प्रयोगस्यो
- 5 डकारः यत्रेऽनुकृतस्तत एव “ अघोषे प्रथमोऽशिट् ” इति टत्वं न भवति, इत्याह डकारनिर्देशादिति । भवान्त्साधुरिति-अथाऽत्र नकारस्य “ नोऽप्रैशान० ” इत्यनुस्वारानुनासिकपूर्वः सकारः कस्मान्न भवतीति ? उच्यते, अधुत्पर इति वचनात्, अत्र हि धुत्परस्तकार इति । पट् ऋयतन्तीत्यत्र “ सार्यं शौ ” इत्यत्राऽन्वित्यधिकारे वर्तमाने धवर्जनाभावे दन्त्यसकारस्य त्सः स्यादिति, ननु तर्धुपदेशावस्थाया-
- 10 मपि तालव्यः पठनीयः किं दन्त्यपाठेनेति ? सत्यं, दन्त्यं पठन्नेवं ज्ञापयति ‘दन्त्यापदिष्टं कार्यं तालव्यस्याऽपि भवति’ परं दन्त्यस्थाननिष्पन्नस्य न सर्वस्य, तेन भवान् शोते इत्यादौ त्सो न भवति, ननु मधुमित्यत्र “ स्वैरस्य परे० ” इति णिलोपरूपस्य स्वरादेशस्य स्थानित्वात् शलोपी न प्राप्नोति, न च वाच्यं “ न सन्धि० ” इत्युपतिष्ठत इति, अस्कलुकीति वचनात् न, अस्कलुकीत्यत्र नन्निर्देशेन ‘नञा निर्दिष्ट-
- 15 मन्तित्यमिति’ न्यायात्स्थानित्वाभाव इति ।

‘न शिञ्च’ । १-३-१९ ॥ भवाञ्छूर इत्यादौ भवाञ्छूर इत्यत्र “ ततोः शिट् ” इति वा द्वित्वे चातुरूप्यं, कुर्वञ्छेते इत्यादौ कुर्वञ् शोते इत्यत्र । “ अदीर्घाद् ” इति अस्य वा द्वित्वे कुर्वञ् शोते इत्यत्र च “ ततोः शिट् ” इति द्वित्वे पञ्च रूपाणि ।

- ‘अतोऽति रोरुः’ । १-३-२० ॥ वेति निवृत्तं, कार्यो निमित्तं कार्यमित्येष
- 20 हि निर्देशकम् । अत्र तु कार्यिणः पूर्वनिमित्तोपादानेन निर्देशकमातिक्रमं कुर्वन्नधिकारातिक्रमं सूचयति । तथाऽतोऽतीति निर्देशात्सन्निपातलक्षणन्यायो नोपतिष्ठते । ननु त्वावयनं तर्कयनमित्यत्र रुशब्दस्यैव ग्रहणं कस्मान्न विज्ञापते किमित्युदित एवेति ? सत्यं, “ अतोऽति रोरुः ” रित्यत्र एव ज्ञापकात्, किञ्चैतत्सन्निपातस्यैव रोरुत्तरत्राऽनुवृत्तिस्तत्र च भोमगोऽधोभ्यः परस्य पदान्तस्थस्य रोरन्त्यस्वाऽसम्भवात्सानु-
- 25 नन्त्यस्यैव ग्रहणं भवतीति । मुथोत् ३ यत्र न्वसीति । अत इति तपरनिर्देशेन स्वरूपग्रहणात्प्लुते सति न भवति, परस्नादन्तरद्वाबोकारात्पर्यमेव प्लुतः ।

‘अवर्णभोभगोऽघोऽल्लुगसन्धिः’ । १-३-२१ ॥ ननु सन्धिरूपतायां

सत्यामसन्धिरिति प्रतिषेधो युक्तो लुक् तु अभावरूपत्वात्सन्धिरूप एव न भवतीति कथं निषिष्यते स चाऽमन्धिरित्याह—सन्धिरित्यादि, अत्र सन्धिग्रन्थेन सन्धिनिमित्त-स्योपचारादभिधानं । धर्मं चरतीति “ धर्मो धर्माचरति ” इत्यनेनेकणि धार्मिकाः । भगवदधवतामिति—भज्यन्ते सेव्यन्ते स्वेन रूपेण स्थाप्यन्ते पदार्था अनेनेति “ गोचैरसंचर० ” इति चे भगं, तदस्याऽस्ति मर्तौ भगवत् इतिरूपं, अधण् पापकरणोऽतोऽलि 5 मर्तौ अधवत्, अनवहितस्याऽन्यत्र व्यासक्तस्याऽभिष्टुखीकरणं मन्वोधनमामन्त्रणमित्यर्थः । असन्धिरित्युत्तरार्थमिति । ननु “ स्वरे वा ” इत्यथैवाऽसन्धिस्वरे वेत्येवमसन्धिग्रहणं क्रियतां, नैवं, लुक्संनियोगशिष्टस्वज्ञापनार्थत्वाद्गोपादानस्य, तेन यथाऽनेनाऽधिकारेण लुक् तत्रैवाऽसन्धिः, तत्राऽत्राऽऽगच्छतीत्यादौ सन्धिप्रतिषेधो न भवति । किञ्चैवं कृते सन्देहाः स्यात्, स्वरे निमित्तेऽसन्धिर्वा भवतीति, ततो दण्ड 10 अग्रमित्यनिष्टं रूपं स्यादिति, तथाऽसन्धिरित्यस्य संनियोगशिष्टत्वे यत्र लुग्निष्टचित्स्वत्र तत्सम्बद्धोऽसन्धिरित्यपि निवर्तत इति ।

‘ व्योः ’ । १-३-२३ ॥ वृक्षवित्यत्र क्तिपि सत्वूट् स्यादिति विचि सिद्धमित्युक्तं न च “ स्वरस्य० ” इति णि लुकः स्थानित्वं “ ने सन्धि० ” इत्युपस्थानात्, तर्हि “ ध्वोः० ” इति कथं षस्य न लुक् ? सत्यं, तदा स्थानित्वात्, अव्ययतीति विच् 15 क्तिन्वा, विचि तावद्यस्य न लुक् “ स्वरस्य० ” इति णिजः स्थानित्वात्, क्तिपि तु यद्यपि “ने सन्धि०” इति णिजः स्थानित्वं न भवति तथापि न यस्य लुक्, “ ईसासः ” इत्यनेन व्यञ्जनद्वारा सिद्धे क्त्वाविति ध्रं क्तिपि क्त्विद् व्यञ्जनकार्यमनित्यमिति ज्ञापनार्थम् । ततो यलुग् न भवतीति, यद्वा लुगिति संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति, ननु वृक्ष्य करोतीत्यत्र पदान्तरत्वं नाऽस्ति णिलोपस्य स्थानित्वात् ततो ह्यङ्गविकल- 20 त्वं व्याहृतेरिति इति ।

‘ स्वरे वा ’ । १-३-२४ ॥ कयास्ते तथाहुरित्यादिषु स्यादिविधौ “ सोर्हः ” इति रोरसत्वाद् ‘ असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ’ इति न्यायाच्च, “ अत्र औः स्यादौ० ” इति न दीर्घः ।

‘ अस्पष्टाववर्णाच्यनुञ्जि वा ’ । १-३-२५ ॥ स्पष्टेण्जन्ताद् क्ते “ णौ 25 दान्त० ” इति निषातनात्स्पष्टः ।

‘रोर्यः’ । १-३-२६ ॥ अत्राऽनन्तरोऽप्यवर्णादित्येव नाऽनुवर्तते । भोः प्रभृति-
भ्यो यकारस्याऽस्पष्टविधानादिति, व्यवहितोऽप्यवर्णादिसमुदाय एवाऽनुवर्तते इत्याह-
अवर्णभो० इत्यादि, तरोरयनं तर्वायनमित्यत्रैव “‘रोर्यः’ इति प्राप्नोत्युकारसद्भावात् नैवं,
एवं कृते यकारासम्भवात्, “स्वैरे वा ” इत्यादीनि घ्राणि निरर्थकानि स्युः ।

- 6 ‘ह्रस्वानङ्गणनो द्वे’ । १-३-२७ ॥ कुर्वन्नास्त इत्यादि, नन्वत्र द्वित्वे कृते
पूर्वस्थनस्याऽनन्त्यत्वात् णत्वं प्राप्नोतीत्याह वहिरङ्गस्येति, उभयपदापेक्षत्वेनेति-वण-
तीति क्तिप्, “अहंनष्टम०” इति वाण्, राजशेनिहेति परत्वात्प्रथमं प्लुतः,
नाऽऽमन्त्र्य इति नलोपाभावः, प्रत्यङ्ग्येति इत्यत्र मा भूदनेन द्वित्वं “अदीर्घादिरामै०”
इत्यनेन भविष्यति, तस्किमर्थमेतन्निवृत्तये स्वर इत्युच्यते इति ? उच्यते, यद्यनेन
10 स्यान्नित्यं स्यात्तेन तु विकल्पेनेति तदर्थं स्वर इत्युच्यते । वृत्रहणावित्यत्र संज्ञायां
“पूर्वपदस्थाद्०” इति असंज्ञायां तु “कर्त्तव्येक०” इति णत्वम् ।

- ‘अनाङ्गमाङ्गो दीर्घाद्वा छः’ । १-३-२८ ॥ इति दीर्घस्य विशेषणं
न छस्याऽसम्भवात्, पदान्ते हि तस्य विकारेण भाव्यं, शब्दप्राडिति आङ्माङ्-
वर्जनादेव दीर्घादिति पदे लब्धे किमर्थं दीर्घादित्युच्ये ? आङ्माङ्गव्ययौ
15 तत्पर्युदासादन्यस्मादप्यव्ययादीर्घादित्यपि प्रसङ्गः स्यादिति । मुनि छायेति स्थिते
“स्वैरेभ्य” इति द्वित्वं प्राप्नोति “आमन्त्र्ये” इति सिध्, तत्राऽन्तरङ्गत्वाच्चाऽऽमन्त्र्य
इति पूर्वं सिस्ततो “ह्रस्वस्य गुणः” इति सिना सह गुणे अनेन विकल्पेन छस्प द्वित्व-
मिति, “स्वैरेभ्य” इति नित्यं द्वित्वे प्राप्ते विकल्पार्थोऽयमारम्भ इति, आङ्गो छित
ईपदार्थादिषु चतुर्ष्वेषु वर्तमानस्य प्रतिषेधः । माङ्गस्तु प्रतिषेधवचनस्य क्रमेणो-
20 दाहरति, आच्छायेतीपदर्थे, आच्छिनतीति क्रियायोगे, छित्तित्र हठाद् ग्रहणे वर्तते
स चाऽऽङ्गा विशिष्यते, आच्छायाया इति, छायां मर्यादां परिहृत्येत्यर्था, अभिविधौ
चाऽऽङ्गं छायामभिव्याप्येत्यर्थः । वाच्यस्मरणयोरिति-वाच्यं पूर्ववाक्यार्थविपरी-
तकरणरूपं, स्मरणं विस्मृतार्थप्रकाशनं, प्रमाच्छन्द इति-प्रमीयत इति “अपसंज्ञादतः”
इत्यङ् प्रमा चाऽसौ छन्दश्च प्रमाच्छन्दः ।

- 25 ‘प्लुताद्वा’ । १-३-२९ ॥ दीर्घादित्यनुवृत्तावपि द्विमात्रत्रिमात्रयोर्विरोधा-
त्सामानाधिकरण्यासम्भवेऽपि सञ्चाःक्रोशन्तीत्यादिवत्स्थानोपचारात्तद्व्यपदेशादि-
शेषणविशेष्यभावः, दीर्घोऽस्याऽस्ति स्वानित्वेनेत्यभ्रादित्वादिति वा दीर्घयन्देन

‘स्नां घुह्वर्गेऽन्त्योऽपदान्ते’ । १-३-३९ ॥ यद्यत्र वर्णग्रहणं न स्यात्तदा गन्तेत्यत्र थकारः स्यात्तस्याऽपि तकारापेक्षयाऽन्त्यत्वादित्यव्ययस्यानिरामाय वर्णग्रहणम् निमित्तवर्गस्यैवेति-मकारनकारापेक्षयाऽन्यस्य वर्णस्याऽन्त्यस्याऽभावादिति । बहुवचनमिति-अयमर्थो ‘वर्णग्रहणे जातिमद्गणमिति’ जातिनिर्देशे प्राप्ते बहुवचनं व्यक्तिनिर्देशार्थं, तेन यावान्मकारो नकारस्याऽपदान्तस्तत्र गर्भत्र तद्व्यव्ययपेक्षया ५ वैषम्यं मा भूदिति प्रवर्तमानोऽन्त्यः कार्यान्तरवाधायै प्रभवति । गम्यते, हन्यत, हन्यत्र म्नोर्निमित्तपकारस्याऽन्त्यो रः स्यात् ।

‘शिह्वेऽनुस्वारः’ । १-३-४० ॥ ननु पिण्डि इत्यादी श्रस्यालुकः स्थानित्वादकारेण पस्य व्यधधानाद्दनुस्वारो न प्राप्नोति, किमन्वित्वाश्रयणं ? नैवम्, “न सन्धि०” इति सन्धिविधौ स्थानित्वनिषेधात् । ननु हस्य शिट्सां 10 कृत्वा शिथ्यनुस्वार इत्येवोच्यताम् ? त्वयम् यदि हस्य शिट्सां कृत्वाद्दहग्रहणं न क्रियते तदा औजद्वदित्यत्र “अघोमे शिटः” इति हलोपेऽनिष्टं रूपं स्यादिति ।

‘रो रे लृग्दीर्घादियुतः’ । १-३-४१ ॥ ‘नन्वपदान्त इत्यधिकारान् अजर्षाः, अपास्वाः, अचोकाः, अचास्वाः, अचाकाः, अपापाः, इत्यादिष्वेव प्राप्नोति, ननु 15 स्वाराज्यमित्यादाविति ? नैवम्, अदिदुत इति इद्ग्रहणादपदान्त इति नाऽनुवर्तते, यत इकारात्परस्य रेफस्य रेफेऽपदान्ते सम्मयो नाऽस्तीति, भिन्नस्थानिनिमित्तमणनाद्वा । किं पुनरिदं सानुबन्धस्य कार्षिणो रेफस्य ग्रहणं निरनुबन्धस्य वा ? तत्राऽऽप्यपक्षेऽग्नी रथेनेत्यादि तिष्यति, न तु पुना रमत इत्यादि, द्वितीयपक्षे पुना रमत इत्यादि तिष्यति न त्वमी रथेनेत्यादि । न चोभयपरिग्रहे किञ्चिद्विधायकमस्ति ? उच्यते-अत्र ‘रो रे०’ 20 इत्येकप्रयत्नेनैव अत्रद्वयोच्चारणादेकत्र मानुबन्धस्याऽपरत्र निरनुबन्धस्य निर्देशात् ‘निरनुबन्धग्रहणे सामान्यमहणमिति’ न्यायाच्च सामान्येन ग्रहणं भवतीत्याह रेफस्येति । अनन्तराणामिति-ननु सामान्यनिर्देशादनन्तराणामेवेति कुतो लभ्यते इति चेत् ? उच्यते-रे इत्युपक्षेपसप्तमीनिर्देशाल्लुगिच दीर्घोऽपि रेफोपक्षिष्टस्यैव भवतीति ।

‘दस्तद्धे’ । १-३-४२ ॥ अन्विति, इदं सूत्रं पदान्ते “धुर्दस्तुतीयः” इत्यस्य 25 वाचकम्, अपदान्ते तु “हृनीयस्तुतीयधनुर्थे” इत्यस्य चेति, ततोऽन्वित्यधिकार एतयोः सवयोर्विषयं भूत्वा ज्ञातव्यः । अत एव मधुलिङ्गौकते इत्यत्र पूर्वं हृतीयत्वाभावे सति न ह्यद्भुविकलतेति । चकृद्धे इति-अत्र “नेभ्यन्ताद्” इति धस्य दत्त्वे “अर्षां-द्विराम०” इति तस्य द्वित्वे “हृनीयस्तुतीय०” इति दस्य ङः आवृद्धम्, आवृद्धमिति-हृदौ

उच्यते विधानस्य पुंसि विसर्गान्तस्य चरितार्थत्वान्नपुंसके तितउ इत्यत्र विरामस्यस्यो-
कारस्य द्वित्वं स्यात्, प्रथमत्वादिकमिति पठ्यद्वयमित्यादिषु ।

‘अव्वर्गस्यान्तस्थातः’ । १-३-३३ ॥ अन्तस्थात इत्यत्राऽऽद्यादित्वात्सु ।

‘ततोऽस्याः’ । १-३-३४ ॥ दध्यन्नेत्यादौ । ‘असिद्धं बहिरङ्गमिति’

- 5 न्यायादन्तरङ्गे द्वित्वे कर्तव्ये बहिरङ्गो याथादेशोऽसिद्धः कस्मान्न भवति ? न चाऽ-
स्याऽसिद्धत्वे सूत्रमिदमनर्थकं भवतीति वाच्यं, घ्यानमित्यादावनादेशरूपे यादौ तस्य
सावकाशत्वादिति ? उच्यते, “ न सन्धिधीयकिं ” इत्यत्र द्वित्वस्य सन्धिविधित्वे-
न स्थानिवद्भावप्रतिषेधे सिद्धे द्विग्रहणमसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति न्यायस्य बाधनार्थं
द्वित्वमुपपद्यते । तथाऽन्तेत्यस्मिन् रस्य न द्वित्वमर्हस्वरस्येत्यधिकारात्, लस्य तु
10 द्वित्वे क्लृप्ताम्यतीति द्रष्टव्यं ।

- ‘शिष्टः प्रथमद्वितीयस्य’ । १-३-३६ ॥ एतद्व्ययान्ते इत्यतः कर्तरि “ वा-
व्वल० ” इति षे वृद्धौ “ जौतेर्यान्त० ” इति इषां स्थाली, स्यालयतीति वा
“ स्वरेभ्य इः ” स्थालिः, अस्पत इति ष्यणि “ शिक्वेयस्य० ” इति वाऽऽस्यं, त्वञ्छात्र
इति त्वमूलात्र इति स्थिते “ तौ र्मुमो० ” इत्यनुनासिको अकारस्ततश्छस्य द्वित्वे
15 “ अधोपे ” प्रथमो० ” इति छस्य चः ।

‘ततः शिष्टः’ । १-३-३६ ॥ ताम्पां ततः, तच्छब्दस्याऽनन्तरपूर्ववस्तु-
परामर्शित्वेन प्रथमद्वितीययोरनुकर्ष इति, शिष्ट्याद्यस्य० ” इति पस्य फकारे कृतं
द्वितीयादपि तस्य द्वित्वे अफूसरा इति दृश्यं । नराः युवन्तः सीदन्त्यस्यामिति
शुपोदरादित्यात् वृसी, कश्यते इति णिगन्तस्य, एवं कर्ण्यत इत्यपि ।

- 20 ‘पुत्रस्यादिन् पुत्रादिन्याक्लोशे’ । १-३-३८ ॥ नकारान्ततामिष्यत्तय-
र्थमादिभिति सूत्रांशे लक्षणप्राप्नोऽपि नलोपो न कृतः, आदिन् पुत्रादिन्पुत्रादानेऽपि
“ नामग्रहण० ” इति न्यायात् स्त्रियामुदाहृतं, तत्रैव प्रायेणाऽऽक्लोशसम्भवात्, स्त्रीव-
रूपस्योऽपि पुत्रादानेनाऽऽक्लोशे तत्राऽपि प्रतिषेधो भवत्येव, पुत्रादौ भवेति, अमीषां
पुत्रान्तसीति “ प्रतोभीक्ष्ये ” इति णिन् पुत्रादिनी द्विशुभारीति, अप्यारोपेण हि
25 निन्दाक्लोशौ, तत्रारूपाने तु तदगममव इति प्रतिषेधामावाद् “ अक्षीपां० ” इति
द्वित्वं भवत्येव, मानीति “ जौतेर्यान्त० ” इति छीः ।

‘ म्नां घुह्वचर्गेऽन्त्योऽपदान्ते ’ । १-३-३९ ॥ यद्यत्र वर्गग्रहणं न स्या-
त्तदा गन्तेत्यत्र धकारःस्यात्तस्याऽपि तकारापेक्षयाऽन्त्यत्वादित्यव्यवस्थानिरासाय
वर्गग्रहणम् निमित्तवर्गस्यैवेति-मकारनकारापेक्षयाऽन्त्यस्य वर्णस्याऽन्त्यस्याऽभावादिति ।
बहुवचनमिति-अयमर्थो ‘ वर्गग्रहणे जातिग्रहणमिति ’ जातिनिर्देशे प्राप्ते बहुवचनं
व्यक्तिनिर्देशार्थं, तेन यावान्मकारो नकारश्चाऽपदान्तस्तत्र सर्वत्र तद्व्यवस्थापेक्षया 5
वैयर्थ्यं मा भूदिति प्रवर्तमानोऽन्त्यः कार्यान्तरसाधार्थं प्रभवति । गम्यते, हन्यते, इत्यत्र
म्नोर्निमित्तयकारस्याऽन्त्यो रः स्यात् ।

‘ शिङ्गहेऽनुस्वारः ’ । १-३-४० ॥ ननु पिण्डि इत्यादौ श्रस्यालुफः
स्थानित्वाद्कारेण पस्य व्यवधानादनुस्वारो न प्राप्नोति, किमन्वित्याश्रयेण ?
नैवम्, “ न सन्धि० ” इति सन्धिविधौ स्थानित्वनिषेधात् । ननु हस्य शिङ्गसंज्ञां 10
कृत्वा शिङ्गानुस्वार इत्येवोच्यताम् ? सत्यम् यदि हस्य शिङ्गसंज्ञां कृत्वाइहग्रहणं न
क्रियते तदा औजदित्स्यत्र “ औपोषे शिङ्गः ” इति हलोपेऽनिष्टं रूपं स्यादिति ।

‘ रो रे लुब्दीर्घश्चादिद्रुतः ’ । १-३-४१ ॥ ‘ नन्वपदान्त इत्यधिकारात्
अजर्घाः, अपासाः, अचोकाः, अचाखाः, अचाकाः, अपापाः, इत्यादिष्वेव प्राप्नोति, ननु
स्वाराज्यमित्यादाविति ? नैवम्, अदिद्रुत इति इद्ग्रहणादपदान्त इति नाऽनुवर्तते, यत् 15
इकारात्परस्य रेफस्य रेफेऽपदान्ते सम्भवो नाऽस्तीति, भिन्नस्थानिनिमित्तभणनाद्वा । किं
पुनरिदं सानुबन्धस्य कारिणी रेफस्य ग्रहणं निरनुबन्धस्य वा ? तत्राऽऽद्यपक्षेऽग्नी रथेने-
त्यादि सिध्यति, न तु पुना रमत इत्यादि, द्वितीयपक्षे पुना रमते इत्यादि सिध्यति
न त्वशी रथेनेत्यादि । न चोभयपरिग्रहे किञ्चिन्नियामकमस्ति ? उच्यते-अत्र ‘ रो रे० ’
इत्येकप्रयत्नेनैव सूत्रद्वयोच्चारणादेकत्र सानुबन्धस्वाऽपरत्र निरनुबन्धस्य निर्देशात् ‘ निर- 20
नुबन्धग्रहणे सामान्यग्रहणमिति ’ न्यायाच्च सामान्येन ग्रहणं भवतीत्याह रेफस्येति ।
अनन्तराणामिति-ननु सामान्यनिर्देशादनन्तराणामेवेति क्लृप्तो लभ्यते इति चेत् ?
उच्यते-रे इत्सुपक्षेऽपसप्तमीनिर्देशाल्लुगिव दीर्घोऽपि रेफोपश्लिष्टस्यैव भवतीति ।

‘ दस्तद्धे ’ । १-३-४२ ॥ अन्विति, इदं सूत्रं पदान्ते “ धुदैस्तृतीयः ” इत्यस्य
वाचकम्, अपदान्ते तु “ तृतीयवर्तृतीयचतुर्थे ” इत्यस्य चेति, ततोऽन्वित्यधिकार एतयोः 25
सूत्रयोर्विपर्ययं भुक्त्वा ज्ञातव्यः । अत एव मधुलिङ्गीकते इत्यत्र पूर्वं तृतीयत्वाभावे सति
न द्वयविकलतेति । चकृद्धे इति-अत्र “ नोऽन्त्यत्वाद् ” इति धस्य दत्त्वे “ अदीर्घा-
द्विरान० ” इति तस्य द्वित्वे “ तृतीयवर्तृतीय० ” इति ढस्य ङः आवृत्तम्, आवृत्तमिति-तृतीय

रंहौ, वृहौव् उद्यमे इति घात् " वेदोपंत " इतीहनिषेधः । लेढा इति-नन्वत्र परस्वाद्युषो भविष्यति किमन्वित्यधिकारोपेति ? सत्यम्, ढलोपस्याऽऽत्पाश्रितत्वेनाऽन्तरङ्कत्वात्प्रथमं ढलोपो दीर्घत्वं च प्राप्नोति । ननु ढस्याऽसत्त्वात्सर्वमप्यमत् ततो गुणो भविष्यति ? सत्यम्, ' तथाप्यसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग ' इति दीर्घत्वं स्यात्, ' वाणो विधिः ' इति 5 न्यायेनाऽन्तरङ्गं ढत्वं ततस्तस्मिन्नाभिधेये गुणोऽसिद्धो यतो गुणोऽवाणो विधिरिति, कार्यासत्त्वपक्षे इदमुक्तं, शास्त्रासत्त्वपक्षे तु गुणे कृते ढत्वं भवति ।

' उदःस्थास्तम्भः सः ' । १-३-४४ ॥ ननु उदस्थादित्यत्र सकारलोपः कस्मान्नभवति ? न च चाच्यमडागमेन व्यवधानात् न भविष्यति, यतोऽङ्गिनोऽङ्गं व्यबधायकं न भवति, सत्यम्, आवृत्त्याउद् इति षट् स्थास्तम्भः सकारस्य च 10 सम्बन्धनीपं, उदस्थात् उदस्त्वम्भदित्यनयोः सिद्धपर्यम् । उदस्थादित्यत्राऽडागमात् पूर्व-मन्वित्यधिकारात् न भवति, अडागमे च सति पश्चम्या निर्दिष्टे परस्य तच्चाऽनन्तरस्यैव न व्यवहितस्येति न भवति । उत्स्थान इत्यत्र स्थानस्य विशेषणं उद्, न तु तिष्ठतेरिति ।

' तदः सेः स्वरे पादार्था ' । १-३-४५ ॥ तद् इत्यनेन तदादेशस्य सस्य ग्रहणमन्यथा व्यञ्जनात्सिलोपः सिद्ध एव । अनुकरणत्वात्तद् इत्यत्र त्यदाद्यत्वाभावः 15 शब्दार्थानुकरणे हि ' प्रकृतिवक्त्रुकरणम् ' इति न्यायः प्रवर्तते । शब्दानुकरणे तु नेति । कथमिदमिति चेत् ? ' तदः सेः स्वरे ' इति " परिच्यवात्किप " इति यत्रब्रजपाद् । पादार्येयं पादार्थो यस्या इति वा पादार्था ।

' एतदश्च व्यञ्जनेऽनग्रयूसमासे ' । १-३-४६ ॥ प्रकृतेः परः श्रूयमाण-धकारः प्रकृत्यन्तरसद्वितीयतां गमयन् पूर्ववृत्प्रभृतप्रकृत्यैव सद्वितीयतां गमयति । 20 नञः समासो नञ्ममासस्ततो द्वन्द्वगर्भो नञ्त्वरूपः । नञ्समासे च सति न भवतीति-अनेन नञः क्रियासम्बन्धं दर्शयन् अनग्रनञ्समास इति प्रगज्यप्रतिषेधोऽपिमिति दर्शयति । पर्युदासे हि सति ' नञ्युक्तं तस्मिन् ' इति न्यायेन नञ्ममागादन्यत्राऽपि समास एव वर्तमानान्यामेततच्छब्दाभ्यां सिलोपः स्यादिति । अनग्रनञ्समासे इति प्रतिषेधात् परमैव करोतीत्यादौ तदन्तादपि सेर्लुक् । एवं लभ्या " धेनगणाहन्धरि " 25 इति ये शब्दः-अनुबन्धग्रहणादिति-अयमर्थः । सेरिति इदनुबन्धग्रहणादन्पानुबन्धपशु-दायस्य लोपाभावः, एतेषु चरतीत्यादौ । अथाऽत्र परस्वादेत्वे परत्वे च कृते मकारस्वा-ऽभावाद्धोपो न भविष्यति ? सत्यम्, विशेषत्रिहितत्वादेत्परत्वाभ्यां पूर्वमेव लोपः स्यादिति । किञ्च एतत् श्चुम्नातीत्यादावपि स्यात् ।

‘ व्यञ्जनात्पञ्चमान्तस्थायाः सरूपे वा ’ । १-३-४७ ॥ समाहारेऽपि छत्र-
त्वाद् ह्रस्वाभावः । आदित्यो देवताऽस्याऽऽनित्य इति-अत्राऽकारलोपे लुकाः सन्धि-
विधित्वात् स्थानिवद्भावप्रतिषेधेऽनेन पक्षे यलुक् । स्व इति कृते शार्ङ्गइत्यादिष्वपि स्यात् ।

‘ धुटो धुटि स्वे वा ’ । १-३-४८ ॥ प्रत्तमिति-प्रपूर्वाद्दातेरारम्भेऽर्थे केः,
“ प्राहोगस्त० ” इति सादेशः । अवदीयते स्म क्तः “ निविरेचन्वधात् ” इति चः । 6
शिण्डि पिण्डि इति-शिप्पिपोः पञ्चम्या हौ “ रैषां खरात्० ” इति श्रप्रत्यये “ श्रास्त्यो-
र्लेग् ” इत्यलोपे “ हुष्टेः० ” इति हेर्धिभावे “ तृतीयस्तृतीय० ” इति तृतीयत्वे
“ तर्षगस्य० ” इति ढत्वे “ स्नां धुष्ट्० ” इति षत्वेऽनेन पक्षे ङलोपे चेति । भार्ङ्ग-
मिति-भृगो “ भृष्टृभ्यां नोऽन्तश्च ” इति किति गे नामने भृङ् “ रँस्तेदम् ” इत्यणि ।

‘ तृतीयस्तृतीयचतुर्थे ’ । १-३-४९ ॥ लिरुपते इत्यत्र खस्य गाः, वलमते 10
इत्यत्र लस्य द आसन्नः प्राप्नोति ।

‘ अघोपे प्रथमोऽशिटः ’ । १-३-५० ॥ पयस्सु इत्यत्र “ रँपसे शपसं वा ” इति
विधानादपि न प्राप्नोति किमशिट इति वचनेन ? सत्यम्, श्योततीत्याद्यर्थम् । तथाऽशिट
इत्यभावे वृक्षः पुरुष इत्यादौ कस्याऽऽदिः कादिरिति व्याख्यया विसर्गस्यापि अपञ्च-
मान्तस्थेति धुट्त्वे अघोर्णहविसर्गकचर्ग्याः कण्ठ्या इति कत्वं स्यात् । श्योततीत्यादि- 16
प्रयोगत्रये यथासङ्गत्वं चटताः स्युरिति । अस्ति आस्ते इत्यादिषु च सस्य तकारः स्यात् ।

‘ चिरामे वा ’ । १-३-५१ ॥ वैपयिकमिदमधिकरणम् कृद् इत्यादि-चवर्ग्यो
वकारः, “ पदैरुजविशमृशो षञ् ” इत्यादौ ढस्यः । कृडित्यादिचतुष्टये कटतपाः स्युः ।
षञ् इत्यत्र चः स्यादिति ।

‘ न सन्धिः ’ । १-३-५२ ॥ संहितायामिति-सन्धीयन्ते वर्णा अस्यामिति 20
“ शीरीभू० ” इति किति ते संहिता, वर्णानां परः सन्निकर्षः । एकपद इति-विषय-
सप्तमीति इति, भवतीत्यादायेकपदे नित्यं संहिता । धातूपसर्गयोरिति-धातूपसर्गयोः
श्रेयतीत्यादौ नित्यसमुदितत्वात्समासस्यापि निरन्तरानेकपदात्मकत्वात् पदधातूप-
सर्गममामानां नियमेनैकप्रयत्नोच्चार्यत्वाच्च विरामामावाञ्छित्यं संहितेति । वाक्ये तु
सर्वत्रैकप्रयत्नोच्चार्यत्वस्याऽनियमाद्विरामामावेन संहितेति ।

‘ रः पदान्ते विसर्गस्तयोः ’ । १-३-५३ ॥ विसर्गः शब्दपूरोवर्ति विन्दुद्वयं

रूढे; तयोरित्यत्रैकाऽपि सप्तम्यथवशाद्धिधा भिद्यते; एका वैपयिकेऽधिकरणेऽपरा त्व्यौपश्लेषिके इति । असिद्धं इति—प्रत्ययाश्रितत्वेन बहुस्थान्याश्रितत्वेन च बहिरङ्गता, वर्णमात्राश्रितत्वेन त्वन्तरङ्गता । पदादेशः पदवदिति च बृह्यादौ कृते रेफस्य पदान्तत्वमिति ।

5 'रुयागि' । १-३-५४ ॥ रुयान्येव विसर्गेनियमात् रुयाक् प्रथम इत्यस्मिन् जिह्वामूलीयोऽपि ।

'शित्यघोषात्' । १-३-५५ ॥ अघोषात् परस्य पदान्ते रेफस्याऽसम्भवादघोषादिति शिटीत्यस्य विशेषणमित्याह—अघोषात्परे शिटीति ।

10 'अरोः सुपि रः' । १-३-५७ ॥ ननु पयःसु इत्यादिषु "सो ङः" इति कृतेऽन्तस्थाद्वारेण रेफात्परः पकारः कथं न भवति ? इत्यम्, नित्यत्वात् "रः पदान्ते विसर्गेस्तयोः" इति भवति । रुवर्जनाल्लाक्षणिकन्यायो निरनुबन्धन्यापथाऽनित्यस्तेन "रः कल्पफयोः०" इत्यादौ लाक्षणिकस्याऽपि भवति ।

15 'चाहर्पत्यादयः' । १-३-५८ ॥ निपातनात्पदान्ताधिकारो निवृत्तस्तेनोत्तर-सूत्रे न याति, तथा च—स्वपीरमित्यादि सिद्धम् । गीर्पतिरिति—अत्र क्षीरस्त्रामिना भ्रातुः पुत्रादित्वात् पत्वमिष्यते । प्रचेता राज्ञश्चिति सम्बोधने विशेषज्ञापनाय सम्बोधनादन्यत्राऽप्युदाहार्यम् । तच्च समासे एव अन्यत्र तु अम्नादिरिति दीर्घत्वे विशेषाभावः । यदुत्पलः—कर्मधारयास्तमासान्ते प्रचेताराजः प्रचेताराजः । शकटोऽप्याह—प्रचेतसो राजा प्रचेताराजः । प्रचेतो राजाऽस्य प्रचेताराजा प्रचेताराजेति, आकृतिगणार्थत्वाद्बहुवचनस्य । वारि चरति क्वचिदिति डे वार्चः । उपसि बुष्पते "नान्दुपात्स्य०" इति 20 के उपर्बुघ इत्यनयोः शत्वमुत्वं च न भवतीति ।

'शित्वाद्यस्य द्वितीयो वा' । १-३-५९ ॥ अत्राऽऽद्यत्वं प्रतिवर्गपञ्चकं प्रथमापेक्षं च द्वितीयमिति, तेन कचटतपानां खलठथफाः क्रमेण शिटि भवन्ति । क्रमेणोदाहरणानि ।

25 'तवर्गस्य श्ववर्गष्टवर्गाभ्यां योगे चटवर्गो' । १-३-६० ॥ स्थानित्वा-शङ्केत्यादि—अयमर्थो योगग्रहणं विना सहार्थवृत्तीयायां "श्ववर्गस्येवर्णादिना०" इत्यादिवत् श्ववर्गादिरपि स्थानित्वाशङ्का । परदिग्योगपञ्चम्यां तु "पञ्चैवा निर्दिष्टे परस्य०" इति न्यायात्परस्यैव तवर्गस्य स्यान्न पूर्वस्येति योगग्रहणम् । ननु तवर्गस्य कार्पित्वात्तेन

च विशिष्टवर्णमसृदायस्याऽभिधानात् तच् शेते इत्यादिषु एकैकस्य तवर्गशब्दाप्रवृत्तौ कथं कार्यित्वमिति ? सत्यम्, समुदायैकदेशस्याऽपि तदात्मकत्वाद् ग्रामो दग्ध इत्यादिवत् समुदायशब्देनाऽभिधानात् दस्याऽपि तवर्गत्वे सति दकाररूपतवर्गस्याऽनेन जकारः; यद्वा यथा ग्रामे वसति गृहे वमतीत्यादौ ग्रामाद्येकदेशादरेपि ग्रामादिशब्दाभिधानम् । न हि देवदत्तादिरेवमभिधीयमानो ग्रामं वा व्याप्य वसति किन्तु तदेकदेशे ! तत्र स एकैकदेशो ग्रामो गृहं चोच्यते तद्ददन्नाऽपीत्यपोषः । तच्छादयतीति-छदण् संवरणे इत्यस्य छदण् अपवारणे इत्यस्य वा घुजादेः स्वार्थणिजन्तस्य रूपम् । तज्ज्ञापयतीति "प्रथोकृत्वापारे णिग्" "दन्त्यर्थाश्च" इति णिजन्तस्य वा रूपम् । राज्ञ इति-शसि ङसि ङसि च रूपम् । एवं 'मज्ज इत्यपि । पूर्वेण द्वाकारेणेति-" नै शात् " इत्यनेन निषेधो वक्ष्यते, परेण पकारेणेति-" पित्तवर्गैस्व"-इत्यनेन । अन्वित्यधिकारात् अङ्घ्रिपतीत्यत्र द्वित्वे कृते पश्चात्तवर्गः, अन्यथा अङ्घ्रिपतीत्यनिष्टं रूपं स्यात् । एवमङ्घ्रिपते इत्याद्यपि । एवमृत्तरस्रेऽपि "चर्जः कग्म्" इति न भवतीति-तच् शेते, तश्चरतीत्यादौ उभयाभितत्वाच्चत्वं बहिरङ्गं पदमाभितत्वात्कत्वमन्तरङ्गमिति । शकारस्य पत्वमपीति-बृथतीत्यादौ "सस्यै शपौ" इति कृतस्य शकारस्य "र्यजसृज०" इत्यनेन घुडाभितं पत्वं प्रत्ययाभावान्न भवतीत्यर्थः ।

'सस्य शपौ' । १-३-६१ ॥ ननु बृथतीत्यत्र 'दन्त्यापदिष्टं कार्यं तालव्यस्याऽपि भवतीति' मणनात् "नाम्यन्तस्था०" इत्यनेन पत्वं कथं न भवतीति ? उच्यते-पाठकाले यो दन्त्यसकारस्तस्य कृतत्वाभावादिति ।

'न शात्' । १-३-६२ ॥ तवर्गस्येति-असम्भवात्सस्येति न व्याख्यातम् ।

'पदान्ताद्दवर्गादनाम्नगरीभवतेः' । १-३-६३ ॥ तवर्गस्येति-उत्तरत्र तवर्गस्येति अणनाच्चवर्गस्य सस्य चेति लभ्यतेऽत्र । नामित्यामादेशस्येति-अनुप्रत्ययान्तस्य घञन्तस्य च नमतेरवयव एकः । अत्र य आमादेशो नाम् तस्यैवाऽर्थवत्त्वाद्ब्रह्ममित्याह-पडनाम-नामशब्दो नकारान्तोऽवयवोऽकारान्त इति ।

'लिलौ' । १-३-६५ ॥ अनुनासिक एव भवतीति-विपरीतनियमस्तु निरनुनासिकस्य सानुनासिक इति, "हृदयस्य हृल्लस०" इत्यत्र हृल्लसेति करणात् भवति । प्रायिकं चैतज्ज्ञापकं, तेन "धेमानानां तेन दीर्घः" इत्यादौ आसन्न एव भवतीति ।

॥ प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ॥

१ ३-४-२० । २ १-२-६९ । ३ १-३-६४ । ४ २-१-६६ । ५ १-३-६१ । ६ १-१-६० । ७ २-२-१५ । ८ ३-२-९४ । ९ १-२-१ । * अनेनैव तावत्-द्वयस्योत्पत्तौ इत्यस्मात् 'अङ्घ्रिपति' (उभा १००) इत्यनेन अन्वित्यनेन मज्जत्वाद्, तस्य शसिकस्यम् ।

‘ अत् आः स्यादौ जस्भ्याम्बै ’ । १ । ४ । १ ॥ अत्र प्रत्ययाप्रत्यययोरिति सिद्धे स्यादिग्रहणं “र्णमसत्परे०” इत्यादौ प्रयोजनार्थम् । तेन राजभ्यामित्यत्र नलोपस्य स्यादिविधौ विधेयेऽभिद्धत्वादाकारो न भवति । न चाऽत्र स्यादिग्रहणाभावे “त्रिवेतुरः०” इत्यादिविहितस्य स्यादेर्ग्रहणं भविष्यतीति । यतस्तस्य ग्रहणेऽपि न किमपि फलम् ।
 5 अन्यच्च स्यादिग्रहणे शुचिश्चन्दात् ङां प्रत्ययत्वात् “ क्विँविति ” इत्येत्वं प्राप्तं निषि-
 ष्यते । किञ्चाऽत्र स्यादिग्रहणाभावे वन्य इत्यत्राऽपि “ अँवर्णेवर्णस्य ” इति बाधित्वा-
 ऽकारः स्यात् । वृक्षा इति—अत्र जसि अपवादत्वात्समानदीर्घत्वबाधकस्य “ लुगैत्या-
 देत्यपदे ” इत्यस्य बाधकोऽयमाकारः । आभ्यामिति—इदं शब्दस्य अततीति “ क्विँद्वि० ”
 इति ङे अपकृतेर्षा सिद्धं । श्रमणाभ्यामिति—स्यादेः पूर्वमेकपदत्वाभावात्कथं “ रँपृ-
 10 वर्ण० ” इति णत्वं श्रमणप्रकृतेः ? उच्यते—भाविनि भूतवदिति न्यायाद्भवति । श्रमणा-
 येति—अकारसन्निपातेन विधीयमानो यकारस्तद्विधाताय कथं प्रभवतीति न वाच्यं,
 यग्रहणवैयर्थ्यप्रसङ्गात् ।

‘ भिस् ऐस् ’ । १ । ४ । २ ॥ एसादेशेनैवेति—एसादेशे कृते “ लुगर्या० ” इति न वाच्यं, विधानसामर्थ्यात् । अन्यथा देवेरित्यनिष्टं स्यात् । तदा इसिति कुर्यात् ।
 15 अतिजरसैरिति—एकदेशे विकृतस्याऽनन्यत्वात्कृतह्रस्वोऽपि जराशब्द एवेति । भिस्स-
 टेति—प्तांक् इत्यस्याऽभिपूर्वस्याऽभिप्सायते इति “ उर्षसर्गावातः ” इत्यलि पृषोदरादि-
 त्वाद्भेरकारलोपे पस्य सकार आपि लक्ष्यानुरोपाद्विकल्पेन टागमे भिस्सा भिस्सटा ।

‘ इदमवसोऽक्येव ’ । १ । ४ । ३ ॥ इशावधारणार्थ इति—तेन प्रत्ययनियमो न भवति । तदभावे च त्रैकैः विश्वकैरित्यादि सिद्धम् ।

‘ टाङ्सोरिनस्यौ ’ । १ । ४ । ५ ॥ अन्ये त्विति—यदि हि अतिजरसिनेत्येत-
 20 त्त्वन्नकारस्य साधुत्वेन नाऽभिमतं स्यात्, तदा टा इत्येतस्य नकारादेशमेव कुर्यात्
 तत्राऽपि ह्येत्वे कृते वृक्षेणेत्यादि सिध्यत्येव । कथमेत्यमिति षेत् “ ऐद्वहुस्मोसि ”
 इत्यत्र टावचनप्रक्षेपात् ।

‘ डेडस्योर्यातौ ’ । १ । ४ । ६ ॥ अत् इत्येव क्रियताम् किं दीर्घकरणेन ? न चैवं
 25 कृते “ लुगर्या० ” इति प्राप्स्यतीति, तदा हि त् इत्येव कुर्यात् । सत्पम् । मतान्तरेऽतिजरसा-
 दित्यपि मन्यते तत्सिद्धार्थं दीर्घकरणम् । दीर्घकरणञ्च स्वमतेऽपि सम्मतमिति घोष्यम् ।

' सर्वादिः स्मैस्मात्तौ ' । १ । ४ । ७ ॥ परममर्बस्मायिति—स्याद्याधिप्तास्य
 नाम्नः सर्वादिविशेषणाद्विशेषणेन च तदन्तविधेर्मात्रान्न सर्वादिरिति द्वन्द्वे निषेधाद्वा
 ' ग्रहणप्रता नाम्ना न तदन्तविधिः ' इत्यस्याऽनुपस्थानात्तदन्तस्य परममर्बस्मै
 इत्युदाहृतम् । केवलस्य व्यपदेश्यद्वारात्तदन्तत्वं दृश्यम् । विश्वस्मायिति—गर्भशब्द-
 साहचर्याद्विश्वशब्दस्याऽपि समस्तार्थस्य ग्रहणं न तु जगदर्थस्य । स्वार्थिकप्रत्ययेति— 5
 इत्यं वदतोऽयमाशयः । स्वार्थिकप्रत्ययोऽपि गणवाठफलमिति । अधस्ताणीति—शब्दरूपा-
 पेक्षया नपुंसकनिर्देशो नाऽर्थपेक्षया । तेन स्त्रीपुंसपुंग्वकेषु सर्वेष्वर्थेषु सर्वादित्त्वमिति ।
 स्वामिधेयेति—पूर्वादीनां शब्दानां स्वामिधेयो दिग्देशकालस्त्रभाजोऽर्थस्तमपेक्षते यः स
 स्वामिधेयापेक्षः । चोऽरधारणे । दिगादीनां ह्यर्थाणां पूर्वाद्विश्वशब्दाभिधेयानां यत्पूर्वा-
 दित्वं तन्नियमेन कश्चिदत्रमिधेयसम्पद्यते न तत्रमिधेयपेक्षम् । तथाहि—पूर्वस्य 10
 देशस्य यत्पूर्वत्वं तत्पर देशमत्रमिधेयपेक्ष्य भवति । परस्याऽपि यत्परत्वं तत्पूर्वदेशमपे-
 क्ष्य भवति । तस्मात् पूर्वाद्विश्वशब्दाच्चापेक्षणेऽत्रद्वयं केनचिदवधिना भाष्यम् । तत्र
 तस्यैवाऽत्रधेयः पूर्वाद्विश्वशब्दाभिधेयापेक्षोऽत्रमिधेय एकास्मिन्कः स नियमो व्यरस्था
 परपर्याय । तस्मिन् गम्यमाने पूर्वादीनां शब्दानां स्वामिधेय एव वर्तमानानां सर्वा-
 दिकार्यम्, न तु वाच्ये । यो हि पूर्वाद्विश्वशब्दाभिधेयादर्थादन्यस्याऽत्रमिधेयस्य नियमः स 15
 कथं पूर्वाद्विश्वशब्दाच्चो मत्रिष्यतीति । अतस्तस्मिन्मान्तरियकतया गम्यमाने पूर्व पर-
 अवर दक्षिण-उत्तर-अपर-अधर इत्येतानि सप्तशब्दरूपाणि सर्वादीनि भवन्ति । अत्रमि-
 धेयमिति दिगादिलक्षणे वर्तमानानि पूर्वादीनि सर्वादीनि भवन्तीत्युदाहरति—पूर्वस्मै इत्या-
 दि । बहिर्भावेनेति—बहिर्योगे धर्मे बहिष्ट्वे धर्मिणि बहिःशब्दः । पुरि वर्तते इति—पुरीति
 शब्दप्रधानो निर्देशः । यदाऽन्तरशब्दस्य पुर्व्वजनान्तो वाच्यो भवति तदा सर्वादि- 20
 त्वस्य निषेधः । यदा ईकारान्तोऽहकारान्तो वा पुरः पुरी द्रव्यादयश्च वाच्या भवन्ति
 तदा सर्वादित्त्वमस्त्यच । सर्वविभक्त्याद्य इति—आदिशब्दाद्यथायोगमेकरूपपूर्वनिपात-
 पुम्भावद्भित्त्रात्—आपनिञ्—मपट्—अक्षप्रयोजनानि ज्ञायन्ते इति । न तु सर्वमादीयते
 गृह्यतेऽमिधेयत्वेनेत्यन्वर्थाश्रयणात् सर्वथा यानि नामानि सर्वादीनि । संज्ञोपमर्जन
 च विशेषेऽवतिष्ठेते । तथाहि—यदा सर्वशब्दः संज्ञात्वेन निपुज्यते तदा प्रसिद्धप्रवृत्तिनि- 25
 मिचपरिस्थापारस्वरूपमात्रोपकारी प्रवर्तते इति विशेष एवाऽऽतिष्ठते । उपमर्जनमपि
 अहत्स्वार्थमजहत्स्वार्थातिक्रान्ताध्विशेषणतामापन्नम् अतिमर्बित्थादावतिक्रान्तार्थवृ-
 त्तिर्भवति । एवं बहुव्रीह्यापि । उमत्पूर्णेऽतो "नान्युपान्त्य०" इति कं उमः । तत्पूर्वा-
 घातेः " आलो लो हावाम " इति डे निपातनादित्त्वे उमपट् । उत्तरेति—प्रत्ययानुक्र-

रणम् । जित्वरिषु सम्भ्रमेऽतः “ केचिद् ” इति डे । त्वत् अस्यैव घातोः “ संभेदे-
त्साक्षादादयः ” इति निपातनात् ।

‘नेमाद्धप्रथमचरमतयायात्पकतिपयस्य वा’ । १ । ४ । १० ॥ द्वितयेति-
तयि रक्षणे च, अयि गतावाभ्यामयि तयायौ शुन्दौ स्तः । परं व्याख्यानात्तयायौ
5 प्रत्ययौ । तयोः केवलयोरसम्भवाच्चदन्तरस्य कार्यं दर्शयति-तयेति व्युत्पत्तिपक्षे तयद्-
साहचर्यादयस्य तद्वितस्य ग्रहणं, न तु “ गयैद्वय० ” इत्यौणादिकस्य । व्यवस्थि-
तविभाषेति-व्यवस्थितं मर्यादानतिक्रान्तं प्रयोगजातं विशेषेण भाषते विभाषेति ।
अर्धा नाम केचिदिति-नामेत्यव्ययम् । नाम नाम्ना संज्ञया नाम प्रसिद्धार्थो वा ।
केचिद्वर्तन्ते किं नाम अर्धा नाम तदा क्लीबः ।

10 ‘द्वन्द्वे वा’ । १ । ४ । ११ ॥ कतरे च दशनाथेति कृते द्वन्द्वस्पोमपदप्रापा-
न्येऽपि कतरदशना इत्यत्र “ द्वन्द्वे वा ” इति न विकल्पः । सर्वादिरित्यानन्तर्यपट्टी-
विज्ञानात् । यद्वा सर्वादिरित्यापृच्या पञ्चमी व्याख्येया । “ पञ्चम्या निर्दिष्टे परस्य ”
इति न्यायाच्च स्यादेव्यवहितत्वाच्च भवति । यद्वा न्तरवमनान्तरा इति-यत्र नन्तरं येनां
ते यद्वा न्तराः । सर्वादित्वादन्तरशब्दस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते राजदन्तादित्वाद्द्वयस्य
15 पूर्वनिपातः । एवं वसनान्तराः । ततो यद्वा न्तराश्च वसनान्तराथेति कृते समानार्थत्वादे-
कशेषः प्राप्नोति । नैवम्, अत्र वसनशब्दो गृहपर्याय इति न समानार्थत्वम् । यद्वा
एकोऽन्तरशब्दो व्यवधानार्थी अन्यथ विशेषार्थी । ननु चाऽन्तरशब्दो बहुव्रीहौ वर्तते
न द्वन्द्वे इति कथमदः प्रत्युदाहरणं, न । तदवपयको बहुव्रीहिरपि द्वन्द्व इति ।

‘न सर्वादिः’ । १ । ४ । १२ ॥ सर्वादिकार्यमिति-सर्वादिकार्यं कर्मव्यापारे-
20 दानं न प्राप्नोतीत्यर्थः, प्राप्तवापि परस्मैपदं मते ।

‘तृतीयान्तात्पूर्वावरं योगे’ । १ । ४ । १३ ॥ अक्षरद्वयेति पूर्वद्वन्द्वस्याऽन्येण
स्वेन ममाहृतिभेदिष्यते इति सूत्रत्वान्ममाहारः । कर्मधारयो वा पूर्वोऽयवयोगादिति ।
योगे मम्पन्थे इति-योग एकार्थीभावो व्यपञ्चा चोभयं गृहणे । सागपूर्वावेति-“ स्तोत्रे ० ”
इति ममाम् । तुमाया अपि तृतीयायाः “ स्थानीया ० ” इति स्थानियेन तृतीयान्तरम् ।
25 “ लुप्यव्यूहेनच ” इति परिभाषया पूर्वस्य पर्यायं प्राप्तं लुपि निमित्तभूतायां तद्व-
निविष्यते । अतः “ स्थानीयाऽवगतिषु ” इति स्थानियेन तत्तन्तृतीयान्तरं सिद्धम् । ननु
यास्यति मासोनेत्यत्र योगप्रदानं विनाऽपि “ मर्मयो पदविधिः ” इति न्यायेन भविष्यति

निषेधः किं योगग्रहणेन ? उच्यते, योगग्रहणादन्यदपि सिद्धं, अपरैः सामान्येन वृतीयान्तेन योगे प्रतिषेधः कृतो, न वृतीयान्तात्, तेषां मते पूर्वाय मासेनेत्यपि भवति, तन्मतसंग्रहार्थं तु पूर्वदिग्योगेऽपि पञ्चमी व्याख्येया ।

‘ अचर्षस्यामः साम् ’ । १ । ४ । १५ ॥ परस्पराद्यामः सामादेशे तत्रैव सामादेशे(शः) एवोच्यते(च्येत्), परोक्षादेशस्तु आम् घातोर्विधीयमानः सर्वादिर्न 5 सम्भवति, “ कर्तुः क्त्वि० ” इति क्त्विप्रत्ययान्ततायां सम्भवेऽपि स्यादेरित्यधिकाराच्चिरस्यत इत्याह-पृष्ठीति ।

‘ आपो ङितां चै चास् चास् चाम् ’ । १ । ४ । १७ ॥ आचन्तेति, पूर्वसूत्रेषु सर्वादेरन्यभिचारेऽप्युत्तरसूत्रे सर्वादिग्रहणादिह सामान्यमवगम्यते इति । फारीपग- 10 न्वायै, अणि अणन्तत्वाद् “ अणन्तेये० ” इति इति तु “ शुर्जातेः ” इति ङीः प्राप्नोति ? नैवं, अत्र व्यादेशः समजनि, “ अणभयेकण्० ” इति सूत्रे स्वरूपस्याऽणो ग्रहणं, न व्यादेशरूपस्य, एतद् व्याख्यानतो लभ्यते, इमस्तु इकारान्तस्य ङीरुक्तः ।

‘ सर्वादिर्देस्पूर्वाः ’ । १ । ४ । १८ ॥ अस्य, इदंशब्दस्य “ औ द्वेः ” इत्यच्चे “ लुगस्या० ” इत्यकारलोपे “ आम् ” इत्यापि “ आपो ङिता० ” इति यायाद्यादेशे 15 “ अन्क् ” इत्यदादेशेऽनेन ङस्पूर्वत्वे “ ङित्स्वन्त्य० ” इत्यकारलोपे, अथात्र यायाद्यादेशे कृते सर्वादित्वेन तत्पृष्ठभाषित्वात् छसि कृते व्यञ्जनादित्वाभावात्कथमदादेश इत्याह-परत्वादिति । प्रियसर्वायै इति-सर्वशब्दस्य प्राङ्निपाते प्राप्ते “ म्रियः ” इत्यनेन प्रिय-स्य प्राङ्निपातः, अथ बहुव्रीह्यादेरिति-परेण बहुव्रीह्यादेरिति प्रागभिदधे तदेवाऽच्-दितं अत आदेः फलं न निरीक्ष्यं, त्वकं पिताऽस्याऽहकं पिताऽस्य द्वकौ पुत्रावस्य के सत्रस्यचारिणोऽस्येति । 20

‘ टौस्येत् ’ । १ । ४ । १९ ॥ एदिति तकारोऽमन्देहार्थः, अन्यथाऽन्तरेण तकारमेरित्युच्यमाने किमित्येकार आदेशो भवत्याहोस्विदिकारः स्यात्, टौसोः पस्योः पूर्वे आदेशा इति सन्देहः स्यात् ।

‘ औता ’ । १ । ४ । २० ॥ आचन्तस्वैवेति, आचन्तस्वेत्येकाऽपि पृष्ठी द्विधाऽर्थवशाद्द्विद्यते, सम्बन्धितया स्थानितया इत्याह-आचन्तस्य सम्बन्धिना औता 25 सह आचन्तस्वैव स्थाने इति । बहुत्वद्वौ-एकदेशेति “ रैथानीवा० ” वाऽऽचन्तत्वम् ।

‘इदुतोऽखेरीदूत्’ १ । ४ । २१ ॥ पठ्याऽन्तस्येति निर्दिश्यमानेति वा इदुतौ स्थानिनौ विधानेत्यन्यथा ईकारमेव विदध्यात् ।

‘डित्पदिति’ १ । ४ । २३ ॥ धेनवे विधीयतेऽस्य पेय इति बाहुलकादपादाने, “वेः शित्” इति नुः, कर्मणि तु क्यः स्यात्, नपुंसके त्वसम्भित्वात् 5 दर्शितं, तत्र हि “अनाम्बरे०” इति नोऽन्तेन भाष्यं, बुद्धौ इत्यादि-नन्विकारो-कारमात्रापेक्षत्वात्पूर्वमेव एदोतौ स्यातां तदा याद्यादेः स्त्रीत्वविशिष्टेकारोकारापे-
 10 छत्वेन बहिरङ्गत्वात्कृतयोरप्येदोतोरिकाराभावाद्बर्णविधित्वाच्च स्थानित्याभावाद्दौसाद्यादेशाभावात्प्रतिषेधो न युक्तः । न च तदन्तादादेशविधानाद् अवर्णविधित्वात्स्थानि-
 त्वमप्रधानेऽपि वर्णविधिप्रतिषेधात् एवं तर्हि अनरकाशत्वात्पूर्वं दैप्रभृत्पादेशाः
 15 प्रवर्तन्ते, पश्चादिति प्रतिषेधस्तथापि इदुत्सन्निपातेन जायमानत्वाद्दौसाद्यादेशेन एदोद्वाधो भविष्यतीति अदिति प्रतिषेधो व्यर्थः, यद्येवं यत्वमपि न प्राप्नोति तस्मा-
 ददिति प्रतिषेधो वर्णविधावयं न्यायो नोपतिष्ठत इति ज्ञापनार्थं, तेन दौसादिषु कृतेष्वेदोतौ न भवतः ।

‘डिडौ’ १ । ४ । २५ ॥ बुद्धयामिति, ननु दाम्करणसामर्थ्यादेव डौरे
 15 स्यात्, किं व्याहृत्या ? न डित्यदित्येत्वनिषेधकत्वेन तस्य चरितार्थत्वाद्भौः स्या-
 दिति व्याहृतिः सफला । यदा “इश्च स्यादः” इत्यत्र सिञ्जोपरिषाद्यरुत्वेन इस्व-
 करणस्य चरितार्थत्वे गुणवाधकं कित्करणं, किञ्च यथासंख्यार्थं दाम्प्रहणं कार्यं,
 अन्यथेदं व्रत्रमन्यथा, उत्तरं चाऽन्यथा कार्यं स्यात्तथा च गरीयसी रचना स्यादिति ।

‘केवलसखिपतेरौ’ १ । ४ । २६ ॥ सखिप इति, अत्र “स्थानीवाऽवर्ण-
 20 विधौ” इति न्यायात् क्रिपः स्थानित्वे सति “ज्योः ष्वेऽप्०” इति यलोपः कस्मात्
 भवति ? ‘असिद्धं बहिरङ्गं’ मिति न्यायादन्तरङ्गे किवाधिते कार्ये यत्वमसिद्धं द्रष्टव्यम् ।

‘न नाडिदेत्’ १ । ४ । २७ ॥ सखिपतेर्नाडिदेता सह न यथासंख्यं,
 “रिडित्सीती०” इत्यत्र सूत्रे खितिप्रहणारमल्युरितो निर्देशाद्वा । गल्पायिति-अत्राऽऽ
 देशे कृते “डिडौ” इति प्राप्नोति न तु पूर्व, यतस्तद्वाधकं “डिडौः” ततोऽपि
 25 “केवलमखि०” इत्योत्तरं ततस्तदादेशोऽपि न्यायात्स्यादित्वे मति एतत् प्राप्तं निषिद्धम् ।

‘स्त्रियां ङितां वा दौसाद्यात्सुदाम्’ १ । ४ । २८ ॥ “पयुर्नः” इति

निर्देशात्सखिपती नाऽनुवर्तेते, स्त्रिया इति विशेषणस्य विशेष्यमापेश्वरात्सखिपतिभ्यां परेषां ङितां " स्थितिस्त्रीतीय उरु " इत्येवमादिभिर्विशेषविधिभिराघ्रातत्वादित्करणस्य तु प्रयोजनवत्त्वात्सामान्यभिदुदन्तमधिकृतं गम्यत इत्याह-इदुदन्ताच्छब्दा इति ।

‘ स्त्रीदूतः ’ १ । ४ । २९ ॥ स्त्रिये इति, ग्रामण्यादि शब्दो हि क्रिया-
शब्दत्वाभिलिङ्गत्वाभित्यस्त्रीविषयो न भवतीति स्त्रियामपि वर्तमानादादेशमावः । 5
आमलक्या इति-आमलकादुणादिप्रत्ययान्तात् रूपं । आमलकी वृक्षवाची ध्वनिः ।
यद्वाऽऽमलकस्य फलं विकारो वृक्षः, दुःसंश्लकस्य मयटो यथा चाहुलकाल्लुप्, गौरां-
दित्वाद् ङीः, तदापि आमलकीशब्दो वृक्षवाची, वर्णविधित्वेनेति, इकारोकारौ वर्णां
तदाभिता दायादयः ।

‘ धेयुवोऽस्त्रियाः ’ १ । ४ । ३० ॥ आस्यै, आध्यापति, प्रध्यापति, आदधाति, 10
प्रदधातीत्येवंशीलाऽऽशीः, प्रधीः, एतौ च शब्दौ बुद्धिवाचकौ वर्णाभूवभित्यस्त्रीलिङ्गो,
आधीप्रधीशब्दौ क्रियाशब्दत्वेन सर्वलिङ्गत्वाद्ग्रामण्यादिशब्दव्यञ्जित्यस्त्रीविषयो नेति
चिन्त्यमेतदित्येके ।

‘ आमो नाम् वा ’ १ । ४ । ३१ ॥ पृष्ठीपहुवचनस्येति, अत्र विस्थानस्य
सातुचन्धत्वादपरस्य चाऽसम्भवात्स्याधधिकाराच्च पृष्ठीपहुवचनस्यैवाऽऽनो ग्रहणम् । 15

‘ ह्रस्वापश्च ’ १ । ४ । ३२ ॥ पूर्वेण विकल्प एवेति विशेषविहितत्वेना-
ऽपवादत्वादिति शेषः ।

‘ संख्यानां ङ्याम् ’ । १ । ४ । ३३ ॥ र् च प्र च न् च तेषां ङ्याम् ।
“तैयगैस्य०” इति षत्वं, “ र्पूवर्णा० ” इति तु न एकपदत्वाभावात् । “ योर्धरपदान्त० ”
इत्यपि न, यतः पकारो न पूर्वपदस्थः किन्तु मध्यपदस्थः । तर्हि रेप् पूर्वपदस्थो- 20
ऽस्ति तदपेक्षया षत्वं भवतु ? न, पदेऽन्तर इति निषेधात्, ननु ङ्यामिति शब्द-
निर्देशः संख्या चैकत्वादिरर्थः । ततः शब्दार्थयोः सामानाधिकरण्यं न सङ्गच्छेत ?
सत्त्वं, उपचारात्संख्यायाः शब्दाः संख्याशब्देनाऽभिधीयन्ते, यद्वा संख्यायते आमि-
रिति “ षपसंगादातः ” इति करणाधार इति परमप्यनटं नाधित्वा बहुलवचनादकि-
आपि च, संख्याशब्देनैकादयः शब्दा एवोच्यन्त इति । त्रिशताभिति ननु च त्रिशदा- 25
दयः शब्दाः संख्येयेष्वपि वर्तमाना “ त्रिशत्या शतातद्वन्दे ” इति वचनादेकत्व एव
वर्तेन्त इत्यत्रैकवचनान्ता एव भवितुमर्हन्ति कथं बहुवचनं ? सत्त्वं, एकशेषात् । अष्टा-

नामिति अथाऽष्टशब्दादामि परत्वात् “ वाचन० ” इत्याकारे नान्तत्वाभावात्कथं
नाम् भावोऽत आहाऽऽम् तद्भवानन्ताया अपीति ।

‘ त्रेस्त्रयः ’ । १ । ३ । ३४ ॥ आमः सम्बन्धिन इति, सम्बन्धस्योभयनिष्ठ-
त्वं आमः सम्बन्धिन इत्यपि युक्तं, आमः सम्बन्धित्वं च त्रेरर्थद्वारकं, यस्मादात्मः
५ सम्बन्धी त्रेरर्थस्ततः स आम इत्युच्यते, आम्सम्बन्धीति-कार्यकारणभावे षष्ठी ।
त्रिशब्दः कारणमाम् च कार्यं, यथा त्रिशब्दबहुत्वे आम् ।

‘ एदोद्भ्यां ङसिङ्सो रः ’ । १ । ४ । ३५ ॥ छत्रतकारस्वरूपग्रहणार्थः, तेन
लाक्षणिकयोरप्येदोतोः परिग्रहः । परमेरिति-“ धातो नेन्द्रवरुणस्य ” इति ज्ञापकात्पूर्वं
पूर्वोत्तरपदयोः कार्यं ततः सन्धिकार्यमतः परमेरिति प्राप्नोति ? नैवं, ‘ ज्ञापकज्ञापिता
१० विषयो ह्यनित्या ’ इति ।

‘ खितिस्वीतीय उर् ’ । १ । ४ । ३६ ॥ इति सायते दीयते स्म पुण्यैः
सातं सातिः सौत्रः, सुखे सातति वा मुरूप इति अत्र विचि कृते “ प्योः ष्वेऽप्० ”
इति यस्य लुग्न, यतः “ स्वरस्य परे० ” इति णिलोपः स्थानी । न च “ ने सन्धि० ”
इत्यस्याऽवकाशः, ‘ नञा निर्विष्टस्याऽनित्यत्वात् ’, भवतु वाऽयकाशस्तदेदद्वयं “ योः
१५ ष्वेऽप्० ” इति छत्रे लुग इति संज्ञा, संज्ञापूर्वको विधिरनित्यो यद्वा “ को ” इति छत्र-
करणात् किञ्चिचोर्ब्यञ्जनकार्यमनित्यं यतो प्रयोगिनामुपलक्षणः किर ।

‘ ऋतो डुर ’ । १ । ४ । ३७ ॥ ऋकारापदिष्टं ळकारस्याऽपि, तेन ऋफिडा-
दिलत्वे कुल्लकारः यदाह उपाध्यायः-आप्ल इत्येतस्मात् षष्ठ्यामाप्ल इत्येव भवति ।

‘ तृस्वसृनप्तृनेप्सृत्वप्सृक्षन्तृहोतृपोतृप्रशास्तो पुट्यार् ’ । १ । ४ । ३८ ॥
२० छत्रत्वादानाम्स्वर इति न । छत्र ऋकारोपादानाद्वा, कथमिति चेत् ? प्रशास्तृणाभूः
प्रशास्तृस्तस्य । अतिकर्तारमिति-अत्र तत्पुरुषो न बहुव्रीहिः क्वप्रसङ्गात्तेन च व्यव-
धानेन प्राप्त्यभावात्, नन्वत्र छत्रे शौ निमित्ते किं न दर्शितम् । ‘ स्वरं षष्ठी ’ इति
न्यागमव्यवधानात् प्राप्तोतीति चेन्न नागमः प्रकृतेरेवाऽऽ इति, सत्यं अपयवेना-
ऽवयवस्य ऋल्लक्षणस्य व्यवधानं भवतीति न दर्शितम् ।

२५ ‘ अर्था च ’ । १ । ४ । ३९ ॥ शौ पुटि चेति-अत्र निमित्तात्परः धूपमात्रम्-

कारो निमित्तान्तरसव्यपेक्षः प्रत्यासत्तेरनन्तरशब्दोपात्तमेव निमित्तमुपस्थापयति,
फर्दणि जले पितरि वारिणीत्यादाद्युभयोः भावकाशत्वेन ।

‘ मातुर्मातः पुत्रेऽहं सिनामन्त्ये ’ । १ । ४ । ४० ॥ ननु कथं मातृशब्दस्य
पुत्रार्थे वृत्तिर्न ह्यसौ पुत्रार्थे वर्तमानः क्वचिद्दृष्ट इत्याह—नामर्थादिति । अयमर्थः—कैरलो
न वर्तते बहुव्रीहौ तु स्वार्थोपसर्जनतयाऽर्थान्तरं प्रतिपादयत्येव, कचोऽपवाद इति, ६
अनन्तरानन्तरिभावे पृथिव्याख्येया, तेन कचा व्यवधानेन स्यात्, सम्भावित उत्कर्षो
यस्याः सकाशात्, तत्पुत्र इति व्यपदेशः कथनं तस्य योग्यं, अरे गार्गीमातृकेति—
अज्ञातपितृकल्पेनाऽनेकपितृकल्पेन च निन्दया मात्रा विगुणः पुत्रो निन्द्यत इति ।

‘ ह्रस्वस्य गुणः ’ । १ । ४ । ४१ ॥ अधिकृतस्य नाम्नो विशेषणाद्विशेषणेन
च उदन्तविधिसम्भवादाह—ह्रस्वान्तस्येति श्रुतत्वादिति, श्रुतो ह्रस्वो ह्रस्वान्तत्वं त्वनु- 10
मितं, ‘ श्रुतानुमितयोश्च श्रुतो विधिर्वलीयान् ’ इति न्यायः, ह्रस्वविधानेति—‘ उभयोः
स्थाने च ’ इति न्यायेन यदा सिव्यपदेशस्तदा सिर्ह्रस्वश्चाऽस्ति, अतो विधानसाम-
र्थ्यात्, यदा तु ह्रस्वव्यपदेशस्तदा सेरमावाञ्च भवति ।

‘ एदापः ’ । १ । ४ । ४२ ॥ आश्वाऽमावापृचान्त्याकारप्रक्षेपात्, हे पिय-
त्वद्भेत्पय “ गोश्रान्ते० ” इति ह्रस्वत्वे ‘ एकदेशविकृते ’ ति न्यायात्प्राप्तोऽप्येका- 15
रादेशो न भवति ।

‘ नित्यदिद्विस्वराम्बार्थस्य ह्रस्वः ’ । १ । ४ । ४३ ॥ शृं शृणाति शृङ्गः
श्रपिस्तस्याऽपत्यं शार्ङ्गरी । हे अकेति—अक् कुटिलायां गतावित्यस्य “ निष्कुरुक्क० ”
इत्यादिना निपातनात्कप्रत्यये । अततेः “ पुंत्पित्० ” इति ते निपातनादच्चा, अली
भूषणादौ अस्य “ मिहाञ्छभिह० ” इत्यादिनिपातनाल्लेखत्वात् । हे ह्रूः ?—जहातेः शृपो- 20
दरादित्वाद्प्रत्यये द्विर्वचनादौ । हे वातप्रमीः ? नायऽमीकारान्तो नित्यदिद् किन्तु
पुच्छिन्नोऽपि, हे सुम्भिति—“ केवयु० ” इति निपातनाद्भ्राम्यतेर्भ्रु । शोमनं भ्रु भ्रमणं
यस्याः सुम्भुशब्दाङ्गीरुष्वनेश्च जातित्वाद्ब्रु, परस्य विकल्पेन दित्वाद् हे सुम्भुः । हे
मीरो ! प्राप्तमित्यभिप्रायः ।

‘ अदेतःस्यमोर्लुक् ’ । १ । ४ । ४४ ॥ आमन्त्य इति वर्तते । तत्र च 25
स्यादेश एवाऽम्सम्भवतीत्याह—स्यादेशेति । हे कतरदिति—ननु अमृग्रहणस्याऽन्यदपि
फलं कस्मान्न भवति, यथा कुम्भस्य समीपानि हे उपकुम्भमित्यत्र लुगर्थे ? नैवं,
सिसाहचर्यादेकवचनादेशस्याऽमो ग्रहणं, न बहुवचनस्थानस्य ।

- ‘ दीर्घव्याव्यञ्जनात्सेः ’ । १ । ४ । ४५ ॥ कुमारी ब्राह्मण इत्यत्र नैषां
 क्रियादीनां ङीस्योर्व्यवधायकत्वे, स्थानित्वम् । यतः स्थान्याभ्रये वृद्ध्यादिके कार्ये
 कर्तव्ये स्थानित्वं, न तु व्यवधायकत्वे, नहि व्यवधायकत्वं कार्यं नाम अपि तु वृद्ध्या-
 ङीनि कार्याणीति; एवमच्योद्धमित्यादिषु सिचो लोपस्य ढत्वे कर्तव्ये न स्थानित्वम् ।
- 5 ‘ समानादमोतः ’ । १ । ४ । ४६ ॥ अचिनवमिति, न च वाच्यं परस्वान्नि-
 त्यवाच्य गुणेन भाव्यमिति, प्राप्ता हि सत्यां हि परत्वं नित्यत्वं च चिन्त्यत इति ।
- ‘ दीर्घो नाम्पतिसृचतसृपूः ’ । १ । ४ । ४७ ॥ आमादेश इति, स्पाध-
 धिकारादामादेश गृह्यतेऽत इदमुक्तं अपू इति, ननु पकाररेफाम्पां व्यवधानादेवं न
 भविष्यति दीर्घः, किं पूयर्जनेनेत्याह—नकारेणेति, अन्यव्यञ्जनेन तु असम्भव इति ।
- 10 ‘ शसोऽन्ता सञ्च नः पुंसि ’ । १ । ४ । ४९ ॥ समानस्येति, अत्र यद्यपि
 समानस्य शसोऽकारस्य च स्थानित्वं, तथापि ‘ प्रधानानुयायिनो व्यवहारा भवन्तीति’
 प्रधानस्थान्यासन्न एव दीर्घो भवति, प्रधानत्वं च पृथीति निर्दिष्टस्य समानस्येवेति
 ‘ प्रधानस्थान्यासन्न’ इति वचनात् मुनीनित्यादौ शसोऽकारस्याऽवर्णद्विसर्गोत्यासन्नत्वे-
 ऽप्याकारो न भवति ।
- 15 ‘ संख्या सायवेरहस्याहन् ङौ वा ’ । १ । ४ । ५० ॥ अण्विपये इति,
 द्वयोरहोर्भवो दिगधिकमिति तद्धितविपये सेऽण्विपयेऽटि अह्लादेशः, शाकटा-
 यनस्तु “ वैर्षाकालेभ्यः ” इकाण्विपयेऽट्प्रत्ययमिच्छति, स्वमते तु न, ब्रह्म इत्यस्या-
 ऽकालवाचित्वात् । यावदह्नि इत्यादिषु दुसंज्ञकेषु दोरीयविपयेऽटि तत ईयस्तस्य
 च । “ द्विगोरनपत्ये० ” इति लृक्, ब्रवहे इति, “ द्विगोरहोऽट्० ” इत्यत्राहन्
 ग्रहणज्ञापकात् “ भैर्षा० ” इति परमप्यटं बाधित्वा “ द्विगोरहोऽट्० ” इत्यट्
- 20 ततोऽह्माभावः ।
- ‘ निय आम् ’ । १ । ४ । ५१ ॥ अस्याम, “ आनो नाम्वा ” इति नामादेशो
 न भवति, तत्र नित्यस्त्रीदूतोऽधिकृतत्वात्, नन्वेकदेशविकृतेति क्लीवेऽपि प्राप्ति-
 रस्ति, न, निय ईनी इति, ईकारप्रश्लेषात्, निनिग्रामणिनि इत्येव भवति, भोजेन तु
 भूतपूर्वन्त्यायेन नपुंसके निपामित्युक्तम् ।
- 25 ‘ वाऽष्टन आः स्यादौ ’ । १ । ४ । ५२ ॥ पूर्वस्रज्वाद् डेरनुशक्तिर्मा भूदिति
 स्यादिग्रहणं, अथ—

‘ अष्ट और्जसशसौः ’ । १ । ४ । ५३ ॥ इत्यत्र अष्ट इति ज्ञापकात् हेस्तु-
ष्टुचिर्न भविष्यतिर्हि मतान्तरसंग्रहार्थम् ।

‘ हन्तिष्णाः संख्याया लुप् ’ । १ । ४ । ५४ ॥ सन्निपातलक्षणत्वादिति,
सन्निपातति कार्यमस्मिन् सन्निपातो निमित्तं त्रिलक्षणं स लक्षणं चिह्नं यस्य नस्य ।

‘ नपुंसकस्य शिः ’ । १ । ४ । ५५ ॥ स्त्री च पुमांश्च स्त्रीपुंसौ “जिःयाः पुंसो” 5
इति समासान्तः, न स्त्रीपुंसौ नत्वादित्यान्त्रोद्भावः, पृषोदरादित्वात्स्त्रीपुंसशब्दस्य
पुंसक आदेशः ।

‘ औरीः ’ । १ । ४ । ५६ ॥ कार्यकारिणोरभेदनिर्देशः सर्वादेशार्थः, अन्यथा
“ वैष्णवाऽन्तस्य ” इति न्यायाद्विशिष्टावर्णस्यौकारस्य स्यात्, यतो अ ओ इति प्रकृतौ
“ ऐदौत्सिन्ध्यङ्गरेः ” इत्यनेनौकारो निष्पादितः । 10

‘ अतः स्यमोऽम् ’ । १ । ४ । ५७ ॥ नन्वत्र अद्ग्रहणं किमर्थं, न च वाच्य-
मद्ग्रहणाभावे दधीत्यत्राऽप्यमादेशः स्याद्यतोऽनतो लुविति सूत्रं बाधकं विद्यते इति ?
ननु अनत इत्यत्र प्रसज्यप्रतिषेधः पर्युदासो वा नञ् गृह्यते इति सन्देहः, न च वाच्यं
पर्युदासाश्रयणे हि नामिनो लुविति सूत्रं कुर्यात् तस्मात्प्रसज्य एव, इदमपि न वाच्यं,
कृतः काष्ठापरं प्रकर्षमध्यायक इत्यत्र क्रियाविशेषणत्वे आकारादप्यमो लुग्दृश्यते, 15
अतोऽनत इति कर्तव्यमेव, अतः सन्देहस्तदवस्थ एवाऽतोऽतो ग्रहणेन ज्ञाप्यते
प्रसज्य एव गृह्यते, तथा च पर इत्यादौ लुप् सिद्धा न स्वमादेशः । अदिति
नपुंसकस्य विशेषणमन्तस्तदन्तप्रतिपत्तिर्भवतीत्याह-अकारान्तस्येति, अम्ग्रहणमुत्तरार्थं,
तेनाऽन्यत्वश्चेति ।

‘ पञ्चन्तोऽन्यादेरनेकतरस्यदः ’ । १ । ४ । ५८ ॥ पञ्चसंख्या परिमाणम- 20
स्य “ पञ्चदशद्वये वा ” समासान्तः ।

‘ अनतो लुप् ’ । १ । ४ । ५९ ॥ नन्वनत इति किमर्थं, न च वाच्यं
कुंडमित्यत्राऽपि स्यात्, “ अतः स्यमोऽम् ” इति बाधकात् ? अत्रोच्यते, अनत
इत्यभावे “ पञ्चतोऽन्यादे”रित्यतोऽन्यादेरित्यामच्छेत्, न च वाच्यमन्याद्यमीदृ-
शेकमेव योगं कुर्यात्, पूर्वमेकतरवर्जितस्याऽन्यादेर्ग्रहणमिति पृथग्योगस्य साफल्यत् । 25
हे कर्तुः इत्यादौ निरवकाशत्वात्प्रथमं सिलोपे प्रत्ययलोपलक्षणन्यायेन ह्रस्वश्चेति गुणः
कस्मान्न भवतीत्याह-लुक्मकृत्वेति ।

‘ नामिनो लुग्वा ’ । १ । ४ । ६१ ॥ प्रियतिसु कुलमिति, “श्रेदुशानस्०”
इत्यत्र घुटः सेर्ग्रहणादत्र क्लीबत्वेन घुट्वाभावे सेः स्थानित्वेऽपि न डाः ।

‘ वाऽन्यतः पुमांष्टादौ स्वरे ’ । १ । ४ । ६२ ॥ पुंवद्वेति-परार्थे प्रयुज्य-
मानः शब्दौ वतितन्तरेणाऽपि वत्यर्थे गमयति, अत्राऽपि परार्थो नपुंसकस्तत्र हि
5 प्रयुक्तः पुमानति । ग्रामण्या ग्रामणिनेति, ननु पूर्वं किञ्चुत्तेरित्यादिना यत्वं कस्मात्
भवति ? सत्यं, इदुतोऽञ्चेरित्यत्र स्त्रिवर्जनेन परमपीशुच् यत्वादि, इदुदाभित्वेन
चाष्यते इति भगनात् । ‘आदेशादागम’ इति न्यायाद्यत्वं वाचित्वा नोऽन्तः । ग्राम-
ण्येति ग्रामणीशब्दस्याऽनेन पुंवस्वे ह्रस्वनागमाभावः । कर्तृणामिति द्वयोरपि “द्वेश-
पश्च ” इति नाम्, न तु पुंस्त्वपक्षेऽनाम्स्वर इत्यनेन नोऽन्तस्तत्राऽऽनो वर्जितत्वाद्दि-
10 तीयप्रयोगो रूपनिर्णयार्थो दक्षितः । न तु तस्य किञ्चिदत्र फलं कुमार्थेति, अत्र
यद्यपि कुमारीशब्दः पुंवत्तथापि नित्यस्त्रीविषयत्वादीकारस्य “स्त्रीदूतः” इति देः ।
कल्याण्यै इति शोणादित्वाद् लीः ।

‘ दध्यस्थिसकध्यक्षणोऽन्तस्यान् ’ । १ । ४ । ६३ ॥ कच् न भवति,
“दध्युरः सर्पि०” इत्यनेन प्राप्तः, “अक्षणोऽपाण्यञ्जे” इत्यप्यनित्यत्वात्, अतिद-
15 ष्या स्त्रियेति, यदाऽत्र “इतोऽर्क्यथात्” इत्यनेन टीक्षदा तद्व्यवधानादनेनाऽऽ-
देशाभावेऽतिदध्येत्येव भवति, यदा तु दध्यतिक्रान्तं यथेति बहुव्रीहिस्तदा “दध्युरा-
सर्पि०” इत्यनेन कच् भाव्यं, तस्माद्दध्यतिक्रान्तयेति तत्पुरुष एव न्याय्यः ।

‘ अनाम् स्वरे नोऽन्तः ’ । १ । ४ । ६४ ॥ अनाम् चाऽनौ स्वरक्ष अयाम्यजात्स्वरे
लब्धे स्वरग्रहणं टादावित्यधिकारनिवृत्त्यर्थं, अन्तग्रहणं विना नस्य प्रत्ययत्वं स्यात्तथा
20 च निमित्ताभावेति तिस्रादेशो नियतैत, तथा ‘प्रत्ययाप्रत्यययोरिति’ न्यायेनाऽस्य नका-
रस्य प्रत्ययस्याऽपि सम्भवे चनानीत्यादायेव दीर्घः स्यात्तु राजानमित्यादौ । प्रिय-
तिष्ठण इति यदि पूर्वं नागमः स्यात्तदानीं किं चिनश्येत्, यतः स्वाङ्गमप्यवधायकमिति
कृत्वा कृतेऽपि नागमे तिस्रादेशो भविष्यति, ‘आगमा यदुर्णाभूतास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते’
तत्कथं परत्वादित्युक्तं ? अत्रोच्यते, यस्माच्छब्दाश्चागमः समानीतन्तस्य यदि किमपि
25 प्राप्नोति तदानीमयं न्याय उपतिष्ठते, अत्र तु प्रियप्रिन् इत्येतस्य न किमपि प्राप्नोति,
अपि तु प्रिअवयवस्य तिस्रादेशः, ततथाऽपरस्याऽवयवेन व्यवधानं न तु अपवदे-
नाऽवयविनः, यथा देवदत्तस्य इमथु न दृष्टं हस्तेन व्यवहितत्वात्, नदि कोऽसीत्पं
यदति यदुत देवदत्तो न दृष्टो हस्तेन व्यवहितत्वात्, तौम्बुरत्वं पूर्वं तुम्बुटनो विकारः

फलं “प्राण्यौपधि०” इत्यादिनाऽण् तस्य लुप्तस्य विकारो “विकारे” पुनरण्, तुभ्युरुणो वृक्षस्य विकारधूर्णमेकस्मिन्नणि वा नामिन इत्येवेति, क्लीपे नाम्यन्तमत्के स्यादौ विज्ञानात् कुलपोरित्यत्रैत्वे कृते न नागमः । द्वयोरित्यत्राऽपि आदेशादागम इति नोऽन्तः प्राप्तो न परत्वात् अन्तरङ्गत्वाच्च वर्णेन येन “औद्धे” इत्यत्वं, पश्चादेत्वे कृते सकृदिति न्यायः । “स्वराञ्चो” अत इत्येवेति । नन्विवर्णादिः “अनौमत्स्वरे नोऽन्त” 5 इति शौ नागमः सिद्ध एव, आकारान्तस्य तु अन्त्यस्य नपुंसके ह्रस्वविधानात् स्थितिरेव नाऽस्तीति, अत इत्येव युज्यते किं स्वरग्रहणेन ? अत आह उत्तरार्थमिति ।

‘घुटां प्राक्’ । १ । ४ । ६६ ॥ प्रागित्यनेन सह सम्बन्धामावात् घुटामित्यत्र “प्रभृद्व्यन्यार्थ०” इति न पञ्चमी । गोमन्ति, “ऋदुदित” इत्यनेन परत्वाच्चोऽन्तेऽनेन नोऽन्तो न भवति । 10

‘घुटि’ । १ । ४ । ६८ ॥ अधिकारोऽयमिति । नपुंसकस्य परतो नोऽन्तो न भवतीति विधिरेव कस्मान्न भवति ? उच्यते-नपुंसके क्षिप्रान्तरेणाऽन्यस्य घुट्याभावात्तत्र स्वराच्छात्रित्यादिभिर्नागमस्य विहितत्वात् पारिशेष्यादधिकारोऽयमिति ।

‘ऋदुदितः’ । १ । ४ । ७० ॥ पृथग्योगो म्नादिष्वुदाभार्थं इति अयमभिप्रायः । “उदितः स्वराञ्चोऽन्त” इत्यत्र धात्वधिकाराद् म्नादेरुदित उदितः स्वरादित्यनेनैव सिद्धत्वाद् “उदितः” पृथगारम्भाद्दुदितोऽम्वादेरेव, तत्साहचर्यादितोऽप्यम्वादेरेवेति नियमात्, सम्प्राडित्यादौ न भवति । 15

‘घुञ्चोऽसमासे’ । १ । ४ । ७१ ॥ असमासे इति-स्यायाक्षिप्तस्य नाम्नो युञ्ज इति विशेषणात्तत्र च तदन्तविधेर्भावात्समासेऽपि प्राप्तिरिति असमानग्रहणं, इदमेव च ज्ञापयति अत्र प्रकरणे तदन्तविधिरस्तीति । 20

‘अमद्गृहः सौ’ । १ । ४ । ७२ ॥ सत्यपि नामग्रहणे इति न्यायेऽनद्गृहीत्यादौ घुडन्तत्वाभावान्न भवतीति । ननु अनद्धानित्यत्र “ससत्प्रसक्तैस्त०” इति दकारः कथं न भवति ? सत्यम्, प्राप्नोति पर विधानसामर्थ्यान्न भवति ।

‘पुंसोः पुमन्स्’ । १ । ४ । ७३ ॥ पुंसो रुदित्यादिति । ननु “पंतेर्दुम्बु” इत्युदनुबन्धः कृतोऽस्ति तेनाऽपि प्रियपुंसीवरा इत्यादि रूपत्रयं संत्स्यति किमत्रोदनुबन्धेन ? उच्यते-यदाऽण्युत्पत्त्याश्रयणं तदाऽत्र घृते कृतस्पोकारस्य फलम्, व्युत्पत्तौ तु 25

फलमौणादिकस्य । यथा भवतुशब्दो " भावेर्हवतुः " इति व्युत्पादितोऽपि सर्वादी ।
प्रियंप्रमानिति बहुत्वे वाक्यं, एकत्वे तु " पुमैन्दुञ्चौ० " इति कच् स्यात् । डीह्रस्वपुं-
द्विकल्पेति स्त्रीः, ह्रस्वपुंघतोश्च विकल्पः ।

१ 'ओत औः' । १ । ४ । ७४ ॥ चित्रगुरित्यत्र परत्वात्पूर्वं ह्रस्वत्वे कृते
६ पश्चात् घुटि ओकारमावादीत इति वचनादौकारो न भवति, वर्णविधित्वाच्च स्थानि-
वद्भावो नास्ति । अथ हे चित्रगो ? इत्यत्रौकारस्य विद्यमानत्वाद्दुभयोः स्थानिनोः
स्थाने इति न्यायेन ओ व्यपदेशे सति प्राप्नोति कस्मान्न भवति ? उच्यते-यदौकार-
व्यपदेशस्तदा लाक्षणिकत्वान्न भवति ।

१० 'आ अम् शसोऽन्ता' । १ । ४ । ७५ ॥ नन्वत्राऽनेति किमर्थं ? यत् एतद्विनाऽपि
गा इत्यादि प्रयोगजातं "समानानामिति" दीर्घं सिच्यतीति ? उच्यते-अतेति पदं विना
पुंलिङ्गे "शसोऽन्ता०" इति स्त्रीलिङ्गे "डुँगात्०" इति प्रवर्तयेतात्, ततश्च गान् गः इत्या-
घनिष्टं स्यात्, स्थिते तु "शसोऽन्ता०" इत्यनेनैव दीर्घस्य सन्नियोगेऽकारोऽभाषि ।

१५ 'पथिन्मथिन्हमुक्षः सौ' । १ । ४ । ७६ ॥ अत्र घुटिति सम्बन्धात्ता-
विति श्लिष्टनिर्देशेन सुप्न गृह्यते । पन्था इत्यत्र मानुनासिकस्याऽप्यादेशो भवन्
२० " लिङ्गौ " इत्यत्र द्विवचनेन ज्ञापितत्वाच्चिरनुनासिक एव भवति । पथीरिति, पन्था-
नमिच्छति क्यनि नलोपः स च "दीर्घेऽङ्गि०" इति परे कार्येऽसन्न भवति, यतो "रास्" इत्यतः
इत्यतः प्रागेव यत्सत्रं तदेवाऽसन्नवति, इदं तु " रास् " इत्यतः परमिति नाऽसत्,
ततः पथीयतीति क्विपि अङ्गोपे यलोपे चेदं रूपम् । नन्वनेनाऽऽत्वरूपे स्यादिविधौ
विधातव्ये नलोपस्याऽसिद्धत्वाद्वाऽन्तत्वमिति । न च वाच्यं, अत इत्पल्लवः स्वरस्य
२५ परेऽनेन स्थानिवद्भावेन नान्तत्वानुपपत्तिरिति । यतः प्रत्यासत्तेर्यत्रिमिचो लुग्विधि-
रपि यदि तन्निमिचो भवतीति व्याख्यानात् । अत्र त्वस्य लुक् क्विपि आत्वं तु सौ
प्रत्यये प्राप्नोतीति कृत्वाऽत्र नान्तत्वमस्त्येवेति प्राप्नोत्पत्वं, सत्यम्, नान्तेतिव्या-
घृत्तिबलादेव न भवति; अन्यथा यत्र कुत्राऽपि नलोपस्तत्र सर्वत्राऽप्यमीपां पथ्यादीनां
ध्वनीनामनेनाऽऽत्वरूपेण स्यादिविधौ कर्तव्ये " ण्यमैसत्परे० " इति न्यायेन
३० नलोपस्याऽसिद्धत्वेनान्तत्वसद्भावादात्वं भवेदेवेत्यत्र सूत्रे नान्तनिर्देशोऽनर्थकः स्यात् ।
तस्माद्यत्र साक्षान्नान्तत्वममीपां भवति तत्रेदं प्रवर्ततेऽन्यत्र तु व्याघृत्तिरिति सर्वं समी-
चीनं, तर्हि " दीर्घेऽङ्गाम् " इति सूत्रेण सेर्लुक्कस्मान्न भवति ? यतोऽप्यपि स्यादि-
विधिः, स्यादिविधौ च नलोपोऽसन्नवतीति; सत्यम्, "दीर्घेऽङ्गामि"त्यत्र सावघाःणं

व्याख्येयं व्यञ्जानान्तादेव यदि सिर्मातीति, विहितविशेषनादा पत्र षष्ठ्यः परः
 निर्विहितो भवति तत्र लुग्भगति; अत्र स्त्रीकारान्ताद्विहितो न व्यञ्जानान्तादिति ।
 तर्हि वा ना इत्येषमादिषु सेर्लुग् न प्राप्नोति ? मत्पत्र, यत्रैतेषां मत्पत्रादेकस्मादपि
 विहितो भवति, कार्यान्तरेषु च कृतेषु पदादेतेषामेव मत्पत्रेऽन्यतमन्मात्परो भवति
 तत्राऽपि भवति; तेनाऽनयोः प्रयोगयोर्व्यञ्जानान्तात्परो विहितः कार्यान्तरेषु मत्पु 5
 विद्यते आपन्तादिति सेर्लुग्भवत्येव । यः स इत्यनयोस्तु व्यञ्जानान्ताद्विहितो-
 ऽस्ति, परं " आदेरः " इत्यादिकार्येषु कृतेषु मत्पु पदादमीतां मत्पत्रादेकस्मादपि
 परो नाऽस्तीति न सेर्लुग् । पदुक्तधृधा इति " कृदिति इत्यो वा " इति इत्थः,
 स्त्रीत्वाभावादिनः कञ् न भवति; हे सुपधिन् । हे सुपधीनि " ईधे वा " 10
 इत्यनेन वा नस्य लोपः ।

10

' षः ' । १ । ४ । ७७ ॥ पद्यादीनामेकारस्याऽमम्भवात्, एति इकार्त्
 पक्षीरयाह ।

' भोन्ष् ' । १ । ४ । ७८ ॥ अनेकवर्जत्वात् सर्वस्य प्राप्ती य इति स्थानिवि-
 शेषार्थमृच्छिभिष्टस्यर्थं च ।

' इन् ङी स्वरे लुक् ' । १ । ४ । ७९ ॥ अपृष्ठस्वरादाविति । ङीवाहनर्पादपु- 15
 टीति विशेषणं ज्ञेयं, तर्हि स्यादिमन्तरेणाऽपि प्राप्नोतीति न वाच्यं प्यायधिकाराश्रय-
 णात् ङीग्रहणस्य वैगर्ह्यप्रमद्वाच । सुपधी स्त्री कृते वेति व्युत्पत्तिपक्षे मुञ्जादित्वात्
 उणादीनामव्युत्पत्तयानि नागानीति पञ्चाश्रयणादिनन्तत्वादिनः कञ् न भवति, ममासा-
 न्तविधिरनिरयत्वात् । " ऋद् पृः० " इत्यपि न, नान्तत्वात् " सिंवा नृ० " इति ङी ।

' घोशनसो नखामन्त्ये सौ ' । १ । ४ । ८० ॥ पदा ' गर्भत्रिचिम्बो लोप ' 20
 इति न्याय आधीयते तदा सेः स्थानिवद्भावेन कर्षम् ।

' उत्तोऽनदृगतुरो षः ' । १ । ४ । ८१ ॥ उत्तरत्र श्रेयग्रहणाद्रामन्त्यनिरे-
 वाऽनुवर्तते । पाशात्पक्षे माविति मामान्यमगनेऽपि मत्पत्रि नामग्रहणे त्रिद्विचिष्ट-
 स्येति हे अनदृहीत्यत्र गौरादिनिपातनाद्रस्वाभावः, एवमुत्तरत्राऽपि । पत्तुःपृष्टम्याऽर्ध-
 प्राधान्येनैकामन्त्रणासम्भवे समासे उपमर्जनीभूत एवोदाहरिते । 25

' वाः शोपे ' । १ । ४ । ८२ ॥ अत्र सूत्रे श्रेयस्य पुट आमातन्वादेतन्मत्पत्रकः
 प्राक्तनस्यविषय इति भावः ।

- 'सख्युरितोऽशाचैत्' । १ । ४ । ८३ ॥ ननु प्रक्रियालाघवार्थं सख्युरितोऽशाचायिति क्रियतां किमैत्करणेन ? न, अनेकवर्णेति सकलस्याऽपि स्यात् । न च निर्दिश्यमानानामिति इत एवाऽयिति वाच्यं, यतो विभक्तिसामान्येन सखिशब्दस्य विशेषणत्वेनेकारस्य विशेषणत्वेन च निर्दिश्यमानत्वाभावात् । अज्ञाविति-अय शौ
- 5 सत्यादेशादागम इति न्यायादित्वात् प्रथममेव नागमेन भाव्यं, ततस्तेन व्यवधानादैकारो न भविष्यति, न च द्वयोरप्यन्यत्र सावकाशत्वादिकारः स्यादिति वाच्यम् । कृतेऽप्यैकारे क्लीब इति ह्रस्वत्वे ततो नागमे दीर्घत्वे च न कश्चिदोपः, नैवम्; 'असिद्धं बहिरङ्गमिति' घुह्निमित्तस्यैकारस्य बहिरङ्गत्वात् ह्रस्वत्वे कर्तव्येऽसिद्धत्वात् । ननु भवत्वेवं तथापि कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यत्वात्पूर्वं नागम एव घुह्व्यवधायको
- 10 भविष्यतीति ? नैवम्, कृतेऽपि नागमे प्रकृतिभक्तत्वेनाऽव्यवधायकत्वादिकारोऽपि नित्य इति द्वयोर्नित्ययोः परत्वादिकार एव स्यादिति शिप्रतिषेधः । अतिसखीनिपूजितः सखा येषु कुलेषु सखिशब्दो नपुंसकोऽपि लक्ष्येषु दृश्यते ।

- 'ऋदुशनस्पुरुदंशोऽनेहसश्चसेर्डाः' । १ । ४ । ८४ ॥ ऋकारान्तस्य "अर्हीं च" इत्यदि, त्रयाणां तु "अम्वादे"रिति दीर्घत्वे "सोर्ह" इति कृत्वे च, सखिशब्दस्य त्वैत्वे प्राप्ते आरम्भः । हे अनेह इत्यत्र न सन्धिरिति सन्धिनिषेधः ।
- 15

- 'नि दीर्घः' । १ । ४ । ८५ ॥ राजेति-स्यादिविधौ कर्तव्ये नलोपस्याऽसत्त्वात् प्रथमं लुग् न । क्लृपयतेः क्षिपि ने सुचो हन्ति "अर्चिते टक्" अधिकरणे तु "स्थादिभ्यः कः" "गमंहन०" इत्यलुग्, "हनो ह्यो प्र" दीर्घविधित्वात् ज्ञेः स्थानिवद्भावो न भवति ।

- 20 • 'न्स्महतोः' । १ । ४ । ८६ ॥ अत्रौणादिको "हुँहिहृदि०" इत्यनेन कट्प्रत्ययान्तो व्युत्पन्नोऽव्युत्पन्नो वा महच्छब्दो ग्राह्यः, यस्तु शत्रन्तस्तस्य महश्चित्त्वेव नत्वनेन दीर्घः, 'लक्षणप्रतिपदोक्तयो'रिति न्यायात् । यतः शत्रुप्रत्ययान्तं महदिति रूपं लाक्षणिकं कट्प्रत्ययान्तं तु प्रतिपदोक्तम् । एतच्च वत्सरूपभाच्चतुः । सर्पापीति-अत्र "न्स्महतोः" इत्यनेन दीर्घलक्षणे स्यादिविधौ विघातव्ये ण्यपमसत्परे इत्यनेन
- 25 पत्वमसत् । महत्साहचर्यादिति-महदिति शुद्धो घातुः क्विबन्तो न सम्भवति तत्साहचर्यादन्यस्याऽपि शुद्धघातोः क्विबन्तस्य न भवति, नामघातस्तु महदपि क्विबन्तः सम्भवति; अतोऽन्यस्याऽपि नामघातोः क्विबन्तस्य भवति । महच्छब्दस्तावन्नामत्वं न व्यभिचरति तत्सन्नियोगनिर्दिष्टस्य न्स्मन्तस्याऽपि नामत्वाव्यभिचारिण एव ग्रहणम् ।

महती कुले इति, श्रेयसः पश्य, श्रेयसी कुले इति तु न दर्शयते न्तन्तत्वाभावेन
क्षयङ्गविकलत्वात् ।

‘ इन्हन्पूर्वार्थम्पः शिस्योः ’ । १ । ४ । ८७ ॥ भृणहानीति-हन्तेः केव-
लस्य किप् न दृश्यते इति तदन्तमुदाहरति-बहुपूर्वाणीति-पूर्वार्थम्पः स्वप्रधानायां
पृष्ठौ शेषसम्भवात्तौ समास उपसर्जनभूतामुदाहरति । एषां शिसोरेवेति-एषामेव ६
शिस्योरिति तु विपरीतनियमो भवति, “ वंश्यव्याय० ” इत्यत्र घुवेति “ पराणिकान० ”
इत्यत्र तु पराणीति निर्देशात् । घृत्रहणावितिसंज्ञायां, “ पूर्वपदस्या० ” इत्यनेन, असं-
ज्ञायां तु “ कर्षांर्कस्वरवति ” इति णत्वम् । तदन्तविधिमिति-ननु “ अनिनस्मन्० ”
इत्यत्राऽतोरनिर्देशादनर्थकेन तदन्तविधेरप्रयोगादर्धवद्ग्रहणन्यायात् कियानित्यत्रैव
दीर्घः प्राप्नोति न गोमानित्यादौ ? सत्यम्, अतुरनर्थकोऽपि तदन्तविधिं प्रतिषेधयेति 10
मत्वादीनामुकारानुबन्धकरणात्; अन्यथा तेषामपि शब्दत् क्रकारमेवाऽनुबन्धं कुर्यात् ।

‘ अन्वादेरत्वसः सौ ’ । १ । ४ । ९० ॥ भवानिति-नोऽन्ते सत्यपि
“ ञामोऽनुपधातेन ” इति न्यायाद्भवत्येव दीर्घः ।

‘ कुशास्तुनस्तृच् पुंसि ’ । १ । ४ । ९१ ॥ पुंलिङ्गविषय इतिसमासेऽपि यदि
पुंलिङ्गविषय एव । तेन प्रियः क्रोटा यस्या यसा वा कुलस्याञ्च न भवत्येव आदेशः । 15
अत एव न्यायुक्तिः क्लीबविषये दर्शिता । क्रोष्टोरिति-क्रोष्टोः क्रोष्टृ इति दृश्यम् ।

‘ टादौ स्वरे वा ’ । १ । ४ । ९२ ॥ नित्यस्वादितिकृताकृतप्रसङ्गिन्यायेनेति ।
मृगवाचीति-मृगशब्दस्याऽरण्यवाचित्वेऽपि भृगाल एवाऽर्थेऽत्र घृत्तिर्दृश्यते । तथापी-
तितुन्नन्तो मृगवाच्येव तृच्प्रत्ययान्तस्तु कस्मिन्विषये मृगवाचीति न ज्ञायते । तुनः
स्यानप्रघृत्तेन तु वृजादेशेन ज्ञाप्यते यत्र घृत्ति टादौ स्वरादौ च तृच् तत्रैव मृगवाचित्वम्, 20
तेन मृगे वाच्ये क्रोष्टृम्यामित्यादि न भवतीति नियमसिद्धिः ।

‘ स्त्रियाम् ’ । १ । ४ । ९३ ॥ स्त्रियां चेति मिश्रवाक्यतयैतत्फलं यत् स्त्रिया-
मित्युचरन्नेव याति, अन्यथा पुंस्त्रियोरित्येव कुर्यात् । निर्निमित्त एवेति-ननु निमित्त-
त्वाश्रयणे क्रकारान्तत्वाभावात् क्रोष्टृशब्दस्य कथं ङीः स्यात् ? न क्रोष्टृशब्दस्य
गौरादौ पाठाद् ङीः स्यादेवेति ङीसिद्धिः । 25

प्रथमाध्यायः समाप्तः ॥

‘ अत्रिचतुरस्तिरुचतसृ स्यादौ ’ । २ । १ । १ ॥ स्त्रियामित्यनुवर्तते । पूर्व-
 छत्रादिति शेषः । तच्च श्रुतत्वाभिचतुर इत्येतस्यैव विशेषणम् । परत्वादिति-ननु कृताकृत-
 प्रसङ्गित्वेन नित्यत्वात् “आदेशादागम” इति न्यायात् पूर्व नागम एव प्राप्नोति, नैवम् ;
 शब्दान्तरप्राप्त्या नागमोऽप्यनित्यः । यद्वा परत्वादिति कोऽर्थः ? प्रकृष्टमादित्यर्थः, प्रकृ-
 5 एत्वं च “आगमात् सर्वादेश” इति न्यायात्, किञ्च “ऋतो रः स्वरेऽनि” इत्यत्राऽनीति
 वचनमनर्थकं स्यात् । स्वरादौ पूर्वं नकारे तिस्राद्यादेशाभावात् रत्वप्रसङ्ग एव नाऽ-
 स्तीति अनीति वचनात्पूर्वं नागमादेस्तिस्त्राद्यादेश इति । प्रियतिसृ कुलमिति “ नौमिनो
 कृत्वा ” इत्यत्र चतुःशब्दस्याऽपि लुग्विकल्पमिच्छन्त्येके, तन्मते प्रियचतसृ कुलं प्रिय-
 चतुर्वा कुलमिति । प्रियत्रीत्यादि-स्त्रीलिङ्गविवक्षायामपि समासात् ङीप्रत्यये प्रियत्र्येव,
 10 “ शेषाद्वा ” इति कचि प्रियत्रिकैवाऽऽदेशो न भवति; प्रथमं ङीप्रत्यये पश्चाद्बहुव्रीहौ
 “ ऋभित्यदितः ” इति कचेव । यदा तु केवलाभिश्चब्दाद् ङीस्तदैकदेशविकृतत्वेनाऽऽदेशो
 भवति । कथं तिसृकानामेति ? त्रिशब्दात् संज्ञायां के आपि बहुवचनेन स्यादेव्यवधाना-
 त् कथं तिसृभाव इति प्रष्टुराशयः, समाधत्ते-स्त्रीलिङ्गो बहुवचनविषयः संज्ञाशब्दोऽय-
 मिति । तस्यन्ति परबलान्यासु “ निष्कैतुरुक्क० ” इति निपात्यते ।

15 ‘ ऋतो रः स्वरेऽनि ’ । २ । १ । २ ॥ अनीति नकारः प्रत्ययरूप आगमरूपो
 वा । समानदीर्घत्वेति-“शसोऽता०” इति, “जडौ च” इति, “ऋतो डर्” इति प्राप्तानाम् ।
 तदपवाद इति-व्यञ्जनादौ स्यादौ पूर्वयोगः सावकाशः स्वरादौ तु अयमेव स्यात् ।

‘ जराया जरस् वा ’ । २ । १ । ३ ॥ स्त्रियां त्विति-अतिजरयेत्यत्र छति-
 जरशब्दात् प्रवृत्तेनाऽऽप्रत्ययेन जराशब्दो व्यवधीयते । जारः, जारेयः जराया अयं
 20 “ तस्येदम् ” इत्यण्, जराया अपत्यं “ द्विस्वरादन्ताः ” एयण् ।

‘ अपोत्रे ’ । २ । १ । ४ ॥ स्वर्द्धर्षां, शोभना अतिशयिता वा आपो ययोरिति
 विग्रहे “पूर्जास्वतेः प्राक्त्वात्” इति समासान्तप्रतिषेधे भ्यामि सत्पि तदन्तग्रहणे “निर्दि-
 25 श्यमानस्याऽऽदेशा भवन्ती”त्यप एवाऽऽदेशः । अन्मद्य इति “शीलिकामि०” इति णः ।

‘ आ रायो व्यञ्जने ’ । २ । १ । ५ ॥ आकारस्यैकवर्णत्वात् “ पयैवान्वस्य ”
 25 इति, रैशब्दस्यैव भवति । स्मीत्येव सिद्ध इति-आमि तु रायमतिक्रान्तानि यानि तेषां
 “ ङीवे ” इत्यनेन इस्वत्वे सति “सन्निपात लक्षण” न्यायादिकाररूपं इस्वमाभित्य
 समुत्पन्नो नाम् तद्विधावाय नोत्सहते । तर्हि “ दीर्घो नामि ” इत्यपि न प्राप्नोति ?

सत्यम्, तदाऽनित्यत्वादस्य न्यायस्य भवत्येव दीर्घः, “न्याया हि स्यविरयष्टिन्यायेन प्रवर्तन्ते” । उत्तरार्थमिति-यद्यैव तत्रैव क्रियतां किमत्राऽनेन सन्देहास्पदेन ? नैवम्, केचित् सन्निपातन्यायमनित्यमाश्लिष्याऽतितराणामित्यत्राऽऽकारमपीच्छन्ति, तन्मतसंग्राहार्थं व्यञ्जनग्रहणमिहाऽर्थमपि तेन स्वमतेऽपि सम्मतम् ।

‘ युष्मदस्मदोः ’ । २ । १ । ६ ॥ अत्राऽविवक्षितार्थयोर्दुष्मदस्मदोरेतावनु- 5
करणे इति त्यदादिकार्यमेकशेषः, “ टाड्योसि० ” इत्यनेन युष्मदसदादिकार्यं च यत्वादि न प्रवर्तते । अतित्वामिति-नामाधिकारात्तदन्तप्रतिपत्तौ तदन्तमुदाहरति, युष्मयतेरिति-युवां युष्मान्वेति विधेयं न तु स्वामिति, णिजि सति त्वमौ स्याताम् । अमौभ्यांस्विति-अपमर्थः-द्वयोरन्यत्र सावकाशत्वात् शब्दान्तरप्रवृत्त्या चाऽनित्यत्वात्पस्त्वात् पूर्वं त्वमाद्यादेदा इति । प्रथममात्वे तु सति मन्तत्वाभावात्प्रमादयो न स्युः । 10
णिज्वाक्यावस्थायां यद्बहुवचनं तत्किञ्चिदौ गौणं यभूवेति त्वमौ भवतः । व्यञ्जन इत्येवेति-ननु व्यञ्जनग्रहणं विनाऽपि युष्मभ्यमस्मभ्यमित्यादयः प्रयोगा अनेनाऽऽख्ये कृते “ लुगातोऽनापः ” इत्याकारलोपे सिद्ध्यन्ति, किं व्यञ्जनाधिकारेण ? सत्यम्, सूत्रस्य व्यक्त्या प्रवर्तनादात्वे कृते लुवादिकं न प्रवर्तत इति व्यञ्जनग्रहणम् । तथा व्यञ्जनाभावे युष्माकं पुषाकमित्यादौ अनेन सूत्रेणाऽऽकार एव स्यात्, न तु 15
“ मोर्वा ” इति मकारलोपः । युष्मभ्यमिति-ननु लुगस्येत्यलोपे मोर्वा कथं न ? उच्यते-स्वरस्य स्थानित्वात् । तर्हि युष्मशब्दाद् भ्यसोऽभ्यमादेशे लुग् न प्राप्नोति ? नैवम्, प्रत्यासत्त्या यस्मिन् प्रत्यये लुग्भवति, तस्मिन्नेव प्रत्यये पूर्वस्य यदि कार्यं भवति तदा स्थानित्वमत्र तु प्रत्ययान्तरे लुग् अतः स्थानित्वाभावः । मोर्वेति सूत्र- 20
स्याऽनवकाशत्वाद्वा स्थानित्वाभावः ।

‘ टाड्योसि यः ’ । २ । १ । ७ ॥ ओश्च ओश्च ओसौ “ स्यादावसंख्येयः ” इत्येकशेषः, ततश्चाश्च द्विश्च ओसौ चेति कार्यं, तेन षष्ठीसप्तम्योरपि ग्रहः, अन्यथा द्विना साहचर्यात् सप्तम्या एव ओसो ग्रहणं स्यात् । अत्र ओम्ग्रहणामावेऽपि “ श्लेषे लुग् ” इति दलोपे “ षड्दुर्भोसि ” इत्यनेन एत्वे, “ एदौतेऽयाच् ” इत्यपादेशे चाऽति- 25
युवयोरित्यादि सिद्ध्यति, सत्यम्; णिजि अन्त्यक्षरादिलोपे पुत्रावादेशे “ श्लेषे लुग् ” इत्यकारलोपेऽकारस्याऽभावात्, युवयोरित्यादौ यत्वं न सिद्ध्यतीति ओम्ग्रहणम् ।

‘ श्लेषे लुक् ’ । २ । १ । ८ ॥ श्लेषग्रहणामावे टाड्योसीत्यधिकार आगच्छेत् । न च वाच्यं टाड्योसीत्यधिकारो यदाऽभिप्रेतः स्यात्तदा टाड्योसि यलुक्कवित्त्वे-

युवाधौ० " इति च त्वमाद्यादेशानन्यत्र सावकाशान् बाधित्वा यूयं वयमित्यत्र साव-
काशौ यूयं वयमादेशौ परत्वाद्बुभयप्राप्तौ सत्यां तावेव भवतः । युयकमित्यादौ कृत्सि-
ताद्यर्थे " युष्मद्दस्मदोऽसोभादि० " इत्यक्र, एवमुच्चरन्नाऽपि ।

५ 'तव मम ङसा' । २ । १ । १५ ॥ कथं तवता ममता? सत्यम्, स्याद्यन्त-
प्रतिरूपकाण्यव्ययान्वेतानीति शब्दान्तरत्वात् सिद्धम् ।

१० 'अमौ म' । २ । १ । १६ ॥ औश्च औश्च आधौ " स्यादावसंख्येयः " इत्येकशेषः, ततोऽम् च आधौ च अमौ तस्य अमौ; लुप्तपञ्चैकवचनान्तं पदम् । एकशेषाभावे तु अमा साहचर्याद्वितीयासत्कस्यैव ग्रहणं स्यात् । ननु अम् ग्रहणं किमर्थं यावता त्वामिति निष्पाद्यम् । तच्च युष्मदोऽमि निमित्ते त्वादेशे " शेषे
१० लुग्" इति दस्य लुकि "समानादमोऽतः" इत्यमोऽस्य लुकि " युष्मदस्मदोः " इत्य-
न्तस्याऽऽत्वे च सिद्धं? नैवम्, अन्तरङ्गान्तस्याऽऽत्वे कार्ये बहिरङ्गोऽमोऽकारस्य लुगसिद्ध इति ।

१५ 'शसो नः' । २ । १ । १७ ॥ ननु युष्मानित्यादौ द्वयं प्राप्नोति । " शेषे० " इत्यन्तलोपोऽनेन नकारश्च तत्र कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नकारस्य नित्यत्वाद्धोपस्य च कृते नकारे शेषत्वाभावादप्रसङ्गित्वेनाऽनित्यत्वात् पूर्वं नकार एव भवतीति । यद्येवं किमनेन "शसोऽता०" इत्यनेनैव सिद्धत्वात्, नैवम्; अलिङ्गे युष्मदस्मदी इति पुंस्त्वा-
१५ भावाच्चकारो न सिध्यतीति वचनम् । बहुव्रीह्यादावभ्युपगमे वा लिङ्गस्य स्त्रीनपुंसकार्यं प्रिययुष्मान् ब्राह्मणीः, प्रिययुष्मान् कूलानीत्यादि ।

२० 'अभ्यम् भ्यस्तः' । २ । १ । १८ ॥ कार्यिणः प्रथमं निर्देशे प्राप्ते कार्यस्य प्रथममुपादानं प्रत्यासत्तिवचनार्थम् । पाठापेक्षया चतुर्थ्येव प्रत्यासत्तेति तस्या एवा-
२० ऽऽदेशः । यद्वा " ङसेध्वाद् " इत्यत्र चकारो भ्यसोऽनुकर्षणार्थः । स च पञ्चमी-
साहचर्यात् पञ्चमीसम्बन्धेव गृह्यत इति पारिशेष्यादिह चतुर्थीभ्यसो ग्रहणमित्याह-
चतुर्थीबहुवचनस्येति ।

२५ 'ङसेध्वाद्' । २ । १ । १९ ॥ चकारेण भ्यसोऽनुकर्षणेऽपि भ्यसो ङसेध्वैकवचनान्तनिर्देशेन द्विवचनान्तनिर्दिष्टाभ्यां युष्मदस्मद्भ्यां सह वैपभ्याद्यथासंख्यामाव इति ।
२५

'आम आकम्' । २ । १ । २० ॥ आमः कमिति कृते " युष्मदस्मदोः " इत्यात्वे कृते युष्माकमित्यादि सिध्यति किमाकारकरणेनेत्याह-आकमित्यादि ।

‘ पदाद्युनिवभक्तयैकवाक्ये वस्नसौ बह्वत्वे ’ २ । १ । २१ ॥ पद्यते-
 गम्पते कर्तृकर्मविशिष्टोऽर्थोऽनेनेति पदम्, विभक्त्या सह सामानाधिकरण्यार्थम् । युन-
 कीति युद् इति, कर्तरि क्तिप्, यद्वा योजनं युद् सममविपमं संख्यास्थानम्;
 युग्ममिति यत् संख्यायते तेन परिच्छिन्नं वस्त्वपि युगित्युच्यते । ततः समसंख्या
 द्वितीयाचतुर्थीपृष्ठीरूपा विभक्तयो युग्शब्देनोच्यन्त इति । धर्मो चो रक्षत्विति-अत्र 5
 पदादेशः पदवदिति वस् इत्यस्य पदत्वे “ लोहः ” इत्वं बभूव । तथा “ शंसो नः ”
 “ शेपे ह्ये” इत्यादीनि बाधित्वा नित्यस्वाशिरवकाशत्वाच्च वस्नसाधेव भवत इति ।
 एकवाक्य इति-एकं च तद्वाक्यं चेति “ पूर्वकाले० ” इत्यनेन समासे एकस्य
 पूर्वनिपातः ततो विशेषणस्य व्ययच्छेदकत्वात् ‘ सर्वं वाक्यं सावधारणं भवतीति ’
 न्यायाच्च एकस्मिन् वाक्य एव भवति, न तु पदे इति । अतिपुष्मान् 10
 पश्यतीत्यादौ तु यथैकस्मिन् वाक्ये तथा वाक्यविभक्त्यपेक्षया एकस्मिन् पदेऽपि
 पुष्पदस्मदी स्त इति । तथैकस्मिन्नेव वाक्य इत्यवधारणाद्यदि पदं पुष्पद-
 स्मदी चैकस्मिन्नेव वाक्ये भवतो, न तु वाक्यान्तरे; तदा सामर्थ्याभावादेवेति-
 परस्परव्यपेक्षालक्षणसम्बन्धामावादेवेत्यर्थः । किमेकवाक्यग्रहणेनेति-किं सवि-
 शेषणेन वाक्यग्रहणेन वाक्यग्रहणमेव पदव्ययच्छेदाय कर्तुं युक्तं किमेकग्रहणेने- 15
 त्यर्थः । युक्तयुक्तादिति-युक्तेन पुष्पदस्मत्सम्बन्धेन पित्रादिना यदयुक्तमिति
 स्मेत्यादि तस्मादित्यर्थः । इति स्मेत्यादि-अत्रेतिस्मेत्यादिपदं साक्षात्पुष्पदादिकं
 नाप्येक्षते, किं तर्हि पित्रादिकमिति ? एकवाक्यग्रहणात् सामर्थ्याभावेऽप्येकवाक्ये
 पदात् परस्य पुष्पदादेशः सिद्धः । तथा युग्बहुत्वे इति, अप्युक्ते द्वितीयाचतुर्थी-
 पृष्ठीबहुवचनानि लब्धानि । विभक्तिग्रहणं तृचरार्थं इह च क्लृप्तापरिहारार्थमिति । 20

‘ द्वित्वे चाम्नौ ’ २ । १ । २२ ॥ द्वित्व इति भावप्रत्ययान्तेन संख्या
 निर्दिश्यते । संख्यायो च विभक्तिर्भवति न युग्मदस्मदी द्रव्यवृत्तित्वात् तयोस्मिति,
 द्वित्व इति विभक्तेरेव विशेषणमित्याह-द्वित्वविपयेति ।

‘ हेङसा तेमे ’ २ । १ । २३ ॥ दृष्टपूर्वेति-पूर्वं दृष्टः “ नैमनाम्ना० ” इति
 सः स्त्री चेत् । 25

‘ असदिवामन्त्र्यं पूर्वम् ’ २ । १ । २५ ॥ योऽर्थः स्वेन धर्मेण प्रसिद्धो
 धर्मान्तरसम्बन्धं प्रत्यभिमुखीक्रियते स आमन्त्र्यः । यथा देवदत्तो देवदत्त्वेन
 प्रसिद्धो धर्मान्तरेऽभिमुखीक्रियते यथा पच पठेत्यादि, तत्रार्थे कार्यासम्भवाद्दुपचा-

रादामन्त्याभिधायि पदमामन्त्यं विज्ञायत इति । तथोत्तरत्र नित्यग्रहणादस्मिन् सूत्रे कथं विकल्पो न लभ्यत इति ? उच्यते-नित्यं विधास्यमानत्वादिति भणनात्, यत्रैव वस्त्रसादयो विधीयन्ते तत्रैव विकल्प उपतिष्ठते न वस्त्रसादीनां निषेधे इति । अथवा यद्यत्रापि सूत्रे विकल्पः स्यात्तदा किमेतत्सूत्रकरणे ? यतोऽसद्विवाऽऽमन्त्यं 5 पूर्वमिति कृतेऽपि वस्त्रसादयो विकल्प्यन्ते ते च “पदाद्युग्बिभक्त्यै०” इत्यनेनैव विकल्पेन भविष्यन्ति । श्रवणं यथा स्यादिति-अन्यथा लोपः स्यात्, “ते लुक्वा” इत्यनेनैव । पादादिलक्षण इति-मुनिपुङ्गवा इत्यस्यं पदस्याऽसत्त्वे पादस्याऽभावादि-त्यर्थः । मुनिषु पुङ्गवा इति सिंहादित्वात् समासः कर्मधारयो वा, व्यवहितेऽपीति-यथा मधुरायाः पूर्वं पाटलीपुत्रमिति । पूर्वशब्दो वर्तत इति-अयमर्थो यद्यप्यवहित- 10 स्यैव पूर्वस्याऽनेनाऽसद्वद्भाषो विधीयेत न व्यवहितस्य तदा पूर्वग्रहणमपनीय असद्वि-वाऽऽमन्त्यादित्येव क्रियेत यतः पूर्वस्याऽविद्यमानवद्भाषे वस्त्रसाद्यभावः प्रयोजनं, तच्चे-त्थमपि कृते सिध्यति । तथोत्तरसूत्रेऽप्येतदानुगुण्येन जम्विशेष्यादित्येवं विधीयेतेति ।

‘जस्विशेष्यं वाऽऽमन्त्ये’ । २ । १ । २६ ॥ तदतद्विषयमिति-शब्दप्रधान-
नत्वात् स्याद्वादाश्रयणेन शब्दार्थयोरैक्याद्वाऽर्थाभावे त्यदादित्वाभावात् तच्छब्दा-
वयवयोगात् समुदायोऽपि तद् इत्यादि कृत्वा कर्मधारयकरणात् बाहुलकाद्वा नैकशेषः ।
15 तच्च अतच्च तदतदी इति द्वन्द्वे “औद्वेर” इति न, “नै सर्वादिः” इति निषेधात् ।
सामर्थ्याच्चद्विशेषणभूत इति-विशेष्यस्य विशेषणाकाङ्क्षिण एकवाक्योपात्तत्वेन साम-
र्थ्यात् सन्निहितत्वाद्विशेष्यत्वनिमित्तमामन्त्य इत्येतदेव विशेषणं विज्ञायत इति । जिनाः
शरण्या-इत्यत्र शरणमिति सामान्यकर्म युष्मानिति विशेषकर्म । सिद्धाः शरण्या
20 युष्मानथो शरणं प्रपद्ये इत्यादौ “नित्यमन्वादेशे” इति वस्नसौ प्राप्तावनेन निषिध्यते,
जसिति किं साधो ! सुविहितेति-अत्र द्वयोरपि पदयोः “असद्विवा०” इत्यसत्त्वे प्राप्ते
“नाऽन्यत्” इत्यनेन साधो ! इत्यस्याऽसत्त्वामावः । “नित्यमन्वादेशे” इत्यनेन
च वस्नसौ । शरण्याः साधयो युष्मानिति-अत्र द्वयोरपि “असद्विवा०” इत्य-
सद्वद्भावः । आचार्या युष्मान् शरण्या इति-अत्राऽऽमन्त्यस्य विशेष्यस्य व्यवहितत्वेन
25 परत्रोपश्लेषाभावाच्च भवति । आचार्या उपाध्याया इति-अत्र भिन्नाधिकरणयोर्न पूर्वं
विशेष्यं न परं विशेषणमिति सामर्थ्याच्चद्विशेषणभूत इति भणनाच्च भवति ।

‘नाऽन्यत्’ । २ । १ । २७ ॥ जस्विशेष्यमित्यस्य प्रधानतयाऽन्यदिति
सम्बन्धेनेत्याह-जसिति ।

‘ पादाद्योः ’ । २ । १ । २८ ॥ मात्राश्च अक्षराणि च मात्राक्षराणि, नियत-
परिमाणानि च तानि मात्राक्षराणि च तेषां पिण्डः यद्वा मात्राक्षराणां पिण्डः, नियत-
परिमाणश्चासौ मात्राक्षरपिण्डश्चेति । देशनाकाल इति-देशनं देशस्तं करोति
“ लिङ्गदुलं ना० ” देशयत इति “ जिं येत्यास० ” इत्यनः ।

‘ चाऽहहवैचयोगे ’ । २ । १ । २९ ॥ योग इति-चादिघोत्पसमुचपाद्यर्थस्य 5
साक्षाद्युष्मदस्मदर्थसम्बन्धे इत्यर्थः । ज्ञानं च शीलं चेत्यत्र चशब्देन ज्ञानशीलयोः
सद्वितीयता घोत्पते, न तु युष्मदस्मदर्थयोरिति योगग्रहणमिति । अयमर्थः-योगग्रहणं
विना अर्थात् प्रकरणाद्वा चादिषु गम्यमानेष्वपि स्यादिति ।

‘ दृश्यर्थेऽश्विन्तायाम् ’ । २ । १ । ३० ॥ अत्रार्थे स्वरूपे वा किः । तत्र
यदाऽर्थे तदा दृशिरर्थो येषाम्, स्वरूपे तु दृशेरर्थो दर्शनमालोचनं येषां घातूनाम् । 10
जनो चो मन्यत इति नाऽयं दृश्यो, दृश्यर्थो नाम सः यद्यक्षिमाधने विज्ञाने वर्ततेऽतो
न निषेध इति ।

‘ नित्यमन्वादेशे ’ । २ । १ । ३१ ॥ नन्वत्र निषेधाधिकारे कथमिदं विधाय-
कमभूत् ? सत्यम्, नित्यं निषेधाधिकारे यन्नित्यग्रहणं तदेवं बोधयति विधानसूत्रमि-
दमिति । न चेदं वाच्यमत्र नित्यग्रहणामावे “ धैशान्० ” इति सूत्रे कथं विकल्प इति । 15
तदा हि तत्रैव नवेति कुर्यादिति । कस्यचिद्द्रव्यस्य काश्चित्क्रिया जातिं गुणं द्रव्यं वा
प्रतिपादयितुं कथितस्य तेन तद्विदरेण वा शब्देन पौनरुक्त्यं मा भूदिति विशेषान्तरं
प्रतिपादयितुं पुनः कथनमन्वादेश इति यावत्, तेनाऽन्येन वेति-युष्मदस्मच्छब्दा-
भ्यां कृत्वा विनीतत्वादिकं विधाय पुनर्युष्मदस्मदस्मां गुरुमाननादिकं विधीयते । अत्र
सूत्रे तेनैव शब्देन कथनमस्ति, अन्येन तु कथनमुत्तरत्रैव ज्ञेयम् । पुनरन्पद्विधातुमिति- 20
पुनः शब्दोपादानात्तस्यैव कथनं यदि भवति तदैवाऽन्वादेशः । नह्यन्यस्य कथने
पुनः शब्दार्थो घटते, तेन यत्राऽन्यस्य कथनं तत्र नाऽन्वादेशः । तत्तथ जिनदत्त-
मध्यापय एतं च गुरुदत्तमित्यत्र तस्यैव जिनदत्तस्य पुनः कथनाभावाद्वाऽन्वादेशामावे
“ लंवामेन० ” इत्यनेनैतदादेशो न भवति । पूयं विनीता इति-अन्वादेशदर्शनार्थं वाक्या-
न्तरमिदमुपदर्शितम्, न तूत्तरपदसम्बन्धं बोद्धव्यम्, तेन तद्वित्यस्य पदस्य सपूर्वत्वा- 25
भावाद्दुचरेण न विकल्पः । तद्वित्यव्ययं तस्मादित्यर्थे । विनीततामात्रमत्राऽनूद्यते
नाऽपूर्वं किञ्चिद्विधीयते । पूयं विनीता इति प्रथमादेशः, उत्तरस्याऽन्वादेशरूपापनार्थम् ।
विनीता इति विनीतत्वं प्रदिपादयितुं पूयमित्युक्तम् । तद्वो गुरवो मानयन्ति इति-

अन्वादेशः । यूपमिति यत्प्रथममुक्तं तस्यैव च गुरवो मानयन्ताति प्रतिपादः
द्वितीयं कथनं तत्र वसादेशः । एवं सर्वत्र ।

‘ सपूर्वात् प्रथमान्ताद्वा ’ । २ । १ । ३२ ॥ सहशब्दो विद्यमानवचः
पूर्वशब्दो व्यवस्थार्थः । सह विद्यमानं पूर्वपदं यस्माद् “ एकार्थं चा० ” इति समासः
५ प्रथमान्ताद्देति-प्रथमायाः प्रत्ययत्वात् प्रत्ययः प्रकृत्यादेरित्यादिनाऽन्तस्य लघ्वत्
दन्तग्रहणं न्यायानुवादार्थमिति । धनवानसीत्यादि-अत्राऽन्त्येन कथनमन्वादेशः
यतो धनवानसीत्यस्मिन्नन्वादेशदर्शके वाक्यान्तरे प्रथममसीत्युक्तम् । अथो प्र
कम्बलस्ते स्वमित्यत्र तु ते इत्युक्तम् । गम्येऽप्यन्त्रादेशे भवतीति-युयं धनवन्त इत्य
दिपदोपादाने हि सराक्षादन्वादेशो भवति । अथो इत्यादेस्तु द्यौतकमाप्रस्योपादा
१० गम्य एव । माणवक ! जटिलक ! ते स्वमथो इत्यादौ तु विशेषणपदस्य जटिल
इत्यस्य “ असद्विवा० ” इत्यस्यैव, माणवक इत्यस्य तु विशेष्यपदस्य “ धसद्विवाऽ
मन्व्यं० ” इति नाऽसद्वचं “ नाऽन्यत् ” इति निषेधात् ।

‘ त्यदामेनदेतदो द्वितीयादौस्पृच्यन्ते ’ । २ । १ । ३३ ॥ त्यच्च त्यदः
त्यदः । “ शैवादिः ” इत्येकशेषः । “ औद्वेः ” इति तु न भवति, छत्रत्वात् । शब्दार्थयोर्मेंद-
१५ विवक्षायां निरर्थकत्वेन त्यदादित्वाभावाद्वा । एताभ्यां रात्रिरधीतेति-अत्राऽविवक्षित-
कर्मण इच्छातोयोगे रात्रिलक्षणस्याऽऽधारस्य “ कालाप्वभाषदेशं० ” इति कालस्य
कर्मत्वे तत्तथाऽधीतेत्यत्र कर्मणि क्ते सति कर्मण उक्तत्वात् रात्रिशब्दात्प्रथमा । यदि
वा रात्रिसहचरितमध्ययनमपि उपचारात् रात्रिशब्देनोच्यते । ततः साऽधीतेति ।
अर्थात्प्रकरणाद्देति-प्रथमादेशसापेक्षत्वाद्न्वादेशस्य । तत्राऽसामर्थ्यात् ऋद्धस्य रात्रः
२० पुरुष इत्यादिवत्सामासाभावः । सामर्थ्यात् समासश्चेत्पूर्वकथनसापेक्षस्याऽन्वादेश-
स्याऽभाव इति परस्परविरोधाद्बभूवामावाद्न्वादेशाभाव इत्याह-अर्थादित्यादि । अर्थो
पा तादृशो भवति प्रकरणं वा येन ताभ्यामेवाऽपेक्ष्यस्य प्रथमादेशस्य निश्चितत्वा-
द्दुष्पावेवाऽन्तर्भावान्निरपेक्षत्वात्समासो भवति । यथा देवदत्तस्य गुरुकुलम्, पस्तु-
मात्रनिर्देशं कृत्येति-अनुवाद्मात्रं कृत्येत्यर्थः । तत्राऽपि न भवति-यथा एतमात्रं
२५ क्वितमित्यत्र ।

‘ हृदमः ’ २ । १ । ३४ ॥ “ दौत्यनः ” इति, “ दोर्मः० ” इति च प्राप्तेऽयम-
पवादः । मत्पुत्रकाविति-कृत्रिणौ मत्पुत्रौ न तु पुत्राविति कः । अनुकम्प्यौ वा

मत्पुत्रो "अनुकम्पा०" इति काः(क२), ग्रीलपन्ताविमकौ तिष्ठत इति । अत्राऽपि पूर्ववद्-
म्यमानोऽन्वादेशः । अथो इत्यादि तु चोतकत्वात् काऽपि प्रयुज्यते काऽपि न । अपं
दण्डो हराऽनेनेति-अत्र सातुवादमात्रमेव न तु निगाल्पतामित्यादि विधीयते । अथो
एनं परिवर्तयेत्येव भवतीति-न तु कृण्डशब्दस्य नपुंसकस्य विशेषणत्वे एनदिति ।

' अद्वयज्ञाने ' । २ । १ । ३५ ॥ तकार उच्चारणार्थः, अन्यथा सौ "सोकः" 5
इत्यादिकृते ओ इत्यनिष्टं स्यात् । प्रथमान्ततयेह विपरिणम्यत इति-अत एव कार्यी
निमित्तं कार्यमिति निर्देशक्रमे प्राप्ते निमित्तात्पूर्वं कार्यनिर्देशः । उत्तरप्राऽनगिति प्रथ-
मान्तविशेषणोपादानाद्वा । शैशकाभ्यामिति-शिक्षेते इति शिक्षकौ, ततः स्वार्थे प्रक्षायण् ।
शिक्षणं शिक्षा "क्रेतो०" इत्यप्रत्ययः शिक्षां वित्तोऽधीयाते वा "पदेकमाशिक्षा०" इत्य-
कः । ततः शिक्षकावेव प्रक्षायण् । अथवा शिक्षायां भवौ "शिक्षावेऽशाऽन्" ततो यावादि- 10
त्वात्कः । अथ सावपि व्यञ्जनत्वात्कथं नाऽपमादेश इत्याह-सौ तु परत्वादिति । साक एव
विधिरिति-विश्रान्तादावन्वादेशे साको निरकथाऽदादेशविधानादिर्ह्येवं व्याख्या । साको
यदादेशस्तदाऽन्वादेश एवेति । तेन निरकोऽन्वादेशोऽनन्वादेशे चोत्तरणाऽदादेशः सिद्धः ।

' अनक् ' । २ । १ । ३६ ॥ पृथग्योगादिति-पृथग्योगारम्भादिति मात्रः,
अन्यथा साकोऽप्यनकोऽप्यन्वादेशे पूर्वसूत्रेणैव सामान्यविधानेन सिद्धत्वात् स्रवारम्भ- 15
वैयर्थ्यमिति । अन्वादेशनिवृत्तौ तत्सम्बद्धमवृत्तवन्त इति च निवृत्तम् । अत्र पूर्वोत्तरयो-
रिति, ननु परमाभ्यामित्यादौ परादप्यदादेशात्समासे सति स्याद्युत्पत्तिसापेक्षत्वेन
बहिरङ्गादन्तरङ्गेष्वर्णस्येत्वे कृते इदंरूपामायादादेशमात्रः प्राप्नोतीत्याह-अत्रेति ।
किञ्च परमपदसम्बन्धिनाऽकारेण सह एत्वलक्षणः सन्धिः प्रथममेव क्रियते तदोमयोः
स्थाने यः समुत्पद्यते स लभते, अन्यरव्यपदेशमिति न्यायाद्यदा एकारस्य इद्म् 20
शब्दसम्बन्धिता तदा एकारेण सह इदमोऽच्चं स्यात्ततः पूर्वस्य व्यञ्जनान्ततायामनिष्ट-
रूपापत्तिः । यदा तु एत्वस्य इद् सम्बन्धिता न भवति तदैकारस्य स्थितिः स्यादित्यु-
भयथाऽप्यनिष्ठापत्तिः । एतच्चेति-कथं आग्नेन्द्रमित्यत्र प्रयोगे आकारादिन्द्रवरुणस्य-
स्य स्वरस्य वृद्धिर्न भवतीत्युक्तं, ततश्च यदि पूर्वमेव सन्धिकार्यं स्यात्तदा निषेधोऽनेन
व्यर्थ एवेत्यर्थः । 25

' अयमिपं पुंस्त्रियोः सौ ' । २ । १ । ३८ ॥ पूर्ववदलौकिको निर्देशः ।
लुप्तप्रथमाद्विवचनान्तं पदम् । पुंस्त्रियोरिति किं ? पुंसि इयं स्त्रियां अयं मा भूत् ।
ननु कथमिदमुक्तं यावता नपुंसकेऽप्यपिपमादेशनिवृत्त्यर्थं पुंस्त्रियोरिति वचनं स्यात्
तत्राऽह-नपुंसके तु नित्यत्वादित्यादि ।

किमः कस्तसादौ च । २ । १ । ४० ॥ नन्वत्र तसादाविति किमर्थं
 पासं तावत् “ ईतोऽस्तः कुतः ” इति निपातनं वक्ष्यते ? सत्यम्, उत्तरार्धमिदम् । अथवा
 धमन्तार्थं तसादिग्रहणमन्यथाऽनवधिकं ज्ञायेत, अत्र पूर्वश्रुत्यादावित्यनुवर्तमानेन
 तसादावित्यस्य समुच्चयार्थव्यकारः । यथा “ विशेषणं विशेष्येणै० ” इत्यत्र । अत एव
 5 “ आद्वेर ” इत्यत्र स्यादावित्यस्याऽनुवृत्तिरन्यथा चानुकुष्टत्वान्नाऽनुवर्तेत । धमव-
 साना इति-तेन किन्तरामित्यादौ तदुचरेषु न भवति ।

‘ आद्वेरः ’ । २ । १ । ४१ ॥ द्वाविच्छति क्यपि क्विपि तपोलोपे सौ
 “ आद्वेर ” इत्यनेनेकारस्याऽत्वं न स्यदादिसम्बन्धिस्याद्यभावात् द्वीरित्येव भवति ।
 एक इति-रूपनिर्णयार्थमिदं दर्शितं न तु किञ्चित्फलम् ।

10 ‘ तः सौ सः ’ । २ । १ । ४२ ॥ भवतीति ‘ नामग्रहणे० ’ इति न्यायाद-
 शाऽपि सत्त्वे भवतीति स्यात् । नपुंसके सेरभावात् पुंलिङ्गे तु सेः स्थानित्वेन सत्त्वे
 कृतेऽपि “ पैदस्य ” इति सलोपे विशेषाभावात् स्त्रियाद्युदाहृतम् ।

‘ अदसो दः सेस्तु ङौः ’ । २ । १ । ४३ ॥ असाविति-सेरनेन ङौ “ ङित्यन्त-
 स्वरादेः ” इत्येवं कार्यं, न तु “ आद्वेरः ” इति प्रक्रियालाघवार्यं द्वित्कार्यस्य सर्वकार्य-
 15 वाधकत्वेन व्याख्यास्यमानत्वाच्च । हे असौ, हे असकौ विद्वन्निति-अत्र औस्त्रियपि
 कृते तदादेशा इति सेः स्थानित्वेऽपि “ अदेतः स्वगोः० ” इत्यस्य न प्रसङ्गः । सिद्धाराऽ-
 मोऽपि छुपि सिद्धार्यां पदम् ग्रहणं तदन्यस्य स्यादेशस्य लगतोऽमिति तत्र व्या-
 ख्यानात् । कार्याणि न भवन्तीति-एतानि च स्त्रियां प्राप्नुवन्ति । तथाहि-अदम्श-
 व्दात् सौ अनेन औकारे “ आद्वेरः ” इत्यत्वे आपि औष्पपदेशे औतेत्यस्य सिव्यपदेशे
 20 तु आमन्वये “ ऐदापः ” इत्यस्य औ, अनामन्वये तु “ दीर्घर्वाच्ः० ” इत्यस्य, अकि
 तु “ अरंवायत्तत्० ” इत्यस्य प्राप्तिः । अथ औतेत्यत्र अथमाद्वितीयाद्विवक्षनेनेति
 व्याख्यानात्कथं सिः स्थानौकारस्य प्राप्तिः ? सत्यम्, अनेवं स्थिते तत्रैवं व्याख्यात-
 मिति औतेति प्राप्नोत्येव ।

‘ अस्तुको घाऽकि ’ । २ । १ । ४४ ॥ अस्तुक इति-अत्र परत्वान्नित्यत्वाच्च
 25 “ आम्भादेः ” इति बाधित्वा सस्य “ आद्वेरः ”, “ छुपस्या० ”, “ सोः ”, क्वचि-
 त्तुमुकसिति तन्मते-सम्बोधने स्त्रियां चाऽस्तुक इति विसर्गान्ति एव; स्वमते तु स्त्रिया-
 मस्तुका इति । स्त्रीसम्बोधने तु हे अस्तुके । इति ।

‘ मोञ्चर्णस्य ’ । २ । १ । ४५ ॥ मन्वदः कुलमिच्छतीत्यस्मिन् वाक्येऽदस-
शब्दाद्युंसकात् सेर्लुपि “ सोरुः ” इति रुत्वे, “ रोर्धः ” इति यत्वे, “ स्वेरे वा ” इति
पलोपेऽवर्णान्तरत्वान्मत्वप्रसङ्ग इति; सत्यं, पदान्तरापेक्षत्वेन यलोपस्य बहिरङ्गत्वा-
त्तदनपेक्षत्वेन मत्वविधेरन्तरङ्गत्वादसिद्धं बहिरङ्गमिति लोपस्याऽसिद्धत्वेऽनवर्णान्तर-
त्वान्मकाराभावः ।

5

‘ चाद्रौ ’ । २ । १ । ४६ ॥ अदसोऽवयवस्याद्यागमस्य तद्ग्रहणेन ग्रहणात्तस्मिन्
सत्यदस इकारान्तरत्वेनाऽवर्णान्तरत्वाभावादभाष्येऽयं योगः । अमुमुयङिति-समुदाये
प्रवृत्ता अपि शब्दा अवयवेऽपि वर्तन्ते इति । मात्रा शब्दोऽर्धमात्रायामपि तेनाऽमुमुय-
ङित्यत्राऽर्धमात्रिकस्याऽपि रः स्थाने एकमात्रिक उकारादेशो भवति । अत्र वा
व्यवस्थितविभाषार्थो न विकल्पार्थस्तेन क्वाऽपि कथञ्चिद्विकल्पः प्रवर्तते यदि तु विक- 10
ल्पार्थः स्यात्तदा प्रथममेव प्रयोगद्वयं स्यात् । तावतैव विकल्पस्य चरितार्थत्वात् ।
अदसो दकारस्येति-अद्रेरागमत्वाददसुग्रहणेन ग्रहणाददसो दकारस्येत्युक्तेऽपि अदसो
ऽद्रेय दस्य मः सिद्धः, दकारस्येत्यत्र एकवचनान्तरत्वादेकस्यैव दस्य म इति तु न
वाच्यम् अत्रात्याश्रयणात्; चातुरूप्यमिति स्थार्थे भेदजादिस्वात् व्यये चतुर्णां रूपाणां
भावः “ पैतिराजान्त० ” इत्यनेन वा ।

15

‘ भादुवर्णोऽनु ’ । २ । १ । ४७ ॥ अनु पश्चादिति, अत्राऽनुना पूर्वं सम्बन्ध-
स्तस्य च पश्चादर्थत्वात् “ प्रभृत्वन्यार्थ० ” इति दिग्भोगलक्षणा पञ्चमी । यदि पूर्वं
पश्चादित्यनेन योगो विवक्ष्यते, तदा “ रिरिष्टेत्० ” इत्यनेन कार्यान्तरेभ्य इत्यत्र पठ्ठी
स्यात्; पश्चादित्यत्रण्डमन्वयं वा । अथाऽत्रानुग्रहणं किमर्थं यतो यदि कार्यान्तरात्
प्राणुवर्णो भवति तदा इनादेवेत्युत्तरस्ये नियमार्थे व्याख्याय मानेऽन्वर्थस्य लब्धत्वात्, 20
सत्यं, एवमपि नियमाशङ्का स्यात्, इनादेशस्तावत्प्रत्ययादेशस्ततोऽन्यस्मादपि प्रत्य-
यादेशादेव पश्चादुवर्णः; प्रकृत्यादेशात् परत्वात् पूर्वमपि भवेत्तथा च अमुया अमुयोरि-
त्यादयो न सिध्येतुः । अमुमै-नन्वत्र “ र्द्वित्वदिति ” इत्योत्वं स्मै आदेशो कृते
कथं न भवति?, उच्यते-अदितिस्तत्र नञः पर्युदासाश्रयणात्, स हि सदृशग्राही
ततो यत्र साक्षात् स्मरोऽपि भवति तत्रैव पूर्वस्योकारस्य ओकारस्तत्राऽदिति साक्षा- 25
त्स्वरवर्जनात् ।

‘ चट्टुप्वेरी ’ । २ । १ । ४९ ॥ अमुकेभ्यः अत्राऽकस्तन्मध्यपतितस्य तद्ग्रह-
णेन ग्रहणेऽप्युकारेण व्यवधानादनेन ईश्वाभावः ।

‘घातोऽरिवर्णोवर्णस्येयुञ् स्वरे प्रत्यये’ । २ । १ । ५० ॥ युवर्णस्येति
कर्तव्ये यदिवर्णोवर्णस्येति कृतं तद्विचित्रा स्रजकृतिरिति दर्शनार्थम् । प्रत्यये इति
‘प्रत्ययाप्रत्यययोरिति’ न्यायेन प्रत्यय एव भविष्यति किं तद्ग्रहणेन ? सत्यं, ‘न्यायानां
स्थविरयष्टिन्यायेन प्रवृत्तिः’ । नियौ, निय इति, ननु गौणस्योरिति मुख्यस्यैवैषुवौ
5 प्राप्नुतः ? नैवम्, “स्यादौ वः” इति स्रजस्यैतदपवादत्वाद् गौणस्याऽपि भवति ।
स्त्रियाविति—ननु “स्त्रियाः” इत्यनेनाऽपीय् सिद्धः किमत्रोदाहरणेन ? सत्यं, तेन
नाम्न इय् भवति अनेन तु घातोः, अत एव यत्र क्विन्तः स्त्रीशब्दो भवति तत्राऽनेन
“वाञ्छसिः” इति विकल्पो बाध्यते ।

‘इणः’ । २ । १ । ५१ ॥ अत्र व्यभिचाराभावेऽपि घातोऽरिसुत्तरार्थमनुवर्तनी-
10 यम् । यत्वापवाद इति—“योऽनेकैस्वरस्य” इति प्राप्तस्य । परत्वेनेति—शिवीति विशेष-
पबिहितत्वात् प्रकृतत्वेनेत्यर्थः । परत्वं तु स्पर्धाभावान्न घटते । परत्वादिति—‘पूर्वेऽ-
पवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नोचरानिति’, “योऽनेकैस्वरस्ये” ति प्राप्तं यत्वं
बाधते न तु गुणवृद्धी । ईयत्तुरित्यत्र द्वित्वे कृते ‘वार्गात्प्राकृतं बलीय’ इति न्यायात्प्रथ-
ममियादेशस्ततो दीर्घः ।

15 ‘संयोगात्’ । २ । १ । ५२ ॥ योरपवादौ इति “किञ्चुत्तेः०” “योऽने-
कस्वरस्य” इति विहितयोः ।

‘भ्रूश्रोः’ । २ । १ । ५३ ॥ संयोगात् परस्येति विशेषणं श्रोर्न तु भ्रूशब्दस्या-
ऽव्यभिचारात् ।

‘स्त्रियाः’ । २ । १ । ५४ ॥ स्त्रियामित्यत्र ‘निस्वन्धनुग्रहणे’ इति न्यायात्
20 “इत्वापश्च” इति नाम् न परमस्त्रियाविति—ग्रहणवतेति नोपतिष्ठते, “येषुचो०”
इत्यत्राऽस्त्रिया निर्देशात् । यद्वा स्वरादिप्रत्ययेन प्रकृतेराक्षेपात् स्त्रिया इति तस्या
विशेषणत्वेन तदन्तसंप्रत्ययात्तदन्तस्याऽप्युदाहरणं । तर्हि शस्त्रीशब्दस्याऽपि रूपन्तत्वा-
दियादेशः प्रामोतीत्याहाऽनर्थकत्वादिति । एतच्चेति—अस्त्रिया इति निर्देशात् परादपी-
युष्यत्वादिकार्यात् प्रथममेव ईदाशितं कार्यं भवतीत्याद्युक्तं तत्रेत्यर्थः ।

25 ‘वाञ्छसि’ । २ । १ । ५५ ॥ अत्र षष्ठीबहुवचनस्य नामविषयत्वेन स्वरा-
दित्वागावात् शस्त्राद्वचन्याच्च तुल्यायामपि संहितायां द्वितयैकवचनस्यैव ग्रहणम् ।
स्त्रीशब्दस्य संख्यैकार्थत्वाभावाच्चद्वितयसोऽनुत्पत्तेः संख्यैकार्थत्वयोगाद्दुत्पत्तौ ष्वा

स्वरादित्यामासाद्विनीयावदुत्तमस्यैव प्रथो प्रदत्तात्स्याञ्ज्यमिपारात्तेन गाह्वर्यम्
 वपन्नाद्यन्त्येति, अथ धातुस्यस्यैव श्रीशब्दस्य विकल्पार्थमिदं कस्मात् भवति,
 क्यञ्च " घातोर्विर्णो " इत्यादिना निग्यमिषादेव इति ? उच्यते-मिषा इति
 प्रागास्माद्भारोरेव श्रीशब्दस्य प्रदणम् । न एव धातुवर्तने न धातुवर्तमानस्या-
 ञ्ज्यधातवं भवति, यदाह श्रीशोपात्रः " नदि गोषा गर्वन्ती गर्वनाददिर्मवतीति " 3
 एस्माद्युक्तञ्च " घातोर्विर्णो " इत्यादिना इषादेव इति ।

‘ योज्जेकस्यरस्य ’ । २ । १ । ५६ ॥ घातोऽित्युत्तम इति, ‘विशेषातिदिष्टः
 प्रकृतं न वाघत’ इति न्यायात्, इषापकमिदम् ।

‘ स्यादौ षा ’ । २ । १ । ५७ ॥ उत्थापनार्थमिदं, यमुक्त्वातीति देवमग्नि
 राजानं धेतुर्षः । इत्यष्टिस्तु नष्टमकः । 10

‘ क्षिञ्चत्तेरसुषिपस्तौ ’ । २ । १ । ५८ ॥ क्षिञ्चन्तेनेति, नन्वप्राञ्ज्यधातुं
 कस्माद्भ्रमम् ? उच्यते-शुषिष्यस्य घातोः स्यादौ कार्यविधानात्तस्य च केवलस्य
 वृत्तस्यमवादात्प्रहणादेव क्षिपि लभ्ये क्षिप्प्रहणमवधारणार्थमथ प्राञ्ज्यधातुस्य
 शब्दाभ्यपत्वात्सामर्थ्यमपि नाञ्ज्यीत्याह क्षिञ्चतेति । सेनानीरिति-सेना नेगेऽर्ष-
 कपनं पावता सेना शब्दस्य पष्ठयन्तस्य ‘गनिकाक्रेति’ न्यायेन नीशब्देन क्षिञ्चन्तेन 15
 " क्रेति " इति समाप्तः, न च वाच्यं " नै नाभ्येकञ्च " इति नियमेन द्वितीयैव
 प्राप्नोति न षष्ठी उत्कर्षं कृतीति समाप्तः ? उच्यते-"र्षात्तुं षाः" इत्यस्यैव विशेषेण
 नियमो न कृतीत्यस्य, यदाऽपि न षष्ठीति नीः यथात् परमशब्देन कर्मवचनेन कारक-
 त्वात् स्याद्युत्पत्तेः पूर्वं क्षिञ्चन्तेन समामन्तदाऽपि यन्तं मवतीत्याह यद्वेष्पादि, उभयत्र-
 ञ्ज्यर्षमेदाभावात् प्रक्रियाभेदमात्रभेददूषदर्थितमिति, परमार्थतन्तु सौच्यदादेव किञ्च 20
 ननु बहवः सेनान्यो यस्येति कृते पारवं भवति वा नवा ? भवत्येव, यतः सेनानीशब्द-
 स्य क्षिञ्चन्तेन वृत्तिरस्ति । परमनीरिति-परमशब्दस्याञ्कारकत्वात् क्षिञ्चन्तेन ममाभा-
 भावात् क्षिप्प्रहणादिह यत्वं न भवति ।

‘ हनुत्तर्षार्पाकारैर्भुवः ’ । २ । १ । ५९ ॥ हन् द्विमिति हन्, हन् इति
 धातुः रंहतीति क्षिपि, तल्लोपे, मिनोपे च "रहेत्य" इति हलोपे हन् इति रूपम् । नवां- 25
 भूरिति-मेक्यां पुनर्नराणां ह्री वर्णाभूद्दुरे नपन (नराणां) इति वैजयन्तीकारः ।
 कारेति-क्षिपत् इति कारो राजतभ्यो मागः । कारभ्यो उभयं शास्त्रापनः । म हि काशुन्दं

पठित्वा करकारशब्दयोरेकार्थत्वादेकदेशविकृतं तदेवेति कारशब्देनाऽपीच्छति । स्व-
 यम्भुवाविति-अत्राऽपि “ दिर्घुद्दृञ् ” इत्यादिना क्तिप् । न तु “ संस्वरव्यैम् ”
 इत्यादि द्वः । तदा हि धातुत्वं न स्यात् । एतैरेवेति-प्रकृतिनियमोऽयम् । एतैर्योगे
 भुव एव नाऽन्यस्य, धातोरिति तु उपपदनियमो न भवति । “ अरैवयम्भुवोऽव् ” इति
 5 सूत्रनिर्देशात् । एवंविधे हि नियमे क्रियमाणे एतैर्भुव एव नाऽन्यस्येत्यन्ये धातवो
 नियत्रिताः स्युः । भुवस्तु एतैरन्यैश्च योगे चत्वं स्यात्तथा चाऽस्वयम्भुव इति न स्यात् ।

‘ णपमसत् परे स्यादिविधौ च ’ । २ । १ । ६० ॥ यो विधीयमानत्वे-

नैष्वस्तीत्यभ्राद्यकारे णशब्देन णत्वविधायकानि सूत्राण्युच्यन्ते, एवं षशब्देनाऽपि
 पत्वविधायकानीति । एतत्सूत्रनिर्दिष्टयोरिति-यदि तु सप्तमपादोक्तक्रमेण पण इति
 10 क्रियते तदा णत्वमसत् द्रष्टव्यमिति पूर्वं कृतस्य णत्वस्यासत्त्वात् प्रनष्ट इति सिद्धम् ।
 न च श इति व्याघृत्त्या पूर्वमेव न भविष्यति । धातोः पश्चादुपरार्गसम्बन्ध इति मते
 व्याघृत्तेश्चरितार्थत्वात् अभिपुणोतीत्यादि न सिध्यति । “ उर्षसर्गास्तुम् ” इत्य-
 नेन विहितस्य पत्वस्य णत्वे परेऽसत्त्वात् । “ र्षेवर्णाञ्जोम् ” इत्यनेन पकाराद्विधीय-
 मानं णत्वं न स्यात् । णपशास्त्रं वेति-अयमभिप्रायः, शास्त्रस्यैवाऽसिद्धत्वं युक्तम् ।
 15 कार्यासिद्धत्वाश्रयणे हि यथा देवदत्तस्य हन्तरि हतेऽपि न पुनर्देवदत्तस्य प्रादुर्भावो
 भवति तथा कार्येऽसिद्धत्वमापादितेऽपि न प्रकृतेः पुनः प्रत्यापत्तिर्भवति । ततः पुण्या
 इत्यत्र णत्वस्याऽसिद्धत्वेऽपि नकारप्रत्यापत्तेरभावात्तन्ना प्रकृतिरिति तस्मिन्बन्धनोऽ-
 नोऽकारलोपो न स्यात् । शास्त्रासिद्धत्वे त्वकारलोपशास्त्रमेव तावत्प्रवर्तते न णत्व-
 शास्त्रमिति । अधिकार इति-अधि उपरि क्रियतेऽनुवर्त्येत इत्यधिकारः पञ्चि ।

20 ‘ क्तादेशोऽपि ’ । २ । १ । ६१ ॥ ककारेणोपलक्षितस्त इति व्युत्पत्तिकरणात्
 क्तवतुक्तिजनानां ग्रहणं सिद्धं, ककारोपलक्षितस्य तकारस्य सर्वेषु विद्यमानत्वात् ।
 परे कार्ये इति-परत्वमेतत्सूत्रापेक्षं विज्ञापते, न क्तादेशविधायकसूत्रापेक्षम्, अपीति
 प्रतिषेधात् । एतत्सूत्रापेक्षे हि परत्वे “ र्यजसृजम् ” इति पत्वमपि परम् । तस्मिन्प्रत्य-
 सत्त्वे प्राप्तोऽपीति प्रतिषेधो युज्यते । क्षामिमिति-क्षामस्याऽपत्यं “ अत इम् ” ततो
 25 मतुः । यदा क्षामोऽस्याऽस्ति इन् ततः क्षाम्यत्राऽस्ति मतुः । ह्युः पून्युरिति, पूनं
 पूनं चेच्छति षपन् “ षयनि ” इति ईकारस्ततो ङम् । यदाऽपि लपनं सृनिन्त्यामि-
 च्छति या स्त्री षपन् ह्यनीयतीत्यादि प्रक्रिया क्रियते तदाऽपि प्रामर्शान्द्वयम्
 विशेषणशब्दत्वेन नित्यस्त्रीत्वामावात् “ धोऽनेवस्वरात् ” इति यन्त्रे ह्युः पून्युरित्येव

भवति । यदा तु लूनिमिच्छति यः पुमानित्यादि क्रियते, तदा यो लूनिशब्दः स्त्रीलिङ्गः स ईदन्तो न भवति, यस्तु क्यञन्तः स नेदन्तः स न स्त्रीलिङ्ग इति “ स्त्रीद्वयः ” इत्यस्य प्राप्तिरेव नास्ति, यत्वे लून्पुः पून्पुरित्येव । यदा तु उयन्तादेव डम् तदा “ चिंयां षितां वा० ” इति दासि तत्पक्षे तु “ द्वित्वैदिति ” इत्येत्वे लून्या लूनेरिति रूपद्वयं पश्चाद्भागे ज्ञातव्यम् । नन्वपीति किमर्थं यतः पत्वरूपे परे कार्ये कर्तव्ये 5 कादेशस्याऽसत्त्वं प्राप्तमनेन निषिध्यते, तत्र परे कार्ये इति भणनाच्च प्राप्नोति, णत्वपत्वयोः पूर्वसूत्रे ग्रहणादिति ? सत्यं, अत एव प्रतिषेधात् पूर्वत्र णत्वसहचारितं सप्तमपादनिर्दिष्टं पत्वं गृह्यते तेन अद्राक्षीदित्यादि सिद्धम्, अन्यथा यदि पूर्वसूत्रे सामान्येन पत्वमङ्गीक्रियते तदा “ षटोः कस्सि ” इति परे कार्ये कर्तव्ये पत्व-स्याऽसत्त्वात् कत्वं न स्यादिति । मग्न इति—“ मैत्रेः सः ” इति सस्य ना । 10 “ नो व्यञ्जन० ” इति लुप् ।

‘ षटोः कस्सि ’ । २ । १ । ६२ ॥ निघोःस्पति स्पतिप्रत्यये गुणे “ हो षुट्पदान्ते ” इति ढत्वे नित्वस्याऽपि कादेशस्य परेऽसत्त्वाद् “ गडर्वबादेः ” इत्यादे-
श्वर्धत्वे ततोऽनेन कत्वे सिद्धम् । कश्चिच्छासेरपि सौ विकल्पेन ककारमिच्छति
तन्मते-शाक्षि, शास्सि । 15

‘ भ्वादेर्नामिनो दीर्घोर्घोर्व्यञ्जने ’ । २ । १ । ६३ ॥ “ रदाड्मूर्च्छे० ” इति
सूत्रे मूर्च्छे इति निर्देशात् प्रत्ययाप्रत्यययोरिति नाऽऽश्रीयते । भ्वादेरिति आश्रय्या ना-
मिन इत्यनेन वोरित्यनेन च सम्यग्यते । हुच्छेति-अत्राऽच्, मूर्च्छेति-अत्र मिदाद्यह्,
वुर्ध्वति-“ इध्वं० ” इति वेट्, दीव्यात् अत्राऽऽशीःक्यात्; सप्तम्यां तु दीव्येत्
सीव्येत् । असद्विधाविति-अथाऽत्र दीर्घद्वारेणैव स्थानियद्भावप्रतिषेधो भविष्यति, 20
किमनेन सूत्रेणाऽसदधिकारविहितेन ? नैवं, ओर्मा मोर्मा इत्यत्र सार्थकत्वात् । तथाहि
ऊर्ध्वतीति मूर्च्छतीति मनि “ रस्सेच्छे ” इति वकारछकारपोलोपे एतत्सूत्रविहित-
दीर्घस्याऽसद्विधित्वेनासत्त्वे “ छेपोरुपान्त्वस्य ” इति गुणो भवति, अन्यथा लघ्व-
भावात् स न स्यात् । दिव्ना दिव्ने इति, यलवानां सानुनासिकनिरनुनासिकत्वेऽप्यत्र
निरनुनासिकत्वं विवक्षितमिति “ अँनुनासिके च० ” इत्यट् न भवति । “ मँन्वच्-
कनिप् ” इति कनिव्विधायके सूत्रे कश्चिद्ग्रहणस्य सर्वोपाधिष्वभिचारार्थत्वात्कचिदयं 25

स्वरूपेण न भवति । क्वचित् पातुबन्धो न भवतीति नागमावाहः । प्रत्यासत्त्येति-
अत्रैकेन प्रयत्नेन द्वयोरुपादानं प्रत्यासत्तिः । शब्दान्तरं प्रतीत्य शब्दान्तरस्याऽऽस-
त्तिरिति व्युत्पत्तेः । इयमेव हि शब्दस्य शब्दान्तरेण प्रत्यासत्तिः । यदेकप्रयत्नेनो-
च्चारणं नामैकवाक्योपात्तलक्षणप्रत्यासत्तिर्नेहोपयुज्यते ।

- 5 ' पदान्ते ' । २ । १ । ६४ ॥ पिपठीरिति, ननु भ्वादेः सम्बन्धिनो नामिनो
दीर्घ इत्युक्तं, तत्कथमत्र पिपठिप् इत्यस्याभ्वादिरूपस्य सम्बन्धिनो नामिनो दीर्घ
इति ? सत्यम्, भ्वाद्यवयवेन पद् इत्यनेन योगात्समुदायोऽपि पिपठिष् इत्येवंरूपो
भ्वादिः । यद्येवं पूर्वसूत्रेषुदाहतेषु चतुर्भिः, चतुर्थ इत्यादिष्वप्पनेन प्रकारेण भ्वादि-
सम्बन्धित्वमस्त्येव तत्कथं न दीर्घः सत्यम्, धातुत्वे सति भ्वाद्यभ्वादिचिन्ता क्रियते,
10 अत्र तु धातुत्वस्याऽप्यभावः । तर्हि कुर्कुरीयति, चतुर्थेति, दिव्यतीत्यादिषु धातुत्व-
मस्ति ततोऽनेन प्रकारेण भ्वादित्वमप्यस्ति ततो दीर्घः स्यात्; सत्यं, यद्यप्येवं प्रत्य-
यान्तानां धातुत्वमस्ति पिपठीरिस्त्पादिवदेतेषु न भ्वाद्यवयवात् प्रत्ययो विधीयते, किं
तर्हि नाम्न एव ? ततो भ्वाद्यवयवयोगाभावात् कुर्कुरीप इत्यादेः समुदायस्य न
भ्वादित्वम् । आशीरिति अत्र नित्यमपि विसर्गं चाधित्वा " नित्यादन्तरङ्ग "मिति
15 न्यायात् प्रथममनेन दीर्घस्ततो विसर्गः ।

- ' न पि तद्धिते ' । २ । १ । ६५ ॥ नाम्युपान्त्य इति, अयमर्थः । यदा दिवु
इत्यादेः क्विप् तदा ऊटा भाव्यं, इति न वकारान्तत्वम्; यदा तु विच् तदा गुणे
कृते एकारस्य दीर्घरूपस्य दीर्घकरणं व्यर्थम् । ननु दिव्यमित्यत्र सम्भवति चान्तो
नाम्युपान्त्यश्च धातुः, सत्यं, अत्राऽपि द्विव्रत्ययान्तरस्यौणादिकत्वादिवो न धातुत्व-
20 मिति न चान्तो नाम्युपान्त्यश्च धातुः सम्भवति । पुर्यामिति-पुरश्चन्दाजावित्वाद्
ङ्पां, ' पृश् ' घालनपूरणयोरित्यस्मात् " कृष्णपु० " किति इप्रत्यये वा । एवं
गिर्योः किर्योरिति । बहिरङ्गलक्षणस्येति-प्रत्ययाधित्वेन यत्वं बहिरङ्गं, दीर्घत्वं
तु प्रकृतिमात्राधित्वेनाऽन्तरङ्गम् । कुरु-कुरित्युकारः किमिति, अन्यथा प्रतिपदो-
क्तत्वात् कुरुत् शब्दे इत्यस्यैव ग्रहणं स्यात्तर्हि कृच्छुर इति निर्विवादं क्रियताम् । न
25 च वाच्यं कृच्छुर इति कृते ' कुंगट् ' हिंसायामित्यस्याऽपि ग्रहणं स्यात्, कृणोतीत्यादौ
रेफाभावात् करिष्यन्तीत्यादौ तु नाम्यभावेन दीर्घत्वप्राप्तेरभावाच्चेति । उच्यते-एवं-
विधे सूत्रे कृते चिकीर्षतीत्यादौ दीर्घनिषेधा स्यात् । संविख्याय, विख्यायेति ' ध्येम्',
व्यधच् आभ्यां णवि, " न्यैस्थ्यणधि " इत्यात्वप्रतिषेधे द्वित्वेऽनादिव्यञ्जनलोपे

“ हेस्वः ” इत्यनेन ह्रस्वत्वे, तस्य च कार्यान्तरवाधनार्थं “ ज्योन्वेव्यधि ” इति
 इकारस्याऽपीत्वे प्रथमे प्रयोगे “ नैमिनोऽकलिहलेः ” इति एतद्देत्वे अपि च सिद्धम् ।
 असिद्धत्वादिति-द्वित्वे कृते प्रत्ययाश्रितत्वेन बहिरङ्गस्य प्रकृत्याश्रितत्वेनाऽन्तरङ्गे
 दीर्घत्वे कर्तव्ये “ हेस्वः ” इत्यनेन कृतस्य इकारस्येत्यर्थः । न तु ष्टुद्राधनार्थं,
 “ ज्योन्वेव्यधि० ” इति कृतस्येकारस्याऽपि मध्ये इकारस्याऽसिद्धत्वं यतस्तास्याऽ- 5
 सिद्धत्वे “ हेस्वः ” इत्यनेन कृत इकारः सिद्धः स्यात्तस्य च नामित्वात्ततो नामिनोऽ-
 सिद्धत्वादिति यदुक्तं तद् व्याहृतं स्यात् । ननु नामिनोऽसिद्धत्वादिति किमित्युक्तं
 यावता यद्यप्यत्राऽनेन दीर्घो भविष्यति, तथापि “ हेस्वः ” इत्यनेन इत्वे कृते संवि-
 न्यायेत्यादि सेत्स्यति; सत्यम्, इस्वरूपे परस्मिन्कार्ये विधेये दीर्घत्वं दीर्घत्वशास्त्रं
 वाऽसिद्धं भवतीति । यदाऽपि नित्यत्वाद्दिशेषविधानाद्वा “ हेस्वः ” इति वाधित्वा 10
 “ ज्योन्वेव्यधि० ” इति प्रवर्तते तदाऽपि तस्याऽपि प्रत्ययाश्रितत्वेन बहिरङ्गेनाऽसि-
 द्धत्वाच्चात्मिनोऽभावाद्दीर्घाभावः । कुर्दते, कुर्दनेत्यादिषु द्वोऽसूजंति घ्रापकादीर्घत्वं
 न भवति, कथं यदि रेफोपान्तानां दीर्घः स्यात्तदा द्वोः सूजा वन्ननिर्घोष इत्य-
 स्याऽपि दीर्घः सिद्ध इति दीर्घाचारणं न कर्तव्यम् । तस्मादत्र दीर्घं कुर्यन् घ्रापयति
 भ्वादेस्त्वयं विधिरनित्यः । 15

‘ मो नो न्बोश्च ’ । २ । १ । ६७ ॥ पदान्त इत्यनुवर्तमानेन समुच्चयार्थश-
 कारो न तु पदान्त इत्यस्याऽनुकर्षणार्थः । विधानमामर्थाहोपाभावो नाऽऽशङ्कनीय
 इत्याह-न त्वस्याऽसत्त्वादिति । खल्यपीति-अप्यर्थेऽखण्डमन्वयम् ।

‘ स्त्रंस्घ्वंस्फस्स नडुहो दः ’ । २ । १ । ६८ ॥ उत्रास्रदिति, उत्रया घुनेन स्या-
 ल्या वा स्रसते । ननु दकारकरणं किमर्थं ? तकार एव क्रियताम्, यतस्तकारेऽपि कृते 20
 “ घुँटस्त्रीयः ” इत्यनेन दकारो भविष्यति । नैत्रम्, तकारे विधीयमाने परेऽन्यदिति वच-
 नात् “ घुँटस्त्रीयः ” इति दत्वाभावाद्दकारश्रवणं न स्यात् । स्वनडुदिति-अत्र बहुत्वे
 वाक्यं कार्यमेकत्वे तु “ पुननडुत्रो० ” इति कच् स्यात् । कस्मितीति-कमोः ककारो
 ‘ वसं ’ निवासे, ‘ वसिक् ’ आच्छादने अनयोर्व्युदासार्थः । तेन वसेः क्विपि यजादित्वात्
 ष्टुति दीर्घत्वे ऊः । शौमं वस्ते क्विपि शौमवः । अथ वसतिवस्त्योः सकारान्तत्वा- 25
 व्यभिचाराद्द्व्यभिचारे च विशेषणस्याऽर्थवत्त्वाद् व्यभिचारिणः कम एव ग्रहणं
 भविष्यति । कृतो कस्सिति सकारोपादानात् ? नैत्रम्, अन्यथाऽपि प्रतीतिः स्यात्,
 यद्द्वयन्वयोरेतयोरेव ह्रस्वनीसिबन्तयोर्विशेषनिहितत्वेन “ सेः स्त्रं च० ” सिन् लोपा-

भावे कस्मिन्निदि द्विः सकाररूपाद्ग्रहणं स्यादितिह मा भूदिति ककारकरणम् । कृत्वद् योरेव बाधकमिति-अनङ्ग्रहणशब्दे “ हो’ ध्रुवपदान्त्वे ” इत्यनेन कृत्वस्य शेषेषु कृत्व-
प्राप्तिः । प्राप्ते चाऽप्राप्ते चेति ह्यीने विद्वत्कुलमित्पादिभ्यप्राप्ते पुंस्त्वे तु विद्वानित्याः
प्राप्ते इति तस्य न बाधकम् ।

- 5 ‘ ऋत्विग्ज्दिग्दृग्भृग्भृग्ज्दधृपुट्णिहो गः ’ । २ । १ । ६९ ॥ ऋत्वि-
गिति, ऋतुः प्रयोजनं प्रवर्तको यस्येति वाक्ये “ नैयूर० ” इति प्रयोजनशब्दलोपः ।
अत एव निपातनाद्वा । ऋतु प्रयोजन इत्यर्थकयनं वा । तत्र पक्षे ऋतुना हेतुभूतेन
यजते इत्यर्थः । ननु ऋत्विग्दिग्दृगिति गन्ता निपाताः कियन्तां किं गविधानेन ?
मत्स्यम्, गनिपातने गत्वसंनियोगशिरैव ज्ञायेत ततो व्याघृत्तौ दधृपौ उष्णिहाविति
10 न स्याताम् । गत्वे तु विहिते निपातनं सर्वत्र भवति, गत्वं तु पदान्त एव भवतीति ।
स्रगिति-स्ररति भस्वकादिकमिति “ कैधि श्रुधि० ” इत्यनेन बहुवचनात्किदञ् ।

‘ नशो वा ’ । २ । १ । ७० ॥ जीवतीति अच् । जीवस्य जीवतो नशनं
“ भ्यादिभ्यो वा ” इति क्तिप् ।

‘ सज्जुषा ’ । २ । १ । ७३ ॥ रत्वापवादः, सभाव इति, अस्मादेव निर्देशात् ।

- 15 ‘ अहः ’ । २ । १ । ७४ ॥ लाक्षणिकत्वादिति अयमभिप्राय उणादयोऽव्युत्प-
न्नानि नामानीत्यस्मिन्पक्षे नास्मः प्रतिपदोक्तस्य सम्भवाद्लाक्षणिकस्य न ग्रहणमिति ।
व्युत्पत्तिपक्षस्तु इह नाऽऽश्रितः ।

- ‘ रोल्लुप्यरि ’ । २ । १ । ७५ ॥ अहरधीति इति “ कालार्ध्वेनो ” द्वितीया ।
अहः काम्यतीति “ रोः काम्ये ” इति नियमात् “ प्रत्वीये ” इत्यनेन न सकारः । हे दीर्घा-
20 होऽवेति, अत्र वाक्ये विभक्तेर्लुबस्ति तत्कथं रो न भवति ? सत्यं, लुपीति प्रत्यासत्त्या
व्याख्येयम् । यदपेक्षया लुप् पदत्वमपि यदि तदपेक्षया भवति । अत्र तु वाक्य-
विभक्त्यपेक्षया लुप्, साक्षाद्विभक्त्यपेक्षया तु पदत्वम् । वाक्यविभक्त्यपेक्षयैव पदत्वमपि
न वाच्यम् “ वृत्त्यन्तोऽसपे ” इति प्रतिषेधात् । रयन्तरमिति-रथं रथस्थं तरत्यतिक्रा-
मति “ भूर्ध्वि० ” इति खः, सामविशेषः । यातमिति कर्मणि क्तः ।

- 25 ‘ ध्रुटस्तृतीयः ’ । २ । १ । ७६ ॥ अजिमरिति अत्र संज्ञाशब्दत्वात् “ धंजः ’
कगम् ” इति न भवति । अलाक्षणिकयोरिति “ रः कैटपक० ” इत्यादिलक्षणेनाऽकृत्-

योरित्यर्थः । दुःखयतेर्दुःखयतेर्षेति सुखदुःखणित्यत्र दुःखधातुर्विसर्गान्वितो मतान्तरेण जिह्वामूलीयान्वितश्च पठ्यते । संयोगान्तलोप इति-ननु व्यञ्जननैरन्तर्यं संयोगः, न च विसर्जनीयजिह्वामूलीययोर्व्यञ्जनसंज्ञाऽस्ति । तत्कथं " पदस्य " इत्यन्त-
लोपः ? सत्यं, कस्याऽऽदिः कादिरिति व्युत्पत्त्या अं अः इत्येतयोर्व्यञ्जनत्वे ततश्च
" अं अः ॐ ढू० " इति सूत्रे अं अः इति साहचर्यात् ॐ इत्यस्याऽपि व्यञ्ज- 5
नत्वे संयोगान्तलोपो भवति । कण्ठप्रवाच स्थान्यासन्नो गकारः । न तु टऽप इत्यनेन
साहचर्यम् । कुतः अं अः टऽप ऋकेयकरणात् । कश्चरतीति-यद्यप्यत्र रुत्वस्य परेऽस्त-
त्वाच्चृतीयस्याऽप्राप्तिस्तथापि मातश्चरतीत्यादिषु प्राप्नोतीत्याह-विधानसामर्थ्यादिति ।

‘ गडदवादेश्चतुर्थान्तस्यैकस्वरस्यादेश्चतुर्थः स्वोश्च प्रत्यत्ये ’ । २ ।

१ । ७७ ॥ धातुरूपावयवस्येति, अत्र धातुरूपावयवस्येति विशेष्यम्, अस्य च 10
समासद्वयं, पर्णघुटित्यादौ सिसाधपिपिते धातुरूपावयववयवश्च गुह इत्यादिः ।
अवयवशावयवव्यपेक्षयाऽभिधीयत इति पर्णगुह् इत्यादिः, समुदायोऽवयवी । तुण्डिप्
इत्यादौ तु साधयितुमिष्टे धातुरूपावयव इति पष्ठीसमासः । धातुरूपं तुण्डिभ्
इत्यादि, तस्याऽवयवो डिभ् इत्यादिः । समामह्वयेऽपि च कुण्डमुम्भति कुण्डोप् इति
निरस्तम्, नहि कुण्डोप् इत्यस्य समुदायस्य मध्ये ङोप् इति धातुरूपोऽवयवो नाऽपि 15
धातुरूपावयव इति आदिचतुर्थत्वाभावः । यद्वा धातुरूपावयव इत्येवं पष्ठी-
समास एव क्रियते, एवं च क्रियमाणे तुण्डिप् इत्यादीनि आद्यन्तवदेकस्मिन्निति
न्यायनिरपेक्षाणि सिद्ध्यन्ति । पर्णघुटित्यादीनि तु आद्यन्तवदेकस्मिन्निति न्यायेन ।
न्यघूढमिति-अद्यतन्या घ्रमि, सकि, " दुह्विह० " इति तस्य लुकि, अटि इत्वे घत्वे
" तैवस्य० " इति घस्य इत्वे; " तर्ह्वे " इति ढलोपे रूपमिदम् । वर्णविधित्येनेति-वर्णे 20
सकाररूपे परतो विधिः । सिज्जुकि न भवतीति-ननु सिज्जलोपात् पूर्वमेव किमिति
नाऽऽदिचतुर्थत्वम् ? नैवम्, परस्मिन् लोपरूपे कार्ये विधेये आदिचतुर्थत्वस्याऽसदधि-
कारविहितत्वेनाऽस्तत्वात् । प्रत्यय इति किमिति-‘ननु प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैवेति’
न्यायेन प्रत्यये एव भविष्यति किं प्रत्ययग्रहणेन ? सत्यम्, दद्व्यः दद्व्यहे इत्यत्र
यदा उभयोः स्थाने इति न्यायेन द्व इत्यस्य प्रकृतिप्रत्ययस्थाननिष्पन्नस्य प्रत्यय- 25
व्यपदेशः स्यात्तदा आदिचतुर्थत्वं भवेत् । सति तु प्रत्ययग्रहणे न्यायनिरपेक्षो यः
प्रत्ययस्तस्मिन्नेव भवति नेतरस्मिन् प्रत्ययग्रहणमामर्ष्यात् ।

‘ भागस्तस्योश्च ’ । २ । १ । ७८ ॥ नन्वत्र चकारकरणं किमर्थं स्वोः पूर्वोऽव

सिद्धत्वात् ? सत्यम्, यद्बलुपि " क्रियाव्यतिहार " इत्यात्मनेपदे से व्यतिघात्से इति स्यात्; कृते च चकारे व्यतिघात्से इत्येव न त्वादेशतुर्थः ' तिवा श्वे 'ति न्यायात् ।

‘ अधश्चतुर्थान्तधोर्धः ’ । २ । १ । ७९ ॥ अध इत्यत्र नञ् पृथुदासस्तेनाऽन्यस्मादपि शुद्धघातोरेव । पूर्वसूत्रे निमित्तत्वेनोपादानात्, इह तयोस्तिपस्य पुनरुपादानं कार्षित्यार्थम् । चतुर्थादिति-ननु गठदवादेरित्यतश्चतुर्थान्तस्येत्यधिकारोऽनुष्यर्थः । अर्थवशादिति पञ्चम्यन्तं कृत्वा रूपाणि साधयिष्यन्ते किं चतुर्थादित्यनेन ? सत्पम्, छिद्यप्रतिपत्तिरियमिति सुखार्थम् । यद्बलुचन्तधयतेश्चेति, केवलस्य तु शवा व्यवधानाच्चतुर्थान्तत्वाभावात् । नामविहिते इति ' किञ्चन्ता धातुत्वं न त्यजन्तीति ' न्यायादपि न भवत्यघ इति वर्जनाच्छुद्धघातोरेव परिग्रहात् ।

10 ' नाम्यन्तात् परोक्षाद्यतन्याशियो घो ङः ' । २ । १ । ८० ॥ नामीति विशेषणाद्विशेषणे तदन्तविधेर्भावात्तदन्तत्वे लब्धेऽन्तग्रहणं सुखार्थम् । रान्तादनिट्-परोक्षा न सम्भवति, सेटस्तु तत्त्वरिद्वे इत्यादि परेण विकल्प एव, तथाऽत्र रग्रहणाभावेऽपि नाम्यन्तादित्यत्र विहितव्याख्याने क्रियमाणे परत्वात् " ऋर्वो णिनीर् " इत्यनेन इरादेशे सत्यपि अतीर्द्धमित्यादीनि सिध्यन्ति किन्तु अदिद्वं, अधिद्वमित्यादीनि न सिध्यन्तीति रग्रहणमिति । तस्तेः परस्मैपदिनोऽपि कर्मण्यात्मनेपदं, अतीर्द्धमित्यत्र " ऋर्वेर्णात् " इति सिचः कित्त्वम्, अदिद्वमित्यादौ " इर्भै र्वाद्ः " इत्यनेनेत्यं सिचः कित्त्वं च । इत्वविधानादेव गुणो न भविष्यति किं कित्त्वेनेति न वाच्यं विधानस्य । अदितेत्यादौ ह्रस्वद्वारेण सिचो लुपि चरितार्थत्वादिति । अकृद्वं, कृपीद्वमित्यनयोः " ऋर्वेर्णात् " इत्यनेन सिच् सौध्वमोः कित्त्वाद्गुणाभावः । अपन्धमिति " सो धिं वा " इति विकल्पेन सिचो लुप्प्रवृत्तेः पक्षे अपगृहद्वमित्यत्राऽद्यतनीश्वमि सिचि, धातुचकारस्य " वैजः कगम् " इति कत्वे, " भोग्यन्वस्या० " इत्यनेन सिचः पत्वे, " र्द्वीथ-स्वृतीय० " इति पस्य ङत्वे; " वैवर्गस्य० " इति श्वमो घस्य ङत्वे च सिद्धिः ।

‘ हान्तस्थाञ्जीङ्भ्यां वा ’ । २ । १ । ८१ ॥ ङिटः स्वतन्त्रत्वादितस्तु प्रत्ययाद्यवयवत्वेन प्रत्ययत्वाद्भावोन्म्यन्तत्वाभावे पूर्वेण न प्राप्नोतीत्यप्राप्ते विभाषेपम् ।

25 ' हो धुट्पदान्ते ' । २ । १ । ८२ ॥ मधुलिहाविति-यदा ' भतिकारक० ' इति न्यायान्मधुशब्दस्य लिह इत्यनेनाऽविभक्त्यन्तेन समामस्तदाऽन्तर्वर्तिविभक्त्यभावात् पदत्वप्राप्तिरेव नाऽस्ति । यदाऽपि लीड इति कृत्वा मधुनो लिहाविति विभक्त्यन्तेन

ममागस्तदाऽपि " वृत्त्यन्तोऽगमे " इति पदस्याभाव इत्युभयभाऽप्यपदान् विद् इत्य-
 म्येति । औजददिति-द्वितरे स्थानिन्यादिति-ननु कथमत्र स्थानिनरम् । अकारेण
 सह क्वेति द्विर्बनने कर्तव्ये पूर्वविधित्वाभावात् ? इत्यम्, निमित्तापेक्षयाऽपीदं प्राक्-
 धिरिस्पते । यद्वा एत् इत्यनयोः स्थानिनरमन्वेय । अत्रयापोष ममुदायोपचारात्
 ह्त् इत्यस्याऽपि स्वरादेशः स्थानपन्त्यस्य प्राग्विधित्यमिति । यदि निमित्तापेक्षया
 प्राग्विधिरिस्पते, तर्हि नयनमित्यत्र स्वरादेशस्य गुणस्य स्थानिन्येऽप्यदेशो न
 प्राप्नोति ? सत्यम्, निमित्तापेक्षया प्राग्विधिनं प्राग्विमिति ।

' भ्वादेशोर्ध्वः ' । २ । १ । ८३ ॥ यदि भ्वादेशेऽप्यस्य द्वादेशेति ममानाधि-
 करणं विशेषणं भवेत् तदाऽद्गुभेत्वाद्योऽडागमे कृते दादित्वाभावात् यिष्येपुरिति
 भ्वादेशेऽप्यस्य द्वादेशेति व्यधिकरणं विशेषणं व्याख्यातम् । नन्वत्र सर्वेषुपि प्रयोगेषु
 घस्य गः कियते ततो ग एव कियतां, किं पकारणेनेति ? इत्यम्, गकारे कियमाणे
 चातुर्धन्तत्वाभावादधोमित्यादौ " गच्छथा० " इत्यादिचतुर्थ्यं न स्यात् ।

' मुद्गद्गुदृष्णदृष्टिणो वा ' । २ । १ । ८४ ॥ घेलस्निह-चेलं स्निहति
 निञ्चतीत्यर्थः । सेचनार्थत्वं त्वस्य " रैरानेहना० " इति घृते स्निहनेऽनेनेति
 स्नेहनमुद्रकादीति दर्शनाद्विज्ञायत इति । ननु किं मुद्रादयः स्वरूपेणोपादीयन्ते
 मुद्गदेशेऽप्येवोपताम् ? न चैवं कृतेऽधिष्ठानां प्रमङ्गलत्वनन्तरं घृत्करणात्, तद्वि-
 पुषादियन्मुद्गादिपरिगमास्यर्धमपि भविष्यतीत्याह-मुद्गादेशेति ।

' नलाहोर्ध्वतौ ' । २ । १ । ८५ ॥ भूस्थानम्येति-अन्यस्याऽमम्भवात्,
 आत्थेति-नन्वाहोर्ध्वेपि पकारं " अघोषे प्रथम० " इति तकारे कृते आत्थेति निष्पत्तीन्पु-
 मशेषेषु घकार एव कियतां किं तकारकरणेन ? न च मित्रम्युपिघानादेव घन्वं न
 भविष्यति, अन्यथा सिरो घत्वमेव त्रिदृष्यादिति वाच्यम्, यतो लापरार्थं तद्व्येत्,
 अन्यथा " श्रैंगः पशानां० " इत्यत्र मिथो घ इति सूत्रान्तरे कृते गौरं म्यात्तम्मात्
 सूक्तं घत्वनिष्पत्त्यर्थमिति ।

' घजः कथम् ' । २ । १ । ८६ ॥ घृत्पदान्त इत्यस्य चञ्चाम्पां कथाम्पां च
 प्रत्येकमभिमम्बन्धाद्यथासंख्याभावः, प्रत्येकमभिमम्बन्धश्च " प्रागिनात् ", " र्थादि-
 विभक्तिः " इति सूत्रनिर्दिष्टकत्वगतरूपशापकात् । " धार्यापाम्ब० " इति सूत्रे
 ऋक् इति निर्देशात्, " रैगाहो रथे " इति रक्तनिर्देशाच्च यथासंख्याभावः । किञ्च यद्वि

सिद्धत्वात् ? सत्यम्, यद्गुण्ये " क्रियाव्यतिहार " इत्यात्मनेपदे से व्यतिहा-
स्यात्; कृते च चकारे व्यतिहासे इत्येष न त्वादेशतुर्थः ' तिवा श्वे ' ति न

५ ' अधश्चतुर्धात्तथोर्धः ' । २ । १ । ७९ ॥ अध इत्यत्र नञ् पर्युद्ध-
ऽन्यस्मादपि शुद्धधातोरेव । पूर्वसूत्रे निमित्तत्वेनोपादानात्, इह तयोस्त्यर-
पादानं कारित्वार्थम् । चतुर्धादिति-ननु गडदवादेस्त्यतश्चतुर्धान्तस्येत्यदि
वृत्त्यर्थः । अर्थवशादिति पञ्चम्यन्तं कृत्वा रूपाणि साधयिष्यन्ते किं चतुर्धा-
सत्यम्, छिप्रप्रतिपत्तिरियमिति सुखार्थम् । यड्लुचन्तघपतेक्षेति, केवलस्य
व्यवधानाच्चतुर्धान्तत्वाभावात् । नामविहिते इति ' क्विबन्ता धातुत्वं न स्य-
न्यायादपि न भन्त्यथ इति वर्जनाच्छुद्धधातोरेव परिग्रहात् ।

10 ' नाम्ब्यन्तात् परोक्षाद्यतन्वाशिषो घो ङः ' । २ । १ । ८०
विशेषणाद्विशेषणे तदन्तविधेर्भाषात्तदन्तत्वे लब्धेऽन्तग्रहणं सुखार्थम् । २
परोक्षा न सम्भवति, सेटस्तु तत्परिदे इत्यादि परेण विकल्प एव, तथाऽ
भावेऽपि नाम्ब्यन्तादित्यत्र विहितव्याख्याने क्रियमाणे परत्वात् " श्रौतौ ि-
नेन इरादेशे सत्यपि अतीर्द्धमित्यादीनि सिष्यन्ति किन्तु अदिर्द्धं, अधिदुहि
15 सिष्यन्तीति रग्रहणमिति । तरते; परस्मैपदिनोऽपि कर्मभ्यात्मनेपदं,
" ऋवैर्णात् " इति सिचः क्त्वम्, अदिर्द्धमित्यादौ " इथै र्वाद्ः " इत्य-
क्त्वञ्च । इत्वविधानादेव शुणो न भविष्यति किं क्त्वनेनेति न वाच्यं
अदितेत्वादौ ह्रस्वद्वारेण सिचो लुपि चरितार्थत्वादिति । अकृद्धं, कृर्ष
" ऋवैर्णात् " इत्यनेन सिच् सीष्यमोः क्त्वावृणामावः । अपञ्चमिति '
20 इति विकल्पेन सिचो लुप्प्रवृत्तेः पक्षे अपगृह्णामित्यत्राऽघतनीष्वणि
चकारस्य " चैजः कगम् " इति क्त्वे, " नाम्ब्यन्तस्था० " इत्यनेन सिचः
स्तृतीय० " इति पस्य ङत्वे; " तैवर्गस्य० " इति चमो धस्य ङत्वे च

' हान्तस्थाञ्जीङ्म्यां वा ' । २ । १ । ८१ ॥ जिटाः स्वतन्त्रत्वा-
द्यवयवत्वेन प्रत्ययत्वाद्घातोर्नाम्ब्यन्तत्वाभावे पूर्वेषु न प्राप्नोतीत्यप्रा-

25 ' हो धुद्पदान्ते ' । २ । १ । ८२ ॥ मधुलिहाविति-यदा ' इ-
न्यायान्मधुशब्दस्य लिह इत्यनेनाऽविभक्तपन्तेन समानस्तदाऽन्तर्वा-
पदत्वप्राप्तिरेव नाऽस्ति । यदाऽपि लीढ इति कृत्वा मधुनो लिहावि-

इति गत्वस्य परेऽमच्चात्तदादेशस्य घत्तस्याऽप्यसत्त्वे ह्यङ्गविकलता स्यात् । मांगपिप-
किति-नन्वत्र “ स्वरस्य० ” इति स्थानिदृश्यावेन पदान्ते संयोगस्याऽमात्रात् ककार-
लोपो न प्राप्नोति । न चाऽमद्विधौ स्थानित्वाभिप्रेष इति वान्यम् । अस्त्वुगिति
यचनात् ? सत्पम्, अस्त्वुकीति नञ्निर्दिष्टस्याऽनित्यत्वेन स्थानित्वाभावात् प्राप्ति-
विधत्ते; यथा मधुमित्पत् ।

5

‘ पदस्य ’ । २ । १ । ८९ ॥ पदान्ते वर्तमानस्येति-पदस्य विशेष्यस्य “ विशेष-
णमन्व ” इति परिभाषया पदान्ते इति व्याख्यातम् । भूयानिति-अपदसंज्ञकेऽपि
तद्धिते “ अस्वैयम्भुजोऽ्य ” न, “ भूर्लुङ् प० ” इत्यत्रोच्चारणश्रुतेः । विधानं भूमे-
त्यत्र पदसंज्ञके चरितार्थम् सामर्थ्यात् भवतीति, अन्यथा प्रक्रियालाघवार्थं अत्रास्-
मेव विदध्यादित्यर्थः ।

10

‘ रात्सः ’ । २ । १ । ९० ॥ रात्पस्य सस्वैरेति-यद्येवं अविमः अजाग
इत्यादि विभर्षेर्जागर्तेश्च ह्यस्तन्या टिवि, “ ह्ये चिति ” इति द्वित्वे अत्रे “ पूभे० ”
हतीत्वे, “ द्वितीय० ” इति चत्वे, गुणे च नियमाह्योपो न प्राप्नोतीति । नेरम्
प्रकरणत् पूर्वग्रन्थिहितस्यैवाऽयं नियमो न व्यञ्जनादेशित्पुत्ररश्चरिहितस्य, यद्वा यत्रे
द्वितकारनिर्देशो ज्ञातव्यः । द्वितकारनिर्देशेऽपि न कोऽप्युच्चारणकृतो भेदोऽस्ति ततश्च
रात्पस्य तकारसकारस्यैव लुच् नाऽन्यस्येति सूत्रार्थः ममजनि । यद्यत्र तर्हि कीर्तयतेः
क्वपि कीरिति प्राप्नोति । अत्र भाष्ये-लोके प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानं लोके च कीर्त-
इत्येव दृश्यते न कीरिति । अजर्घा इति-नन्वत्र “ सेः स्वा० ” इति सेर्लुकि कृते च
कर्तव्ये “ गृहदधा० ” इति घत्तस्याऽमच्चात् कृते कृते चतुर्थान्तरवामात्रात् कथं घञ्जः ?
सत्यम्, ‘ असिद्धं चहिरङ्गं ’ इति भविष्यति ।

20

‘ नाम्नोभोऽनहः ’ । २ । १ । ९१ ॥ अत्र रेफेति, नन्वत्र विशेषविधानात्
“ रो लुङ्परि ” इति “ अहं ” इति च रेफरुत्वे एत् भविष्यतः त्रिमहन्प्रतिषेधेने-
त्वाह-असत्त्वादिति । न चैवं, तपोरदवकाशतेत्याह-मात्रकाप्रमिति । रेफरुत्पलक्षणं ।
सम्बोधने इति-“ नाऽऽर्धेभ्ये ” इति भलोपप्रतिषेधात् । अहञ्जितमिति-सद्यप्रति-
पदोक्तयोरिति प्रतिपदोक्तस्यैवाऽहन्शब्दस्य निषेध इत्यत्र प्राप्तिः । पर नाम्न इति
व्यावृत्त्या निषिध्यते । धृवहस्यामिति-घातुमात्राधिक्येन तोऽन्तोऽन्तरङ्गो वाद्यम्या-
ऽऽद्यपेक्षणास्यलोपो बहिरङ्गः ।

25

धुत्पदान्त इत्यनेन सह यथासंख्यमभिप्रेतं स्यात्तदा “ ऋत्विज्० ” इत्यधिकारे जग्रहणं कृत्वा गत्यं विदध्यादिति । अथाऽत्र सूत्रे किमर्थमादेशद्वयविधानं यावता ऋविधानं ऋविधानं वा क्रियतां, यथालक्षणं कस्य गत्ये गस्य कत्वे च सर्वकार्यसिद्धेः । सत्यम्, गाभावे लयादयः काभावे पकादयो न सिध्वेषुरिति कनाग्रहणम् ।

- 5 ‘ यजसृजसृजराजभ्राजभ्रसृजत्रश्चपरित्राजः शः पः ’ । २ । १ । ८७ ॥
 क्तिरेव धुडिति—“ तेषैर्हादिभ्यः ” इति नियमात् कौ इडभाव इत्यर्थः । ननु यद्बलुष-
 न्तयोरनयोरन्योऽपि तिवादिधुद् सम्भवति तत्कथं क्तिरेव धुडिति ? सत्यम्, यद्बलुष-
 न्तयोरनयोर्धातुपारायणिकानामेव मते प्रयोग इष्यते न वैयाकरणानामिति क्तिरेवे-
 त्युक्तम् । साहचर्यार्थमिति—न चाऽऽत्मनेपदानित्यत्वज्ञापनार्थं पुनः पाठ इति वाच्यं,
 10 तदा ह्यात्मनेपदिष्वेव पुनः पठ्येत । नाऽप्येकस्य द्वनुबन्धत्वादधुर्भवत्यन्यस्य नेति
 वाच्यं यतः द्वनुबन्धादपि “ अस्वरूपो० ” इति सूत्रादुत्सर्गः प्रवर्तिष्यते तस्मादेकेनाऽपि
 धातुनार्थभेदेन प्रयोगद्वयं सिध्यति परं साहचर्याय द्विः पाठ इति । कथमसृगिति—
 नञ्पूर्वस्य सृजेः क्विबन्तस्य पत्वेन भाव्यं तत्कथं गत्वमित्याह—औपादिकस्वेति—
 अस्यत इति न सृज्यत इति वा “ ऋधिपृथि० ” इति किदञ्चि बाहुलकादेकत्राऽस्य
 15 ऋत्वेऽन्यत्र जकाराकारयोलोपे चाऽसृज्शब्दसिद्धिः । पथिप्राच्छाविति—पन्थानं पृच्छतः
 “ दिचुंद्० ” इति क्विच्, धुटि पदान्ते च पूर्वाण्येवोदाहरणानि व्यापृचौ तु विशेषः ।
 स्वमते तु पथिप्राश्नावित्याद्येव भवति ।

- ‘ संयोगस्यादौ स्कोल्लुक् ’ । २ । १ । ८८ ॥ संयुज्यन्ते वर्णा अत्रेति व्यञ्ज-
 नाद् ऋषि संयोगः । स च वैयाकरणसम्प्रदायाद् व्यञ्जननैस्तर्कमुच्यते । ‘ दन्त्याप-
 20 दिष्टमिति ’ न्यायाचालच्यशस्य लुग्दर्शितः दन्त्यस्य तु सस्याऽवावगित्यत्र ककुक् षक्कु-
 ळिति पठितस्य वस्केर्ज्ञेय इति । समुदायस्यैव लोपं विदध्यादिति—कया पुत्र्या संयो-
 नेति प्रथमं, पदस्येति द्वितीयं अन्ते चेति तृतीयं सूत्रं कुर्यात् । तत्राऽऽद्यस्यार्थः—
 धुटि प्रत्यये संयोगादिस्थयोः सकारककारयोर्लुग् भवति । द्वितीयस्यार्थः पदान्ते वर्त-
 मानस्य सकारककारादिसंयोगस्य सकलस्याऽपि लुक् । तृतीयस्यार्थः—पदस्येत्यतः
 25 पदान्ते इत्यनुवर्तते । ततः पदान्ते संयोगसम्बन्धिनोऽन्तस्य लुग्भवतीत्यकरणात्लुक्
 स्थानित्वं न भवति । अन्ये तु अट्टिमिति—तन्मतस्वमतयोः “ न र्वर्तन० ” इत्यत्र
 विशेषः, तन्मते अतिद्विषते, स्वमते तु अद्विष्टित इति । पृथक्स्थातेति—पृथक्शब्दः
 कान्तोऽज्ययम् । न तु “ ऋधिपृथि० ” इत्यनेनाऽज्यप्रत्ययान्तो जन्तः । तदा “ र्वजः० ”

इति गत्वस्य परेऽसञ्चान्तदादेशस्य कत्वस्याऽप्यसत्त्वे द्वयद्विकलता स्यात् । मांसपिप-
किति-नन्वत्र “ स्वरस्य० ” इति स्थानिद्वद्भावेन पदान्ते संयोगस्याऽभावात् ककार-
लोपो न प्राप्नोति । न चाऽसद्विधौ स्थानित्वनिषेध इति वाच्यम् । अस्कृलुगिति
वचनात् ? सत्यम्, अस्कृलुकीति नञ्निर्दिष्टस्याऽनित्यत्वेन स्थानित्वाभावात् प्राप्ति-
विद्यते; यथा मधुमित्यत्र ।

5

‘ पदस्य ’ । २ । १ । ८९ ॥ पदान्ते वर्तमानस्येति-पदस्य विशेष्यस्य “ विशेष-
णान्तः ” इति परिभाषया पदान्ते इति व्याख्यातम् । भूयानिति-अपदसंज्ञकेऽपि
तद्वित्ते “ अरवैयम्भुवोऽञ् ” न, “ भूर्लुक् ष० ” इत्यशोकारप्रक्षेपात् । विधानं भूमे-
त्यत्र पदसंज्ञके चरितार्थम् सामर्थ्यान्न भवतीति, अन्यथा प्रक्रियालाघवाय अकार-
मेव चिद्व्यादित्यर्थः ।

10

‘ रात्सः ’ । २ । १ । ९० ॥ रात्परस्य सस्यैवेति-यद्येवं अविभः अजाग
हत्यादि विभर्त्सेर्जागेश्च ह्यस्तन्या दिवि, “ हँवाःश्लिति ” इति द्वित्वे अत्वे “ पूम् ० ”
इतीत्वे, “ द्वितीय० ” इति बत्वे, गुण्ये च नियमाल्लोपो न प्राप्नोतीति । नैयम्
प्रकरणात् पूर्वघञविहितस्यैवाऽयं नियमो न व्यञ्जनादेरित्युत्तरघञविहितस्य, यद्वा स्ये
द्वितकारनिर्देशो ज्ञातव्यः । द्वितकारनिर्देशेऽपि न कोऽप्युच्चारणकृतो भेदोऽस्ति ततश्च 15
रात्परस्य तकारसकारस्यैव लुक् नाऽन्यस्येति सूत्रार्थः समजनि । यद्येवं तर्हि कीर्तयतेः
क्लिपि कीरिति प्राप्नोति । अत्र माप्यं-लोके प्रघुक्तानामिदमन्वाख्यानां लोके च कीर्त्
इत्येव दयते न कीरिति । अजर्षा इति-नन्वत्र “ सेः स्थां० ” इति सेर्लुकि क्त्ये च
कर्तव्ये “ गडवना० ” इति घत्वस्याऽसत्त्वात् कृते क्त्ये चतुर्थान्तरत्वाभावात् कथं घकारः ?
सत्यम्, ‘ असिद्धं बहिरङ्गं ’ इति भविष्यति ।

20

‘ नाम्नोऽनहः ’ । २ । १ । ९१ ॥ अत्र रंफेति, नन्वत्र विशेषविधानात्
“ रो लुप्परि ” इति “ अहंः ” इति च रेफकृत्ये एव भविष्यतः किमहन्प्रतिषेधेने-
त्याह-असत्त्वादिति । न चैवं, तयोरनवकाशतेत्याह-सावकाशमिति । रेफकृत्वलक्षणं ।
सम्बोधने इति-“ नाऽऽर्त्तव्ये ” इति नलोपप्रतिषेधात् । अहन्निमित्तमिति-लक्षणप्रति-
पदोक्तयोरिति प्रतिपदोक्तस्यैवाऽहन्शब्दस्य निषेध इत्यत्र प्राप्तिः । परं नाम्न इति 25
व्यावृत्त्या निषिध्यते । घृत्रहम्यामिति-घातुसाध्नाश्रितत्वेन तोऽन्तोऽन्तरङ्गो पाणस्या-
ऽऽद्यपेक्षणात्लोपो बहिरङ्गः ।

‘ नाऽऽमन्त्र्ये ’ । २ । १ । ९२ ॥ आमन्त्र्य इत्येकवचनाद्यत्रैक एवाऽऽमन्त्र्य-
स्तत्रैवाऽनेन नलोपनिषेधो यत्र बहवस्तत्र न, यथा-हे पश्व पुरुषाः । इत्यादौ नतु
राजन्त्रित्यादौ सिलुकः स्थानिवद्भावेन । “ अधोलुविभक्ति० ” इत्यनेन नामत्वाभावे
पूर्वेण प्राप्तिरेव न किं प्रतिषेधेनेत्याह-एतदेवेति । न च वाच्यं सिलुकः स्थानित्वेन
5 “ नामसिद्ध० ” इति पदत्वं प्राप्नोति, तस्मिंश्च सति नलुगभविष्यतीति; यतः “ स्थानी-
वाऽवर्णविधौ ” अत्र तु व्यञ्जनलक्षणो वर्णविधिरिति स्थानित्वं न प्रवर्तत इति ।

‘ भावर्णान्तोपान्त्यापञ्चमवर्गान्मतोर्मो वः ’ । २ । १ । ९४ ॥ अत्र
मकारावर्णयोरेन्तोपान्ताभ्यां सह यथासंख्यं न, “ नोर्भ्यादिभ्यः ” इति निषेधस्य
व्यर्थत्वात्, यत ऊर्मिमानित्यत्र मान्तत्वस्य यवमानित्यत्राऽवर्णोपान्तत्वस्याऽभावात् ।
भोगवद् गौरिमतोरिति निर्देशाद्वा । बहिरङ्गलक्षणत्वादिति-तद्विज्ञापेक्षत्वेन वृद्धिर्बहि-
10 रङ्गा तदनपेक्षत्वं वत्वमन्तरङ्गमिति ।

‘ नाम्नि ’ । २ । १ । ९५ ॥ नाम द्विविधं, देवदत्तादि निरूढलक्षणाकं, “ अधा-
लुविभक्ति० ” इति शास्त्रीयं च । तत्र प्रत्यासन्नत्वाच्छास्त्रीयस्यैव ग्रहणे प्राप्ते नामाधि-
कारणैव तदर्थस्य लाभान्नाम्नीत्यतिरिच्यमानमधिकार्थपरिग्रहाय भवत् लौकिकमेव
ज्ञापयतीत्याह-संज्ञायामिति । आसन्दीवानिति-आसं आसिक्प्रियां नन्दति अणि पृषोद-
15 रादित्वात् । आसेर्घातोः “ कुमुदा० ” इति वाऽऽसन्दी वेत्रासनं साऽत्राऽस्ति मच्चादिः ।

‘ चर्मण्वत्पृष्ठीवच्चक्रीवत्कक्षीवद्द्रुमण्वत् ’ । २ । १ । ९६ ॥ कक्षाशब्द-
स्येति-कक्षे भवा, कक्षाय हिता वा, कक्षे साधुर्वा, “ दिर्मादिदेशांशयः ” इत्यादिभिर्मे
कक्षया । लवणस्येति-लुनाति वैरस्यं नन्धावनः । अत एव गणपाठाग्नत्वम् । उद-
न्यान्-उदन् भावमामध्यान्नलोपो न अन्यथोदभावो निपात्येत ।

‘ राजन्वान् सुराज्ञि ’ । २ । १ । ९८ । राजन्वान् सुराज्ञीति-शोभननृपत्वौ
वाच्ये । यदा तु राजन्शब्देन चन्द्रोऽभिधीयते तदा राजवान् देश इत्येव । निपात-
नस्येष्टविषयत्वात् ।

‘ नोर्भ्यादिभ्यः ’ २ । १ । ९९ ॥ दलिममानिति-दलिमरिन्द्रः प्रहरण-
विशेषो वा सोऽस्याऽस्ति । तिमिमानिति-“ त्रैमितिमि० ” इति द्वयोरपि निपातनम्,
25 गरुत्पिच्छं तदस्याऽस्ति । ध्वजित्मानिति-अध्वानं जयति क्तिप् पृषोदरादिः । ककुप्रा-
निति-कफतेर्बाहुलकादुत्प्रत्यये गणे द्विदकारपाठात्मवौ नाऽनुनासिकः । महिष्मा-

निनि- " भवदुष्टर० " इति मनी, ' अगिदं बरिद्गु 'मित्यादिनाऽर्गद्वयस्य पृष्ठ
 म्नीयः । न च वाच्यं " भवदुष्टर० " इति म्यानिचं मस्याऽगदिभ्यो " भवदुष्टर० "
 इति निषेधान्, कान्तिमनीप्रभृति बन्धुमती यारन्वेषु " भवो भवः " प्रिम्बीमनी
 " श्रीनीरेभिः० ", " गौरादि० " डी । मधुमनी-मध्यादेर्मनुः, इन्मनिनि- " अर्ग
 तिरादि० " इति दीर्घः ।

5

' मारातिशामस्य आभादौ लुग्या ' । २ । १ । १०० ॥ म्याऽनिनि,
 स्यादेरन्या अगादिने मम्भरातीि म्यादापुडाहारि । अथ " मनीकापोद् " इति
 अस्मभ्यम्भदाऽऽदिशब्दस्याऽऽन्तदीनामगम्भरेनाऽन्तर्भावम् । यद्वा भवदुष्टरुत्तया-
 येन म्यादिरनुातनीयमिति । आदिशब्दस्य स्यरम्याऽगिन्याऽऽ स्यादिनेर लम्पे ।
 गायशब्दस्य म्यामि अनेनाऽन्ततोपेऽमिदं बरिद्गुमिति अहाम्यानिचं " भी ० " 10
 कृताभाये, " पुटेरातीयः " इति दम्पे तु न्यायानिन्यस्याद् मादुम्यामिति मन्यो
 भाष्यकृत् । दूर्गस्तु माभ्यामिति । निम्भ्यामिति- अत्र निशब्दं मत्परि निप्रापयत्
 निम्भ्यामित्यस्य सिद्धार्थं, निशब्दस्य द्वि म्यामि निशम्यामिनेर मारि । षिवन्-
 स्यादातुस्ये " भवदुष्टर० " इत्यादिना पनाभायेः ।

' दन्तपादनासिकाहृदयाम्भुपोदकदोर्धकृच्छकृनो दन्तसम्भृदम्भु- 15
 पन्नुधन्वोपन्त्यकम्भकत वा ' । २ । १ । १०१ ॥ पादपद्मभ्राग्यामपि पदा
 पादेनेत्यादि सिद्धं परं पद्मशब्दभरनसन्नेर पादशब्दस्य दन्तेनापेम्भ्यापि पदा
 पादेनेत्यादिगिद्धार्थं पादशब्दोपादानम् । हृदयहृदयार्थं त्रिदं हृदयोपादानं कृती
 विशेषार्थं, हृदः हृदयान् कर्षीन् । हृच्छब्दस्तु कर्षिचनो नाऽस्ति ।

' मस्वरे पादः पदणित्यनुटि ' । २ । १ । १०२ ॥ पादन्तस्य नाम्न इति- 20
 पूर्वाद्ये नाम्न इत्यधिचक्राणोऽपि नाऽभ्याहारि घातोऽपत्राऽवम्भरात् । अत्र तु घातु-
 सम्भवे नाम्न इति विशेषणं चक्रे । म घेति-अनेकारणंरान् गर्गस्य पादन्तस्य प्राप्नो-
 तीत्याह-निर्दिश्यमानस्येति । विपदा भायेति " यो पादः " इति डी, द्विरदिक्कामिति-
 " संन्वीसमाहारे ष० " इति मः । संन्वादेस्त्यरस् अलोपय, ननु " अन्वीसाम् " 25
 इति गिद्धेऽकृष्मसिपोगे क्रिमतोरेन ? मन्पम् । म्यानिन्नामाऽर्धमन्यया " संन्वीसाम् " 25
 इति म्यानिच्ये पाच्छब्दाभासात् म्यान् पदादेशः । पादमापष्टे पादयतीनि-अत्र
 ष्यञानान्तः पाच्छब्दो लिप्पने मस्वरे तु निनि अहोपे " मारी० " इति म्यानिच्ये

१ १-१-५४ । २ ०-४-११० । ३ ०-४-१११ । ४ १-१-२७ । ५ ०-४-११० ।
 ६ १-१-५८ । ७ ०-२-१५१ । ८ २-१-२१ । ९ १-१-५६ । १० २-१-८० । ११ १-४-६ ।
 १२ १-१-११ । १३ ०-४-६८ । १४ ०-४-११० ।

नाऽकारलोपः ? सत्यम्, सावधारणव्याख्यानाद् अपदे एवेति, अत्र तु वृत्तेः पूर्वं पदत्वमासीदिति । तर्हि प्रायणमित्यत्र 'गति कारकेति' न्यायादविमल्यन्तेनाऽयनेत्यनेन समासे प्राप्नोति, सत्यम्; अपद इत्युत्तरपदमपि गृह्यते । " ने' छुग वा " इति उत्तरशब्दलोपादिति । यथा " वेदूतोऽनव्यय० " इत्यत्र ।

5 . ' डित्वन्त्यस्वरादेः ' । २ । १ । ११४ ॥ सति यस्मिन् यस्मात् पूर्वमस्ति परं नाऽस्ति सोऽन्तस्तत्र भवोऽन्त्यः । मृनौ अत्र सर्वत्र " ईर्षोदेरस्वे० " इति प्राप्ते परत्वादनवकाशत्वाच्च डित्वस्य लुगेव । उपसरज इति—उपसरदेशजातः । मन्दुरजः—मन्दुरे मन्दुरायां वा जातः, " ईयापो बहुलं नाम्नि " इति ह्रस्वः ।

10 ' अचर्णादश्रोन्तो चाऽतुरीह्योः ' । २ । १ । ११५ ॥ अवर्णादिति—ननु तुदन्ती भान्तीत्पादौ ईह्योरनपेक्षत्वेन वर्णमात्राभयत्वेन चाऽन्तरङ्गत्वात् " छैगत्या-देस्वपदे " इति " ईमानानां० " इति च अकारलोपदीर्घत्वयोः कृतयोस्वर्णात् परत्वं श्रुत्प्रत्ययस्य नाऽस्तीति तत्कथमीकारावर्णश्रुत्प्रत्ययङीभावापेक्षत्वेन बहिरङोऽन्त इत्यादेशो भूतपूर्वतयेति, 'वर्णात् प्राकृतं वलीय' इति तु नेहोपतिष्ठते भिन्नकालत्वात् । तथाहि—ईह्योः सद्भावेऽन्तादेशः प्राप्नोति लोपदीर्घं तु ततः प्रागेव । यत्र हि वर्ण-
15 प्राकृतयोर्युगपत्प्राप्तिः कारक इत्यादौ तत्रेदमुपतिष्ठत इति ।

' दिव औः सौ ' । २ । १ । ११७ ॥ द्यौरिति, अत्र " उः पदान्ते० " इति प्राप्नोऽप्यचरितार्थत्वात् साविति विशेषविधानाद्वा औरेवाऽनेन प्रवर्तते, न तूकारः; अक्षयुरिति—एकेदेशमिति प्राप्तिः ।

20 ' उः पदान्तेऽनूत् ' । २ । १ । ११८ ॥ दिवाश्रयः अन्तर्वर्तिनीविभक्तिमाधित्य पदत्वेऽनेनोत्वे कथं दिवाश्रय इत्यादीत्यत्र आह—अकारागमे भविष्यतीति, अकारागमे चाऽकारागमकरणसामर्थ्यदिव उर्न । विभक्तेः पूर्वं वाऽकारागमे पदान्तत्वाभावादेव वा । वृत्तिविषय इति—समासविषये प्रयुज्यते केवलस्तु न प्रयुज्यते इत्यर्थः ।

प्रावृद्भावेति ।

इति श्रीसिद्धहेमचन्द्राभिधानशब्दानुशासने द्वितीयस्याऽध्या-
यस्य प्रथमपादः समाप्तः ।

मङ्गलमस्तु लेखकपाठकयोः ।

‘ क्रियाहेतुः कारकम् ’ । २ । २ । १ । क्रियायाः कारकमित्युक्ते क्रियायां कर्तृमुख्यत्वात्तस्यैव कारकत्वं स्यात् । गौणमुख्ययोरिति न्यायात् । हेतुः कारकमित्युक्ते तु द्रव्यस्य मुख्यत्वात्तद्वेतोरेव कर्तं करोतीत्यादौ कारकं स्यात्तु चैत्रो यातीत्यादौ । कारका शब्दः कर्तृमात्रपर्यायः । कर्त्रादीत्वत्र कर्तृशब्दस्तु कर्तृविशेषवचनस्तेन कर्त्रादिकारकसंज्ञमिति विशेषणविशेष्यभाव उपपन्न इति, अन्यथा पृथो पृथसंज्ञ इतिवदनुपपन्नः स्वादिति । तच्च द्रव्याणामिति द्रव्याणां सामर्थ्ये कारकमिति सम्बन्धः । द्रव्यस्य तु कारकत्वे प्रतिबन्धकमन्त्रादिमन्त्रिधानासन्निधानाभ्यां दहनादेर्दाहादिक्रियोत्पत्त्यनुत्पत्ती न स्याताम् । तत्स्वरूपस्य सर्वदा विद्यमानत्वादुत्पत्तिरेव स्यात्, तस्माच्छक्तिरेव कारकमिति धेयः । चैत्रादेस्तु कारकत्वं शक्तिशक्तिमतोरभेदनेन । स्वपराश्रयेति-अपमर्थः-त्रयी क्रिया सा च चैत्र आस्ते इति स्वाधिता, कर्तं करोतीति पराधिता; अन्योन्यमाश्लिष्यत इत्युपमाधिता । क्रियाकाल इति-क्रियायाः शक्तिप्रति ज्ञापनकालस्तत्र क्रियाकाले समबहितमकलोपकरणे शक्तिरभिव्यज्यते-प्रकटीक्रियते अवगता भवति । अभिव्यज्यते इति कर्मकर्तृणि कर्मणि वा यथा क्रियायां कर्त्या शक्तिः प्रकाश्यते प्रकटीक्रियते । अभिव्यनक्ति प्रकटीकरोति क्रियाकर्त्री शक्तिः सैवं विवक्ष्यते नाऽहमभिव्यनज्मि किन्तु स्वयमेवाऽभिव्यज्यते शक्तिः । हेत्वादेरित्यत्राऽऽदिशब्दात्सम्बन्धस्य सहार्थस्य चाऽकारकत्वं तेन विद्ययोपित इत्यादौ “ कारकं कृत्वा ” इति न समासः, बहूनामिदं वस्त्रमित्यादौ “ बह्वल्पायां० ” इति शम् मा भूत् ।

‘ स्वतन्त्रः कर्ता ’ २ । २ । २ । अत्र कारकत्वादेव स्वातन्त्र्ये लब्धे पुनः स्वतन्त्रधृतिर्नियमार्थां तेन स्वातन्त्र्यमेव पस्पं तस्य कर्तृसंज्ञा, न तु पारतन्त्र्य-सहितस्वातन्त्र्ययुक्तस्य । अपरापचतयेति-प्राधान्यं च क्रियाहेतुभूतयाऽपरापचतया । यद्वा, सामानाधिकरण्यां प्राशान्भेद किं रूपेणऽपरापचतया । प्रेरितः करोति-प्रयोज्यावस्थायामपि स्वातन्त्र्यस्वाऽहानेः कर्तृत्वम् “ यः क्रियां कर्मकर्तृत्वां, कृते मुख्यमावतः । अप्रयुक्तः प्रयुक्तो वा, स कर्ता नाम कारकम् ” ॥ १ ॥ आत्म-प्रधानः, यस्याऽगुणभावेन धातुना व्यापार उच्यते सर्वोऽस्ती स्वतन्त्र इति, रुद्रि-शब्दोऽयम् । यत्रैव करणादीन्यप्रधानानि सन्ति, देवदत्तः स्थाल्यां काष्ठैरोदनं पचतीत्यादौ तत्रैव कर्तृसंज्ञेत्येवं न किन्तु तदभावेऽपि तेनाऽऽस्ते ज्ञेत इत्यादावपि ।

‘ कर्तृव्याप्यं कर्म ’ । २ । २ । ३ ॥ कर्तुरित्यत्र प्रथमव्याख्याने व्याप्ये-

त्यस्य कृत्यप्रत्ययान्तस्य योगे “ कृत्वस्य वा ” इति कर्तरि षष्ठी, ननु यदा द्वैतीयी-
 कथ्यारूपानं कर्तुः कर्म व्याप्यमिति क्रियते, तदा कर्मणा योगे कर्तृशब्दात् केन सूत्रेण
 षष्ठी प्रावर्तिष्ये ? उच्यते कृच्छेषा उणादय इति कृत्वा कर्मशब्द औणादिकप्रत्ययान्तो-
 ऽपि कृदन्तस्ततस्तयोगे “ कर्तरि ” षष्ठी । विकार्यमिति-विकार्यते स्वभावोच्छेदेना-
 5 अन्यथात्वं लभ्यत इति । विक्रुत इति अन्यथा विकृतिमनुपगच्छतो वजस्येव विकार्य-
 र्त्वायोगः स्यात् । आभासमुपगच्छतीति-तथाऽऽभासाऽप्योग्यस्य परमनिःकृष्टपरमा-
 ष्वादेरिवाऽऽभास्यत्वविरहः स्यादिति व्याप्यस्याऽऽभासगमनमवान्तरव्यापार इति ।
 विषं भक्षयतीति-यदा भक्षणार्थमिति । चतुर्द्धा शास्त्रप्रवृत्तिस्तद्यथा उद्देशो विभागो
 लक्षणं परीक्षा चेति द्योतकराचार्यः । ज्ञातं सद्भक्षयते तदैवाऽनिष्टम् यदा तु राजमी-
 10 तेन व्याध्यतिक्रान्तेन वा भक्षयते तदा इष्टमेव । गां दोग्धि पय इति-अन्तर्भूतण्यर्थाः
 सकर्मकाः सर्वे तेनाऽयमर्थो गौः कर्त्री पयः कर्म मुञ्चति, तां गां मोचयतीति । गां
 स्नावयति पय इति-“ गविवोधा० ” इत्यत्र बहुवचनादन्येषामप्यधिकर्तुः कर्मत्वं, तेन
 गवादीनामपि कर्मत्वं युक्तम् । नाऽत्र नियमः प्रवर्तते । एतेऽपीदृशा अपि द्विकर्मका
 उच्यन्ते इति । पौरवं गां भिक्षते, अस्ति राजा पुरुनाम, तदपत्यं “ पुरुमंग० ” इत्यणि
 15 पौरवोऽयं च याच्यमानो हृष्टो म्लानो वा भवतीति विकार्यं कर्म । भिक्षते कोऽर्थो
 याचनापूर्वकं गां दापयति वियोजयति वेत्यर्थः । गामवरुणद्वीति-व्रजं सेवमानां सेव-
 यतीत्यर्थः । पृच्छति कथापयति, वृक्षमवचिनोतीति-वृक्षः फलानि विपुङ्के तं वियोजय-
 तीत्यर्थः । अनुनयार्थं इति-तेन भिक्ष्यर्थमप्ये याचिद्वाराऽनुनयार्थानां न ग्रहः । भिक्षि-
 र्याञ्चायामेव याचिस्तुमर्थ इति । जयति-मोचयति । कर्षति-वियोजयति, मथ्नाति
 20 वियोजयति, नयति प्रापयति, हरति वियोजयति प्रापयति वा, मुष्णाति कोऽर्थः ?
 परस्वामिकं सन्तमात्मस्वामिकं करोति । गृह्णाति-त्याजयति । तन्दुलानोदनं पचति,
 तन्दुलान् विह्लेदयन् विह्वल्वोदनं करोतीत्यर्थो घातूनामनेकार्थत्वादिति ।

“ येनाऽपविद्धसलिलस्फुटनागसन्ना, देवासुरैरमृतमम्बुनिधिर्ममन्थे ।

व्यावर्तनैरहिपतेरयमाहिताङ्कः, खं न्वालिसन्निव विमाति स मन्दराद्रिः ॥१॥ ”

(किरा. ५. श्लो. ३०)

25

नेतव्या वा ग्राममजेति-अजादेः प्राधान्यात्तत्रैव पूर्वं तत्रैव क्रियाप्रवर्तनादन्त-
 रङ्गत्वाच्च तत्रैव प्रधाने कर्मज इति । केचिदाहुर्नाऽमी नयत्यादयो द्विकर्मकाः अन्यक-
 र्मकत्वात्तथाहि-अजां नयति ग्राममजां गृहीत्वा ग्रामं यातीति तत्रार्थः । नयतिस्तु

प्राप्तिमात्रवाची । गम्यमानक्रियापेक्षयाऽपि कर्मत्वं दृश्यते, यथा प्रविश पिण्डीं द्वार-
मिति मक्षणक्रियापेक्षया पिधानक्रियापेक्षया चेति । नैवम् एवं मति अजा नीयते ग्राम-
मित्यत्र कर्मण्युत्पद्यमानेनाऽऽत्मपदेनाऽजा कर्मणोऽभिधानं न प्राप्नोति, यतो गृह्णा-
तेरजा कर्म न नयतेरिति । तस्मादन्यकर्मत्वमजाया नैष्टव्यमिति । अकर्मणामिति-नि-
त्याकर्मकाणामधिमानकर्मकाणां वेत्यर्थः । प्रधान एव कर्मणीति-कर्तृकर्मणि कर्मजः 5
प्रत्ययो भवतीति सम्बन्धः, प्राधान्यं च तस्य “ गतियोधाहारार्थे० ” इति कर्मसं-
ज्ञाया विधीयमानत्वेन कृत्रिमत्वात् कर्तुः प्रथमप्रवृत्तिविषयत्वाद्वा । प्रधान एवेति-
अन्यस्त्वप्रधानेऽपीच्छति तन्मतोपेक्षणाय अत्रैवकारः । आमपति मासं मैत्रमिति-
आस्ते मासं मैत्रस्तमासीनमपरः प्रयुक्ते, मामस्य “ कालेष्वभाव० ” इति कर्मसंज्ञा ।
कालाध्यभावदेशैश्च सर्वेऽपि धातवः सकर्मका इत्यन्यकर्मपेक्षयाऽकर्मका इह प्राधाः । 10
बोधयति शिष्यं धर्ममित्यत्र वाक्यस्य धर्मप्रतिपादनपरत्वेन धर्मस्य प्राधान्यं शिष्या-
देर्गुणभावः । शिष्यादिसंस्कारपरायां तु प्रवृत्तौ शिष्यादेः प्राधान्यं धर्मस्य गुणभाव
इत्युभयत्र कर्मजः प्रत्यय इति । पाठयति शिष्यं ग्रन्थमिति-अर्थस्य शब्देन प्रतिपा-
द्यत्वाच्छब्दस्य प्राधान्यं, शब्दस्याऽर्थपरत्वादर्थस्यैव प्राधान्यमिति समर्थयन्ते गरी-
यांसो विद्वांसः । पयसा ओदनमिति-अत्र पय इति न व्याप्यमोदनापेक्षयाऽन्या- 15
द्भवात्, यथाऽनन्पाह्णं तदेव व्याप्यमिति ।

‘ वा कर्मणा-मणिकर्ताणौ ’ । २ । २ । ४ ॥ नन्वेवं तर्हि गत्यर्थादीना-
मप्यविवक्षितकर्मत्वे विकल्पः प्राप्नोतीत्याह-गत्यर्थादीनामिति ।

‘ गतियोधाहारार्थशब्दकर्मनित्याकर्मणामनीत्याद्यदिहाशब्दायम-
न्दान् ’ । २ । २ । ५ ॥ न विद्यते कर्म येषां तेऽकर्माणो नित्यमकर्माणो नित्याकर्माण 20
इति, विस्पष्टपदुवत्समासस्ततो ब्रह्मात्पट्टीबहुवचनम् आहारस्य सुप्रसिद्धत्वाद्गतियो-
धयोः स्वरूपमाह । गतिदेशान्तरप्राप्तिरिति । बुध्यते शिष्यो धर्मम्-अत्र हि बुध्यादय-
श्चक्षुरादीन्द्रियसाधनज्ञानविशेषस्याऽप्रतिपादनात्सामान्यबोध एव वर्तन्ते इत्यर्थः ।
दर्शयति रूपतर्कमिति-रूपं तर्कयतीति “ कर्मणोऽण् ” इत्यणि रूपतर्कः । कर्मणाऽऽ-
प्यत इति “ श्रुतिपत्वादिभ्यः० ” इति कर्मण्यनटि, “ पूर्वपदस्यः० ” इति णत्वे, प्रहादि- 25
त्वात्स्वार्थेऽणि कार्पापणः । अत्र दृश्यादीनां चक्षुरादिसाधनजनितज्ञानविशेषबोधार्थ-
तेत्यर्थः । अन्ये तु इति ते हि गत्यादिशब्दे दृशिमुपादाय बोधार्थत्वेनैव सिद्धे दृशिग्रह-
णादृशेरेव विशेषबोधार्थस्य परिग्रहे नाऽन्येषामित्याचक्षते । उत्पलमिति-उत्पीयते

भ्रमरैरिति " मुरेलोरल० " इति निपातनम् । स्वादयत्यूपमिति-अत्र " वंत्वाहा-
 राथेड० " इति परस्मैपदम् । आदयत्योदनमिति-अत्र फलवत्त्वाभावात् " वैरिसुहा० "
 इति नाऽऽत्मनेपदम् । मतान्तरेण वा प्रयोगोऽयम् । ते हि " वैरिसुहा० " इत्यत्राज्वा-
 तुमपठन्त आत्मनेपदं नेच्छन्ति ।

- 5 ' भक्षेहिंसायाम् ' । २ । २ । ६ ॥ मक्ष्यन्ते यवं बलीवर्दा यवानदन्तो,
 यवानां विनाशत्वेन हिंसा । ननु हिंसा हि प्राणव्यपरोपणलक्षणा सा च प्राणिन्येव चेतने
 सम्भवति कथमचेतने सस्ये । नहि तत्राऽऽयुरिन्द्रियबलोच्छ्वासलक्षणा रसमलघातानां
 परिणतहेतवः प्राणाः सन्तीति ? अत आह-वनस्पतीनामिति-बृहत्यादिमत्त्वेनेति-वन-
 स्पतयः सचेतना बृहत्यादिमत्त्वात् । यो यो बृहत्यादिमान् स स सचेतनः, यथा पुरुषः ।
 10 बृहत्यादिमन्तश्चेते तस्मात् सचेतना इति । पञ्चावपवमनुमानमिति । पूर्वपक्षहेतुदृष्टान्तो-
 पनयनिगमनस्वरूपम् । भक्षयति पुत्रानिति-ननु पुत्रभक्षणस्य हिंसात्मकत्वाद् भक्ष-
 यति पुत्रान् गार्ग्येति कथं कर्मकत्वाभाव इत्याह-न ह्यत्र गार्गी स्वयं पुत्रान् भक्षयति,
 न च तामन्यस्तत्र प्रयुक्तेऽपि त्वेवमाक्रोशति भक्षय पुत्रानिति भक्षिर्न हिंसाविषयः ।

- 15 ' बहेः प्रवेयः ' । २ । २ । ७ । सूत्रात्पर्यमाचष्टे, तत्र बहतिः प्राप्त्यर्थो
 यथा बहन्ति बलीवर्दा देशान्तरं प्राप्नुवन्तीति । प्राणार्थो यथा-ग्रामं भारं बहति
 बलीवर्दः, ग्रामं प्रापयतीति; अत्राऽपि प्राणोपसर्जनं प्राप्तिरस्त्येव । अकर्मको यथा
 नदी बहति स्यन्दत इत्यर्थः । अनेकार्थत्वात् प्राणार्थो यद्वा प्राणयाया उपसर्जनीभूता
 प्राप्तिरप्यस्तीति गत्यर्थत्वात् प्राप्तिः । चाहयिता भारं बलीवर्दानिति-अत्र बलीवर्द-
 शब्दाद् " वैकर्म द्वयोः " इति प्राप्तपृष्ठीविकल्पाद् द्वितीया तद्विभक्तपक्षे भारस्येत्यत्र
 20 " कर्मणि कृतः " इत्यनेन पृष्ठी, द्वितीयप्रयोगे त्वेतद्विपर्ययः । " वैकर्म द्वयोः " इति
 पृष्ठीप्रवृत्तपुदाहरणं तु चाहयिता भारस्य बलीवर्दानामिति गम्यमपि ज्ञेयम् । अत्र तु
 निष्प्रयोजनत्वात् दर्शितम् ।

- 15 ' ह्यमोर्नचा ' । २ । २ । ८ ॥ हसाहचर्यात् कृषातोरपि व्यादेरेव गृमते तेन
 कृत् विलेपे, ' कृम् ' हिंसायामित्यनयोर्ध्वञ्छेदः ।

- 25 प्राप्ते चेति-यदा हरतिर्गती पततेऽप्ययद्वारे वा, फतोविश्व पत्नानादारकर्मकः ।
 विद्वर्त्तनोऽमैन्धया इति सिन्धुषु मयाः " तिःपववपात्ताऽनी " इत्यण् सम्प्रकर्मरश्च
 तदा पूर्वेण प्राप्ते, यदा तु हरतिः सोयादी पतते फतोविश्व मकर्मको भवति तदाऽप्राप्ते

विशेषानुपादानादुभयत्र विकल्पोऽप्यमिति, कारयिता कटस्य देवदत्तं देवदत्तेन वेति । प्रथमप्रयोगे देवदत्तशब्दाद्द्वितीयप्रयोगे तु कटशब्दाद् " वैक्रेण द्वयोः " इत्यनेन प्राप्तपष्ठीविकल्पाद् द्वितीया, तद्विमुक्तकर्मणि " कर्मणि कृतः " इत्यनेन पष्ठी यद्यत्र " वैकर्त्रं द्वयोः " इत्यनेन पष्ठीप्रवृत्तिः स्यान्न विकल्पस्तदा द्वितीयकर्मणि " कर्मणि कृतैः " इत्यनेन नित्यं पष्ठी स्यात्, कर्तृप्रधानदेवदत्तशब्दात् " द्विहेतोरैक्यणकस्य वा " 5 इत्यनेन प्राप्तकर्तृपष्ठीविकल्पानृतीया । " वैकर्त्रद्वयो रित्यस्य " द्विहेतोरक्यणकस्य वा " इत्यस्य च प्रवृत्त्युदाहरणं, कारयिता कटस्य देवदत्तस्य कटं देवदत्तस्य वेति गम्यमपि ज्ञेयमत्र तु निष्प्रयोजनत्वान्न दर्शितम् ।

‘ हृद्यभिवदोरात्मने ’ । २ । २ । ९ ॥ दर्शयते राजेति-अत्र । “ अर्णिकर्म० ” इत्यात्मनेपदम् । अभिवादयते गुरुं शिष्यं शिष्येण वा मैत्र इति । 10 फलविवक्षायामात्मनेपदम् ।

‘ नाथः ’ । २ । २ । १० ॥ कर्म वा भवतीति-कर्तृर्थाप्यमित्यनेन नित्यं प्राप्ते पक्षे निषेधः साध्यः । आत्मनेपदविषयत्वं चेति-कर्त्रपेक्षयेदमुक्तं, भावकर्मणोस्तु सर्वधातूनामप्यात्मनेपदमस्त्येव । सर्पियो नाथते इत्यादिषु सर्वेषु कर्माभावपक्षे “ ज्ञेये ” इत्यनेन पष्ठी । 15

‘ स्तुत्यर्थदयेशः ’ । २ । २ । ११ ॥ सामान्येन चिन्तनार्थं उक्तोऽपि स्मृति-र्थात्तरनुभूतस्याऽर्थस्य विशिष्टे चिन्तने वर्तमानो गृह्यते । एवंविधाश्चाऽप्येत्यादयोऽपि गृह्यन्ते । तेन मनसा चिन्तनार्थानां समीक्षादीनां व्युदासः । लोकानामीष्ट इति-व्यापारेषु तियुक्ते स्वायत्तीकरोतीत्यर्थः ।

‘ कृगः प्रतियत्ने ’ । २ । २ । १२ ॥ प्रतिशब्दः पुनरर्थे “ अर्थ्ययं प्रवृत्ता- 20 दिभिः ” सः । सतो गुणाधानायेति-ननु यत्नद्वये सति पुनर्यत्न इत्युपशुन्यते तत्कथमत्र प्रतियत्नः ? उच्यते-प्रथमं तावदर्थस्याऽऽत्मलाभाय यत्नो भवति, लब्धा-त्मनो यो यत्नोऽधिकान् गुणानुत्पादयितुं परिपूर्णस्य गुणस्य वा तादवस्थं रक्षितुं स प्रतियत्नः । कटं करोतीति-अभूतः सन्निर्वर्त्यः कटोऽत्र, यत्र तु वर्णिकया रक्तं कटं करोति तत्राऽपि विकार्यमेव कर्म न प्रतियत्नः, उपपूर्वस्य करोतेः प्रतियत्नवि- 25 षयत्वाद् “ गन्धनौ० ” इत्यात्मनेपदं चोपपूर्वस्यैव । अत एव मूलोदाहरणेऽप्युपपूर्वं एव दर्शितम् । एषोदकस्येति-एषाश्च उदकानि च, “ अर्णणिवधादेः ” इत्येकत्वम् ।

‘ रुजार्थस्याज्वरिसन्तापे भावे कर्तरि ’ । २ । २ । १३ ॥ रुजोत् मङ्गे
इत्यस्माद्भिदादित्वादङि रुजा । भावश्चेदिति-साध्यरूपस्य भावस्य कर्तृत्वानुपपत्तेः
सामान्यशब्दोऽपि भावशब्दः सिद्धरूपे भावे वर्तत इति तात्पर्यार्थः । चैत्रं रुजति,
अत्यशने वात इति-अत्र योऽत्यशनरूपो भावो न स कर्ता यस्तु वातरूपः कर्ता
5 स द्रव्यं न भावः ।

‘ जासनाटक्राधपिपो हिंसायाम् ’ । २ । २ । १४ । ‘नटण्’ अवस्प-
न्दने इति, अवस्पन्दनं हिंसाभेदः । न तु णट् नृत्ताविति । अत्राऽप्यहिंसार्थत्वा-
दित्येव हेतुः । आकारोपान्त्यनिर्देश इति-ननु जासनाटक्राधेत्याकारः किमर्थो यतो
जसनटक्राधेति धातवः पठ्यन्ते, तेषां निर्देशे तथैव निर्देष्टव्यम् । अथ प्यन्तनिर्देश-
10 स्तर्हि जासिनाटिक्राधीति भवितव्यमित्याह-यत्राऽऽकारयुतिस्तत्रेति एवं क्राधिर्घटा-
दिरिति-एवममुना प्रकारेणाऽपरमपि निर्णीयते, किं तत् ? क्राधिर्घटादिर्घृणते, न तु
क्रध् अर्दिण् हिंसायामिति, यौजादिक इति वैयाकरणानां मतम् । धातुपारायणश्रौ-
स्तूपलक्षणत्वात् यौजादिकोऽपि । ननु यथा घटादेर्ह्रस्वः पक्षे निषिध्यते । तथा दस्प-
शुदजीजसिदित्यादौ “ उपान्त्यस्या० ” इत्यस्याऽपि किं न निषेधः ? सत्यम् । यस्मिन्
15 प्राप्त एवेति न्यायाद् “ घटादेः० ” इत्यस्यैव निषेधः । अभावकर्तृकार्थमिति-ननु
हिंसाया रुजारूपत्वात् “ रुजार्थस्या० ” इत्यनेनैव कर्मविकल्पो भविष्यति किमने-
नेति ? । अथ जासनाटक्राधेत्याकारध्वनार्थमिदं सूत्रं विधीयते तदा पिप्प्रहणम-
त्राऽनर्थकं स्यात्तस्मात् पूर्वणैव सिद्धेऽभावकर्तृकार्थमिति सिद्धम् ।

‘ निप्रेभ्यो घ्नः ’ २ । २ । १५ ॥ संग्रहार्थमिति, यद्येतदर्थं तर्हि न प्रदेयं
20 यत्राऽपि व्यस्तविपर्यस्तौ निप्रौ भविष्यन्तस्तत्राऽपि नेः प्राडा परो ह्रस्वतीति ?
उच्यते, तर्हिन्योपसर्गपूर्वस्य हन्तेर्वा कर्मसंज्ञानिष्टपर्यम् । तेन चौरं विप्रहन्ति विनि-
हन्ति चेत्यादौ पूर्वण नित्यं कर्मसंज्ञा । प्रहन्तीति-अत्र म्नामिति-बहुवचनान् हन
इत्यनेन गत्वामावः ।

‘ विनिमेयवृत्तपणं पणच्ययहोः ’ । २ । २ । १६ ॥ श्रुतं पणायतीति-
25 प्रकृतिप्रहणे स्वाधिकप्रत्ययान्वानां प्रहणमिति यद्ये पणेत्युक्तेऽपि पणायतेरिह प्रहः ।
आत्मनेपदं तु प्रति अयं न्यायोऽनित्यः । इदं च कृतो लभ्यते ? “ क्नेर्णिह ”
इत्यत्र णिष्ठिति षकारोपादानान् । गोपायतीत्यर्थ इति अनेकार्थत्वाद्वादान् ।

‘ न ’ । २ । २ । १८ ॥ सन्धिना विजिगीषत इति संपर्धेन सह सन्धि कृत्वा-
ऽन्येषां भूमिं विजिगीषत इत्यर्थः । अत्र क्रियेत्यादि-क्रिया घृतरूपा तत्साधनं च अक्षा
इत्यर्थः । शतस्य सुदेवमिति-अत्र सु इति निपातान्तरं नोपसर्गः, अत एव सुस्थितं
दुःस्थितमित्यादौ पत्वं न भवति “ स्यासेनि० ” इत्यनेन, यथा च सु इतिनिपातान्तरं
नोपसर्गस्तथा दुरित्यपि ।

5

‘ करणं च ’ । २ । २ । १९ ॥ चकारस्याऽन्यत्समुच्चेतव्यं नाऽस्तीति करण-
मेव प्रतीयते । करणस्य कर्मसंज्ञायामप्राप्तायां विधीयमानायां निर्वर्त्यादयो घर्मा न
चिन्त्या असम्भवात् । युगपद्भजतीति-फलं भवतु मा वा संज्ञाद्वयं तु सर्वप्रयोगेषु
वेदितव्यम् । ननु संज्ञाद्वयं युगपन्निरवकाशमिति न वाच्यम् अधैर्देवयते इत्यत्र
चरितार्थत्वात् । करणं वेत्येवेति-न च विकल्पेऽपि युगपत्संज्ञाद्वयं भविष्यतीति वाच्यं,
विकल्पस्य पाक्षिकप्रवृत्तिनिवृत्तिकलत्वात् । प्रतिकार्यमिति-एकस्याऽपि कर्मणः । कर-
णस्य वा कार्यं कार्यं प्रति संज्ञाभिधायकानि सूत्राणि भिद्यन्त इत्यर्थः ।

10

‘ उपान्वध्याङ्वसः ’ । २ । २ । २१ ॥ उपादिभिर्द्वन्द्वं कृत्वा तदस्ते पूर्वे
यस्मात् स चाऽसौ वस् चेति बहुव्रीहिसर्गो विशेषणसमासः । शब्दशक्तिप्रामाण्याद-
न्वादिपूर्वो वसतिः स्थानार्थमाचष्टे, तत्साहचर्यादुपपूर्वस्थाऽपि स्थानार्थस्य परिग्रहो न
तु भोजननिवृत्तिवचनस्येत्यत आह-अन्वादिसाहचर्यादिति-स्थानार्थद्योतकत्वादुपश-
ब्दोऽपि स्थानार्थ इत्युक्तं स्थानार्थस्येति ।

15

‘ वाऽभिनिविशः ’ । २ । २ । २२ ॥ अभिः पूर्वो यस्मान्नेः सोऽभिपूर्वः,
अभिपूर्वधाऽसौ निश्चाऽभिनिस्ततः परो विट् तस्य “ मयूरवंसके० ” इति पूर्वपरयो-
लोपः । अमेर्निस्तेन युक्तो विडिति वा, न तु द्वन्द्वः । अमिथ निश्चेत्येवंरूपे द्वन्द्वे
हि अभिनिशब्दयोः प्रत्येकमभिसम्बन्धः स्यात् यथा-“ उपान्वध्याङ्वसः ” इत्यत्र ।
व्यवस्थितविभाष्यमिति-नाऽत्र वाशब्दो विकल्पार्थो येन समकक्षतया द्वितीयास-
प्तम्यौ, किं तर्हि ? प्रयोगव्यवस्येति ।

20

‘ कालाध्वभावदेशं चाऽकर्मचाकर्मणाम् ’ । २ । २ । २३ ॥ अध्वा गन्त-
व्यमिति-गमनाहं तेनाऽध्वशब्दाभिधेयस्याऽध्वनः कर्मसंज्ञा न भवति । नह्यसाध्व-
विशेषः श्लोशयोजनादिवद्गमनमर्हति, यद्वाऽर्थप्रधानोऽयं निर्देशस्तेन कालाध्वभावदेशानां
साक्षात्प्रयोगे न भवति । अपि तु, तदर्थप्रतिपादकशब्दप्रयोगे । भावः क्रियेतिक्रिया
घञादिवाच्या सिद्धताख्या न तु साष्पमानेत्यर्थः । पर्वतादिरिति-आदिशब्दात्

25

खेटकर्षटमडम्बादि शृङ्खले । गोदोहमास्ते अत्र सामीप्यक आधारः, यदा तु विशिष्टः फालो विवक्ष्यते तदा नैमित्तिकोऽपि । एवमोदनपाक इत्यत्राऽपि । मासं पचतीति-अकर्मणामित्यत्र नित्याकर्मणामविवक्षितकर्मणां च सामान्येन ग्रहणमित्यविवक्षित-कर्मकानुदाहरति । इदं गोदोहमासितं, अत्र बाहुलकात् पृष्ठीप्राप्तिं प्रति न कर्मता ।
 5 तेन “ कर्मणि कृतः ” इत्यनेन न पृष्ठी । अत्राऽऽधारे क्तः प्रत्ययः, कथमिति ? पचादीनां सकर्मकत्वाच्च प्राप्नोतीत्याशङ्कार्थः । पचत्योदनं मासमित्यादि-सर्वेऽप्यमी धातयः प्राप्स्युपसर्जने स्वार्थे वर्तन्ते ततो मासादिप्राप्तेत्यादिरर्थो भवति द्विकर्मकता च । अनेनेति न नूचरेण “ कालाध्वनोर्व्याप्तौ ” इत्यनेन कर्मण्यकर्मणि च द्वितीया भविष्यति किमनेन विधानसूत्रेणेत्याह-अनेन कर्मसंज्ञायामित्यादि-कालाध्वपेक्षयेद्-
 10 मुक्तं भावदेशयोस्तु द्वितीयार्थमिति तन्मते तु भावस्यैव द्वितीयार्थं न तु देशस्य, ते हि देशग्रहणं न कुर्वन्तीति । कालाध्वनोर्व्याप्ताविति चेति-यद्यत्पन्तसंयोगे काला-ध्वमावेति प्रवर्तते तर्हि “ कालाध्वनोर्व्याप्तौ ” इति क प्रवत्स्यतीत्याह कालेति । “ कालाध्वनो ” रिति-गुणद्रव्ययोगे क्रियायोगे तु “ कालाध्वभाषदेशं वा० ” प्रवर्तत इत्यनयोस्तन्मते विभागः ।

15 ‘साधकतमं करणम्’ । २ । २ । २४ ॥ सिध्यतेर्णिमि “ सिध्यतेरखाने ” इत्या-त्वे णके तमपि च सिद्धम् । प्रकृष्टोपकारकत्वेनेति-प्रकर्षणं प्रकृष्टं तेनोपकारकम् । यद्वा प्रकृत्यते स्म प्रकृष्टततः प्रकृष्टं च तदुपकारकं चेति कर्मधारयः । प्रकृष्टोपकारकत्वस्य को हेतुरव्यवधानम् । यद्वा प्रकृष्टोपकारकत्वमपि किंस्वरूपमव्यवधानमिति । अन्येषु मिलितेष्वपि कारकेषु लयनादिक्रिया दात्रादि विना न शक्यत इति कर्त्वाऽव्यवहितं
 20 दात्रादि करणमपेक्ष्यत इति तस्य प्रकृष्टत्वम् । यत्प्रकृष्टोपकारकत्वेन स्थाव्यादिकमपि कर्त्वाऽव्यवहितमपेक्ष्यते तदपि करणमेव । ननु प्रकृष्टोपकारकत्वं कर्तुरस्यस्ति तस्याऽपि करणत्वं प्राप्नोति, नैवम् ; तस्य स्वातन्त्र्यं लक्षणमस्ति । साधकतममिति-ननु सामग्रीतः क्रियासिद्धिस्तत्र कथं किञ्चित् साधकतमं किञ्चित्द्विपरीतं ? अन्यव्यतिरेकाभ्यां हि तत्र सर्वेषां सामान्यमवगम्यते तस्मात् क्रियासिद्धौ साधकतमस्य सम्भयो नाऽस्तीति
 25 सम्भवं कल्पनया दर्शयति,-परमार्थवृत्त्या साधकतमत्वस्य सम्भवो नाऽस्ति यद्व्यापा-रानन्तर्येण तु क्रियासिद्धिर्विवक्ष्यते तस्य कल्पनया साधकतमस्येयं संज्ञा । ज्वलनरूप उत्पातनिपातरूपः पुण्यरूपश्च यथाक्रमं प्रयोगत्रयेऽवान्तरव्यापाराः । तमग्रहणमिति-गौणमुद्ध्ययोरिति न्यायात् साधकतमस्यैव भविष्यति किं तमग्रहणेनेत्याह-अपादाना दीति-अन्यैरपादानं प्रथममुक्तमिति तन्नात्वापेक्षयाऽपादानादीत्युक्तम् । यद्वा स्वमतापेक्ष-

याऽपि “कादिव्यंछनम्” इतिवत् । तत्रतमयोग इति—साहचर्याचरतमगतः प्रकर्षोपलक्ष्यते ।
स्वकक्षायामिति—स्वकक्षा स्ववर्ग इति यावत् । ननु यदि स्ववर्गोऽपि प्रकर्षोपेक्ष्यते
तदाऽन्येषां करणानां किं स्यात् ? उच्यते—तदा करणान्तराणां सम्बन्धे षष्ठी स्यात् ।

‘ कर्माभिप्रेयः सम्प्रदानम् ’ । २ । २ । २५ । इह च “य एषातः” इति ये
गुणे “उपैसर्गस्याः” इत्यलोपे । सम्प्रदीयते यस्मै बाहुलकादनत् । अदानुप्रदादिकाभ्य- 5
येति—तथेति प्रत्ययः—अदानु, अनुप्रह—उपकारः, आदिपदात् कौर्त्तव्यायाभावादिप्रहः ।
श्राद्धाय निगल्हते (गृह्णते) स्वयं श्राद्धं कर्तुं यजमानेनाऽऽकारितं द्विजान्तरं
निन्दतीत्यर्थः । अभिग्रहणादिति—अभिरभिमतार्थः प्र आरम्भार्थः, केवलस्य हि ईपने-
र्गमनं वाच्यं नाऽभिसम्बन्धस्ततोऽभिग्रहणं विशिष्टसम्बन्धप्रतिपत्त्यर्थम् । विशिष्टप्र
सम्बन्धः कर्तुः अदानुप्रदावायापगमकामनाजनितः स चाऽत्र नाऽस्तीति । प्रेय इति 10
सूत्रे क्रियमाणे कर्मणा क्रियया यः सम्पद्यमानो भवति स सम्प्रदानसंज्ञ इत्युक्ते प्रतः
पृष्ठं ददातीत्यत्राऽपि स्यात् । रजकस्य वस्त्रं ददातीति—परिपूर्णं भृत्यमलभमानस्य
रजकस्य पराङ्मुखत्वं । छात्राय चपेटां प्रपच्छतीति—चपेटयाऽऽहतः मन् छात्रोऽभि-
मुखो भवति विनयपरो भवति ।

‘ कुद्गुहेर्ष्यास्तृयार्थेच प्रति कोपः ’ । २ । २ । २७ ॥ शब्दशक्तिरामा- 15
च्यात् कुधिबुद्धी अकर्मकावेव । सम्बन्धवृत्त्यां प्राप्तायां सम्प्रदानम् । मनसा कुप्यतीति
नाऽत्र मनसा उपरि कोपो किन्तु तेन कृत्वाऽन्यस्य पुरुषादेः । कर्तुरपीति न केवलं
विषयसप्तम्यां यं प्रतिकोपस्तस्य सम्प्रदानत्वमाधारमात्रत्वेन कर्तुरपि स्यादित्यर्थः
शिष्यस्य कुप्यतीति—शिष्यस्य सम्बन्धिनोऽविनयम्योपरि कोपो न तु शिष्यस्य ।
धनिनो द्रुह्यतीति—धनस्तोपरि द्रोहो न तु प्राणानाम् । भार्यामीर्ष्यतीति—अन्येनाऽवलो- 20
क्यमानां न सहते । वृचौ भैनामितितत्पर्यायोऽकथि । द्विपेरपीत्यर्थत्वादिति—अप्रीति-
माप्रामेव विवक्षितं न तु कुषादय इत्यर्थः । अत्रेदं विचार्यते—कोपाद्रोहादयो मित्त-
स्वभावा व्याख्यातास्तद् कथं तदर्पानां यं प्रति कोप इति सामान्येनैतद्विशेषणमुप-
पद्यते । तेषां हि यं प्रति द्रोहो यं प्रतीर्ष्यां यं प्रत्यहयेत्येव घटते, नैव दोषः; क्रोध-
स्तावत्कोप एव द्रोहादयो द्विप्रकाराः केचित् कोपहेतुकाः केचिद्वस्त्वन्तरहेतुकाः । 25
तत्रेह पूर्वेषां ग्रहणं यथा स्यादुत्तरेषां भा भूदित्येवमर्थं यं प्रति कोप इति सामान्येन
विशेषणमुपाचम् अन्यथा व्यभिचाराभावादिदमनुपादेयं स्यात् ।

‘ अपायेऽवधिरपादानम् ’ । २ । २ । २९ ॥ इण्कृ । अपायनं “कुवर्णे ०”

- इत्यलि, अथिवपि भावाकर्त्रोर्ध्वलि वा । अवधीयते मर्यादीक्रियते बुद्ध्या, “ उभे
दः किः ” । गमनमिति—अपायहेतुत्वात् गमनमप्यपायः । उपलक्षणं चेदं तेन
धृतो विभागोऽपाय इति सिद्धम् । ग्रामादागच्छतीति—ग्रामादेरौदासीन्यमेवाऽ
व्यापारः । सार्थादीनः—कर्मकर्तारि कर्मणि चाऽत्र क्तप्रत्ययः । उपात्तविषयमिति
- 5 समीपे धातूना धात्वन्तरस्यात्तः स्वीकृतो विषयः स्वार्थो यत्र तत् । धात्वान्तरा
मिति—धात्वन्तरार्थोऽङ्गं विशेषणं यस्य धात्वन्तरार्थस्य चाऽङ्गम् । निःसरणाङ्गे इति-
सरणं चाऽपायरूपमिति भावः । यदा तु बलाहकान्निमृत्वा कुसलादादायेति च
सृत्याऽऽदायञ्चद्वन्तौ प्रयोगौ क्रियेते तदा विद्युतिपचिधात् केवले स्वार्थे विद्यं
विक्लेदने च वर्तेते । निःसरति आददाति क्रियापेक्षया तु बलाहककुसलयोर्निर्दिष्टवि
- 10 सपादानत्वम् । साङ्काश्यकेभ्य इति—सङ्काशेन निवृत्तं “ सुपन्धादेर्भ्यः ” । तत्र म
“ मर्यैयपुर० ” इत्यकञ् । अत्र निर्धार्यन्त इति क्रिया प्रतीयते । अपापथेति—
कायसंसर्गपूर्वको विभागो मृरूपो बुद्धिकल्पितस्तु गौणस्ततश्च गौणमृरूपयोर्मृरूपसं
परिग्रहात् साङ्काश्यकेभ्य इत्यादौ कारकशेषत्वात् षष्ठी प्राप्नोति, नैवम्; साधक
करणमित्यत्र तमग्रहणेन गौणग्रहणस्याऽपि ज्ञापितत्वादुभयरूपस्याऽप्यपायस्य परितः
- 15 इति । तथा चौरैभ्यो धिमेति—अत्र बुद्धिकृतापायरूप विद्यमानत्वाद्गीत्राणार्थानां धातु
भयहेतुकमपादानमिति, यदन्यैरुक्तं तदत्र न वक्तव्यम् । भयमाकुलीभावस्त्राणमन
प्रतिघात इति । तेभ्यो निवर्तत इति—निवृत्त्यङ्गे मये धिमेत्यादयो वर्तन्त इत्युपाचि
पममेतदपादानम् । अध्वपनात्पराजयते, भोजनात् पराजयत इति—अत्र पराजिरमहं
चर्तेते । दुःखमध्ययनं दुर्वचं गुरवश्च दुरुपचारा भोजनमपि व्याधितस्याऽऽसिर्भुक्तवत्
- 20 वा विरसत्वादिना दुःखमिति ततो निवर्तत इति, पराजैरसोद्वेऽर्थे इति न वक्तव्यम् । त
त्राऽसोद्वग्रहणात् पराजयतिरसहनार्थो गृह्यते, न तु शून्यं पराजयते इतिवदभिमवष्टुतिः ।
यवेभ्यो गां रक्षति—अत्र धारणार्थानामीप्सित इति न वक्तव्यम् । स्फुट एवेति—काय
संसर्गपूर्वक इत्यर्थः । यदि निष्क्रामन्तीति—अयमर्थो यदि यतोऽपक्रामति तत्पुनस्तत्र
न दृश्यत इति प्रसिद्धम् । इह तु तत्राऽस्ति दर्शनमित्याह—यदीति, अत्यन्ताय इति—
- 25 अत्यन्तमित्यर्थेऽप्ययं क्रियाविशेषणत्वादम् । सन्ततत्वादिति—निष्क्रमणस्येति गम्यते ।
अयमर्थ एतेऽद्यपिवा निष्क्रान्ता अन्ये निष्क्रामन्तः सन्तीति । अन्यान्यप्रादुर्भावा-
द्वेति—अन्यावयवयोगात् सप्तदायोऽप्यन्यस्ततोऽन्यथाऽप्रावच्यधेति कार्यम् । समाहारे
तु “ त्वैदादिः ” इत्यनेनैकः शेषः स्यात्, यथा—निलादीर्षमोगो भोगी निष्क्राममपि
सन्ततत्वात्प्रीपलम्पते तथा शरादयोऽपीत्यर्थः । गङ्गा प्रभवतीति—उतः प्रथममुपलम्पत

इत्यर्थः । अत्रापि भुवः कर्तुः प्रभवोऽपादानमित्यपि न वक्तव्यम् । अत्यन्तमिति-
 अन्तमतिक्रान्तम् । पद् योजनानीति-अत्र पद् योजनरूपस्याऽध्वनः शत्रुञ्जय इत्यने-
 नाऽध्वनोऽन्तेन सह गते गम्य इति छत्रेण सामानाधिकरण्यं तस्माच्च शत्रुञ्जय इत्य-
 स्मात् पा प्रथमा विभक्तिः सा योजनानीत्यत्राऽपीति । गतानीति-चैत्रेण कर्त्रा पद्
 योजनानि गतानि अतिक्रान्तानीति योजनानां कर्मत्वम् । उपचाराद्योजनस्थानरगता- 5
 पेक्षया योजनान्यपि गतशब्देनोच्यन्त इति तेषां कर्तृत्वं वा । गतेष्विति-अतिक्रान्ते-
 प्वित्यर्थः । आग्रहायपीति-अग्रं हापनस्य “ पूर्वपदस्थात्० ” इति णत्वम् । अग्रहा-
 यणेन मृगशिरसा चन्द्रयुक्तेन युक्ता पूर्णमासी “ चन्द्रयुक्तात्० ” इत्यण् । बलाह-
 कमिति-तं प्राप्याऽन्तर्भूतण्यर्थो वा ।

‘ क्रियाश्रयस्याधारोऽधिकरणम् ’ । २ । २ । ३० ॥ आश्रीयत इत्याश्रयो 10
 “ भूँध्यदो० ” इत्यलि क्रियाश्रयः क्रियासम्पादक इत्यर्थः । आश्रियेते अवतिष्ठेते
 क्रियाश्रयो कर्तृकर्मणी अस्मिन्निति “ न्यायावाया० ” इत्यादिना षञि । विचटनक्रिया-
 षामिति-विचटनमवयवानामुच्छ्रानता । हेतुत्वं प्रतिपद्यत इति-पदुक्तं—

“ कर्तृकर्मण्यवहितामसाक्षाद्वारयत् क्रियाम् ।

उपकुर्वत् क्रियासिद्धौ, शान्नेऽधिकरणं स्मृतम् ॥ १ ॥ ” 15

विषयाय प्रभवति-“ संसर्गे योगादेः शक्ते ” इतीकणि-वैपयिकम् । औपश्रेयिक-
 मिति-“अर्थात्मादिभ्य इकण् ” । गवि गोत्वं-अनवयवस्याऽपि गोत्वादेर्ब्यक्त्याद्यवय-
 वान् व्याप्त्यावतिष्ठमानस्य व्यक्त्यादिरभिध्यापक एवाऽऽधारः । मामीप्यकमिति-
 मेपजादिष्वणन्तात् स्वार्थे कः । नन्वाश्रय आधारो भवति, आश्रयश्च संयोगमववाया-
 भ्यां भवति । न चाऽवस्थितिक्रियाश्रयेण घोषादिना गङ्गादेः संयोगमववायौ स्तः ? 20
 नैष दोषो यदायत्ता हि यस्य स्थितिः स विनाऽपि संयोगमववायौ तस्याऽऽश्रयो
 भवति । यथा राजपुरुष इत्यत्र न राजा सह संयोगमववायौ स्तः । अथ च तदधीन-
 स्थितित्वाद्वाजाश्रयः पुरुष इति लोके व्यपदिश्यते । नैमित्तिकमिति-अत्र “ विनैयादि-
 भ्यः ” इतीकण्, युद्धे सच्चक्षते-सच्चक्षतादयस्त्वन्यत्राऽपि केनचिन्मिन्मिन्नेन सम्भव-
 न्तीति न युद्धादिर्वैपयिकः । औपचारिकमिति-अत्र “ अप्यात्नादिभ्य इकण् ” अन्य- 25
 त्राऽवस्थितस्याऽन्यत्राऽऽधारोप उपचारः । अह्वल्यग्रे करिश्चतमिति-अत्र हि करिश्चता-
 दीनामन्यत्राऽवस्थितानां केनाऽपि प्रयोजनादिनाह्वल्यग्रादावध्यारोप्यमाणानामहु-

व्यग्रादिरौपश्लेषिकाभिन्न औपचारिक आधार उच्यते, यदा त्वङ्गल्यग्रादिशब्देनोप-
चारादाधेयाधिष्ठितो देश एवोच्यते तदौपश्लेषिक एवाऽऽधारोऽतएवाऽऽहुः—

“ आधारस्त्रिविधो ज्ञेयः, कटाकाशतिलादिषु ।

औपश्लेषिको वैपरि-क्रोऽभिव्यापक एव च ॥ १ ॥ ”

६ अक्ष्योः प्रतिवसतीति-यथाऽक्षिस्थं वृणादि दुःखकारि तथा द्वेष्योऽपीत्यर्थः ।

‘ नाम्नः प्रथमैकद्विचतौ ’ । २ । २ । ३१ ॥ तत्रेति-एवं स्थिते सती-
त्यर्थः । तेव्विति-पञ्चकस्य नामार्थस्य क्रमेश लक्षणमाह-जातिरिति नित्य-
त्वैकत्वे सत्पनेकत्र समवेता जातिः । अत्र जातिलक्षणे नित्यपदाभावे पदेन व्यभि-
चारो नित्यद्रव्यपृच्छयोऽन्त्या विशेषा एकत्वाभावे विशेषेषु व्यभिचारः । अने-
१० कत्राऽभावे परमाणौ विशेषेण व्यभिचारः । सम्बन्धादीति-आदिशब्दास्त्रिव्यपृच्छ-
योऽन्त्या विशेषा अतीन्द्रियदृष्टिगम्या योगिसंवेदनीयास्तेऽपि स्वार्थः । स्वार्थ
इति-स्वस्यैवार्थः स्वार्थो विशेषणमसाधारणोऽर्थः प्रवृत्तिनिमित्तमिति । गौरिति-
जातिरनुवृत्तप्रत्ययहेतुरनुगतज्ञानहेतुः । अत्र तद्विशिष्टस्य द्रव्यस्य प्रतीवेर्जातिः
स्वार्थः । शुक्ल इति-गुणः शुक्लत्वादिः । शुक्लः पट इत्यादौ तद्विशिष्टस्य द्रव्य-
१५ स्य प्रतीतेः ज्ञानस्य गुणः (हेतुः) स्वार्थः । गर्गस्याऽपत्यानि “ गर्गो वैर्षम् ”
“ यन्वेषो ” इत्यनेन लोपः । पञ्चाला इति-पञ्चालानां राष्ट्रस्य राजानः पञ्चाल-
स्य राज्ञोऽपत्यानि वा “ राष्ट्रैश्चिवात् ० ” अष् स्वार्थस्य व्यवच्छेदकमिति-अत्र
कर्तरि पृष्ठी स्वार्थेन व्यवच्छिद्यते । शक्यायाधप इति-आदिशब्दात् स्वार्थपरिग्रहः ।
यदर्थे मदमद्वेति-शब्दधर्मो लिङ्गमिति मठापेक्षया । भेदमविपतिहेतुरिति-भेदो
२० विशेषणानोत्पत्तिरूपस्तथा हि पदार्थानां भेदः प्रतीयते । भेदः परिगणनं संग्रहेति
लक्षणत्वाच्चस्याः । ननु नामार्थव्यतिरेकेणाऽन्वेषामेकादादीनां विशेषणभूतानाममा-
यादेक इत्यादौ प्रथमाया अभावः प्राप्नोतीत्याह-निमित्तमिति, निमित्तमेवम्-
संग्रहालक्षणम् तद्वत्स्वेक्यमंग्यावतो यदेक्यं तत्र विभक्तिप्रवृत्तिः । यथा बुध
इत्यत्र बुधत्वपतो द्रव्यस्यैकत्वं प्रतिपाद्यते तथाऽप्राऽप्येकेन सामान्यमेकत्वं गिना
२५ त्वेक्यमंग्यावत एकत्वं प्रतिपाद्यते, यथा सामान्यं दृष्टमानय दृष्टिनो दृष्टमानय ।
त्यादिमिति-विशब्देन निपाद्य आख्यातप्रत्यया आदिशब्देन च कृत्प्रत्यय-
माया उच्यन्ते । व्यतिरिच्यत इति व्यतिरेकस्मिन् व्यतिरेके नामार्थादतिरेके
आधिक्ये द्वितीयाया विभक्त्यो व्यतिरेकविभक्तयः । गपूर्वक-गम्बन्धस्या भेति-

तत्क्रियाकारके पूर्वे यस्य न चाऽप्यौ सम्बन्धश्च न एव रूपं यस्याः शक्तेः सा तथा ।
 खानीयं चूर्णित्यादिषु मर्षेषु बाहुलकात् करणादिप्रनीयादयः । उपचरितमपीति-
 अघ्यारोपितमित्यर्थः । सहचरणस्थानतादर्थ्यवृत्तमानघरणसामीप्ययोगगाधनाधि-
 पत्येभ्यो ब्राह्मण-मञ्च-वटक-राज-सक्तु-चन्दन-नाङ्गा श्राटकाक्षरूपेभ्यश्चावेऽपि
 तद्दुपचारः । छत्रिणो गच्छन्ति-छत्रिसहचरिताः पुरुषा यान्तीत्यर्थः । शक्तिप्रधान- 5
 मपीति-यत इत्यादिभ्योऽपादानादिशक्तीनां प्रतीयमानत्वे न शक्तिमतोऽर्थमात्रं
 शक्तिप्रधानम् । द्योत्यगपीति-प्राद्युपमर्गाणां क्रियार्थद्योतरूत्वादन्यथोपरार्गत्वाभा-
 वाच्चदर्थमात्रं द्योत्यमेवेति । स्वरूपमात्रमपि-सोपमर्गाऽनुपमर्गघातरर्थस्यादिभिर्विशि-
 ष्ठाऽप्रतीतेः । आगच्छतीत्यादिक्रियापदार्थ एव तदर्थ इत्यर्थः । नाम्न इति किं ?
 ननु घर्णस्य निरर्थकत्वाद्वास्तुवाक्यार्थपोथाऽमस्वरूपत्वात् संख्याया सत्त्वधर्मरूपत्वेन 10
 तद्(प्र)वृत्त्यभावात् सत्त्ववाचिनो नाम्न एव प्रथमा भविष्यति किं नाम्न इत्यनेन ?
 उच्यते-यथा धातोरसप्तधाचित्वेऽपि साधनाश्रयामेकत्वादिसंख्यामाश्रित्य तिभादीना-
 मेकवचनादीनि प्रवर्तन्ते तथा स्वादीनामपि प्रवर्तन्त । एङ्गनाक्यादप्यवयवगतं
 वणाच्च निरर्थकादपि स्वरूपगतां संख्यामाश्रित्य प्रथमा स्यादिति । वाक्याभ्या-
 मिति-उपलक्षणत्वात् पदादपि । नत्वर्थमात्रे प्रथमेत्युक्तत्वात् मात्रप्रहणस्य चाऽधिकार्थ- 15
 व्यञ्जनेदकत्वाद्दीरपुरुष इत्यादौ सामानाधिकरण्यानाऽर्थमात्राद्विशेषणविशेष्यभावस्या-
 ऽधिकस्य प्रतीतेः प्रथमा न प्राप्नोति । समासविधानमपि प्रथमोत्पत्तेर्लिङ्गं न भवति ।
 वीरं पुरुषमानयेति द्वितीयाद्यन्तानामपि समासमम्भवादिति प्रथमा न विधेया, नैप
 दोषः; आधिक्यस्य वाक्यार्थत्वाद्दीरनाम्नोऽन्येक्षितशब्दान्तरार्थसंगर्भोपहितविशेषण-
 भावात् स्वार्थमात्रनिष्ठात् प्रथमा विधीयते । एवं पुरुषशब्दादपि । 20

‘आमन्त्र्ये’ । २ । २ । ३२ ॥ प्रसिद्ध-तत्सम्बन्धस्येति-तेन पाण्डित्यदेवदत्तत्वा-
 दिना प्रवृत्तिनिमित्तेन सम्बन्धो यद्वा तेनाऽऽसम्बन्धवाचिना देवदत्तादिशब्देन सम्बन्धः ।
 प्रसिद्धस्तत्सम्बन्धो यस्य देवदत्तादेस्तस्य । तद्विषय आमन्त्र्य इति आमन्त्र्यपदं हि
 क्रियाविशेषणं भवति हे देवदत्त ! ब्रजाम्यहमिति, अत्राऽभिमुखीकृतदेवदत्तनिष्ठिटा
 ब्रज्या प्रतीयते । यदाह हरिः— 25

“ आमन्त्रितपदं यद्य, तत्क्रियाया विशेषकम् ।

ब्रजानि देवदत्तेति, निपातोऽत्र प्रतीयते ॥ १ ॥ ”

ततश्च देवदत्तादेः क्रियाविशेषणात् कर्माद्यतिरिक्तामन्त्रणसम्बन्धरूपे वर्तमाना-
 श्रौणात् प्रथमापवादः पृष्ठी प्राप्नोति तद्वाचनार्थमिदमुच्यते । सम्बन्धश्चाऽऽसम्बन्ध्या-
 न्त्रणभावो विषयविषयिभावो वा । 30

- ‘ गौणात्समयानिकषाहाधिगन्तरान्तरेणातियेन तेनैद्वितीया ’ २ । २ । ३३ ॥ गौणादिति, “तत्र आगेते” प्रज्ञाद्यणि वा, अत्र सूत्रे येन तेनौ मुक्त्वाऽन्ये वाचकाः । समया पर्वतं नदी-निकटे निकटा वा । निकषति दूरभावं “ संनिष्पन्निकषिभ्यामाः ” अहाति सौरुखं विचू, घयति निन्दाभावं “ द्रौगाद्य ” इति निकषा ह्य धिक् शब्दानां व्युत्पत्तिः । हा देवदत्तमिति-हा कष्टं देवदत्तस्य यतो वर्धते व्याधिः । अन्तरा विषयमिति-अन्तं राति “ क्तिर्त ” इति आः । अन्तरेण गन्धमादनमिति-अन्तरे भष्ये नयति “ क्तिञ्चि ” इति डे, “ तर्तुदणे कृति ” इत्यलुपि “ पूर्वपदस्या० ” इति णत्वे च । अतिषुद्धमिति-कुरुणामतिक्रमेण पाण्डवानां महद् बृहद्भलं वर्तत इत्यर्थः । येन पश्चिमामिति-अत्र येन तेनौ लक्ष्यलक्षणभावं द्योतयतः पश्चिमां प्रति लक्षीकृत्यमात इत्यर्थः । अयं गतः कां प्रति पश्चिमां, पश्चिमाया लक्षणेन देवदत्तस्याऽप्रसिद्धं गमनं लक्ष्यते । अन्तराऽन्तरेणेति अथाऽन्तराशब्दः स्त्रियामाचन्तोऽप्यस्त्यव्ययं च, अन्तरेणेत्यपि अन्तरशब्दाच्चृतीयायां भवति अव्ययं च । तत्र विशेषानुपादानात् सामान्येनोभयस्याऽपि ग्रहणं कृतो न भवतीत्याह-साहचर्यादिति । समयादिभिर्निर्णयैः सहैकवाक्योपाचत्वादेतावपि निपातावित्यर्थः । अन्वेनापीति-द्विधा व्याख्येयं, समयादिव्यतिरिक्तेन यावच्छब्दापदानाम्ना नामव्यतिरिक्तेन धात्वादिनाऽपि योगे गौणानाम्नो द्वितीया भवतीति । अक्षं तृतीयनेत्रं पादे यस्य स तथा ।

‘ द्वित्वेऽधोऽधुपरिभि ’ २ । २ । ३४ ॥ “ सीमीप्येऽधोऽधुपरि ” इति द्वित्वम् । असामीप्याचेति-अशौचरापर्यमात्रं विवक्षितं न सामीप्यमिति द्वित्वाभावः ।

‘ सर्वोभयाभिपरिणा तसा ’ २ । २ । ३५ ॥ सर्वादिविशेषणत्वाद् विशेषणमन्तः ” इति न्यायात्तदन्तप्रचिरित्याह-सर्वादभिस्त्रसन्वैरिति ।

‘ लक्षण वीप्स्येत्थम्भूतेष्वभिना ’ २ । २ । ३६ ॥ समुदायस्येति-यनादेरित्यर्थः । इत्थंभूत इति-अनेन साधुत्वादिना प्रकारेणेत्यं इत्थं भवनं श्लोके कः । इत्थम्भूतमत्राऽस्ति “ अत्राधिभ्यः ” यद्वा इत्थं देवदत्तो भवत्यस्मिन् मात्रादौ “ ध्येयर्था० ” इति के इत्थंभूतो मात्रादिः । “ अव्ययं प्रथमादिभिः ” इति समासः । वृक्षं वृक्षमभिसेक इति-अत्र वृक्षस्य वृक्षस्य सेक इति सेकेन वृक्षाणां वीप्स्यमानां सेकं प्रति यस्तेषां साध्यमाद्यनमावलक्षणः सम्बन्धः सोऽग्निना द्योत्यते । वीप्सा तु द्विर्वचनद्योत्येवेति ।

१ ६-३-३४९ । २ उणा-५५८ । ३ उणा-८०० । ४ उणा-६०५ । ५ ५-१-१०१ । ६ ३-३-३० । ७ ३-३-६४ । ८ ५-४-५९ । ९ ५-४-११३ । १० ५-१-४६ । ११ ५-१-१२ ।

अन्ये त्वन्यथा वर्णयन्ति-वीप्सावीप्स्यमानयोः सम्बन्धो द्विर्वचनेनैव द्योत्यते न त्व-
मिना इति सम्बन्धमद्योतयताऽपि तेन योगे वचनाद् द्वितीयेति ।

‘ भाग्नि च प्रतिपर्यनुभिः ’ । २ । २ । ३७ ॥ आभवतीति, आहपूर्वकी
भूधातुर्भागाममे वर्तत इति हि धातुपारायणविदः । स्वीक्रियमाण इति-यस्त्वस्वीक्रि-
यमाणेऽप्यंशे भागशब्दः प्रयुज्यते नगरस्य भागः प्रियङ्गोर्भाग इति स स्वीक्रियमाण- 5
भागसादृश्यादिति ।

‘ हेतुसहार्थेऽनुना ’ । २ । २ । ३८ ॥ हेतुद्विविधो जनको ज्ञापकश्च, तत्र ज्ञाप-
कस्य लक्षणत्वात् “ भाग्नि च ” इति सूत्रेण द्वितीया सिद्धेति जनक एवेह गृह्यत
इत्याह-हेतुर्जनक इति । तुल्ययोग इति-ननु तुल्ययोगाद्यर्थे सहादय एव शब्दा वर्तन्ते
न पर्यतादिशब्दा इति कथं ततो द्वितीयेत्याह-तद्विषयोऽपीति । देवेन्द्रगृहपपातपति 10
कर्मणोऽपि देवेन्द्रोपपातम् । तुल्ययोगोऽभिधैः सह विद्यमानता तु मित्रैरित्यनयो-
र्भेदः । विद्यमानतायामनु कर्माणि संसारीत्युदाहरणं ज्ञातव्यम् ।

‘ उत्कृष्टेऽनुपेन ’ । २ । २ । ३९ ॥ उत्कृष्टशब्दो हीनापेक्षस्तेन हीनोत्कृष्टस-
म्बन्धेऽनुना द्योत्ये द्वितीयाऽनेन विधीयते ।

‘ कर्मणि ’ । २ । २ । ४० ॥ शब्दप्रयोगायोगादिति-अर्थप्रत्याचानाय हि 15
लोके शब्दः प्रयुज्यते, स चाऽर्थो यदा शब्दान्तरेण प्रतिपादितः स्यात्तदा प्रयोजना-
भावाच्छब्दान्तरप्रयोगो न कर्तव्यः । अनियताधाराणामिति-नहि भौम्भत्यादीनां कट
एवाऽऽधारः किन्त्वन्येऽपि । ‘ न केवला प्रकृतिरिति ’-नाऽपदं प्रयुञ्जीतेति न्यायात् ।
तदेकयोगक्षेमत्वादिति अलक्ष्यलाभो योगः, लब्धार्थपरिरक्षणं क्षेमस्तस्य देवदादेया-
वेकौ योगक्षेमौ तयोर्भावः । कर्मादिसामान्यमिति-करणादिक्रियामात्रयोग्यमित्यर्थः । 20
तत्राऽपीति-सामान्यकर्माभिधानेऽपि । अन्तर्भूत इति-तत्राऽभिहितोऽपि कश्चिन्ना-
ऽन्तर्भवति, यथा राज्ञः पुरुष इत्यत्र वाक्ये पृथ्वा सम्बन्धोऽभिधीयते; न तु क्वचिद-
न्तर्भावगृह्ययातीति द्वयोरुपादानम् । तत्रेति-कर्मादिशक्तियुक्ते द्रव्य इत्यर्थः । स्वरूप-
कालमिन्नायामिति-कृताहृतेत्यादिक्रियापेक्षया स्वरूपेण कालेन च यथाऽऽहरेत्यादिका
क्रिया मिन्ना । प्रधाना प्रधानक्रियेति-एकस्मिन् वाक्ये युगपदनेकप्रधानक्रियाया- 25
मसम्भवात् प्रधानाप्रधानक्रियाविपर्ययाऽनेका शक्तिरिति, तत्क्रियापेक्षया शक्तेरपि
गुणप्रधानभावो भवतीत्यत आह-प्रधानशक्त्यभिधाने गुणशक्तिरभिहितवत्प्रकाशते,
तस्यास्तदनुबन्धित्वादित्युक्तम् । प्रधानशक्त्यनुरोधादित्यादि-अत्रैवोदाहरणान्तरं दर्श-
यति-यथा च श्रामो गन्तुमिष्यत इति । ननु गौणात्तन्मनः कर्मणि द्वितीयेत्युक्तम्,

अज्ञां नयति ग्राममित्यादौ तु ग्रामाद्यपेक्षया अजादेः प्रधानस्वाच्च ततो द्वितीया प्रामो-
तीत्याह-इह चेति । क्रियापेक्षमिति-आख्यातपदेनाऽसामानाधिकरणं गौणमिति
गौणत्वस्य द्वयोरपि कर्मणोर्भावात् क्रियापेक्षं गौणत्वमाश्रितम् । न विद्वन्व्यत इति-
तेन गौणत्वादजाशब्दादपि द्वितीया सिद्धा ।

- 5 ' क्रियाविशेषणात् ' । २ । २ । ४१ ॥ प्रत्यासत्तेः क्रियाविशेषणं यत्समाना-
धिकरणं तस्मादेव द्वितीया । नन्विदं सूत्रं प्रथमाधिकारे क्रियतां प्रथमयाऽपि सर्वा-
ण्यपि रूपाणि सेत्स्यन्ति ? उच्यते-पुण्यवांस्तमथो पचति शोभनं ते भायेंत्यादौ
विकल्पः प्रामोति । निर्गुणा गुणाः क्रिया चेति वचनात् तत्कथं क्रियाया विशेषणस-
म्भवः ? सत्यमेतत्, किन्तु सजातीयस्य द्रव्योपाधिरपेक्षयोत्कर्षो दृश्यते; यथा-शुद्धः
10 शुद्धतरः शुद्धतम इति रूपरसादीनां कला इति प्रविभागप्रचयापचयाभ्यामुत्कर्षोप-
कर्षवृत्तित्वं भवति, तच्छाध्यन्तरयोगास्तदाहुस्तद्विदः, " भवेद्विगुणमाधुर्यमनन्त-
गुणकालकं, द्रव्यचतुर्गुणोद्भूतगन्धमात्रफलादिकं " ॥ १ ॥ यथा च रूपादीनां तथा
क्रियाणामपि परस्परापेक्षया विशेषसम्भवात् शोभनं पचतीत्येवं विशेषणयोगः स्यात् ।
कथमन्यथा पापच्यते, पचिततरामित्यादौ तासामेकरूपत्वाद्यहादिप्रत्ययविधिः स्यात् ।
15 ननु चाऽसत्त्वभूता क्रिया तदुपाधिस्तु सुतरामसत्त्वभूतस्वत्कथं सत्त्वमिधापिना
नाम्ना प्रतिपाद्यत इति, उच्यते-घातप्रकृतिवाच्याऽसत्त्वभूतैव क्रिया यथा क्रिया-
शब्देन नामरूपेण सत्त्वरूपापन्ना प्रतिपाद्यते तथोपाधिरूपापन्ना तथा शोभनादि-
शब्देनेत्यदोषः । मन्दं गन्तेति-मन्दशब्दस्य हि कर्मत्वे " गतेर्नवाऽनात्ते " इत्यनेन
ततश्चतुर्थी स्यात् । यदा गन्तेत्यत्र वृच् तदा भवान्तरेण ग्रामशब्दाच्चतुर्थी । स्वमते तु
20 " कर्मणि कृतः " इत्यनेन परत्वात् पृष्ठयेव भवति । यदा तु वृन् तदा " एभ्योऽन्ता० "
इति पृष्ठीनिषेधात् स्वमतेऽपि चतुर्थी ।

- ' कालाध्वनोऽर्थाप्तौ ' । २ । २ । ४२ ॥ मासस्य मासे वो द्वयहं गुडघाना
इति-अत्र द्वयहशब्दादनेन द्वितीया मासशब्दाच्च व्याप्तेरभावात् । एवमुचरेऽप्यपि ।
क्रौञ्चस्य क्रौञ्चे वैकदेश इति-अत्रैकदेशशब्दाच्च व्याप्तेः सम्भवेऽप्यप्यनोऽभावे
25 द्वितीया न । अकर्मकत्व इदमिति-अपमयो यदा शास्त्रादि कर्मणा इरधातुः सकर्मको
विवक्ष्यते । तदा " कालाध्वभावदेशं वा० " इत्यस्य प्राप्तिरेव नाऽस्ति तत्राऽकर्मणा-
मिति भणनात् । यदा त्वविवक्षितकर्मत्वेनाऽकर्मको धातुर्विवक्ष्यते तदा " कालाध्वभा-
वदेशं वा० " इत्यस्य प्राप्तारण्यकर्मसंज्ञापक्ष आश्रीयते, कर्मत्वपक्षे हि कर्मणीत्येव मिदः ।

' सिद्धौ तृतीया ' । २ । २ । ४३ ॥ सिद्धाविति-यद्यपि त्रिप्रकारा व्याप्तिः

प्रस्तुता तथापि सामर्थ्यात् क्रियाव्याप्तेरेव सिद्धाविति विशेषणम् । द्वितीयापवाद इति-
कालाध्वनोर्न्यासिर्विद्यमानत्वात् पूर्वेण द्वितीयायां प्राप्तायां तद्वाधनार्थं योगस्तेन यदु-
च्यते कैश्चिन्मासेनाऽनुवाकोऽधीत इति करण एव तृतीया इतीदं नाऽऽरम्भणीय-
मिति तदसम्भगिति ।

‘ हेतुकर्तृकरणेतथम्भूतलक्षणे ’ । २ । २ । ४४ ॥ फलसाधनयोग्य इति- 5
फलं कार्यं तस्य साधनं निष्पादनं कर्णमिति यावत्तत्र योग्यः सामान्यतो दृष्टमास-
र्थ्यः । योग्यग्रहणमन्तरेण फलसाधन इत्युच्यमाने यः फलं साधयति क्रियाविष्टस्तत्र
प्रतिपत्तिः स्यात्, योग्यग्रहणेन तु योग्यतामात्रप्रतिपत्तस्त्वर्कुर्यन्नपि तत्फलं हेतुरिति ।
योग्योऽत्र निर्व्यापारो गृह्यते सत्त्वापारत्वे तु कर्तृत्वमेव । धनादीनि कुलादिकम-
कुर्वन्त्यपि योग्यतामात्रेण तृतीयायुत्पादयन्ति । यत्राप्यन्नेन वसतीत्यादौ तत्राऽपि 10
क्रियायामन्नादेर्योग्यतामात्रविवक्षितेति हेतावैव तृतीया इत्यर्थभूतलक्षण इति ।

अयं प्रकारः-इत्थं भूयते स्म गत्पथेति क्तः, तस्य ग्रहणमिति विग्रहः । स
लक्ष्यते येनेति त्वर्थकथनमात्रं । इत्थम्भूतग्रहणमिति-नन्वित्यम्भूतग्रहणं किमर्थं ? यतो
लक्षणे इत्युक्तेऽपि अपि भवान् कमण्डलुना छात्रमद्राक्षीदित्याद्युदाहरणानि भविष्य-
न्ति । अथेत्यं भणिष्यन्ति भवन्तो वृक्षं प्रति विद्योतनमित्यत्राऽपि तृतीया स्यात्, 15
तत्र; यतो “ भानिनि० ” इति सूत्रेण प्रतिना योगे द्वितीया भविष्यति । एवं
सति प्रतेरयोगेऽपि द्योतकत्वाद् वृक्षं विद्योतनं स्यात्, न तु वृक्षेणेति ? तत्पम्,
इत्थम्भूतग्रहणमेवं ज्ञापयति यत्र साक्षात्प्रतिना योगो भवति तत्र “ भानिनि च
प्रतिपर्थुभिः ” इति सूत्रेण द्वितीया भवति; अत्र तु वृक्षस्य विद्योतनमित्येव
भवति । अपि भवान् कमण्डलुपाणिमिति-“ विशेषणसर्वादि० ” इति सूत्रेण विशेष- 20
णद्वारेण पाणोः पूर्वनिपाते प्राप्ते “ न सैतमीन्द्रादिभ्यश्च ” इति निषेधात् कम-
ण्डलोः प्राड्विपातः । ननु वाक्यावस्थायां कमण्डलुशब्दात् किमिति न तृतीया ?
उच्यते-वाक्ये आरूपात्पदेन सामानाधिकरण्यामिति प्रधानत्वेन गौणत्वामावात्,
तर्हि समासे सति कथं न ? उच्यते-तदा लक्ष्यप्रधानत्वाच्च । ननु समासे सति विभ-
क्त्यन्तवर्जनाश्रामत्वाभावे नाम्नो विहितायास्तृतीयायाः कथमत्र प्राप्तिः ? नैवम्, 25
“ नोऽऽमन्व्ये ” इति प्रतिषेधसूत्रकरणात् । तद्धि हे राज्ञित्यादिषु नलोपामावा-
र्थम्, तत्र युक्तम्; प्राप्तिपूर्वको हि प्रतिषेधः । अत्र तु “ नाम्नो नोऽनङ्कः ”
इत्यनेन हे राज्ञित्यादिषु विभक्तिद्वारा नामत्वाभावे नलोपप्राप्तिरेव नाऽस्ति,
तस्मान्नोऽऽमन्व्य इति प्रतिषेधसूत्रकरणान्नामकार्यं प्रतिपन्नम् । ततः समासमध्येऽपि

प्राप्तिः, तर्हि धर्मश्रित इत्यादावपि समासे द्वितीयादिप्रसङ्गः स्यात् ? तत्र, कर्म-
दिशक्तेः सम्बन्धस्य च समासेनैवाऽभिहितत्वात् । तर्हि नामार्थमात्रे प्रथमा भवतु ?
तदपि न, आख्यातपदसामानाधिकरण्ये प्रथमा । तर्हि नीलोत्पलमित्यादिषु नीलेन
सहाऽऽख्यातपदसामानाधिकरण्ये कथं न प्रथमा ? उच्यते-तत्राऽपि सामानाधि-
करण्यं नाऽस्ति, अन्यथा सापेक्षत्वे समासोऽपि न स्यादिति । तर्हि कमण्डलु-
पाणिशब्दादुपसर्जनीभूतलक्षणाचृतीया प्राप्नोति ? न । लक्षणस्य प्राधान्ये तृतीया
न लक्ष्यस्येति न भवतीति शाकटायनः ।

‘ सहार्थे ’ । २ । २ । ४५ ॥ तुल्यः साधारणोऽप्रधानस्य प्रधानेन क्रिया-
दिना यः सम्बन्धः-स तुल्ययोगः, विद्यमानता चेति । ननु च विद्यमानतायामपि
10 तुल्ययोगोऽस्त्येव सत्तया सहोभयोः सम्बन्धाच्चथाहि-‘ सहैव दशभिः पुत्रैर्भारिं वहति
गर्दभी ’ इति सहैव दशभिः पुत्रैः सतीति शक्यं प्रतिपत्तुम्, तत्र विद्यमानता चेति
तुल्ययोगात् किं पृथग् निर्दिश्यते ? उच्यते-विषक्षितयोगाभावात्, सहैव दशभि-
रित्यत्र वहनमात्रं विषक्षितं तद्गर्दभ्या एव न तत्पुत्राणां यथा पुत्रेण सहाऽऽगत इत्या-
गमनमुभयोरपीति तुल्ययोगाद्विद्यमानता मित्रा ।

15 ‘ यद्भेदैस्तद्वदाख्या ’ । २ । २ । ४६ ॥ भिद्यते वस्तु एभिरिति भेदा यस्य
भेदिनचक्षुरादेर्भेदैः काणत्वादिभिस्तद्वत्तद्वत्क्षुरादिमतः पुरुषादेस्तत्प्रकारवदर्थयुक्तस्य
कोऽर्थः ? स प्रकारवानङ्गादिरर्थस्तेन युक्तस्य चैवादेराख्या निर्देशो भवति, तद्वाचिनो-
ऽङ्गादिवाचिनस्तृतीया भवतीत्यर्थः । अङ्गा काणः-अक्षि काणं चाऽकाणं च भवतीति
तेन काणत्वादिना भेदेन तद्वाञ्छेन्नादिनिर्दिश्यते । शिरसा खल्याटा-स्खलन्त्यपगच्छन्ति
20 केशा अस्मादिति कपाटेत्यादिशब्दात् साधुः । प्रकृत्या दर्शनीयः-प्रकृतिः स्वभावस्त-
द्भेदो दर्शनीयत्वम्, स्वभावो हि दर्शनीयत्वमदर्शनीयत्वं च भवति तद्भेदेन दर्शनीय
इति प्रकृतिमानाख्यायते । प्रतीति “ तेन्व्यधी० ” इति धे प्रापः, तद्भेदो वैषाकरणत्वं
तार्किकत्वं चेति तद्भेदेन वैषाकरण इति तद्वाञ्छिर्दिश्यते । ननु च प्रकृत्या दर्शनीयः
प्रायेण वैषाकरण इति युक्तः प्रयोगः, दर्शनीयत्वं हि प्राकृतं वैकृतं चाऽस्ति, वैषा-
25 करणत्वं च प्राकृतमन्यथ तथैतरञ्चुदासार्थं प्रकृत्या प्रायेणेति चाऽर्थम् । काण
इत्यादिप्रयोगे त्वङ्गोत्पादिरङ्गविचारेण प्रतीतेऽयुक्तः । प्रयोगार्थस्य गतत्वात्, उच्यते-
लोकोऽत्र पर्यनुयोक्तव्यो योऽर्थवतोऽनर्थकतामनपेक्ष्य प्रतीतेऽपि शब्दान् प्रपुङ्गे,
लोके च न सर्व एषं ग्रहमेऽधिकया शब्दान् प्रपुङ्गे, यदा ग्रहमेऽधिकया प्रयोगे-
ऽप्युपचरितार्थनिश्चिरङ्गा इत्यादिप्रयोगे प्रयोजनं ? मर्यं, अपं काणो न रूपचारे-

येति । गोत्रेण काश्यपः, काश्यपो माठर इति च गोत्रभेदस्तेन गोत्रमानाम्प्रायते
 काश्यप इति । भेदग्रहणं किं ? यदि भेदग्रहणं न क्रियते तदा येन तद्द्वारयेत्पुण्यमाने
 यधीः प्रवेशय इत्यत्रैव स्यादत्र हि यथादिना तद्दानुपचारैणाऽऽख्यायते, अस्या
 काण इत्यादौ च न स्यात् ; न ह्यत्राऽस्यादिशब्देन तद्वान्निर्दिश्यते । अथि काणं पश्ये-
 ति-काणशब्देन हि अक्षिभेदेनाऽस्यान्प्रायते न तद्वाग्देनादिः । पृष्ठीनिवृत्त्यर्थे तु 5
 वचनमिति-तथापि न विधेयमेतत्पत्र मा भूत् कर्मादौ वृत्तीया, इत्यम्भूतलक्षणत्रा-
 दक्ष्यादेर्भविष्यति, यदाह-“ इत्यम्भूतस्य काणस्य लक्षणं सति पुण्यते । ततस्तृ-
 तीया तेनैव तत्र सूत्रेण मिष्यति ॥ १ ॥ ” अत्रोच्यते-अक्ष्यादेरित्यम्भूतस्य काणा-
 दिलक्ष्यस्य भेदाभावाच्छ्रुतानुपपत्तिर्यदाहोद्योतकरः—

“ लक्ष्यलक्षणभावो हि, भेदे तत्पुपपद्यते ।

यथा छात्रकमण्डलोच्छात्रोपास्याययोर्बधा ॥ १ ॥ ”

‘ काले भागवाऽऽधारे ’ । २ । २ । ४८ ॥ कालयति प्रधिपति पर्यायान्
 द्रव्येष्विति स्वार्थिकप्रत्यया नाऽतिवर्तन्ते, प्रकृतिलिङ्गवचनानांति-कालेऽपि नयत्र-
 शब्दो नक्षत्रलिङ्गसंख्य एव । पुण्येण पायममक्षीयात्-पुण्येण चन्द्रपुण्येनेत्यादि
 प्रक्रियायां पुण्यशब्दः काले वर्तते । पयसि संस्कृतं मक्ष्यं “ संकृते मक्ष्ये ” अण् । 15
 पयसा संस्कृतमिति तु कृते वृत्तीयाधिकारनिवेशितेन “ संकृते ” इति सूत्रेण इरुणेर
 भवति । अथपि मा भूदिति-अत्र विशिष्टतारकात्रिष्ठे क्षेत्रे पुण्यमघाशब्दौ वर्तते, न
 काल इति । चित्रा माणविकेति-यद्यपि चित्राशब्दो माणविकायां वर्तमानः कालम-
 ध्युपाधित्येनोपादत्ते । यतश्चित्रासु जाता या मा चित्रेति विशेषणत्वेन प्रतीयमानत्वात्
 कालेऽपि वृत्तिः सम्भाव्यते । तथापि तत्र कालस्य गौणत्वाद् गौणमुच्यते योश्च मुक्ते 20
 कार्यमप्रत्ययात् भवति । स्वात्रिष्ठे काले इति-स्येनाऽऽत्मनाऽत्रिष्ठयते विशि-
 ष्यते यस्तिलच्छेदविलपुष्पविशिष्टः कालः । कोऽर्थो ? यत्र काले तिलाः पुण्यन्ति
 तिलानां छेदश्च भवतीत्यर्थः ।

‘ प्रसितोत्सुकावयद्वैः ’ । २ । २ । ४९ ॥ ननु प्रमितशब्दस्य द्रुहगुणव-
 चनस्य क्रियार्थस्य च सम्भवाद्भयार्थस्याऽपि ग्रहणप्रसङ्ग इत्याह-माहचर्यादिति । 25

‘ व्याप्येद्विद्रोणादिभ्यो घीप्सायाम् ’ । २ । २ । ५० ॥ द्विद्रोणेन घान्यं
 क्रीणातीति-द्रोणौ मानसस्य घान्यस्य “ मानम् ” इतीरण्, तस्य “ अर्णान्य० ”
 इति छप् । यद्वा द्वौ द्रोणौ मेयावस्य घान्यस्य, कोऽर्थोऽनेन घान्येन द्वौ द्रोणौ

मीयेते तदा इकण् नाऽऽगच्छति मेयवाचित्वाद् द्रोणस्य । यद्वा द्वयोर्द्रोणयोः समाहारो
 द्विद्रोणम् । पात्रादित्वात् स्त्रीत्वाभावः । अत्र द्रोणो व्रीहिराहको व्रीहिरितिवत् द्रोण-
 शब्दो मेयवृत्तिस्तेन धान्यस्य समानाधिकरणो द्विद्रोणशब्दः । एवं पञ्चकेन पशून्
 क्रीणातीति-पञ्चेतिसंख्यामानमस्य “ संख्यायाः सङ्खसूत्र० ” इति यथा विहितः
 5 “ संख्याद्वतेष्वा० ” इति कः, पञ्चकं पञ्चकं सङ्खं पशून् क्रीणातीत्यर्थः । पञ्चकं पञ्चकमि-
 त्यत्र पशुमामानाधिकरण्येऽपि पञ्चकशब्दाद् ब्राह्मणाः सङ्ख इतिवदेकवचनम् । द्विद्रो-
 णादय इति-आदिशब्दस्य प्रकारार्थत्वात् येभ्यो वीष्णार्या प्रयोगे तृतीया गम्यते ते
 द्विद्रोणादयः, न तु गर्गादिवत् सन्निविष्टा इति ।

‘ समो ज्ञोऽस्मृतौ वा ’ । २ । २ । ५१ ॥ संजानीते इति-संप्रतेरस्मृत्वावि-
 10 त्यात्मनेपदम् ।

‘ दामः सम्प्रदानेऽधर्म्य आत्मने च ’ । २ । २ । ५२ ॥ नन्वेन ब्राह्म-
 णेन दानं प्रवृत्तमित्यादिवत् सम्प्रदानस्य करणत्वविवक्षायां दास्या सम्प्रपच्छत
 इत्यादौ तृतीयोत्पत्तेः किमर्थमिदमारम्यते ? यद्वा सहार्थं इयं तृतीया । दास्यै स्वयं
 धनं ददाति साऽप्यात्मानं तस्मै ददातीति । दानपूर्वके सम्मोगे दाम् वर्तते । दत्त्वा
 15 दास्या सह सम्भृद्भ्य इति । एवं चाऽत्र क्रियाव्यतिहारोपपत्तेस्तद्दारेणैवाऽऽत्मनेपदम् ।
 अत्रोच्यते-एवं हि धात्वन्तरेऽपि विनाऽपि समुपसर्गेणाऽधर्मत्वाभावेऽपि स्यात् ।
 द्रव्यं वृषण्या सम्प्रयच्छत इत्यत्राऽपि सम्प्रदानविवक्षायां चतुर्थी स्यात् । अत इह
 चतुर्थीप्रत्युदाहरणेषु च तृतीया मा भूदित्येवमर्थमिदं वक्तव्यम् । विवक्षयाऽपि न
 सिध्यति । विवक्षानियमो हि विना वचनेन दुरधिगम इतीदमारम्यत इति । ननु
 20 सम इति परदिग्योगलक्षणा पञ्चमी ततश्च “ पञ्चम्या निर्दिष्टे ” परस्य तच्चाऽनन्तर-
 स्येति प्रशब्दव्यवधाने न प्राप्नोतीत्याह-इह संपूर्वस्येति । यद्वा सम इति पूर्वत्र पञ्च-
 म्यन्तमपीह लक्ष्यवशात् पृथ्वन्तं विज्ञायते । तत्र व्यवधानेऽपि समा द्योत्पमानार्थ-
 त्वाद्दामः सम्बन्धोपपत्तेर्भवत्येव विधिः ।

‘ तादर्थ्ये ’ । २ । २ । ५४ ॥ यूषाय दारु-अत्र यूषादिहेतुभूतस्य दावदिहेतु-
 25 तृतीया नाऽगौणत्वात् ।

‘ रुचिकूप्यर्थधारिभिः प्रेयविकारोत्तमणंपु ’ । २ । २ । ५५ ॥ मूत्राय क-
 ल्पते यवागूः-यवागूः कर्त्री सम्पद्यते किं मूत्रं ? मूत्ररूपमित्यर्थः । ननु मूत्रयवागू
 शब्दयोर्द्वयोरपि सम्पद्यत इति क्रियया सह सम्बन्धाद् गौणत्वाभावात् कथं मूत्रशब्दा-

चतुर्थी ? उच्यते-एतत्स्रसामर्थ्यादेवाऽत्र गौणमुख्यभावेन क्रियासम्बन्धात् सूत्रस्य गौणत्वम् । तथाहि-प्रथमं यवाग्वाः सह क्रियायाः सम्बन्धः पदान्मूत्रस्येति । गौणादिति व्याघृच्छुदाहरणे तु मूत्रादेर्विशेष्यार्थं मूत्रादिकं प्रथमं क्रियया सम्बन्धनीयम् । यद्वा मूत्रयेति कोऽर्थः ? मूत्ररूपविकारसम्बन्धित्वेन यवागूः सम्पद्यत इत्यर्थः । चैत्राय शतं धारयति-ध्रियते तिष्ठति स्वरूपान्न प्रच्यवते शतं कर्द्दं, तद् ध्रियमाणं, प्रयुङ्क्त इति 5 णिग्, अपरपठित्तुरादौ वा ।

‘ प्रत्याङ्क्षुचार्थिनि ’ । २ । २ । ५६ ॥ याचितोऽयाचितो वेति-अधमत्वा-
द्याचमाने महत्त्वाद्याचमानेऽपि प्रतिजानीते प्रतिपद्यतेऽभ्युपगच्छतीत्यर्थः ।

‘ प्रत्यनो गृणाख्यातरि ’ । २ । २ । ५७ ॥ आचार्यं गृणातीति-आचष्ट
इत्यर्थः, अत्राऽऽचार्यमाचक्ष्णामिति प्रतिपत्तव्यम्, अन्यथा द्व्यङ्गविकलता स्यात् । 10

‘ यद्वीक्ष्येराधीक्षी ’ । २ । २ । ५८ ॥ विविधा विशेषानुपलम्भादेकस्मिन्
वस्तुनि सादृश्यादिनिमित्तादनेकपक्षालम्बनानवधारणात्मिका मतिर्विमतिः, सन्देह-
ज्ञानमिति यावत् । तत्पूर्वकं निरूपणीयम् । अदृष्टमिष्टानिष्टफलं पुण्यपापरूपमप्रत्यक्षं
पराभिप्रायादिकं वा । विप्रश्नाविषय इति-विचारविषयो दैवादिर्लाभालाभादिर्वा । क्रिया-
ऽपीति-पर्यालोचनादिका । तस्य दैवमिति-शुभाशुभमित्यर्थः । दैवे एषेक्ष्ये इति-न 15
त्वभिप्रायादावित्यर्थः । राधीक्ष्म्यां योमाभावादिति-एवं तर्हि मैत्राय राघ्यतीत्यादावपि
सम्बन्धाभावात् स्वत् ? न, तत्र मैत्रेणैव सह राधीक्ष्योः सम्बन्धो विवक्षितोऽन्य-
स्याऽश्रुतत्वात् । राधीक्ष्यर्थधातुयोगेऽपीच्छन्त्येक इति-पाणिनिव्याख्यातारः, मैत्राय
राघ्यतीतिराधिश्चुरादिरपरपठितोऽत्र गृह्यते इच्छन्ति पाणिन्यादयः ।

‘ उत्पानेन ज्ञाप्ये ’ । २ । २ । ५९ ॥ उत्क्रम्य प्रसिद्धं निमित्तं पततीति 20
बाहुलकात् सोपसर्गादपि “ धा प्वलादि० ” इति णः । निमित्तं द्विधा जनकं ज्ञापकं
च । यत्र तादर्थ्ये तत्र जनक एव हेतुः, यथा रन्धनाय स्थाली । अत्र तु तादर्थ्या-
माचात् ज्ञापक एव हेतुः, पद्यपत्राद इति-ज्ञाप्यज्ञापकसम्बन्धविवक्षायामित्यर्थः ।

‘ श्लाघन्नुस्थाशापा प्रयोज्ये ’ । २ । २ । ६० ॥ ‘ युजण् ’ सम्पर्चने, प्रयोज्यत
इति “ ये एणाऽत ” इति ये प्रयोक्तुं शक्य इति वा, “ शीक्वाहं० ” इति द्यणि, “ निद्राद्युजः 25
शक्ये ” इति गत्वाभावे, द्वितीया प्राप्तौ वचनम् । मैत्राय तिष्ठते-अत्र “ शीप्सोऽश्वेये ”
आत्मनेपदं स्थानेनाऽऽत्मानं ज्ञापयतीति । मैत्राय श्रुपते-“ शीप उपलम्बने ” इत्या-

त्मनेपदम् । वाचा मात्रादिशरीरस्पर्शने नाऽहं जाने न मया कृतमिति मैत्रं ज्ञापय-
तीत्यर्थः । केचिद्विचिन्तयन् भोजशाकटापनाः । यस्तु मैत्रादिर्जानन् ज्ञाप्यते तत्र न
भवतीति । तथा चाऽन्येषां ग्रन्थे द्विकर्मकोऽयं ज्ञापितस्तत्र केचिद्यस्मै आख्यायते तत्र
ज्ञाप्यं सम्प्रदानत्वेन प्रतिपन्नाः । केचिद्य आख्यायते तमिति ।

5 ' तुमोऽर्थे भाववचनात् ' । २ । २ । ६१ ॥ भवन्तं भावो " भावाकर्त्रोर्षब् "
वक्तीति ब्रवीतीति वा " रंभ्यादिभ्यः कर्त्तरि " अनट् । भावस्य वचनो भाववचनस्त-
स्मात् । पाकायेति-पक्तुं पक्षयत इति वा वाक्ये " भाववचनाः " इति घञादयः ।

' गम्यस्याप्ये ' । २ । २ । ६२ ॥ शब्दो लक्ष्यवानपि अप्रयुज्यमानः प्रयुज्य-
मानश्च भवति । अप्रयुज्यमानश्चाऽर्थप्रकरणशब्दान्तरसन्निधानैः प्रतीयमानार्थः स च
10 गम्य इत्युच्यते । एधेभ्यो व्रजति-नन्वेधार्थं व्रजतीति तादर्थ्यं एव चतुर्थी भविष्यति
किमनेन ? उच्यते-व्रज्याया एधाहरणार्थतायामिति न सिष्यति ।

' गतेर्नर्वाऽनाप्ते ' । २ । २ । ६३ ॥ गतिशब्दस्य ज्ञानार्थत्वेऽप्यनाप्त इति
वचनात् पादविहरणरूपैव गतिर्गृह्यते । ज्ञानादिव्याप्यस्याऽनाप्तत्वाग्रम्भवादित्याह-
गतिः पादविहरणमिति । स्त्रियं गच्छति-भजनार्थोऽत्र गमिर्न गत्यर्थे इति न चतुर्थी ।
15 पन्थानं गच्छतीति-अनाप्तेऽसम्प्राप्ते कर्मणि चतुर्थी, पन्थास्तु सम्प्राप्त इति
चतुर्थ्यभावः । चतुर्थी चेत्यन्य इति विश्रान्तन्यासकर्ता यद्योनन्दी ।

' मन्थस्यानावादिभ्योऽतिक्रान्ते ' । २ । २ । ६४ ॥ न त्वायुसाय मन्थे
बुस्यति त्यजत्युपादेयभावमिति " नौम्युपान्थ० " इति के सुसम् । न त्वा नावं मन्थे,
नावाद्यो लक्ष्यदर्शनेनाऽनुसर्तव्याः । अथ नावन्नपोरत्यन्तोपकारकत्वात् कथमतिक्रान्त-
20 न्तवं गम्यत इत्याह-नावन्नयोरपीति । परेण स्वेच्छयाऽनिमतं स्थानं पराधीनशुचि-
त्वात् प्रकर्षेण नीयत इति परप्रणेषत्तस्य भावः परप्रणेषता । अनायातोच्छेद्यतादिभि-
रिति-आदिशब्दादचेतनत्वत्रिनश्वरत्वादिग्रहः । कृत्स्यतेऽनेनेति-युष्मदोऽपि मन्थ-
व्याप्यत्वात् पक्षे चतुर्थी प्राप्नोतीत्येवाह-युष्मदो न भवतीति । कृत्सामात्रेऽपीच्छन्त्येके-
इति पाणिन्यादयः । परत्वात्पृष्टीति-" कर्मणि छतः " इत्यनेन लृणशब्दादित्यं पृष्टी ।
25 युष्मच्छब्दात् " वेकत्र द्वयोः " इति पृष्टीविकल्पाद् द्वितीया । यदा तु युष्मद्वयतः
" कर्मणि छतः " इत्यनेन नित्यं पृष्टी तदा लृणशब्दाद् " वेकत्र द्वयोः " इत्यनेन विक-
ल्पेन पृष्टी । तद्विकल्पपक्षे चतुर्थ्यपि । न तत्र लृणाय मन्था लृणस्य मन्था लृणं मन्था
वेति । चतुर्थ्यपीति कश्चिद्वि-भजितपद्योवादी दुर्गमिहय । " कर्मणि छतः " इत्यनेन

पृष्ठीप्राप्तौ “ वेकत्र ह्योः ” इत्यस्य तु पक्षे सिद्धेवेति । न त्वं पुंसो मन्यसे । अत्र विशेषणविशेष्यभावेनोभयमपि कर्म उक्तम् । यथा कटः क्रियन्ते वीरणानि ।

‘ हितसुखाभ्याम् ’ । २ । २ । ६४ ॥ इति आतुरायेति, ‘ तुर ’ चुरणे, पठितो लुहोत्यादौ द्रष्टव्यः ।

‘ तद्भद्रायुष्यक्षेमार्थार्थेनाशियि ’ । २ । २ । ६६ ॥ भद्रक्षेमार्थयोस्त्यत्रैकार्थ- 5
त्वेऽपि क्षेममापदोऽभावो भद्रं सम्पदुत्कर्ष इत्यर्थमेदाद् दितयोपादानम् । आयुष्पमस्तु
चैत्रायेति-आयुः प्रयोजनमस्य घृतादेरायुष्यं घृतादि । ततश्च दीर्घमायुरस्तु मैत्रायेत्पादौ
चतुर्थी न प्राप्नोति । यत् आयुःशब्देन जीवितमेवाऽभिधीयते न तु जीवितकारणं
घृतादिकं, उच्यते-कार्ये कारणोपचारात्, यथेन्द्रः स्यूणा । यदा त्वापुरेव मेपजादि-
स्वार्थे त्र्यप्यायुष्यशब्दो निष्पाद्यते तदा निर्विवादं सिद्धमेव । तद्भद्रहणमिति-तर्हि 10
प्रागप्यर्थग्रहणमस्तु, सत्यम्; तदर्थानामाशियि नियमार्थमिदम् ।

‘ परिक्रयणे ’ । २ । २ । ६७ ॥ घेतनादीति-आदिशब्दाद्भाटकादिपरिग्रहः ।
करणाश्रयणं किमिति करणाश्रयणं विना परिक्रीयतेऽस्मिन्नित्यनया व्युत्पत्त्या मासा-
दपि स्याच्चतुर्थी । श्रयाय परिक्रीतो मासमिति-क्रीत इति रूपं कर्मणि कर्तरि वा, तथा-
हि-परिक्रीयते स्म परिक्रीतः कः? कर्मतापञ्चैतः, कं मासं? कोऽर्थो मासे; यद्वा परि- 15
क्रीयते स्म कर्तरि क्तः कर्मणोऽविवक्षितत्वात् । अथाऽत्र मासमिति कर्म विद्यते तत्कथं
कर्तरि क्तः? उच्यते, मासमित्यत्र “ कौलाश्वभावः ” इत्यनेनाऽऽधारस्य युगपत्कर्म-
संज्ञाऽकर्मसंज्ञा च, तत्र कर्मसंज्ञायां कर्मणि द्वितीया, अकर्मसंज्ञायां तु कर्तरि क्तः ।

‘ शक्तार्थवपङ्गमःस्वस्तिस्वाहास्वाधाभिः ’ । २ । २ । ६८ ॥ पृथग्यो-
गाद्वेति निवृत्तमिति-तत्र कथित् सामस्त्येन पृथग्योगः कथिदेकदेशेन सम्भवति । 20
अत्र तावदेकदेशेन, तथाहि-हितसुखाभ्यामित्यनेन स्वस्तिशब्दस्यैकयोगाकरणात् ।
एकयोगे च कृतेऽनाशंसायां हितसुखस्वस्तिभिरित्यनेन आशंसायां तु तद्भद्रेत्यनेन,
तद्विति पूर्ववस्तुपरामर्शेन क्षेमद्वारेण वा विकल्पः सिद्ध एव, तदकरणाद्वेति विकल्प-
मित्यर्थः । ननु कथमत्रैकदेशेन पृथग्योगो न सामस्त्येन? उच्यते-तद्भद्रेत्यत्र व्य-
भिचारात् । तथाहि तद्भद्रेत्यत्रार्थपरो निर्देशोऽयं तु शब्दपर एवेति । “ परिक्रयणे ” 25
इत्यनेन त्वेकयोगत्वं न व्याख्येयमर्थस्याऽसङ्गतेः । तत्र हि परिक्रयणे वर्तमानान्नाम्न
इत्युक्तम् । अनेन त्वेकयोगे वपडादिवत् परिक्रयणशब्दस्वरूपपरिग्रहः स्यादिति ।
परत्वाभित्यमेवेति ननु “ स्पर्धे ” परः समानविषयो स्पर्धे इति समानविषयत्वं,

“ तद्द्रा० ” इत्यस्य दर्शयति, तथाहि—स्वस्ति जालमायेत्यत्र जालमत्वेनाऽऽशीरमा-
 वान्तश्चाख्यानमिदमिति स्वस्तिचतुर्थ्या अवकाशः । क्षेमं भूयात् सहायेत्यत्र तु क्षेम-
 चतुर्थ्या अवकाशः । स्वस्ति प्रजाम्य इत्यत्रोभयप्राप्तौ परत्वादाशिष्यपि नित्यं स्वस्ति-
 चतुर्थ्या भवतीत्यर्थः । नमसेति—यद्वाऽस्तु नमसा योगः तथापि नमः शब्दस्याऽर्धवतो
 5 ग्रहणादनर्थक्ये न भवति । अत्र हि नमस्यघातुर्थवान्न तु तदेकदेशो नमः शब्द
 इति । अथवा पदान्तरसम्बन्धानपेक्षणादन्तरङ्गया द्वितीयया कारकविभक्त्या उपपद-
 विभक्तिसदपेक्षणाद्बहिरङ्गा चतुर्थ्या बाध्यते । ‘ उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी ’
 ति न्यायात् । ननु कारकविभक्तिरपि क्रियापदापेक्षणीति कथमन्तरङ्गा ? नैव दोषः
 कारकस्य क्रियामात्रसम्बन्धान्यभिचारात् । यद्येवमिति—कारकविभक्त्या द्वितीयया
 10 बाध्यमाना कथमत्र चतुर्थीति प्रश्नार्थः ।

‘ आडाऽवधौ ’ । २ । २ । ७० ॥ प्रवृत्तस्य यत्र निरोधः स मर्यादा । मर्या-
 दाभूतमेव यदा क्रियया व्याप्यते तदाऽभिविधिः । पाटलिपुत्रमवधीकृत्येति—एतावा-
 नर्थ आडा धोत्यते ।

‘ पर्यपाभ्यां चर्ज्ये ’ । २ । २ । ७१ ॥ चर्ज्यवर्जकसम्बन्धः पर्यपाभ्यां
 15 धोत्यत इति, “ वाक्यस्य परिर्वर्तेन ” इत्यनेन परिपरीत्यत्र द्वित्वम् । अपशब्दो
 मैत्रस्य—अपगतः शब्दात् । तत्पुरुषस्य पूर्वपदप्रधानत्वात् पूर्वपदेन अप इत्यनेन
 सह मैत्रशब्दस्य योगोऽस्तीति, न चर्ज्य इति व्यावृत्तेर्द्वयविकलता । अप्र मैत्र-
 शब्दात् मा भूत् ।

‘ यतः प्रतिनिधिप्रतिदाने प्रतिना ’ । २ । २ । ७२ ॥ प्रतिनिधीयत
 20 इति—प्रतीतः सन् मुख्यस्थाने निधीयत—अरोप्यते—सदृशः क्रियते इति तात्पर्यार्थः ।
 तुल्यजातीयेनाऽतुल्यजातीयेन वा विशेषणमिति शेषः । प्रद्युम्नो वासुदेवान् प्रति ।
 शुभिर्मायते “ तुमुनिश्च्यो गारो लि० ” प्रद्युम्नः सदृशः क्रियते, केन मर ? वासुदेवे-
 नेति “ तुल्यार्थे० ” इति वृत्तीयाभ्योः प्राप्तिः । श्रेणीः क्तापति प्रमत्तचक्षुपेति धेनिक-
 स्वस्मात् “ प्रतिना पप्रमत्तः ” इति तम् । तिलेभ्यः प्रतीति—प्रपच्छति प्रददाति, कान्
 25 मापान् ? कथमभूतान् प्रति ? प्रतिदानभूतान्, केषां विज्ञानामिति प्रतिशब्दात् द्विती-
 यैकवचनम् । प्रति निश्चयि—सिपिरिद् दाने, नाऽप्र गिषा प्रतिना योगोऽपि ए
 तदपि इति “ गेवातेनि० ” इत्यनेनोपगर्गतामाकाश पदम् ।

‘ आरुगालरुपयोगे ’ । २ । २ । ७३ ॥ निपगपूर्पकेति—निपगो विद्याप्रदानार्थं

‘ स्तोकाल्पकृच्छ्रकृतिपयादसन्वे करणे ’ । २ । २ । ७९ ॥ यतः स्तोक्त्वादेर्निमित्तत्वाद्द्रव्ये विशेष्ये स्तोकादिशब्दप्रवृत्तिः, स गुणोऽसन्धं शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः । तेनैवेति-असन्धरूपेणाऽयमर्थस्तिरोहितघनादि विशेष्यं स्तोकादिरूपेणैव सामान्यात्मनाऽभिधीयमानं घनादिरूपव्यापृत्तं स्तोकादिरूपापन्नं द्रव्यं गुणः क्रिया वा यदा प्रतीयते तदा द्रव्याद्यसन्धमिति । स्तोकांमुक्त इति-“असन्धे कसेः” इति पञ्चम्यलुप् । असन्धवाचित्वादिति-द्रव्यस्यैव विशेष्यसंख्यायोगित्वादिति शेषः । द्वित्वबहुत्वासम्भवे इति-एकत्वनिबन्धनैकवचनस्याऽप्यसम्भवे औत्सर्गिकमेकवचनम्, स्तोकादिशब्दानां स्तोकार्थीभिधायकत्वेनाऽसन्धवाचित्वात् क्रियां प्रति साधकतत्वाभावात् करणत्वाभावे कयमनेन पञ्चमीत्याशङ्कायाममीपां पूर्वाचार्यप्रसिद्ध्या करणत्वमाह-
 5 यद्वा स्तोकेन राहुणा मुक्तः शशीत्यादौ मोचनामोचनलक्षणं क्रियाद्वयं विद्यते । यतः स्तोकेन मुक्त इति-कौड्यः १, किञ्चिन्मुक्तः किञ्चिदमुक्त इत्यर्थः । ततश्च कस्यायाः क्रियाया अपेक्षयाऽत्र करणसंज्ञेत्याह स्तोकेत्यादि, स्तोकस्याऽभिनिर्भूतिं निष्पत्तिं स्तो-
 10 कस्य चाऽनिर्भूतिमनिष्पत्तिमाश्रित्य स्तोकादीनां करणत्वप्रसिद्धिमाचक्षते पूर्वाचार्याः ।

‘ अज्ञाने ज्ञः पृष्ठी ’ । २ । २ । ८० ॥ वेति निश्चयम् । मिश्रविभक्तिवि-
 15 धानादिति शेषः । सर्पिषो जानीतेऽत्र “ज्ञेः” इत्यात्मनेपदम् । अत्र करणस्य सम्बन्धिविवक्षया सर्पिष इदं ज्ञानं नाऽप्यस्येति पृष्ठी सिध्यतीति किमर्थोऽयं योग इत्याह-
 तृतीयापवादो योग इति-अयमर्थः, सिध्यति पृष्ठी किन्तु करणविवक्षायां तृतीया मा भूदित्ययं योगः । सर्पिषामिति-आजगन्पमाहिषाणां घृतानामित्यर्थः ।

‘ शेषे ’ । २ । २ । ८१ ॥ क्रियाकारकपूर्वक इति-क्रिया च कारकं च क्रिया-
 20 कारके ते पूर्वे यस्य स तथा यथा राजपुरुषः । राजा कर्ता पुरुषं विभर्ति अतो राज-
 पुरुष इत्युच्यते । कर्माद्यविवक्षालक्षण इति कर्मादिभ्योऽप्य इति तु विशेषेभ्योऽप्यत्वं विवक्षितं न तु सामान्यादनाश्रितविशेषात् कारकादपि । अथ्रूयमाणक्रियो यथा राज-
 पुरुष इत्यादि, श्रूयमाणक्रियो यथा न माषाणामश्रीयादित्यादि । अस्येदं शब्दस्य यो
 भावः प्रवृत्तिनिमित्तं स भावो रूपं यस्य स सम्बन्धविशेष इति-असंबन्धाद् भिद्यमानः
 25 सम्बन्धः सम्बन्धविशेष उच्यते, यावता सम्बन्ध इत्युक्तेऽपि सिध्येत्, विशेषज्ञापना-
 योक्तम् । प्रथमापवाद इति-एकदिग्हाविति संख्यामात्रमुपादाय नाम्नः प्रधानाद्-
 प्रधानाच्च सामान्येन प्रथमा विधीयते तत्राऽयं पृष्ठीविधिर्गाणादिति, विशेषपदुपादाय
 प्रवर्तमानस्तदपवादो भवति ।

‘ रिरिष्टात्स्तादस्तादस्तनसाता ’ । २ । २ । ८२ ॥ परस्तादिति-परः परा वा

प्रकृतिस्ततः “ परावरास्तात ” “ सर्वोदयोऽस्यादौ ” इति पुम्माव । दक्षिणपश्चादिति-
दक्षिणा च साऽपरा च दक्षिणाऽपरा तस्यां वसति । विप्रभृतयः प्रत्ययाः स्वार्थिका
दिकृशब्देभ्यो विधीयन्तेऽतस्तदन्ता अपि दिकृशब्दा एवेति “ शेषे ” इत्यस्याऽप-
वादः । “ प्रैच्छन्त्यार्थे ” इति पञ्चमी विधीयते । अत एव दक्षिणा ग्रामाद्रमणीयं,
दक्षिणाहि ग्रामाद्रमणीयमिति “ षष्ठी ” इति प्रत्ययद्वययोगे षष्ठी न लभ्यते ।
इत्याह पञ्चम्यपवाद इति ।

‘ कर्मणि कृतः ’ । २ । २ । ८४ ॥ द्वितीयापवाद इति, “ कर्मणि ” इत्यनेन
प्राप्तायाः । पुत्रपौत्राणामिति-पुत्रस्याऽपत्यमनन्तरं “ पुनर्मुपुत्रम् ” इति अच् । पुत्रस्य
पौत्राः पुत्रसहिताः पौत्रा वेति विधेयम्, इन्द्रे तु “ रघवाद्यादिः ” इति समाहृतिः स्यात् ।
पिबतीति पिबः, “ भ्राष्मा० ” इति शः । कृत इति किं ? अयमर्थः, ननु कर्म कारकं
तच्च क्रियामन्तरेण न सम्भवति । यतः क्रियायाः कारकं कारकं भवति । क्रिया च
प्रत्ययसहितं घातुमाक्षिपति, घातोश्च द्वये एव प्रत्यया विधीयन्ते त्यादयः कृतश्च ।
तत्र “ तं वर्धति० ” इत्यादि ज्ञापकात् स्यादिप्रयोगे द्वितीयाविधानास्कृत् प्रयोग एव षष्ठी
भवति किं कृद्गृहणेनेति ? नैवम्, कृद्गृहणमन्तरेण तद्विप्रयोगेऽपि यत्कर्म तत्राऽपि
षष्ठी स्याच्चन्निषेधार्थे कृद्गृहणम् । कृतपूर्विकटमिति-वर्धते कः ? कृत्वा कृतपूर्वी पूर्वे
कृतवानित्यर्थः । के ? कृतपूर्वी कटम् । तत्र यथा चित्रगुरित्यादौ पशुव्रीहिणा स्वामि-
सामान्येऽभिहिते विशेषाभिधानाय चैत्रादिः प्रयुज्यते तथाऽत्रापि सामान्यकर्मण्य-
भिहिते विशिष्टकर्माभिधानाय कटादेः केनाऽनभिहितस्य द्वितीयान्तस्य प्रयोगः ।
कथमिति-स्यागोऽस्याऽस्तीति इति तद्वित्ते-प्रत्ययेऽर्थस्येत्यादि कर्मणि षष्ठी न प्राप्नो-
त्पाशङ्कार्थः । “ युंजभुज० ” इति यिनष् । “ जीष् दक्षि० ” इति “ भीत्सूलोरिन् ”
इति यथाक्रमं त्यागीत्यादिषु प्रत्ययाः ।

‘ चैकत्रद्वयोः ’ । २ । २ । ८५ ॥ द्वयोः कर्मणोरिति-ननु कृत इत्यस्यैव षष्ठ्य-
न्तस्य द्वयोरिति कस्मान्न विशेषणं, तत्राऽपि हि द्वयोः कृदन्तयोरेकं यत्कर्म तत्र षष्ठी
वा भवतीत्ययं सूत्रार्थो घटते, तथा च अर्थां स्रष्टा, भेत्ता च मैत्र इत्यादावेव विकल्पः
स्यादिति, नैवम्; एवं सति कर्मणि कृतो द्वयोश्च वेत्येकमेकयोर्मं कुर्यात् । एवं च सति
एकस्य कृतः कर्मणि नित्यं षष्ठी भवति द्वयोस्तु कृदन्तयोर्वा भवतीति सूत्रार्थं मम-
स्तार्थस्य सिद्धत्वात् । तस्मात् पृथग्योगात् कर्मण एव विशेषणं न कृत इत्यस्य ।

अन्यत्रेति—यतः “ कर्मणि कृतः ” इत्यनेन द्वयोरपि कर्मणोः पृष्ठी प्राप्ता पक्षेऽनेन निषिध्यते । अजाया नेतासुघ्नमिति, एकत्रेति सामान्येन निर्देशात् प्रधानाप्रधानकर्मणोरविशेषेण ग्रहणमित्युभयत्रैवोदाहरति । ननु कर्मणीत्यधिकृतत्वादेकशब्दस्य च सद्वितीयव्यपेक्षत्वादेकत्रेत्युक्तेऽपि द्वयोः कर्मणोरेकतरस्मिन्निति गम्यत एव किं द्वयोरित्यनेन ? नैवम्, एवं सति ‘ प्रधानाप्रधानसन्धिधौ प्रधाने कार्यसंप्रत्यय ’ इति न्यायात् प्रधान एव कर्मणि स्यात् । यद्वा गौणादित्यधिकारात् कर्मपेक्षयाऽपि गौणकर्मण्येव स्यादिति द्वयोरपि प्रधानाप्रधानकर्मणोः पर्यायेण पृष्ठीविकल्पार्थं द्वयोरित्युपादानमित्यदोषः ।

‘ कर्तरि ’ । २ । २ । ८६ ॥ आसितुं पर्यायः, “ पर्याया० ” इति णकः, आसिका । आसनं, आमना “ णिवेत्ति० ” इत्यनः ।

‘ द्विहेतोररूपणकस्य चा ’ । २ । २ । ८७ ॥ नित्यं प्राप्त इति—“ कर्तरि ” इत्यनेन । खल्विदमिति—खल संचये च खलतीति “ भृश्वृ० ” इति बहुवचनानुः । संगृह्यन्ते स्तोकशब्दैर्बह्वोऽर्था अस्यामिति, “ कृहृष्ट० ” इत्यणिः । अगोपालकेनेति—पालपतीति णकः, गवां पालकः “ अकेन क्रीडाजीवे ” समासः । अन्तर्धौ येनाऽदर्शनमिच्छतीति—पञ्चमीविधायकं पाणिनिस्त्रयमिदम् । अस्य चाऽयमर्थः—अन्तर्धौ अन्तर्धिविषये सति वाऽऽत्मनः कर्मतापन्नस्य येनोपाध्यायादिना कर्तृभूतेन यददर्शनं तदिच्छतीत्यर्थः । भिन्नकृतोरिति—ननु पाक इत्यत्राऽपि “ मावाकर्त्रोर्धञ् ” प्रादुर्भाव इत्यत्राऽपि स एव तत्कथं भिन्नकृतोरित्युच्यते ? सत्यम्, धातुभेदात्तस्याऽपि भेद इत्यदोषः । भेदिका चैत्रस्य भैत्रस्य काष्ठानामिति—भेदयितुं पर्याय इत्येष कार्यं, भावे तु “ णिवेत्ति० ” इत्यनेनाऽनप्रत्यय एव स्यात् ।

‘ कृत्यस्य चा ’ । २ । २ । ८८ ॥ मेयो माणवको माधानामिति—अत्र ध्याष्टुत्तेर्माधानामित्यत्र कर्मणि माफलपं, माणवकाचु अगौणत्वाद् प्राप्तिरेव नाऽस्ति ।

‘ नोभयोर्हेतोः ’ । २ । २ । ८९ ॥ ननु द्विकर्मण्यु घातुषु तावदप्यं प्रतिषेधस्तत्रैवोभयप्राप्तिमगमयात् । तत्र प्रधानकर्मणः कृत्येनैवाभिहितत्वात् पक्षविषयत्वात् ‘ प्रधानाप्रधानसन्धिधौ प्रधान एव सम्प्रत्यय ’ इति न्यायात् तस्यादिवद् अप्रधानादप्यप्रसङ्गात् कर्तव्यं प्रतिषेधो न्याय्य इत्युभयग्रहणमतिरिच्यते, नैवम्; द्वितीया बाधिका द्वि कृत्ययोगे पृष्ठी विधीयते । द्वितीया चाऽप्रधानाद्यथा भवति तथाऽप्य पक्षवि

भविष्यति । उपस्थानीयः पुत्रः पितुः-उपतिष्ठते " प्रवचनीवाद्यः " इति कर्तव्यनीयः, अत्र पितुः शब्दात् कृत्यस्य वेति कर्तरि षष्ठी, द्वितीये तु उपस्थीयते मैत्र्यादेवाचेंति आत्मने इति कर्मणि तन्व्यानीया " कर्मणि कृतः " इति पुत्रात् षष्ठी ।

‘ तृन्नुदन्ताव्ययफस्यानातृश्रानृळिणकचूखलर्धस्य ’ । २ । २ । १० ॥
 “ केर्मणि कृतः ”, “ केर्तरि ” इति च प्राप्त्याः षष्ठ्या अपवादः । पायं पायं-“ ल्यप् 5
 चाऽभीक्ष्णे ”, “ श्रेश्ठे ” इति द्वित्वं च । भोक्तुं व्रजतीति-अत्र हेतुहेतुमद्भावे वृत्तीया,
 “ हेमोऽर्थे ” इत्यनेन चतुर्थी वा । सम्बन्धविवक्षायां षष्ठी वा । आहरिष्यतीति
 “ क्रियामां० ” इति णकचि आहारकः ।

‘ कयोरसदाधारे ’ । २ । २ । ११ ॥ ननु सन्धात्वर्थस्तत्र घातुरेव वर्तते
 कृत्यप्रत्ययस्तु “ केर्तरि ” इत्यादिना कारके भावे च विधीयते । तत्र सति प्रत्यय- 10
 विधिरेव नाऽस्ति कथं प्रतिषेधः ? सतोऽन्यस्मिन्नर्थे इति, नैष दोषः, सदर्थसहचारी
 प्रत्ययोऽपि सन्नित्युच्यते । यदा घात्वर्थोऽपि सन्निति प्रत्ययत एव विज्ञायते । नहि
 घातुतः क्रियालक्षणो घात्वर्थो भूतो भवन् भविष्यन्निति वा ज्ञातुं शक्यः । घातुर्हि
 क्रियामात्रमाह न त्वमुं विशेषम् । स तु प्रत्ययादेव प्रतीयत इति कर्त्रादिकारकशुचिरपि
 प्रत्ययः सतीति विज्ञायते । कथमिति-शीलितो मैत्रेणेत्यादावपि “ शीलेच्छा० ” इति 15
 क्तो वर्तमानताप्रतीतिरप्यस्ति उत्तरकथं निषेध इत्याशङ्कार्थः । भूतेऽयं क्त इति-यद्ययं
 भूते क्तः कथं वर्तमानताप्रतीतिः ? उच्यते-वर्तमानमन्वये भूतो भविष्यंश्च कालोऽस्ति,
 अनो भूते क्तः । यथा कटं करोतीत्यत्र कटस्य येऽव्ययानि निष्पन्नास्तदपेक्षयाऽतीवत्वं
 ये च निष्पद्यमानास्तदपेक्षया वर्तमानत्वं ये च निष्पत्स्यन्ते तदपेक्षया भविष्यत्वम् ।
 अहेः सृष्टमिति-सदाधारादन्यत्र घातुःशब्दं भवति, यदा कर्तरि क्तत्वाद् इममहिः 20
 सृष्टो देशः यदा कर्मणि तदाऽयमहिना सृष्टो देशः । भावे तु “ धा क्तिभे ” इति वा
 षष्ठ्यामहेः सृष्टमहिना सृष्टमिति । अकमेवाराणसीमिति-वरणा चाऽस्तिश्च वरणासी
 नवौ ते विद्येतेऽस्यां “ अदरादिभ्योऽन् ” । पूषोदरादित्वाद् इत्स्वदीर्घव्यत्ययेऽन्त्वत्वाद्
 क्त्वात् । यद्वा वराण इति वीरणाख्या वराणास्तृणविशेषाः सन्त्यस्यां “ वृणादेः सल्, ”
 “ लिन्मन्यनि० ” इति स्त्रीत्वे वराणमाया अदूरमवा “ निर्वातादूर० ” इत्यण् । 25

‘ एच्यकृणेनः ’ । २ । २ । १४ ॥ शतं दायी-शतं धारयन् ददाति । “ णिर्
 चाऽऽवयक० ” इति णिन् करोपीति हरसीति पूर्ववद् णिन् ।

‘ सप्तम्यधिकरणे ’ । २ । २ । ९५ ॥ अत्र सत्यथे वेषाधिके वा सप्तमी ।

‘ नवा सुजर्थैः काले ’ । २ । २ । ९६ ॥ अधिकरणे नित्यं सप्तमी सिद्धेव पक्षे षष्ठीविधानार्थम् । बहुव्रीह्याश्रयणं किमिति ? अन्यथा षष्ठीवत्पुरुषाश्रयेण सुजर्थे काल इति कृते यदाऽर्थादिनाऽङ्घ्रि भ्रङ्ग इति द्वित्रिवेति प्रतीयते, तदापि स्यात्तदा
5 मा भूदित्येवमर्थे तदाश्रयणमित्यर्थः । द्विः कांस्यपात्र्यामिति—कंसायेदं कंसीयं “ परि-
णामिनि तदर्थे ” इतीयस्ततः कंसीयस्य विकारः “ कंसीयाञ्च्यः ” इति ङ्यो यत्तु च । द्विरह्वा भ्रङ्ग इति—अहरधिकरणमपि अत्राऽऽशने करणविवक्षामनुभवतीति तृती-
यैव भवति । नियमार्थं तु वचनमिति—सुजर्थैरेव योगे काले सप्तमी वा भवति ।
10 सुजर्थयोगे काल एव वा सप्तमी भवतीत्युभयथाऽपि नियमात् प्रत्युदाहरणेषु आधार-
सप्तम्येव न षष्ठी ।

‘ कुशलायुक्ते नासेवायाम् ’ । २ । २ । ९७ ॥ आयुक्त इति—युज्ंपी आयुक्ते युजि आयुज्यते स्म, कर्तरि क्तः ।

‘ स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रस्तूतैः ’ । २ । २ । ९८ ॥ सप्त-
म्यर्थवचनमिति अयमर्थः स्वाम्यादीनां गवादिसम्बन्धित्वं तन्निष्ठौ हि तेषां स्वाम्या-
15 दिभावाभावस्तत्राऽस्त्येव षष्ठी, सप्तमी तु क्रियाप्रतीत्यभावाच्चाऽस्तीति पक्षे सप्तमीप्रा-
पणार्थे वचनमिति ।

‘ व्याप्ये क्त नः ’ । २ । २ । ९९ ॥ वेति निवृत्तमिति—व्याप्योपादानाद्येन चाऽधिकारभेदः । पृथग्योगादिति वा । प्रत्ययस्यार्थः प्रत्ययार्थः । प्रत्ययार्थः कर्ता यस्य धात्वर्थस्य अप्यपनलक्षणस्य स तथा, तेन व्याप्यमाने व्याकरण इति ।

‘ तद्युक्ते हेतौ ’ । २ । २ । १०० ॥ तेन व्याप्येन युज्यते स्म । तथाऽत्र नानादेशजविनेषानुग्रहार्थं युक्तं, हेतुनिमित्तं कारणमिति—बहुतरपर्यायमिति कथनम् । हेतुशब्दोपादानात्त्रिह विशिष्टमेव निमित्तमभिप्रेतं न निमित्तमात्रमन्यथा तद्युक्ते निमित्ते इति कृते दात्रेण धान्यं तुनातीति निमित्तमात्रवाचिनो दाश्रादपि स्यात्स-
25 प्तमी । न चोपपदविमक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति न भविष्यतीति याच्यम्, यतो यथा कर्तृकरणयोस्तृतीया विहितेति तृतीयायाः कारकविभक्तिः, तथाऽत्र मत्प्रत्या अपि व्याप्येन युक्त इति कारकभ्रुत्या कारकविभक्तिरवम् । मा मूपपदविभक्तिरप्य कारकमन्वोऽपि नाऽस्ति यथा शक्तार्थेऽपदादिभिर्योगे षतुर्भाति । तस्मादेतदुग्रान्दिभि-
धेयं विशिष्टमेव निमित्तं, यदर्थाः क्रियारम्भो तदेवाऽत्र निमित्तमभिप्रेतं न निमित्तमात्रं

इत्यादिवत् । यदा तु सप्तम्यर्थ एवाऽधिश्चब्दस्तदाऽत्राऽप्यधीभाव एवाऽप्यवन्ति प्रद्योत इति । नन्वत्र क्रमेण परस्परमाधाराधेयभावविवक्षायां पर्यायेण सप्तम्यधिकरण एव सप्तमी भविष्यतीति किमनेनेति ? सत्यम् । सम्बन्धविवक्षया पृथपि स्यादित्याह-पृथपवादो योग इति ।

5 ' उपेनाधिकिनि ' । २ । २ । १०५ ॥ अत्र यदधिकं तदधिकिन्पारुढमित्याधारविवक्षायां सप्तमी सिद्धैव परं पूर्ववद्विभक्त्यन्तरमाधनार्थम् । अधिको निष्कस्येति-साधुर्भृत्यो राज्ञ इतिवन्निकशब्दस्याऽधिकप्रबन्देन सह सम्बन्धमावाद् " अधिकैत भूयसस्ते " इत्यनेन निष्कशब्दान्न पञ्चमी ।

10 ' यद्भावो भावलक्षणम् ' । २ । २ । १०६ ॥ कलायो मात्रेध्विति-कलायो मालयकप्रसिद्धोऽधमघान्पविशेषो मानमेयां स्यात्, "भात्रद्" इत्यनेन मात्रद् । यथेति-अयमर्थो यत्र ऋद्धानां दरिद्राणां च भुजिक्रियाभासनक्रियां च प्रति यथासंख्यं कारकत्वं कोऽर्थस्तां प्रति कर्तृत्वं, तद्विपर्ययोऽकारकत्वं च तत्राऽपि भावो भावस्य लक्षणमित्यनेनैव सप्तमी सिद्धेति यदन्यैः क्रियाहार्हाणां कारकत्वं तद्विपर्ययो वा यत्र क्रियानर्हाणामकारकत्वं, कारकतां वेति सप्तमीविधायकं सूत्रद्वयं कृतं तत्राऽऽरम्भणीयम् ।
15 यस्य भावो भावस्य लक्षणं ततो भाववतः सप्तमीष्यते यद्ग्रहणमन्तरेण चैतन्न लभ्यते इत्याह-यद्ग्रहणं प्रकृत्यर्थमिति-यो जटाभिरुपलक्षितस्तस्य भोजनमित्यत्र न भावो भावस्य लक्षणमिति तु द्रव्यम् । तृतीयापवाद इति-इत्थम्भूतलक्षणेऽर्थे ।

20 ' गते गम्येऽध्वनोऽन्तेनैकार्थ्यं वा ' । २ । २ । १०७ ॥ कुताधिद्वर्धेर्ग-वीधुमत इत्यादिलक्षणाद्विवक्षितस्येयत्तापरिच्छेदस्य योऽध्वनोऽवसानं माङ्गाद्वयाघन्तः । यद्भाव इति यस्याऽध्वनक्षतुर्गो जनरूपस्य भावेन गमनरूपेणाऽपरो भावः साङ्गाऽध्व-
25 भवनरूपो लक्ष्यते तस्येत्यर्थः । एकोऽर्थो द्रव्यमनेकमेदोऽधिष्ठानं यस्य स एकार्थ-स्तस्य भाव ऐकार्थ्यम् । तद्विभक्तिरिति-अन्यथैकमिभक्तिमन्तरेण मामानाधिकारण्यं न घटेत् । गवामीः श्रीस्तां दधाति " वैकाङ्गि० " इति किदुः । सोऽत्राऽस्ति गतुः । अच्युत्पन्नो वा गवीधुमञ्जुन्दः । गव्युत्तिराऽस्ति विषयतयाऽव्यवितपा वा, " अंभादिभ्यः " अः, गव्युत्तं क्रोशमेकम् । नन्वन्तेनेति-चतुर्षु योजनेषु यत्माङ्गादप्यं
30 त्वात्वारि योजनानि ।

' पट्टी घाऽनादरे ' । २ । २ । १०८ ॥ गम्यामनादरप्रतीतिरर्थप्रकरणा-देरित्यर्थमेदाद्य वाध्यवाधकभावोऽस्तीति किं ? पक्षे गम्यपथेन न वा उन्तेनेति ? उच्यते-यथाऽनादरादन्यत्र साम्यतः गम्यपत्ति । एवं " सेपे " इत्यनेन पृथपि,

तत्रोभयत्राऽपि प्रयत्नं रुदताऽपि लोकेन निरर्थमानस्तद्गोदनमनादस्य प्राव्राजीदित्य-
नादरः प्रकरणादेः प्रतीयत इति यमानेऽर्थे पृष्ठी सप्तमी चाधितेति पक्षे तदर्थं वा वचनम् ।

‘सप्तमी चाधिभागे निर्धारणे’ । २ । २ । १०९ ॥ क्षताभ्रायते “स्थान०”
इति कः पृषोदरादित्वादलोपे क्षत्रं तस्याऽपत्यं “क्षत्रादियः” क्षत्रियः पुरुषाणामि-
त्यादिषु क्षत्रियत्वशालित्वं जात्या कृष्णत्वगुणेन, धारनक्रिययाऽऽदिशब्दाद् युधिष्ठिरः
प्रभृतिस्तंजया च निर्धारणम् । ननु निर्धार्यमाणस्याऽऽयवस्य समुदायाभ्यन्तरत्वा-
त्तत्र समुदायस्याऽधिकरणविवक्षायां वृक्षे शारोतिरत्सप्तम्याः सिद्धत्वाद्, सम्बन्ध-
विवक्षायां त्ववयवस्य वृक्षस्य शाखेतित्वत् पृष्ठा अपि सिद्धत्वात्क्रमनेनेति ? नैरम्
विभागे प्रतिषेधार्थत्वादस्य, ननु सर्वत्रैव निर्धारणस्य विभागरूपत्वेनाऽविभागपूर्व-
कत्वाद्विभागग्रहणस्य निरर्थकत्वादविभागग्रहणमामर्ष्यादिवधारणमाधीयते । अवि-
भागो यत्र शब्दत एव प्रतीयते तत्र निर्धारणे सप्तमीपृष्ठाविति । यथा क्षत्रियः
पुरुषाणां पुरुषेऽप्यित्यत्र निर्धार्यमाणस्य क्षत्रियस्य पुरुषशब्दात्पुरुषत्वेनाऽविभाग-
प्रतीतिः । तेन माधुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आह्वयतरा इत्यत्र न भवति । न ह्यत्र केनचि-
त्प्रकारेण माधुराणां पाटलिपुत्रकेष्वविभागः शब्दतः प्रतीयते । नहि पाटलिपुत्रका
माधुरा नाऽप्याह्वयतरा इति वाक्याद्भेद एव प्रतीयत इत्याह-शब्दाद्ग्रन्थमान इति-
गवां कृष्णेत्यादौ विभज्यमाना गौर्गोत्वेन समुदायादविभक्ता काष्ण्येन तु विभक्ता
तस्माद्विमज्यमानस्यैकदेशस्य विभागाश्रयस्य च समुदायस्य यत्र विभागाविभागौ स
एवाऽनयोर्विषयः । यत्र तु तयोर्विभाग एव न कश्चिद्वैदिक्यं तत्र पञ्चम्येव भवति अत
एवाऽऽह-पञ्चमीवाधनार्थमिति । अयमर्थनिर्धारणस्य विभागरूपत्वात्तस्य हि यतो
विभागस्तस्य तदपेक्षयाऽवधिरूपत्वादपादानत्वाद् “पञ्चम्यपादाने” इति पञ्चम्यां
प्राप्तायां यत्राऽविभागोऽपि तत्र तदपवादो योग इत्यर्थः ।

‘क्रियामध्येऽध्वकाले पञ्चमी च’ । २ । २ । ११० ॥ इहस्थोऽयमिति-
नन्विष्वास इति धनुरुच्यते । यथाऽङ्गराजो महेश्वास इति । महानिष्वातो यस्येति व्यु-
त्पत्तेः । धनुश्च व्यधने करणं कर्ता तु मैत्रादिस्तत्कथमुक्तमिष्वासो विष्यतीति ? उच्यते-
ह्वास इति क्रियाशब्दोऽयमिति । यः कश्चिदिष्टं यति क्षिपति स मैत्रादिरप्युच्यते,
यद्वा रुद्धिशब्दत्वेऽपि करणस्य स्वातन्त्र्यविवक्षायामिष्वासो विष्यतीत्युपपद्यत एव ।
यथा स्थाली करणस्य कर्तृत्वविवक्षायां स्थाली पवतीत्युच्यते । अथ भुक्वेति-
नन्विहस्थोऽयमिष्वास इत्यादि क्रियाभेदात् युक्तमिदमुदाहरणम् । इदं तद्युक्तमिद-
मुदाहरणम् । इदं त्वयुक्तमप्यसक्तं मुनिर्ह्यहासोक्तेति मुनिक्रियाया एकत्वात् ?

सत्यम् । भुजिक्रियाया एकस्या अपि कालमेदाद्भेदस्य सिद्धत्वादाधारो हि तस्या भिद्यते । अधिकरण एव सप्तमीति-क्रियामध्यव्यवस्थितस्याऽध्वनोऽधिकरणत्वात् सप्तमी सिद्धा क्रोशैकदेशस्याऽधिकरणत्वात् क्रोशेऽप्यधिकरणत्वस्य वक्तुं शक्यत्वात्, द्व्यहं पूर्ण इत्यत्र तु पूर्णद्वयहस्य यदुपश्लिष्टमहस्तत्र भोक्तेत्यर्थावभावादादौपत्ये-
 5 पिका सप्तमी सिद्धा । पञ्चमी त्वध्वनोऽपादानत्वात्, क्रोशाग्निर्गच्छद्भिः शरैर्लक्ष्यं विध्यतीत्यर्थावगमात् । कालात्तु “ गभ्यवपः० ” इति द्व्यहमतिक्रम्य भोक्तेत्यर्थ-
 प्रतीतेः किमर्थोऽयं योग इत्याक्षेपार्थः । यथा च शरनिर्गमनस्य घनुरपादानं तथा क्रोशोऽपि तस्मादपि हि ते निर्गच्छन्ति । यद्वा क्रोशस्थं घनुरपि क्रोशेनाऽभि-
 धीयते उपचारात् मञ्चाः क्रोशन्तीतिवत् ।

10 अस्यैवेति-अपादानस्याऽऽधारस्य वेत्यर्थः । फलभूतेतिक्रियाकारकसम्बन्धो हि कटं करोतीत्यादावप्यस्ति, तद्व्यवच्छिन्नस्यै शेषसम्बन्धलक्षणा फलभूता कार्यभूतोत्-
 राऽवस्था इत्युक्तम् । पृष्ठी मा भूदिति वचनमिति-अपमर्थो यदा मोजनश्रवणादौ फालाध्वनोः क्रियाकारकजन्यं शेषसम्बन्धिधत्वमेव केवलं विवक्ष्यते न त्वपादानाधि-
 15 करणत्वे तदा ताभ्यां पृथ्वेव स्यादिति सूत्रारम्भः । किञ्च यदा द्व्यहक्रोशशब्दौ द्व्य-
 हक्रोशावेव न तदेकदेशविषयौ तदा नाऽपायो नाऽप्याधारतेति पृष्ठी प्राप्नोति, किञ्च क्रोशं बाहयित्वा विध्यति, द्व्यहं बाहयित्वा भोक्तेति वा प्रतीतेर्द्वितीया प्राप्नोति
 तद्वाचनार्थोऽयं योग आरभ्यते । वृत्तौ तु पृष्ठी मा भूदिति पृष्ठीग्रहणमुपलक्षणार्थम्, तेन द्वितीयाऽपि मा भूदित्यर्थः सिद्धो भवति ।

‘ अधिकेन भूपसस्ते ’ । २ । २ । १११ ॥ भूयसित्युपादानादधिकशब्दे-
 20 नाऽल्पीयानेवोच्यत इत्याह-सामर्थ्यादिति-अत्राऽधिकाधिकिसम्बन्धस्य विद्यमान-
 त्वात्स्वासीशब्दात् “ शेषे ” इत्यनेन पृष्ठी प्राप्नोति तथाऽधिकशब्दस्य कर्तृसाधना-
 ध्यारूढार्थत्वात् कर्मणीति द्वितीया च । अतस्तयोर्बाधिके सप्तमीपञ्चम्यावनेन विधीयते ।

‘ तृतीयाल्पीयसः ’ । २ । २ । ११२ ॥ सामर्थ्यादिति अल्पीयस इत्यु-
 पादानात्कर्मसाधनो भूयोऽर्थोऽधिकशब्दः प्रतिपत्तव्य इति । कर्तरि तृतीया सिद्धैव
 25 पृष्ठीवाचनार्थं तु वचनम् ।

‘ ऋते द्वितीया च ’ । २ । २ । ११४ ॥ न हाङ्गं विक्रियत इति-विषया-
 दिभिः कर्तृभिरित्यर्थः । विक्रियत इति कर्मण्ययं प्रयोगः । कर्मकर्तरि तु “ भूपार्थ० ”
 इति किरादित्वात् क्यप्रतिषेधः स्यात् ।

‘ विना ते तृतीया च ’ । २ । २ । ११५ ॥ विनेति तृतीयान्तमध्यमम् ।
आद्यः कर्णविन्यासः प्राणस्योद्धं समीरणम् ।

स्थानानामभिघातश्च, न विना शब्दमायनाम् ” ॥ १ ॥

‘ तुल्यार्थस्तृतीयापष्ठौ ’ । २ । २ । ११६ ॥ न तुल्यार्था इति-तुल्यार्था-
दयो हि धर्मिवाचराः, तुला उपमादयस्तु तुल्यत्वादिधर्मवचना इति न तुल्यार्थाः । 5
गौणाधिकाराद्येति-प्रधानाद्गोशब्दाच्च भवतीत्यर्थः । तुल्यार्थताऽपि नाऽस्तीति चका-
रेण परिहारान्तरं समुचीयते इति शेषः । नन्वनन्तरात्पूर्वप्रच्युतीयाऽनुवर्तते तत-
स्तुल्यार्थेवेति तद्विकल्पे कृते “ शेषे ” इत्यनेन शेषलक्षणा पृष्ठी सिद्धैव किमर्थे तद्वि-
धानमित्याह-तृतीयेत्यादि । गवां तुल्यः स्वामीति-गवां स्वामी गवां तुल्य इत्यर्थः ।
यद्यस्मत्स्वामी गवां तुल्य इत्यर्थो विवक्ष्यते तदा गोशब्दस्य स्वामिशब्देनाऽयोगा- 10
त्सप्तमीप्राप्तिरेव नाऽस्ति ।

‘ द्वितीया पश्चाद्येनेनान्धेः ’ । २ । २ । ११७ ॥ पूर्वणेति-पूर्वस्यामद्वय-
विन्यां दिक्षि “ अदूरे एतः ” ।

‘ हेत्वर्थस्तृतीयाद्याः ’ । २ । २ । ११८ ॥ प्रत्यामत्तेरिति-हेत्वर्थस्तु व्य-
धिकरणाद्देतुमन्वये पष्ठेयाऽस्ति । न तत्र तृतीयाद्या इति सामर्थ्याद्देत्वर्थः समाना- 15
धिकरणाद्देतेरपि तृतीयाद्या भवन्तीति । न तूत्तरसप्रेण मर्वा विभक्तय इति सर्वविभ-
क्त्यन्तर्गतत्वात्तृतीयाद्या अपि सिद्धाः किमर्थमिदमित्याह ? अमर्वाद्यर्थमिति-हेतोस्तृती-
याद्यां, “ ऋणाद्देतोः ” “ गुणादधिगं० ” च पञ्चम्यां प्राप्तायामयं विधिरारभ्यत इति ।

‘ सर्वादेः सर्वाः ’ । २ । २ । ११९ ॥ त्रिपाः सर्वे यस्येति षड्भ्रीहो हेत्वर्थ-
योगेऽपि न सर्वा विभक्तयः, अन्यपदार्थप्रधानत्वेन भवदिसीणत्वाद् । गौणे मुख्ये च मुख्ये 20
कार्यसंप्रत्ययः । कर्मधारये परमसर्वे हेतुं वक्षतीत्यादि तु भवति । ‘ ग्रहणवता नाम्ने ’ इति
नोपतिष्ठतेऽथ ।

‘ असत्त्वारादर्थाद्वाडसिद्धपम् ’ । २ । २ । १२० ॥ अमत्त्व आरादर्थाः, न
विद्यते सर्वं यस्य स चाऽसौ आरादर्थश्च वा । गौणादिति निवृत्तम्-विभक्तिमन्व-
न्धत्वात्तन्निवृत्तावित्यर्थः । अत्र हि यदीनि वचनान्युपात्तानि, न तृतीयाद्या विभ- 25
क्तयः । दूरेण ग्रामस्य ग्रामाद्वा-इदं तदिति सर्वनामप्रत्ययवर्गयोग्यार्थाभिघायकत्वे-
ऽप्येतेषां धर्ममात्रेण प्रयोगादसत्त्वरूपार्थाभिघायकत्वं न विरुध्यते । तथाऽत्र ग्रामश-
ब्दाद् “ आरादर्थाः ” इति वा पञ्चम्यां पष्ठे “ शेषे ” इति पृष्ठी । अन्तिकाय पथे

इति-अत्रोपपदविभक्तेः कारकविभक्तिरिति पञ्चमीं बाधित्वा चतुर्थी । कथमिति-
आरादर्थत्वाभावात्कथमेभ्यो द्वितीयाद्या इत्याशङ्कार्थः ।

‘ जात्याख्यायां नचैकोऽसङ्ख्यो बहुवत् ’ । २ । २ । १२१ ॥ वैषयिकेऽ-
धिकरणे सप्तमी, जात्यर्थस्येति-न जातिशब्दस्य तथा सति सम्पन्ना यवा इति यव-
५ शब्दादेव जातिशब्दाद्बहुवचनं स्यान्न सम्पन्नशब्दाच्चद्विशेषणभूतादिति । जात्यर्थस्य
तु बहुवद्भावे सम्पन्नादिविशेषणान्यपि सामानाधिकरण्याद्यवादिशब्दोपात्ते जात्यर्थे
वर्तन्त इति तेभ्योऽपि बहुत्वाश्रयं बहुवचनप्रपञ्चमिति । चेन्नो मैत्र इति-नेह जाति-
रभिधेया यद्वच्छाशब्दत्वादनयोः जातिर्हि सामान्यमुच्यते । यच्छबलशाबलेयघव-
लधाबलेयाद्यनेकन्यक्तिभेदेषु गौर्गौरित्याद्यनुवृत्तप्रत्ययकारणमिति । यदि च षालकु-
१० मारादिभेदेऽनुवर्तमानमभिन्नं रूपं जातिरुच्यते तथा सति नाऽजातिः । कश्चिच्छब्दा-
र्थोऽस्तीति जातिप्रहणमनर्थकं स्यात्समात् सादृश्यसामान्यमिह जातिर्न स्वरूपसा-
मान्यमिति । भवत्ययं जातिशब्द इति-गोत्रं च चरणैः सहेति लक्षणेन परमाख्याप्र-
दणात्प्राधान्येन जातावभिधेयायां भवति । इह तु तद्विशिष्टा प्रतिकृतिराख्यायत इति ।

‘ अविशेषणे द्वौ चास्मदः ’ । २ । २ । १२२ ॥ अनुकरणत्वादस्मच्छब्द
१५ कार्या प्रवृत्तिः । अविशेषण इति-अत्र प्रतिषेधप्रधानः प्रसज्यो नञ् । यद्यत्र पर्युदात्तः
स्याद्विशेषणादन्यस्मिन्निति तदा विशेषणेन विधेनाऽपि प्रतिषेधो विशेषणादन्यस्मि-
स्तु प्रयुज्यमाने विधिः । कोऽर्थः सत्यप्पस्मदर्थस्य विशेषणे ततोऽन्यस्मिन् प्रयुज्य-
माने स्यादित्यर्थः । ततश्चाहं मैत्रो ब्रवीमीत्यत्राऽपि भिन्नत्वस्य विशेष्यस्य भावा-
न्मैत्र इति विशेषणे सत्यपि स्यादित्याह-न चरैस्येति । विधेयत्वेनेति-अज्ञातज्ञाप-
२० नीयत्वेनेत्यर्थः । एकानेकस्वभावस्येति-अपमर्थ एकोऽप्यात्मा यथैकत्वेनाऽनुभूयते
तथा द्रष्टाश्रोतामन्तेत्यादिनाऽनेकत्वेनाऽपि । न ह्येकान्तनैकत्वेनाऽनेकत्वेन वेतरवि-
निर्मुक्तेन प्रतिपत्तिरस्ति । तत्र यथैकत्वेन द्वित्वेन च तस्मिन् विवक्षिते एकवचनं
द्विवचनं च तथा बहुत्वविवक्षायां बहुवचनं सिद्धम् ।

‘ फल्गुनीप्रोष्ठपदफल्गुनीप्रोष्ठपदस्य भे ’ । २ । २ । १२३ ॥ फल्गुनीप्रोष्ठपदे
२५ इति-प्रवृद्ध ओष्ठो यस्य प्रोष्ठो गौस्तस्येव पादौ यस्या यपोर्वा “मुप्रोठ०” इति निपात्यते ।

‘ गुराघेकश्च ’ । २ । २ । १२४ ॥ कारुणिक इति-करुणा प्रयोजनमस्य
करुणया वा चरति । अयं भवान् इह भवान् “ भवेत्वायुष्मदीर्घातुः० ” इमे भवन्त इह
भवन्तः । पञ्चालानां देशोऽप्युपचारस्यञ्चालाः । गोदौ इदौ तत्समीपप्रामोऽपि

विरुध्यते तदेवं क्रमाक्रमभाव्यनेकभेदात्मके वस्तुनि सर्वमुपपद्यते । तत्राऽप्य इति नैक-
 स्यां व्यक्ती प्रवर्ततेऽपि तु बहुव्यक्तिविषय एव । एवं दारादयोऽपि पुंलिङ्गाः । यथा द्वौ
 त्रय इति भेदविषया एव । नैकैकविषया, एकविषयत्वेऽपि गुणपर्यायावयवभेदोपादाना-
 5 द्वस्तुसामर्थ्याद् बहुत्वोपपत्तिः । एवं पञ्चाला इति वस्तुशक्तिस्वभाव्यादवयवद्वारेण
 प्रवर्तते । जनपद इति समुदायद्वारेण । एवं गोदौ ग्राम इत्यादावप्येकानेकसंख्योपपत्तिः ।
 हरीतक्यः फलानीति लिङ्गभेदश्च सर्वलिङ्गत्वाद्वस्तुनः । पञ्चालमधुरे इति पञ्चालादीनां
 बहुत्वविषयाणां समासे उत्तरपदादन्यत्र समुदायाभिधानं न स्ववयवामिधानमिति
 बहुत्वाभावः । निपतविषयाश्च शब्दशक्तयो भवन्ति । यथा राज्ञः पुरुष इति वाक्ये
 राजशब्दो विशेषणादियोगिनमर्थमाचष्टे वृत्तौ तु तद्विलक्षणं राजपुरुष इति । चञ्चाभिरूपो
 मनुष्य इति-सादृश्यान्मनुष्यवृत्तेश्च तद्रूपं यत्र विशेषणयोगि । पञ्चालादिशब्दानां च
 10 क्षत्रियाद्यर्थवृत्तीनामपि सोऽयमित्यभिसम्बन्धाद्गुपचाराजनपदाद्यर्थेऽपि वृत्तिरित्युक्तं,
 गुरुयोपचरितार्थानुपातिनीत्यादि-अत्र च रूढिः प्रमाणम् । यतो वृद्धव्यवहारान्छब्दार्थ-
 व्युत्पत्तिरिति उच्यते-रूढित इति रूढिः शिष्टव्यवहारे प्रसिद्धिः, तच्छिष्टसंख्यो-
 पादानव्यवस्थेति । सा सा वेदानीं प्रदर्शितेति ।

15 ॥ इति अचूर्णिकायां द्वितीयस्याऽध्यायस्य द्वितीय पादः समाप्तः ॥

‘ नमस्तपुरस्तोगतेः क्त्वपफि रः सः ’ । २ । ३ । १ ॥ नमस्कृत्वेति-अनमो
 नमःकरणं पूर्वं “ साक्षादादिः० ” इति गतिसंज्ञायां “ गेतिक्त्व० ” इति सः । नमः
 कृत्वेति अत्र नमः शब्दान्तरं न स्वव्ययमिति अमः । “ अंततो छप् ” पुर इति-पृक्
 पिपत्तीति भ्राजादिनिपातनात् किपि दीर्घत्वे च “ जोष्टवाडुर ” इत्युरि पूः ततः शम् ।

20 ‘ पुंसः ’ । २ । ३ । ३ ॥ ननु “ पुंसोऽशित्यवोपे० ” इत्यत्र रमपहाय सत्व-
 मेव विधीयतां किमनेनेति ? सत्यम्, एतद्विना पुंशरः पुंष्टिष्टिम इत्यादयो न सिष्य-
 न्तीति आरम्भते । न च वाच्यं “ सीरुः ” इति रूत्वे तस्य श्रुत्वपत्वाद्वा च कृते स-
 र्वाणि सेस्स्यन्तीति, विधानसामर्थ्यात् । पुंस्कार्म्यति-अत्र “ रीः कान्ये ” इति नि-
 यमात् “ नामिनस्तयोः पः ” इति पत्वं न । पुंस्कः पुंस्याश् इत्यत्र तु कृतमपि पत्वं पर-
 25 स्मिन् “ पुंस ” इति सत्वे कर्तव्ये “ जपमसद्० ” इत्यनेनाऽसिद्धं, यतः रासमपादे सत्त्वा-
 पेक्षया परमपि पत्वं णपमित्यत्र ज्ञातव्यमतः पत्वमर्थाचीनं मत्वं तु परविधिरिति ।

‘ विरौऽधसः पदे समासैक्ये ’ । २ । ३ । ४ ॥ पदशब्दे पर इति-न प

वाच्यं ' स्वरूपं शुब्दस्ये 'ति कृत्रिमाकृत्रिमगोरित्यनेन वा । " केदन्तं पश्य " इत्या-
 दिष्टैः परिभाषितस्य ग्रहणं प्राप्नोतीति । समाप्त इति वचनादुत्तरपदमन्तरेण च म-
 मात्तस्याऽमम्भरात्तस्य मामभ्यं लङ्गतरात् पदग्रहणार्थव्यप्रगहादिति शिरस्पदम्
 स्यात्, अत्र " मैसमी शौण्डायैः " इति गः, पृषीतत्पुरुषो वा । अधः पदमघस्तनं पदमि-
 त्यत्र । " अव्यय प्रष्टदादिभिः " इति नित्यं से प्राप्ते बाहुलकाद्वाच्यमपि । " कृते १
 हृतीशामगासे " इतिवत्समाम इत्युक्तेऽपि तौ चेन्निमित्तनिमित्तिनापेक्ष्य ममासे स्त
 इति लभ्यते, ऐक्यग्रहण तु ' त्रिविधा यत्राणां कृत 'रिति न्यायदर्शनार्थम् । यतः का-
 ऽप्याभ्यां वृत्त्या कापि शाब्दा वृत्त्या निर्दिश्यत इति न कोऽपि दोषः ।

‘ अतः कृकृमिक्कंसकृम्भकृशाकर्णापात्रेऽन्यप्यस्य ’ । २ । ३ । ५ ॥
 अयस्कार इत्यत्राऽयः करोतीत्यर्थकथनमिदं यतोऽयम् अम् कृ अण् इति ममात्तः । 10
 ततोऽण्योगे कर्मनिमित्ता पृषी न भवति । " ने नाम्येकस्वरात्० " इत्यत्र ह्येऽमोऽनु-
 प्तमासविधानात् । यश्चस्कार इति-षिटो विकल्पेन विधानात्कर्मिर्भवति । पाक्यं तु
 णिहन्तस्वैर कायं यतोऽण्विषये स विकल्पः । शषिषये तु नित्यमेव । अयस्कृशेति-
 अपोविकारस्याऽविरक्षितत्वात् " भाजगोण० " इति डीर्न । अयः प्रधान यस्याः मा
 अयः-प्रधाना सा चाऽसौ कृशा चेति कर्मधारयः । अयस्कृणाति-अय इव कर्णा 15
 यस्या इति बहुव्रीहौ " नैसिकोदर० " इति वैकल्पिको डीः । समुदायस्य तु जाति-
 वाचित्वे प्रतिपाद्ये " धाककर्ण० " इति नित्यः । अय इव कर्णाऽस्या इत्यपि कृते
 गौरादित्वाद् डीः । न स्वयस्कृतमित्यादौ कृष्णातुरुत्तरपदं नाऽस्ति तत्कथं मकार
 इत्याह इह कृकृम्योरिति । कथं पयस्कामेति कमेर्षिटि " शैलिकामि० " इति णे
 पयस्कामा णिजभावे तु कर्मणोऽणि पयस्कामीति प्राप्नोति । तत्कथं पयस्कामे- 20
 त्याह-कमनमित्यादि, अपस्कृम्मीति गौरादित्वाद् डीः । शुनस्कर्ण इति शुनः कर्णा-
 विर कर्णावस्य ।

‘ प्रत्यये ’ । २ । ३ । ६ ॥ अत इतीह नाऽऽधीयते तेन वा स्कल्पेत्यादि
 सिद्धम् । इह प्रत्ययेन यमायासम्भवात् समाम इति तत्सम्बद्धमैक्य इति च नाऽनु-
 वर्तते । प्रत्यय इति क्रिमिति-अत्र प्रत्ययग्रहणामावे " रोः काम्ये " चेति त्रयं तस्य 25
 चाऽयमर्थः । रोः स्थाने काम्ये चकारात् कस्ति पक्ति च सो भवति । तर्हि नियमः
 कथमिति । उच्यते-कल्पकमप्यपतितत्वात् काम्यग्रहणे लभ्ये यत्काम्यग्रहणं करोति
 तज्ज्ञापयति रोरेव काम्ये ।

‘ रोः काम्ये ’ । २ । ३ । ७ ॥ नियमार्थमिति-विपरीतनियमस्तु वर्चस्केति-निर्देशात् प्रत्यये रोः काम्ये चेत्येकयोगाभावाद्वा न ।

‘ नामिनस्तयोः पः ’ । २ । ३ । ८ ॥ अत्राऽनव्ययस्येति वर्तते यतः पूर्व-
 5 स्त्राभ्यां सकारे प्राप्तेऽयं य इति । सार्विष्क इति-“ प्रेत्ये ” इति सूत्रे पाशकल्पका
 इत्युपलक्षणत्वादिकणोऽपि ग्रहणम् यद्वा इकारे लुप्तेऽयमपि क इत्यनेनाऽत्राऽपि पत्वं
 सार्विषा संस्कृतः “ संस्कृते ” इतीकण् । सप्तमी वाक्ये तु “ संस्कृते भक्ष्ये ” इत्यने-
 नाऽण् स्यात् । धातुष्क इति धनुः प्रहरणमस्येति “ प्रहरणम् ” इकण् ।

‘ निर्दुर्बहिराविष्णादुश्चतुराम् ’ । २ । ३ । ९ ॥ चतुष्कण्टकमिति-अत्र बहु-
 ब्रीहिः समाहारो वा । समाहारे तु पात्रादित्वात् स्त्रीत्वप्रतिषेधाद् डीर्न भवति । कथ-
 10 मिति ?-अयमाशयः निर्दुरोः पत्वमुच्यमानमन्यत्वात् कथमत्र, तथा दात्र परत्वात्
 प्रकारात् पूर्वं “ दुरैदामन्यस्य० ” इति प्लुतः व्यणि वृद्धिश्चेति ।

‘ सुचो वा ’ । २ । ३ । १० ॥ सुच इति रेफस्य विशेषणं तेन चतुष्पचती-
 त्यत्राऽपि विकल्पः । न ह्यत्र सुचः स्थाने रेफः । “ रत्तः ” इति सुचो लोपदतः
 15 माने सुचो लोपेऽपि स्थानिपद्भावेन सुजन्त एवाऽयं चतुःशब्द इति । न चैवं त्रिष्क-
 रोतीति त्रिशब्दरेफस्याऽपि सुजन्तसम्बन्धित्वात् कस्मात् न भवतीति वाच्यमनन्तरे
 कृतार्थत्वादिति ।

‘ चेतुस्तोऽपेक्षायाम् ’ । २ । ३ । ११ ॥ प्रत्यययोर्ग्रहणादिति-इह प्रत्यया-
 प्रत्ययोः लक्षणप्रतिपदोक्तयोः अर्थवद्ग्रहणेनाऽनर्थकस्येत्यनेन च इत्थोः प्रत्यययो-
 20 रैव ग्रहणादिह न भवतीत्यर्थः । फेनायत इति-फेनमुद्धमवि फेनोप्तेति षयए ।

‘ समासेऽस्मस्तस्य ’ । २ । ३ । १२ ॥ इदमेवेति-ननु परममर्षिष्करोति परम-
 धनुष्करोतीति परममर्षिःपरमधनुःशब्दयोरित्युपलक्षणात्प्राधान्या भूत्पकारः उपरपदा-
 र्थप्रधानत्वात्समासस्य, सार्विधनुःशब्दयोरित्युपलक्षणात्प्राधान्यः यो भविष्यति किं तद-
 25 र्थेन प्रापकेन ? न चैवं मति परममर्षिःकुण्डमित्यत्राऽपि प्राप्नोति । सार्विःशब्दस्य
 कुण्डेनाऽममायात् किन्तु परममर्षिःशब्दस्य । उच्यते, यद्यपि परमं मर्षिः परममर्षिः-
 करोतीत्युपरपदार्थप्रधाने समासे प्रधानत्वात्प्राधान्या योगात् पत्वं लिप्यति । तथापि
 परमं मर्षिर्वस्य मर्षिःपः ममीपं मर्षिपो निष्कान्तमिति परममर्षिष्करोति उपरमर्षि

पुत्रोति निःसर्पिःपुत्रोत्यत्र न सिध्यति, सर्पिः शब्दस्य करोतिक्रियायाश्च व्यपेक्षया
अभावादिति तदर्थमिदं ध्यापकमिति भावः ।

‘ भ्रातृपुत्रकस्कादयः ’ । २ । ३ । १४ ॥ माघस्कः सघस्क्रीशब्दादेव
प्रत्यये माघस्कस्य सिद्धत्वात् पृथगुपादानं प्रत्ययान्तरनिवृत्त्यर्थं तेन मघस्किया
भावः सघस्क्रीतेत्यत्र न सत्वम् । कौतस्कुतः-गणपाठादण् । अन्यथा “ वेर्त् 5
मात्र० ” इति ल्यच् स्यात् । किञ्च तसन्तस्य प्रथमान्तरत्वेन तत् इति पञ्चम्यन्ताद्विर्घाय-
मानो न प्राप्नोति, केचित् त्वपञ्चम्यन्तादप्यणमिच्छन्ति । तदस्तन्मते न “ तत्
आगते ” इत्यनेन वाऽण् । ननु द्वित्वे कृते एकपदत्वाभावात् कथं “ तत् आगते ”
इत्यण् ? सत्यम्, भूतपूर्वकन्यायाद्भविष्यति । अहस्करः-अहः किरति लिहाद्यचितिकार्यं
कृगस्तु “ अतः कृमि० ” इति सिद्धमेव । अयस्कान्तेति-कनै इत्यस्य रूपं कामयने- 10
स्तु “ अतः कृमि ” इति सिद्धमेव कामयनेर्वा समस्तार्थमिह पाठः तेन परमायस्कान्त
इत्यपि भवति । कस्क इति-यद्येवं कः कः कुत्र न पुर्णुरा(यित)पति घुरीघोरो घुरे-
त्स्कर इत्यादि कथं ? यतस्तत्राऽपि कस्क इति स्यात् ? सत्यम् परमताभिप्रायेण । ते
हि भ्रातृपुत्र० इदं सूत्रं सन्निघविधौ विदधति ततो विरामे विवक्षिते मति “ न सन्धिः ”
इत्यस्य प्रवृत्तेर्न सत्वम् ।

15

‘ नाम्यन्तस्थाकवर्गात्पदान्तःकृतस्य सः शिङ्गान्तरेऽपि ’ । २ । ३ ।
१५ ॥ अनुस्वारभवनाश्रित्यत्वादन्तरङ्गत्वाद्येत्यर्थः, विसमिति-अप्युत्पन्नो प्राद्यः ।

‘ समासेऽनेः स्तुतः ’ । २ । ३ । १६ ॥ असप इति वचनात् सकारस्य
पदमध्यत्वं नाऽस्तीति वचनम् ।

‘ ज्योतिरायुभ्यां च स्तोमस्य ’ । २ । ३ । १७ ॥ ज्योतिः स्तोमं दर्शय- 20
तीति ज्योतिः प्रदीपादिकर्तृसमूहं दर्शयतीत्यर्थः ।

‘ मातृपितुः स्वसुः ’ । २ । ३ । १८ ॥ अकृतत्वात् पदादित्वाच्चाऽप्राप्ते विधा-
नम् । ध्रस्वाद् “ आढेन्दे ” इति न प्रवर्तते ।

‘ अल्लुपि वा ’ । २ । ३ । १९ ॥ पूर्वेणाऽप्राप्ते विभाषेयमाश्रयते । मातुः-
प्वरोति-“ शर्षसे शपसं वा ” इति पाक्षिके रस्य सत्वे चातूरूप्यम् । 25

‘ निनद्याः स्नातेः कौशले ’ । २ । ३ । २० ॥ निष्ण इति, “ वर्षमर्गादानोढोऽय्यः ”

इति उप्रत्ययः, नदीष्ण इति नद्यां स्नातीति "स्थापास्नात्रः कः" इति कप्रत्ययः । नदीष्णातः प्रतरणे इत्यादिध्वयवयवार्थो व्युत्पत्त्यर्थमेवाऽऽश्रीयते । कृतपत्वेन, त्वनेन क्रियासु तात्पर्येणाऽनुष्ठातोच्यते ।

‘प्रतेः स्नातस्य सूत्रे’ । २ । ३ । २१ ॥ प्रत्पवान्तरनिवृत्त्यर्थमिति, अन्यथा

5 पूर्वसूत्रात् स्नातिरनुवर्तिष्यत एव किं तदुपादानेनेत्यर्थः ।

‘वस्त्रः’ । २ । ३ । २३ ॥ विष्टर इति विस्त्रुणातीत्यच्, विस्तीर्यत इत्यञ्
विष्टार पङ्क्तिरिति-विस्तीर्यते "छन्दो नाम्नि" इति घञ्, विस्तरस्य पङ्क्तिर्विस्तरस्य
बृहतीति वाक्ये तु न घञ् संज्ञाया अभावात् समुदाये नहि संज्ञागम्यते ।

‘अभिनिष्टानः’ । २ । ३ । २४ ॥ अत्रोपलक्षणत्वात्क्रिरोऽपि ग्रहः ।

10 ‘गवियुधेः स्थिरस्य’ । २ । ३ । २५ ॥ अनयोः सप्तम्यन्तानुकरणयोरपि
युञ्जब्दस्य यथा प्राप्तः "अद्वयञ्जनौत्" इत्यनेनैवाऽलुप् ।

‘एत्यकः’ । २ । ३ । २६ । विष्कसेनः-विषुवति परसेनां विषूः प्रेरकस्तम-
ञ्चति क्षिपि इ्यां विषूची, विषुञ्जन्दोऽव्ययं वा नानात्वे वर्तते तदञ्चति । यद्वा विध्वमि-
त्यव्ययं सामस्त्ये वर्तते पश्चात्त्रिष्वपि बहुव्रीहिः ।

15 ‘भादितो वा’ । २ । ३ । २७ ॥ विमर्तेः करणेऽनटि "त्रयंह" इत्पाद्यणौ
वा भरणिः । रोहिष्य इव, रेवत्य इव, भरण्य इव कल्याणिनी सेना पस्पेति । पुनर्ब-
स्वनयोराराधितयोः पुनर्बद्ध । शतभिषज्-शतभिषा नक्षत्रमतो म इति व्याघृतेर्न
द्वयङ्गवैकल्पम् ।

20 ‘विकृशामिपरेः स्थलस्य’ । २ । ३ । २८ ॥ नाम्नीति निवृत्तम्-विष्टलादि-
घञ्दैः संज्ञाया अप्रतीतेः । अत्र विकृशब्दाव्ययानव्ययौ विशेषानुपादानाद्वावपि
गुह्यते, तत्राऽव्ययपक्षे "गतिर्घञ्" इति "प्रार्त्यक्य०" इति च तत्पुरुषोऽन्यत्र
पष्ठीसमासः इत्याह-विगतं वीनां वेति-दीर्घात् भवतीति-बाहुलकाद्य इत्स्यर्थः ॥

‘कपेर्गांत्रे’ । २ । ३ । २९ ॥ गोत्रमिहेत्यादि-ननु स्वापत्यसन्तानस्पेत्यादि
लक्षणं शास्त्रीयं ।

25 ‘गोऽम्बाम्यसव्यापद्धिभिभूम्यग्निशोकुशद्फूफ्फुमज्जिपुज्जिपद्भिःपर-

देचेः श्चस्य ' । २ । ३ । ३० ॥ गोष्ठमिति-गावस्तिष्ठन्त्यस्मिन्निति " स्यादिभ्यः ।
 " इति कप्रत्ययः । अन्वयेते अपहृवकारितया घञि अम्बोऽपहृवकार्णा तस्याऽयं
 र्थभूतोऽणि आम्बोऽपहृवरूपो धर्मस्तत्र तिष्ठतीत्यधिकरणे तु गर्वत्र " स्यादिभ्यः कः"
 ॥ अशुभुदमित्यनयोः " क शीशमि० " इति, कौशिक उद्भिदिशेषः । " शङ्कः पत्र-
 । राजाले, संख्याकीलकशम्भुषु " सयनीयः मन्व्यः " य पैषाऽयः " मञ्जेः सौत्रस्य 5
 ५दिपठि० " इति इप्रत्यये मञ्जिः । पृथक्पवने इत्यस्मात् " पुंयः पुन् च " इति पुञ्जः ।
 ह्वाऽऽचरति । " कँठिः किप् " तस्य लुप् पुञ्जर्तति " स्वरेभ्य इः " शुञ्जिः ।

' निर्दुस्सोः सेधसन्धिसाम्नाम् ' । २ । ३ । ३१ ॥ निर्गतः रोधात् ।
 प्येध इति द्रष्टः सेधः, अत्र रेफस्य सकारेऽनेन शिऽन्तरत्वात् परसकारस्य पत्वे पूर्व-
 । कारस्य च " सस्य शर्षा " इति पत्वे निष्पेधादयः । 10

' प्रष्टोऽन्नगे ' । २ । ३ । ३२ ॥ प्रतिष्ठते प्रष्टः । " उपसर्गात्तो ङः " न तु
 ' स्यापा० " इति कस्तस्य नान पूर्वाद्गतोविहितस्वानामप्रदप्ये च प्रायेणोपगर्भस्य न
 प्रहणमित्यस्याऽर्धस्य द्वापयिष्यमाणत्वात् ।

' भीरुष्ठानादयः ' । २ । ३ । ३३ ॥ सव्ये तिष्ठति " संव्यात्स्यः " इति डिति
 कप्रत्यये सव्येष्टु " भीरुरूपे कृति " इति सप्तम्यष्टुप् । असौ सव्येष्टा सारथिः । अन्ये 15
 लुप्रत्ययान्तस्य ष्टन्द्भोविषयत्वादाकारान्तः कियन्तोऽयमिति मन्यन्ते । तन्मते सव्येष्टा
 इति विमर्शान्तः । " सप्तुरूपे कृती " स्यलुप्, परमोष्ठिन्नित्यत्र गणपाठमामर्ष्यादलुप् ।
 गौरिषत्कः-गौर्या इव सक्रियनी यस्य स " भीरुष्यक्ष्यः " इति टः । " ध्यापो षट्ठु० "
 इति ह्रस्वः । प्रतिस्नात्पस्यामिति " स्यादिभ्यः " इति कप्रत्ययः । कुत्मिवा प्रतिष्ठा
 नाचः सेचिका । 20

' ह्रस्वान्नाम्नस्ति ' । २ । ३ । ३४ ॥ सर्पिष्ट इत्यत्र अहीपरुह इति तम् ।
 निर्गते वर्णाश्रमेभ्यो " निशो गते " यच् प्रत्ययः । अन्तरङ्ग इति-अयमर्थः परत्वा-
 त्पूर्वमपि प्लुते आमक्याद्याध्रयत्वेन षदिरङ्गत्वं प्लुतस्य-सर्पिस्तत्र-ननु सर्पिस्तत्रे-
 त्यादौ "वेसुसोऽपेक्षयाम्" इति कस्यपफीति व्याहृत्यैव प्लुतव्याहृतेः सिद्धत्वात्किमनेन ?
 नैवम् । अपेक्षायां प्राप्तिरनेन तु अनपेक्षायामपि शक्यपत्ते । यथा पश्याञ्च सर्पिस्तत्र 25
 यलुवर्तत इति ।

‘ निसस्तपेऽनासेवायाम् ’ । २ । ३ । ३५ ॥ निरतपद्-अत्र पूर्वं कृतमपि पत्वं परस्मिन्नडागमे । “ गैपममत् ” इत्यनेनाऽसिद्धम् । निस्तातप्तीति-अत्र भृशं निष्टपतीति वाक्यं कार्यम् । आभीक्ष्ण्ये त्वनासेवायामिति व्यावृत्तैव निरस्तत्वात् अन्त्यत्वादप्राप्ते वचनम् ।

6 ‘ घस्वसः ’ । २ । ३ । ३६ ॥ अत्र वसो भौवादिकस्य ग्रहः वसिक् आच्छादने इत्यस्य यदृदभावेन नागिनः सस्याऽसम्भवात् । अदाद्यनदाद्योरिति न्यायाद्वा । बह्वृपीति-वसतीति क्विपि य्वृतिः उपः बह्व उपो येषु तानि । अत्र नागमरूपे स्यादिविधौ प्रथमं कृतमपि पत्वं निवर्तत इति प्राग्नागमस्तस्मिन्नागिनो व्यवधानेऽपि शिद्धान्तरेऽपीति पत्वम् ।

10 ‘ णिस्तोरेवास्वदस्विदसहः पणि ’ । २ । ३ । ३७ ॥ प्रतीपिपतीति-अत्र ‘इण्क्’ गताविति लिख्यते तस्य च ज्ञानार्थत्वात् “ संनीडश्च ” इति न गम्वादेशः । ‘ईक्’ स्मरणे, ‘इक्’ अध्ययने इत्यनयोस्तु अज्ञान इति विशेषणं नाऽसम्भवात् । अतोऽनयोर्गम्वादेशः प्राप्नोवीत्येतौ न लिख्येते । ‘इण्क्’ गतावित्यस्याऽप्यज्ञानार्थत्वविवक्षायामादेशप्राप्तिः । इहुं इत्यस्य तु ज्ञानार्थत्वविवक्षायामविवक्षायामपि नादेशः ।
15 “ ईणिकोर्गोः ” इत्यत इणिकोरेवाऽनुकृष्टत्वात् “ सनीडश्च ” इति चकारेण । सोऽपिपत इति-अत्र यडोऽकारस्य स्थानित्वेन न गुणः । तथा “ नान्वन्त० ” इत्यस्यैवाऽप्यनियमा, एतद्विषय एवाऽऽरम्भात् ।

‘ सञ्जेर्वा ’ । २ । १ । ३८ ॥ इकारान्तनिर्देशादिति-अत एवेह इकार उच्चारणार्थो न क्वचिदपि विहितः ।

20 ‘ उपसर्गात् सुग्सुवसोस्तुस्तुभोऽव्याप्यद्वित्वे ’ । २ । ३ । ३९ ॥ ष्यन्तानामिति-धात्वन्तरत्वादिति शेषः । अत्रपीति-विशेषविहितत्वेन पूर्वं कृतमपि पत्वं परस्मिन्नडागमेऽसिद्धं स्यादिति । सौति सुवत्योरिति-‘पुक्’ प्रसवैश्वर्ययोः इत्यनयोः । सतिस्त्वयत्योरिति-पूडौच् पूडौक् इत्यनयोः ।

‘ स्थासेनिसेधसिचसज्ञां द्वित्वेऽपि ’ । २ । ३ । ४० ॥ अथ सुस्थितो दुःस्थित इत्यादौ कथं परवामावः ? उच्यते-उपसर्गप्रतिरूपका निपाता एते इत्युपसर्गत्वाभावात्परवामावः । ष्यन्तानामपीति-णिगः प्रागेवोपसर्गसम्बन्धात् । अपोपदेशार्थमिति-अपोपदेशत्वं च सह इनेन वर्तत इति व्युत्पत्तौ । सेवेति साधितस्याऽपि वा व्युत्पत्तिपक्षे । स्थासञ्जोरिति-उपसर्गस्यस्य नामिनोऽवर्णान्तेन द्विर्वचनेनेत्यर्थः ।

नियमवाचनार्थमिति-सेनेस्तु “ गिस्तोरेष० ” इति सिद्धं तिष्ठतेस्तु मन् पत्वरूपो नास्तीति ।

‘ अवाचाभ्रयोर्जाचिदूरे ’ । २ । ३ । ४२ ॥ समुदायानुष्टुचावपि व्यभिचारादृक् इत्यस्यैव ग्रह इत्याह-अडे इति-दुर्गमिति-दुःखेन गम्यतेऽस्मिन्निति । “ सुगदुर्गमाधारे ” इति सिद्धिः । कर्मव्युत्पत्तौ तु खलस्यात्, अनित्यार्थमिति-यद्येवं 5 तर्हि वोपादित्येवंविधमतः स्यात् पृथगेव कथं न कृतं ? सत्यम्, विचित्रा सप्रकृतिः ।

‘ सदोऽप्रतेः परोक्षायां त्वादेः ’ । २ । ३ । ४४ ॥ उपसर्गादित्यनुवर्तते, व्यवादित्यनुष्टुतौ तु तयोरेव विधानात् प्रतिवर्जनानर्थक्यं स्यात् ।

‘ स्वञ्जश्च ’ । २ । ३ । ४५ ॥ अभिविष्यं श्व इति-नन्वत्र “ गिस्तोरेव ” इति नियमात् मूलधातुसकारस्य पत्वं न प्राप्नोति । उच्यते-स्पर्धे पर इति न्यायादिद- 10 मेव प्रवर्तते । अभिपस्वञ्ज इति अत्र “ स्वञ्जेनैव ” इति परोक्षायाः चा किञ्चम् पक्षे किदद्भावात् लोपाभावः ।

योगविभागादित्यादि-ननु योगविभागात्परोक्षायां त्वादेरिति नाऽनुवर्तत इति कथं न विज्ञायते ? सत्यम्, व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिरिति ।

‘ परिनिवेः सेवः ’ । २ । ३ । ४६ ॥ सेव इति सामान्योक्तेऽपि पेष्टृङिति 15 गृह्यते । न तु सेष्टृङिति । कृतस्येत्यनुष्टुचेः ।

‘ सद्यसितस्य ’ । २ । ३ । ४७ ॥ स्यतेर्वा नियमार्थमिति-उद्योतकरस्त्व- 20 त्वाऽहसिनोतेरेव ग्रहणं न्याय्यं सयेत्यनेन साहचर्यात् । किञ्च स्यतिग्रहणे नियमार्थता जायते, सिनोतिग्रहणे तु विध्यर्थता । विधिनियमसम्भवे च विधिरेव ज्यायान् । न च वाच्यमेकेनैव सितग्रहणेन स्यतिसिनोत्सुभयस्योपादानाद्विध्यर्थता नियमार्थता- 25 ऽपि स्यादिति । यतोऽर्थकत्वादेकवाक्यमिति केपांचिद्वाक्यलक्षणम् । अर्थकत्वाच्च सयसित इति वाक्यसमाप्तौ स्यतिग्रहणार्थं वाक्यान्तरं करणीयं भवतीति सिनोतेरेव ग्रहणम् । मा विषसयदिति-विषयमाख्यत् “ गिस्तोरेष० ” अत्र द्वित्वे कर्तव्ये “ गणमसप्त० ” इत्यनेन पत्विनेष्टुचावन्यस्येति द्विर्वचनम् । व्यसपीयदिति-विषयमैच्छत् क्यन्, क्यनि ईः । पर्यसितायतेति-परिपित इवाऽऽचरत् क्यद् “ दीर्घश्चि० ” इति दीर्घः । 25

‘ असौडसिबूसहस्सटाम् । २ । ३ । ४८ ॥ सो डेत्येतयोर्द्वन्द्वे पश्चान्नजोऽन्य- 30 पदार्थे । “ सिबूसह० ” लक्षणे चहुव्रीहौ कर्मधारये च पुनर्द्वन्द्वः ।

‘ स्तुस्वञ्जश्चाटि नवा ’ । २ । ३ । ४९ ॥ स्तुस्वञ्जोर्नित्यं प्राप्त इति-
र्गात्सुगिति स्वञ्जथेत्याभ्यामित्यर्थः ।

‘ निरभ्यनोश्च स्पन्दस्याप्राणिनि ’ । २ । ३ । ५० ॥ पर्युदासोऽयमिति-
मर्थोऽप्राणिनीति पर्युदासत्वाद्धिप्रिप्राधान्यात् । सम्भवति चैकवाक्यत्वे वाक्यमे-
5 यणस्याऽयुक्तत्वात् । प्रसज्यप्रतिषेधे तु न चेदित्यादिवाक्यभेदस्याऽवश्यम्भावि-
ततो यत्र प्राणी चाऽप्राणी च भवति । तत्राऽपि पत्वं भवति । प्रसज्यप्रतिषेधः ।
प्रसङ्गं कृत्वा प्रतिषेधः प्रसज्यप्रतिषेधः “ अन्वयं प्रवृद्धादिभिः ” इति सः । प्र-
स्तु निषेधकृदित्यत्र तु ते लुभेति प्रतिषेधलोपः । ननु तदा अव्ययस्येति कथं
लुप् ? उच्यते-समाससम्बन्धी सिरत्र नाऽव्ययस्येति न भवति ।

10 ‘ परेः ’ । २ । ३ । ५२ ॥ योगाविभागादिति विपरिभ्यां स्कन्दोक्तये
त्येवरूपात् ।

‘ निनेः स्फुरस्फुलो ’ । २ । ३ । ५३ ॥ निस्फुरतीति नित्तः सकार
रुत्वं “ शपसे० ” इति तस्य सत्वमनेन धातुसकारस्य पत्वं, “ सर्व्य शपौ ” ।
पत्वम् । पत्वा भावपक्षे कदाचिद्विसर्गः कदाचिद् “ न्यैत्ये लुत्वा ” इति लोप-
15 मूर्धन्याभावपक्षे कदानित्सकारद्वयस्य श्रवणं कदाचिद्विसर्गलोपौ ।

‘ वेः ’ । २ । ३ । ५४ ॥ स्फुरस्फुलोर्निनिवेरित्येकयोगाभावोऽत्र ।

‘ स्कम्नः ’ । २ । ३ । ५५ ॥ ननु भ्रानिर्देशाद्यत्र आप्रत्ययस्त्वत्रैव प-
प्राप्नोति न तु तदभावे विष्कम्भितेत्यादौ ? नैवम् भ्रानिर्देशस्य भ्रुनिषेधपरत-
प्यारूपात्तत्वात् । विष्कम्भनातीत्यत्र क्षुम्नादित्वात् णत्वाभावः । सन्तोर्मा भूदिति-
20 यदाह चन्द्रो यद्यत्राऽपि स्यात्तदा स्कम्भ इति निर्देशत् । तस्माच्छ्रानिर्देशादन्य-
शिति प्रत्यये न पकार इति । शकटस्तु भ्रानिर्देशः एभृब् स्कम्भुडिति सौवादिकनि-
वृत्त्यर्थमिति । अत एवोत्पलेनाऽपि विष्कम्भनाति विष्कम्भोतीति भ्रुप्रत्ययेऽपि पत्-
गणपाठाभावात् णत्वं चोदाहृतम् ।

‘ निर्हुस्सुधेः समसूतेः ’ । २ । ३ । ५६ ॥ सम इति-समतीति प्रयोगैरुदे-
25 दास्य पमष्टमेत्यजन्तस्य भवति । सूतीत्यादादिकस्य “ ईक्तिस्त्व० ” इति स्तिव्यपि
भवति । सूतिष्यतिसुवतीनां क्यन्तानां च । तत्र “ वेधः स्वपः ” इत्यनेन पृथग्यो-
गाशान्तोरेव ग्रहणं न धात्वोरित्याहनाम्नोर्ग्रहणादिति-नामग्रहणे च लिङ्गपिञ्चि-
ए-

स्याऽपि तेन सुपमा इत्यादि । धातोरेवेच्छन्तीत्युक्त्वा कथं निःपूतमित्याद्युदाहृतम् ?
सत्यमुक्तप्रत्ययात्प्रागेव छत्तेरुपसर्गेण योगान्निष्पत्ति ।

‘अचः स्वपः’ । २ । ३ । ५७ ॥ निःपुप्त इत्यादौ “कानेच्छा०” इति क्तः ।

‘प्रादुरूपसर्गाद्यस्वरेऽस्तेः’ । २ । ३ । ५८ ॥ शुभ्रादित्वादिति, न्यासे तु
“चेतुष्पाद्भ्य एयम्” घृत्तौ तु सारसंप्रहाधमिप्रायेण “सुभ्रादिभ्यः” इत्युक्तम् । 5
विसृतमित्यादि-विसरतीति क्विपि तोन्ते ‘क्विचन्ता धातुत्वं नामत्व च न त्यजन्तीति’
न्यायाद्विसृदित्वेर्वरूपाद्वातुगात्रादमूरूपे स्वरादौ प्रत्ययेऽस्तेरिति किमिति व्याघृत्चेर्न
द्व्यङ्गविकलता । यदा तु कस्तदापि अस्तौ सति यस्वरस्य प्रत्ययस्येति न चिन्तेति
न द्व्यङ्गविकलता ।

‘न स्तः’ । २ । ३ । ७९ ॥ दधिस्पष्टे, अत्राऽस्चलौष्ठे स्तः । 10

‘सिचो घञि’ । २ । ३ । ६० ॥ पत्वमिति “ईयासेनि०” इत्यनेन ।

‘गत्तौ सेधः’ । २ । ३ । ६१ ॥ ननु कृत्तरधूमस्वेमरकेमरादिषु प्रत्ययसकार-
रस्य पत्रप्रतिषेधो वक्तव्यः ? नैवम्, उणादयोऽव्युत्पन्नानि नामानीति, युधयोधनाथं
व्युत्पाद्यमाना अपि उणादयो व्युत्पत्तिकार्यं न लभन्ते । इत्थं सति वृक्ष इत्यत्राऽपि
पत्वं न प्राप्नोति ? उच्यते-तर्हि बाहुलकात् पत्वभावः । 15

‘सुगः स्यसनि’ । २ । ३ । ६२ ॥ अभ्यसोऽस्यदित्यत्राऽप्यथ्यपीति वचनात्
“वेपसर्गात्सुग०” इति प्राप्तं निषिध्यते ।

‘रपूर्वर्णात् नो ण एकपदेऽनन्वस्यालच्चटतवर्गशासान्तरे’ । २ । ३ । ६३ ॥
ननु ऋवर्णमहण किमर्थं ? यतो ऋकारमध्ये रेफ् लृकारमध्ये तु लोऽस्तीति वृद्धरादः, ततो
प्रवर्णेऽपि तन्मध्यव्ययस्थितरेफाश्रयणत्वं भविष्यति; अत एव पाणिनिनाऽपि 20
स्वाम्यामित्येवोक्तम्, उच्यते-न हि वर्णैर्कदेशा वर्णग्रहणेन गृह्यन्ते तद्विभक्त्याद् वर्ण-
बुद्धेरनुत्पादनाद्यथाहि-मांस न विक्रेषमिति सत्यपि निषेधे गावो विक्रीयन्ते, तत्र
मांसबुद्धेरभावात् । श्रेयसर्णव्ययधानेऽपीति-प्रसज्यप्रतिषेधादितरैर्व्ययधानेऽपि भवति ।
पुष्पातीति-अत्र “वर्णस्य०” इत्यनेनैव षत्वे सिद्धे पकारग्रहणं कणमित्यादौ
व्यवहितार्थं तदर्थं च सत् परत्यात् “वर्णस्य०” इति बाधित्वा पत्रं प्रवर्तयति । नृमि- 25
र्भित्तिरिति द्विःप्रयोगो द्विर्वचनमित्याश्रयणाद्विश्रपदत्रमित्यर्थः । निरलेनेति-विपूर्वा-

द्रमे "गुरल०" इति निपातनात्, डित्यले । ऋषीणामित्वाद्दौ दीर्घरूपे स्यादिविधौ कर्तव्ये पूर्वकृतमपि णत्वमसिद्धं भवति ।

‘पूर्वपदस्थात् नाम्न्यगः’ । २ । ३ । ६४ ॥ सामर्थ्यादिति-अयमर्थः रुढेन

- पूर्वपदशब्देन उच्यतेपदमाक्षिप्यते, तदन्तरेण तस्याऽसम्भवाच्च नकारस्य विशेषणम् ।
 5 पुष्पणन्दीति-पुष्पच् पुष्पयन्तीत्यचि पुष्पाणि नन्दयति अण्, ङी, पुष्पणन्दी आचार्य ।
 वत्सऋषभकार्ष्णैर्निश्चिक्ये, दिगम्बरेण तु योपान्त्स्यः, स च न शिष्टसम्मतः । वाघ्री-
 णसः-वध्रस्येयं तस्येदमण् ङीः । “ तद्धितस्वरे० ” इति पुं वन्निषेधः । ऋगयनमिति-
 शिक्षादिषु ऋगयनपाठादेव णत्वनिषेधे सिद्धे किमग इत्यनेन ? सत्यम्, अबाधकान्य-
 पि ज्ञापकानि भवन्ति । उच्यतेपदसम्बन्धी नकारो न भवतीति-“ प्रत्ययः प्रकृत्यादेः ”
 10 इति न्यायात् । पूर्वणैव णत्वमिति-ननु पूर्वेणाऽपि कथं यतः खरपशब्दस्याऽन्तर्बर्तिनी
 विभक्तिमाश्रित्य पदत्वमस्ति, तत्स्थत्वाद्देवस्य चेत्येकपदत्वमावादिति । अत्रोच्यते-
 यत्र द्वावपि निमित्तनिमित्तिनायेकपदत्वं व्यभिचरतस्तत्र णत्वाभाव इह तु रेफस्य
 व्यभिचारेऽपि नकारस्यैकपदस्थत्वान्वयविचारः । यद्वा सित्येवेति नियमेनान्यण्प्रत्यये
 खरपशब्दस्य पदत्वस्य निरस्तत्वात् पूर्वेण भवत्येव । मनोहरा-वृक्षविशेषाः ।

- 15 ‘ निष्प्राप्तेऽन्तःस्वद्विरकाङ्क्षाभ्रशारेक्षुप्लक्षपीयूक्षाभ्यो चनस्य ’ । २ ।
 ३ । ६६ ॥ निष्प्राप्तेऽन्तरो नौपधिवचना नाऽपि वृक्षवचनाः तेभ्यः संज्ञायां कोटरादि-
 नियमेन व्यावर्णितत्वादप्राप्तं णत्वं विधीयते । असंज्ञायामप्येकपदत्वमावादात्प्राप्त-
 मेव । इक्षुशरशब्दाद्यौपधिवचनौ शेषा वृक्षवचनास्तेषां संज्ञायां कोटरादिनियमेन
 णत्वस्य व्यावर्णितत्वाद्दुचरेणाऽप्राप्ते विध्यर्थ, असंज्ञायां तूत्तरेण विकल्पे प्राप्ते नित्या-
 20 र्थम् । कार्श्यवर्णमिति-कार्श्यशब्दो वृक्षविशेषवाची अव्युत्पन्नोऽथवा कृष्यते “ नंग्यु-
 पान्व्य० ” इति के व्यणि धर्मधर्मिणोरभेदोपचारात् कार्श्यगुणयुक्तो वृक्षोऽपि कार्श्यः ।
 पीयूक्षेति-पीयूक्षाशब्दो द्राक्षापर्यायो द्राक्षाविशेषो वा । पीयूच क्विपि पीः पियं याति
 “ पीयूग० ” इति किदुः, पीयुं क्षायति “ आतो डो० ” इति डः ।

- ‘ द्वित्रिस्वरौपधिवृक्षेभ्यो नवाऽनिरिकादिभ्यः ’ । २ । ३ । ६७ ॥ कोट्र-
 25 वषणमिति-केनाऽम्भसा उद्यन्ते-क्लिद्यन्ते “ केरव० ” इति साधुः केनोद्भवन्त्युच्छन्दा-
 यन्तेऽचि वा । लता वलीककोट्यादिका, गुल्मा इत्येकस्मिन्धास्तरवो बहुकाण्डपत्राः
 केतक्यादयः, एतल्लतागुल्मरूपं द्वयं वीरुधः । उत्पलस्त्वेवं व्याचष्टे-लता गुल्मा-
 स्तेभ्यो विलक्षणा वीरुधः । पुष्पं विना फलमेव यस्य स प्लक्ष्यादिः फली । पुष्पं च

फलं चोपगच्छन्ति पुष्पफलोपमाः " नोऽन्वो गमः० " इति डे-वृक्षाः पुष्पफलोपमा इति । न चोपगच्छन्ति त एव वृक्षाः किं तर्हि ? येऽप्यन्यतरत् पुष्पं फलं चोपगच्छन्ति तेऽपि वृक्षा एव । तत्र वेतसादयः पुष्पमेव प्लवादयः फलमेवाऽऽप्रादयस्तूपमप्युपगच्छन्ति । तत्र वृक्षो वनस्पतिरुपवकेशित्वं च न व्यभिचरति । वनस्पतिरवकेशी तु वृक्षत्वं व्यभिचरतः । यतः " फली वनस्पतिर्जयः फलरन्ध्रस्त्ववकेशी " इति । अत एव च वनस्पत्यादिग्रहणमकृत्वा वृक्षग्रहणं कृतं तदन्तर्गतत्वाद्वनस्पत्यादेरिति । विदारी-लताभिश्चैव ।

‘ गिरिनद्यादीनाम् ’ । २ । ३ । ६८ ॥ तूर्यमाण इति-तूर्यं मानमस्येति वाक्ये निमित्तनिमित्तिनोरेकपदस्थत्वाभावादप्राप्ते विरूपः । तूर्यतेस्तानशिशये मागमे च " रपृथर्णा० " इति नित्यं प्राप्ते । शिक्षादित्यादिति-अन्यथा बहुस्वरत्वात् प्रायो बहु- 10 स्वरादिकण् स्यात् ।

‘ पानस्य भावकरणे ’ । २ । ३ । ६९ ॥ सौरीरपाणमिति-सौरीरेषु प्रायो भवं षाड्जलकादकजं वाधित्वा भवेऽण् । सुरीराणामिदं " तैस्येदम् " इति वा ।

‘ देशे ’ । २ । ३ । ७० ॥ योगविभागादिति-अन्यथा ' पानस्य भारुणदेशे ' इति क्रियेत । तथाऽत्र कर्मसाधनः पानशब्दो गृह्यते, भारुणप्रधानस्य तु पूरणे 15 विरूप एव उदीनरा इति-उश्यत इति " स्वादिभ्यः ऋः " वधीति किपि गृह्णीत गौरादित्वाद् ह्यागृही नगरी तस्या नसः । गान्धारपः-गन्धारस्याऽपरस्य शुद्धमत इन् गान्धारिः राष्ट्रक्षत्रियमरूपः ततो गान्धारीणां राजानां, गान्धारे राजोऽपत्यानि वा " गान्धारिसाल्वेयाभ्याम् " " ध्वन्ऽनोऽश्या० " इति बहुवचिषां लृप् । ननु धीरपाणादयः शब्दा मनुष्येषु वर्तन्ते । तत्सामानाधिकरण्यादुदीनरादयोऽपि तत्रैव 20 तत्कथमिह देशो गम्यत इत्याह-तात्स्थयादित्यादि । अयमर्थः-उदीनरादयो हि शब्दाः संज्ञात्वेन पूर्वं देशेष्वेव प्रवृत्ताः पश्चात् तत्स्थानमभ्वन्धात् मनुष्येषु तेन मनुष्याभिधानेऽपि तेन मनुष्यदेशाभिधान गम्यन्ते, दाक्षीणां पानमिति-अत्र कर्त्तरि पठि ।

‘ ग्रामाघ्रात् नियः ’ । २ । ३ । ७१ ॥ ननु " गतिज्ञारु० " इति न्यायाद्वि-भक्त्युत्पत्तेः प्रागेव समासे निमित्तनिमित्तिनोरेकपदस्थत्वात् " रपृथर्णा० " इत्यनेनैव 25 णत्वं सिद्धमेव किमनेनेति ? सत्यम्, नियमार्थं यदि नियो णत्वं स्यात्तदा ग्रामाघ्रादेन तेन खरनीमेपनीत्यादी पूर्वेणाऽपि न भवति ।

‘ बाह्याद्व्याह्नस्य ’ । २ । ३ । ७२ ॥ योहव्यं बाह्यमिति-बह्वेहोऽर्थे व्याणि
बाह्यं बह्वनाहमिक्ष्वादि तेन यदापि बाहने बह्वनार्थमिक्ष्वादि बाह्यं नाऽऽरोपितं भवति
तदर्थं तु फेवल्लुपकल्पितं भूतलस्य तदापि भवत्येव ।

‘ अतोऽहस्य ’ । २ । ३ । ७३ ॥ दीर्घाह्नी शरदिति-दीर्घाह्नी, दीर्घाहाः, दीर्घाहा
६ रूपत्रितयम् ।

‘ चोत्तरपदान्तनस्यादेर्युवपकाहः ’ । २ । ३ । ७५ ॥ प्राप्ताप्राप्तविभाषेयम् ।
तथाहि-लिखितेषु प्रयोगेषु “ गतिकारक० ” इति न्यायात् स्याद्युत्पत्तेः प्रागेव समास
इत्येकपदात्प्राप्ते व्याघ्रीवत्पामा येषां तानि व्याघ्रीपामाणि व्याघ्रीपामानि वेत्यादिषु
त्वदर्शितेष्वप्राप्ते । पाणिनिस्त्वप्राप्ते विभाषां मन्यते । तन्मतेऽपि वापोऽस्त्यनयोर्वापिनो
१० व्रीहीणां वापिनाविति यदा क्रियते तदाऽप्राप्ते । अत्रोत्तरपदस्यान्तो नकारो न
भवतीति-किन्तु “ प्रत्ययः प्रकृत्यादेः ” इति न्यायेन गर्गभग इत्यस्य समुदायस्यैव ।
व्यद्वि-चतुरह्वीति अनयोर्भवेऽर्थेऽण्विषये “ संघाश० ” इत्यनेनाऽऽ अह्वदेऽथ ।
गर्दभवादिनाविति-गर्दभान् बाह्यत इत्येवंशीलौ ।

‘ कर्गैकस्वरवति ’ । २ । ३ । ७६ ॥ न वेदिति-सत्यपि श्रितयानुवर्तने
१५ प्रतिषेधस्य प्राप्तपूर्वकत्वात् क्वर्गवत्त्वात् पक्षशब्दस्यैव प्रतिषेध इति । स्वर्गकामिणा-
विति-मुखेन पुण्यकर्मभिरुर्जयत इति यजि न्यल्कादित्वाद्दे तं कामयेते इत्येवंशीलौ ।
मोक्षकामिणाविति-मुच्यन्ते प्राणिनः कर्ममलकलङ्केनाऽप्रेति “ गौवावद्यमि० ” इति
से । नित्यार्थमिति-अथमर्थः “ गतिकारक० ” इति न्यायेन निमित्तनिमित्तिचोरे-
कपदस्यत्वाद् “ रैपुवर्णा० ” इति नित्यं प्राप्त “ बोधर० ” इति विकल्पितं पुनर-
२० नेन नित्यं विधीयते इत्यर्थः ।

‘ अदुरूपसर्गान्तरो णहिनुमीनानेः ’ । २ । ३ । ७७ ॥ हिनुमीनानिग्रह-
णात् समासस्याऽसम्भवात् पूर्वपदस्थादित्यस्य निबृत्तावविशेषेणोपसर्गात् णत्वविधिः ।
हिनुमीनानिग्रहण इति-अथ प्रद्विषोति प्रमीणीत इत्यत्र गुणे ईकारे च कृते हिनुमीने-
त्येतद्रूपविरहान् स्थानीवेत्यस्याऽप्यसद्विधौ स्वरस्य स्थानिवद्भावप्रतिषेधात् कथं ण-
२५ त्वमित्याह-विकृतस्याऽपीति । प्रवपानि मांसानीति-उच्यते इति वषा भिधाद्यद् । आ-
नीत्यर्थवत् इति-वपानीति समुदायस्याऽर्थवत्त्वादानादीत्यस्य पृथगर्याभावादनर्थकत्वमु-
पसर्गत्वाभावाद्वा । अत एव मष्टद्धा इति विग्रहो वृत्तौ दर्शितः ।

‘ नशाः डाः ’ । २ । ३ । ७८ ॥ प्रनष्ट इति-अत्र “ नैशोऽधुति ” इति नाम-
मस्य “ नो व्यञ्जनस्य० ” इति लुङ् । प्रनष्टपतीत्यादि-अत्र परेऽमदित्यन्तरङ्गत्वात् पूर्ण
कृतमपि णत्वं परत्वादात्रसत्त्वात् णत्वे कृतेऽप्येकदेशरिक्तस्याऽनन्यत्वात् प्राप्तमपि श्च इति
वचनात् साक्षाच्छकारान्तत्वाभावात् निरर्त्पते ।

‘ नेत्र्यादापतपदनदशदवपीयहीशामूचिग्यातिवातिद्रातिप्सातिस्यति- &
हन्तिदेरधौ ’ । २ । ३ । ७९ ॥ न मातीत्यादि-नन्त्रेषां मारूपाभाराद्ग्रहणा-
शङ्काऽपि कृताः । उच्यते-“ मिग्मिभोऽखिलचलि ” इत्यनेनाऽऽत्परिधानात् । नाऽनु-
बन्धनार्थ इति-यथा रीत्या धातुपाठे मादित्यपाठि तद्रीत्या यदि श्चरेऽपि क्रियेत त-
दाऽनुबन्धनार्थः स्यात् । अत्र तु विशेषणं छकारेणोपलक्षितो मा इति । ननु “ मस्य्या
निर्दिष्टे पूर्वस्य ” तद्याऽनन्तरस्य न व्यग्रहितस्येति न्यायात् प्रथयास्यतीत्यादात्राडा 10
व्यवधाने न प्राप्नोतीत्याह-आटा व्यग्रधानेऽपीति-अयमर्थः “ पूर्वन्तरे० ” इति ण-
त्वनिषेधकपूरे आहो वर्जनादाहा व्यग्रधानेऽपि भवति ।

‘ अकृत्वाद्यपान्ते पाठे वा ’ । २ । ३ । ८० ॥ अत्राऽऽकृत्वादिपान्त इति
सिद्धे नञ्द्वयं सुत्रार्थं, नञ्द्वये हि सति कथादेः पान्तस्य च वर्जनं प्रतीयते । एत-
स्मिंस्तु कत्वादेः किञ्चिद्विशिष्टस्य पान्तस्येति प्रतीतिः स्यात् । असम्भरात् न भरिष्यतीति 15
न वाच्यम् । कषशिपेत्यादावेवं विश्वस्याऽपि दर्शनात् । सौत्रेषु पाठादिति-ननु स्त-
म्भेर्धातुप्यपाठात् कथं पाठविपर्ययं ? उच्यते-सूत्राणां सूत्रमेव धातुपदेशः । प्रनिवे-
ष्टेति-‘ विश्वह् ’ श्रवणने, इत्यस्य रूपम् ।

‘ द्वित्वेऽप्यन्तेऽप्यनितेः परेस्तु वा ’ । २ । ३ । ८१ ॥ प्राणिनिपतीत्यादौ
द्वयोरप्यनेनैव णत्वं द्वित्व इति वचनात् । हे प्राण !-अन्ते “ नोऽऽमन्त्र्ये ” इति न-
लोपप्रतिषेधात् नान्वह्य सम्भनतीत्यामन्त्र्ये दर्शितम् । ननु द्वित्वेऽपि कृतेऽन्तेऽपीति 20
वचनादन्तेऽपि शब्दादनन्तेऽपि भरिष्यति किं द्वित्वेऽपीत्यनेन ? नैसम्, द्वित्वेऽपीत्य-
स्याऽभावे प्राणिनिपतीत्यत्र प्रथमनकारेऽन्तेऽपीत्यस्य चरितार्थत्वाद्द्वितीयनकारस्य
णत्वं न स्यात् । टवर्गेण व्यवधानात् । अन्तेऽपीत्यत्राऽपि शब्दाभावे द्वित्वेऽप्यन्त एव
स्यादिति । ननु द्वित्वे सत्पान्तस्यो नकारः क्व सम्भवति ? उच्यते-प्राणितेः ननि 25
प्राणिनिपान्तं प्रयुङ्क्ते णिणि अछोपे किपि प्राणिनिपमाचष्टे णिञि पुनः “ व्यर्त्पर-
रादे ” इत्यनेन इति लोपे किपि हे प्राणिण् ? इत्यादात्रामन्त्रत्वाच्च न लोपा-
भावे प्राणिनिपन्तीत्याद्यनन्तेऽपि ।

‘हनः’ । २ । ३ । ८२ ॥ प्रधानन्तीत्यादौ हन् इत्युच्यमानेऽप्येकदेशविकृतस्याऽन्यत्वात् णत्वं प्राप्नोतीत्याह-हनोऽधीति ।

‘वमि वा’ । २ । ३ । ८३ ॥ पूर्वेण नित्यं प्राप्ते विकल्पार्थम् ।

‘निसनिक्षनिन्दः कृत्ति वा’ । २ । ३ । ८४ ॥ नित्यं भवतीति-“अदुरु-
5 पसर्गा०” इत्यनेन शेषः । णोपदेशत्वाद् “अदुरुपसर्गा०” इत्यनेन गतिकारकहस्त्यु-
क्तानामिति न्यायादविभक्त्यन्तैः कृदन्तैः सह प्रादीनां समासे सति निमित्तनिमित्त-
नोरेकपदस्यत्वात् “रूपवर्णा०” इत्यनेन वा नित्यं णत्वे प्राप्ते विकल्पार्थमिदम् ।

‘स्वरात्’ । २ । ३ । ८५ ॥ “गतिकारक०” इति न्यायाद् “रूपवर्णा०” इति सिद्ध-
मेव किन्तु प्रयायिणौ परियायिणावित्यत्र “वोत्तरे०” इति वा णत्वं स्याच्चित्रवृत्त्यर्थ-
10 मिदमारभ्यते । कृद्विषयस्येति-कृतीति विषयसप्तमीयं न निमित्तसप्तमी । तस्यां हि
स्वरात् परस्य धातोर्नस्य कृन्निमित्ते णत्वमिति सूत्रार्थः स्यात् । न चैतदसम्भवात्
भविष्यतीति वाच्यम्, प्रेषन्नमित्यादावेवंविधस्याऽपि दर्शनात् । तथा च सति न
रूपापूग इत्यादि प्रतिषेधेऽनर्थकः प्राप्तेरभावात्तद्दि रूपादीनां कृत्ति निमित्तभूते स्वरा-
त्परो धातुनकारोऽस्ति येन प्राप्तौ प्रतिषेधेऽर्थवान् स्यादिति स्वरादिति कृन्नकारस्य
15 विशेषणं, न “अदुरुपसर्गांवर०” इत्यस्य धातोर्वा “देशेऽन्तरोऽयनहनः” इति
प्रतिषेधादनेन हि प्राप्तस्य स प्रतिषेधः । न चाऽन्तःशब्दो धातुर्वा स्वरान्तो वा येन
प्रतिषेधोऽर्थवान् स्यादिति । उपसर्गविशेषणे प्रभुश्च इत्यत्राऽपि स्यात् । कृद्विशेषणमपि
न । तस्मिन्नापि कृते कृतो यः स्वरस्ततः परस्य नकारस्येति स्थिते प्रयाणीयमित्यादौ
प्राप्तिः । प्रहीण इत्यादौ न स्यादिति । प्रबलप्यमानमिति-वर्णैकदेशस्य वर्णग्रहणेन
20 ग्रहणात् समुदायव्यापारे चाऽवयवस्याऽपि स्वव्यापारानुच्छेदेन व्यापारात् लृकारे
उच्चार्यमाणे तदवयवस्य लकारस्याऽप्युच्चारणमित्यलक्षणेति प्रवर्तत एव ।

‘नाम्पादेरेच ने’ । २ । ३ । ८६ ॥ प्रेहणमित्यादौ वोत्तरेति नागमस्य विकल्पो
नाम्नामिति बहुवचनेन वाधितत्वात् ।

‘व्यञ्जनाद्येर्नाम्पुपान्त्वाद्वा’ । २ । ३ । ८७ ॥ दुर्गहन इति-दुर्गहनतेऽने-
25 नाऽस्मिन् वा “कैरणाभादे” अनद् दुर्गहतीति नन्धादिभ्यो वा-दुर्गहन इत्यत्र
“गोर्दः स्वदे” ऊत् ।

‘जेर्वा’ । २ । ३ । ८८ ॥ शेषेभ्यस्त्वि-नागमरहितेभ्यः ।

‘निर्विण्णः’ । २ । ३ । ८९ ॥ गतिकारकेतिन्यायाद् “रूपवर्था०” इति सिद्धमेव किमनेन ? सत्यम्, अनेन न्यायेन निर्विण्णवानित्यत्राऽपि स्यात् तन्निरूप्यर्थ-
मिदम् । एते त्रयोऽपि धातूनामनेकार्थत्वाद्द्वैराग्ये वर्तन्ते । निर्विण्ण इति-विदक् ज्ञाने
इत्यस्य सेट्त्वान्न । अलचटेति व्याघ्र्या चाऽप्राप्ती क्तनकारस्य गत्वं निपात्यते,
धातुनकारस्य तु “तैवर्गस्य०” इति । 6

‘न रुषापूर्वभूभाकमगमप्याययेपो षोश्च’ । २ । ३ । ९० ॥ रुषा इति
निरनुबन्धोपादानं रुषादेशस्य रुष्याक् प्रथम इत्यस्य च परिग्रहार्थम् । नित्यमिति-
“स्वैरात्” इत्यनेन । येषो विकल्पेनेति-“वैदखनादेर्नाग्युपा०” इत्यनेन ष्यन्तेभ्य-
श्चेति-“जेर्वा” इत्यनेन ।

‘देशेऽन्तरोऽयनहनः’ । २ । ३ । ९१ ॥ स्वरादिति हन इति च यथासंख्यं 10
प्राप्ते प्रतिषेधः । अन्तर्षण इति-“होऽन्वर्षनान्व०” इत्यलन्तो निपात्यते । वाही-
केषु देशविषयस्येयं संज्ञा । प्रायणोदेश इति-इदं, ईण्क् वा, प्रेषतेऽस्मिन्नित्यनटि
“स्वैरात्” इति णत्वे । अयती तु “उपसर्गस्याऽयौ” इति लृत्वं स्यात् ।

‘पात् पदे’ । २ । ३ । ९२ ॥ सर्पिष्यानमिति-नन्वत्र यकाराश्रितं मा भूष्णत्वं
सर्पिस्थरेफाश्रितं कथं नहि ? उच्यते-यत्रोत्पद्यमानस्य णत्वस्य निमित्तद्वयं भवति तत्र 15
प्रत्यासन्त्याऽनन्तरमेव गृह्यत इति । सर्पिष्केषेति-सर्पिष्कायतीति नर्षिम्, अम् का धातुः
अग्रे इति स्थिते क इत्पस्याऽभिक्त्यन्तत्वात् पदस्याभाव इति नाऽनेनत्वप्रतिषेधः ।
ननु उत्तरपदमपि पदमुच्यते यथा “वेदतोऽन्यय०” इत्यत्र पदे इत्युक्तेऽपि उत्तरपदे
इति वृत्तिकृता व्याख्यातम्, तद्वदिहाऽपि पदे इत्युक्ते उत्तरपदमपि लप्स्यते तत्कथं
सर्पिष्केषेत्यत्र व्याघृत्तिः ?, सत्यम्; ‘नाऽनिष्टार्था घास्रप्रवृत्तिः’ इतिन्यायादेर्विधिं 20
व्याख्यानं न सर्वत्राऽपि युक्तं किन्त्वभिप्रेतसिद्धार्थं कचिदेव । यदा तु कुत्सिताद्यर्थे
कप् तदा निर्विवादमेव ।

‘पदेऽन्तरेऽन्नाऽन्यत्तद्धिते’ । २ । ३ । ९३ ॥ चतुरङ्गयोमेन-अत्र “कव-
र्गक०” इति प्राप्तं निषिध्यते । मापकुम्भस्य वापः मापस्य कुम्भवाप इत्यस्मिन्न वा-
क्ये “वृत्त्यन्तोऽसपे” इति पदसंज्ञानिषेधेऽपि भूतपूर्वकं पदरमाधीयते । कवर्गक- 25
स्वरवतीति-कवर्गाद्येन विशेषविहितत्वान्न तु “घोर्त्वर०” इति विकल्पः ।

‘क्षुम्नादीनाम्’ । २ । ३ । ९६ ॥ धुम्नेति लुप्ततिवृत्तिर्देशेन धातुग्रहणं न तु

यद्गुणनिष्ठव्यर्थम् । अनुचन्धनिर्देशे हि श्लोमणमित्यत्राऽपि स्यात् । एवं तुप्नुत इत्यत्राऽपि । यद्येवं तर्हि क्षुम्नीत इत्यादौ णत्वशास्त्रस्य परेऽसत्त्वादीकारादौ कृते क्षुम्नेति-रूपाभावात् प्राप्नोति ? उच्यते-स्वरादेशस्य स्थानिवद्भावादेकदेशविकृतस्याऽन्यत्वाद्वा भविष्यतीत्यदोषः । बहुवचनेन चाऽस्याऽऽकृतिगणता द्योत्यते । तेनाऽन्यो-
 5 ऽप्यविहितलक्षणो णत्वप्रतिषेधः क्षुम्नादिषु द्रष्टव्यस्तेन धनदवाचकनरवाहनशब्दस्य न णत्वम् । नृनमित्येक इति-अविभक्तिको निर्देशः । अकारान्तस्त्वयं ज्ञातव्यः ।

‘ पाठे घात्वादेशो नः ’ । २ । ३ । ९७ ॥ नन्वादिग्रहणं किमर्थं तमन्वरेणाऽपि णोपदेशवलाण्णत्वं न भविष्यति, अन्यथा भनित्येव पठ्यते ? नैवम् ; णोपदेशस्य । “ बहुरूपसर्गो ” इति णत्वे फलमस्ति, तथाद्युपसर्गपूर्वस्य प्रभणति अन्यत्र तु
 10 भनतीति स्यादित्यादिग्रहणं कर्तव्यमेव । पाठ इति किमिति-पाठ इत्यनेन घात्पदेशस्य ग्रहणाण्णकारीयतेरनुपदेशान्नत्वाभावः । अथैते नादय एव पठ्यन्तां तथा च सति नेदमारब्धव्यं भवतीत्याह-णोपदेशश्चेति-एवमुत्तरत्र णोपदेशेऽपि ।

‘ पः सोऽष्ट्यैष्टिवष्वष्कः ’ । २ । ३ । ९८ ॥ नन्वत्राऽप्यादेस्त्विकारामावेऽपि पाठबलादेव लपतीत्यादौ पत्वं न भविष्यति किं तेनेति ? सत्यं, परोक्षायामुसिकृत-
 15 त्वात् सस्य पत्वे व्यलेपुस्त्वित्प्र फलम् ।

‘ ऋरल्लं कृपोऽकृपीटादिषु ’ । २ । ३ । ९९ ॥ “ दूरादामन्वयस्य ” इत्यत्र ऋद्धर्जितस्य प्लुतत्वं वदन् स्वरद्वारेणैव सिद्धे पुनरपि यत् लकारग्रहणं करोति तदेव बोधयति ऋत्प्रतिषेधे लृतोऽपि प्रतिषेधप्रसङ्ग इति ‘ ऋकारापदिष्टं कार्यं लकारस्याऽ-
 20 पीति ’ । अचीकलपत् अत्र “ ऋटवर्णस्य, ” “ ऋतोऽन ” चलीकृत्यत इत्यत्र “ रिरी च लुपि ” इति सिद्धम् ।

‘ ओ यद्धि ’ । २ । ३ । १०१ ॥ निजेभित्पत् इति-अत्र भ्वादेस्त्वस्य परे लत्वेऽसत्त्वम् । यद्धेव नाऽस्तीति-“ न गृणाद्युभरुचः ” इति निषेधात् ।

‘ नवा स्वरे ’ । २ । ३ । १०२ ॥ निगाल्यत इति-अत्र निपूर्वाद्धृतो णौ ष्टौ लकारो णिलोपश्चेत्युभयप्राप्तौ नित्यत्वात् पूर्व णिलोपः । न च ‘ प्रत्ययलोपे प्रत्ययलस-
 25 णम् ’ इतिन्यायेन लत्वस्याऽपि प्राप्तौ तस्याऽपि नित्यत्वं, वर्णाश्रये प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेधात् ।

‘ ऋक्किडादीनां डश्च लः ’ । २ । ३ । १०४ ॥ अर्चैर्वाहुलकात् किडक्प्र-

त्यये ऋक्लिङ् । अचरेव क्ते कुत्सादौ के ऋतकः । तृपौ च “छेणीकास्तीक०” इति त-
 र्परीकं । कपिरशब्दात् के-कपिरकं । नवपूर्वाद्वातेः “गमिजनि०” इति बहुवचनात् डि-
 त्यपि अरम् । लिखेः समानार्थात् रिखेभिदाद्याडि रेखा । वडेः सौत्रात् “वैशृगुशलि०”
 इति अमे गौरादिभ्यां च वडमी । वडेः सौत्रात् “कुलिकनि०” इति किशि वडिशं ।
 डिण्डिमिति ध्वनिमततीति “कंचित्” इति डे डिण्डिमः ।

5

‘जपादीनां पो वः’ । २ । ३ । १०५ ॥ विष्णुंङ्गी “विर्धपोलप०” इति ।
 तृतीयं विष्टपं प्राच्यास्त्रिविष्टपमिति पठन्ति ।

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रानुस्मृते शब्दानुशासनेऽवचूरिकायां
 तृतीयः पादः ॥

10

‘स्त्रियां नृतोऽस्वस्त्रादेर्लीः’ । २ । ४ । १ ॥ अतिराज्ञीति-पूजितो राजा
 स्त्री चेदतिराज्ञीति । “पूजास्ववेः०” इति समासान्तप्रतिषेधः । राजानमतिक्रान्तेत्यपि
 कृते समासान्तविधेरनित्यत्वमिति काशिका ।

‘अघातूद्ददितः’ । २ । ४ । २ ॥ गोमदादिशब्दोऽप्युदितिति-अवयवधर्मेण
 समुदायोऽपि व्यपदिश्यते-अत्रावयव उदित्, वद्धर्मेण समुदायोऽपीत्यर्थः । सुकनित्यादि 15
 “नहतोः” इत्यत्र महत्साहचर्यात् किञ्चन्तस्य कंतो न ग्रहणमित्यर्थस्य ज्ञापित-
 स्वादत्र न दीर्घः । प्रत्ययस्योदिचरादिति-अजादेरित्यत्राऽऽवृत्तिव्याख्यानेन तदन्तस्य
 ग्रहणे सिद्धे-यदिदं व्याख्यानं तद्युक्त्यन्तरस्याऽपि दर्शनार्थम् । यत् एकस्याऽपि
 साध्यस्य सिद्धयर्थं ग्रहयोऽपि युक्तय उपन्यस्यन्ते ।

‘अञ्चः’ । २ । ४ । ३ ॥ अञ्च इति कृतनलोपामाचस्य धातुरूपस्याऽञ्चेर्निर्देश- 20
 स्तेनाऽर्चाविवक्षणे नलोपामाचे तदविवक्षणे लोपेऽपि लीः सिद्धः । अच इति निर्देशे
 तु “अञ्चू प्राचीर्षञ्च” इतिवत् कृतनलोपस्यैव स्यात् । इत्थं च प्राञ्चीप्रत्यञ्चीत्पादौ
 लीर्नाऽऽमच्छेत् ।

‘णस्वरराऽघोपाद्धनोरश्च’ । २ । ४ । ४ ॥ ननु ‘निरनुबन्धग्रहणे न तानुबन्ध-
 कस्य’ इति कनिष्कनिपोर्ग्रहणं न प्रामोति ? उच्यते-‘निरनुबन्धग्रहणे क्वचित्तानुबन्धस्य 25
 ग्रहणम्’ इति न्यायात् न दोषः । वनोऽन्तस्येति-ननु प्रत्ययस्येति सर्वस्याऽपि प्रामोति

यद्गुणनिवृत्त्यर्थम् । अनुबन्धनिर्देशे हि श्लोमणमित्यत्राऽपि स्यात् । एवं वृत्तुत इत्यत्राऽपि । यद्येवं तर्हि क्षुम्नीत इत्यादौ गत्वशास्त्रस्य परेऽसत्त्वादीकारादौ कृते क्षुम्नेति-रूपाभावात् प्राप्नोति ? उच्यते-स्वरादेशस्य स्थानिवद्भावादेकदेशविकृतस्याऽनन्यत्वाद्वा भविष्यतीत्यदोषः । बहुवचनेन चाऽस्याऽऽकृतिगणता द्योत्यते । तेनाऽन्यो-
5 ऽप्यविहितलक्षणो गत्वप्रतिषेधः क्षुम्नादिषु द्रष्टव्यस्तेन धनदवाचरुनरवाहनशब्दस्य न गत्वम् । नृनमित्येक इति-अविभक्तिको निर्देशः । अकारान्तस्त्वयं ज्ञातव्यः ।

‘ पाठे घात्वादेर्णो नः ’ । २ । ३ । ९७ ॥ नन्वादिग्रहणं किमर्थं तन्न्तरं-
णाऽपि णोपदेशबलात्पणत्वं न भविष्यति, अन्यथा भनित्येव पठ्यते ? नैवम्; णोपदे-
शस्य । “ अर्दुरूपसर्गो ” इति गत्वे फलमस्ति, तथाद्युपमर्गपूर्वस्य प्रमणति अन्यत्र तु
10 भनतीति स्यादित्यादिग्रहणं कर्तव्यमेव । पाठ इति किमिति-पाठ इत्यनेन घात्पदे-
शस्य ग्रहणाण्णकारीयत्तेरनुपदेशान्तरत्वाभावः । अथैते नादय एव पठ्यन्तां तथा च
सति नेदमारब्धव्यं भवतीत्याह-णोपदेशश्चेति-एवमुत्तरं णोपदेशेऽपि ।

‘ पः सौऽप्यैष्टिचप्यप्कः ’ । २ । ३ । ९८ ॥ नन्यत्राऽप्यादेरित्यधिकारामाघेऽपि
पाठबलादेव लपतीत्यादौ पत्वं न भविष्यति किं तेनेति ? सत्यं, परोक्षपान्निक्त्व-
15 त्वात् सस्य पत्वे व्यलेपु रित्यत्र फलम् ।

‘ ऋरल्लं कृपोऽकृपीटादिषु ’ । २ । ३ । ९९ ॥ “ दूारोमन्वयस्य ” इत्यत्र
ऋद्धिर्जितस्य प्लुतत्वं यद् न् स्वरद्वारेणैव सिद्धे पुनरपि यत् लकारग्रहणं करोति वदेय
शोधयति ऋत्प्रतिषेधे लतोऽपि प्रतिषेधप्रसङ्ग इति ‘ ऋकारावदिहं कायं लकारस्याऽ-
पीति ’ । अचीकल्पत् अत्र “ शैटवणस्य, ” “ ऋतोऽपि ” पलीकृत्पत् इत्यत्र “ रितो चे
20 लुपि ” इति सिद्धम् ।

‘ ओ यलि ’ । २ । ३ । १०१ ॥ निज्जितस्य इति-अत्र म्गादेरित्यस्य परे
सत्त्वेऽमप्यम् । यद्येव नाऽस्तीति-“ न गृणागुमकयः ” इति निषेधात् ।

‘ नया स्वरे ’ । २ । ३ । १०२ ॥ निगास्यत इति-अत्र निरुवाङ्गतो लो वृद्धौ
लकारो णिलोपश्चेत्पुमप्रप्राप्तौ नित्यत्वात् पूर्वं णितोपः । न च ‘ प्रत्ययतोषं प्रत्ययतप-
25 णम् ’ इतिन्वायेन लरस्याऽपि प्राप्ती तस्याऽपि निरुवाङ्गं, यनांशये प्रत्ययवन्धनस्य
प्रतिषेधात् ।

‘ ऋकित्यादीनां सभ्य लः ’ । २ । ३ । १०४ ॥ अर्भेसाङ्गतत्वात् तिदद-

त्यये श्रफिडः । अचरेय के कुत्मादौ के श्रतकः । तृपौ च “ शृणीकास्तीक० ” इति त-
 र्परिकं । कपिरशब्दात् के-कपिरकं । नञ्पूर्वाद्वातेः “ गेमिनमि० ” इति बहुवचनात् डि-
 त्यपि अरम् । लिखेः समानार्थात् रिखेभिर्दाचडि रेखा । वडेः सौत्रात् “ वैङ्ग्यश्रुति० ”
 इति अभे गौरादिद्वयां च वडभी । वडेः सौत्रात् “ कुलिकेनि० ” इति किशि वडिर्श ।
 डिण्डिमिति धनिमवतीति “ केचिन् ” इति डे डिण्डिमः । 5

‘ जपादीनां पो घः ’ । २ । ३ । १०५ ॥ विष्टंङ्की “ विष्टपोल० ” इति ।
 तृतीयं विष्टपं प्राच्यास्त्रिविष्टपमिति पठन्ति ।

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रानुस्मृते शब्दानुशासनेऽथचूरिकायां
 तृतीयः पादः ॥

10

‘ स्त्रियां वृतोऽस्वस्त्रादेर्डीः ’ । २ । ४ । १ ॥ अतिराज्ञीति-पूजितो राजा
 स्त्री चेदतिराज्ञीति । “ पूजास्वतेः० ” इति समासान्तप्रतिषेधः । राजानमतिक्रान्तेत्यपि
 कृते समासान्तनिघेरनित्यत्वमिति काशिका ।

‘ अघात्तृद्विताः ’ । २ । ४ । २ ॥ गोमदादिशब्दोऽप्युदिति-अवयवधर्मण
 समुदायोऽपि व्यपदिश्यते-अत्राऽऽयव उदित्, तद्धर्मण समुदायोऽपीत्यर्थः । सुकन्नित्यादि 15
 “ ईस्महतोः ” इत्यत्र महत्साहचर्यात् किमन्तस्य कंतो न ग्रहणमित्यर्थस्य धापित-
 त्वाद्ग्र न दीर्घः । प्रत्ययस्योदिश्यादिति-अजादेरित्यत्राऽऽवृत्तिव्याख्यानेन तदन्तस्य
 ग्रहणे सिद्धे- यदिर्द व्याख्यानं तद्युक्तघन्तरस्याऽपि दर्शनार्थम् । यत एकस्याऽपि
 साध्यस्य सिद्धयर्थं बहुयोऽपि युक्त्य उपन्यस्यन्ते ।

‘ अञ्चः ’ । २ । ४ । ३ ॥ अञ्च इति कृतनलोपाभावस्य धातुरूपस्याऽञ्चेर्निर्देश- 20
 स्तोनाऽर्चाविवक्षणे नलोपामावे तदविवक्षणे लोपेऽपि डीः सिद्धः । अच इति निर्देशे
 तु “ अञ्चू प्राचीर्षञ्च ” इतिवत् कृतनलोपस्यैव स्यात् । इत्थं च प्राञ्चीप्रत्यञ्चीत्यादौ
 डीर्नाऽऽमाच्छेत् ।

‘ णस्वराऽघोपाद्धनोरञ्च ’ । २ । ४ । ४ ॥ ननु ‘निरनुबन्धग्रहणे न तानुबन्ध-
 कस्य’ इति कनिष्कनिघोर्ग्रहणं न प्राप्नोति ? उच्यते-‘निरनुबन्धग्रहणे क्वचित्तानुबन्धस्य 25
 ग्रहणम्’ इति न्यायात् न दोषः । वनोऽन्तस्येति-ननु प्रत्ययस्येति सर्वस्याऽपि प्राप्नोति

तत्कथमुक्तमन्तस्येति ? सत्यम्, यात् न् वन् इति कृते भविष्यति । अतिशुनीति-
 पूजितः श्वाऽतिश्वा स्त्री चेदतिशुनी । नियमार्थमिति-णस्वरापोपादेव वनो ङीर्भवति ।
 तेन सह युद्धेस्यादौ पूर्वणाऽपि न भवति । विपरीतनियमस्तु " स्त्रियां वृत्त० "
 इत्यस्याऽऽरम्भात् न । विपरीतनियमे हि राश्रीत्यादौ स्वरात् परस्य नकारस्याऽनस्थानात्
 5 " स्त्रियां वृत्त० " इत्यनेन ङीर्न स्यात् ।

" वा बहुव्रीहेः " । २।४।६ ॥ बहुमेरुदृश्यतीति-अन्ये चन्द्रगोम्यादयो
 " नोपान्त्यवतः " इति प्रतिषेधमिच्छन्तो बहुमेरुदृश्येत्येव कथयन्ति, स्वमते तु व्य-
 त्तया सत्रस्य प्रवर्तनात् निषेधः ।

' ऊध्नः ' । २।४।७ ॥ ऊध्नित्यादेश इति-अपमर्धः, यदि समासान्तविधौ,
 10 ऊध्नित्यादेशं न कुर्यात् किन्तु न इत्येव तदाऽनो वेत्यनेन विकल्पः स्यात्तु " स्त्रियां
 वृत्त० " इत्यनेन नित्यं ङीरिति । पञ्चकुण्डोधेति-ननु लुपः पित्वात् " कैवृत्मानि० "
 इत्यनेन पुंवद्भावः कथं न भवति ? नैयम्, " स्त्रियामृषसोऽन् " इत्यत्र स्त्रियां विषये
 व्याख्यानात् । विषयव्याख्यानं हि निर्निमित्तत्वार्थम् । ततो यदि पुंवद्भावोऽभिप्रेतः
 स्यात्तदा इयामृषसोऽनिति तन्नैमित्तिकमेव कुर्यात् । ननु इयामिति कृते ङीरपि
 15 कथम् ? उच्यते-तदा गौरादौ पठ्येत । निमित्तव्याख्याने हि " भूतैः ऋते " -
 इकाणि तल्लुपि " इत्यादे० " इति ङीनिवृत्तौ तन्निमित्तकसमासान्तस्याऽपि निवृत्तिः
 प्राप्नोति । ततश्च पञ्चकुण्डोधा इति विमर्शान्तं रूपं प्राप्नुयादिति समासान्तविधौ
 सन्निमित्तक आदेशो नाऽकारि ।

' अशिशाः ' । २।४।८ ॥ ननु ऊधन्शब्दस्याऽशिशुशब्दस्य च बहु-
 20 व्रीहिविशेषणत्वेन समानार्थत्वादेकयोग एव क्रियताम् ? उच्यते-बहुव्रीह्यावप्सूच इति
 तदन्तस्य विधिः, अशिशोरिति च स्वरूपस्येति योगविभागः ।

' संख्यादेर्हायनाद्भवसि ' । २।४।९ ॥ इकाणि तल्लुपि चेति-" वर्षा-
 कालेभ्यः " इत्यस्य । शकटाभिप्रायेणोदमुक्तम् । तन्नोद्योतस्तु घृतहायनशब्दस्य काल-
 वाचकत्वाभावे " तत्र ऊत० " इत्यनेनाऽणेषेच्छति ।

' नोपान्त्यवतः ' । २।४।१३ ॥ उपान्त्यलोपो नाऽस्तीति-" नो वमन्त-
 25 संयोगात् " इति निषेधेनेत्यर्थः । स्त्रियां वृत्त इत्यस्यापीति-अन्यथाऽनोऽनुपान्त्य-
 वतो वेत्येकयोगः क्रियेत । अतिपर्वणीत्यत्र अण्युत्पत्तिवशात्कथयता " नर्धरापोपा० "

भावयोराकारश्रुतेस्तथैव विद्यमानत्वात् किं तदभावेन विनश्यतीति ? उच्यते-आपि सति “ दीर्घर्हयाच्० ” इति सेलोपः स्यात्तथा सोमपः कन्याः पश्येत्यत्र “ लुगौतोऽनापः ” इति शसि लुक् स्यात् ।

‘ गौरादिभ्यो सुख्यान्डीः ’ । २ । ४ । ११ ॥ कवेः शिवेरपत्यं कुर्वादिदुना-
 5 दीति व्ये-काव्य शैव्यस्ततो ह्यां “ व्यञ्जनात्तद्वितरण० ” इति यलोपे भावे कावी शैवी । अनङ्गाहीभार्य इति अत्राऽनङ्गाहीशब्दो व्यक्तौ प्रवर्तितो जातिवाचित्वे तु “ स्वाङ्गाद् डी० ” इत्यनेनैव पुंवन्निषेधः सिद्धः । ननु तथापि पृथिवीशब्दस्याङ्ग-
 हायणीशब्दस्य च स्वतः स्त्रीत्वा “ परंतः स्त्री० ” इति पुंवद्भावो न भविष्यति किम-
 10 किन्तु तद्वितलोपे लुगभावोऽपि । तत्र क्वचिद्वयं क्वचिद्द्वेकं यथासम्भवमूहनीयं ।

‘ अणजेयेकण्णञ्स्नञ्छिताम् ’ । २ । ४ । २० ॥ काण्डान् लविष्यामीति
 काण्डलावी “ कैर्मणोऽण् ” पाणिनीयमिति-पणनं पणः “ पणैर्मानि ” अल् सोऽस्याऽ-
 स्ति पणी तस्याऽपत्यं वृद्धं “ ईसोऽपत्ये ” अण् पाणिनस्याऽपत्यं शुवा “ अंत इच् ” ।
 पाणिनिना प्रोक्तं “ तेनं प्रोक्ते ” इति विषये “ यूनि लुप् ” इति इजो लुप्, अन्यथा
 15 “ वृद्धेऽञ्चः ” इति स्यात्ततो दोरीयः । बहुकुम्भकारा नगरीति-अत्र महयः कुम्भ-
 कारा यस्यामिति कार्यम् । यदा तु बहुवचः कुम्भकार्यो यस्यामिति क्रियते, तदा
 “ शैत्रित्वादिवः ” इति क्वचि बहुकुम्भकारीकैति भवति ।

‘ वयस्यनन्त्ये ’ । २ । ४ । २१ ॥ द्विवर्षा इत्यादि-द्वे वर्षे भूता “ प्राणि-
 नि भूते ” इत्यः । उत्तानशयेति-उत्तानः शेते “ ईर्वादिभ्यः० ” अः ।

20 ‘ द्विगोः समाहारात् ’ । २ । ४ । २२ ॥ सम्पगाहरणमेकीकरणं समा-
 हारः । समाहारद्विगुसंज्ञेति-समाहारविशेषितेन द्विगुना नाम विशिष्यते । अयमर्थः-
 समाहृतं चिना पञ्च राशयः प्रिया अस्य पञ्चरात्रप्रिय इत्यादावपि स्त्रीः स्यात् । ननु
 द्वन्द्वसमाहारस्य द्वन्द्वैकत्वेति नपुंसकत्वविधानेन स्त्रीत्वाभावात् समाहार इत्युक्तेऽपि
 25 द्विगोः समाहारादिति लप्स्यते किं द्विगुग्रहणेन ? अयोत्तरार्थमित्यपि न वाच्यम् ।
 तद्वितलुकीति करणात्, नैवम् ; समाहारादित्युक्तौ समाहारान्तात् नाम्न इत्याद्यश्लेषे ।
 ततश्च वाक्यत्वचमविक्रान्ता अतिवाक्यचीति स्यात् । इष्टं चाऽतिवाक्यचेति ।

अर्थकथनमिदं प्रवृद्धशाऽसौ विलूनथ स्त्रीचेदिति तु कार्यं, अन्यथा गौणत्वाभावाद्
 " गौशाऽन्ते० " इत्यप्रवृत्तौ विलूनशब्दस्याऽकारान्तस्याऽभावाद् डीर्न स्यात् ।

- ‘ केवलमामकभागधेयपापापरसमानार्थकृतसुमङ्गलभेषजात् ’ । २ ।
 ४ । २९ ॥ केवलीति-केव्यते सेव्यते केवलिभिरिति “ मृदिकन्दिक्कुण्डि० ” इत्यलः ।
 5 मामकशब्दादिति-ननु कथं मामकग्रहणं नियमार्थं शोभनो मामकोऽस्याः सुमामके-
 त्रय तदन्तविधेरिष्टत्वाद्धिव्यर्थताऽप्युपपद्यत एव । विधिनियमसम्भवे हि विधिरेव
 ज्यायस्त्वात् । सत्यामपि वा नियमार्थतायां विपरीतनियमः कस्मान्न भवति । मामक-
 शब्दस्यैव नाम्नीति ? अत्रोच्यते-इह प्रकरणे तदन्तविधेरिष्टत्वेऽपि मुख्यधिकाराद-
 मुख्यमामकशब्दान्तात् ङीः । केवलैरेव चैतैः संज्ञाप्रतीतिर्न त्वमुख्यतदन्तैः । अत
 10 एव केवला एव केवलादय उदाहृता न कृतसमासा इत्युपपद्यत एव नियमार्थता ।
 विपरीतनियमोऽपि न भवति । तथाहि-केवलादीनामपि संज्ञायां ङीर्निवर्तितः स्यात् ।
 वचनारम्भसामर्थ्यात् संज्ञाऽपि बोध्यतेति तेषां वैषम्यं स्यात् । ययोक्तनियमे तु न
 किञ्चिन्नोपपद्यत इति । अपरीति-पिपरीत्यचि परस्वस्य समासेऽपरी । भेषजीति-‘भेषृ-
 ग्’ भये, षञि भेषं जयति “ कैचित् ” इति डे ।

- 15 ‘ भाजगौणनागस्थलकुण्डकालकुशकामुककटकयरात् पकायपन-
 स्थूलाकृष्टिमामन्नकृष्णायसीरिरंसुश्रोणिकेशपाशे ’ । २ । ४ । ३० ॥ कुण्डीति,
 इह कुण्डशब्दस्य ङीविधानं विस्पष्टार्थमेव । जातिवचनात् “ जाते० ” इत्यनेनैव
 सिद्धत्वात् । कुशान्येति-काष्ठमयी तदाऽऽकृतिर्वल्गाया । नागेति-न अगः “ नरोदयः ” ।

- ‘ नवा शोणादेः ’ । २ । ४ । ३१ ॥ षण्डीति-कोपनायामने न विकल्पो गौर्या
 20 तु गौरादिपाठात् नित्यं ङीः । असलशब्दो वक्रार्थोऽत्र द्रष्टव्यः, पक्षिविशेषे तु गौरादौ ।
 भरोःश्रुतेर्जातो भरुज ऋषिविशेषो भरुजेति तु पाठान्तरम्, ‘ भृजैद् ’ मर्जने, णिगन्ता-
 दचि । अत एव पाठाद् रेफात् परतो दीर्घ ऊकारागमे भरुजाः स्नेहभृष्टाः किल
 तण्डुलाः । शृङ्गनीति-केवलस्य हन्शब्दस्याऽप्रयोगात्तदन्तमुदाहरति ।

- ‘ हतोऽस्त्यर्थात् ’ । २ । ४ । ३२ ॥ अशतोर्मांसां, अमेदोपचारेणाऽश्वतीति
 25 अग्निभार्या अप्राप्तमपि धवयोगात् स्त्रीत्वम् । अश्वतिर्नां पुर्मन्त्राऽग्निस्तेषां भार्याऽमेदोप-
 चारेण अश्वती । कथमिति-अत्राऽपि क्तिप्रत्ययोऽस्तीत्याश्वार्थः । अन्येतिविति-
 पाणिनेः पूर्वे । ‘ ननु कृच्छेषा उणादप ’ इति न्यायात् कृदन्तेभ्यश्चेत्यनेनैवाऽश्वति प्रभृती-

गां ङीर्भविष्यति, किं तेषां पृथगुपादानेन ? सत्यम्, तन्मते उणादीनामञ्ज-
लोप्यन्तानामेव भवति; तेनाऽणीत्यदित्यादिषु ङीर्भ भवति ।

द्वैतेः ' । २ । ४ । ३३ ॥ पादाभ्यां हन्यते " ऋषादिभ्यः ", " द्विमैहति० "
।

क्तेः शस्त्रे ' । २ । ४ । ४ । ३३ ॥ शक्तिशब्दस्य उपभ्रत्यादत्तपर्यत्वादिति ५
।।प्ते शस्त्रवाचिनो विकल्प आरम्भत एव ।

इरादुतो गुणादम्बरो ' । २ । ४ । ३५ ॥ अर्थे कार्यामम्बरादुत इत्या-
।।योगाद्योपचाराद्गुणवचनः शब्दो गुण इत्युच्यते । स्त्रीत्यापोमादिति-उक्ता-
।।स्त्वविधानादित्यर्थः । यद्यपि महस्वरूपस्याऽकाशगुणस्याऽपैतीति विशेषणं
तथाप्याम्नादिस्थितनीलादिगुणस्य घटमानकं सर्वस्याऽपि विशेषणं भवति; 10
यच्चिद्रोश्चन्द्रक इति विशेषणं चिह्नं कृतं चन्द्रकोऽयं गौरिति, पश्चाद्गोस-
न्द्रकोऽयमित्युच्यते तथाऽत्राऽपि भविष्यति ।

यतैतहरितभरतरोहिताद् घर्णात्तो नञ्च ' । २ । ४ । ३६ ॥ वाऽधिकार-
त् प्रत्ययविधिना सम्बध्यते ।

।सहनञ्चिद्यमानपूर्वपदात्स्वाद्वाद्वाद्वादिभ्यः ' । २ । ४ । ३८ ॥ 15
।।यमानशब्दानां पूर्वपदरूपाणां वर्जनात् मध्यपदेन स्वाङ्गस्य व्यवधानेऽपि
।।तो यथा विद्यमानं कल्याणं सुखं यस्याः सा विद्यमानकल्याणमुत्प्रेति ।

।सिकोदरोष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाङ्गात्रकण्ठात् ' । २ । ४ । ३९ ॥
।।केति-सहस्य सो विकल्पेन भवतीत्यत्र न ।

खमुखादनाम्नि ' । २ । ४ । ४० ॥ संज्ञाशब्दा एते इति, न तु 20
।।इत्यर्थः ।

।च्छात् ' । २ । ४ । ४१ ॥ नासिकादिनियमात् निवृत्तौ वचनम्, यद्येवं
।।दे सत्र एव कुतो न पठ्यते ? किमर्थं पृथगुदित्यत इति ? उच्यते-पुच्छादि-
।।वस्त्राऽनुबुत्पर्यम् ।

।त्वरमणिविपश्चारादेः ' । २ । ४ । ४२ ॥ " न सप्तमीन्दैदिभ्यश्च " इत्य- 25
।।पुच्छीत्यादिषु मभ्यादिशब्दानां पूर्वनिपातः ।

‘पक्षाच्चोपमादेः’ । २ । ४ । ४३ ॥ “कथरमणिविपक्षरादेः” पक्षाच्चोपमादेस्तु इत्येकयोगाकरणात् स्वाङ्गादिति निवृत्तम् । उल्लूकस्येव पक्षावस्या इति—अत्र उल्लूकशब्द उल्लूकपक्षे उल्लूकपुच्छे च वर्तते । यथोप्द्रमुस्ये उप्द्रशब्दः, अतश्चोल्लूकशब्द उपमानं भवतीत्युल्लूकः इव पक्षावस्या इत्यादिविग्रहः । उल्लूकस्येव पक्षावित्यादि त्वर्थकथनम् ।

5 ‘क्रीतात्करणादेः’ । २ । ४ । ४४ ॥ केचिच्चिति—तन्मतेऽपि प्रत्ययोत्वत्तेः प्रागिति समासो बहुलाधिकाराल्लभ्यते । मन्मतेऽपि बहुलाधिकाराक्षयणात्तयैव ।

‘क्तादल्पे’ । २ । ४ । ४५ ॥ अभ्रविलिप्तीति—पूर्वपदस्य क्तान्तेन समासः । स्रपविलिप्तीति—रूपन्तेऽल्पार्थस्य गम्यमानत्वादल्पशब्दस्याऽप्रयोगः ।

‘स्वाङ्गादेरकृतमितजातप्रतिपत्ताद् बहुव्रीहेः’ । २ । ४ । ४६ ॥ पूर्व-
10 वत्पारिभाषिकं स्वाङ्गम् । क्तान्ताद्बहुव्रीहेरिति—कृतादिवर्जितो यः क्तान्तोविशेषणः मिति न्यायात् सोऽन्ते यस्य बहुव्रीहेः । इस्ताभ्यां पतितेति—कार्यग्न्ययाऽदन्त-त्वाभावेनैव ङीप्राप्तिर्नाऽस्ति ।

‘अनाच्छादजात्यादेर्नवा’ । २ । ४ । ४७ ॥ मासयातेत्यादिपु—माससंब-
15 द्भवात्सम्बन्धयोः कालवचनत्वाद्बहुसुखदुःखानां च गुणवचनत्वाद्भजस्त्वभाववचनत्वा-
द्जात्यादेरिति व्यावृत्त्या निषिध्यते ।

‘पत्युर्नः’ । २ । ४ । ४८ ॥ पत्युरिति पञ्चम्यन्तमधिकृतस्य बहुव्रीहेर्विशे-
पणं तेन च तदन्तविधिरित्याह—पत्यन्तादिति । बहुस्पूलपतिः पुरीति—स्पूलाः पतयो
यासां ताः स्पूलपतय इति कृते पत्युर्न इति न विकल्पनाद्बहवः स्पूलपतयो यस्याम् ।
मुख्यो न भवतीति—द्वितीयेन बहुव्रीहिणा बाधितत्वात् । पत्यन्तो न भवतीति—किं
20 तर्हि ? स्पूलपत्यन्तः ।

‘सादेः’ । २ । ४ । ४९ ॥ सह विद्यमानवचनो, न तु तुल्ययोगवचनः स्रप-
त्न्यादाविति निर्देशात् । तुल्ययोगे हि पूर्वेण शब्देन सह पतिशब्दस्य नकारो न भव-
ति स्रपार्थे सपत्नीति निर्देशो न स्यात् । ननु सादेः पत्युर्न इत्येकयोगो त्रिषीपतां
सादित्वेन बहुव्रीहावपि अन्यस्मिन् वा भविष्यति ? नैवम्, मुख्यादित्यधिकारात्
25 सादावैव स्यान्न तु बहुव्रीहौ । पृथग्योगे तु पूर्वश्रे मुख्यादिति बहुव्रीहिमामस्यैव
विशेषणं न पत्युः ।

‘सपत्न्यादौ’ । २ । ४ । ५० ॥ स्रभावार्थमिति—यमादिपु पत्नीशब्दस्याऽ-

पाठादित्यर्थः । पुंवाद्भाषप्रतिषेधार्थं चेति—“ परंतः स्त्री० ” इति “ जातिश्च णि० ” इति च प्राप्तस्य ।

‘पाणिगृहीतीति’ । २ । ४ । ५१ ॥ पाणिगृहीतीति—इति—प्रकारो येषां ते तथा जम् स्रजत्वात् लुप् ।

‘पतिवत्स्वन्तर्वत्स्वयौ भार्यागर्भिण्योः’ । २ । ४ । ५३ ॥ अधिकरणप्रधा- 5 नादपीति—“तद्वैस्याऽस्त्वस्मिन्” इत्यत्र तदिति प्रथमान्ताद्विहितत्वेनाऽप्राप्त इत्यर्थः ।

‘जातेरयान्तनित्यस्त्रीशुद्धात्’ । २ । ४ । ५४ ॥ जातिः सामान्य-
मभिन्नबुद्धिध्वनिप्रसवनिबन्धनमर्थस्तत्र च कार्यासम्भवात्तद्वाचिनो ग्रहणमित्याह—
जातिवाचिन इति । सकृदुपदेश्यव्यङ्ग्यत्वे इति—उभयोरपि सम्बध्यते । पाप्नीति-
अव्युत्पन्नोऽयं “ हुंयामा० ” इति त्रप्रत्ययान्तो वा । व्रडन्तस्य तु टिद्धारा 10
डीः सिद्ध एव । ब्राह्मणीति—अयमव्युत्पन्नः विक्रमेति निपातो वा । ब्रह्म अणति
कर्मणोऽणि पृषोदरादिनिपाते, अपस्याणि याऽणन्तत्वाद् डीः सिद्ध एव । बहुश्चीति—
“ नोऽपिवादौ ” इत्यनेन न पुंवादिषेधः । तत्र पूरण्यवन्तस्य ग्रहणात् । यद्यपि कठाद्-
योऽपि ब्राह्मणविशेषास्तथापि कठादीनामत्रिलिङ्गत्वं न, यथा कठेन प्रोक्तं वेद्ययीते वा
कठं ब्राह्मणकुलमिति तुर्यं जातिलक्षणं विषयमेव । कुटीनि—मतान्तरेण कुटीशब्दस्य 15
नित्यस्त्रीत्वं स्वमते तु ‘ गृहे कुट ’ इति लक्षणेन पुंस्त्रीत्वमिति, मतान्तरेणैदं दर्शितम् ।
कथं सुपर्णाति—सुपर्णशब्दस्यैव जातित्वं तस्य च कृते समासे गुरुपत्वमित्यभिप्रायः ।

‘पाककर्णपर्णवालान्तात्’ । २ । ४ । ५५ ॥ आस्तुकर्णाति—आखोः कर्ण
इव कर्णपत्रं यस्याः । ‘ सल ’ गती सत्यत इति धञि सालो दन्त्यादिः ।

‘असम्भस्त्राजिनैकशणपिण्डात् फलात्’ । २ । ४ । ५७ ॥ पिण्डफलेति— 20
पिण्डाकाराणि फलान्यस्याः, पिण्डफला कटुतुम्बी । यत्रिषण्डुः—“ कटुकालाबुती
तुम्बी, लज्जा पिण्डफला तथा । ”

‘घवाद्योगादपालकान्तात्’ । २ । ४ । ५९ ॥ सम्बन्धादिति—सम्बन्धश्च
सम्बन्धनमपेक्षते, स च प्रत्यासन्नत्वाद्भवस्यैव विज्ञायते, तेन घवेन स्त्रियाः सम्बन्धा-
दित्यर्थः । कौमासीति—कुमार्येव प्रतीयते । योगाद् सोऽयमिति—अत्र सोऽयमित्यभि- 25
सम्बन्धेन वृत्तिर्वेदितव्या । न हायमेवाऽभिसम्बन्धस्तस्येदमिति, किन्तु सोऽयमित्यपि।

अभेदान्न भेदस्य निवृत्तत्वात् उद्धितात्तुपपत्तिः । व्यतिरेकविक्षेपि-प्रष्टस्येयमिति भेदविवक्षेत्यर्थः ।

‘ पूतक्रतुवृषाकप्यश्रिकुसीतकुसीदादौ च ’ । २ । ४ । ६० ॥ ननु कुसि-
दादौ चेति-पञ्चमीनिर्देशादकारः प्रत्यय एव विज्ञायते । उतश्च ङीः, ऐकारश्चप्रत्ययौ
६ भवत इति द्वयार्थः कथं न लभ्यते ?, कथमुक्तमैकारश्चाऽन्तादेश इति ?, नैष दोषः;
“ एवेऽप्रायी ” इति निर्देशात् । न ह्यैकारस्य प्रत्ययत्वेऽप्रायीति भवति । वृषो धर्मः
कपिर्धरा हस्ताद्रूप्यात् वृषोदरादित्वादीर्वै वृषाकपिः । वृषं दानवमाकम्पितवान् वा,
“ अंभिकुण्डि० ” इति इः ।

‘ मनोरौ च वा ’ । २ । ४ । ६१ । प्रत्ययसंनियोगार्थश्चकारोऽनुवर्तते । वा
10 शब्दः प्रथमं विधेयतया प्रधानेन ङीप्रत्ययेन सम्बध्यते, न स्वौकारेण तत्संनियोग-
विधानेनाऽप्रधानत्वादिति ।

‘ यरुणेन्द्ररुद्रभवशर्वसृडादान् चान्तः ’ । २ । ४ । ६२ ॥ आनन्त आ-
गमो भवतीति-आनितिदीर्घाचारणे मतस्रहृदार्थम् । अन्तग्रहणाभावे तु आनपि भिन्न-
प्रत्ययः स्यात् । किञ्चाऽन्तग्रहणाभावे “ अनेकैवर्णैः सर्वस्य ” इति स्यात् ।

15 ‘ सूर्याद्देवतायां वा ’ । २ । ४ । ६४ ॥ सूर्यस्याऽऽदित्यस्येति-यथा कुन्ती ।

‘ यवयवनारण्यहिमाद्दोपल्लिप्युरुमहत्त्वे ’ । २ । ४ । ६५ ॥ यौतेरचि
यवः नन्धादित्यादाने च यवनः । घवाघोगादिति च निवृत्तमिति-दोषार्थविशेषोपा-
दानादिति शेषः, उरुमहत्त्वयोरेकार्थत्वेऽपि प्रथमुपादानं यथासंख्यार्थम् । अण् न भव-
तीति-तद्विषये ङीविधानादित्यर्थः ।

20 ‘ यजो डायन् च वा ’ । २ । ४ । ६७ ॥ डायन् चेत्यत्र डित्करगमासुराय-
णीत्यत्र प्रयोजनार्थम् । डायन् चान्तो वा भवतीति-साक्षात्किर्दित्यस्य डायन एव वाऽनुन्देन
सम्बन्धो नानुमितेन ङीप्रत्ययेन प्रत्यासत्तेः । पावटाद्वेति एतत्करणाद् वा ।

‘ लोहितादिशक्तलान्तात् ’ । २ । ४ । ६८ ॥ क्वायतेः “ वृषिखि० ” इति
किटपत आकारलोपे च कतः ।

25 ‘ पायटाद्वा ’ । २ । ४ । ६९ ॥ अत्र ङीडायनोरुमयोऽनुवर्तनात् प्राधान्याद्
ङीप्रत्ययेनेव वाशब्दस्य सम्बन्धो नाऽन्वाचीयमानेन डायनेत्पाह-स्त्रियां वा ङीभवति ।

यद्यप्ययं गुणवचनस्तथापि नाऽत्रैकवर्णव्यवहितः स्वरात् पर उकार इति “स्वरदुतो०” इत्यमनुष्यजातित्वादप्राणिजातित्वाभावाच्च “उतोऽर्धमिन०” इति चाऽप्राप्तेऽने-
नोद् । यदा श्वशुरशब्दः संज्ञाशब्दस्तदाऽऽपि श्वशुरा इत्येव भवति ।

‘चूनस्तिः’ । २ । ४ । ७७ ॥ युवतिरित्यत्र ङीरिति ‘जातिग्रहणे सकृद्वाधित’
5 इति न्यायात् पश्चात् “इतोऽक्षर्यात्” इत्यपि न ।

‘अनार्षे वृद्धेऽणिञौ बहुस्वरगुरूपान्त्यस्यान्त्यस्य ष्यः’ । २ । ४ । ७८ ॥
अन्तस्य ष्य इति-अणन्तमिजन्तं च बहुस्वरं नाम निर्दिष्टमिति निर्दिश्यमानानामिति
न्यायेन सकलस्याऽप्यादेशे प्राप्तेऽन्तग्रहणं, उत्तरार्धं च तेन “भोजसूतयोः०” इत्यश्र-
“अनेकवर्णः सर्वस्य” इति न्यायात् न सर्वयोर्भोजसूतयोः ष्यादेशः । दैवदक्षेति-शब्द-
10 शक्तिस्वाभाव्यात् ष्यादेश आचान्तसहित एव स्त्रीलिङ्गमभिव्यनक्ति । एवं कारिणगन्धे-
त्यपि । कान्यकुब्जीत्यत्र-कन्या कुब्जा यत्रेति “ङ्वापो बहुल०” इति ह्रस्वः । यदा
कन्याशब्दं केचित्परतः स्त्रीलिङ्गं मन्यन्ते । आर्तभागीति-ननु च ऋषिवचन एवाऽप्य-
मृतमागशब्दस्तत्राऽनार्षत्वमपि नाऽस्तीति द्वयङ्गविकलत्वम्, सत्यम्; शास्त्रेऽस्मिन्
प्रदेशान्तरेऽपि ऋषिश्रुत्या विहित “ऋषिपृष्यन्धक०” इति प्रत्यय आर्ष इति रुढः ।
15 अयं तु चित्रादिभ्य इत्येवं विहितत्वादनार्ष इति प्रत्युदाह्रियते । बहुकारिणगन्धा
निर्वााराहिरित्यत्राऽणिजन्तस्य स्त्रीवृत्तित्वेऽपि मुख्याधिकारात्स्याऽप्यपदार्थे गुणीभूत-
त्वेन मुख्यत्वाभावाच्च भवति । नन्वेते ऋचादादयः स्त्रीप्रत्ययाः स्त्रीत्वस्य द्योतका न
तु वाचकास्तत्र यथा विलुदादयः शब्दाः स्त्रीप्रत्ययमन्तरेण स्वमहिम्नैव स्त्रीत्वं प्रति-
पादयन्ति, तथा खद्वाद्योऽपि प्रतिपादयिष्यन्ति; क्रिमेभ्यः स्त्रीप्रत्ययविधानतः ।
20 उच्यते-विचित्रशक्तयो हि भाषा भवन्ति । तत्र यथा वनतरतिमिरनिकरनिरुद्धपदार्थ-
सार्थेऽपि निश्चीये गगनतलप्रसृमरांशुरचिगंशुरितरनिरपेक्षयैवाऽऽमानं प्रकाशयति ।
न चैवं स्तम्भादयस्तेऽपि चाऽस्मदादीनां प्रदीपादिप्रकाशकमन्यपेक्षा आत्मानं प्रका-
शयन्त्येव । संक्षिप्तानां तु प्रदीपादिनिरपेक्षा एव । यथा वा सूर्योपलक्षणव-
ण्डांशुकरनिकरमर्कसमासादितमाहात्म्यः स्वयं शीतोऽपि सान्तरमघःस्थितं दासं
25 दहति न तु प्रत्यासन्नं प्रत्युत तत्र शैत्यमुपदर्शयति । तथा शब्दा अपि शक्ति-
वैचित्र्यात् कश्चित्पदत्वेन पदान्तरमापेक्षया पदान्तरानपेक्षेण च स्त्रीत्वं प्रतिपाद-
यन्ति । तत्र पदान्तरसापेक्षेण यथेयं गौरित्यादि । अत्र गवाद्यर्थस्योपलक्षण-
त्वादिपमिति पदान्तरसापेक्षेण गवादिशब्देन स्त्रीत्वं प्रतिपाद्यते । तस्य स्त्रीत्वाप्रति-
पादने ह्यमिति न स्यात् । पदान्तरानपेक्षेण नाममात्रेणाऽऽदेशप्रत्ययार्था य ।

तत्र नाममात्रेण यथा स्वमाहुहितेत्यादयः । अत्र नाममात्रमेव स्त्रीत्वप्रतिपत्तौ समर्थ-
मिति स्त्रीप्रत्ययाभावः । आदेशेन सप्रत्ययेनाऽप्रत्ययेन च, सप्रत्ययेन क्रौष्ठी कारि-
पगन्धेति; अप्रत्ययेन तिस्रश्चतस्र इति, प्रत्ययेनैकेनाऽनेकेन च, तत्रैकेन राज्ञी ख-
ट्ट्वेति, अनेकेन सान्तरेण निरन्तरेण सान्तरनिरन्तरेण च, सान्तरेण कालितरा हरि-
णितरेति, निरन्तरेण आर्याणी भवानी, सान्तरनिरन्तरेण आर्याणितरा भवानितरेति । 5
तदेवमनेकप्रकारायां लिङ्गप्रतिपत्तौ नैकः प्रकारः शक्यो निपन्तुम् । शब्दशक्ति-
स्वाभाव्यात् ।

‘ कुलारूयानाम् ’ । २ । ४ । ७९ ॥ गौरादित्वात्तु मोरिकी-गोलिकी । अप-
मर्थः-प्रथममनेन प्राप्तावस्य वाधनार्थं गौरादौ पाठः । ततस्तत्र पाठाद् ङीरेव केवलो
मा भूदिति क्रौड्यादौ पाठः ।

10

‘ भोजसूतयोः क्षत्रियायुवत्योः ’ । २ । ४ । ८१ ॥ जातेरिति ङीप्रत्यया-
पवादोऽनेन व्यादेशः ।

‘ दैवयज्ञिशौचिवृक्षिसात्पमुत्रिकाण्ठेचिद्धेर्वा ’ । २ । ४ । ८२ ॥ दैव-
यश्येति, देव एव यज्ञः पूजनीयो यस्य स तथा । सात्पमुष्येति सत्पमुषं यस्पाऽमौ
सत्पमुषः अत एव निर्देशात् मोन्तः । मान्तमव्ययं वा । मत्पमुषं रातीति वा डे । 15
काण्ठेचिद्धेर्वा-यदा कण्ठे विध्यते सा तदा “ वैत्पुष्ये कृति ” इत्यलुप् । यदा तु
कण्ठे विद्धमनेन तदा “ अंभूर्धमस्तकात् ” इत्यलुप् ।

‘ व्यापुत्रपत्योः केवलयोरीञ्च तत्पुरुषे ’ । २ । ४ । ८३ ॥ व्याशब्दा-
दीर्घेण्यप् ध्रुवत्वाद्वा सेर्लुप् । पुत्रपत्योरित्यत्र मौत्रनिर्देशात् “ लैध्वञ्जरात् ” इति
पतिशब्दस्य न पूर्वनिपातः ।

20

‘ अस्य ह्यां लुक् ’ । २ । ४ । ८६ ॥ ईजधिकारे समानदीर्घत्वेनैव प्रयो-
गजातं सेत्स्यति किं लुग्रहणेन ? मत्स्यम्, यदा पञ्चभिः क्रीत इति इरुणो लुपि
‘ उमयोः स्थाने ’ इति न्यायादीचोऽपि ङीव्यपदेशे ङीनिधृत्तौ व्यञ्जनान्तत्वा ईञ्च्यपदेशे
त्वीकारान्तत्वा मा भूदिति लुग्रहणम् ।

‘ मत्स्यस्य या ’ । २ । ४ । ८७ ॥ मत्सीति-ननु ह्यामिति-“ मत्स्य्या निर्दिष्टे 25
पूर्वस्य ” त्वानन्तरस्येति न्यायात् मत्सीत्यत्र “ स्वरस्य परे प्राग्विधौ ” इत्यकारलुचः
स्थानिवद्भावाद् ह्यां निमित्ते यकारामम्भात् कथं लुगिति ? नैवम्, यचनादंकेन

वर्णेन व्यवधानमाश्रीयते । ननु भवत्वेवं परं मत्स्यस्येयं “ तस्येदम् ” इत्यणि मत्स्या-
कारलोपेऽणन्तत्वाद् ङ्यामस्य ङ्यामित्यणोऽकारलोपे द्वयोरकारयोः स्थानिवद्भावात्
मात्सीत्यत्र यलुग् न प्राप्नोति, नैवम्; “ नै सन्धि० ” इति स्थानिवद्भावप्रतिषेधात्,
प्रथमपक्षे तु “ नै सन्धि० ” इत्यस्य चिन्ताऽपि न कृता । उत्तरान्तरेणैव सिद्धत्वात् ।

5 ‘ व्यञ्जनात्तद्धितस्य ’ । २ । ४ । ८८ ॥ तद्धितस्येत्यत्र-तद्धितसम्बन्धिनो
यकारस्येति वैयधिकरण्ये षष्ठी । यकारस्य किंविशिष्टस्य तद्धितस्य ? तद्धितरूप-
स्येति तु सामानाधिकरण्ये सामिधेनीत्पादौ न स्यात् । औचित्येति-उच्च समवाये
उच्यति समवेति प्रकृतैः स्वभावैः “ भ्रुं पिहृषि० ” इति क्दितः । वैशीति-येनां मते
विशोऽपत्यमिति वैश्यः शब्दः साध्यते, तन्मते-यलोपः प्राप्नोत्येव ।

10 ‘ आपत्यस्य क्यञ्च्योः ’ । २ । ४ । ९१ ॥ अपत्ये भव आपत्यस्तस्य स्वा-
नसम्बन्धिषष्ठी । गार्गीयतीति-‘ येन नाऽव्यवधानमिति ’ न्यायादीकाराऽकारादिना
व्यवहितस्याऽपि यस्य लुक् । गार्गीयते इति-यदा गार्ग्य इयाऽऽचरति कर्तुः क्पि
तल्लुपि ते प्रत्यये “ क्यः शिति ” इति क्य आनीयते तदाऽनेन यलोपो न भवति ।
क्वि साहचर्यात्, यतश्चिन्तान्म एव सम्भवति ततः क्योऽपि नाम्न एव परतो विहितो
15 गृह्यतेऽयं तु नामघातोऽस्ति ।

‘ तद्धितयस्वरेऽनाति ’ । २ । ४ । ९२ ॥ गार्ग्यमिति-गर्गस्याऽपत्यानि
यञ् तस्य च “ नै प्राग्वितीये० ” इत्यनेन निषेधाद् “ ङ्यञोऽद्यापन्त० ” इति न
लुप् । ततो गर्गाणां समूहो गार्ग्यं गोत्रोक्ताकञ् । गार्गीय इति-गार्ग्यस्याऽयं शिष्य-
श्वेदन्यथा “ गोत्रोक्ताकञ् ” इत्यकञ् स्यात् ।

20 ‘ चित्त्वकीयादेरीयस्य ’ । २ । ४ । ९३ ॥ ननु चित्त्वकीयादयो द्विधा के-
चिन्नडादेः कीये सति, अपरे कुन्मिताद्यर्थकप्रत्ययान्तादीये सति तत्केपामिह ग्रहणं ?
उच्यते-आदिशब्दस्य व्यवस्थात्राचित्यादित्याह-नडादित्थित्पादि । चित्त्वा वेणवो वे-
त्राणि चेतमास्त्रयस्तक्षणा इक्षवः काष्ठानि कपोताः क्रुञ्चाः सन्त्यस्यामिति विग्रहे नडा-
देः कीयः । “ आत् ” इत्याप् ततो भवार्थेऽण् । काष्ठकीया इत्यत्र तु काष्ठकीयशब्दः
25 कञ्छादी द्रष्टव्यः, ततः कञ्छादिपाठात् कोपान्त्याच्चाऽण्; अन्यथा “ कोरीयेः ” स्यात् ।
क्रौञ्चका इति-क्रुञ्चाशब्दस्य कीये नडादिपाठाद् इत्त्वः । क्रुञ्चकीयायां भवाः । नन्वत्र
ईयग्रहणं किमर्थं चित्त्वकीयादेरित्येष क्रियतामेवमपि कृते चित्त्वका इत्यादीन्पणि

“ अक्षरैर्वर्णस्य ” इति ईयाऽकारलोपे ततो विन्वकीयादेरित्यनेनाऽधिकारायात्मस्य य-
 कारमात्रस्य लोपे पुनः “ अक्षरैर्वर्णस्य ” इति ईकारलोपे विन्वकीयादेरित्यनेन यकार-
 रलोपे कर्त्तव्ये “ ररेरस्य० ” इति परिमाणयाऽकारलोपस्य स्थानित्यम् । “ न गन्धिः० ”
 इति यद्विधौ स्थानित्यनिरागात् ? मत्स्यम्, यद्विधौ स्थानित्यनिरागेषुऽपि ईकारलोपे
 स्थानित्यमन्त्येवेति ईगग्रहणम् । ननु तर्हि विन्वकीयादेरित्येति क्रियताम् ? एवं कृते य- 5
 काराधिकारे पुनर्ननु ग्रहणं फलोति तदेवं प्रापयत्यत्र मरुत्स्यैर मस्य लुहू, मस्यार-
 लोपे च स्वरन्वजनसमुदायनात् “ ररेरस्य० ” इति स्थानित्याभावे मयं मरिष्यति,
 सत्यम् ; एवं कृते एयाऽप्याद्यद्वा स्वादनेन यकारलोपे ईकारस्य लुम्भ्यतीति । यदा-
 कारलोपोऽपि सम्मतः स्वाच्छदा ईगस्येति कुर्यादिति ।

‘ द्यादेर्गौणस्याकिपस्त्रद्वितल्लुङ्गस्यगोष्ठीसूच्योः ’ । २ । ४ । ९६ ॥ 0
 लुगिति-लुप एवोपलक्षणं तनाऽगोमठी गोमतीभूता गोमतीभूतस्यत्र रोगमात्रेऽपि
 लुपभावात् स्त्रीनिवृत्तेरमात्रः ।

‘ गोष्ठाऽन्ते इत्योऽन्तिसमासेषो षल्लुङ्गीहो ’ । २ । ४ । ९६ ॥
 अंशिममामवर्जनात् समासस्थाऽन्त एव इत्यः । नन्वर्थविप्लव्याङ्गि-अन्तिसमासेषो
 षल्लुङ्गीहाविति व्यापृषौ किमिति दर्शितम् । यतो इत्यरते कृतेऽपि ‘ परलिङ्गो द्वन्द्वोऽस्तीति ’ 15
 वचनात् पिप्पलीलिङ्गे “ ईतोऽस्त्यर्थान्० ” इति इयां रूपं तथैव, मत्स्यम् ; इतोऽस्त्यर्था-
 दिति वैकल्पिको स्त्रीः ततोऽर्थविप्लविरर्थविप्लवतीति स्वप्नं स्थादित्यपते चाऽर्थविप्लव्या-
 त्वेय । ननु तर्हि तुर्यमिधेति किमर्थं दर्शितम् ? यतोऽत्राऽपि ‘ परलिङ्गो द्वन्द्वोऽस्तीति ’
 वचनात् मिधेत्युत्तरपदस्य स्त्रीरते इत्यस्त्वे कृतेऽपि पुनरापि मति तुर्यमिधामतिकान्तो
 यः सोऽतितुर्यमिध इति । पूर्वपदार्थप्रधानत्वात्तन्निमित्तमात्मस्य “ भौलो द्यादिः ” इति 20
 न्यायोपद्रोकात् “ गोष्ठाऽन्ते० ” इति इत्यन्तं स्थादित्युत्तरमिधा इति च गाधुः ।

‘ ऋषिः ’ । २ । ४ । ९७ ॥ काण्डे इत्ये इति-नन्वत्र पठं वाच्यमन्वयं चेति
 वचनादलिङ्गत्वे इत्यत्रप्राप्तिरेव नाऽस्ति तत्प्रत्ययमुक्तमनिद्वन्नादिति ? सत्यम्, एत-
 स्वाऽलिङ्गत्वेऽपि काण्डकृद्द्वयपोरवयवयोर्व्यलिङ्गं तद्यदा समुदाये काण्डेऽङ्कडये इत्येवं
 रूपे उपचर्यते तदा प्राप्तिः । यदा काण्डेऽङ्कडये इत्यत्र योऽप्य स्थानि परेषुका 25
 रेण सह एकारः स क्वचिन्नृपकाकारमन्वयी क्वचित्त्वदमन्वयी कथ्यते-‘ उमयोः
 स्थाने ’ निष्पन्नत्वात् ।

‘ वेदतोऽन्वयस्यशुद्धीचुडीयुवः पदे ’ । २ । ४ । ९८ ॥ इन्द्रहृष्य इति-

इन्द्रं ह्वयति " अंसरूपोऽपवादे० " इत्यणपवादे क्विपि " येजादिबचेः० " इति श्रुति
 " दीर्घमैवोऽन्त्यम् " इन्द्रह्वः पुत्रः । शकहृ इति-शकस्याऽपत्यानि " पुंरुमगव० "
 इत्यण् " शैकादिभ्यो त्रेलुप् " शकान् ह्वयति, शेषं पूर्ववत् । वृषलीभूतमिति-अवृषलं वृषलं
 भूतं मतान्तरेणेदं वाक्यम्, अन्यथा अत्रिलिङ्गत्वान्न प्राप्नोति । अत्रिलिङ्गान्या इति च
 5 जातिलक्षणे लिखितत्वादस्याऽत्रिलिङ्गत्वम् ।

‘ ह्यापो बहुलं नाम्नि ’ । २ । ४ । ९९ ॥ डीसाहचर्यादापः प्रत्ययस्य
 ग्रहणं न तु क्विबन्तस्याऽऽप्नोतेरित्याह-आबन्तस्य चेति-नन्देः " पदिपठि० " इति
 इः । बाहुलकादीर्घे नान्दी तस्या मुखम् । विष्टापुरमिति-विशं तायते क्विपि, " ष्वोः
 ष्वय्यञ्जनेलुक् " पृषोदरादित्यात् डत्याभावे विष्टा विष्टः पृः " कृक्पूः० " अत्समासन्तः ।

10 ‘ भ्रुवोश्च कुंसकुट्योः ’ । २ । ४ । १०१ ॥ भृकुंसकुटिशब्दावपि नारा-
 यणकण्ठी ।

‘ मालेपीकेष्टकस्यान्तेऽपि भारितूलचिते ’ । २ । ४ । १०२ ॥ माला-
 दिभिः प्रकृतस्य नाम्नो विशेषणाच्चदन्तलाभात् केवलस्य व्यपदेशिवद्भावात् ह्रस्वसिद्धौ
 किमर्थमन्तग्रहणमित्याशङ्क्यापामाह-इदमेवेति ।

15 ‘ गोण्या भेधे ’ । २ । ४ । १०३ ॥ विनैव तद्धितेन गोणीशब्दो गोणीप्रमि-
 तेऽर्थे व्रीह्यादाद्युपचाराद्धर्तते, यथा प्रस्थप्रमिते प्रस्थ इति । तस्य ह्रस्व इत्यर्थः ।
 सत्यामपि वा तद्धितलुचि अगोणीसूच्योरिति प्रतिषेधे " भोश्चाऽन्ते० " इति च समासे
 ह्रस्वस्य विज्ञानादिह ह्रस्वो नाऽस्तीति तदर्थमिदमारभ्यते ।

‘ ह्यादीदृतः के ’ । २ । ४ । १०४ ॥ सोमपिकेत्यादौ ह्रस्वस्य दारादिकेत्यादौ
 20 च पिति पुंवद्भावस्य सावकाशत्वात् पट्टिकेत्यादौ चोभयप्राप्तौ परत्वात् पुंवद्भावे पट्टि-
 केत्यादि न सिध्यतीत्याह-डीग्रहणमित्यादि । डीग्रहणमनवकाशत्वात् पुंवद्भावं याघत
 इत्यर्थः । प्रत्ययाप्रत्यययोरिति न्यायाच्च भवतीति-ककतेरचि पृषोदरादित्यादात्वं,
 पचनं पाको घञि " केऽनित० " इति कत्वम् । अथ कायतेः पिचतेश्च " भीष्णं शलिवलि० "
 इति, यदा कस्तदा ह्रस्वः कस्मान्न भवति ? उच्यते-उगादीनामच्युत्पन्नत्वाद्, व्युत्प-

25 तिपक्षे तु बहुल्यचनान्न भवति ।
 ‘ न कचि ’ । २ । ४ । १०५ ॥ बहुलक्ष्मीक इत्यैकत्वे " पुंगमडुमौ० " बहुत्वे

तु " शेषाद्वा " कच् । पूर्णद्वये क इति निरनुबन्धे कपि प्राप्तिरेव नाऽस्तीत्याह-न कचीति प्रतिषेध इति । नैपादरुर्भुक् इति-उपर्णादिरिति इति ।

' इच्छाऽपुंसोऽनित्ययाप्परे ' । २ । ४ । १०७ ॥ आपीति कृत उपभेदगत्-
म्येव । आधुपश्लिष्टे ककारे इत्यमित्यर्थस्य सिद्धेः परग्रहणं नियमार्थमित्याह-आवेव
पर इति । सर्धिकेति-सर्वा नाम काचिच्चतुः स्वार्ये " वैश्यादिभ्यः कः " । " र्थादी- 5
द्वतः के " इत्यस्त्वेऽस्याऽयत्तदिकारः । सर्वादिः । गर्गशब्दस्य तु त्यादिमर्गादेरित्यनेनाऽ
न्त्यस्वरात् प्रागकि सर्धिकेति न स्यात् । मातृकेति-ननु यथेहाऽऽप् नाऽस्ति तथा
मिमीते इति धान्यमातुरपि मातृशब्देनाऽभिधानादपुंग इत्यपि नाऽस्ति । ततो ह्यङ्ग-
विकलत्वाच्चेदं प्रत्युदाहरणं पुन्यते । प्रत्युदाहरणं हि तदङ्गामाये कार्यामानं प्रदर्शयन्-
दङ्गसामर्थ्यप्रदर्शनार्थमुपादीयते । तत्राऽङ्गद्वयैरुक्तं कस्याऽङ्गस्य वैश्यादिद्वि कार्या- 10
मात्र इति निर्णयमावादेकस्याऽप्यभार इति, नैष दोषः । जननीरचनस्याऽन्यस्यैना-
ऽऽशुत्यश्रस्य मातृशब्दस्य ग्रहणात् । यद्वा प्रत्युदाहरणदिष्णात्रमिदं तेन स्वसृकेत्यादि
प्रत्युदाहरणं द्रष्टव्यम् ।

' स्वज्ञाऽजमन्त्राऽधाऽनुत्पयकात् ' । २ । ४ । १०८ ॥ स्वा घातिः दि-
केति-यद्यपि स्वशब्दः ' स्तो ज्ञातात्मानि ह्यीने, त्रिप्यात्मीये धनेऽस्त्रियाम् ' इति 15
पठ्यते तथापि कुस्मिताद्यर्थविषये ज्ञातावपि स्त्रीत्वमत एव पाठ्यात् । मरति क्षुपा-
धिभेदाद्विद्वभोगत्तदन्यलिङ्गत्वं च यथा पचति रूपमित्यलिङ्गस्याऽपि नपुंसकलिङ्ग-
त्वम् । कुटीरमिति-स्त्रीलिङ्गस्याऽपि नपुंसकलिङ्गत्वम् । विचित्रा हि शब्दशक्तयः ।
यद्वा ज्ञातिरत्र स्त्रीरूपा विवक्षिता तेन योनिमन्त्रामत्यात् स्वशब्दस्य स्त्रीत्वम् । न विद्यते
स्वा यस्या इति कृते कपि अस्त्रिका अस्त्रकेति रूपे । कचि तु अस्त्रिका अस्त्रकेति 20
रूपे । कपि निमित्तभूते विकल्पपक्षे "अस्याऽपत्०" इति न विस्त्वमामर्थात् । कचि
तु " नैवाऽऽप " इति इत्ये कृते अस्याऽयत्तङ्गत्वेन । न च सूत्रविद्वन्पः प्रवर्तते ।
सूत्र विनाऽपि अस्त्रिका अस्त्रकेति सिध्यत इति । अस्त्रिकेति रूपमेकं रूपेणैव गतार्थ-
मिति । स्वा आत्मा आत्मीया चेति-स्त्रीमन्त्रन्यत्राऽऽत्माविरहितस्तस्य च योनि-
मता स्त्रीशरीरेणाऽभेदोपचारात् योनिमन्त्रामत्वात् स्वा इत्यत्र स्त्रीत्वम् । 25

' ह्येषसूतपुत्रवृन्दारकस्य ' । २ । ४ । १०९ ॥ यदा तु न द्वे न एपेति
एषद्विशब्दौ नऽपूर्वावित्प्रविस्त्वं न प्रयोऽपत्तस्तत्राऽपि कृते नञ्यमासेऽनञ्यमासे
वाऽगिति द्वयी गतिः । उभयोरपि च पक्षयोर्विभक्तेः पर आविति । यतोऽन्तरज्ञानपि
विधीन् बहिरङ्गाऽपि लुब्धाघत इति समामार्थाया विभक्तेस्तथाऽपत्तत्वात् पूर्वं लुभा

भाष्यं, प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं च नास्ति, समुदायाद् या विभक्तिस्तामाश्रित्य
 त्यदाद्यत्वे सत्याया भाष्यं, स च विग्रहकालभाविन्या विभक्त्या व्यवधीयते । तर्हि
 द्विके इति मूलप्रयोगेऽपि कुत्सिते द्वे इति तद्धितवृत्तौ “ त्वेदिसर्वादेः० ” इत्यकि
 5 औकारस्य लोपे तद्धितान्तादौकारे तदाश्रये त्यदाद्यत्वे आपि च तद्धितवृत्तिनिमित्तस्य
 व्यवधानं न भवति । अद्वके इत्यत्र तु समासभक्तस्य औकारस्य प्रथमेन द्विशब्द-
 भक्तेन औकारेण व्यवधानं भवत्येव । कृत्रिमः पुत्रः—“तनुपुत्राणु०” इति के पुत्रकः स्त्रीचेत्
 पुत्रिका । घृन्दारिकेति—प्रयास्तं घृन्दमस्याऽस्तीति घृन्दादारकस्ततो “ ज्ञान्तेरयान्त० ”
 इति आधायै “ अजादेः ” इत्याया ।

10 ‘ अस्याऽयत्तत्क्षिपकादीनाम् ’ । २ । ४ । १११ ॥ पृथग्योगादिति—अयमर्थो
 यद्यत्राऽपि विरुपः स्यात्तदा स्विका स्वकेत्यादौ “ क्वादीदूत. के ” इति ह्रस्वत्वेऽनेन
 वैकल्पिकस्य इत्वस्य सिद्धत्वात्, “ स्वज्ञाजमसा० ” इत्यादीनां पृथगुपादानमन-
 र्थकं स्यादित्यर्थः ।

‘ तारकावर्णकाऽष्टका ज्योतिस्तान्तचपितृदेवत्ये ’ । २ । ४ । ११३ ॥

15 णिजन्ताद्वर्णेत इति कर्मणि संज्ञायां णके वर्णका । वर्णयतीति तु चौरादिकप्रतिप-
 स्यर्थं तिवा निर्देशो न तु णकारम्भकः । अथवा वर्णयत्पाधारविशेषगतमाधेय-
 गुणं वादयतीति ।

॥ इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रस्मृतायामचूर्णिकायां द्वितीयस्याऽ-
 घ्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

20

‘ घातोः पूजार्थस्वतिगतार्थाधिपर्यतिकमार्थाऽतिवर्जः प्रादिरुपसर्गः प्रा-
 क् च ’ । ३ । १ । १ ॥ प्रास्त्रुब्दस्याऽव्ययवृद्धिर्ते वर्तनादाह—न पर इति । घात्वर्थः प्रश-
 स्यते इति—शोभन्त्वोद्भावनेन सिचि स्तौत्योरर्थस्य कर्तुः पूजा प्रतीयत इत्यर्थः । गता-
 र्थाधिपरीति—गतो ज्ञातोऽर्थोऽभिधेयं ययोस्तौ गतार्थो, योऽर्थोऽनयोर्द्योत्यस्तस्य प्रक-
 25 रणादिप्रशादप्रगमे निष्प्रयोजनानेवातुच्येते इति गतार्थत्वम् । यद्येवं प्ररुणादिनोक्त-
 त्वात्तदर्थस्य तपोः प्रयोगाऽयोगः, उच्यते—प्ररुणादेव गतार्थानामपि स्फुटतरार्थाऽव-
 गत्यर्थः प्रयोगो लोके भवति । यथाऽपूर्वो द्वौ ब्राह्मणौ द्वापनयेत्यपूर्वावित्यत्र द्विरचना-
 दप्रगतेऽपि द्वित्वे द्विशब्दस्य प्रयोग इति । समामाभावादिति—गतिसंज्ञाया अमावात्

“ भित्तिन्य० ” इत्यनेन । “ अतिरतिग्रमे च ” इत्यपि बाहुलकात् न । पृथं वृक्षमभिसिञ्चतीति-त्रीप्सारथेनाऽभिना योगात् “ लेशणीप्ये० ” इति द्वितीया । धान्वथे याधत इति-प्रादेरव्ययत्वाद्नेकार्थतां दर्शयति । घातुपाठे योऽर्थस्तदपेक्षया घात्वर्थं याधत इत्युक्तमन्यथाऽनेकार्थत्वाद्घातूनामयमर्थो न स्यात् । अस्यन्तरीकृत्येति-बुद्धिस्थीकृत्येत्पर्यः । यस्माद्विशिष्टैव क्रियेति-क्रियायाः क्षणिकत्वात् सामान्यक्रियाया उत्पत्त्यनन्तरमेव विनाशादुपसर्गयोगे न स्याद्विशिष्टत्वमित्यर्थः । अन्तरङ्गत्वादेत्वदीर्घत्वयोरिति-सम्पन्नकारणत्वादेत्वदीर्घत्वयोरन्तरङ्गत्वं तागमस्य तु सम्पत्समानकारणत्वाद्बहिरङ्गत्वम् । कृते च यथादेशे एकपदत्वात्तागमस्यैवाऽन्तरङ्गत्वम् । “ व्यञ्जनस्थानादेर्लुङ् ” इतीति-उभयोः स्थाने निष्पन्नत्वाद् यकारवकारयोर्घातुव्यपदेशात् पुनरपि “ व्यञ्जनस्थानादेर्लुङ् ” भवति । तस्याऽघातुत्वादिति-सन्नादेः प्रत्ययस्य क्रियार्थत्वेऽपि न घातुत्वं भ्वादिसाहचर्यात् भ्नादयोऽप्रत्यया एव घातवोऽन्येऽपि तथा । अमनो मनः सुभवति दुर्भवति अभिमवतीति वाक्यं कर्तव्यं “ च्छेधे भृशादेस्तोः ” क्यङ् सलोपश्च । सुशब्दस्य भवतिना सम्बन्ध इति । यदा तु असुमनाः सुमना इति मनसा सम्बन्धस्तदा सुशब्दस्य प्राक् सिद्धमेव । ननु सुकटंकराणि वीरणानि हुक्कटंकराणि वीरणानीत्यत्र गतिसंज्ञकस्य सुशब्दस्य घातोः प्राक् प्रयोगः प्राप्नोति ? नैवम् ; “ दुःस्वीपतः कृच्छ्राकृच्छ्रार्थात् सत्, ” “ च्छेधे कर्त्राप्याद् भूकृगः ” इत्यत्र च खित्करणत् । तस्य द्योतप्रयोजनं खिति मोऽन्तो यथा स्यात् । यदि च सुशब्दस्य प्राग्घातोः प्रयोगः स्यात्तदा खित्करणमनर्थकं स्यादिति । सुशब्दादिना फटादेर्व्यवधानात् । सुशब्दाच्चव्ययत्वान्न भवति ।

‘ ऊर्घ्याद्यनुकरणच्चिवाचश्च गतिः ’ । ३ । १ । २ ॥ सोऽयमित्यमेदोपचारेण कुतश्चित्सादृश्यात्, येनाऽनुक्रियते तदनुकरणमिदयाह । अनुकरणानीति-चिवाचोः प्रत्ययत्वात् प्रकृतेराक्षेपात् प्रत्ययमात्रस्य घातुसम्बन्धासम्भवाच्च तदन्तप्रतिपत्तिरित्याहच्यन्ता इति । डाजिति खित्करणात्पिता कृत्वेत्यादौ पितृशब्दात् “ ऋदुर्शनत्० ” इत्यनेन डा इति तदन्तस्य गतित्यामावातचो यथादेशाभावः । खाडिति कृत्वेति-कृत्वेत्स्येतिना सम्बन्धः । इत्थं खाडित्यनेन अतो घातोः खाटश्च परस्परं न सम्बन्धः ।

स्वधापितृभ्य इति श्रुतेः, कथं स्वधा देवता सम्प्रदाने वर्तते ? उच्यते-पितृणामपि देवतारूपत्वाददोषः ।

‘ कारिका स्थित्यादौ ’ । ३ । १ । ३ ॥ श्लोकवाचिनस्तु कारिकाशब्दस्य सत्यपि धातुसम्बन्धसम्भवे प्रयोगादर्शनात् ग्रहणाभावात् इति ।

‘ अग्रहाऽनुपदेशोऽन्तरदः ’ । ३ । १ । ५ ॥ मध्ये हिंसित्वेति-अन्तः शब्दो मध्येऽधिकरणभूते वर्तते परिग्रहे च, तत्र परिग्रहे प्रतिषेधादितरत्र गतिसंज्ञा विज्ञापते इति दर्शयति । विशेषानाख्यायाने चिन्तयतीत्यस्य स्थाने कथयतीति प्रयोगो ज्ञेयः ।

‘ कणे मनस्तृप्तौ ’ । ३ । १ । ६ । छत्रेऽव्ययमित्यस्याऽकरणात्कणे मनस् इत्येते अव्यये इति स्वरूपनिरूपणमाश्रमेवेति । वृत्ताविति व्यावृत्तेर्न द्वयङ्गवैकल्पम् ।

‘ पुरोऽस्तमव्ययम् ’ । ३ । १ । ७ । पुरः कृत्वेत्यत्र-पुरशब्दात् शसि सकारान्तोऽस्त्येवेति न द्वयङ्गवैकल्पम् ।

10 ‘ गत्यर्थवदोऽच्छः ’ । ३ । १ । ८ । अत्र समासान्तविधेरनित्यत्वाद् एव निर्देशाद्वा “ चवर्गदपहः० ” इति समासान्तो न भवति । अवतेरचि प्रूपोदरादित्वाद्कारस्य छकारे “ स्वरेभ्यः ” इति द्वित्वे अञ्छ इति अभ्यादावर्थेऽव्ययं निर्मलादावनव्ययम् ।

15 ‘ मध्येपदेनिवचनेमनस्युरस्यनत्याधाने ’ । ३ । १ । ११ ॥ अनत्याधाने इति अत्र-“ विभैक्तिसमीप० ” इत्यनेनाऽर्थाभावेऽव्ययीभावः । तस्मिन्नपि “ संतम्या वा ” इति विकल्पादम्भावाभावः तत्पुरुषो वा । मध्ये कृत्वा वाचं तिष्ठतीति-औपचारिकोऽयमाधार इति वाचोऽनत्याधानमस्ति । वचनं हि शब्दप्रकाशनफलं न केनाऽपि सह समवैति ।

20 ‘ उपाजेऽन्वाजे ’ । ३ । १ । १२ ॥ उप अनु इत्येवं पूर्वादन्तरेषु प्रूपोदरादित्वादेकारे-उपाजेऽन्वाजे ।

25 ‘ स्वाम्येऽधिः ’ ३ । १ । १३ ॥ प्रादिरुपसर्ग इति वर्तते इति-अत्रैव छत्रे मण्डकफ्लुतन्यायेन प्रादिरुपसर्ग इति वर्तते, न ऊर्यादि छत्रेषु तेन ऊर्पादीनां न उपसर्गसंज्ञा । ततश्च ऊरी स्यादित्यादौ “ प्रोङ्गुरुपसर्गा० ” इति न परत्वम् । प्राक्वेऽप्यनियम इति-न केवलं समास एवेत्यर्थः । नन्वधिपूर्वः करोतिर्विनियोगे वर्तते तत्कथं स्वामित्वे गम्यमान इति ? उच्यते-सत्यम्, विनियोगोऽपि चेत्स्वामित्वविषयो भवति ।

‘ साक्षादादिऽव्ययं ’ । ३ । १ । १४ ॥ च्यन्तानामिति-अर्थग्रहणाद्व्यन्तानां विकल्पो न भवतीति । मान्तव्यं निपात्यत इति-तेन लवणीकृत्येत्यादौ पूर्वः

प्रविहितगतिसंज्ञासन्निभोगे न भवति । तथा लयणां कृत्वा यवागूं धृष्टे । शीतः कृतः
शीता कृता शीताः कृता इत्यादावभिधेयवष्टिङ्गे गतिसंज्ञाया अभावात् मान्ताभावः ।

‘ प्राध्वं बन्धे ’ । ३ । १ । १६ ॥ बन्धहेतुकमिति-बन्धजनितमित्यर्थः । दृष्टा-
धादिर्हि बन्धनेनाऽऽनुकूल्ये व्यवस्थाप्यते । बन्ध इत्युच्यत इति-कारणे कार्योपचा-
रात्, कारणं बन्धः कार्यमानुकूल्यं बन्ध एवाऽऽनुकूल्ये वर्तते ।

‘ नाम नाम्नैकाध्ये समासो बहुलम् ’ । ३ । १ । १८ ॥ सामर्थ्यमनु-
भूय भवतीति-ननु भवनक्रियायाः सामर्थ्यविशेषः कर्ता, अनुभवनक्रियायास्तु पदानि
कर्तृणीति भिन्नकर्तृकतायां क्त्वा न प्राप्नोति, नैषम् ; वर्तनक्रियापेक्षया तुल्यकर्तृकत्वं,
वर्तनक्रियायास्तु पदान्येव कर्तृणि, कोऽर्थः ? पदानां सामर्थ्यमनुभूय वर्तमानानां
सामर्थ्यविशेषो भवति । न च वाच्यमनुभवनक्रियाया भवनक्रियायाश्च सामर्थ्यवि- 10
शेष एव कर्तेति तुल्यकर्तृकत्वं, यतः परस्परव्यपेक्षा पदानामेव सम्भवतीत्यनुम-
वनक्रियायाः पदान्येव कर्तृणि । अननुभूयैवेति-नित्यसमासत्वादिति शेषः ।
जामदग्न्य इति-प्रथमापत्यस्याऽपि पौत्रकार्यकरणाद् वृद्धत्वविवक्षायां “ गैर्गोवैथैन् ”
विस्पष्टादयः पद्मादीनां प्रवृत्तिनिमित्तस्य पाटवादेर्विशेषणानि, न तु द्रव्यस्येति
विस्पष्टमिति नपुंसकत्वम् । अत एव मुख्यं सामानाधिकरण्यां नाऽस्तीति कर्मधारय- 15
तत्पुरुषाभावः । काष्ठा परं प्रकर्षमिति-काष्ठाशब्दस्य स्त्रीलिङ्गस्य क्रियाविशेषणत्वात्
नपुंसकत्वे “ अनेतो लुप् ” भवति इत्येवं तु बाहुलकात् भवति । ऊर्ध्वमौहूर्तिक-
मिति-ऊर्ध्वं सुहूर्त्वाद्यो भवः कालस्तत्र भवः, “ और्ध्वात्मादिभ्य इकण्, ” सर्वमी चोर्ध्व-
मौहूर्तिके ” इति निर्देशाद् उत्तरपदवृद्धिः । चाससी इवेति-अश्रोत्रपदप्राधान्यात् सेः
“ अन्वेषस्य ” इति लुप् । एवं दृष्टपूर्वं इति-पूर्वं दृष्टा इत्यपि कृते निपातनाद् इस्व- 20
त्वम्, तेन न मे श्रुता नाऽपि च दृष्टपूर्वा इति सिद्धम् । सामान्येन समासं कृत्वा
पश्चात् स्त्रीत्वे वा । चरन्ति गावो धनमस्येति-अत्र समासे चरन्तिगुरिति स्यात् ।
नित्यसन्ध्यादिरिति-ऐक्यपद्यात् “ हर्षवोऽपदे वा ” इति इस्वविकल्पाप्रवृत्तेर्नित्यं यत्वादि
भवतीत्यर्थः । पदत्वार्थमिति-अन्ये त्वाहुरेको द्वावित्यादिवदुक्तेष्वप्येकत्वादेषु नामा-
र्थत्वात् केवलायाश्च प्रकृतेः प्रयोगाभावाद् भाव्यमत्र प्रथमैकवचनेन तस्य च “ दीर्घ- 25
व्याध् ” इत्यनेन लुप्, “ अनेतो लुप् ” इति वेति तन्मतप्रदणायऽऽह पदत्वार्थ-
मिति । त्पाद्यन्तार्थप्राधान्यादिति-त्पाद्यन्तस्य साध्यार्थप्रधानत्वादसत्त्ववाचित्वं, अ-
सत्त्वं च सामान्यं; सामान्यं च नपुंसकं ततः “ अनेतो लुप् ” ।

‘सुज्वार्थं सदरूपा सदरूपेये सदरूपया बहुव्रीहिः’ । ३ । १ । १९ ॥
 विकल्पः संशयो वेति—ननु विकल्पसंशययोः को भेदः ? उच्यते—निर्णये सति विकल्पः,
 यथा—देवदत्तो भोज्यतां चैत्रो वा, यद्वा विकल्पे क्रियाप्रवृत्तिः संशये तु न ।
 विकल्पे क्रियाप्रवृत्तिर्यथा द्वित्रिभ्यो देहि भोजनं, ततश्च द्वाभ्यां त्रिभ्यो वा देहीति
 5 विकल्पो गम्यते । अतोऽस्मिन् सति क्रियाप्रवृत्तिः । संशये क्रियाप्रवृत्त्यभावो यथा
 पुरुषेभ्यो देहीत्युक्ते त्रिभ्यो दापितं चतुर्भ्यो वेति संशेते । न जाने त्रयश्चत्वारो वाऽऽ-
 गता इति च संशयः । ननु द्विदशा इत्यादौ तु सुजर्थे समासः कस्मान्न क्रियते ?
 उच्यते, यदि नेष्यते तदाऽनभिधानात् ।

‘आसन्नदूराधिकाध्यर्द्धादीदिपूरणं द्वितीयाद्यन्यार्थे’ । ३ । १ । २० ॥
 10 आसन्न—पूरणमभिधेयत्वेन विद्यते यस्य प्रत्ययस्य यस्मिन् वाऽऽप्रादित्वादकारे पूरणा-
 र्थविहितः प्रत्यय उच्यते, तस्य च केवलस्याऽमम्भवात् तदन्तश्चब्दस्य चाऽर्धादीति
 विशेषणमित्याह—पूरणप्रत्ययान्तमिति । द्वितीयादियांसां विभक्तीनां ता द्वितीयादयो
 द्वितीयादयश्च तदन्यच्च तस्याऽर्थः । आसन्नदशा इति—आदशभ्यां संख्येत्पस्य प्रापिक-
 त्वादश दशन्शब्दः संख्याने वर्तते । परं संख्येयेन सहाऽभेदेन बहुवचनम् । यदि
 15 संख्येयवृत्तिना दशन्शब्देनाऽऽसन्ना दश येषामित्येव वाक्यं क्रियते न दशत्वमिति
 तदा संख्येयेऽभिधेय इति वृत्त्यंशेन निषेधान्न स्यादनेन समासः । नवैकादश वेति
 पर्यायश्च विघटेत । यत इत्थं कृते एकोनविंशति—एकविंशतिसंख्याप्रतीतिः । यथा
 दशशब्दो दशत्वे संख्याने वृत्तस्तथा विंशत्यादयोऽपीत्याह—एवमासन्नविंशा इति ।
 अदूरदशा इत्यादिषु “ विशेषणसर्वादि० ” इति संख्यायाः पूर्वनिपातो न भवति ।
 20 “ प्रेमाणीसंख्यादृः ”—इति संख्यायाः समासान्तविधानात् । अधिका दश येभ्यो येषु
 वेति—एकाद्यवयवापेक्षया यद्दशानामधिकत्वं तत् एकादशादिसमुदायापेक्षयाऽपि श्रेयं,
 तेनाऽधिकरूपेण “ अधिकेन भूयसस्ते ” इति सप्तमीपञ्चम्यो सिद्धये यच्छब्देन च बहु-
 नामेकादीनामभिधानात् पञ्चमीपञ्चम्योर्बहुवचनमित्याह—येभ्यो येषु वेति । एकादशा-
 दिषु दशानामधिकत्वं किमपेक्षमित्याह—एकाद्यपेक्षमिति । ननु तर्हि कथमधिका दश
 25 यस्येत्येकरचनेन वाक्यं न कृतं ? उच्यते—बहुवचनमवयवावयविनोरभेदविवक्षया ।
 एकादशादयोऽवयविन एकादयोऽन्यवास्तत उपचारादवयवस्यैकस्याऽवयविनां च
 बहुवचनम् कोऽर्थो ? । येभ्यो येषु वा एकादशादिसमुदायेऽप्येकाद्यपेक्षयाऽधिका दश
 इत्यर्थः । अधिकविंशा इति—अव्युत्पन्नोऽयमधिकशब्दस्तेन “ द्विदशकरो० ” इति न
 पुंननिषेधः अन्यथा कोपान्त्यद्वारा निषेधः स्यात् । एवमधिकविंशा इत्यपि । अर्द्ध-

पञ्चमविज्ञा इति—“प्रत्ययः प्रकृत्यादेः” इति न्यायेन पूरणप्रत्यये षटि पञ्चमीत्यस्य पूरणप्रत्ययान्तता नाऽर्धपञ्चमेत्यस्य तेन “ तद्धिताकरो ” इति न पुंवन्निषेधः । ननु यथा बहुव्रीहिणा विभक्त्यर्थस्याऽभिधानात् पष्ठ्यादयो न भवन्त्येवं लिङ्गसंख्ययोरभिधानात्तयोर्घोतकत्वात् ह्यादयो न प्राप्नुवन्ति, उच्यते—स्वार्थिकत्वाद् ह्यादीनां समासेनाऽभिहितेऽपि स्त्रीत्वाद् तद्घोतनाय भवन्ति । स्त्रियां यद्गतेते नाम तस्माद् ह्यादयो 5 भवन्तीति हि तत्राऽर्थः । तथा चित्रगुरिति समासेन नामार्थमात्रस्य कर्मादिप्रतिरहितस्यैकत्वादय उक्तास्ततः कर्मादिगतैकत्वादिप्रतिपादनाय वचनानि भवन्ति । चित्रपुं पश्य, चित्रगुणा कृतमिति; प्रथमा तर्हि न प्राप्नोति समासेन संख्याया अभिधानात्, नैवम्; साऽपि न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न च केवलः प्रत्यय इति समयाद् भविष्यति । अथवा यदा चित्रगुरेकराविशिष्टो नामार्थः प्रतिपिपादयिषितस्तदा 10 विभक्त्या विनाऽसौ न शक्यते प्रत्याययितुमिति प्रथमैकवचनं विधेयमेवं द्वित्वबहुत्वयोर्द्विवचनबहुवचनविधिः ।

‘एकार्थं चानेकं च’ । ३ । १ । २२ ॥ समानोऽर्थोऽधिकरणमिति—यथाऽऽरूढो वानरो यमित्यत्र—आरूढोऽपि स वानरोऽपि सः । चित्रगुश्चैत्र इति—ननु यथा चार्थे 16 द्वन्द्वविधानाद् द्वन्द्वे चकारस्याऽप्रयोगः, एवमिहाऽपि चैत्रादेः प्रयोगो न प्राप्नोति, नैष दोषः; चित्रगुशब्देन तद्वन्मात्रं सामान्यमुच्यते न तु विशेष इति तत्राऽवश्यं विशेषार्थिना विशेषोऽनुप्रयोक्तव्यः । चित्रगुः कश्चैत्र इति वा विकल्पेन नरो वने रमते “कंचित्” इति डे वनरस्तस्याऽप्यमिति वा वानरः, अन्तेषु शितीनीति—अर्थकथनमिदं विग्रहस्तु अन्तेषु शितीनि, अन्तशितीनीति । अथान्तरसमाप्तः कार्यः । अन्यैकार्थत्वं न स्यात् । पञ्चनावप्रिय—इत्यत्राटि समाप्तान्तात् ङीर्न वाचन्ते स्वार्थिकाः क्वचिदित्यतः अकारा- 20 न्तात्प्राप्नो ङीविधानात् समाप्तमध्ये ङीर्न भवतीति न्यासकारः । यथा मे माता तथा मे पितेति—मे मातेत्याद्यर्थकथनं मे माता मन्मातेति तु विग्रहः । ततो यथेति मन्मात्रिति तथेति च त्रयाणां पदानां मत्पित्रा सह समाप्तः प्राप्तः । न च वाच्यमेकार्थत्वात्वाभावात् समाप्तः । यतो य एव मातृसदृशः स एव मत्पितेत्येकार्थत्वमस्ति । अस्पोदाहरणस्याऽयमर्थः—यथा-कश्चित्केनचित्पृष्ठः कीदृशः कुलश्रीलादिना तव पितेति ? स आह—यथा मे 25 मातेति । अथवा स्नाहीति कश्चिदुक्तः स आह यथा—मे मातेति । यथा श्रुद्धा मे माता तथा पिताऽपीत्यभिजनशुद्धिरपि स्नानं किं बाधेन स्नानेन ? ततः सुस्नातं भो इति ।

‘उपद्रुसुखादयः’ । ३ । १ । २३ ॥ उपमानपुपमेयेन समस्पमानं तैकार्थतां भेजे, स एव चन्द्रस्तदेव मुखं न भवत्पतो भिन्नध्रुम् । सामान्यवाचिना चेति—साधारणधर्मवाचिनावस्थानादिरूपेणेत्यर्थः ।

‘सहस्तेन’ । ३ । १ । २४ ॥ तेनेति तृतीयान्वप्रतिरूपका निपाताचृतीवा । न तुल्ययोग इति-ननु तुल्ययोगविद्यमानार्थयोः को भेदः ? उच्यते-क्रियागुणद्रव्यै-
रुभयोः सदृशः सम्बन्धस्तुल्ययोगः । विद्यमानार्थता तु न तथा । तथाहि-सकर्मका-
दात्मनेपदमित्युक्ते यथा घातोरात्मनेपदं न भवति तथा कर्मणोऽपि । तथा सलोमको
5 भोज्यतामिति यथा देवदत्तो भोज्यते न तथा लोमानपि । क्वचिन्न भवतीति-तुल्य-
योगे तु भवत्येव । वहति गर्दमीति-अत्र तत्पुत्राणामस्तिस्वमेव विवक्षितं न तु वहन-
क्रियेति विद्यमानार्थता ।

‘दिशो रूढ्याऽन्तराले’ । ३ । १ । २५ ॥ अन्तरालस्याऽन्यपदार्थत्वेऽपि
प्रथमान्तरवाद् “ एकार्थं चा० ” इत्यनेन न प्राप्नोतीति वचनं कजभावार्थं च, कथ-
10 मिति चेत् ? उच्यते-“ केषांदा ” इत्यत्र हि शेषे सामान्यविहिते बहुव्रीहौ न त्वन्य-
स्मिन्निति व्याख्यानात् । एवं “ सुवार्थे० ” इत्यादिद्वयत्रयमपि ।

‘तत्राऽऽदाय मिथस्तेन प्रहृत्येति सरूपेण युद्धेऽप्ययीभावः’ । ३ ।
१ । २६ ॥ ‘काकाक्षगोलकन्यायेन’ मिथः शब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । अत एव घृ-
मध्ये पठितः । प्रहृत्येति-इति शब्दो वाक्यस्वरूपपरामर्शार्थः । त च प्रत्येकं सम्ब-
15 ध्यते, तत्राऽऽदाय मिथ इति मिथस्तेन प्रहृत्येति । अन्ययीभावसंज्ञेत्यत्र-‘ननु संज्ञा
संज्ञान्तरवाधिका नेति’ न्यायाद्बहुव्रीहिसंज्ञाऽप्यस्तु ?, नैवम् ; द्विगुश्रुति चकारकर्णात्-
द्वितीया संज्ञा न । केशाकेशीति-नन्यन्यचिकीर्षितायाः क्रियाया अन्येन करणं क्रिया-
व्यतिहारः ततश्च यदेकेन केशग्रहणमकारि तदपरो न विद्यते परचिकीर्षितं, किन्तु
स्वचिकीर्षितमिति क्रियाव्यतिहारो नाऽस्तीति कथं समाप्तः ? उच्यते-यद्यपि स्वचि-
20 कीर्षिताऽन्या क्रिया तथापि तत्सदृशत्वादेकैव । यथा यद्ययं मे ओदनं दास्यति तदा-
ऽहमप्यस्मै तमेव दास्यामि पश्चात्किं तमेव ददाति ? परं तत्सादृश्यादन्योऽप्योदनः
स एवोच्यते । एवमत्राऽपि । केशेषु च केशेषु गृहीत्वा युद्धमनेनेति-एकः सकेशः
अन्यश्च मुण्डोऽतो न मिथोऽभावः ।

हस्ते च पादे च गृहीत्वेति-यदा तु हस्तश्च पादश्चेति कृत्वा “ प्राणिपूर्वाङ्गाणाम् ”
25 इत्येकत्वे हस्तापादे च हस्तापादे च मिथो गृहीत्वा कृतं युद्धमिति क्रियते तदा हस्तापा-
दाहस्तापादीति भवति । व्यासज्जेतागिति-बाह्योश्च बाह्योश्च मिथो गृहीत्वा व्यासङ्गः
कृतः । क्रियाव्यतिहारे आत्मनेपदं हास्तनी आताम् व्यासङ्गं कृतयन्तावित्यर्थः ।

‘नदीभिर्नाग्नि’ । ३ । १ । २७ ॥ शनैर्गङ्गमिति शनैर्योगाद्गङ्गाऽपि शनैः सा

विद्यते यत्र । स्वरूपस्य च ग्रहणमिति-उत्तररूपे पञ्चनदमित्यत्र । स्वरूपग्रहणाच्च
पर्यायाणां स्रोतस्विनीनिम्नगासिन्धुप्रभृतीनां न ग्रहः ।

‘संख्या समाहारे’ । ३ । १ । २८ ॥ निवृत्तमिति-समाहारे इति भगनात् ।
उभयपदप्रधानः । समासोऽनेन विधीयते । समाहार इति किमिति-समाहृतिं विना
द्वीरावतीको देश इत्यादौ द्विगोरिव बहुव्रीहेरपि बाधकः स्यात् । द्विगुबाधनार्थमिति- 5
ननु तर्हि तस्य काऽवकाशः ? सत्यम्, नदीनाम्नोऽन्यत्र गोदावरीणां सप्तत्वमिति-
आ दृश्यः संख्या संख्येये वर्तते इत्यस्य प्राधिकत्वात्, घृतिविषये ह्यादयः संख्या-
नेऽपि वर्तन्ते । सप्तगोदावरीति-अन्यस्तु सर्वो नपुंसकत्वे “ छीये ” इति इस्वः,
एवं द्विगोदावरी ।

‘चञ्चयेन पूर्वार्थे’ । ३ । १ । २९ ॥ स इहाऽऽद्य इति-ननु चञ्चये मथा इति 10
ब्युत्पत्त्या सर्वेऽपि पाठकाः कारकाश्च कथं न लभ्यन्ते, आद्य एव कथं गृह्यते ?
उच्यते-गौणमुख्यपौरितिभ्यामात् । एकमुनिव्याकरणस्येति-एको मुनिर्वच्य एतावानेव
विग्रहः । व्याकरणस्येत्येतच्च भिन्नपदम्, अतोऽन्यपदार्थाभावात् बहुव्रीहिः । पूर्वप-
दार्थप्राधान्याच्च यथाक्रममेकवचनद्विवचनबहुवचनानि तेषां च “ अगतो लुप् ” । सप्त
काशय इति-काशे राज्ञोऽपत्यानि “ हुनादि० ” इतिञ्यः । ‘ बद्धुष्मिवां ” लुप् । एक- 15
विंशतिभारद्वाजमिति-भरद्वाजस्येमे इत्येव कार्पे “ तैस्येवम् ” इत्यण् अपत्ये तु विदा-
द्यञो “ र्थञिञः० ” इति बहुषु लोपः स्यात् । यद्यप्यत्रैकविंशतिशब्दस्य विशेषलक्षणो-
नैकत्वं तथापि पूर्वपदार्थप्रधानस्यैकविंशतिशब्दवाच्यस्य बहुत्वाद्भारद्वाजाद्बहुत्वमेव
शब्दशक्तिस्वभाव्यात् ।

‘पारे मध्येऽन्तेऽन्तः पष्ठ्या चा’ । ३ । १ । ३० ॥ समासे निपातपिप्य- 20
माणैकारान्तानामिदमनुकरणम् । पारं गङ्गाया इति विग्रहः । दिङ्मात्रमेतत् गङ्गायाः
पारमित्यपि कृते पारेगङ्गामिति भवत्येव । “ प्रथमोर्क० ” इत्यतः । गिर्यन्त इति
वेत्यस्य प्रत्येकं सम्बन्धस्तेन यत्र पृथीसमामः प्राप्तस्तत्राऽनुज्ञापते । गिर्यन्त इत्यत्र तु
“ र्त्सार्थ० ” इत्यनेनाऽव्ययत्वात्त्रिपिद्वौऽपि विधीयते ।

‘यावदियत्त्वे’ । ३ । १ । ३१ ॥ इयतां परिच्छिन्नसंख्यानामित्यतो वा परि- 25
च्छिन्नपरिमाणस्य भाव इष्टत्वं तस्मिन् । यावन्तोति-अव्यये तु यावदमत्राणीति कार्यम् ।
यावदमत्रमिति-पूर्वार्थप्रधानत्वादव्ययत्वे सिः । अनव्ययत्वे तु जस्समामात् । याव-

इत्थमिति=असमस्तमिदम् । अतएव तावदित्युपादीयते । समासे हि गुणीभूतत्वात्ताव-
दित्यस्योपादानाभावः स्याद्यथा-यावदमत्रमित्यत्र ।

‘ पर्यपाङ्कवहिरच् पञ्चम्या ’ । ३ । १ । ३२ ॥ परित्रिगर्तमिति पञ्चम्यर्थ-
प्रधानात् प्रथमा । क्रियाविशेषणत्वविवक्षायां तु द्वितीया, यथा आमेखलं संचरतामि-
त्यत्रैवं सर्वत्राऽपि । प्रतिपदविद्वतायाश्चेति-लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति न्यायात् । अप-
ज्ञास्व इति-न च वाच्यं शाखाया अपेन सह सस्वन्धाभावान्नादेव न भविष्यति समासः ।
यतो मतार्थस्याऽपेनैवाऽभिधानादस्त्यपेन शाखायाः सम्बन्ध इति । न च परत्वात्
‘ प्रोत्थय० ’ इति तत्पुरुषेणाऽस्य बाधेति वाच्यं, तत्राऽन्यग्रहणात् ।

‘ लक्षणेनाभिप्रत्याभिसुख्ये ’ । ३ । १ । ३३ ॥ प्रत्यभिप्रति-वैचित्र्यार्थं
सप्तन्धवाक्यम् । अभ्यङ्गीति-अत्राऽग्निना श्लमपातो लक्ष्यते इत्यग्निर्लक्षणं भवति ।
तस्य चाऽभिप्रतिभ्यामामिसुख्यं प्रतिपाद्यते । अग्नौ हि श्लमाः संमुखा एव पतन्ति ।
लक्ष्मीकृत्येति-लक्षणत्वेन लक्ष्मीकृत्येत्यर्थः । यद्वा दर्शनक्रियापेक्षयाऽग्निर्लक्ष्यः
पतनक्रियापेक्षया लक्षणं यतः पूर्वं पश्यन्ति ततः पतन्ति । सुध्नं प्रति गत इति-अत्र
सुध्नादन्यानगरान्तरं गन्तुकामः पथि व्यामोहाचमेव प्रत्यागत इति नाऽस्ति
गमनं प्रति सुध्नस्य लक्षणता । यदुद्दिश्य हि गमनं क्रियते तल्लक्षणं भवति ।
अत्र तु व्यामोहादेवेत्यं गतः । गतक्रियापेक्षया च सुध्नस्य कर्मत्वम् । येनाऽभिस्तेन
गत इति-लक्ष्यं तेनेति लक्ष्यस्य द्योतकमग्निलक्षणं येनेति लक्षणस्य द्योतकमिति
लक्ष्यलक्षणभावः ।

‘ दैर्घ्येऽनुः ’ । ३ । १ । ३४ ॥ वृक्षमनु विद्योतत इति,-अत्र वृक्षो विद्योतन-
स्य लक्षणत्वेन विवक्ष्यते न दैर्घ्यस्येति ।

‘ तिष्ठद्ग्वित्यादयः ’ । ३ । १ । ३६ ॥ आयतीगवमिति-‘ईण्क्’ आयन्तीति
शतरि “ ङिणोरप्वि० ” इति यत्वे इयां आयत्यो गावो यस्मिन्निति कार्यम् । वृत्तौ त्व-
र्थकथनमात्रमेवं पूर्वत्र तिष्ठद्ग्वित्यत्राऽपि । असाधव इति-द्वितीयाद्यन्ता इति शेषः ।
एवं प्रान्तमिति-प्रगतत्वमन्तस्य प्रगतोऽन्तः प्रगतोऽन्तोऽस्मिन्निति वा । समत्वं समा-
नत्वं वा पक्षस्य तीर्थस्य तीरस्य चेति विग्रहत्रयं दर्शनीयम् । एवं प्रान्तमिति, स्वमतं
परमतं चेहाऽपि द्रष्टव्यमित्येवं शब्दार्थः । इति करणाच्च कृतापसन्त्यादिषु समासो न
भवति । यत्र च दृश्यते तत्र चिन्तनीयम् ।

‘ नित्यं प्रतिनाऽल्पे ’ । ३ । १ । ३७ ॥ आकप्रतीति-पूर्वार्थे इत्यधिकारेऽप्यसम्भवादस्योत्तरपदार्थप्रधान एवाऽयं समासः ।

‘ संरूपाऽक्षशलाकं परिणा वृत्तेऽन्यथावृत्तौ ’ । ३ । १ । ३८ ॥ ननु “ नाम नान्यैकाध्व्ये० ” इत्यतः सूत्रात् ऐकाध्व्ये सतीत्यनुवर्तते । तत ऐकाध्व्ये सति समासः ऐकाध्व्ये चैकपदं तच्च समासे सति भवति । तत इतरेतराश्रये दोषे समासः कथं ? उच्यते-यत्र यत्र येन सूत्रेण समासः कर्तुमिष्यते तत्र तत्र तस्मादेव ऐकाध्व्ये प्रथमं ज्ञातव्यम् । ततः समासः । अन्यथा हि सर्वाण्यपि सूत्राणि निरर्थकतां भजे-रन्निति हि न्यासविदः । पडादिभिर्धृताभावात् षट्परीत्यादि न भवति । उत्कर्ष-तप्तु चतुष्परीत्येव नित्यसमासोऽयमिति परिप्रयोगो वाक्ये नाऽऽकधि, किन्तु न तथा वृत्तमितिपर्यायः । समविषमवृत्ते इति-एकिकादिके रूपे । अन्ये पूर्वमिति-वस्मिन्नेव पृते ।

‘ विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यूह्यर्थाभावात्पयासम्प्रतिपश्चात्क्रमरूपाति-युगपत्सदृक्सम्पत्साकल्यान्तेऽन्ययम् ’ । ३ । १ । ३९ ॥ समस्यत इति-अन्व-र्थरूपत्वं समाससंज्ञायाः प्रदर्श्याऽव्ययीभावसंज्ञो भवतीत्युपसंहरति । अधिस्त्रीति-अत्राऽधिऽशब्दस्य क्लृप्ताऽनेकार्थवृत्तेराधाररूपविमर्शपर्यवृत्तित्वं प्रकाशयितुमुक्ताधार-स्याऽपि सप्तम्यन्तेन स्त्रीशब्देन समासः । ऋद्ध्यभाव इति-ऋद्धेरुत्तरपदार्थधर्मस्याऽ-भावो न उत्तरपदार्थस्यैव धर्मिण इत्यर्थाभावाद्भिद्यते । तत्र हि धर्मिण एवाऽभावः । धर्मिणोऽसत्त्वमिति-अत्र धर्मिणोऽनुत्पत्तिरेव न तु सतोऽभाव इत्यर्थाभावोऽत्ययाद् विशिष्यते । अत्ययो हि सतोऽतिक्रान्तकालसम्बन्धिनी सत्त्वोच्यते । उपभोगादेः प्रतिषेध इति-न तु वस्तुन इति तदभावाद्भिद्यते । तैसृकमिति-प्रयो मुख्या आसां “ सौऽस्थ सुख्यः ” इति कः । ष्टोदरादित्वात्सिद्देशः । विसृकासु भवोऽण् । अनुरथं यातीति-ननु नित्यसमासत्वात् पश्चाद्रूपेणाऽर्थान्तररेणाऽन्वित्यव्ययं समस्यते तथा पश्चाच्छब्दोऽपि अव्ययत्वादर्थान्तररेण समस्यतां नित्यसमासत्वात् प्रयोगसम-वापि वाक्यं न प्राप्नोति, उच्यते-“ सैर्षपश्चादादयः ” इति वचनात् पश्चाच्छब्दस्य अव्ययीभावसमासं प्रत्यव्ययत्वं नाऽऽङ्गीकार्यम्, अव्ययत्वे हि अव्ययीभावः स्यात् तत्र चाऽन्य इत्यविकारात् समासान्तरप्राप्त्यावन्यत्वाभावाच्चत्पुरुषो न स्यात् । युगप-द्वेहीति-शब्दशक्तिस्वाभाव्याच्चाऽन्यपदार्थप्रधानोऽयम् । सम्पत्सिद्धिरिति-सिद्धिरा-त्मभावनिष्पत्तिः समृद्धिस्त्वन्वभावनिष्पत्तिरिति सिद्धिः समृद्धेरन्या ।

‘ योग्यतावीप्सार्थानतिवृत्तिसादृश्ये ’ । ३ । १ । ४० ॥ प्रत्यर्थमिति-
समासेन वीप्साया द्योतितत्वात्तन्निमित्ताद् द्विरुक्तिर्न प्रवर्तते । वाक्ये तु लक्षणादेरने-
कस्याऽर्थस्य द्योत्यस्य सम्भवाद् द्विरुक्तिमन्तरेण वीप्सा द्योतयितुं न शक्येति । पदा-
र्थानतिक्रम इति-पदमुत्तरपदं शक्यादिरूपं तस्याऽर्थः सामर्थ्ये तस्याऽनतिवृत्तिः ।

5 विन्यासविशेष इति-मूर्त्तस्याऽनेकस्य पदार्थस्य नियतदेशाद्यपेक्षं व्यवस्थापनं विन्यासः
स एव विशेषः । यदि सदमित्येव कुर्यात्तदा सक्तिं देवदत्त इति सामानाधिकर-
ण्यमेव स्यादित्याह-सादृश्यग्रहणमित्यादि । तेन देवदत्तस्य सक्तिर्तीति वैयधिकर-
ण्यमपि सिद्धम् । सदृशशब्दो हि धर्मिवाची, सादृश्यशब्दस्तु धर्मवाची ।

‘ यथाऽथा ’ । ३ । १ । ४१ ॥ यथावृद्धमिति-अत्र क्रमोऽपि प्रतीयते, ननु
10 कथमुक्तं ये ये वृद्धा इत्यादि ? उच्यते-प्रतीयतां क्रमो वीप्साऽपि प्रतीयते । न होको-
ऽनेकार्थो न भवति । पूर्वैणैव सिद्ध इति-पूर्वग्रहोपात्तेष्वेवार्थेष्वस्याऽपि प्रवृत्तेः ।
सादृश्ये प्रतिषेधार्थमिति-ननु यथा चैत्र इत्यादौ चैत्रसदृशो भैत्र इत्यर्थः । तत्र
थांप्रत्ययान्तः सादृश्ये न प्रवर्ततेऽपि तु सदृशि ततः किमुक्तं सादृश्ये प्रतिषेधार्थम् ?
उच्यते-सादृश्योपाधिकत्वात् सदृगपि सादृश्यशब्दनोच्यतेऽतो वचनम् । सदृशि तु
15 “ विभक्तिसमीप० ” इति प्राप्ते निषेधः । अव्युत्पन्नस्य सादृश्यं विना योग्यता-
दिप्रश्नेषु “ योग्यता० ” इति सिद्धः समासः परं व्युत्पन्नस्य सदृगर्थे “ विभक्ति० ”
इत्यादिना समासः प्राप्तस्तन्निषेधार्थं वचनम् ।

‘ गतिफन्यस्तत्पुरुषः ’ । ३ । १ । ४२ ॥ कु इत्यव्ययमिति-गतिसाहचर्या-
दव्ययमित्यधिकाराद्वा सम्भवे व्यभिचारेति न्यायात् वृद्धस्य विशेषणं न तु गति-
20 संज्ञानां तेषामव्यभिचारात् । कुत्राप्येति नित्यममागत्वात्कुत्सितो ब्राह्मण इत्य-
स्वपदविग्रहः ।

‘ सुः पूजायाम् ’ । ३ । १ । ४४ ॥ पूजाया अन्यत्राऽतिशयार्थेऽनुक्ताऽपि
व्यावृत्तिर्द्रष्टव्या ।

‘ प्रात्ययपरिनिरादयो गतप्रान्तप्रुष्टग्लानप्रान्ताण्यर्थाः प्रथमाशान्तैः ’ ।
25 ३ । १ । ४७ ॥ प्रान्तेवासीति-अन्ते वगतीत्येवं प्रती “ प्रतामीक्ष्ये ” णिन्, “ रायैवासि
यासेप्य० ” इत्यलुप् । अनुलोम इति-“ पर्यन्यथा० ” इति अन् गमासान्तः “ जोऽपैदृश्य० ”
इत्यन्तस्वरादिलोपः । प्रत्युरसमिति-“ भिन्नेदरसाः० ” इत्यन्तमामान्तः ।

‘अन्यथं प्रष्टुद्वादिभिः’ । ३ । १ । ४८ ॥ पुनः प्रष्टुद्दमिति-पुनः प्रवर्धते स्मेति कार्यं न तु भूयः प्रष्टुद्दमिति तस्याऽप्यव्ययत्वाद्दनेनैव नित्यममासत्वात्समुदा-
यस्यैवास्यं पर्यायो भवति । एतमुच्यतेऽपि । अधस्पष्टमिति-अधःस्थाने पदमित्येष
कार्यं न त्वधस्तादिति तस्याऽप्यव्ययत्वात् । सतंशयः पुरुषः अनद्वापुरुषः ।

‘इस्युक्तं कृता’ । ३ । १ । ४९ ॥ कृदन्तेनेति-प्रत्यासत्पात्तद्व्यतिहितेनैव । 5
आपः प्राप्ताविति-आप् किल स्त्रीत्वमात्रनिमित्तः । स्वादिस्तु संख्यारुर्भादिनिमित्तः ।

‘तृतीयोक्तं वा’ । ३ । १ । ५० ॥ वाशब्द इति-इह पृथग्योगादेव नित्य-
त्वस्य निवृत्तिर्वा शब्दस्तु नित्यसमासाधिकारनिवृत्त्यर्थ इति ।

‘नञ्’ । ३ । १ । ५१ ॥ ननु न इत्येव निरनुबन्धः पदयतां किं सानुपन्धेन
नञित्युपादानेन ? सत्पम् । चादिषु वकारोपदेशं सारयितुं वकारो निहिद्यते, प्रति- 10
पेधयद्वाच्युदासार्थं च; नेशुक्ते हि समासस्य प्रतिपेधः सम्भाव्यते । अगौरिति-नञा
विशेषित आरोपितगवादिस्वरूपो गवयादिरित्यर्थः । निरर्त्यमानतद्वाच इति-निरर्त्य-
मानो यस्तस्योत्तरपदस्य भाग उत्तरपदप्रष्टुत्तिनिमित्तं गोत्वब्राह्मणत्वादि तद्वादिहाऽर्थ
उत्तरपदस्यैवाऽर्थः । नञ्समासस्याऽपि निवृत्तिविशिष्टोत्तरपदार्थप्राधान्यमित्यर्थः ।
स चाऽप्यमिति-उत्तरपदार्थ इत्यर्थः । प्रतीयत इति-सर्वत्र शब्दशक्तिस्त्राभाष्यादिति 15
योज्यम् । नन्विदं सूत्रं विनाऽप्यब्राह्मण इत्यादयो विशेषणमित्यनेन कर्मधारयेऽपि
सेत्स्यन्ति, यतो नञ्विशेषणं ब्राह्मणो विशेष्यमिति ? उच्यते-यत्र द्वौ गुणशब्दौ भवत-
स्तत्राऽनियमेन पूर्वनिपातः प्राप्तः, यथा-अखञ्जः, नञ् निपेधमात्रे वर्तते खञ्जशब्दो-
ऽपि गुणमात्रे इत्यनियमेन प्राप्नोतीति वचनम् ।

‘पूर्वापराधरोत्तरमभिज्ञेनांशिना’ । ३ । १ । ५२ ॥ पूर्वः कायस्येति-पूर्वो 20
भागः कस्मान्नाम्नादेः कस्य कायस्येति सम्बन्धादिक्षपञ्चमी कायशब्दान्न भवति ।
पूर्वं छात्राणांमिति-बहुवचनाद्भेदप्रतीतिः, छात्राणां सम्बन्धिने कस्मादपि छात्रात् पूर्वं-
मित्यर्थः । प्रसज्यप्रतिपेधः किमिति-यद्यत्राऽभिज्ञेन भवतीति पर्युदासः स्यात्तदा समा-
हारस्यैकत्वादत्राऽपि समासः स्यात् । भिज्ञेन न भवतीति प्रसज्यप्रतिपेधे तु विज्ञाय-
माने समाहारशब्दस्य भेदपूर्वत्वाद्भेदनिमित्तः प्रतिपेधोऽपीति समासाभारः । अशिनेति 25
किमिति-ननु नाभेयः पूर्वो भागो व्यवस्थितः कायस्य शोभनो रिक्तो वेत्याद्यर्थोऽत्र
विवक्षितस्तत्र पूर्वस्य कायापेक्षत्वेनाऽममर्थत्वादेव नाभ्या सह समासो न प्राप्तः
किं न शिष्यनेन ? सत्पम् । यद्यपि कायापेक्षत्वं पूर्वस्य तथापि प्रधानसापेक्षत्वे
शुचिर्भवतीति ।

‘ सायाहादयः ’ । ३ । १ । ५३ ॥ स्यतेर्घञि औणादिको वा सायशब्दो, मान्तमव्ययं वा । सायमह् इति-ननु सायमृशब्देनाऽहरन्त उच्यते इत्युक्तार्थत्वात् सायमह् इति विग्रहेऽहन् शब्दस्य प्रयोगो न प्राप्नोति ? सत्यम्, दिनान्ते यानि कार्याणि क्रियन्ते तान्यप्युपचारात् सायम् शब्देनोच्यन्ते; ततः सन्देहः किं कार्याण्य-
 5 मिधीयत उत दिनान्त इत्यहन्शब्दः प्रयुज्यते । सूत्रमामर्ष्याद्वा तस्माच्च दिनान्त एव लभ्यते । पृष्ठीसमासबाधनार्थमिति-ननु तावदिह सायंशब्दस्याऽव्ययत्वात् “ वृत्तार्थे० ” इति निषेधादेव भविष्यति किं तद्बाधनार्थमनेन ? उच्यते-यदाऽकारान्तः सायशब्दोऽनव्ययं नपुंसकलिङ्गस्तदा प्राप्नोति ।

‘ समेऽशोऽर्धं नवा ’ । ३ । १ । ५४ ॥ अर्धं पिप्पल्या-इत्यत्रार्धशब्दस्य
 10 तुल्यभागेऽर्धमिति ह्यीबत्वम् । अर्धपिप्पलीति समुदायस्य तु परलिङ्गो द्वन्द्वोऽंशीवि-
 वचनात्स्त्रीत्वमेवमुत्तरत्र । अतुल्यभागे तु ग्रामार्ध इत्यादावर्धसुदर्शनेति पुंस्त्वम् ।
 पृष्ठीसमासबाधनार्थमिति-अयमर्थः-सूत्रामावे भेदाभेदविरक्षायां प्रयोगद्वयं सिध्यति ।
 सूत्रकृतौ तु भेदविरक्षाया मेरपक्षे पृष्ठीसमासं बाधित्वा प्रयोगद्वयं सिद्धम्, अन्यथा
 भेदे पृष्ठीसमास एव स्यात् । अर्द्धं पिप्पलीनामिति-पिप्पल्यारूपस्यांशिनोऽनेकद्र-
 15 व्यस्वभापत्वाद्भिन्नत्वाभावात् समासाभासः । पृष्ठीसमासस्तु भवत्येव पिप्पत्यर्धमिति ।
 प्रकरणादिना बहुत्वस्याऽप्यरगतेर्बहुवचनान्तरस्याऽपि प्रवृत्तिरविरुद्धा ।

‘ जरत्यादिभिः ’ । ३ । १ । ५५ ॥ अर्धवैशतमिति-‘शब्द’ हिंसायाम्, विश-
 सनं “ कुंत्सम्० ” विशसेव प्रज्ञायण्; अर्धो वैशतमस्याऽर्धमरणमित्यर्थः ।

‘ द्वित्रिचतुष्पूरणाद्यादयः ’ । ३ । १ । ५६ ॥ पञ्चमं मिक्षाया इति-पृष्ठी-
 20 समासोऽपि चाग्रहणेन यस्याऽयमंशिममामस्तस्यैव प्राप्नोतीति न भवतीति । द्वितीयं
 मिक्षाणामिति-अत्र बहुत्वाद्भिक्षा भिक्षा ।

‘ कालोद्विगौ च मेयैः ’ । ३ । १ । ५७ ॥ अंशानिनिवृत्ताविति-कालमेयै
 रित्यभिनयार्थमहणात् । जातोत्तरपदानि मामजात इत्यादीनि बहुमीहानपि भिष्यन्ति ।
 परं मामो मृतस्य माममृत इत्यत्राऽन्यपदार्थाभिममरात् द्विगौ च ब्रह्मसुप्त इत्यादा-
 25 विति वचनम् । शब्दशक्तिस्वामान्यादिति-अन्यथा मागो जाताया इति स्त्रीत्व-
 विरक्षायां मामजातेत्यत्र इत्यन्तं स्यात् । पूर्वपदप्राधान्याच्च पद्यादाप् न स्यात् । द्वे
 अहनी सुप्तस्येति-द्वे इति चाऽहनी इति च नामद्वयं सुप्तस्येति नाम्ना ममस्येति ।

तत्रस्त्रिपदे समासे जाते सुप्त इत्युत्तरपदे परे “ संख्या समाहारे च० ” इति द्विगुसंज्ञार्या द्विगुविषये द्वयोः पदयोरुत्तरपदनिमित्ते द्विगौ भाविनि त्रयाणां तत्पुरुषः, अन्यत्र प्रयोजकमिति—अन्यत्र चरितार्थमित्यर्थः । द्विगौ तु द्विवचनाद्यन्तमपि समस्यते इति भावः ।

‘ स्वयंसामी केन ’ । ३ । १ । ५८ ॥ करणशक्तेः कर्तृशक्तेर्वा वाचकः स्वयं- 5
शब्दः । आत्मनेत्पर्य इति—अत्र करणे कर्तरि वा तृतीया । सामिकृतमित्यत्र—
“ विशेषणं विशेष्येणै० ” इत्यनेन कर्मधारयेणैव सिध्यति परं यदृच्छया पूर्वापरभावः
स्याच्चदूषाधनार्थमिहोपादीयते ।

‘ द्वितीया खट्वा क्षेपे ’ । ३ । १ । ५९ ॥ क्षेपः समाप्तार्थे इति—तत्रैव तस्य 10
प्रसिद्धेः । नित्य एवेति—यत्तु खट्वामारूढ इति वाक्यं तत्पूर्वोत्तरपदविभागमात्रदर्शनार्थम् ।

‘ कालः ’ । ३ । १ । ६० ॥ कालयति भूतानि अच् । अव्याप्त्यर्थे इति—
अद्वोरारोश्च तैर्वाप्त्यभावात् । मासप्रमित इत्यत्र च प्रथमो दिवसः प्रतिपच्चन्द्रमसा
व्याप्तो न तु समग्रो मास इत्युत्तरेण न प्राप्नोति ।

‘ व्याप्तौ ’ । ३ । १ । ६१ ॥ केनेति निवृत्तमिति । पृथग्योगादिति शेषः । 15
सर्वरात्रकल्याणीति—यद्यपि सर्वशब्दो न कालवृत्तिस्तथाप्युत्तरपदार्थप्रधानत्वेन
समासस्य सर्वरात्र इति सम्यदायोऽपि कालः । मासं पूरक इति—पूरयिष्यतीति
“ क्रियायां क्रिया० ” इति णकचि णके तु “ कर्मणि क्तः ” इति षष्ठी स्यात्, णकचि
तु “ तैल्लुदन्ता० ” इति निषेधात् न ।

‘ श्रितादिभिः ’ । ३ । १ । ६२ ॥ यद्यपि बहुव्रीहिनैव धर्मधित इत्यादीनि 20
सिध्यन्ति तथापि यत्तत्पुरुषं शास्ति तज्ज्ञापयति यत्र समासेऽर्थे यिप्रहमेदात्तत्पुरुष-
बहुव्रीहौ प्राप्नुतस्तत्र तत्पुरुष एव । तेन राजसरव इत्यादौ न बहुव्रीहिः । किञ्च
बहुव्रीहौ कच् स्यात् । निर्वाणगत इति—के निर्वाति मुखी भवत्यत्रैतपनटि वा ।

‘ प्राप्तापन्नौ तथाच ’ । ३ । १ । ६३ ॥ प्राप्ता जीविका यथेत्यादि बहुव्री- 25
हिणाऽपि सिध्यति, प्राप्तगवीत्यादौ तु समामान्तो न स्यादिति वचनम् । स्त्रीलिङ्गा-
र्थमिति—रुषिकाव्योत्तरपदामावात् “ पर्लः स्त्री० ” इति पुम्भावो न प्राप्नोतीत्यत्कारणम् ।

‘ ईपद्गुणवचनैः ’ । ३ । १ । ६४ ॥ गुणं वचन्तीति स्मयाधनटि गुणव-
चनाः । ईपरिपद्गुल इति—पिङ्गत्वमस्याऽस्ति सिध्मादित्वात्तः । न च वाच्यमीपतिपद्ग-

स्वयोगात् पुरुषोऽपीपत् स चाऽसौ पिङ्गलश्चेति कर्मधारयेण सिध्यति । यतस्तत्र पूर्वनिपाते कामचारः । ईपच्छब्दात् क्रियाविशेषणत्वादस् । उन्नतस्तकशब्दावौणादिकौ “ पूर्वपित्त० ” इति साधू ततो गुणवचनौ । के तु क्रियावचनौ स्याताम् । समासान्तसङ्गीति-अन्यथा “ नामे नाम्नै० ” इत्यनुवर्तमाने कोपेन इपद्रक्त इति त्रिपदो न स्यात् ।

5 ‘ तृतीया तत्कृतैः ’ । ३ । १ । ६५ ॥ प्रत्ययः प्रकृत्यधिनाभावीति तृतीयान्तं नामेह गृह्यते । अत एवेति-गुणवचनत्वाभावादेवेत्यर्थः ।

‘ जनार्थपूर्वाद्यैः ’ । ३ । १ । ६७ ॥ हेत्वादाधिति-आदिशब्दात्तुल्यार्थित्वादि । एकेन द्रव्यवचनमिति-एकं च तद्वचनं चेति कर्मधारये एकद्रव्यमस्याऽस्तीति कृते “ एकैः कर्मधारयात् ” इतीकण् स्यादित्येवं समासः ।

10 कारकं कृता ’ । ३ । १ । ६८ ॥ काकपेया नदीत्पादिषु निन्दा सुगमैवेति न दर्शिता । तेन सहेत्यर्थे इति-एवं अस्वया परिवाजक इतीत्यम्भूतलक्षणेऽप्यनुक्तमपि ज्ञेयम्, अनीयप्रयोगोऽपि द्रष्टव्यः ।

‘ चतुर्थी प्रकृत्या ’ । ३ । १ । ७० ॥ स्मनाय स्यालीति-यथा यूपायात्मना-दावादि प्रतिष्ठमानं यूपादेः प्रकृतित्वेन विज्ञापते नैवं स्मनादेः स्वात्पादीति । मूत्राय सम्पद्यत इति-यद्यप्याध्या विधेयतया मूत्रस्य प्राधान्यं तथापि शान्द्या प्रथमं यवाग्ना सह क्रियासम्बन्धः, यथा-राज्ञः पुरुष इति आध्या राज्ञः प्राधान्येऽपि शान्द्या पुरुषस्यैव ।

‘ हितादिभिः ’ । ३ । १ । ७१ ॥ गोभ्यो हितमिति-आशीर्विवक्षयां तु ‘ तैर्द्राद्युष्य० ” इति चतुर्थी आशंसायां हितयोगे या चतुर्थी तदन्तस्य समासो न भवति समासादाशिषोऽनवगमादिति । आत्मनेपदमिति-पचत इत्येवमादीनामात्मा स्वभाषस्तदर्थं ते आते इत्यादि आत्मनेपदम् । तिवाद्यववापेक्षया प्रकृतिप्रत्ययसमुदायः पचतीत्यादिलक्षणः परोऽर्थस्तदर्थं तिवादिकं पदं परस्मैपदम् ।

‘ तदर्थार्थेन ’ । ३ । १ । ७२ ॥ तस्याश्चतुर्थ्या अर्थो यस्वेत्पुष्टुत्वादित्वाद् व्यधिकरणो बहुव्रीहितस्तदर्थार्थाऽसात्रर्थेति कर्मधारयः । समासस्त्विति-पितृर्थे इत्यादि-समासे अर्थशब्दप्रयोग इत्यर्थः ।

‘ पष्ठवत्त्वाच्छेषे ’ । ३ । १ । ७३ ॥ गमकत्वादिति-अवश्यसापेक्षत्वादित्यर्थः ।

‘ कृति ’ । ३ । १ । ७७ ॥ चौरोज्ञासनमिति—“ कर्मणि कृतः ” “ कर्तरि ” वाऽस्य विधानात् यत्नजाया अपि पठ्याः समासः ।

‘ याजकादिभिः ’ । ३ । १ । ७८ ॥ कृतीत्यनेनैव सिद्धे किमर्थोऽयं योग इत्याह “ कर्मजा तृचा च ” इतीति । विध्यर्थेति—तुल्यार्थेरिति या पृष्टी सा शैयिका न भवतीति अप्राप्तौ ।

‘ सर्वपश्चादादयः ’ । ३ । १ । ८० ॥ प्रतिषेधं वक्ष्यतीति—यदा सम्बन्धपृष्टी तदेत्यर्थः । तत्र सम्बन्धपृष्टीग्रहणात् । उपलक्षणमिदं तेन यदा रिरिष्टादिति पृष्टी तदाऽप्राप्ते समासः ।

‘ अकेनक्रीडाजीवे ’ । ३ । १ । ८१ ॥ “ कर्मजा तृचा च ” इत्यस्याऽपवाद-स्तवश्च मनस्वीति भञ्जिका, उद्दालकपुष्पाणां भञ्जिकेति कृते “ कृति ” इति प्राप्नोति 10 तत उचरेण निषेधस्तदाऽस्य सूत्रस्य फलम् । यदा तु उद्दालकपुष्पाणि मज्यन्ते यस्यां क्रीडायामिति विग्रहस्तदा निषेधाभावे कृतीत्यनेनैव सिद्धत्वादस्य न किञ्चित्फलम् । ननु मनस्वीति भञ्जिकेति कर्तरि कथं साधयन्ति यथा उद्दालकपुष्पभञ्जिकेति क्रीडा-नाम ततस्त्वस्याः कर्तृत्वं न सङ्गच्छते ? उच्यते—अस्यां क्रीडायां मञ्जनक्रियाकरणाद्-पचारात् साऽपि कर्त्री भण्यते । 15

‘ न कर्तरि ’ । ३ । १ । ८२ ॥ अप्रगामिकेति—कृतस्यगतिकारकस्येति न्याया-दप्रगामिकेत्यस्याऽपि कृदन्तत्वम् ।

‘ कर्मजा तृचा च ’ । ३ । १ । ८३ ॥ तच्चाऽकस्येति—तृचोऽप्यभिचारात् । क्रियाशब्दस्य त्विति—विभतीति भरणक्रियामात्रमुपादाय वर्तमानस्येत्यर्थः ।

‘ तृत्तार्थपूरणाव्यधात्तृत्तान्त्रानशा ’ । ३ । १ । ८५ ॥ ग्रामस्य पुरस्ता- 20 दिति—अव्युत्पन्नमव्ययं व्युत्पत्तौ तु “ रिरिष्टो ” इति पठ्या विधानात् समासो न प्राप्नोत्येव । अध्वगानामिति—अत्राऽपि सम्बन्धे पृष्टी न निर्धारणे तस्य सतोऽप्यविवक्षा अनियमेन पूर्वनिपातः स्यादिति—“ पञ्चमयत्ना० ” इत्यत्र विशेषणविशेष्ययोर्द्वयोरपि प्रथमोक्तत्वात् विशेषणसमासे तु प्रधानानुयायिनो व्यवहारा इति न प्राग्निपातः ।

‘ ज्ञानेच्छार्चार्थधारक्तेन ’ । ३ । १ । ८६ ॥ सर्वत्र कर्तरि पृष्टी । सत्याधारे 25 च कविधानात् “ कैयोरसदाधारे ” इति पठ्या न निषेधः । इष्टेनेति—“ तेन प्रोक्ते ” इत्यतस्त्वृतीपाधिकारे यदुपज्ञात इत्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययं विधत्ते तज्ज्ञापयति न वर्त-

माने काले विहितोऽयं क्तप्रत्ययः किन्तु भूते काले । तथा राजपूजित इत्यादावपि ।
 ८३ ॥ तृतीया समासा इति—अत्र भूते क्तविधानात् “ क्तयोरसदाधारे ” इति षष्ठीनिषेधा-
 चतृतीया समासा इत्यर्थः । कृद्योगजाया इति—कर्तृकर्मविहिताया इत्यर्थः ।

- ‘ अस्वस्थगुणैः ’ । ३ । १ । ८७ ॥ स्वात्मन्वेवाऽवतिष्ठन्त इति—ननु द्रव्या-
 ५ श्रयी गुण इति गुणलक्षणं ततः कथमिदमिति ? सत्यम्, अभिवाच्यापारापेक्षया स्व-
 स्वत्वं गुणानां यतः शौकल्यादि शब्दैर्धर्ममात्रमेवाऽभिधीयते । अत्राऽर्थात्प्रकरणाद्वेति-
 ननु शुक्लादिवर्णादिविशेषणं, पटस्य शुक्लो वर्ण इति ततश्च पटादेर्वर्णादिना सम्बन्धो
 न तद्गतेन शुक्लादिविशेषणेनेति पृथ्वन्तस्य समासप्राप्तिरेव नाऽस्तीत्याशङ्का ।
 अस्वास्थ्यमस्त्येवेति—गुणग्रहणेन ये गुणा द्रव्यस्य विशेषणं भवन्ति शुक्लः पट इत्यादौ,
 10 ये च भूतपूर्वमत्या ञाणाद्यन्ताः शौकल्यादयस्तेऽपि गृह्यन्ते । यतः शुक्लशौक्ययोः
 शब्दभेदेऽपि द्वयोरपि एकमेव प्रवृत्तिनिमित्तं गुण इति, द्वावप्येकार्यावस्वस्यौ च य
 एवाऽर्थः पटस्य शुक्लः स एवाऽर्थः पटस्य शौक्यमिति । एवं मधुरमाधुर्यादीनामपि ।
 नन्वनेनाऽपि व्याख्यानानेन पटस्य शुक्ल इत्यादिष्वेव निषेधः प्राप्तो यतो यथा—शुक्लः
 पट इत्यादौ द्रव्येऽपि वृत्तिस्तथा न शौक्यशब्दस्य द्रव्ये वृत्तिः, यतः शौक्यश-
 15 ब्देन गुणमात्रमेवाऽभिधीयते न द्रव्यम् ? उच्यते—यद्यपि शौक्यशब्दो द्रव्ये न
 वर्तते तथापि शौक्यशब्दो गुणवचनः ततो यदि स्वयं द्रव्यं वक्तुं न शक्नोति तथा-
 पि आत्मीयशुक्ललक्षणेन शब्देन यदि वादपति तर्हि भवत्येव । आत्मीयत्वं चाऽनयो-
 गुणमात्रवृत्तित्वात् । यथा कश्चित्पुमान् भार्यायाः पार्श्वत्पित्रोर्भक्तिं कारयति ततो
 यथात्मना न करोति तथापि भक्तिं कुर्वन्नभिधीयन्ते एवमत्राऽपि भविष्यति । तद्वि-
 20 शेषैरेवाऽप्यमिति—तद्विशेषाश्च शुक्लादयो मधुरादयः सुरभ्यसुरमी शीतादयश्च गुणा गृह्य-
 न्ते । तेषामेव द्रव्यविशेषणत्वसंभवात्, तेन रूपादीनां न ग्रहः । न हि ते द्रव्यस्य
 विशेषणं भवन्ति पटो रूपं गुडो रसः चन्दनं गन्धः स्तनः स्पर्श इति । रूपादिविशेषा
 ये शुक्लादयस्त एव गृह्यन्ते तेन गौरवादयः संख्यादयो वैशेषिकप्रसिद्धाश्च न गृह्यन्ते ।
 वाङ्माधुर्यमिति—रसनेन्द्रियग्राह्य एव रसो लोके मधुरशब्दस्य रूढोऽत्र तूपचारादिति न
 25 गुडस्य माधुर्यमिति विशेषः । यतो गौणमुख्यन्यायेन मुख्यो लौकिको गुणः
 समानामात्रं प्रयोजयतीति । बहुलाधिकारादिति—ननु कण्टकस्य तैक्ष्ण्यमित्यादौ
 तैक्ष्ण्यं स्पर्शनेन चक्षुषाऽपि च गृह्यते ततो द्वीन्द्रियग्राह्याणां न गुणत्वं किन्त्वेकेन्द्रि-
 यग्राह्याणामेवेति वैशेषिकमतं, ततः समासः प्राप्तः । कुसुमसौरभमित्यादौ च पटस्य
 शौक्यमिति वत्समासाभावप्रसङ्गस्तदेतदुभयं कथमित्याशङ्का ।

‘ सप्तमी शौण्डाच्यैः ’ । ३ । १ । ८८ ॥ इह गौण इति—परमार्थतो भवतः

शौण्ड इत्युच्यते व्यसनी तु गौणवृत्त्या । आपतनं भावे घञि, आपात आरम्भे रम-
णीय-आपातरमणीयः ।

‘ काकाद्यैः क्षेपे ’ । ३ । १ । ९० ॥ तीर्थसारमेव इति-सतो मेयोऽस्य यद्वा
सरमा शुनी तस्या अपत्यं “ चंद्रुष्पाद्भ्य एवञ् ” । अनवस्वित इति-यथा काका-
दिस्तीर्थफलमजानन् अचिरस्पाधी भवत्येवं यो देवदत्तादिः कार्याभ्यारम्भ तेष्वनि- 5
र्वाहकः स एवमुच्यते ।

‘ पात्रेसमितेत्यादयः ’ । ३ । १ । ९१ ॥ गेहे क्ष्वेडीति-जिह्विदाब् इति
धातौ क्ष्विदः स्थाने क्ष्विडं केचित्पठन्ति । गेह एव क्ष्वेडते “ प्रेहादिभ्यो ञिञ् ”
एवमप्रेतनद्वये । गेहमेव विजितमनेनेति “ ङैयाव्ये केन ” इत्यनेन कप्रत्ययान्तात्
यस्तद्धित इन् तदन्तस्य व्याप्ये वर्तमानास्तसमीविहितेति प्रथमान्तेन विग्रहः । यद्वा 10
अर्थकथनमिदं गेहे विजितीत्येव क्रियते । अवधारणेनेति-पात्रेममिता इत्यत्र पात्रश-
ब्देन पात्रमहचारिभोजनं लक्ष्यते ततो भोजन एव समिता मिलिताः सन्ति न
कार्यान्तरे इत्यवधारणात् क्षेपो गम्यते । सप्तम्या अलुविति-ननु पात्रेममितेत्यादि-
कृत्प्रत्ययान्तेषु “ तँत्सुक्वे क्वि ” इति शेषेषु तु “ अद् व्यञ्जनात्० ” इत्यलुप् प्राप्त-
स्तर्क निपाताश्रयणेन ? सत्यम्, ताभ्यां बहुलं संज्ञायां चाऽलुबुक्तेत्याह-निपा- 15
तनादिति ।

‘ केन ’ । ३ । १ । ९२ ॥ नित्यसमामाश्रिते इति-वाक्यस्य क्रियाकारक-
सम्बन्धमात्रप्रत्यायकतया क्षेपप्रतिपादने सामर्थ्याभावात्समासस्यैव तत्र सामर्थ्यात् ।

‘ तत्राऽहोरात्रांशम् ’ । ३ । १ । ९३ ॥ पृथग्योगादिति-तत्राऽहोरात्रांशं च
केनेति चकारादन्यच्च नाम । तत्रेति सप्तम्यन्तमिति-सप्तमीसाधर्म्यात्रप् प्रत्ययोऽप्यत्र 20
सप्तमीशब्देनोक्तः । भवति हि साधर्म्याच्चाञ्छब्दं यथा गौर्वाही क इति ।

‘ नाम्नि ’ । ३ । १ । ९४ ॥ सप्तम्या अलुविति, अरण्येतिलका इत्यादिषु-
“ अदुव्यञ्जनात्० ” इत्यनेन स्तूपेशाण इत्यादिषु तु “ प्रौकारस्य० ” इत्यनेन ।

‘ कृद्येनावश्यके ’ । ३ । १ । ९५ ॥ मासेऽवश्यमिति-“ यँज्ञावो भावलक्ष-
णम् ” इति सप्तमी मासे गते देयमिति हि मासादिभवेन देयभावो लक्ष्यत इति । 25
अथवा मासाद्येकदेशे मासादिशब्द इत्याधार एव सप्तमी । अन्यथा उपचारं विना

समग्रेऽपि मासे देयमिति यदि विवक्ष्यते तदा “ कालाध्वनोर्वाप्तौ ” इति द्वितीया
 स्यात् । मासदेयमिति-मासस्य पूरके त्रिंशत्तमे दिने देयमित्यर्थः । अयमपि नित्य-
 समाप्तो यतो न समासेऽवश्यं शब्दस्य प्रयोग इति न्यासः । “ तत्पुरुषे कृति ” इत्य-
 छप्राप्तौ बाहुलकात् सप्तम्या लोपः । निरनुबन्धन्यायात् क्यञ्च्यणोर्ग्रहणाभावे मासे
 5 स्तुत्येत्पादौ न समासः ।

‘ विशेषणं विशेष्येणैकार्थं कर्मधारयश्च ’ । ३ । १ । ९६ ॥ वृत्तिरैका-
 र्थ्यमिति-एकः साधारणोऽर्थो द्रव्यलक्षणस्तदतदात्मको यस्य तदेकार्थं तस्य भावः ।
 शिक्षणा वा भवतीति-न च वाक्येऽपि तर्हि वृक्षादिप्रयोगो न स्यादिति वाच्यम् । द्वौ
 द्विरदाविति वद्वतार्थस्याऽपि लोके प्रयोगदर्शनात् । यद्वा पूर्वं वृक्षप्रयोगात् सामान्यावगते-
 10 विशेषावगमाय शिक्षपेति प्रयुज्यते । एवं च तक्षकाहिरिति-यत्रस्तक्षकशेषशब्दावहि-
 गुणादावपि वर्तते । तक्षकः सर्प इत्यादौ तु तद्वगुणविवक्षायामपि बाहुलकात् न भवति ।
 विशेषणविशेष्यद्वयोपादानं हि बाहुलकप्रपञ्चार्थम् । प्राधान्यं च द्रव्यं शब्दानामिति-
 नीलादि अन्याश्रितत्वादप्रधानमुत्पलं तु तस्याऽऽश्रयत्वात्प्रधानम् उत्पलं हि द्रव्य-
 रूपत्वात्क्रियासिद्धये साक्षादुपयुज्यमानं प्राधान्येन विवक्ष्यते । नीलस्तु गुणत्वाद्द्रव्य-
 15 व्यवधानेन क्रियायामुपयोगाद्दुत्पलस्य विशेषणं सम्पद्यत इति । ननु प्राधान्यं च द्रव्य-
 शब्दानामित्युक्तमुत्पलादयस्तु जातिशब्दास्तत्कथमित्याह-यद्यपीति । यस्तु गुणादीति-
 आदिशब्दाद्द्रव्यक्रिययोर्ग्रहः । क्रिया पाचक इत्यादिका दक्षितेव । द्रव्यं यथा दण्डी चाऽ-
 सौ धन्वी चाऽश्नाऽपि पूर्वनिपाते कामचारः । पदयोरप्रधानत्वादिति-द्रव्यव्यवधानेन
 क्रियायामुपयोगात् । पूर्वोत्तरेति-रविपरिवर्तनसंयोगेन दिश उच्यन्ते, अतोऽत्राऽपि गुणः
 20 प्रवृत्तिनिमित्तम् । पूर्वदक्षिणा विदिगिति-विदिमित्युपलक्षणं तत्सम्बन्धि-यन्त्राऽपि
 देशादौ भवति । जातिशब्दानामिति-यद्येवं कथं कृष्णसर्पशब्दयोः सामानाधिकरण्यं
 द्वयोरेव तयोर्जातिविशेषवाचकत्वादिति । समावेशार्थं इति-यदि च चकारस्तत्पुरुष
 इत्यस्याऽनुकर्षणार्थं इत्युच्येत तदा चाऽनुकृष्टं नोत्तरं इति विज्ञापेत् ।

‘ पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलम् ’ । ३ । १ । ९७ ॥ पूर्वकालेत्यस्य
 25 कृतद्वन्द्वैरेकादिभिर्द्वन्द्वैः । यदि पुनरेकादिभिरकृतद्वन्द्वैः पूर्वकालेत्यस्य द्वन्द्वः क्रियेत
 तदैकशब्दस्य स्वराद्यदन्तत्वात् पूर्वनिपातः स्यात्तथा च सर्वेपामेकरूपतायां स्वरूप-
 ग्रहणे पूर्वकालेत्यर्थनिर्देश इति च द्रक्ष्यते तदुपपन्नं स्यात् । मतीकृतेवि-मतमस्या
 अस्तीति मतिनी क्षेत्रभूमिः । अमतिनी मतिनी कृतेवि च्यौ पुंस्त्रावे दीर्घत्वे च
 मतीकृता । अथवा मतं लोपमर्दनकाष्ठं तदस्याऽस्ति अत्रादित्वादप्रत्ययः, ततोऽमता

मता कृतेति । अद्रव्यशब्दत्वादिति क्रियाशब्दत्वादिति शेषः । एतयोपलक्षणमेका-
दीनामपि, यदा क्रियाशब्देन गुणशब्देन वा सामानाधिकरण्यं तदा पूर्वेण समासे
खञ्जकृष्णटादिवत्पूर्वनिपातस्यानियमः स्यादुभयोरपि पूर्वोत्तरशब्दयोर्विशेषणत्वादिति ।

‘ दिग्धिकं संज्ञातद्धितोत्तरपदे ’ । ३ । १ । ९८ ॥ दिग्वाचीति-एतदपि
च न दिश्येत् वर्तमानमपि तु तद्द्वारेण जनपदादौ च घस्त्यन्तर इति अर्थप्रधानो निर्देशः ॥ 5
संज्ञायां तद्धिते चेति-एकाऽपि सप्तम्युत्पन्ना विषयमेदाद्यथालक्ष्यं भिद्यत इति । विग्रह-
वाक्यमिति-विभिन्नं शृङ्गतेज्जेनाऽस्मिन् वा बाहुलकात् “ पुत्रास्मि षः ” । विग्रहं च
तद्वाक्यं च विग्रहवाक्यम् । अथवा विग्रहणं विग्रहस्तस्य वाक्यम् । पूर्वगनीप्रिय इति-
मतान्तरेणेदमुदाहरणं स्वमते तु अणाद्यन्तान्नाम्नो ङीरुक्ता । अत्र तु पूर्वगवी इत्येवं-
रूपस्य नामत्वे पूर्वगवीत्यस्य नामत्वाभावे ङीर्न स्यात् । 10

‘ संख्यासमाहारे च द्विगुश्चानाम्बन्धयम् ’ । ३ । १ । ९९ ॥ पञ्चाम्ना
इति-सन्निवेशादिविशेषविशिष्टानां पञ्चानामाम्नाणामियं संज्ञा । फलित एकः पञ्चाम्न
इति-समुदायेषु हि वृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्त इति बहुसंख्याक आम्राद्यमिधा-
यकोऽपि पञ्चाम्नादिशब्द एकस्मिन्नप्याम्नादौ प्रयुज्यत इति । पञ्चनावप्रिय इति-मता-
न्तरेऽपि बाहुलकाद्वाधन्ते स्वार्थिकाः कश्चिदिस्पतो वा ङीर्न, स्वमते तु अणन्तान्ना- 15
म्नो विहितेति न प्राप्नोत्येव । ब्रह्मज्ञातः-त्रिसंज्ञात इत्याद्यर्थमुत्तरपदग्रहणं कर्त-
व्यमेवाऽन्यथा द्विगुविषयामावात् “ कैलो द्विगौ च मेयैः ” इति समासाप्रवृत्तौ उत्त-
रपदाभावादस्य सूत्रस्याऽप्रवृत्तिः स्यादतो न वाच्यं तद्धितविषयेऽप्येषु समासो भवि-
ष्यतीति । पञ्चानां पूलानां समाहार इति-समाहारः सपूह इति सामूहिकप्रत्ययो न ।
समासेनैव तस्योक्तत्वात् । ननु समाहारसमूहयोरेकार्थत्वाच्चद्धित इत्येव समासो 20
भवति किं समाहारग्रहणेन ? अथ तद्धितोत्पत्तिः प्राप्नोतीति चेत्, उत्पद्यतां द्विगु-
त्वात् “ द्विगोरनपत्ये० ” इति लुब् भविष्यतीति न काचिद्भ्रान्तिरिति, सत्यम्; पञ्च-
कुमारि इत्यादौ “ द्व्यादेर्गीणस्य० ” इति द्यादेर्लोपः स्यात् । पञ्चगवमिति-“ वैज-
लेरल्लुकः ” इत्यधिकृते “ गोस्तत्पुरुषान् ” इत्यट् न स्यात् । अर्थपञ्चमपूलीति-संज्ञा-
तद्धितोत्तरपदेषु नित्यसमासः । समाहारे तु विकल्पस्तत्र वाक्यमपि हि भवति । अ- 25
र्थपञ्चमात्पञ्चपूलानां समाहार इति । समावेशार्थं इति-तेन गोस्तत्पुरुषात्पञ्चसर्वविश्वा-
दित्यादि सिद्धम् । अयं ग्रहणमिति-यद्यपमिति सूत्राद्यो न स्यात्ततो यथा कर्म-
धारयक्षेत्पनुवर्तते तथा द्विगुक्षेत्पुत्तरप्राऽनुवर्ततेति वक्ष्यमाणा अपि समासा

द्विगुसंज्ञाः स्युः ततः परमा नौः परमनौरिति " नौवः " इति समासान्तः स्यात् ।
समाहारे दिक् शब्दो न समस्यते ।

‘ निन्द्यं कुत्सनैरपापाद्यैः ’ । ३ । १ । १०० ॥ कुत्सितो ब्राह्मण इति-नहि
ब्राह्मणः कुत्सनवचनः । अपि तु कुत्स्य एवेति व्यावृत्तिबलात् समासः । ब्राह्मण-
५ आऽसौ कुत्सितश्चेत्यपि कृते कुत्सितशब्दस्य पापाद्यङ्गीकारादनेनाऽपि समासो न ।

‘ उपमानं सामान्यैः ’ । ३ । १ । १०१ ॥ नियमार्थमिति-शस्त्रीश्यामेत्या-
दावपि गुणमुपादाय प्रवर्तमानेन शक्यादिना श्यामादेर्विशेषणाच्छार्धशस्त्रीत्युक्तेऽपि
साधारणधर्मप्रतीत्यभावादुपमानस्य समासे पूर्वनिपाते च सिद्धे विधिरारभ्यमाणो
विष्यसम्भवाच्चियमार्थो भवति ।

10 ‘ उपमेयं व्याघ्राद्यैः साम्यानुक्तौ ’ । ३ । १ । १०२ ॥ शब्दः प्रयुज्यत
इति-यदा प्रकरणादिवशाच्चियतसाधारणगुणप्रतिपत्तौ व्याघ्रादिशब्दः शौर्यादौ पुरु-
पाथे एव वर्तते तदा साम्यानुक्तौ सामानाधिकरण्ये सति समासो भवति । यदा तु
गुणान्तरव्यवच्छेदाय विशिष्टसाधारणगुणप्रतिपत्तये शूरादिशब्दप्रयोगस्तदा साम्या-
नुक्तिग्रहणात्समासाभावः । पुरुषव्याघ्रः शूत इति-नन्वत्र व्याघ्रपदस्य शूरपदापेक्षया-
15 ऽपि समासो न भविष्यति किं प्रतिषेधेनेत्याह-इदमेव चेति ।

‘ पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीरम् ’ । ३ । १ । १०३ ॥
पूर्वपुरुष इत्यादि-दिग्वाचकत्वेऽपि छत्रोपादानसामर्थ्यात् समासः । न तु दिग्वाचकमि-
त्यनेन निषेधः । पूर्वपद्वृत्ति-पूर्वशब्दो दिग्योगेन कालयोगेन वा द्रव्यं विशिनष्टि,
पदुशब्दश्च पदुत्वेन । तत्र विशेषणसमासे द्वयोरपि गुणवचनत्वेन विशेषणत्वात् खञ्ज-
20 कुष्ठादिवदनियमेन पूर्वनिपातः स्यात् ।

‘ श्रेण्यादि कृताद्यैश्च्यर्थे ’ । ३ । १ । १०४ ॥ एकशित्यप्यप्यजीविनां सहः
श्रेणिः । च्यर्थे गम्यमान इति-यद्यप्युत्तरपदार्थप्रधानोऽयं समासस्तथाप्युत्तरवर्तमानतया
च्यर्थोऽपि प्रतीयते । उत्तरार्जनमपि ह्यर्थो भवति ।

उक्तेति-अवतेः “ विचिपुचि० ” इति कित्कः । कन्दुं स्वेदनिकां मिमीते डे
25 कन्दुयः कान्दविकः । ब्राह्मण इति-ब्रह्म जगतीति कर्मणोऽपि शूरोदरादित्वाद्कार-
लोपे दीर्घत्वे च । यत्र सामर्थ्यमिति-अथ चपलापाकृता इत्यादौ चपलादीनां
च्यर्थेषुधीनामपाकृतादिभिः सामर्थ्याभावात्कथं समास इत्याहङ्क । श्रेणिकृता इत्या-
दाविति-नन्वयाऽपि विशेषणविशेष्यभावोऽस्ति यतः शृताः के कर्मतापत्ताः । श्रेण्य-

स्तत्र वक्तव्यं, यतो नहि श्रेणय एवंविधं विशेषणं किन्तु अश्रेणयः श्रेणय इति पश्चात् श्रेणय इत्युक्तेऽश्रेणय इत्यपेक्षते इति श्रेणय इति विशेषणं न भवत्येव; किन्तु करण- क्रियापेक्षया फारकमेवेति क्रियाफारकसम्बन्ध एव । यतो यथा नीलोत्पलमिति नील एवंविध एव विशेषणशब्दोऽस्ति तथाऽत्र श्रेणय एवंविधो न यतोऽश्रेणय इत्यपेक्षत इति ।

‘ कं नञादिभिन्नैः ’ । ३ । १ । १०५ ॥ नहि नञादयः पठ्यन्ते इत्यादि ६
शब्दः प्रकारवाचीत्याह-नञादयो नञप्रकारा इति । कर्तव्यमकर्तव्यं अकर्तव्यं कर्तव्यं चेति, उभयत्राऽपि विशेषणसमासो भवत्येव ।

नञादिभिन्नैरिति किमिति-अन्यथा भिन्नैरित्येवोच्येत । कृताकृतादिव्यति-ननु नञादेरपठितत्वात्तत्रोऽप्ययत्वात्तदादिग्रहणे प्रशब्दस्याऽप्ययस्य कृतो न ग्रहणं येनाऽ- पादय एव दर्शयन्ते इत्याह-अपादय इति । 10

अवयवधर्मणेति-अयमर्थः-एकमनेकावयवं भवतीत्येकस्याऽवयवस्य कृतत्वाद्- वयवावयविनोः कथञ्चिद्भेदात्तदेकं कृतमुच्यते, अवयवान्तरस्य त्वकृतत्वादकृतमित्ये- कस्य कृतत्वाकृतत्वयोः सम्भवादौकाभ्यात्कृताकृतत्ववदेशो युज्यत इत्यर्थः ।

‘ सेदनाऽनिटा ’ । ३ । १ । १०६ ॥ उपलक्षमिति-तेन सविकारमविकारेण न समस्यते इत्यपि सिद्धम् । 15

‘ सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टं पूजायाम् ’ । ३ । १ । १०७ ॥ उत्तमपुरुष इति-उत्तमपतीत्यचि उत्तमः । उद्गतार्थवृत्तेरुच्छब्दात्तमम् । द्रव्यप्रकर्षवृत्तित्वाच्चा-म्भावामावः ।

‘ वृन्दारकनागकुञ्जरैः ’ । ३ । १ । १०८ ॥ वृन्दारकादीनामिति-ननु वृन्दा- रकादयो जातिशब्दा न ते सदादिवत्पूजावचनाः कथं तैः समासे पूजा गम्यत इत्याह- 20
उपमानादिति । अयमर्थः-वृन्दारकादिगताः फेबित्पूजानिमित्ता गुणाः स्वप्रवृत्ति- निमित्तैकार्थसमवायितया वृन्दारकादिशब्दैरुच्यन्ते । एवं वृन्दारकादिगुणप्रतिपादनपरे प्रयोगे उपमानगत्या पूजा गम्यत इत्यर्थः । सुसीमो नाग इति-अत्र सुसीमः संज्ञा- शब्दस्तस्य नागेनाऽभिधेयं परिच्छिद्यते न तु पूजा प्रतिपाद्यत इत्याह-नाऽत्रेत्पादि । इदं तु पूर्वैर्दक्षितत्वाद्दक्षितं, परमार्थतस्तु नेदं प्रत्युदाहरणम् । यदुपाध्यायः-सुसीमो 25
नाग इति त्वनागस्य सुसीमत्वाभावात् सुसीमस्य नागविशेषसंज्ञत्वाद्विशेषणविशेष्य- त्वाभावाच्च प्रत्युदाहरणमिति । अत एव द्वितीयं प्रत्युदाह्रियते देवदत्तो नाग इव पूर्व इति, हस्तीव मूर्ख इत्यर्थः । अत्रोपमानेनाऽपि निन्दैव गम्यते न पूजा । कुञ्जरशब्दस्य तु व्याभादिपाठे प्रयोजनं चिन्त्यम् ।

‘कतरकतमौ जातिप्रश्ने’ । ३ । १ । १०९ ॥ कतमगार्ग्य इति-कठ इत्यादि चरणं-गार्ग्य इत्यादि गोत्रं, ततो गोत्रं च चरणैः सहेति जातिः । कुण्डलीती-न्योस्त्वा-द्यण्प्रसौ “ शिखादिभ्य इन् ” ।

- ‘पोटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहृद्व्यक्कयणीप्रवक्तृश्रोत्रि-
 5 याध्यायकधूर्त्तप्रशंसारूढैर्जातिः’ । ३ । १ । १११ ॥ वृन्दारकयुवतिरिति-अत्र
 “ वृन्दारकनागकुञ्जरैः ” इति चाधित्वा परत्वादयमेव विधिः । अग्निस्तोकमिति-स्तो-
 चनं भावे घञि न्यङ्कादित्वात्कत्वे स्तोकः । सोऽस्याऽस्तीत्यभ्राद्यप्रत्यये स्तोकम् ।
 भिन्नलिङ्गयोरपि सामानाधिकरण्यं वरं विशेष इतिवत् । सामान्यविशेषभावेनास्यं
 प्रयोगः तेनाऽग्निस्तोक इत्यपि । वेहदिति-विहन्ति गर्भमिति “ संश्रूत्० ” इति नि-
 10 पातः । बष्कयणीति-बस्कतेरचि ष्टोदरादित्वात् “ निष्कतुरुष्क० ” इति वा बष्का
 तां यातीति ये बष्कयः प्रौढवत्सः, सोऽस्या अस्ति । तदाश्रयकुत्सायामिति-न चा-
 ऽत्र कठश्रोक्तग्रन्थाध्येतृत्वं वेदितृत्वं वा कठशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं तेन कुत्सपते किं तर्हि
 प्रवृत्तिनिमित्तावच्छिन्नमभिधेयम् । प्रशंसायामिति-असति तु रूढग्रहणे जातिगुण-
 शब्दा अपि परं स्तोतृमुपादीयमानाः प्रशंसायाम् वर्तन्त इति तेषु गृह्येत् । आविष्ट-
 15 लिङ्गा इति-उपलक्षणत्वादाविष्टवचनाश्च तेन तावत्च ते पादाथेति सिद्धम् । आविष्टं
 आगृहीतमपरित्यक्तं स्वं लिङ्गं वै । लिङ्गान्तरसम्बन्धेऽपि न विशेषलिङ्गमुपाददते ।
 मत्तल्लिकेति-मया लक्ष्म्या तल्लतीति “ कुशिक० ” इति निपातः । मत्तल्लिकेति-मां
 लक्ष्मीं चर्चयतीति णके “ श्रूयापो० ” वा इति ह्रस्वत्वे । प्रकाण्डमिति-प्रकृष्टतया
 कण्यते “ कण्यणि० ” इति णिडे । रूढग्रहणादिति-रूढग्रहणस्योक्तरूपमतल्लिकादि-
 20 परिग्राहकत्वाद्द्रमणीयशोभनशब्दयोश्च रमणीयत्वादिगुणमुपादाय प्रशंसायाम् वर्तमान-
 त्वादाभ्यां जातिर्न समस्पत इति ।

‘चतुष्पाद्ग्रभिण्या’ । ३ । १ । ११२ ॥ ब्राह्मणी गर्भिणीति-समासे हि सति ब्राह्मणीशब्दस्य पुंवद्भावः स्यात् । संज्ञाशब्दाविभाविति-एतौ चतुष्पादमाह-
 तर्न तु जातिम् ।

- 25 ‘युवा स्वलतिपलितजरद्वलिनः’ । ३ । १ । ११३ ॥ युवजरभित्यत्र
 जरत्पुरताहादियुवधर्मोपलम्भात् यूनि चाऽऽलस्यादिजरद्वर्मोपलम्भात् तद्रूपारोपात्मा-
 भानाधिकरण्यम् । विशेष्यत्वादिति-विशेष्यो युवा शब्दोऽनया रीत्या युवत्वमप्येऽपि
 प्रसिद्धम्, ततो युवशब्देन पुरुष एवाऽभिप्राप्ते । तवस्त्वस्य स्वलतीति विशेषणं ततः
 परनिपाते प्राप्ते । अथवा द्वयोरपि गुणयपनत्वं तदा युवत्वमप्रतिद्वं ततो युवशब्देन

युवत्वविशिष्टो नरोऽभिधीयते, खलतिशब्देनाऽपि स एवाऽभिधीयते, ततो गुणवचन-
त्वात् कामचारेण पूर्वनिपाते प्राप्ते पूर्वनिपातार्थं वचनमिति ।

‘ कृत्यतुल्यत्वाख्यमजात्या ’ । ३ । १ । ११४ ॥ आख्याप्रहणाये पदान्तर-
निरपेक्षास्तुल्यमर्थमाचक्षते इह ते गृह्यन्ते, समसदृशतुल्यप्रभृतयो न तु ये पदान्तर-
साक्षिष्येन यथाऽग्निर्माणवक इति । अत्राऽपि तुल्यता प्रतीयते । परार्थं प्रयुज्यमानाः 5
शब्दाः सादृश्यं गमयन्तीति । न त्वप्र तुल्यता पदार्थ इति । लक्षणमिति-नन्यायनो
गणपाठात् णत्वं च । मोक्ष्य ओदन इति-ओदनत्वलक्षणया जातेरोदनशब्दो वाचकः ।

‘ कुमारः श्रमणादिना ’ । ३ । १ । ११५ ॥ ननु कुमारशब्दस्य पुल्लिङ्गस्य
निर्देशात् कथमत्र स्त्रीलिङ्गस्य समास इत्याह-नामग्रहणे इत्यादि । हिशब्दोऽत्र यस्मा-
दर्थे । यद्येवं नामग्रहणपरिभाषयैव स्त्रीलिङ्गेऽपि समासस्य सिद्धत्वात् किमर्थं स्त्रीलि- 10
ङ्गानां श्रमणादीनां पाठ इत्याह-श्रमणादीनामित्यादि ।

‘ मयूरव्यंसकेत्यादयः ’ । ३ । १ । ११६ ॥ तत्पुरुषममासा इति-कर्म-
धारपसमासा इत्यपि द्रष्टव्यम् । अंशुण् समासः । व्यंसयतीति-मतान्तरेण दन्त्ये ।
मयूरव्यंस इति-यो लुब्धकानां मयूरो गृहीतशिक्षो भवति, अन्यानन्यान् मयूरान्
छलयति स उच्यते, तद्रूपेण लोकस्पाऽपि वञ्चकः । व्यंसको विशेषणं मयूरो विशेष- 15
णमिति विशेषणसमासे प्राप्ते मयूरव्यंसक इत्ययं समास इति दर्शयति । कम्बोजगुण्ट
इति-कम्बश्चाऽसौ जश्च चाहुलकादिभक्तेस्तुप् । गुण्टनं गुण्टः, सोऽस्तीत्यप्राया ।
कम्बोजयवनशब्दाभ्यामपरये “ राष्ट्रकृत्रिणात्० ” इत्यत्र, “ शक्रादिभ्यो० ” इति
लोपः । एवं च गोत्रं च षष्ठीः सहेति जातिवचनयोरित्यत्राऽपि गुणशब्दस्य पूर्वनि-
पाते प्राप्ते जातिशब्दस्य पूर्वनिपातार्थोऽप्यमारम्भः । कपर्द इति-पर्दतेरचि कृत्सितः 20
पर्दः शृणोदरादित्वात्कुशब्दस्य कभावे । उन्मृतावमृजेति-आख्यातयोः क्रियासातत्ये
समासस्य वक्ष्यमाणत्वादासातरत्यार्थोऽप्यमारम्भः । बहुव्रीहौ कचप्रत्ययप्रसङ्गः स्यात् ।
मोदतेति-आत्मनेपदस्पाऽनित्यत्वात् परस्मैपदम्, विकल्पणिजन्ताद्वा । जोडमिति-
‘ जुडण् ’ प्रेरणे इत्यतोऽचि जोडो दासः । श्रोत्र्यवापीयानिति-प्रवसतेः क्त्वि पचादेशो
य्यति “ वैस्वसः ” इति पत्वे । निषघइयाऽमान्तेषु स्नात्वा कालकादिष्वैकाध्या- 25
भावाद् “ अर्ध्वयं प्रवृद्धादिभिः ” इति नियमात् चत्राप्रत्यस्याऽप्ययस्य समासाप्राप्ता-
वनेनाऽयं समासो निपात्यते । निषण्णश्यामेति-“ विशेषणं० ” इति समासे पूर्वनि-
पातेऽनियमः स्यात् ।

अकिञ्चनमिति-नञः स्याद्यन्तेन समास आरभ्यमाणः समुदापस्यानामत्वात्
स्याद्यन्तत्वाभावात् नञ्समासाप्रवृत्तावनेन समासः ।

कृतपदस्य इति-छागरोममयं केचित्कम्बलं कृतपं विदुस्तद्वत्त्वं यस्य । सर्वं निपा-
तनात्सिद्धमिति-निपात्यन्ते-गम्यन्तेऽनुरूपाण्यविहितान्यपि लक्षणाण्यस्मिन्निति नि-
5 पातनम् । यत्रै लक्ष्यस्य स्वरूपेणोपादानमिति ।

‘ चार्थे द्वन्द्वः सहोक्तौ ’ । ३ । १ । ११७ ॥ एकग्रहणादिति-तद्व्यनेकस्य
पूर्वनिपातप्रसक्तावेकस्य पूर्वनिपातनियमार्थं, द्वयोश्च द्वन्द्वेऽनेकस्य पूर्वनिपातप्रसङ्गा-
भावादेकग्रहणमनर्थकं स्यात् । यद्वा नाम नाम्नेति व्यक्तिपदार्थो नाऽऽश्रीयतेऽपि तु
जातिः । अनुवृत्तस्य हि रूपस्य यथा लक्ष्यानुग्रहो भवति तथाऽर्थकल्पना क्रियते
10 इति बहुनामस्य समामः । इत्येव स्यादिति-पूर्वपदस्योत्तरपदे प्रत्येकं “ आद्वन्द्वे ”
इत्याकारः स्यादित्यर्थः । ग्रामो ग्राम इति-अत्र वीप्तार्था सहोक्तिसद्भावेऽपि
चार्थाभावाद् द्वन्द्वाभावः । सहोक्ताविति-यत्र समासे द्वयोर्धर्मयोर्धर्मिणोर्वा भिन्नयोः
प्राधान्यं विवेचते सा सहोक्तिः । कर्मधारये तु धर्मिण आश्रयस्यैव प्राधान्यात्तस्य
चैकत्वं, अतः खड्गकुण्डादौ न सहोक्तिः । प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च वीक्ष्यतामिति-पूर्वत्रेत्थं
15 सम्बन्धः । इतरेतरयोगे तिष्ठतः फसकः, प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च, समाहारे तु प्लक्षश्च
न्यग्रोधश्चेति समुदापस्तिष्ठति । उत्रैकमर्थं प्रतीत्यादि-अर्थः क्रियाकारकद्रव्यरूपाः ।
द्वयादीनां क्रियाकारकद्रव्यगुणानामिति-तत्रैकस्मिन् कारकेऽनेकक्रियाणामेकस्यां
क्रियायामनेककारकाणामेकस्मिन् द्रव्येऽनेकद्रव्याणामेकस्मिन् कारकेऽनेकद्रव्याणा-
मेकस्मिन् धर्मिण्यनेकधर्मिणां दौर्जनं समुच्चय इति । यथा चैत्रः पचति च पठति
20 चेत्यादिषु यथाक्रमं दर्शयति । एकमर्थं प्रति द्वयादीनामात्मरूपभेदेन चीयमानता
समुच्चय इत्येव लक्षणमन्यस्तस्यैव प्रपञ्चः । अन्वाचयोऽप्येवंविध इति-इयता
तु भिद्यते यत्समुच्चये समुचीयमानानाः क्रियाकारकादिविशेषाः सर्वे तुल्यकक्षाः ।
अन्वाचये तु एकस्य गुणभावोऽन्यस्य अध्वानभावस्तद्यथा “ रुपां स्वराच्छ्रोत्रो न-
लुक् ष० ” इति । अत्र हि विधीयमानं श्रं नलोपोऽपेक्षते, यत्र अस्तत्र नलोपो,
25 यथा ‘ भञ्जोर् आमर्दने-भनक्ति । शस्तु नलोपं नाऽपेक्षते तद्भावेऽपि प्रवृत्तेर्यथा
युनक्तीति । परस्परमप्यपेक्षाणामिति-एतान्ता चादीनां द्योतकानां व्युदासः ।
सहोक्त्यभावादिति-ननु समुच्चयान्वाचययोः सामर्थ्याभावादेव समासो न भवि-
ष्यति, किं सहोक्तिग्रहणेन ? तथाहि-परस्परानपेक्षाणामनियतक्रमयौगपद्यानां क्रिया-
कारकादीनां समुच्चयो दृश्यते । यथा गामश्रमित्वात्र नयनक्रियायां गवादीनाम् ।

अन्वाचयेऽपि गौणस्य प्रधानं प्रत्यपेक्षा न प्रधानस्य गौणं प्रतीति तत्राऽपि सामर्थ्या-
भावः, नैव दोषः; यतः कारकाणि क्रिययोपश्लिष्यन्ते न परस्परेण क्रिया चौपश्ले-
षिका समुच्चयान्वाचयोरपि सम्भवति तत्कथं समुच्चयेऽन्याचये वाऽसमर्थानि नामानि
स्युः । परस्परापेक्षा त्वविद्यमानाऽपि न सामर्थ्यस्य विघातिका । सा हि न श्रौती
किन्तु वाक्यप्रकरणादिसमाधिगम्या । तत्कथं श्रौतस्य सामर्थ्यस्य सम्भवे विपरीतस्य 5
सामर्थ्यस्याऽसम्भवः समासाप्रवृत्तौ निमित्तमिति सहोक्तिग्रहणमिति । यद्वर्तिषदैरि-
त्यादि-अयमर्थः युगपद्द्वन्द्ववाच्यं समुदायरूपं यदोच्यते तदा द्वन्द्वो भवति । गामश्व-
मित्यादौ तु परस्परं निरपेक्षाः स्वतन्त्रा भवादयो भिन्नैरेव शब्दैः पृथक् प्रत्याप्यन्त
इति युगपद्वाचित्वाभावाद् द्वन्द्वाभाव इति । पृथोऽपि ह्यर्थ इति-नन्वत्र पृथग्न्यप्रोधा-
विति शब्दक्रमात् क्रमवदर्थानुगमात् न सम्भवत्येव, एकैकेनाऽनेकस्याऽभिधानम्, न;
10 तर्हि द्विवचनबहुवचनानुपपत्तिः । पृथग्न्यप्रोधा पृथग्न्यप्रोधा इति । यतः पृथक्शब्दः
स्वार्थको निवृत्तोऽन्यो न्यप्रोधशब्द उपस्थितः । तत्र न्यप्रोधार्थप्रतिपत्तिकाले यदि
पृथगर्थस्याऽवगतिर्न स्यात्तदा न्यप्रोधशब्दादेकार्थत्वादेकवचनं स्वात्तस्माद् द्विवचन-
बहुवचनान्यथानुपपत्त्या पृथग्न्यप्रोधावित्यादावेकैकोऽनेकार्थाभिधापीत्यभ्युपगन्तव्यम्
ततश्च एकैकेन युगपदनेकस्याऽर्थस्याऽभिधानात् पृथोऽपि ह्यर्थो न्यप्रोधोऽपि ह्यर्थ 15
इत्याह-पृथग्न्यप्रोधावित्यत्रेत्यादि । नन्वेवं तर्हि पृथक् न्यप्रोधश्चेत्येकवचनान्तयो-
र्वाक्यं वृत्तौ प्रदर्शितं द्विवचनान्तयोर्हि न्याय्यम् ? सत्यम् ; लौकिकमेतद्वाक्यं न
प्रक्रियावाक्यम् । यदा तु परस्परशक्त्यनुप्रवेशेन द्वन्द्वो भविष्यतीत्यभिधित्तयाऽति-
बाहिकशरीरस्थानीयं वाक्यं क्रियते तथा खल्वलौकिकं समीपगतपदान्तरवस्तुख-
चितं द्विवचनान्तयोर्वाक्यं क्रियते । यद्भाष्यं सति प्रदर्शयितव्ये त्रमेवं वाक्यं घटौ 20
च खदिरौ चेति । अलौकिकत्वाच्च वृत्तौ न प्रदर्शितम् । न चैवं पृथग्न्यप्रोधपोदिक-
द्वयसंकल्पनेनाऽनेकार्थत्वाद्बहुवचनं प्राप्नोतीति वाच्यम् । यतो नाऽत्र चत्वारोऽर्थाः ।
किं तर्हि ? द्वापेवाऽर्थौ यकाभ्यामेवाऽऽकः शब्दो द्वयर्थस्ताभ्यामपरोऽपि, नहि
द्वाभ्यां लक्षाभ्यामपिमत्तिकौ भ्रातरौ चतुर्लक्षौ भवतः । समुदायरूपो हि द्वन्द्वार्थः
प्रत्ययवयवमवयवविवरप्रतिसंक्रान्त इति । यथा वनविटपिविलोकने वनं विलोकितमि- 25
त्येकैकस्तरारूपप्रतिभासभागभवति । तदुक्तं “ अनुस्यते च मेदाभ्यामेका ग्रहयोप-
जायते । यदा सह विवक्षायां, तामाहुर्द्वन्द्वशेषयोः ॥ १ ॥ ” इति । ननु लौकिकात्
प्रयोगात् शब्दानामर्थवधारणं तत्र यथा घटशब्दः घटार्थं न प्रत्यापयति, तथा पृथ-
ग्न्यप्रोधशब्दौ परस्परार्थस्य प्रत्यापकौ न युक्तौ ? न; पृथक्शब्दस्य न्यप्रोधार्थत्वाद्य-
प्रोधस्य च पृथगर्थत्वात् स्वार्थस्यैवाऽभिधानान्नैतयोरर्थान्तराभिधायित्वं, लोकप्रसिद्ध्या 30
त्वर्थान्तराभिधायित्वमुच्यते । वृत्तिविषये त्येकैकस्य द्वावर्थाविति स्वाधीनैतौ । ननु

परस्परसन्निधानेन यद्द्वयोः सामर्थ्यमाहितं तदन्यतरविगमेऽपि न हीयते बह्वि-
 निवृत्तावपि बह्विसम्पादितपाकजरूपादिवदिति प्रक्षेणोक्तत्वाभ्यगोषस्याऽप्रयोगः
 प्राप्नोति ? , नैवम् ; न्यग्रोधार्थस्य प्रक्षेणाऽनुक्तत्वात् न्यग्रोधशब्दप्रयोगः । उक्तं खेतत्
 इन्द्रावयवानामेवाज्जेकार्थाभिधायित्वं न केवलानां, यथा बह्विसन्निधावेव तां ब्र-
 5 रूपं भवति, न तु तद्विनिवृत्ताविति । एवमिहाऽपि सहभूतावेवाऽन्योन्यस्वार्थमाहर्तुं
 तु पृथग्भूतौ मारोद्वाहकवत्सहभूतानां परस्परसन्न्याविर्भावादिति । ततश्च पृथक्स्य
 न्यग्रोधस्य चाज्जेकार्थत्वे यद्यपि बहुत्वं प्राप्तं तथापि इन्द्रावयवत्वेन नाह्वमतो गौणं
 न तु मुख्यमिति न बहुवचनम् । सहोक्तिरिति-नन्वस्तु यथाकथञ्चित्तस्योक्तिः समा-
 हारे तु न सम्भवति तस्यैकत्वात् सहोक्तेश्च भेदनिबन्धनत्वादिति ? , उच्यते-समाहारे
 10 हि सङ्घातः, स च संहन्यमानानां धर्मः; संहन्यमानाश्च सहोच्यमाना एव न
 पृथगुच्यमाना इति तत्राऽपि सहोक्तिसम्भव इत्यदोषः । एकविंशतिरित्यादि-नन्वेक-
 विंशतिरित्यादि संख्याद्वन्द्वो यद्यवयवप्रधानस्तदैकविंशतिरिति द्विवचनं प्राप्नोति
 द्वाविंशतिरिति बहुवचनम् । अथ समुदायप्रधानस्तदा नपुंसकत्वं स्यादित्याशङ्का ।

‘समानामर्थेनैकः शेषा’ । ३ । १ । ११८ ॥ समानामिति निर्धारण-

15 ष्वन्तं समुदायिसमुदायसम्बन्धपञ्चन्तं वा न तु स्थानपष्ठघन्तम् । तत्र हि समानां
 स्थाने एकः शिष्यश्च इत्येक आदेशो भवतीति । अविशेषेऽपि यस्तदभिधाने समर्थः
 स एव तेषामन्यतमः स्यात्तत्र च विसे विसानीति कृतसकारस्य पत्वं स्यादिति । निर्धा-
 रणपञ्चानां तु समानामित्येकसंख्याकः समानार्थो विशिष्यते । समुदायिसमुदायसम्बन्ध-
 पञ्चानां च समानार्थान्घे समुदाये समानार्थ एवाऽवयवो विशिष्यत इत्यदोषः । ननु जातिः
 20 शब्देनाऽभिधीयते, सा चैका ततो बहूनां प्रयोगाग्राहौ नाऽर्थ एक शेषेण; न,
 प्रत्यर्थं शब्दनिर्घेशाद् रूपं द्रव्यं प्रति शब्दप्रयोगादेकेन शब्देनाऽनेकस्य द्रव्यस्याऽ-
 भिधानं नोपपद्यत इत्यनेकस्याऽर्थस्य प्रतिपादनेऽनेकशब्दानां वाचकानां प्रयोगः प्राप्नो-
 तीति द्रव्यपदार्थदर्शने एकशेषारम्भः । अथ शेष इत्येकवचनादेक एव शेष इत्येते
 किमेकग्रहणेन ? उच्यते-सुखार्थम् । ननु समग्रमेवेदं एतन्नं नाऽऽस्मन्मीयं समानार्थः
 25 शब्दैरनेकस्याऽर्थस्याभिधित्सायां व्यक्तावपि पदार्थे एकस्यैव तत्प्रत्यायने शक्तत्वादन्ये
 निवर्तन्ते उक्तार्थानामप्रयोग इति । आरन्धेऽप्येकशेषे निवर्तमानार्थप्रत्यायने स्वाभा-
 विकी शक्तिर्यावच्चाऽनुसृता तावत्कथमसौ निवर्तमानानामर्थमभिधीतेति ? , सत्यम् ;
 अर्थानुवादकत्वाद्दोषः । शुद्धन्यग्रोधाविति-अर्थेन समानामिति यचनाल्लौकिकन्याः
 समानार्थतायाः समाश्रयणादिहेकशेषो न भवति । लौकिकी तु समानार्थता इन्द्राद-
 30 न्यत्र विज्ञायते । इन्द्रपदानां च परस्परार्थसंक्रमात् समानार्थत्वे विज्ञायमानेऽर्थेन

समानामित्यनर्थकं स्यात् । इहैकशेषे षट् पक्षाः सम्भवन्ति—तत्र प्रत्येकमेकविभक्तौ परतो विभक्तिपरित्यागेन नामैकशेषः स्यात् १, अथवा सविभक्तिकानां वृद्धम् वृक्षम् इति स्थिते एकस्य वृद्धम् इत्यस्य शेषः २, अथवा वृद्धश्च वृद्धश्च वृद्धश्चेति द्वन्द्वे कृते सत्येकस्य, वृक्ष इत्यस्य शेषः ३, अथवा विभक्तिमनुत्पाद्यैव नाममात्रेण वृद्ध-वृक्षेत्येवंविधानामेव शेषः कार्यस्ततो विभक्तिः ४, अथवा सदोक्तौ वृद्धश्च वृद्धश्चेति ५ द्वन्द्वे प्राप्ते एक शेषः ५, अथवा नामसमुदायस्यैवास्यैवस्वान्नामसंज्ञायां द्विवचनात्-त्पत्तौ एक शेषः ६; इति षट्पक्षाः । तत्राऽऽद्यं पक्षत्रयं सावयकमिति उत्परिहारेणेतर-त्पक्षत्रयमिहाऽऽधीयते । तथाहि तत्र प्रथमे पक्षे नामैकशेषेऽनेकविभक्तिध्रुवणं स्यादिति प्रथमपक्षे दोषः । द्वितीये विभक्त्यन्तस्य लोपे कृते विभक्तन्नातृघनन्यापेन शिष्यमाणस्य निवर्तमानपदसंख्यासम्बन्धेऽपि विभक्त्यन्तत्वाद् द्विवचनबहुवचनानुप- 10 पत्तिः स्यात्, ततश्च वृक्ष इति नित्यमेव स्यादिति द्वितीयपक्षदोषः । तृतीये तु समासान्तदोषः । तथाहि ऋक् च ऋक् चेति द्वन्द्वे तत एक शेषे “चंवर्गदण्ड०” इति समासान्तः स्यादिति प्रथमपक्षत्रयं दुष्टम् । इतरत्र तु पक्षत्रये न कश्चिदोषः । तथाहि वृक्ष वृक्ष इति स्थितानां नाम्नां विभक्तिमनुत्पाद्यैवैकशेषप्रवृत्तिरिति प्रथमपक्षो निर्दोषः तुल्यकालं नामानि यदा भारोद्यन्तून्यायेन परस्परशक्त्यनुप्रवेशाद्भिधेयमाहूस्तदा द्वन्द्वैक- 15 शेषाविष्टाविति द्विवचनं बहुवचनं चोपपन्नमिति द्वितीयेऽपि न कोऽपि दोषः । तृतीय-पक्षे न कश्चिदोषः । नामसमुदायस्यैवास्यैवस्वान्नामत्वाद्द्विमत्तुत्पत्तेरिति सोऽपीहाऽऽ-धीयते इति पक्षत्रयेऽपि द्वन्द्वः प्राप्तोऽनेनाऽप्योद्यते इत्याह—द्वन्द्वापवादो योग इति ।

‘स्यादावसङ्ख्येयः’ । ३ । १ । ११९ ॥ सरूपार्थमिति—अन्यथा अर्थमाम्य-स्य स्यादावप्यभिद्यमानत्वात् पूर्वेणाऽपि सिच्यति । पादा इति—पादोऽङ्गिस्तोकचतुर्धा- 20 ञ्चरदिप्रत्यन्तगिरिषु । मापो माने घान्यभेदे मूर्खे त्वदोषभिद्यपि । औकारे रूपं मि-द्यत इति—अयमर्थः—“हृस्वसृ०” इति सूत्रे सृष्ट्रहणेनैव नसादिग्रहणे सिद्धे यत्प्रवादीनां पृथगुपादानं तदेवं ज्ञापयति । अत्र सूत्रे औणादिकानामेतावतामेव ग्रहणमेव, जननी-देवरजायावाचिनोर्मातृपातृशब्दयोरौणादिकयोरौकारे आर् न प्राप्नोति, द्वितीयोस्तु वृजन्तयोस्तृज्द्वारा प्राप्नोतीति रूप भेदः । वाचावित्यादीति—अत्र समाहारद्वन्द्ववि- 25 पयेऽप्येकशेषे वागृशब्दाद् द्विवचनमेव भवति । कुतः “क्षीर्षमन्वेनेकं च वा” इत्यत्र समाहारेतरविषयया विकल्पेनैकत्वे सिद्धेऽप्येकग्रहणात् तेन विशेषामावे सर्वत्रैकशेषे द्विवचनाद्येव भवति । एकश्च एकश्चेति—“लदादिः” इत्यनेनाऽपि न भवत्येकशेषः, व्यावृत्तेष्वप्यप्यप्रवृत्तेः ।

‘त्यदादिः’ । ३ । १ । १२० ॥ अन्येन चेति-सहोक्ताविति वर्तमानात् सहा-
र्थस्य च द्वितीयमन्तरेणाऽभावाद् द्वितीयो लभ्यते, स च विशेषानुपादानात्, त्यदा-
दिरन्यत्र गृह्यते । कथमिति-यदि लिङ्गानां सह विवक्षायां परमेव लिङ्गं भवति, कथं
ते कुक्कुटमपूर्वाविति स्त्रीलिङ्गतेत्याशङ्कार्थः ।

६ ‘भ्रातृपुत्राः स्वसुदुहितृभिः’ । ३ । १ । १२१ ॥ बहुवचनमिति-ननु
भ्रातृपुत्रयोः स्वसुदुहितोश्च द्विवचनेन भाव्यं किमर्थं बहुवचनमित्याह-पर्या-
यार्थमिति । भ्राता च भ्राता च भ्रातरौ भ्राता च स्वमा च भ्रातरावित्युभयप्रतिपत्ता-
वपि प्रकरणादिना विशेषावगतिः ।

‘पिता मात्रा वा’ । ३ । १ । १२२ ॥ पितृशब्दसाहचर्यात् जनयिष्या एव
१० परिग्रहो न धान्यमातुरिति ।

‘श्वशुरः श्वश्रूभ्यां वा’ । ३ । १ । १२३ ॥ द्विवचनमिति-अत एव पूर्वोण
योगविभागः पितृश्वशुरौ मातृश्वश्रूभ्यां चेत्येकयोगे हि द्विवचनं श्वश्रूशब्दद्वयपरिग्रहा-
र्थमिति विज्ञातुं न शक्यमिति । तेन जाताविति-धवयोगे तु तन्मात्रभेदो न भवति,
धवयोगादिलक्षणस्याऽर्थस्याऽपि भिन्नत्वादिति जातावित्युक्तम् ।

१५ ‘वृद्धो यूना तन्मात्रभेदे’ । ३ । १ । १२४ ॥ कृत्रिमाकृत्रिमयोस्ति परि-
भाषया पौत्रप्रभृत्यपत्याभिधायिन एव वृद्धशब्दस्य ग्रहणं न योवृद्धस्य, एवं युव-
शब्दस्याऽपि । ननु “पौत्रादि वृद्धम्” इति ध्वने वृद्धमिति नपुंसकमत्र तु पुंलिङ्गस्त्वक्तव्यं
सोऽयं भवति ? उच्यते-सर्ववस्तुनः सर्वलिङ्गयोगित्यस्योक्तत्वादिति । तन्मात्र एव
चेद्भेद इति-ध्वनेऽनयाऽपि रीत्याऽनधारणे याति तावेव तन्मात्रम्, स चाऽसौ भेद-
२० श्रेतिः वृत्तौ तु तौ वृद्धपुत्रानायेव मात्रं स्वभाषो यस्येति कर्तव्यमन्यथा पुंस्त्वं न
स्पात् । गार्ग्यमार्गाविति-अत्र लघ्वक्षराद्यभावात् पूर्वनिपातानियमाः, यदा तु गार्गस्याऽ-
र्च्यत्वविनक्षा तदा तस्य पूर्वनिपातः ।

‘स्त्री पुंश्च’ । ३ । १ । १२५ ॥ नन्वत्र पुंश्चद्वर्णं किमर्थं स्त्रीत्येवोच्यतां तत्र
वृद्धस्त्रीवाचिनो युववाचिना पुंसैकशेषे स्त्रीपुंनपुंसकानामित्येव पुंस्त्वं भविष्यति । न च
२५ वाच्यं युववाचिनो यदा स्त्रीत्वं तदा किं भविष्यतीति । अस्त्री युषेति भगनात् स्त्रीवा-
चिनो युवत्वसंज्ञाया अभावात् नाऽपि युववाचिनो नपुंसकत्वं वाच्यम्, आपत्य-
तद्वित्तस्य स्त्रीपुंस्त्वस्यैवोक्तत्वात्, नः स्त्रीपुंनपुंसकानामित्यस्य प्रायस्त्यदादिविषय एव
प्रवर्तनेन प्रायिकत्वान्नियमार्थं वचनम् । किञ्च अरुणाचार्येण अपत्यप्रत्यायान्तानामा-

श्रयलिङ्गत्वमुक्तं ततश्च मार्गी च गार्गीयर्णं चेत्यपि कृते तन्मतेऽपि पुंस्त्वं यथा
 स्यात् । पुमर्थो भवतीति-स्त्रीलक्षणोऽर्थो यस्य शब्दस्य स पुमर्थः । यद्वा शब्दस्येति
 वृत्तावध्याहर्तव्यं तस्य सम्बन्धी स्त्रीलक्षणोऽर्थः पुमर्थः । अर्थग्रहणाच्च विशेषणानामपि
 पुंस्त्वं सिद्धं, शब्दस्य तु पुंस्त्वे विशेषणानां न स्यात् ।

‘ पुरुषः स्त्रिया ’ । ३ । १ । १२६ ॥ अत्र वृद्धो यूनेति नाऽनुवर्तते, अघट- 5
 नात् । तदनुवृत्तौ हि वृद्धः पुरुषो यूना युवसंज्ञया स्त्रियेति स्यात् । न चैतदस्ति । अस्त्री-
 तिवचनात् स्त्रिया युवसंज्ञाया अभावत् । ब्राह्मणाविति-ब्राह्मणश्च ब्राह्मणी च ब्राह्मणा-
 वित्यादौ जातिमामान्यविशेषापामविवक्षितविशेषत्वात् “ समानामर्थेनै० ” इत्येकशेषः
 सिध्यति । भेदविशेषायां तु द्वन्द्वः प्राप्नोतीति वचनम् । इमौ गावाविति-“ स्थादाव-
 संख्येयः ” इत्यनेन त्वेकशेषे कदाचिदिमाविति स्यात् । कदाचिदिमे इति-स्त्रीपुंनपुं- 10
 सकानामिति परं भविष्यतीत्यापि, न वाच्यं; ब्राह्मणश्च ब्राह्मणी च ब्राह्मणावित्यादि-
 सिद्धार्थमवश्यकर्तव्येनाऽनेनैव परत्वादिहाऽप्येकशेष इत्यदोषः । नदनदीपतेरिति-
 नन्वत्र “ नैदी० ” सूत्रेणैकार्थता कथं न भवति?, तथा “ स्त्रीये ” इति ह्रस्वत्वे
 नदनदिपतेरिति स्यात्; उच्यते-तत्र नदीत्युक्तेऽपि नदीविशेषो गृह्यतेऽयं तु सामान्य-
 वाचीति । घटघटीशरावोदश्चनानीति-चतुर्णामपि सहोक्तौ द्वयोरपि सहोक्तिरस्तीति 15
 घटघटयोरेकशेषे घटशरावोदश्चनानीति प्राप्तम् । एवं पूर्वसूत्रेष्वपि गृह्णामपि
 सहोक्तौ यथाप्राप्तयोः पदयोरेकशेषो भवत्येव । भेदोऽस्तीति न भवतीति-तथाहि
 ब्राह्मणवत्साशब्दाद् ब्राह्मणीवत्सशब्दो भिद्यते कथमित्युच्यते-एकत्र ब्राह्मणस्य वत्सा
 ब्राह्मणवत्सेति पुमर्थो विशेषणम्, अन्यत्र तु ब्राह्मण्या वत्सो ब्राह्मणीवत्स इति रूपर्थ
 इत्यर्थोऽप्यन्य इति तन्मात्रभेदाभावादेकशेषाभावः । यद्गुणाध्यायः-स्त्रीपुंसयोः सहो- 20
 क्तौकशेषः; सा च प्रधानयोरेव भवतीति यत्र प्रधानस्त्रीपुंसकृतो विशेषस्तत्रैकशेषः ।
 इह त्वप्रधानस्त्रीपुंसकृतो विशेष इत्येकशेषाभावः । ब्राह्मणवत्सश्च ब्राह्मणीवत्सा चेत्यपि
 कृतेऽवान्तरस्त्रीलिङ्गभेदाच्चैकशेषः, ब्राह्मणवत्सश्च ब्राह्मणवत्सा चेति तु कृते भवत्येव ।

‘ ग्राम्यादिशुद्धिशफसङ्घे स्त्री प्रायः ’ । ३ । १ । १२७ ॥ इमौ गावा-
 विति-ननु रामुदायस्य सङ्घरूपत्वात्तस्य च द्वयोरपि सम्भवात् कथं सङ्घ इति वचनाद् 25
 द्वयोरपि न भवति?, तस्यम्; द्वितीयेन विना सहोक्तेरभावात् सहोक्तिग्रहणादेव द्वयोः
 सङ्घे सिद्धे सङ्घग्रहणं सङ्घप्रकार्थम् ।

‘ स्त्रीवमन्येनैकं च चा ’ । ३ । १ । १२८ ॥ ननु समाहारेत्तरविशेषाया-

भेकत्वविकल्पो भविष्यति किमेकग्रहणेन ? सत्यम् ; इदमेकग्रहणं ज्ञापकमन्यत्रैकशेषे समाहारविवक्षायामप्येकत्वं न भवति ।

- ‘ पुष्पार्थाङ्गे पुनर्वसुः ’ । ३ । १ । १२९ ॥ एकशेषो निवृत्त इति-मिष्वक्-
त्रकरणादित्यर्थाः, अन्यथा क्लीबमन्येनैकं च वा पुष्पार्थाङ्गे पुनर्वसुश्च नित्यमित्येक-
मेव योगं कुर्यात् । भे नक्षत्रे वर्तमानादिति-भ इत्येकस्याऽप्याहृतया उभयस्याऽपि
विशेषणत्वम् । समाहारे त्विति-समाहारे त्वेकत्वानेकत्वयोर्नास्ति विशेष इति ।
पुष्पपुनर्वसवो मागधका इति-पुष्येण चन्द्रयुक्तेन युक्तः कालः “ चन्द्रयुक्तात् काले० ”
इत्यण्, एवं पुनर्वसुश्च शब्दादपि । ततो “ लुप्तप्रयुक्ते ” इति लुप् । एवं कालवृत्ति-
भ्यां पुष्ये जातः पुनर्वसुर्जाताविति “ भर्त्सन्ध्यादे० ” इत्यण् “ बहुलाऽतुराधा० ”
इति तस्य लोपस्ततः पुष्यश्च पुनर्वसुश्च चेति द्वन्द्वः । पुष्पपुनर्वसवो मुग्धा इति-मुद्यन्ति
जना एष्विति “ अर्थयोश्चाधारे ” इति के साध्यः ततो येषां पुष्पपुनर्वसवादीनां
मुग्धानां फोऽर्थः ? मोहोत्पादकानां मध्ये पुष्यः पुनर्वसुश्च ज्ञायते लोकैस्तैः पुष्पपुनर्वसवः
मुग्धा इति । कर्तरि के तु विपर्यासप्रतिपत्तारः पुरुषा उच्यन्ते, ततः पुनर्वसुत्वर्थस्यै-
कत्वेऽपि अन्यपदार्थतया पुरुषबहुत्वे सति बहुवचनमुपपद्यत एव; अत्राऽवयवेन
विग्रहः समुदायः समासार्थः, ततः पुष्य इत्येकोऽवयवः पुनर्वसु इति द्वितीयः; येषा-
मिति समुदायः समासार्थः ।

- ‘ विरोधिनामद्रव्याणां नवा द्वन्द्वः स्वैः ’ । ३ । १ । १३० ॥ अद्रव्या-
णामिति-अत्र गुणादीनामाश्रयं द्रव्यं गृह्यते, न तु वैषाकरणप्रसिद्धमिदं तदित्यादि-
लक्षणम् ; तस्मिन्स्तु गृह्यमाणे सुखदुःखादीनामपि द्रव्यत्वप्रसङ्गः । छायातपमिति
न भवति तयोर्द्रव्यत्वात् । बुद्धिसुखदुःखानीति-अत्र सुखदुःखे विरोधिनी बुद्धिस्त्व-
विरोधिनीति अविरोध्यवयवोऽसौ द्वन्द्वः स्वैरिति वचनात् नैकवद्भावा ।

- ‘ पशुन्यस्यनानाम् ’ । ३ । १ । १३२ ॥ अत्र पशवो ग्राम्या गवादयो प्राज्ञा
न स्वार्ण्याः कुरङ्गादय उचरन्त मृगग्रहणात् । व्यञ्जनमिति-व्यञ्जनं येनाऽन्नं रुचि-
मापद्यते तद्विघृतशाकस्यपादि ।

- ‘ तरुतृणधान्यमृगपक्षिणां बहुत्वे ’ । ३ । १ । १३३ ॥ तरुरिति सामा-
न्येनोक्तेऽपि तरुविशेषा गृह्यन्ते, तेन धवाथ वृक्षाश्चेति कृते इतरेतरयोग एव । प्लयी
च न्यप्रोत्री चेति-तरुतृणादीनां द्वन्द्वधयवानामेव बहुत्वे इति विशेषणात् द्वन्द्वस्य
बहुत्वेऽपि न समाहारः । अमृगैरवहुत्वे चेति-पदा ग्राम्यपशूनामरण्यपशुभिः सहो
क्तिर्भवति तदा मा भूदित्यर्थः ।

‘ सेनाहस्तुद्रजन्तूनाम् ’ । ३ । १ । १३४ ॥ पृथग्योगादिति-अन्वयाऽर्थेण
 गमानत्वात् पूर्वशेकयोगः श्यादित्यर्थः । अत्र यथाऽश्वरथमिति भवति तथा हस्त्य-
 श्वारोहमिति न श्वीश्रीपत्राभावात् । न च बान्धुं सेनाहस्तेन अन्वयमिति, यतो सेना-
 ह्नेऽपि श्वारोहणामारोहोणाऽऽरोहणामारोहोणा त्वस्वरथमिष्यते; अत्र च न
 तथेति, एवं प्राणितूर्पाङ्गणामिष्यप्राऽपि तुर्पाङ्गेषु राद्यानां पाषेण पादकानां वाद्- ४
 केन च स्वत्वं इदम् । धुद्रजन्तव इति-“ धुद्रजन्तुरनग्धिः स्वादधना धुद्र एव यः ।
 द्रतं वा प्रसूतिर्येषां, केचिदानकुलादपि ॥ १ ॥ धुद्रजन्तुरकं कालो, येषां स्वं
 नाऽस्ति शोणितम् । नाऽऽलिर्षत्तहमेण, केचिदानकुलादपि ॥ २ ॥ ” ।

‘ फलस्य जातो ’ । ३ । १ । १३५ ॥ बदरामलकमिति-बदर्या विकारः
 फलं हेमाद्यञ्च, आमलक्या विकारः फलं “ शोरेपाणिन ” मयद्; द्वयोरपि 10
 “ फले ” तुम् ।

‘ अप्राणिपश्वादेः ’ । ३ । १ । १३६ ॥ पूर्वयोगारम्भादिति-फलस्याऽप्राणि-
 त्वेन अनेनैव सिद्धत्वात् । न च पूर्वयोगमन्तरेणाऽप्य जागति न स्यादिति वाच्यम् ।
 अत्रैव जातिग्रहणं करिष्याम इति । यथाऽप्राणीति वचनात् प्राप्तिस्ते पश्यादिप्रोक्ता
 व्यञ्जनादयो ब्राह्मण न तु पशवस्तत्र “ अप्राणि० ” इत्यनेनैव निषेधमिदं; । ब्राह्मण- 15
 धात्रिपविद्गुद्रा इति-अत्र प्राणिवर्जनाद् ब्राह्मणादीनां शरादीनां च प्राणिनादयं निष्पो
 विधिर्न भवति । दधिघृते इत्यादिप्रयोगेषु च पश्वादिवर्जनादधिघृतादीनां च पश्वादि-
 प्रोक्तत्वात्नेन नित्यैकवर्जनामायः, तत्र च यथाप्राप्तमेव भवति । गुद्रकाद्याविति-
 बहुत्व इति व्यावृत्तिर्व्यक्तिविरक्षायां चरितार्थेति ज्ञानाद्येकार्थना प्रवृत्तेः । अश्वरथा-
 विति-नन्वत्र यथा पश्वादिप्रोक्तवर्जने दधिघृते दधिघृतमित्यादिषु यथाप्राप्तम् 20
 विधानं दर्शितमेवं “ फलस्य जातो ” इत्यास्याऽपि व्यञ्जितत्वात् फलमत्र यथाप्राप्तं न
 दर्शितम्; उच्यते-अत्र यथाप्राप्तोऽपि दर्शयमाने तावदेकवर्जनेनैव निष्पन्नं मरितव्यं फलम्प
 जातवित्पनेनाऽपि नित्यमेकरविधानात् । ततश्चाऽनेनैव फलस्य जातवित्पनेन
 वैकत्वे न काचिद्भेदप्रतिपचिरस्तीति विशेषाभावात् न दर्शितमिति ।

‘ प्राणिनूर्पाङ्गणाम् ’ । ३ । १ । १३७ ॥ निराकरणार्थमिति-प्राणिपणवारि- 25
 त्यत्र “ अप्राणिपश्वादेः ” इति प्राप्तस्य प्राणिपणरथोरप्राणित्वेन स्वत्वात् ।

‘ अश्वरथस्य स्थेणोऽद्यतन्यामनुवादे ’ । ३ । १ । १३८ ॥ कर्तृत्वेनेति-
 गौणमुख्ययोरिति न्यायात् मुख्यवृत्त्या कर्ता लभ्यते, तेन पदा भावे प्रयोगस्तदा

प्रत्यष्टायि कठकालापाभ्यामिति भवति न तु समाहारः । शंसितानुशंसनमिति-शंसनं
 शंसस्तं करोति णिञ्, ततः क्तः; अन्यथा “वेतोऽपत्तः” इतीदो निषेधः । मौद्वैष्यला-
 दमिति-मुदस्य मौदस्य वा पिष्पलादस्य चाऽपत्यं “कैपिवृ०” इत्यण् मौदेन पैष्प-
 लादेन च प्रोक्तमिति वाक्ये ईपस्येति चाघको “मौद्वैदिभ्यः” इत्यण्, ततः “वेद्वे-
 5 च्यधीते” इत्यण्, तस्य “भोक्तौ” इति लुप् । तार्किकेति-तर्केण चरति तर्कः
 प्रयोजनमस्येति वा “चरति” “प्रयोजनम्” इति वा इकणि, यद्वा तर्क वेत्यधीते
 वा “भ्यायादेरिकण्” । परं तदा न्यायादिष्वपठितोऽपि दृश्यः ।

‘अह्नीवेऽध्वयुक्तनोः’ । ३ । १ । १३९ ॥ साह्यातिरात्रमिति-सह अह्ना
 वर्तते प्रुपोदरादित्वात् अह्नादेशे “नेन्नि” इति नित्यं सादेशः, यद्वा अह्नां समूहः
 10 “श्रादिभ्योऽञ्” अनीनाद्यह्नोऽनोऽस्य लुप् । सहाऽह्नेन वर्तते साह्याऽतिरात्रश्च ।
 गवामयनादित्यादिनामयने इति-आमीनातीति अच्, अमण् “कुंगुवलि०” इत्यपो
 वा । आमयं करोति “णिञ्बहु०” आमयन्ते सरोगीक्रियन्तेऽनेनाऽनटि ततो गवा-
 मामयनं गवामयनम्, अयनशब्दे वा उचरपदे बाहुलकात् पठ्या अलुप् । अदितेर-
 पत्वानि आदित्या देवाः, न आमयनमनामयनं शेषं पूर्ववत् । दर्शपौर्णमासाविति-
 15 दृश्यतेऽनेन व्यञ्जनाद्भिज्जि दर्शोऽमावास्या उपचारादर्शमथो यागोऽपि दर्शः । पूर्णो मा-
 थन्द्रोऽस्यां पूर्णमासोऽण् डीः । पौर्णमास्यां भवो यागः “भैर्तुसन्ध्यादेरण्” ।

‘निकटपाठस्य’ । ३ । १ । १४० ॥ इह पाठशब्दो भावे कर्मणि वा । भाव-
 पक्षे पाठशब्देन पाठक्रियोच्यते तेन पाठक्रियया निकटव्यपदेशानामित्यर्थो जायते ।
 निकटत्वं च कालरूपं प्रसिद्धमेव । यथा सूत्राध्ययनसमाप्तिसमनन्तरमेव धातवः
 20 पठ्यन्ते, तथैव पदान्यधीत्य क्रमोऽधीयते इत्यर्थो भवति । यदा कर्मणि पठ्यते इति
 पाठो ग्रन्थो द्रव्यात्सोच्यते । स च ग्रन्थ एकोऽपि पदक्रमसंहिताभेदकल्पनया भिन्न-
 स्ततश्च पठ्यमानेकग्रन्थनिमित्तं कालरूपतो नैकटयं सम्भवति । तेन-पाठयोरिति
 पाठक्रिययोः, पाठ्यमानग्रन्थयोर्वैतपर्यः । पितापुत्राविति-अत्र निकटा जननक्रिया
 न तु पाठ इति ।

25 ‘नित्यवैरस्य’ । ३ । १ । १४१ ॥ कौरवपाण्डवा इति-कुरुशब्दादिद-
 मर्थे उत्तमाद्यण्, पाण्डुशब्दादपत्ये शिवाद्यण् । वैर एवेति-उच्योपचारात् श्वाचराहादि-
 क्तं वैरमपि श्वाचराहम् ।

प्रत्यष्टायि कठरालापाभ्यामिति भवति न तु समाहारः । शंसितानुशंसनमिति-शंसनं
 शंसन्तं करोति णिञ्, ततः क्तः; अन्यथा “वेदोऽप्यः” इतीटो निषेधः । मौदपैष्पला-
 दमिति-गुदस्य मोदस्य वा पिष्पलादस्य चाऽपत्यं “ऋषिष्टु०” इत्यण् मौदेन पैष्प-
 लादेन च प्रोक्तमिति वाक्ये ईयस्येति बाधको “मौदोदिभ्यः” इत्यण्, ततः “सिद्धे-
 5 च्यधीते” इत्यण्, तस्य “प्रोक्तौत्” इति लुप् । तार्किकेति-तर्केण चरति तर्कः
 प्रयोजनमस्येति वा “परति” “प्रयोजनम्” इति वा इकणि, यद्वा तर्कं वेपथीते
 वा “न्यायादेरिकण्” । पर तदा न्यायादिभ्यपठितोऽपि दृश्यः ।

‘अङ्गीबेऽध्वर्युःकृतोः’ । ३ । १ । १३९ ॥ साह्यातिरात्रमिति-सह अङ्गा
 वर्तते षूपोदरादित्वात् अह्वादेशे “नैन्नि” इति नित्यं सादेशः, यद्वा अङ्गां समूहः
 10 “श्रादिभ्योऽञ्” अनीनाद्यह्वोऽनोऽस्य लुप् । सहाऽह्नेन वर्तते साहश्चाऽतिरात्रश्च ।
 गवामयनादित्यादिनामयने इति-आमीनातीति अच्, अमण् “कुण्डुलि०” इत्ययो
 वा । आमयं करोति “णिर्जिबहु०” आमयन्ते सरोगीक्रियन्तेऽनेनाऽनटि ततो गवा-
 मामयनं गवामयनम्, अयनशब्दे वा उत्तरपदे बाहुलकात् पथ्या अलुप् । अदितेर-
 पत्यानि आदित्या देवाः, न आमयनमनामयनं शेषं पूर्ववत् । दर्शपौर्णमासाविति-
 15 दृश्यतेऽनेन व्यञ्जनाद्दृशि दर्शोऽभावास्या उपचारादर्शमघो यामोऽपि दर्शः । पूर्णो मा-
 श्चन्द्रोऽस्यां पूर्णमासोऽण् लीः । पौर्णमास्या भवो यागः “भैर्तुसन्ध्यादेरण्” ।

‘निकटपाठस्य’ । ३ । १ । १४० ॥ इह पाठशब्दो भावे कर्मणि वा । भाव-
 पथे पाठशब्देन पाठक्रियोच्यते तेन पाठक्रियया निकटव्यपदेशानामित्यर्थो जायते ।
 निकटत्वं च कालरूपं प्रसिद्धमेव । यथा सूत्राभ्यपनसमाप्तिसमनन्तरमेव धातवः
 20 पठ्यन्ते, तथैव पदान्यधीत्य क्रमोऽधीपते इत्यर्थो भवति । यदा कर्मणि पठ्यते इति
 पाठो ग्रन्थो द्रव्यात्मोच्यते । स च ग्रन्थ एकोऽपि पदक्रमसंहितामेदकल्पनया भिन्न-
 स्तत्र पठ्यमानैरुग्रन्थनिमित्तं कालरूपतो नैकटयं सम्भवति । तेन-पाठयोरिति
 पाठक्रिययोः, पाठ्यमानग्रन्थयोरित्यर्थः । पितापुत्राविति-अत्र निकटा जननक्रिया
 न तु पाठ इति ।

25 ‘नित्यवैरस्य’ । ३ । १ । १४१ ॥ कौरवपाण्डया इति-कुरुशब्दादिद-
 मर्थे उत्माद्यञ्, पाण्डुशब्दादपत्ये शिवाद्यञ् । वैर एवेति-तद्योपचारात् श्वावराहादि-
 क्तवैरमपि श्वावरादम् ।

यथा घर्मप्रजासम्पन्ने दारे नाञ्ज्यं दारं कुर्यात् । एवं विष्वक्सेनार्जुनाविति-यथा
स्वराद्यन्तत्वादर्थशब्दस्य पूर्वनिपातः प्राप्त एवमिहाऽपि विष्वक्सेनस्य वागुदेवरूप-
तया अर्जुनादर्ज्यत्वेऽपि तद्विवक्षार्था पूर्वनिपातार्थः पाठः, वागुदेवादन्वो वा
विष्वक्सेनः । चित्रास्वातीति-अत्र माणविके इत्यनुप्रयोगेण नाञ्ज्यं नक्षत्रद्वन्द्व इति
दर्शयति । तत्र हि “ भर्तुंशुत्व्यधरम् ” इत्येव सिद्धम् । जम्पतीति-न चाञ्ज्यस्वरात्वादेव
जम्दमोः पूर्वनिपातो भविष्यतीति वाच्यम् । पत्युरर्चितत्वात्पूर्वनिपातः स्यादित्य-
दोषः । अधरविम्बमिति-अधरो विम्बमिव “ उभयेयं व्याजायेः ” ममामः ।

‘ विशेषणसर्वादिसंख्यं बहुव्रीहौ ’ । ३ । १ । १५० ॥ कण्ठेकाल इति-
कण्ठे स्थिताः कण्ठे स्थिता अल्प सः । ततः कण्ठेस्थिताः काला यस्य, कण्ठेकाला
अस्येति वैषधिकरण्ये वा समामः । आधेयं प्रत्याघारो विशेषणत्वं भजत इति वैषा- 10
करणाः । सर्वशुक्ल इति-अत्र शुक्लशब्देन सर्वार्थस्य विशेष्यमाणत्वाद्विशेषणत्वाभावे-
ऽपि सर्वादित्वात् सर्वशब्दस्य पूर्वनिपातः । विश्वदेव इति-विश्वे देवा यस्येति विश्वदेवः ।
द्रव्यशब्देन विशेष्येणैव भवितव्यमिति नियमामावात् सत्यपि द्रव्यशब्दत्वे देवा इति
विशेषणं विशेषणमिति सर्वादित्वाद्विश्वशब्दस्य पूर्वप्रयोगः । द्विकृष्ण इति-अत्र
द्वयाद्यर्थस्य विशेष्यत्वेन विवक्षितत्वात् संख्यात्वादेव द्वयादिशब्दस्य पूर्वप्रयोगः । 15
शब्दस्पर्धे परत्वादिति-अस्याऽयं तात्पर्यार्थः अल्पस्वरात्वात् संख्याशब्दस्य पूर्वप्रयोगे
प्राप्ते लक्षणातिक्रमेण “ विशेषणैसर्वादिसंख्यं० ” इति निर्देशः, शब्दपरस्पर्धार्थः ।
उभयोस्विति-संख्याशब्दस्य सर्वादित्वेऽसर्वादित्वे च पूर्वनिपात एव छन्दे परश्रोवा-
दानात् । द्वयन्य इति-सर्वादिगणपाठापेक्षयाऽपि यातीत्युपात्तमन्यथा संख्यापेक्षयाऽपि
याति । यद्वा द्वयन्य इति संख्यास्पर्धेन सिद्धावपि गणपाठस्पर्धाऽप्यस्तीति ज्ञापनार्थ- 20
मुदाहरणदिव्येनोदाहृतम् । गणपाठस्पर्धस्य तद्दाहरणं संख्याविमुक्तं दक्षिणपूर्वा दिशि-
त्यादि द्रष्टव्यम् । सर्वादिसंख्ययोरिति-ननु सर्वादिसंख्याभ्यामास्वेषेऽपि बहुव्रीहाव-
न्यपदार्थस्यैव प्राधान्यात् तस्य च विशेष्यत्वादेतयोर्विशेषणत्वाद्विशेषणग्रहणेनैव भवि-
ष्यति किमर्थं पृथगुपादानमित्याशङ्का ।

‘ जाहिताग्न्यादिषु ’ । ३ । १ । १५३ ॥ नन्वग्निशब्दस्य जातिराचित्वात् 25
“ जातिकाल० ” इत्यनेनैव सिध्यति किमत्र पाठः?, सत्यम्, व्यक्तिविवक्षायामपि
यथा स्यादित्येवमर्थम् ।

‘ प्रहरणात् ’ ३ । १ । १५४ ॥ नन्वस्पादीनां जातिशब्दत्वात् । “ जाति-
काल० ” इत्यनेनैव कान्तस्य पूर्वनिपातः सिद्धः किमनेन ?, सत्यम्; व्यक्तिविव-

अर्च्यत्वात् नारायणस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते राजदन्तादित्वात् नरस्य पूर्वनिपातः । भीमार्जु-
नाविति—“धर्माधीदिपु द्वन्द्व” इति भीमस्य पूर्वनिपातः । मातापितराविति—मातुरर्च्य-
त्वात् पूर्वनिपातः यदाह—“सहस्रं हि पितुर्माता, गौरवेणाऽतिरिच्यते । तर्किक पितृ-
गिरा रामो, विधत्ते रेणुकावधम् ॥ १ ॥” श्रुततपसीति—धर्मादित्वात्तपः श्रुते इत्यपि ।

- 5 ‘ संख्याने ’ । ३ । १ । १४६ ॥ वृत्तिपदार्थानामिति—वर्तनं वर्तः समासार्थः,
सोऽस्ति येषां पूर्वपदोत्तरपदार्थानां ते वर्तनस्तदभिधायकानि पदानि वर्तिपदानि
पूर्वपदोत्तरपदस्वभावानि तेषामर्था अभिधेयरूपास्तेषामिति । ननु दशेत्यादिना बह्व-
र्थेन गोमहिषमित्याद्येकार्थस्य सामानाधिकरण्याभावाद्दशेत्यादिसंख्याशब्दप्रयोगा-
देवएकवद्भावस्याऽयोगादेकवद्भावो न भविष्यतीति किमर्थमस्याऽऽरम्भ इति १,
10 उच्यते—अस्याऽनारम्भे विहितैकवद्भावप्रयोगे दशादिपदप्रयोगायोगात्तत्रयोगे विहितै-
कवद्भावस्याऽनिवर्तनादस्याऽऽरम्भ इत्यदोषः ।

‘ वाऽन्तिके ’ । ३ । १ । १४७ ॥ उपदेशं गोमहिषमिति—यद्यप्युपदेशं गोमहि-
षमित्येकवद्भावे समाहारस्य द्वन्द्व्वाभिधेयस्यैकत्वात् साक्षात् तत्संख्यानं नाऽस्ति
तथापि तदवयवद्वारेण भवतीति ।

- 15 ‘ राजदन्तादिपु ’ । ३ । १ । १४९ ॥ दन्तानां राजेति—तेन राजा च दन्ता-
श्रेति द्वन्द्वे राजदन्ता दन्तराजान इत्यव्यवस्थैव । भृष्टलुञ्चितमिति—भ्रष्टपृषपेति छत्रे
क्तस्याऽपि किञ्चनविरूपं केचिदिच्छन्ति तन्मतेनेदम्, यद्वा प्यन्तस्य लुचां करोति
णिच्, ततः क्तः । उशीरपीजशिञ्जास्थमिति—उशीरं वीजमस्मिन् उशीरवद्वीजम-
स्मिन्निति वा, उशीरपीजो नाम पर्वतः । शिञ्जायां तिष्ठतीति शिञ्जास्थः पर्व-
20 तस्ततो द्वन्द्वः ।

- आरद्वायनिचान्धनीति—आरटतीति “ प्रहाहा० ” इति, “ लैटिखदि० ” इति बहु-
पचनाद्वा निपातस्तस्याऽपत्यं, “ अद्वैद्धारोर्नवा० ” इत्यापनिष्; चमन्तीति किञ्-
दीर्घः, चामां घनमस्य स चान्धनः, यद्वा चम्यते “ कैकितकि० ” इति ये चम्यं
घनमस्य पृषोदरादिः; यद्वा चमतीति “ विदेनगगन० ” चान्धनस्तस्याऽपत्यमत इञ्
25 ततो द्वन्द्वः । वैकारिमतगाजवाजमिति—कर एव कारः विविधः फारो यस्य विकार-
यतीति वा विकारस्तस्याऽपत्यमिञ् । वैकारैर्मतः । गजमदने च । गजतीत्यप् गज-
स्तस्याऽयं गाजः, “ पजप्रजण्० ” गाजं वाजतीत्यप् गाजवाजः पुरुषविशेषस्ततो
द्वन्द्वः । ननु दारशब्दस्य यद्दर्थत्वेन द्विवचनानुपपत्तिरित्याह—दारशब्द इत्यादि ।

एवं मृदङ्गशङ्खपणवा इति-अथवा शङ्खदुन्दुभिचीणाः, मृदङ्गशङ्खपणवा इति शङ्खादीनां
 तूर्याङ्गत्वादेवैकवद्भावः कुतो न भवतीति ? उच्यते-अत्र शङ्खादिशब्देन शङ्खादिसमू-
 दायस्याऽभिधानात्तस्य चाऽतूर्याङ्गत्वादजातित्वाच्च नैकवद्भावः । उत्पलस्त्वाह-तूर्या-
 गता शङ्खादिषादकानां न तु शङ्खादीनामिति तूर्याङ्गत्वादत्रैकवद्भावो नाऽऽशङ्कनीयः ।
 अत एव “ प्राणितूर्याङ्गाणाम् ” इत्यत्र पूर्वमार्दिङ्गिरुपाणविकं षीणावाद् रूपरिवादकमि- 6
 त्त्वोदाह्रियते, न तु भेरीमृदङ्गमित्यादि । तदा तु प्राणिरूपं तूर्याङ्गं प्राणितूर्याङ्ग-
 मिति विग्रहः ।

‘ मासवर्णभ्रात्रऽनुपूर्वम् ’ । ३ । १ । १६१ । ब्राह्मणश्रित्त्रियाविति-अत्राऽनि-
 यमः प्राप्तः क्षत्रियवैश्यावित्यत्र स्वल्पस्वरत्वाद्वैश्यशब्दस्य पूर्वनिपातः प्राप्तः वैश्य-
 शूद्रावित्यत्राऽप्यनियमः ब्राह्मणश्रित्त्रियवित्शूद्रा-इत्यत्र स्वल्पस्वरत्वादिशः पूर्वनिपाते 10
 प्राप्तेऽनेन ब्राह्मणादीनामनुपूर्वं पूर्वनिपातः । आनुपूर्व्यं च जन्मकृतं यदाह-“ मुखतो
 ब्राह्मणा जाता, बाहुभ्यां क्षत्रियाः स्मृताः । ऊरुभ्यां तु विशः प्रोक्ताः, पद्भ्यां शूद्रो
 अब्जायत ॥१॥ ” न चाऽत्राऽर्च्यत्वात् पूर्वनिपातः सिध्यतीति वाच्यम्, निन्दितस्याऽपि
 ब्राह्मणादेः सम्भवादिति ।

‘ भर्तुर्तुल्यस्वरम् ’ । ३ । १ । १६२ ॥ अत्राऽपि नक्षत्राणामृतूनां चाऽऽनु- 15
 पूर्व्यं लोकप्रसिद्धैव वेदितव्यम् ।

‘ संख्या समासे ’ । ३ । १ । १६३ ॥ द्विदशा इति-ननु द्विदशा इत्यादौ
 “ सुञ्जार्थे० ” इत्यनेन सुजर्थे समासस्ततः “ प्रथमोक्तं प्राक् ” इत्यनेनाऽपि सिध्यति
 किमेवामुपादानम् ? सत्यम् ; यदा दशन्शब्दः सुजर्थः समस्यते तदाऽप्यनेनाऽऽनु-
 पूर्व्यां संख्यायाः पूर्वनिपातो भवतीति फलम् । 20

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रानुसृते श्रीसिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासने-
 ऽवचूर्णिकायां तृतीयस्याऽध्यायस्य प्रथमः पादः सम्पूर्णः ॥

संवत् १२६४ वर्षे श्रावणशुद्धि ३ रवौ श्रीत्रयानन्दशूरिशिष्येणाऽमरचन्द्रेणा-
 ऽऽत्मयोग्याऽवचूर्णिकायाः प्रथमपुस्तिका लिखिता । शुभं भवतु लेखकपाठकयोः ।

इति श्रेष्ठि देवचन्द्र-लालभ्रातृ-जैन-पुस्तकोद्धार-ग्रन्थाङ्के-ग्रन्थाङ्कः ९२ । 25

धायामपि यथा स्वादित्यर्धम् । जातिकालेत्यनेन पृथग्योग उच्यते नोत्तर
ग्रन्थेन प्रहरणादित्याकृष्यने ।

‘ न सप्तमीन्द्रादिभ्यश्च ’ ३ । १ । १५५ ॥ ऊर्णनाम इति “ र्णापो बहुलं ”
इति इत्यः । गर्बेषु उष्ट्रमुखादित्वात् नमानः ।

8 ‘ प्रियः ’ । ३ । १ । १५७ ॥ प्रियगुठ इति-अत्र प्रियशब्दस्य गुडादेर्वा
विशेषणत्वेन नित्यमेकस्य पूर्वनिपातप्राप्त्याप्यमप्यत्र प्रियशब्दस्य पाधिको निपातः ।
प्रियचत्वा इति-अथ चतुःशब्दस्य संख्यात्वात् नित्यं पूर्वनिपातः प्राप्तः ।

‘ कटारादयः कर्मधारये ’ । ३ । १ । १५८ ॥ जेमनिकुडार इति-जेमन्तीति
पिन् जेमामिनः जेमिनः । यद्वा जेमेः “ विपिनाजिनादयः ” इतीने जेमिनस्तस्या-
10 ऽपत्यमृषिन्वेऽपि बाह्यादंराकृतिगणत्वादिभिर् जेमिनिः । गद्गुलमालय इति-गड्गुलस्या-
ऽप्यि मिष्मादित्वात् लः । गढोरपत्यम् ऋष्यण् । कफिठादित्याहः ।

‘ धर्मार्थादियु द्वन्द्वे ’ । ३ । १ । १५९ ॥ विषयविनीयवित्या इति-यारश्च
एव गणे षष्ठ्यादय एव प्रयोगः न तु विनीयविषयवित्यादयः वित्याशब्दस्यैव
पूर्वपरमायः ।

एवं मृदङ्गशृङ्गपणवा इति-अथवा शृङ्गदुन्दुमिवीणाः, मृदङ्गशृङ्गपणवा इति शृङ्गादीनां
 तूर्पाङ्गत्वादेवैकवद्भावः कुतो न भवतीति ? उच्यते-अत्र शृङ्गादिशब्देन शृङ्गादिसमु-
 दायस्याऽभिधानात्तस्य चाऽतूर्पाङ्गत्वादजातिरत्राच नैकवद्भावः । उत्पलस्त्वाह-तूर्पा-
 गता शृङ्गादिवादकानां न तु शृङ्गादीनामिति तूर्पाङ्गत्वादेवैकवद्भावो नाऽऽशङ्कनीयः ।
 अत एव " श्रेणितूर्पाङ्गाणाम् " इत्यत्र पूर्वमार्द्रिङ्गिण्यणविकं वीणावाद्कपरिवादकमि- 6
 त्वेवोदाह्रियते, न तु भेरीमृदङ्गमित्यादि । तदा तु प्राणिरूपं तूर्पाङ्गं प्राणितूर्पाङ्ग-
 मिति विमहः ।

‘ मासवर्षाभ्रात्रऽनुपूर्वम् ’ । ३ । १ । १६१ । ब्राह्मणधर्मियाविति-अत्राऽनि-
 यमः प्राप्तः क्षत्रियवैश्यावित्यत्र त्वल्पस्वरत्वाद्द्वैश्यशब्दस्य पूर्वनिपातः प्राप्तः वैश्य-
 शूद्रावित्यत्राऽप्यनियमः ब्राह्मणधर्मियवित्शूद्रा-इत्यत्र त्वल्पस्वरत्वाद्द्विशः पूर्वनिपाते 10
 प्राप्तेऽनेन ब्राह्मणादीनामनुपूर्वं पूर्वनिपातः । आनुपूर्व्यं च जन्मकृतं यदाह-“ मुरतो
 ब्राह्मणा जाता, बाहुभ्यां क्षत्रियाः स्मृताः । ऊरुभ्यां तु विशः प्रोक्ताः, पद्भ्यां शूद्रो
 अजायत ॥१॥ ” न चाऽत्राऽर्च्यत्वात् पूर्वनिपातः सिध्यतीति वाच्यम्, निन्दितस्याऽपि
 ब्राह्मणादेः सम्भवादिति ।

‘ भर्तुर्तुल्यस्वरम् ’ । ३ । १ । १६२ ॥ अत्राऽपि नक्षत्राणामृतानां चाऽऽनु- 15
 पूर्व्यं लोकप्रसिद्धैव वेदितव्यम् ।

‘ संख्या समासे ’ । ३ । १ । १६३ ॥ द्विदशा इति-ननु द्विदशा इत्यादौ
 “ सुंश्चार्ये० ” इत्यनेन सुजर्थे समासस्ततः “ प्रथमोक्तं प्राक् ” इत्यनेनाऽपि मिष्यति
 किमेषामुपादानम् ? सत्पम् ; यदा दशशब्दः सुजर्थः समस्यते तदाऽप्यनेनाऽऽनु-
 पूर्व्यां संख्यायाः पूर्वनिपातो भवतीति फलम् । 20

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रानुस्मृते श्रीसिद्धहेमचन्द्रशाब्दानुशासने-
 ष्वचूर्णिकायां तृतीयस्याऽध्यायस्य प्रथमः पादः सम्पूर्णेः ॥

संवत् १२६४ वर्षे श्रावणशुद्धि ३ रवौ श्रीजयानन्दहरिशिष्येणाऽमरचन्द्रेणा-
 ऽऽत्मयोग्याऽवचूर्णिकायाः प्रथमपुस्तिका लिखिता । शुभं भवतु लेखकपाठकयोः ।

इति श्रेष्ठि देवचन्द्र-लालघाट-जैन-पुस्तकोद्धार-ग्रन्थाङ्के-ग्रन्थाङ्कः ९२ । 25

श्रीमती आगमोदयसमिति तथा शेट देवचंद लालभाई जैन पुस्तकोद्धार
फंडना हालमां मलतां ग्रंथो.

समितितना			फण्डना		
अंका.	नाम.	रूपिया.	अंका.	नाम.	रूपिया.
४५	भक्तामरस्तोत्रपादपूर्तिरूप काव्य- प्रथम विभाग भाषांतर, टीका ...	३-०-०	८२	कल्पसूत्रम्-आरसासूत्र सचित्रम्	१२-०-०
४७	पंचसंग्रह-टीकासह ...	२-८-०	८५	आवश्यकसूत्रम्-मलयगिरिकृत टीकायुक्तं तृतीय भागः (जे भाग समितिमांधी छपाया छे)	२-८-०
४८	विशेषावश्यक भाषांतर भाग २ जो	३-०-०	८६	लोकप्रकाश-चतुर्थ-विभागः सप्त- त्रिंशत्सर्गाणि संपूर्ण ग्रन्थ	१-०-०
५०	जीवसमाप्त प्रकरणम् सटीक ...	१-८-०	८७	भरतेश्वर-वाहुचलिवृत्ति द्वितीय- विभागः (संपूर्णम्) ...	२-०-०
५१	स्तुतिचतुर्विंशतिका सचित्रा श्री- शोभनमुनिहृता संस्कृता ...	८-०-०	नवीन ग्रन्थो		
५२	स्तुतिचतुर्विंशतिका सचित्रा कवि धनपालहृता व पेंद्रस्तुति	६-०-०	८८	प्रशमरति प्रकरणम्-बृहत्गच्छीय श्रीहरिभद्रसूरिकृत विवरणसमेतं वाचक उमास्वाति विरचितं ...	१-४-०
५३	चतुर्विंशतिका-सचित्रा श्री यण- भट्टिसूरिहृता भाषांतरयुक्त ...	६-०-०	८९	अध्यात्मकस्यद्रुमः रत्नचंद्रगणि व धनविजयगणिकृत टीकायुक्त ...	प्रेसमां
५४	भक्तामरस्तोत्रपादपूर्तिरूप काव्य द्वितीय विभागः टीका भाषांतर...	३-८-०	९०	गौतमीय काव्यम्-रूपचंद्रगणिकृत महाकाव्यं ...	१-८-०
५५	नंदादि (सप्तसूत्र) गाथाघकारादि- युतो विषयानुक्रमः ...	२-०-०	९१	सटीक वैराग्यशातकादि श्रेष्ठ पंच- कम्-वृषक पृथक मुनिराजोहृत- व्याख्यान योग्य ...	१-०-०
५६	आवश्यकसूत्रम्-मलयगिरिकृत टीकायुक्तं पूर्वभागः ...	४-०-०	९२	सिद्धहेमचंद्र-शाश्वतशासन-वृह- दृत्यवचूर्णि नवपाद अथचूर्णिकार- अमरचंद्रः ...	१-०-०
५७	लोकप्रकाश-प्रथमविभागः ब्रह्म- लोकः सर्ग १ वी ११ भाषांतर ...	३-८-०	प्राप्तिस्थानम्—		
५९	चतुर्विंशतिका-जिनानंद स्तुति सचित्रा-मेरुविजयहृता भाषां०...	६-०-०	शेट देवचंद लालभाई जैन पुस्तकोद्धार फंड		
६०	आवश्यकसूत्रम्-मलयगिरिकृत टीकायुक्तं द्वितीयभागः ...	२-८-०	पट्टेयान् चकला, गोपीपुरा-सुरत,		
६१	लोकप्रकाश-द्वितीयविभागः क्षेत्र- लोकः सर्ग १२ वी २० भाषां० ...	३-८-०	इति श्रेष्ठ देवचंद्र-लालभाई-जैन-पुस्तकोद्धार-ग्रन्थाङ्के-प्रख्याङ्कः ९२		

शेट देवचंद लालभाई जैन पुस्तकोद्धार फंड
पट्टेयान् चकला, गोपीपुरा-सुरत,

इति श्रेष्ठ देवचंद्र-लालभाई-जैन-पुस्तकोद्धार-ग्रन्थाङ्के-प्रख्याङ्कः ९२

१ परिशिष्टम् ।

कलिकालसर्वज्ञश्रीहेमचन्द्राऽऽचार्यविरचितानि-

श्रीसिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासनसूत्राणि ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अहं । ११११।

सिद्धिः स्याद्वादात् । १११२।

लोकात् । १११३।

औदन्ताः स्वराः । १११४।

एकद्वित्रिमात्रा ह्रस्वदीर्घप्लुताः । १११५।

अनवर्णा नामी । १११६।

लूदन्ताः समानाः । १११७।

एऐओऔ सन्ध्यक्षरम् । १११८।

अंअः अनुस्वारविसर्गौ । १११९।

कादिर्व्यञ्जनम् । ११११०।

अपञ्चमान्तस्थो घुट् । १११११।

पञ्चको वर्गः । ११११२।

आद्यद्वितीयशपसा अर्धोऽः । ११११३।

अन्यो घोषवान् । ११११४।

परलवा अन्तस्थाः । ११११५।

अंअः ऋक् ० पशपसाः शिद्धे । ११११६।

तुल्यस्थानाऽऽस्यप्रयत्नः स्वः । ११११७।

स्यौजसमौशस्ताभ्यांभिस्डेभ्यांभ्य-

सुडसिभ्यांभ्यसुडसोसांङ्घोस्तुपां

त्रयी त्रयी प्रथमादिः । ११११८।

स्थारिर्विभक्तिः । ११११९।

तदन्तं पदम् । १११२०।

नाम सिदपृष्यञ्जने । १११२१।

नं कपे । १११२२।

न स्तं मत्वर्थं । १११२३।

मनुर्नभोऽङ्गिरोयति । १११२४।

घृत्पन्तोऽस्ये । १११२५।

सविशेषणमारुपातं वाक्यम् । १११२६।

अघातुविभक्तिवाक्यमर्थव्यञ्जाम् ।

१११२७।

शिर्षुद् । १११२८।

पुंत्रियोऽस्यमौजस् । १११२९।

स्वरादयोऽव्ययम् । १११३०।

चादयोऽसन्त्वे । १११३१।

अधणूतस्वाद्या शसः । १११३२।

विभक्तिधमन्ततसाद्याभाः । १११३३।

यत्तस्याम् । १११३४।

त्वातुमम् । १११३५।

गतिः । १११३६।

अप्रयोगीत् । १११३७।

अनन्तः पञ्चम्याः प्रत्ययः । १११३८।

डत्यतु संख्यायत् । १११३९।

यहुगणं भेदे । १११४०।

अ० पा० सू० । १।१।४१ ।]

कसमासेऽध्यर्द्धः । १।१।४१।

अर्द्धपूर्वपदः पूरणः । १।१।४२।

प्रथमोऽध्यायः

द्वितीयः पादः ।

समानानां तेन दीर्घः । १।२।१।

ऋलृति इस्वो वा । १।२।२।

लृत वृलृ ऋलृभ्यां वा । १।२।३।

ऋतो वा तौ च । १।२।४।

ऋस्तयोः । १।२।५।

अवर्णस्येवर्णादिनैवोदरल् । १।२।६।

ऋणे प्रदशार्णवसनकम्बलयत्सरव-

त्सतरस्यार् । १।२।७।

ऋते तृतीयासमासे । १।२।८।

ऋत्यारूपसर्गस्य । १।२।९।

नाम्नि वा । १।२।१०।

लृत्याल्वा । १।२।११।

ऐदौत्सन्ध्यक्षरैः । १।२।१२।

ऊटा । १।२।१३।

प्रस्यैपैच्योढोढयूहे स्वरेण । १।२।१४।

स्वैरस्वैर्यक्षौहिण्याम् । १।२।१५।

अनियोगे लुगेवे । १।२।१६।

वौष्ठातौ समासे । १।२।१७।

ओमगडि । १।२।१८।

उपसर्गस्मानिणेघेदोति । १।२।१९।

वा नाम्नि । १।२।२०।

इवर्णादेरस्ये स्वरे यवरलम् । १।२।२१।

इस्वोऽपदे वा । १।२।२२।

एदौतोऽषाष् । १।२।२३।

ओदौतोऽषाष् । १।२।२४।

[अ० पा० सू० । १।३।८।]

य्यक्वे । १।२।२५।

ऋतो रस्तद्धिते । १।२।२६।

एदोतः पदान्तेऽस्य लृक् । १।२।२७।

गोर्नाम्न्यवोऽक्षे । १।२।२८।

स्वरे वाऽनक्षे । १।२।२९।

इन्द्रे । १।२।३०।

वाऽल्पसन्धिः । १।२।३१।

प्लुतोऽनितौ । १।२।३२।

इरे वा । १।२।३३।

ईदूदेदूद्विवचनम् । १।२।३४।

अदो मुमी । १।२।३५।

चादिः स्वरोऽनाद् । १।२।३६।

ओदन्तः । १।२।३७।

सौ नघेतौ । १।२।३८।

ऊं चोञ् । १।२।३९।

अञ्चर्गात् स्वरे वोऽसन् । १।२।४०।

अइउवर्णस्यान्तेऽनुनासिकोऽनीदादेः ।

१।२।४१।

प्रथमोऽध्यायः

द्वितीयः पादः ।

तृतीयस्य पञ्चमे । १।३।१।

प्रत्यये च । १।३।२।

ततो हश्चतुर्थः । १।३।३।

प्रथमादधुदि शङ्छः । १।३।४।

रः कल्पपफयोः (क) पौ । १।३।५।

शपसे शपसं वा । १।३।६।

चटते सद्वितीये । १।३।७।

नोऽप्रशानोऽनुस्वाराऽनुनासिकौ च

पूर्वस्याऽधुदपरे । १।३।८।

अ० पा० सू० । १।३।९।]

पुमोऽशित्यघोपेऽडवागिरः । १।३।९।

नृनः पेपु घा । १।३।१०।

द्विः कानः कानि सः । १।३।११।

स्सटि समः । १।३।१२।

लुक् । १।३।१३।

तौ मुमो व्यञ्जने स्वौ । १।३।१४।

मनयबलपरे हे । १।३।१५।

सम्राट् । १।३।१६।

ङ्णोः कटावन्तौ शिटि नवा । १।३।१७।

ङ्नः सः त्सोऽश्वा । १।३।१८।

नः शि ङ्च् । १।३।१९।

अतोऽति रोकः । १।३।२०।

घोपवति । १।३।२१।

अवर्णभोभगोऽघोर्लुङ्गसन्धिः । १।३।२२।

व्योः । १।३।२३।

स्वरे वा । १।३।२४।

अस्पष्टाववर्णात्त्वनुञ्जि वा । १।३।२५।

रोर्यः । १।३।२६।

ह्रस्वान्ङ्णो द्वे । १।३।२७।

अनाङ्माङ्गे दीर्घाद्वा छः । १।३।२८।

प्लुताद्वा । १।३।२९।

स्वरेभ्यः । १।३।३०।

ह्रीर्दह्रस्वरस्याऽनु नवा । १।३।३१।

अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने । १।३।३२।

अध्वर्गस्याऽन्तस्थातः । १।३।३३।

ततोऽस्याः । १।३।३४।

शिटः प्रथमद्वितीयस्य । १।३।३५।

ततः शिटः । १।३।३६।

न रात्स्वरे । १।३।३७।

[अ० पा० सू० । १।३।६३।

पुत्रस्याऽऽदिनपुत्रादिन्याकोशे ।

१।३।३८।

म्नां धुङ्घर्गेऽन्त्योऽपदान्ते । १।३।३९।

शिङ्घेऽनुस्वारः । १।३।४०।

रो रे लुङ्गदीर्घचादिवुतः । १।३।४१।

दस्तद्धे । १।३।४२।

सद्विघ्नेरोचाऽवर्णस्य । १।३।४३।

उवः स्थास्तम्भः सः । १।३।४४।

तदः सेः स्वरे पादार्या । १।३।४५।

एतदश्च व्यञ्जनेऽनग्रञ्जसमासे । १।३।४६।

व्यञ्जनात् पञ्चमान्तस्थायाः सरूपे वा ।

१।३।४७।

धुदो धुटि स्वे वा । १।३।४८।

तृतीयस्तृतीयचतुर्थं । १।३।४९।

अघोपे प्रथमोऽशिटः । १।३।५०।

विरामे वा । १।३।५१।

न सन्धिः । १।३।५२।

रः पदान्ते विसर्गस्तयोः । १।३।५३।

ल्यागि । १।३।५४।

शित्यघोपात् । १।३।५५।

व्यत्यये लुङ्ग्या । १।३।५६।

अरोः सुपि रः । १।३।५७।

घाहर्पत्यादयः । १।३।५८।

शिङ्घ्यावस्य द्वितीयो वा । १।३।५९।

तवर्गस्य श्रवर्गष्टवर्गाभ्यां योने

चटवर्गा । १।३।६०।

सस्य शायौ । १।३।६१।

न शात् । १।३।६२।

पदान्ताद्वर्गादनाम्नगरीनवतेः ।

१।३।६३।

न० पा० सू० । १।३।६४।]

पि तवर्गस्य । १।३।६४।

लि लौ । १।३।६५।

प्रथमोऽध्यायः

चतुर्थः पादः ।

अत आः स्यादौ जश्भ्याम्पे । १।४।१।

भिस ऐस् । १।४।२।

इदमदसोऽक्येव । १।४।३।

एद्वहुस्भोसि । १।४।४।

टाडसोरिनस्यौ । १।४।५।

डेडस्योर्यातौ । १।४।६।

सर्वादेः स्मैस्मातौ । १।४।७।

डेः स्मिन् । १।४।८।

जस इः । १।४।९।

नेमाऽर्धप्रथमचरमतयाऽयाल्पकतिप

यस्य वा । १।४।१०।

इन्द्रे वा । १।४।११।

न सर्वादिः । १।४।१२।

तृतीयान्तात् पूर्वावरं योगे । १।४।१३।

तीयं द्वित्कार्यं वा । १।४।१४।

अवर्णस्थामः साम् । १।४।१५।

नवभ्यः पूर्वैभ्य इस्मात्स्मिन्वा ।

१।४।१६।

आपो ङितां यैयास्यास्थाम् ।

१।४।१७।

सर्वादेर्दृष्टपूर्वाः । १।४।१८।

दौस्येत् । १।४।१९।

औता । १।४।२०।

इहुतोऽन्ध्रेरीदृत् । १।४।२१।

जस्पेदोत् । १।४।२२।

[अ० पा० सू० । १।४।४८।

द्वित्यदिति । १।४।२३।

टा पुंसि ना । १।४।२४।

डिडौ । १।४।२५।

केवलसखिपतेरौः । १।४।२६।

न ना ङिदेत् । १।४।२७।

स्त्रिया ङितां वा दैदास्दास्दाम् ।

१।४।२८।

स्त्रीदृतः । १।४।२९।

वेयुवोऽस्त्रियाः । १।४।३०।

आमो नाम् वा । १।४।३१।

ह्रस्वापश्च । १।४।३२।

संख्यानां ण्याम् । १।४।३३।

त्रेस्त्रयः । १।४।३४।

एदोद्भ्यां ङसिडसो रः । १।४।३५।

खितिस्त्रीतीय उर् । १।४।३६।

ऋतो डुर् । १।४।३७।

तृस्यसृनप्तृनेऽदृत्त्वऽदृक्षत्तृहोत्तृमशास्त्रो

घुड्यार् । १।४।३८।

अडौ च । १।४।३९।

मातुर्मातः पुत्रेऽर्हे सिनाऽऽमन्भ्ये ।

१।४।४०।

ह्रस्वस्य गुणाः । १।४।४१।

एदापः । १।४।४२।

नित्यदिद्विस्वराऽम्भार्थस्य ह्रस्वः ।

१।४।४३।

अदेतः स्यमोर्लृक् । १।४।४४।

दीर्घदयाव्यञ्जनात् सेः । १।४।४५।

समानादमोऽतः । १।४।४६।

दीर्घो नाम्पतिसृचतस्रः । १।४।४७।

नुर्वा । १।४।४८।

अ० पा० सू० । १।४।४९।]

शसोऽन्ता सश्च नः पुंसि । १।४।४९।
संख्यासायवेरहस्याहन् औ वा ।

१।४।५०।

निय आम् । १।४।५१।

वाऽष्टन आः स्यादौ । १।४।५२।

अष्टऔर्जसूशसोः । १।४।५३।

इतिष्णः संख्याया लृप् । १।४।५४।

नपुंसकस्य शिः । १।४।५५।

औरीः । १।४।५६।

अत्तः स्पमोऽम् । १।४।५७।

पश्चतोऽन्यादेरनेकतरस्य दः ।

१।४।५८।

अनतो लृप् । १।४।५९।

जरसो वा । १।४।६०।

नामिनो लृग्वा । १।४।६१।

यान्पतः पुमांष्टादौ स्वरे । १।४।६२।

दध्यस्थिसक्ध्यक्ष्णोऽन्तस्यान् ।

१।४।६३।

अनाम्स्वरे नोऽन्तः । १।४।६४।

स्वरान्छौ । १।४।६५।

घुटां प्राक् । १।४।६६।

र्त्तौ वा । १।४।६७।

घुटि । १।४।६८।

अचा । १।४।६९।

मधुदितः । १।४।७०।

युजोऽसमासे । १।४।७१।

अनदुहः सौ । १।४।७२।

पुंसोः पुमन्स् । १।४।७३।

ओत औः । १।४।७४।

आ अम्शसोऽन्ता । १।४।७५।

[अ० पा० सू० । २।१।८

पथिन्मथिन्मुक्षः सौ । १।४।७६।

एः । १।४।७७।

थो न् । १।४।७८।

इन् वीस्वरे लृक् । १।४।७९।

योशनसो नदचामन्ये सौ । १।४।८०।

उतोऽनद्वचतुरो वः । १।४।८१।

वाः शेषे । १।४।८२।

सख्युरितोऽशावेत् । १।४।८३।

ऋदुशनस्पुकदंशोऽनेहसश्च सेर्द्धाः ।

१।४।८४।

नि दीर्घः । १।४।८५।

न्महतोः । १।४।८६।

इन्इन्पूर्पार्यम्णः शिष्योः ॥१।४।८७।

अपः । १।४।८८।

नि वा । १।४।८९।

अभ्यादेरत्वसः सौ । १।४।९०।

कुशस्तुनस्तृच् पुंसि । १।४।९१।

टादौ स्वरे वा । १।४।९२।

स्त्रियाम् । १।४।९३।

द्वितीयोऽध्यायः ।

प्रथमः पादः ।

त्रिचतुरस्तिस्त्रचतस्र स्यादौ । २।१।१।

ऋतो रः स्वरेऽनि । २।१।२।

जराया जरस्वा । २।१।३।

अपोद् मे । २।१।४।

आ रायो व्यङ्गने । २।१।५।

युष्मदस्मदोः । २।१।६।

दाह्योसि यः । २।१।७।

शेषे लृक् । २।१।८।

म० पा० सू० । २।१।९।]

[म० पा० सू० । २।१।६९

मोर्वाः । २।१।९।

मन्तस्य युवावौ द्वयोः । २।१।१०।

त्वमौ प्रत्यपोत्तरपदे चैकस्मिन् ।

। २।१।११।

त्वमहं सिना प्राक्चाकः । २।१।१२।

यूर्यं थयं जसा । २।१।१३।

तुभ्यं मह्यं जया । २।१।१४।

तव मम जसा । २।१।१५।

अमौ मः । २।१।१६।

शसो नः । २।१।१७।

अभ्यम् भ्यसः । २।१।१८।

उसेदचाद् । २।१।१९।

आम आकम् । २।१।२०।

पदाद्युग्विभक्त्यैकधाक्ये वसनसौ

बहुत्वे । २।१।२१।

द्वित्वे वाम्नौ । २।१।२२।

डेऊसा ते मे । २।१।२३।

अमा त्वा मा । २।१।२४।

असदिवाऽऽमन्त्र्यं पूर्वम् । २।१।२५।

जस्विशेष्यं वाऽऽमन्त्र्ये ।

। २।१।२६।

नाऽन्यत् । २।१।२७।

पादाद्योः । २।१।२८।

चाहृहृवैषयोगे । २।१।२९।

इत्यथैश्चिन्तायाम् । २।१।३०।

नित्पमन्वादेशे । २।१।३१।

मपूर्वात् प्रथमान्ताद्वा । २।१।३२।

त्यदामेनदेतदो द्वितीयादौस्पष्टयन्ते ।

२।१।३३।

इदमः । २।१।३४।

अह्यज्जने । २।१।३५।

अनक् । २।१।३६।

दौस्पनः । २।१।३७।

अयमियं पुंस्त्रियोः सौ । २।१।३८।

दोमः स्यादौ । २।१।३९।

किमः कस्तसादौ च । २।१।४०।

आ द्वेरः । २।१।४१।

तः सौ सः । २।१।४२।

अदसो दः सेस्तु डौ । २।१।४३।

अस्तुको वाऽकि । २।१।४४।

मोऽवर्णस्य । २।१।४५।

वाऽद्रौ । २।१।४६।

मातुवर्णोऽनु । २।१।४७।

प्राग्गिनात् । २।१।४८।

बहुष्वेरीः । २।१।४९।

धातोर्विर्णोर्वर्णस्येयुक् स्वरे प्रत्यये ।

२।१।५०।

इणा । २।१।५१।

संयोगात् । २।१।५२।

भूदनोः । २।१।५३।

स्त्रियाः । २।१।५४।

वाऽन्शसि । २।१।५५।

योऽनेकस्वरस्य । २।१।५६।

स्यादौ वा । २।१।५७।

क्विच्युत्तेरस्तुभिद्यस्तौ । २।१।५८।

दन्पुनर्वर्णाकारैर्भुवः । २।१।५९।

णचमसत्परे स्याद्विधौ च ।

२।१।६०।

क्ताऽदेशोऽपि । २।१।६१।

पदोः कः सि । २।१।६२।

म० पा० सू० । २।१।६३।
 भ्वादेर्नामिनो दीर्घादीर्घव्यञ्जने ।
 २।१।६३।
 पदान्ते । २।१।६४।
 न पि तद्धिते । २।१।६५।
 कुञ्जङ्गुरः । २।१।६६।
 मो नो म्बोश्च । २।१।६७।
 संस्र्ध्वंस्र्कस्तनडुहो दः । २।१।६८।
 प्रातिवज्जिह्वस्वस्वस्वस्वज्जुष्णिहो
 गः । २।१।६९।
 नशो वा । २।१।७०।
 युजञ्जफुञ्चो नो ङः । २।१।७१।
 सो ङः । २।१।७२।
 सञ्जुपः । २।१।७३।
 अहः । २।१।७४।
 रो लुप्यरि । २।१।७५।
 धुदस्मृतीयः । २।१।७६।
 गडदयादेश्चतुर्थान्तस्यैकस्वरस्पादेश्च-
 तुर्थः स्वोश्च प्रत्यये । २।१।७७।
 घागस्तथोश्च । २।१।७८।
 अधश्चतुर्थात्तथोर्धः । २।१।७९।
 नाम्बन्तात् परोश्चाद्यन्त्यादिषो धोदः ।
 २।१।८०।
 हान्तस्याञ्जीड्भ्यां वा । २।१।८१।
 हो धुहपदान्ते । २।१।८२।
 भ्वादेर्दीर्घः । २।१।८३।
 मुहहृहृष्णहृष्णिहो वा । २।१।८४।
 नहाहोर्धतो । २।१।८५।
 चजः कगम् । २।१।८६।
 यजस्जन्जराजभ्राजभ्रस्जब्रक्षपरि-
 ब्राजः शः पा २।१।८७।

[ग० पा० सू० । २।१।१०५।
 संयोगस्यादौ स्कोर्लुक् । २।१।८८।
 पदस्य । २।१।८९।
 रात्सः । २।१।९०।
 नाम्नो नोऽनहः । २।१।९१।
 नामन्त्ये । २।१।९२।
 क्लीषे वा । २।१।९३।
 भावर्णान्तोपान्तापञ्चमघांन् मतोर्मां
 चः । २।१।९४।
 नाम्नि । २।१।९५।
 यर्मण्वत्यष्टीयघमीवत्कक्षीवद्रुमण्वत् ।
 २।१।९६।
 उदन्वानवर्घो च । २।१।९७।
 राजन्वान् सुराङ्गि । २।१।९८।
 नोर्भ्यादिभ्यः । २।१।९९।
 मासनिशासनस्य शसादौ लुग्या ।
 २।१।१००।
 दन्तपादनासिकाहृदयासृग्गुपोद-
 कदोर्यकृच्छकृतो दत्पन्नरहृदसन्-
 युपन्नुदन्दोपन्त्यकञ्शकन् वा ।
 २।१।१०१।
 यस्वरे पादः पदगिकषष्टि ।
 २।१।१०२।
 उदच उदीच् । २।१।१०३।
 अस् प्राग् दीर्घश्च । २।१।१०४।
 क्वसुग्मतौ च । २।१।१०५।
 इवन् युवन्मघोनो डीत्याद्यष्टस्वरे
 व ङः । २।१।१०६।
 लुगातोऽनापः । २।१।१०७।
 अनोऽप्य । २।१।१०८।
 ईडौ वा । २।१।१०९।

अ० पा० सू० । २।१।१०।]

पादिहृन्घृतराज्ञोऽणि । २।१।११०।

न यमन्तसंयोगात् । २।१।१११।

हनो ह्यो घनः । २।१।११२।

लुगस्यादेतंयपदे । २।१।११३।

द्वित्यन्त्यस्वरादेः । २।१।११४।

अवर्णादशनोऽन्तो वाऽतुरीढयोः ।

२।१।११५।

इयशवः २।१।११६।

दिव औः सौ । २।१।११७।

उः पदान्तेऽनूत् । २।१।११८।

॥ द्वितीयोऽध्यायः ॥

द्वितीयः पादः ।

क्रियाहेतुः कारकम् । २।२।१।

स्वन्त्रः कर्त्ता । २।२।२।

कर्तृव्याप्यं कर्म । २।२।३।

वाऽकर्मणामणिकर्त्ता णौ । २।२।४।

गतियोधाऽऽहारार्थशब्दकर्मनित्याऽ-

कर्मणामनीन्वाद्यदिह्वाशब्दायम-

न्दाम् । २।२।५।

भक्षेहिंसायाम् । २।२।६।

वहेः प्रयेयः २।२।७।

हृकोर्नवा । २।२।८।

दृश्यभियदोरात्मने । २।२।९।

नाथः । २।२।१०।

स्मृत्यर्थदयेशः । २।२।११।

कृगः प्रतिपत्ने । २।२।१२।

रुजाऽर्हस्याऽज्यरिभन्तापेर्भापे कर्त्तरि ।

२।२।१३।

[अ० पा० सू० । २।२।३६।

जासनाटकाथपिषो हिंसायाम् ।

२।२।१४।

निप्रेभ्यो घ्नः । २।२।१५।

विनिमेयशूतपणं पणिच्यबहोः ।

२।२।१६।

उपसर्गाहिवः । २।२।१७।

न । २।२।१८।

करणं च । २।२।१९।

अधेः शीदस्थाऽऽस्त आघारः । २।२।२०।

उपान्वध्याह्वसः । २।२।२१।

वाऽभिनिविशः । २।२।२२।

कालाऽध्वभावदेशं वाऽकर्मं वाऽकर्म-

णाम् । २।२।२३।

साधकतमं करणम् । २।२।२४।

कर्मणाऽभिप्रेयः संप्रदानम् । २।२।२५।

सृष्टेर्व्याप्यं वा । २।२।२६।

मुदूहुहेर्ग्यासूयार्थं प्रति कोपः ।

२।२।२७।

नोपसर्गात् मुदूहुहा । २।२।२८।

अपाचेऽवधिरपादानम् । २।२।२९।

क्रियाऽऽश्रयस्याऽऽधारोऽधिकरणम् ।

२।२।३०।

नाम्नः प्रथमैकद्वियहौ । २।२।३१।

आमन्त्ये । २।२।३२।

गौणात् समयानिकपाहाधिगन्तरा-

न्तरणातियेनतेनैद्वितीया । २।२।३३।

द्वित्वेऽधोऽध्युपरिभिः । २।२।३४।

मयोभयानिपरिणा तन्ना । २।२।३५।

लक्षणवीर्येत्थम्भूतेष्यमिना ।

२।२।३६।

अ० पा० सू० । २ । २ । ३७ ।]

भागिनि च प्रतिपर्यन्तुभिः ।

२।२।३७।

हेतुसहाय्येऽनुना । २।२।३८।

उत्कृष्टेऽनुपेन । २।२।३९।

कर्मणि । २।२।४०।

क्रियाविशेषणात् । २।२।४१।

कालाऽध्वनोऽर्पासौ । २।२।४२।

सिद्धौ तृतीया । २।२।४३।

हेतुकर्तृकरणेत्यम्भूतलक्षणे ।

२।२।४४।

सहाय्ये । २।२।४५।

पद्मेऽस्तद्वारुष्या । २।२।४६।

कृताद्यैः । २।२।४७।

काष्ठे भाग्यघातरे । २।२।४८।

प्रसितोत्सुकाऽवयवैः । २।२।४९।

व्याप्ये द्विद्रोणादिभ्यो वीप्सायाम् ।

२।२।५०।

समो ज्ञोऽस्मृतौ घा । २।२।५१।

दामः संप्रदानेऽधर्म्ये आत्मने च ।

२।२।५२।

चतुर्थी । २।२।५३।

तादर्थ्ये । २।२।५४।

रुचिकृष्ण्यर्थधारिभिः प्रेयविकारोत्त-

मर्णेषु । २।२।५५।

प्रत्याहः श्रुथार्थिनि । २।२।५६।

प्रत्यनोर्युणाऽऽख्यातरि । २।२।५७।

यद्दीक्ष्ये राधीक्षी । २।२।५८।

उत्पातेन ज्ञाप्ये । २।२।५९।

श्लाघद्गुस्थाशपा प्रयोज्ये ।

२।२।६०।

१८

[अ० पा० सू० । २ । २ । ८४ ।

तुमोऽर्थे भाववचनात् । २।२।६१।

गम्यस्याप्ये । २।२।६२।

गतेर्नवाऽनात्ते । २।२।६३।

मन्यस्याऽनावादिभ्योऽतिकृत्स्तने ।

२।२।६४।

हितसुखाभ्याम् । २।२।६५।

तद्गद्रायुष्यक्षेमाऽर्थाथेनाऽऽशिपि ।

२।२।६६।

परिक्रयणे । २।२।६७।

शक्तार्थवपद्मनाऽस्वस्तिस्वाहास्व-

धाभिः । २।२।६८।

पञ्चम्यपादाने । २।२।६९।

आडाऽधघौ । २।२।७०।

पर्यपाभ्यां वज्ये । २।२।७१।

यतः प्रतिनिधिप्रतिदाने प्रतिना ।

२।२।७२।

आख्यातर्युपयोगे । २।२।७३।

गम्ययपःकर्माधारे । २।२।७४।

प्रभृत्यन्यार्थदिकशब्दवहिरारादितरेः ।

२।२।७५।

कणाद्धेतोः । २।२।७६।

गुणावस्त्रियां नवा । २।२।७७।

आरावर्त्येः । २।२।७८।

स्तोकाऽल्पकृच्छ्रकृत्तिपपादसत्त्वे

करणे । २।२।७९।

अज्ञाने ज्ञः पष्ठी । २।२।८०।

शेषे । २।२।८१।

रिरिष्टात्स्तादसतसाता । २।२।८२।

कर्मणि कृतः । २।२।८३।

द्विपो वाऽतृचाः । २।२।८४।

म० पा० सू० । २।१।११०।]

पादिह्नधृतराज्ञोऽणि । २।१।११०।

न वमन्तसंयोगात् । २।१।१११।

हनो ह्यो घ्नः । २।१।११२।

लुगस्यादेत्यपघे । २।१।११३।

डिल्यन्त्यस्वरादेः । २।१।११४।

अवर्णादहनोऽन्तो वाऽतुरीडयोः ।

२।१।११५।

इयशवः २।१।११६।

दिघ औः सौ । २।१।११७।

उः पदान्तेऽनूत् । २।१।११८।

॥ द्वितीयोऽध्यायः ॥

द्वितीयः पादः ।

क्रियाहेतुः कारकम् । २।२।१।

स्वन्नः कर्त्ता । २।२।२।

कर्तृवर्षाप्यं कर्म । २।२।३।

वाऽकर्मणामणिकर्त्ता णौ । २।२।४।

गतियोधाऽऽहारार्थशब्दकर्मनित्याऽ-

कर्मणामनीत्वाद्यदिह्वाशब्दापक्र-

न्दाम् । २।२।५।

भक्षेर्हिंसायाम् । २।२।६।

वहेः प्रवेयः २।२।७।

ह्रकोर्नया । २।२।८।

हृदयभिवदोरात्मने । २।२।९।

नायः । २।२।१०।

स्मृत्यर्धदपेशः । २।२।११।

कृगः प्रतियत्ने । २।२।१२।

कजाऽर्धस्पाऽज्यरिमन्तापेर्भावे कर्त्तरि ।

२।२।१३।

[म० पा० सू० । २।२।३६।

जासनाटकाथपिषो हिंसायाम् ।

२।२।१४।

निप्रेभ्यो ङ्रः । २।२।१५।

विनिमेयश्चूतपणं पणिव्यवहोः ।

२।२।१६।

उपसर्गादिवः । २।२।१७।

न । २।२।१८।

करणं च । २।२।१९।

अघेः शीङ्स्थाऽऽस आधारः । २।२।२०।

उपान्वध्याद्वसा । २।२।२१।

वाऽभिनिविशः । २।२।२२।

कालाऽध्वभावदेशं वाऽकर्म चाऽकर्म-

णाम् । २।२।२३।

साधकतमं करणम् । २।२।२४।

कर्मर्ताऽभिप्रेयः संपदानम् । २।२।२५।

स्पृहेर्षाप्यं वा । २।२।२६।

कुदृद्दुहेर्षास्तृयार्थैर्षं प्रति कोपः ।

२।२।२७।

नोपसर्गात् कुदृद्दुहा । २।२।२८।

अपायेऽधधिरपादानम् । २।२।२९।

क्रियाऽऽश्रयस्याऽऽधारोऽधिकरणम् ।

२।२।३०।

नाम्नः प्रथमैकद्विषहौ । २।२।३१।

आमन्थे । २।२।३२।

गौणात् समयानिकयाहाधिगन्तरा-

न्तरेणातिपेनतेनैर्द्वितीया । २।२।३३।

द्वित्वेऽधोऽप्युपरिभिः । २।२।३४।

मयोमयाभिपरिणा मसा । २।२।३५।

लक्षणार्थत्पेत्थम्भुमेत्यभिना ।

२।२।३६।

म० पा० सू० । २ । २ । ३७ ।]

भागिनि च प्रतिपर्यनुभिः ।

२।२।३७।

हेतुसहार्थेऽनुना । २।२।३८।

उत्कृष्टेऽनूपेन । २।२।३९।

कर्मणि । २।२।४०।

क्रियाविशेषणात् । २।२।४१।

कालाऽध्वनोर्व्याप्तौ । २।२।४२।

सिद्धौ तृतीया । २।२।४३।

हेतुकर्तृकरणेतधम्भूतलक्षणे ।

२।२।४४।

सहार्थे । २।२।४५।

पद्मेदैस्तद्वदालया । २।२।४६।

कृताथैः । २।२।४७।

काले भान्नयाधारे । २।२।४८।

प्रसिनोत्सुकाऽयपदैः । २।२।४९।

व्याप्ये द्विद्रोणादिभ्यो धीप्तायाम् ।

२।२।५०।

समो ज्ञोऽस्मृतौ वा । २।२।५१।

वामः संप्रदानेऽधर्म्ये आत्मने च ।

२।२।५२।

चतुर्थी । २।२।५३।

तादर्थ्ये । २।२।५४।

रुचिककृष्यर्धधारिभिः प्रेयविकारोत्त-
मर्णेषु । २।२।५५।

प्रत्याहः श्रुवार्थिनि । २।२।५६।

प्रत्यनोर्गृणाऽऽख्यातरि । २।२।५७।

यद्वीक्ष्ये राधीक्षी । २।२।५८।

उत्पातेन ज्ञाप्ये । २।२।५९।

स्नाघहनुस्थाणप प्रयोज्ये ।

२।२।६०।

[म० पा० सू० । २ । २ । ८४ ।

तुमोऽर्थे भाववचनात् । २।२।६१।

गम्यस्याप्ये । २।२।६२।

गतेर्नवाऽनाप्ते । २।२।६३।

मन्यस्याऽनावादिभ्योऽतिक्रुत्सने ।

२।२।६४।

हितसुम्याभ्याम् । २।२।६५।

तद्गद्रायुष्यक्षेमाऽर्धार्थनाऽऽशिषि ।

२।२।६६।

परिक्रयणे । २।२।६७।

शक्तार्थेषपद्मनाऽस्यस्तिस्वाहास्य-

धाभिः । २।२।६८।

पञ्चम्यपादाने । २।२।६९।

आहाऽवधौ । २।२।७०।

पर्यपाभ्यां चर्च्ये । २।२।७१।

यतः प्रतिनिधिप्रतिदाने प्रतिना ।

२।२।७२।

आख्यातर्च्युपयोगे । २।२।७३।

गम्ययपःकर्माधारे । २।२।७४।

प्रभृत्यन्पार्थदिकशब्दयहिरारादितरैः ।

२।२।७५।

ऋणाद्धेतोः । २।२।७६।

गुणादस्त्रियां नवा । २।२।७७।

आरादर्थेः । २।२।७८।

स्तोकाऽल्पकृच्छ्रकतिपयादसत्त्वे
करणे । २।२।७९।

अज्ञाने ज्ञः पष्ठी । २।२।८०।

शेये । २।२।८१।

रिरिष्टात्स्तादसतसात्ता । २।२।८२।

कर्मणि कृतः । २।२।८३।

द्विपो चाऽतृशः । २।२।८४।

ब० पा० सू० । २।२।८५।]

वैकत्र द्वयोः । २।२।८५।

कर्त्तरि । २।२।८६।

द्विहेतोरस्म्यणकस्य वा । २।२।८७।

कृत्पस्य वा । २।२।८८।

नोभयोर्हेतोः । २।२।८९।

तृन्नुदन्ताऽव्ययकवस्यानाऽतृश्रुश्रुत-

डिणकचूखलर्थस्य । २।२।९०।

रुयोरसदाधारे । २।२।९१।

वा क्लीबे । २।२।९२।

अकमेरुकस्य । २।२।९३।

एष्यद्वणेनः । २।२।९४।

सप्तम्यधिकरणे । २।२।९५।

नवा स्रुजर्थः काले । २।२।९६।

कुशलाऽऽयुक्तेनाऽऽसेवायाम् ।

२।२।९७।

स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रति-

भ्रमसूतैः । २।२।९८।

व्याप्ये चेतनः । २।२।९९।

तद्युक्ते हेतौ । २।२।१००।

अप्रत्यादावसाधुना । २।२।१०१।

साधुना । २।२।१०२।

निपुणेन चाऽर्वायाम् । २।२।१०३।

स्वेषोऽधिना । २।२।१०४।

उपेनाऽधिकिनि । २।२।१०५।

यज्ञाघो भावलक्षणम् । २।२।१०६।

गते गम्येऽध्यनोऽन्तेनैकार्थ्य वा ।

२।२।१०७।

पष्ठी चाऽनादरे । २।२।१०८।

सप्तमी चाविभागे निर्द्धारणे ।

२।२।१०९।

[ब० पा० सू० । २।३।८।]

क्रियामध्येऽध्वकाले पञ्चमी च ।

२।२।११०।

अधिकेन भूयसस्ते । २।२।१११।

तृतीयाऽल्पीयसः । २।२।११२।

शृङ्गानाना पञ्चमी च । २।२।११३।

ऋते द्वितीया च । २।२।११४।

विना ते तृतीया च । २।२।११५।

तुल्यार्थैस्तृतीयापष्ठौ । २।२।११६।

द्वितीयापष्ठ्यावेनेनानञ्जे । २।२।११७।

हेत्वर्थैस्तृतीयाद्याः । २।२।११८।

सर्वादिः सर्वाः । २।२।११९।

असत्त्वारादर्धाद्वाङ्गसिद्धम् ।

२।२।१२०।

जात्याख्यापां नवैकोऽसंख्यो बहुवत् ।

२।२।१२१।

अविशेषणे द्वौ चाऽक्षदः । २।२।१२२।

फल्गुनीप्रोष्ठपदस्य भे । २।२।१२३।

गुरावेकक्ष । २।२।१२४।

॥ द्वितीयोऽध्यायः ॥

तृतीयः पादः ।

नमस्पुरसो गतेः कल्पपरि रः सः । २।३।१।

तिरसो वा । २।३।२।

पुंसः । २।३।३।

शिरोऽधसः पदे समासैक्ये । २।३।४।

अतः कृकामिकंसकृम्भकुशाकर्णा-

पात्रेऽनव्ययस्य । २।३।५।

प्रत्यये । २।३।६।

रोः काम्ये । २।३।७।

नामिनस्तपोः पः । २।३।८।

अ० पा० सू० १२।३।९।]

निर्दुर्बहिराविष्मादुखतुराम् ।२।३।१।

सुचो वा ।२।३।१०।

वेसुसोऽपेक्षायाम् ।२।३।११।

नैकार्थेऽक्रिये ।२।३।१२।

समासेऽसमस्तस्य ।२।३।१३।

भ्रातृषुचक्रस्कादयः ।२।३।१४।

नाम्यन्तस्थाकवर्गात् पदान्तः कृतस्य

सः शिङ्गान्तरेऽपि ।२।३।१५।

समासेऽग्नेः स्तुतः ।२।३।१६।

ज्योतिरायुर्भ्यां च स्तोमस्य ।२।३।१७।

मातृपितुः स्वसुः ।२।३।१८।

अलुपि वा ।२।३।१९।

निनद्याः स्नातेः कौशले ।२।३।२०।

प्रतेः स्नातस्य सूत्रे ।२।३।२१।

स्नानस्य नाम्नि ।२।३।२२।

वेः छः ।२।३।२३।

अभिनिःष्ठानः ।२।३।२४।

गवियुधेः स्थिरस्य ।२।३।२५।

एत्यकः ।२।३।२६।

भादितो वा ।२।३।२७।

विकुशामिपरेः स्थलस्य ।२।३।२८।

कपेर्गन्त्रि ।२।३।२९।

गोऽम्बाऽऽम्बसव्यापद्वित्रिभूम्यग्निशे-

कुशङ्कुःक्यहुमञ्जिपुञ्जिपर्हिः परमे-

दिवेः स्थस्य ।२।३।३०।

निर्दुस्सोः सेधसन्धिसाम्नाम् ।२।३।३१।

प्रष्टोऽग्रगे ।२।३।३२।

भीरुष्ठानादयः ।२।३।३३।

ह्रस्वानाम्नस्ति ।२।३।३४।

निसस्तपेऽनासेषायाम् ।२।३।३५।

वस्वसः ।२।३।३६।

णिस्तोरेवाऽस्वदस्विदसहः पणि ।

२।३।३७।

सञ्जेर्वा ।२।३।३८।

उपसर्गात् सुगुसुवसोस्तुस्तुभोऽष्टप-

प्यद्वित्वे ।२।३।३९।

स्थासेनिसेधसिचसज्ञां द्वित्वेऽपि ।

२।३।४०।

अहप्रतिस्तब्धनिस्तब्धे स्तम्भः ।

२।३।४१।

अवावाश्रयोर्जाविदूरे ।२।३।४२।

व्यवात् स्वनोऽश्राने ।२।३।४३।

सदोऽप्रतेः परोक्षायां त्वादेः ।२।३।४४।

स्वञ्जश्च ।२।३।४५।

परिनिधेः सेवः ।२।३।४६।

सयसितस्य ।२।३।४७।

असोऽसिबूसहस्सटाम् ।२।३।४८।

स्तुस्वञ्जश्चाटि नवा ।२।३।४९।

निरभ्यनोश्च स्यन्दस्याप्राणिनि ।

२।३।५०।

वेः स्कन्दोऽक्तयोः ।२।३।५१।

परेः ।२।३।५२।

निर्नेः स्फुरस्फुलोः ।२।३।५३।

वेः ।२।३।५४।

स्कम्भः ।२।३।५५।

निर्दुःसुवेः समसूतेः ।२।३।५६।

अषः स्वपः ।२।३।५७।

प्रादुरूपसर्गाद्यस्वरेऽस्तेः ।२।३।५८।

न स्तः ।२।३।५९।

सिचो यङि ।२।३।६०।

अ० पा० सू० । २ । ३ । ६१ ।]

गतौ सेधः । २।३।६१।
 सुगः स्यसनि । २।३।६२।
 रपृवर्णाश्रो ण एकपदेऽनन्त्यस्यालच-
 दतवर्गशसान्तरे । २।३।६३।
 पूर्वपदस्थान्नाभ्यगः । २।३।६४।
 नसस्य । २।३।६५।
 निष्प्राऽग्रेऽन्तः स्वदिरकाश्यान्नशरेधु-
 प्लक्षपीयूक्षाभ्यो वनस्य । २।३।६६।
 द्वित्रिस्वरौषधिबृक्षेभ्यो नवाऽनिरिका-
 दिभ्यः । २।३।६७।
 गिरिनद्यादीनाम् । २।३।६८।
 पानस्य भावकरणे । २।३।६९।
 देशे । २।३।७०।
 ग्रामायात्रियः । २।३।७१।
 वाद्याद्वाहनस्य । २।३।७२।
 अतोऽहस्य । २।३।७३।
 चतुस्त्रेर्हायनस्य वयसि । २।३।७४।
 वोत्तरपदान्तनस्यादेरयुवपक्षाहः ।
 । २।३।७५।
 कवर्गैकस्वरवति । २।३।७६।
 अदुरुपसर्गान्तरोणहिनुमीनानेः ।
 । २।३।७७।
 नशः शः । २।३।७८।
 नेह्मादापतपदनदगदवपीवहीशामू-
 चिग्यातिवातिद्रातिप्सातिस्पति-
 हन्तिदेग्धौ । २।३।७९।
 अकलाण्यपान्ते पाठे या । २।३।८०।
 द्वित्वेऽप्यन्तेऽप्यनितेः परेस्तु या
 । २।३।८१।
 हनः । २।३।८२।

[अ० पा० सू० । २।४।४।

वमि वा । २।३।८३।
 निसनिक्षनिन्दः कृति वा । २।३।८४।
 स्वरात् । २।३।८५।
 नाम्पादेरेव ने । २।३।८६।
 व्यञ्जनादेर्नाम्युपान्त्याद्वा । २।३।८७।
 णोर्वा । २।३।८८।
 निर्विण्णः । २।३।८९।
 न ख्यापूरभूभाकमगमप्यापवेपोञ्च
 । २।३।९०।
 देशेऽन्तरोऽयनहनः । २।३।९१।
 पात्वदे । २।३।९२।
 पदेऽन्तरेऽनाह्यतद्धिते । २।३।९३।
 हनो घि । २।३।९४।
 नृतेर्घि । २।३।९५।
 क्षुभादीनाम् । २।३।९६।
 पाठं घात्वादेर्णो नः । २।३।९७।
 पः सोऽष्टवैष्टिवष्वक्कः । २।३।९८।
 ऋरल्लं कृपोऽकृपीटादिषु । २।३।९९।
 उपसर्गस्यायौ । २।३।१००।
 षो यङि । २।३।१०१।
 नवा स्वरं । २।३।१०२।
 परेर्घाऽङ्कयोगे । २।३।१०३।
 ऋफिटादीनां ङङ्गलः । २।३।१०४।
 जपादीनां पो घः । २।३।१०५।
 ॥ द्वितीयोऽध्यायः ॥
 चतुर्थः पादः ।
 स्त्रियां नृतोऽस्वरस्वादेर्घाः । २।४।१।
 अधातृहदितः । २।४।२।
 अञ्चः । २।४।३।
 णस्वराऽघोपाद्वनो रश्च । २।४।४।

ग० पा० सू० । २।४।५।]

वा बहुव्रीहेः । २।४।५।
 वा पादः । २।४।६।
 जघनः । २।४।७।
 जशिचोः । २।४।८।
 संख्यादेर्हापनाद्वयसि । २।४।९।
 दाम्नः । २।४।१०।
 अनो वा । २।४।११।
 नाम्नि । २।४।१२।
 नोपान्त्ववतः । २।४।१३।
 मनः । २।४।१४।
 ताभ्यां चाप् डित् । २।४।१५।
 अजादेः । २।४।१६।
 ऋचि पादः पात्पदे । २।४।१७।
 आत् । २।४।१८।
 गौरादिभ्यो मुल्यान्ङीः । २।४।१९।
 अणजेयेकण्णञ्स्नञ्ङिताम् । २।४।२०।
 वयस्यनन्त्ये । २।४।२१।
 द्विगोः समाहारात् । २।४।२२।
 परिमाणात्तद्धितलुक्प्रविस्ताचित-
 कम्बल्पात् । २।४।२३।
 काण्डात् प्रमाणादक्षेत्रे । २।४।२४।
 पुरुपाद्वा । २।४।२५।
 रेवतरोहिणाङ्गे । २।४।२६।
 नीलात् प्राण्योपधयोः । २।४।२७।
 क्ताच्च नाम्नि वा । २।४।२८।
 केवलमामकभागधेयपापापरसमाना-
 र्पकृतमुमङ्गलभेषजात् । २।४।२९।
 भाजगोणनागस्थलकुण्डकालकुशका-
 मुककटकथरात् पक्वावपनस्थू-
 लाङ्कृत्रिमामत्रकृष्णापसीरिं-
 सुश्रीणिकेशपाशे । २।४।३०।

[ग० पा० सू० । २।४।५५।]

नवा शोणादेः । २।४।३१।
 इतोऽस्त्यर्थात् । २।४।३२।
 पद्धतेः । २।४।३३।
 शर्केः शस्त्रे । २।४।३४।
 स्वरादुतो गुणादन्वरोः । २।४।३५।
 इयेतैतहरितभरतरोहिताद्वर्णात्तो
 नश्च । २।४।३६।
 वनः पलितासितात् । २।४।३७।
 असहनञ्चिव्यमानपूर्वपदात् स्वाद्वाद्-
 क्रोडादिभ्यः । २।४।३८।
 नासिकोदरौष्ठजह्वादान्तकर्णशृङ्गाह-
 गात्रकण्ठात् । २।४।३९।
 नखमुखादनाम्नि । २।४।४०।
 पुच्छात् । २।४।४१।
 कथरमणिविषशरादेः । २।४।४२।
 पक्षाचोपमानादेः । २।४।४३।
 क्रीतात् करणादेः । २।४।४४।
 चादऽल्पे । २।४।४५।
 स्वाङ्गादेरकृतमितजातप्रतिपन्नाद् प-
 हुव्रीहेः । २।४।४६।
 अनाच्छादजात्यादेर्नवा । २।४।४७।
 पत्युर्नः । २।४।४८।
 सादेः । २।४।४९।
 सपत्न्यादौ । २।४।५०।
 ऊढायाम् । २।४।५१।
 पाणिगृहीतीति । २।४।५२।
 पतिवत्पन्तर्वन्त्यौ भार्याभिर्भिण्योः
 । २।४।५३।
 जातेरयान्तनित्यस्त्रीशूद्रात् । २।४।५४।
 पाककर्णपर्णवालान्तात् । २।४।५५।

अ० पा० सू० । २।४।५६।.]

[अ० पा० सू० । २।४।१०१]

असत्काण्डप्रान्तशतैकाञ्चः पुष्पात्
।२।४।५६।

स्यान्त्यस्य ष्यः ।२।४।७८।

असम्भस्त्राजिनैकशणपिण्डात् फलात्
।२।४।५७।

कुलाख्यानाम् ।२।४।७९।

क्रौडपादीनाम् ।२।४।८०।

भोजसूतयोः क्षत्रियायुवत्योः

अनजो मूलात् ।२।४।५८।

।२।४।८१।

धवाद्योगादपालकान्तात् ।२।४।५९।

देवयज्ञिशौचिवृक्षिसाल्यमुषिकण्ठे-

विदेर्वा ।२।४।८२।

पूतक्रतुवृषाकप्यमिक्कुसितकुसीदादै
च ।२।४।६०।

प्या पुत्रपत्योः केवलयोरीच् तत्पु-

रुपे ।२।४।८३।

मनोरौ च वा ।२।४।६१।

वन्धौ बहुव्रीहौ ।२।४।८४।

घरुणेन्द्ररुद्रभवशर्वमृडादान् चान्तः ।
।२।४।६२।

मातमातृमातृके वा ।२।४।८५।

मातुलाचार्योपाध्यायाद्वा ।२।४।६३।

अस्य उघां लुक् ।२।४।८६।

सूर्याद्देवतायां वा ।२।४।६४।

मत्स्यस्य यः ।२।४।८७।

यवयवनारण्यहिमाहोपलिप्युरुमहत्त्वे
।२।४।६५।

व्यञ्जनात्तद्धितस्य ।२।४।८८।

अर्यक्षत्रियाद्वा ।२।४।६६।

सूर्यागस्त्ययोरीये च ।२।४।८९।

यज्ञो ङायन् च वा ।२।४।६७।

तिष्पपुष्पयोर्भाणि ।२।४।९०।

लोहितादिशकलान्तात् ।२।४।६८।

आपत्स्य ष्वच्च्योः ।२।४।९१।

पावटाद्वा ।२।४।६९।

तद्धितयस्वरेऽनाति ।२।४।९२।

कौरव्यमाण्डूकासूरेः ।२।४।७०।

मिल्बकीयादेरीपस्य ।२।४।९३।

इज इतः ।२।४।७१।

न राजन्मनुष्ययोस्के ।२।४।९४।

नुजातिः ।२।४।७२।

उपादेर्गाणस्यापियपस्तद्धितलुक्प-

गोणीसूच्योः ।२।४।९५।

उतोऽप्राग्निनधायुरज्ज्वादिभ्य ऊद्
।२।४।७३।

गोश्वान्ते इत्सोऽनंशिममासेषो बहु-

धीहौ ।२।४।९६।

षाहन्तकद्रुकमण्डलोर्नाम्नि ।२।४।७४।
उपमानमहितसंहितमहृशकवामल-
ह्मणासूरोः ।२।४।७५।

वलीये ।२।४।९७।

येदृतोऽनव्यपवृदीच्दीयुयः पदे ।
।२।४।९८।

नारीमस्तीपद्गन्धर्ध् ।२।४।७६।

इयापो बहुलं नाम्नि ।२।४।९९।

यूनस्मिः ।२।४।७७।

त्ये ।२।४।१००।

अनाथं वृद्धेऽग्निजो बहुस्परगुरूपान्तग-

मुयोऽच्च कुंसकुटयोः ।२।४।१०१।

अ० पा० सू० । २।४।१०२।]

मालपीकेष्टकस्यान्तेऽपि भारितू-
लचिते । २।४।१०२।

गोण्या भेये । २।४।१०३।

ढयादीदृतः के । २।४।१०४।

न कचि । २।४।१०५।

नवाऽऽपः । २।४।१०६।

ह्यापुंसोऽनित्क्याऽपरे । २।४।१०७।

खज्ञाऽजमन्त्राऽघानुत्पयकात् ।
२।४।१०८।

द्वेषसूतपुत्रवृन्दारकस्य । २।४।१०९।

वौ वृत्तिका । २।४।११०।

अस्यापत्तक्षिपकादीनाम् । २।४।१११।

नरिका मामिका । २।४।११२।

तारकावर्णकाऽष्टकाऽयोतिस्तान्तवपि-
तृदेवत्ये । २।४।११३।

॥ तृतीयोऽध्यायः ॥

प्रथमः पादः ।

धातोः पूजार्थस्वतिगतार्थाधिपर्यति-
कमार्थाऽतिवर्जः प्रादिरुपसर्गः
प्राक् च । ३।१।१।

ऊर्याद्यनुकरणच्चिड्वाचश्च गतिः । ३।१।२।

कारिका स्थित्यादौ । ३।१।३।

भूपादरक्षेपेऽलंसदसत् । ३।१।४।

अग्रहाऽनुपदेशोऽन्तरदः । ३।१।५।

कणेमनस्तृषौ । ३।१।६।

पुरोऽस्तमव्ययम् । ३।१।७।

गत्पर्यवदोऽच्छः । ३।१।८।

त्रिरोऽन्तर्द्धा । ३।१।९।

कृगो नवा । ३।१।१०।

[अ० पा० सू० । ३।१। ३५।

मध्येपदेनिवचनेमनस्युरस्पनत्पाघाने ।
३।१।११।

उपाजेऽन्वाजे । ३।१।१२।

स्वाम्येऽधिः । ३।१।१३।

साक्षादादिदृक्पर्ये । ३।१।१४।

नित्यं हस्तेपाणानुद्वाहे । ३।१।१५।

प्राघ्वं वन्दे । ३।१।१६।

जीविकोपनिषदौपम्ये । ३।१।१७।

नाम नास्त्रैकार्थ्यं समासो बहुलम् ।
३।१।१८।

सुज्वार्थं सङ्ख्या सङ्ख्येये सङ्ख्यया
बहुव्रीहिः । ३।१।१९।

आसन्नादूराधिकाध्यर्द्धादिपूरणं द्वि-
तीयाद्यन्यार्थे । ३।१।२०।

अव्ययम् । ३।१।२१।

एकार्थं चानेकं च । ३।१।२२।

उपद्रुमुत्वादयः । ३।१।२३।

सहस्तेन । ३।१।२४।

दिशो रूढ्याऽन्तराले । ३।१।२५।

तन्नादाय मिथस्तेन प्रहृत्येति सरू-
पेण युद्धेऽव्ययीभावः । ३।१।२६।

नदीभिर्नाम्नि । ३।१।२७।

सङ्ख्या समाहारे । ३।१।२८।

वन्दयेन पूर्वार्थं । ३।१।२९।

पारेमध्येऽग्नेऽन्तः पच्छ्या वा । ३।१।३०।

यावदियत्त्वे । ३।१।३१।

पर्यपाङ्गवहिरच् पञ्चम्या । ३।१।३२।

लक्षणोनाभिप्रत्याभिमुख्ये । ३।१।३३।

दैर्घ्येऽनुः । ३।१।३४।

समीपे । ३।१।३५।

म० पा० सू० । ३।१।३६।]

[म० पा० सू० । ३।१।८६।

तिष्ठद्ग्विवत्यादयः । ३।१।३६।

नित्यं प्रतिनाऽल्पे । ३।१।३७।

सङ्ख्याऽक्षशलाकं परिणाद्युतेऽन्यथा-
वृत्तौ । ३।१।३८।

विभक्तिसमीपसमृद्धिवृत्त्यर्थाभावा-
त्ययासंप्रतिपश्चात्क्रमख्यातियुग-
पत्सदकूसम्पत्साकल्यान्तेऽव्य-
यम् । ३।१।३९।

योग्यतायीप्सार्थानतिवृत्तिसादृश्ये ।
३।१।४०।

यथाऽथा । ३।१।४१।

गतिक्वन्वस्तत्पुरुषः । ३।१।४२।

दुर्निन्दाकृच्छ्रे । ३।१।४३।

सुः पूजायाम् । ३।१।४४।

अतिरतिक्रमे च । ३।१।४५।

आढऽल्पे । ३।१।४६।

प्रात्यक्षपरिनिरादयो गतक्रान्तकुष्ठग्ला-
नक्रान्ताद्यर्थाः प्रथमाद्यन्तैः ।
३।१।४७।

अव्ययं प्रवृद्धादिभिः । ३।१।४८।

डस्युक्तं कृता । ३।१।४९।

तृतीयोक्तं वा । ३।१।५०।

नञ् । ३।१।५१।

पूर्वापरधरोत्तरमभिन्नेनांशिना ।

३।१।५२।

सायाहादयः । ३।१।५३।

समंऽशोऽर्द्धं नवा । ३।१।५४।

जरत्यादिभिः । ३।१।५५।

द्वित्रिचतुष्पूरणाद्यादयः । ३।१।५६।

कालोद्भिर्गौ च मेयैः । ३।१।५७।

स्वयंसामी क्तेन । ३।१।५८।

द्वितीया खट्वा क्षेपे । ३।१।५९।

कालः । ३।१।६०।

व्याप्तौ । ३।१।६१।

श्रितादिभिः । ३।१।६२।

प्राप्तापन्नौ तयाच । ३।१।६३।

ईषद्गुणवचनैः । ३।१।६४।

तृतीया तत्कृतैः । ३।१।६५।

चनस्राद्धम् । ३।१।६६।

ऊनार्थपूर्वाद्यैः । ३।१।६७।

कारकं कृता । ३।१।६८।

न विशत्यादिनैकोऽचान्तः । ३।१।६९।

चतुर्थी प्रकृत्या । ३।१।७०।

हितादिभिः । ३।१।७१।

तदर्थार्थेन । ३।१।७२।

पञ्चमी भयाद्यैः । ३।१।७३।

क्तेनासन्वे । ३।१।७४।

पराशतादिः । ३।१।७५।

पक्षयन्त्राच्छेपे । ३।१।७६।

कृति । ३।१।७७।

याजकादिभिः । ३।१।७८।

पत्तिरथौ गणकेन । ३।१।७९।

सर्वपश्चादादयः । ३।१।८०।

अकेन प्रीडाजीवे । ३।१।८१।

न कर्त्तरि । ३।१।८२।

कर्मजा तृत्वा च । ३।१।८३।

तृतीयायाम् । ३।१।८४।

तृत्तार्थपूरणाव्ययाऽतृत्तशत्रानशा

। ३।१।८५।

ज्ञानेच्छार्थार्थधारक्तेन । ३।१।८६।

अ० पा० सू० । ३।१।८७।
 अस्वस्थशुणैः । ३।१।८७।
 सप्तमी शौण्डाद्यैः । ३।१।८८।
 सिंहाद्यैः पूजायाम् । ३।१।८९।
 काकाद्यैः क्षेपे । ३।१।९०।
 पात्रे समितेत्यादयः । ३।१।९१।
 कतेन । ३।१।९२।
 तत्राहोरात्रांशम् । ३।१।९३।
 नाग्नि । ३।१।९४।
 कृतेनावदपके । ३।१।९५।
 विशेषणं विशेष्येणैकार्यं कर्मधार-
 यश्च । ३।१।९६।
 पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलम्
 । ३।१।९७।
 दिग्धिकं संज्ञातद्वितोत्तरपदे ।
 ३।१।९८।
 संख्या समाहारे च द्विगुञ्जानामन्यम् ।
 ३।१।९९।
 निन्यं कुत्समैरपापाद्यैः । ३।१।१००।
 उपमानं सामान्यैः । ३।१।१०१।
 उपमेयं व्याघ्राद्यैः साम्यानुक्तौ ।
 ३।१।१०२।
 पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमान-
 मध्यमध्यमवीरम् । ३।१।१०३।
 श्रेण्यादि कृताद्यैश्छद्यैः । ३।१।१०४।
 क्तं नजादिभिन्नैः । ३।१।१०५।
 सेद्नाऽनिदा । ३।१।१०६।
 सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टं पूजायाम् ।
 । ३।१।१०७।
 घृन्दारकनागकुञ्जरैः । ३।१।१०८।

[अ० पा० सू० । ३।१।१३१।
 कर्तुरकतमौ जातिप्रश्ने । ३।१।१०९।
 किं क्षेपे । ३।१।११०।
 षोडशयुवतिस्तोककतिपयगृष्टिचेनुव-
 शावेहद्वयकपणीप्रवक्तृश्रीश्रियो-
 ध्यायकपूर्त्तप्रशंसारूढैर्जातिः ।
 ३।१।१११।
 चतुष्पादगर्भिण्या । ३।१।११२।
 युवा खलतिपलितजरद्वलिनैः ।
 ३।१।११३।
 कृत्यतुल्याल्पमजात्या । ३।१।११४।
 कुमारः श्रमणादिना । ३।१।११५।
 मयूरव्यंसकेत्यादयः । ३।१।११६।
 चार्थे द्वन्द्वः सहोक्तौ । ३।१।११७।
 समानामर्थेनैकः शेषः । ३।१।११८।
 स्यादावसंख्येयः । ३।१।११९।
 त्वदादिः । ३।१।१२०।
 भ्रातृपुत्राः स्वसुबुहितृभिः । ३।१।१२१।
 यिता मात्रा वा । ३।१।१२२।
 भ्रशुरः भ्रशूभ्यां वा । ३।१।१२३।
 वृद्धो यूना तन्मात्रभेदे । ३।१।१२४।
 स्त्री पुंवच्च । ३।१।१२५।
 पुरुषः स्त्रिया । ३।१।१२६।
 ग्राम्याशिशुद्विशफसङ्घे स्त्री प्रायः ।
 ३।१।१२७।
 स्त्रीयमन्येनैकं च वा । ३।१।१२८।
 पुष्यार्थाङ्गे पुनर्वसुः । ३।१।१२९।
 विरोधिनामद्रव्याणां नवा द्वन्द्वः स्वैः ।
 ३।१।१३०।
 अभवद्वयपूर्वापराधरोत्तराः । ३।१।१३१।

अ० पा० सू० । ३ । १ । १३२ ।
 पशुव्यञ्जनानाम् । ३ । १ । १३३ ।
 तरुतृणधान्यमृगपक्षिणां बहुत्वे ।
 । ३ । १ । १३३ ।
 सेनाङ्गधुद्रजन्तूनाम् । ३ । १ । १३४ ।
 फलस्य जातौ । ३ । १ । १३५ ।
 अप्राणिपश्वादेः । ३ । १ । १३६ ।
 प्राणितूर्याङ्गणाम् । ३ । १ । १३७ ।
 चरणस्य स्थेणोऽद्यतन्यामनुवादे ।
 । ३ । १ । १३८ ।
 अङ्गीषेऽध्वर्युक्तोः । ३ । १ । १३९ ।
 निकटपाठस्य । ३ । १ । १४० ।
 नित्पवैरस्य । ३ । १ । १४१ ।
 नवीदेशपुरा विलिङ्गानाम् । ३ । १ । १४२ ।
 पाश्याद्दस्य । ३ । १ । १४३ ।
 गवाश्वादिः । ३ । १ । १४४ ।
 न दधिपयआदिः । ३ । १ । १४५ ।
 संख्याने । ३ । १ । १४६ ।
 वान्तिके । ३ । १ । १४७ ।
 प्रथमोक्त प्राक् । ३ । १ । १४८ ।
 राजदन्तादिषु । ३ । १ । १४९ ।
 विशेषणं सर्वादिसंख्यं बहुव्रीहौ ।
 । ३ । १ । १५० ।
 क्ताः । ३ । १ । १५१ ।
 जातिकालसुखादेर्नया । ३ । १ । १५२ ।
 आहिताग्न्यादिषु । ३ । १ । १५३ ।
 महरणात् । ३ । १ । १५४ ।
 न मतमीन्द्रादिभ्यश्च । ३ । १ । १५५ ।
 गङ्गादिषु । ३ । १ । १५६ ।
 त्रियः । ३ । १ । १५७ ।
 कटारादयः कर्मधारये । ३ । १ । १५८ ।

[अ० पा० सू० । ३ । २ । १७ ।
 धर्मार्थादिषु द्वन्द्वे । ३ । १ । १५९ ।
 लघ्वक्षरासखीवुत्स्वराद्यदल्पस्वरा
 च्यमेकम् । ३ । १ । १६० ।
 मासवर्णभ्रात्रऽनुपूर्वम् । ३ । १ । १६१ ।
 भर्तुतुल्यस्वरम् । ३ । १ । १६२ ।
 संख्या समासे । ३ । १ । १६३ ।

॥ तृतीयोऽध्यायः ॥

द्वितीयः पादः ।

परस्पराऽन्योऽन्येतरस्याम् स्यादे-
 र्वाऽसुंति । ३ । २ । १ ।
 अमव्ययीभावस्यातोऽपञ्चम्याः ।
 । ३ । २ । २ ।
 वा तृतीयायाः । ३ । २ । ३ ।
 सप्तम्या वा । ३ । २ । ४ ।
 ऋद्धनदीवंदपस्य । ३ । २ । ५ ।
 अनतो लुप् । ३ । २ । ६ ।
 अव्ययस्य । ३ । २ । ७ ।
 ऐकार्थ्यं । ३ । २ । ८ ।
 न नाम्येकस्वरात् वित्युत्तरपदेऽनः ।
 । ३ । २ । ९ ।
 असत्त्वे ह्रस्वेः । ३ । २ । १० ।
 ब्राह्मणाच्छंसी । ३ । २ । ११ ।
 ओजोऽङ्गः महोऽम्भस्तमस्तपसष्टः ।
 । ३ । २ । १२ ।
 पुद्गानुपोऽनुजान्घे । ३ । २ । १३ ।
 आत्मनः पूरणे । ३ । २ । १४ ।
 मनसद्याज्ञायिनि । ३ । २ । १५ ।
 नाम्नि । ३ । २ । १६ ।
 परात्मभ्यां हेः । ३ । २ । १७ ।

ब० पा० सू० । ३।२।१८।]

अद्वयज्ञानात् सप्तम्या बहुलम् । ३।२।१८।
 प्राकारस्य व्यञ्जने । ३।२।१९।
 तत्पुरुषे कृति । ३।२।२०।
 मध्यान्ताद् सुरौ । ३।२।२१।
 अमूर्द्धमस्तकात् स्वाङ्गादकामे । ३।२।२२।
 यन्धे घञि नवा । ३।२।२३।
 कालात्तनतरतमकाले । ३।२।२४।
 शयवासिवासेष्वकालात् । ३।२।२५।
 वर्षक्षरचराप्सरःशरोरोमनसो जे
 । ३।२।२६।
 शुभावृद्धवर्षाशरत्कालात् । ३।२।२७।
 अपो ययोनिमतिचरे । ३।२।२८।
 नेन्सिद्धस्थे । ३।२।२९।
 पक्ष्याः क्षेपे । ३।२।३०।
 पुत्रे वा । ३।२।३१।
 पश्यद्वाग्दिशोहरयुक्तिदण्डे । ३।२।३२।
 अदसोऽक्रत्रायनणोः । ३।२।३३।
 देवानाम्प्रियः । ३।२।३४।
 शेषपुच्छलाङ्गुलेषु नाम्नि ह्युनः
 । ३।२।३५।
 बाणस्पतिवास्तोष्पतिदिवस्पतिदिवो-
 वासम् । ३।२।३६।
 ऋतां विद्यायोनिस्म्यन्धे । ३।२।३७।
 स्वसृपत्योर्वा । ३।२।३८।
 आ द्वन्द्वे । ३।२।३९।
 पुत्रे । ३।२।४०।
 वेदसद्वन्तुताऽवायुदेवतानाम् । ३।२।४१।
 द्वैः पौमवरुणेश्चैः । ३।२।४२।
 हृद्दिमत्पविष्णौ । ३।२।४३।
 दिवो वावा । ३।२।४४।

[अ० पा० सू० । ३।२।४२।]

दिवस्त्विवः पृथिव्यां वा । ३।२।४५।
 उपासोपसः । ३।२।४६।
 मातरपितरं वा । ३।२।४७।
 वर्चस्कादिष्ववस्करादयः । ३।२।४८।
 परतः स्त्री पुम्बत् स्येकार्थेऽनूत् ।
 । ३।२।४९।
 क्यद्दमानिपित्तद्विते । ३।२।५०।
 जातिश्च गितद्वितयस्वरे । ३।२।५१।
 एयेऽग्नायी । ३।२।५२।
 नाग्निपादौ । ३।२।५३।
 तद्विताककोपान्त्यपूरण्याख्या ।
 । ३।२।५४।
 तद्वितः स्वरष्टद्धिहेतुररक्तविकारे ।
 । ३।२।५५।
 स्वाङ्गान्डीर्जातिश्चोऽमानिनि ।
 । ३।२।५६।
 पुम्बत् कर्मधारये । ३।२।५७।
 रिति । ३।२।५८।
 त्वते गुणः । ३।२।५९।
 च्चौ क्वचित् । ३।२।६०।
 सर्वादयोऽप्यादौ । ३।२।६१।
 मृगक्षीराऽऽदिषु वा । ३।२।६२।
 ऋदुदित्तरतमरूपकल्पद्रुवचेलद्रुगोत्र-
 मतहते वा ह्रस्वश्च । ३।२।६३।
 डयः । ३।२।६४।
 भोगवद्भौरिमतोर्नाम्नि । ३।२।६५।
 नवैकस्वराणाम् । ३।२।६६।
 कडः । ३।२।६७।
 महतः करघासविशिष्टे डाः । ३।२।६८।
 क्षियाम् । ३।२।६९।

अ० पा० सू० । ३ । २ । ७० ।]

जातीयैकार्थेऽच्चेः । ३ । २ । ७० ।

न पुंस्वन्निषेधे । ३ । २ । ७१ ।

इच्यस्वरे वीर्य आद्य । ३ । २ । ७२ ।

हविष्यष्टनः कपाले । ३ । २ । ७३ ।

गवि युक्ते । ३ । २ । ७४ ।

नाम्नि । ३ । २ । ७५ ।

कीटरमिभ्रकसिभ्रकपुरगसारिकस्य
वणे । ३ । २ । ७६ ।

अज्जनादीनां गिरौ । ३ । २ । ७७ ।

अनजिरादियहुस्वरशरादीनां मतौ ।
३ । २ । ७८ ।

ऋषौ विश्वस्य मित्रे । ३ । २ । ७९ ।

नरे । ३ । २ । ८० ।

वसुराटोः । ३ । २ । ८१ ।

वलच्यपित्रादेः । ३ । २ । ८२ ।

चितेः कचि । ३ । २ । ८३ ।

स्वामिचिह्नस्याऽविष्टाऽष्टपञ्चभिन्न-
च्छिन्नच्छिद्रलुप्तस्यस्तिकस्य
कर्णे । ३ । २ । ८४ ।

गतिकारकस्य नहिवृतिष्विष्यधिकरु-
चिसहितनौ क्वौ । ३ । २ । ८५ ।

चन्युपसर्गस्य बहुलम् । ३ । २ । ८६ ।

नामिनः काशे । ३ । २ । ८७ ।

दस्ति । ३ । २ । ८८ ।

अपीत्वादेर्यहे । ३ । २ । ८९ ।

शूनः । ३ । २ । ९० ।

एकादशभोडगपोऽन्नपोऽपह्ना ।
३ । २ । ९१ ।

द्विभ्यप्रानां द्वाप्रयोऽष्टाः प्राक्शतादन-
शीतिषहुमीहौ । ३ । २ । ९२ ।

[अ० पा० सू० । ३ । २ । ११७ ।

चत्वारिंशदादौ वा । ३ । २ । ९३ ।

हृदयस्य हृल्लासलेखाण्ये । ३ । २ । ९४ ।

पदः पादस्याज्यातिगोपहृते । ३ । २ । ९५ ।

हिमहतिकाषिये पद् । ३ । २ । ९६ ।

ऋचः इशसि । ३ । २ । ९७ ।

शब्दनिष्कघोषमिश्रे वा । ३ । २ । ९८ ।

नस् नासिकायास्तः क्षुद्रे । ३ । २ । ९९ ।

येऽवर्णे । ३ । २ । १०० ।

शिरसःशीर्षन् । ३ । २ । १०१ ।

केशे वा । ३ । २ । १०२ ।

शीर्षः स्वरे तद्धिते । ३ । २ । १०३ ।

उदयस्योदः पेपंघिवासवाहने
३ । २ । १०४ ।

वेकव्यञ्जने पूर्वे । ३ । २ । १०५ ।

मन्यौदनसक्तुबिन्दुवज्रभारहारवीव-
धगाहे वा । ३ । २ । १०६ ।

नामन्युत्तरपदस्य च । ३ । २ । १०७ ।

ते लुग्वा । ३ । २ । १०८ ।

दूव्यन्तरनवर्णोपसर्गादप ईप् ।
३ । २ । १०९ ।

अनोर्देशे उप् । ३ । २ । ११० ।

नित्यनव्यपाऽरुषो मोऽन्तो ह्रस्वश्च ।
३ । २ । १११ ।

सत्याऽगदास्तोः कारे । ३ । २ । ११२ ।

लोकमृष्टमध्यन्दिनाऽनभ्यासमि-
त्यम् । ३ । २ । ११३ ।

भ्राष्ट्राभ्रेरिन्धे । ३ । २ । ११४ ।

अगिलाङ्गिलगिलगिलयोः । ३ । २ । ११५ ।

भद्रोष्णात्कारणे । ३ । २ । ११६ ।

नयाऽनित्कृदन्ते रात्रेः । ३ । २ । ११७ ।

म० पा० सू० १३।२।११८।

धेनोर्भन्यायाम् । ३।२।११८।

अपष्टीतृतीयादन्याद्योर्ध्वे । ३।२।११९।

आशीराशाऽऽस्थिताऽऽश्वोत्सुकोति-
रागे । ३।२।१२०।

ईयकारके । ३।२।१२१।

सर्वादिविष्वग्देवाद्भुद्रिः कव्यञ्चौ ।
। ३।२।१२२।

सहस्रमः सधिसमि । ३।२।१२३।

तिरस्रित्तिर्यति । ३।२।१२४।

नञत् । ३।२।१२५।

त्यादौ क्षेपे । ३।२।१२६।

नगोऽप्राणिनि वा । ३।२।१२७।

नत्रादयः । ३।२।१२८।

अन् स्वरे । ३।२।१२९।

कोः कत्तत्पुरुषे । ३।२।१३०।

रथबधे । ३।२।१३१।

तृणे जातौ । ३।२।१३२।

कत्त्रिः । ३।२।१३३।

काऽक्षपयोः । ३।२।१३४।

पुरुषे वा । ३।२।१३५।

अल्पे । ३।२।१३६।

काकर्वा बोष्णे । ३।२।१३७।

कृत्येऽवश्यमो लुक् । ३।२।१३८।

समस्ततहिते वा । ३।२।१३९।

तुमश्च मनःकामे । ३।२।१४०।

मांसस्थानद्घञि पचि नवा । ३।२।१४१।

दिक्शब्दास्तीरस्य तारः । ३।२।१४२।

सहस्य सोऽन्यार्थे । ३।२।१४३।

नाम्नि । ३।२।१४४।

अदृश्याधिके । ३।२।१४५।

[म० पा० सू० १३।३।८।

अकालेऽन्ययीभावे । ३।२।१४६।

ग्रन्थाऽन्ते । ३।२।१४७।

नाऽऽशिष्यगोवत्सहृते । ३।२।१४८।

समानस्य धर्माऽऽदिपु । ३।२।१४९।

सन्नत्राचारी । ३।२।१५०।

हृगृहशास्त्रे । ३।२।१५१।

अन्यत्यदादेराः । ३।२।१५२।

इदङ्गिमीत्की । ३।२।१५३।

अनञः स्यो यप् । ३।२।१५४।

ष्टपोदरदयः । ३।२।१५५।

वाऽवाप्योस्तनिप्रीघाग्नहोर्वयी ।

। ३।२।१५६।

॥ वृत्तीयोऽप्यायः ॥

वृतीयः पादः ।

वृद्धिरारैदौत् । ३।३।१।

गुणोऽरेदौत् । ३।३।२।

क्रियायां घातुः । ३।३।३।

न प्रादिरयत्ययः । ३।३।४।

अथौ दाधौ दा । ३।३।५।

वर्तमाना-तिव् तस् अन्ति, सिव्

धस् थ, मिष्, वस् मस्; ते

आते अन्ते, से आथे ध्वे, ए वहे

महे । ३।३।६।

सप्तमी-यात् याताम् युस्, यास्

यातम् यातम्, याम् याव याम्;

ईत् ईयाताम् ईरन्, ईयास्

ईयाथाम् ईष्वम्, इय ईवहि

ईमहि । ३।३।७।

पञ्चमी-तुष् ताम् अन्तु, हिं तम् त्,

आनिव् आवव् आमय्; ताम्

आताम् अन्ताम्, स्व आथाम्

ध्वम् ऐव् आवह्व् आमह्व् । ३।३।८।

अ० पा० सू० १३।३।९।]

श्वस्तनी-दिब्रताम् अन्, सिब्रताम् त,
अम्ब्रव म; त आताम् अन्त,
थास् आधाम् ध्वम्, इ वहि महि ।
१३।३।९।

एताः शितः १३।३।१०।

अद्यननी-दि ताम् अन्, सि तम् त,
अम् व मम्, त आताम् अन्त,
थास् आधाम् ध्वम्, इ वहि महि ।
१३।३।११।

परोक्षा-णव् अतुस्, उस्, यव् अथुस्
अ, णव् व म; ए आते इरे, से
आथे ध्वे, ए वहे महे १३।३।१२।

आशीः-क्यात् क्यास्ताम् क्यास्तुस्,
क्यास् क्यास्तम् क्यास्त, क्या-
सम् क्यास्व क्यास्म; सीष्ट
सीयास्ताम् सीरन्, सीष्टास्
सीयास्याम् सीध्वम्, सीय
सीवहि सीमहि १३।३।१३।

श्वस्तनी-ता तारौ तारस्, तासि
तास्यस् तास्य, तास्मि तास्वस्
तास्मस्; ता तारौ तारस्, तासे
तासाथे ताध्वे, ताहे तास्वहे
तास्महे १३।३।१४।

भविष्यन्ती-स्यति स्यतस् स्यन्ति,
स्यसि स्यथस् स्यथ, स्यामि
स्यावस् स्यामस्; स्यते स्येते
स्यन्ते, स्यमे स्येधे स्यध्वे, स्ये
स्यावहे स्यामहे १३।३।१५।

क्रियातिपत्तिः-स्यत् स्यताम् स्यन्,
स्यस् स्यतम् स्यत, स्यम् स्याय

[अ० पा० सू० १३।३।३७।

स्याम; स्यत् स्येताम् स्यन्त,
स्यथास् स्येथाम् स्यध्वम्, स्ये
स्यावहि स्यामहि १३।३।१६।
त्रीणि त्रीण्यऽन्ययुष्मदस्मदि ।
३।३।१७।

एकद्विवहुषु १३।३।१८।

नवाद्यानि शतृकस्तु च परस्मैपदम् ।
१३।३।१९।

पराणि कानानशौ चात्मनेपदम् ।
१३।३।२०।

तत्साप्यानाप्यात् कर्मभावे कृत्यक्त
खलर्थाश्च १३।३।२१।

इदितः कर्त्तरि १३।३।२२।
क्रियान्यतिहारेऽगतिर्हिंसाशब्दार्थ-
हसो ह्यहश्चाऽनन्योऽन्यार्थे ।
१३।३।२३।

निविशः १३।३।२४।

उपसर्गादस्योहो वा १३।३।२५।
उत्स्वराद्युजेरपङ्गतत्पात्रे १३।३।२६।
परिग्यवात्क्रियः १३।३।२७।

परावेर्जेः १३।३।२८।

समः क्षणोः १३।३।२९।

जपस्किरः १३।३।३०।

उदञ्चरः साऽऽप्यात् १३।३।३१।

समस्तृतीयया १३।३।३२।

फिटोऽकृजने १३।३।३३।

अन्याद्परेः १३।३।३४।

शप उपलम्भने १३।३।३५।

आशिषि नाथः १३।३।३६।

मुनजोऽप्राणे १३।३।३७।

अ० पा० सू० । ३ । ३ । ३८ ।
 हृगो गतताच्छील्ये । ३ । ३ । ३८ ।
 पूजाचार्यकभृत्युत्क्षेपज्ञानविगणन-
 व्यये नियः । ३ । ३ । ३९ ।
 कर्तृस्थामूर्त्ताप्यात् । ३ । ३ । ४० ।
 शब्देः शिति । ३ । ३ । ४१ ।
 त्रियतेरद्यतन्याशिषि च । ३ । ३ । ४२ ।
 कयद्पो नवा । ३ । ३ । ४३ ।
 शुद्ध्योऽद्यतन्याम् । ३ । ३ । ४४ ।
 वृद्ध्यः स्पसनोः । ३ । ३ । ४५ ।
 कृपः श्वस्तन्याम् । ३ । ३ । ४६ ।
 क्रमोऽनुपसर्गात् । ३ । ३ । ४७ ।
 वृत्तिसर्गतायने । ३ । ३ । ४८ ।
 परोपात् । ३ । ३ । ४९ ।
 वेः स्वार्थे । ३ । ३ । ५० ।
 प्रोपादारभ्मे । ३ । ३ । ५१ ।
 आडो ज्योतिरुद्गमे । ३ । ३ । ५२ ।
 दागोऽस्वास्थ्यप्रसारविकासे । ३ । ३ । ५३ ।
 नुप्रच्छः । ३ । ३ । ५४ ।
 गमेः श्रान्तो । ३ । ३ । ५५ ।
 हः स्पद्धे । ३ । ३ । ५६ ।
 संनिवेः । ३ । ३ । ५७ ।
 उपात् । ३ । ३ । ५८ ।
 यमः स्वीकारे । ३ । ३ । ५९ ।
 देवार्चामित्रीसङ्गमपथिकर्तृकमन्त्र-
 करणे स्थः । ३ । ३ । ६० ।
 वा लिप्सायाम् । ३ । ३ । ६१ ।
 उवोऽनुर्ध्वेहे । ३ । ३ । ६२ ।
 संविप्राचात् । ३ । ३ । ६३ ।
 शीप्सास्थेये । ३ । ३ । ६४ ।
 प्रतिज्ञायाम् । ३ । ३ । ६५ ।

समो गिरः । ३ । ३ । ६६ ।
 अवात् । ३ । ३ । ६७ ।
 निह्वये ज्ञः । ३ । ३ । ६८ ।
 संप्रतेरस्मृतौ । ३ । ३ । ६९ ।
 अननोः सनः । ३ । ३ । ७० ।
 श्रुवोऽनाद्प्रतेः । ३ । ३ । ७१ ।
 स्मृद्दशः । ३ । ३ । ७२ ।
 शको जिज्ञासायाम् । ३ । ३ । ७३ ।
 प्राग्वत् । ३ । ३ । ७४ ।
 आमः कृग । ३ । ३ । ७५ ।
 गन्धनाऽवक्षेपसेवासाहसप्रतियत्न-
 प्रकथनोपयोगे । ३ । ३ । ७६ ।
 अथेः प्रसहने । ३ । ३ । ७७ ।
 दीप्तिज्ञानपत्नविमत्युपसम्भापोप-
 मन्त्रणे घदः । ३ । ३ । ७८ ।
 व्यक्तवाचां सहोक्तौ । ३ । ३ । ७९ ।
 विवादे वा । ३ । ३ । ८० ।
 अनोः कर्मण्यसति । ३ । ३ । ८१ ।
 ज्ञः । ३ । ३ । ८२ ।
 उपात् स्थः । ३ । ३ । ८३ ।
 समो गमृच्छिउप्रच्छिभ्रुवित्स्वरत्य-
 त्तिद्दशः । ३ । ३ । ८४ ।
 वेः कृगः शब्दे चाज्जाशे । ३ । ३ । ८५ ।
 आडो यमहनः स्वेज्जे च । ३ । ३ । ८६ ।
 व्युदस्तपः । ३ । ३ । ८७ ।
 अणिकर्मणिर्कर्तृकणिगोऽन्वयः ।
 ३ । ३ । ८८ ।
 प्रलभ्मे शृषिवन्धेः । ३ । ३ । ८९ ।
 लीङ्गिभोऽर्चानिन्दे । ३ । ३ । ९० ।
 ३ । ३ । ९१ ।

अ० पा० सू० । ३।३।९१।]

स्मिद्धः प्रयोक्तुः स्वार्थे । ३।३।९१।
 विभेतेर्भाष् च । ३।३।९२।
 मिध्याकृगोऽभ्यासे । ३।३।९३।
 परिमुहाऽऽयमाऽऽयसर्पाद्देवदवसद-

माऽंदरुचतः कलवति । ३।३।९४।

ईगितः । ३।३।९५।

शोऽनुपसर्गात् । ३।३।९६।

चदोऽपात् । ३।३।९७।

समुदाहो यमेरग्रन्थे । ३।३।९८।

पदान्तरगम्ये वा । ३।३।९९।

शेषात् परस्मै । ३।३।१००।

परानोः कृगः । ३।३।१०१।

प्रत्यभ्यतेः क्षिपः । ३।३।१०२।

प्राद्वहः । ३।३।१०३।

परेर्मुपश्च । ३।३।१०४।

व्याड्परे रमः । ३।३।१०५।

वोपात् । ३।३।१०६।

अणिगि प्राणिकर्तृकानाप्याणिगः ।

। ३।३।१०७।

चल्याहारार्थेद्बुधयुधमुद्रुचुनशजनः ।

। ३।३।१०८।

॥ तृतीयोऽप्यायः ॥

चतुर्थः पाठः ।

गुपौधूपविच्छिपणिपनेरायः । ३।४।१।

कमेर्णिङ् । ३।४।२।

ऋतेर्डीयः । ३।४।३।

अशवि ने वा । ३।४।४।

गुमिजो गर्हाक्षान्तौ सन् । ३।४।५।

कितः संशयप्रतीकारे । ३।४।६।

[अ० पा० सू० । ३।४।३१।

शान्दान्मान्बधान्निशान्नाऽऽर्जववि-

चारवैरूप्ये दीर्घश्चेतः । ३।४।७।

षातोः कण्ड्वादेर्षक् । ३।४।८।

व्यञ्जनादेरेकस्वराद् भृशाभीक्ष्ये

यद्वा । ३।४।९।

अव्यक्तिसूत्रिसूत्रिसूच्यशूर्णोः ।

। ३।४।१०।

गत्यार्थात् कुटिले । ३।४।११।

गृह्युपसदचरजपजभदशदहो गर्ह्ये

। ३।४।१२।

न गृणाशुभरुचः । ३।४।१३।

बहुलं लुप् । ३।४।१४।

अचि । ३।४।१५।

नोतः । ३।४।१६।

शुरादिभ्यो णिच् । ३।४।१७।

युजादेर्नवा । ३।४।१८।

भूढःप्राप्तौ णिङ् । ३।४।१९।

प्रयोक्तृव्यापारे णिग् । ३।४।२०।

तुमर्हादिच्छायां सन्नतत्सनः । ३।४।२१।

द्वितीयायाः काम्यः । ३।४।२२।

अमान्ययात् क्यन् च । ३।४।२३।

आधाराबोपमानादाचारं । ३।४।२४।

कर्तुःक्विप् गल्भङ्गीषहोडात्तुडित्

। ३।४।२५।

क्यद् । ३।४।२६।

सो वा लुक्न । ३।४।२७।

ओजोऽप्सरसः । ३।४।२८।

च्यर्थे भृशादेः स्तोः । ३।४।२९।

डाच् लोटितादिभ्यः पित् । ३।४।३०।

कष्टकक्षकृच्छसत्रग्रहनाय पापे

क्रमणे । ३।४।३१।

४० पा० सू० । ३।४।३२।]

रोमन्धाद् व्याप्यादुर्बणे । ३।४।३२।

केनोष्मयाप्पधूमादुद्गमे । ३।४।३३।

सुखादेरनुभवे । ३।४।३४।

शब्दादेः कृतौ वा । ३।४।३५।

तपसः क्यन् । ३।४।३६।

नमो यरिचञ्चिन्नडोर्ज्वासेवाऽऽश्चर्ये ।

३।४।३७।

अङ्गान्निरसने णिद् । ३।४।३८।

पुच्छादुत्परिव्यसने । ३।४।३९।

भाण्डात् समाचितौ । ३।४।४०।

चीवरात् परिधानार्जने । ३।४।४१।

णिज्बहुलं नाम्नः कृगादिषु । ३।४।४२।

व्रताद् भुजितन्नियुक्तोः । ३।४।४३।

सत्यार्थवेदस्याः । ३।४।४४।

श्वेताश्वान्श्वतरगालोडिताऽऽह्वरकस्या-

श्वतरेतकलुक् । ३।४।४५।

धातोरनेकस्वरादाम्परोक्ष्याः कृम्ब-

स्ति चानु तदन्तम् । ३।४।४६।

दयायास्कासः । ३।४।४७।

गुरुनाम्यादेरनृच्छूर्णोः । ३।४।४८।

जामुपसमिन्वेर्नवा । ३।४।४९।

भौद्धीभृहोस्तिञ्चत् । ३।४।५०।

वेत्तेः कित् । ३।४।५१।

पञ्चम्याः कृग् । ३।४।५२।

सिजघतन्याम् । ३।४।५३।

सृष्टामृशकूपत्पृष्टपौ वा । ३।४।५४।

हृशिटोनाभ्युपान्त्यादहशोऽनिटः सक् ।

३।४।५५।

न्रिपः । ३।४।५६।

[४० पा० सू० । ३।४।८०।

नासन्वाऽऽश्लेषे । ३।४।५७।

णिश्रिद्रुन्नकमः कर्त्तरि ङः । ३।४।५८।

ट्धेश्वेर्वा । ३।४।५९।

शास्त्वसूचक्तिरुपातेरङ् । ३।४।६०।

सर्च्यतेर्वा । ३।४।६१।

हालिप्सिचः । ३।४।६२।

वाऽऽत्मने । ३।४।६३।

लृदित्चुतादियुप्यादेः परस्मैरे । ३।४।६४।

नदिच्छिस्तम्भृञ्चुम्भृञ्चुम्भृञ्चुम्भृञ्चु-

चुम्भृञ्चुञ्चो वा । ३।४।६५।

त्रिच् ते पदस्तल्लुक्च । ३।४।६६।

कीपजनबुधिपूरितायिप्पायो वा

३।४।६७।

भावकर्मणोः । ३।४।६८।

स्वरग्रहदशहन्भ्यः स्पसिजाशीः-

श्वस्तन्यां निद् वा । ३।४।६९।

क्यः शिति । ३।४।७०।

कर्त्तर्यनद्भ्यः शच् । ३।४।७१।

दिवादेः ह्यः । ३।४।७२।

आसभ्लासभ्रमक्रमकृमभ्रसिन्नुटिलपि-

यसिसंयसेर्वा । ३।४।७३।

कुपिरञ्जेर्न्याप्ये वा परस्मै च । ३।४।७४।

स्वादेः झुः । ३।४।७५।

वाऽक्षः । ३।४।७६।

तक्षः स्वार्थे वा । ३।४।७७।

स्तम्भृस्तुम्भृस्कम्भृस्तुम्भृस्कोः क्षा

च । ३।४।७८।

क्यादेः । ३।४।७९।

व्यञ्जनाच्छनाहेरानः । ३।४।८०।

७० पा० सू० । ३।४।८१।

तुवादेः शः । ३।४।८१।
 रुधां स्वराच्छूनो नल्लुक्च । ३।४।८२।
 कृगतमादेरुः । ३।४।८३।
 सृजः श्राद्धे त्रिफ्यात्मने तथा । ३।४।८४।
 तपेस्तपः कर्मकात् । ३।४।८५।
 एकधातौ कर्मक्रिययैकाऽकर्मक्रिये
 । ३।४।८६।

पचिबुद्देः । ३।४।८७।
 न कर्मणा जिच् । ३।४।८८।
 रुधः । ३।४।८९।
 स्वरदुहो वा । ३।४।९०।
 तपः कर्त्रनुतापे च । ३।४।९१।
 णिस्तुश्रयात्मनेपदाकर्मकात् । ३।४।९२।
 भूपार्थसन्किरादिभ्यश्च जिक्त्यौ ।
 । ३।४।९३।
 करणक्रियया ऋचित् । ३।४।९४।

॥ चतुर्थोऽध्यायः ॥

प्रथमः पादः ।

द्विधातुः परोक्षाद्ये प्राक्तु स्वरे स्वर-
 चियेः । ४।१।१।
 आद्योऽञ्च एकस्वरः । ४।१।२।
 सन्पठ्यच्च । ४।१।३।
 स्वरादेर्द्वितीयः । ४।१।४।
 न वदनं संयोगादिः । ४।१।५।
 अपि रः । ४।१।६।
 नाम्नो द्वितीयाद्यधेष्टम् । ४।१।७।
 अन्यस्य । ४।१।८।
 कण्ठ्वादेस्तृतीयः । ४।१।९।
 पुनरेकेषाम् । ४।१।१०।

[७० पा० सू० । ४।१।११।

यिः सन्वेर्ष्यः । ४।१।११।
 ह्वः शिति । ४।१।१२।
 चराचरचलाचलपतापतचदा-
 वदघनाघनपादूपटं वा । ४।१।१३।
 चिह्निदचकनसम् । ४।१।१४।
 दास्वत्साहन्मीड्वत् । ४।१।१५।
 ज्ञप्यापो ज्ञीपीप् न च द्विः
 सि सनि । ४।१।१६।

ऋध ईर्त् । ४।१।१७।
 दम्भो घिष्ठीप् । ४।१।१८।
 अव्याप्यस्य मुचेर्मोग्वा । ४।१।१९।
 मिमीमादामित् स्वरस्य । ४।१।२०।
 रभलभशकपतपदामिः । ४।१।२१।
 राघेर्वधे । ४।१।२२।
 अवित्परोक्षासेह्यवोरेः । ४।१।२३।
 अनादेशादेरेकव्यञ्जनमध्येऽतः ।
 । ४।१।२४।

तृत्रपफलभजाम् । ४।१।२५।
 जृभ्रमवमत्रसफणत्पमस्वन-
 राजभ्राजभ्रासम्लासो वा । ४।१।२६।
 वा श्रन्धग्रन्थो नल्लुक् च । ४।१।२७।
 दम्भः । ४।१।२८।
 धे वा । ४।१।२९।
 न शसददिवादियुणिनः । ४।१।३०।
 हौ दः । ४।१।३१।
 देर्दिगिः परोक्षायाम् । ४।१।३२।
 ले पियः पीप् । ४।१।३३।
 अडे हिह्नो हो षः पूर्वात् । ४।१।३४।
 जेगिः सन्परोक्षयोः । ४।१।३५।
 चेः किर्या । ४।१।३६।

म० पा० सू० । ४ । १ । ३७ ।]

पूर्वस्यास्ये स्वरे योरियुष् । ४ । १ । ३७ ।

ऋतोऽत् । ४ । १ । ३८ ।

इस्वः । ४ । १ । ३९ ।

गहोर्जः । ४ । १ । ४० ।

द्युतेरिः । ४ । १ । ४१ ।

द्वितीयतुर्ययोः पूर्वौ । ४ । १ । ४२ ।

तिर्वा ष्टिवः । ४ । १ । ४३ ।

व्यञ्जनस्याऽनादेर्लुक् । ४ । १ । ४४ ।

अघोपे शिटः । ४ । १ । ४५ ।

कडश्चञ् । ४ । १ । ४६ ।

न कवतेर्यङः । ४ । १ । ४७ ।

आगुणावन्यादेः । ४ । १ । ४८ ।

न हाको लुपि । ४ । १ । ४९ ।

वञ्चस्संघ्यंसंघंसकसपतपदस्क-

न्दोऽन्तो नीः । ४ । १ । ५० ।

धुरतोऽनुनासिकस्य । ४ । १ । ५१ ।

जपजभदहृदशभञ्जपशः । ४ । १ । ५२ ।

चरफलाम् । ४ । १ । ५३ ।

ति घोपान्त्यातोऽनोऽनुः । ४ । १ । ५४ ।

ऋमर्ता रीः । ४ । १ । ५५ ।

रिरी च लुपि । ४ । १ । ५६ ।

निजं शित्वेत् । ४ । १ । ५७ ।

पृभृमाहाङामिः । ४ । १ । ५८ ।

सन्पस्य । ४ । १ । ५९ ।

ओर्जान्तस्यापवर्गोऽवर्णे । ४ । १ । ६० ।

शुस्तुद्रुमुप्लुच्योर्वा । ४ । १ । ६१ ।

स्वपो णावुः । ४ । १ । ६२ ।

असमानलोपे सन्वहृद्युनि डे । ४ । १ । ६३ ।

छघोर्दीघोऽस्वरादेः । ४ । १ । ६४ ।

स्त्वृत्त्वरप्रथमदस्त्वृत्पशोरः । ४ । १ । ६५ ।

[म० पा० सू० । ४ । १ । ९३ ।

वा घेष्टचेष्टः । ४ । १ । ६६ ।

ई च गणः । ४ । १ । ६७ ।

अस्यादेराः परोक्षायाम् । ४ । १ । ६८ ।

अनातो न श्रान्त ऋदाद्यशौसंयोगस्य । ४ । १ । ६९ ।

भूस्वपोरदृतौ । ४ । १ । ७० ।

उपाद्येऽप्यधिब्यचिब्यधेरिः । ४ । १ । ७१ ।

यजादिवश्चचः सस्वरान्तस्याय्यत् । ४ । १ । ७२ ।

न घयोष् । ४ । १ । ७३ ।

वेरऽयः । ४ । १ । ७४ ।

अविति वा । ४ । १ । ७५ ।

ज्यश्च यपि । ४ । १ । ७६ ।

व्यः । ४ । १ । ७७ ।

संपरेर्वा । ४ । १ । ७८ ।

यजादिवचेःकिति । ४ । १ । ७९ ।

स्वपेर्यङ्के च । ४ । १ । ८० ।

ज्याव्यथा षिडति । ४ । १ । ८१ ।

व्यचोऽनसि । ४ । १ । ८२ ।

वशोरयङि । ४ । १ । ८३ ।

ग्रहमश्चम्रस्जप्रच्छः । ४ । १ । ८४ ।

व्येत्यमोर्यङि । ४ । १ । ८५ ।

वापः कीः । ४ । १ । ८६ ।

द्वित्वे हः । ४ । १ । ८७ ।

णौ डसति । ४ । १ । ८८ ।

श्वेर्वा । ४ । १ । ८९ ।

वा परोक्षायङि । ४ । १ । ९० ।

प्यायः पीः । ४ । १ । ९१ ।

क्तपोरनुपसर्गस्य । ४ । १ । ९२ ।

आतोऽन्धसोः । ४ । १ । ९३ ।

न० पा० सू० । ४।१।१७।]

स्फायः स्फीर्वा । ४।१।१७।
 प्रसमः स्तयः स्तीः । ४।१।१७।
 प्रात्तश्च मो वा । ४।१।१७।
 श्यः शीर्द्रिवमूर्तिस्पर्शो नश्चास्पर्शो
 । ४।१।१७।
 प्रतेः । ४।१।१७।
 वाऽन्यञ्चाभ्याम् । ४।१।१७।
 अः शृतं हविः क्षीरे । ४।१।१००।
 अपेः प्रपोत्कैक्ये । ४।१।१०१।
 श्यत्सकृत् । ४।१।१०२।
 दीर्घमधोऽन्त्यम् । ४।१।१०३।
 स्वरहन्गमोः सनि घुटि । ४।१।१०४।
 तनो वा । ४।१।१०५।
 क्रमः कित्वा वा । ४।१।१०६।
 अहन्पञ्चमस्य क्विक्विति । ४।१।१०७।
 अनुनासिके च च्छ्वः शूङ् । ४।१।१०८।
 मन्व्यऽविभ्रियिञ्वरित्वरेरूपान्त्येन
 । ४।१।१०९।
 राल्लुक् । ४।१।११०।
 क्तेऽनिटश्चजोः कर्गौ घिति । ४।१।१११।
 न्यङ्कुङ्गमेवादयः । ४।१।११२।
 न वश्चेर्गतौ । ४।१।११३।
 यजेर्यज्ञाद्गे । ४।१।११४।
 ध्यण्यावश्यके । ४।१।११५।
 निप्राद्युजः शक्ये । ४।१।११६।
 मुजो भक्ष्ये । ४।१।११७।
 त्यजयजप्रवचः । ४।१।११८।
 वचोऽशब्दनाम्नि । ४।१।११९।
 मुजान्युञ्जं पाणिरोगे । ४।१।१२०।
 धीरुन्वयोधौ । ४।१।१२१।

[न० पा० सू० । ४।२।२७।

द्वितीयः पादः ।

आत्सन्ध्यक्षरस्य । ४।२।१।
 न शिति । ४।२।२।
 व्यवस्यवृणवि । ४।२।३।
 स्फुरस्फुलोर्घञि । ४।२।४।
 वापगुरो णमि । ४।२।५।
 वीडः सनि वा । ४।२।६।
 यवऽक्विति । ४।२।७।
 मिग्मीगोऽखलचलि । ४।२।८।
 लीङ्खिनोर्वा । ४।२।९।
 गौ क्रीजीडः । ४।२।१०।
 सिध्यतेरज्ञाने । ४।२।११।
 चिस्फुरोर्नवा । ४।२।१२।
 वियः प्रजने । ४।२।१३।
 रुहः पः । ४।२।१४।
 लियो नोऽन्तः स्नेहद्रवे । ४।२।१५।
 लो लः । ४।२।१६।
 पातेः । ४।२।१७।
 धृग्मीगोर्नः । ४।२।१८।
 वो विधूनने जः । ४।२।१९।
 पाशाछासावेष्पाहो यः । ४।२।२०।
 अत्तिरीन्लीङ्गीकनूयिष्माप्यातां पुः ।
 । ४।२।२१।
 स्फायः स्फाव् । ४।२।२२।
 शदिरगतौ शात् । ४।२।२३।
 घटादेर्ह्रस्वो दीर्घस्तु वा त्रिणम्परे ।
 । ४।२।२४।
 कगेवनूजनैऽपृक्कनखङ्गः । ४।२।२५।
 अमोऽकम्यमिचमः । ४।२।२६।
 पर्यापात् स्खदः । ४।२।२७।

म० पा० सू० १४।२।२८।]

शमोऽदर्शने ।४।२।२८।
 यमोऽपरिवेषणे णिनि च ।४।२।२९।
 मारणतोषणनिशाने ङक्ष ।४।२।३०।
 चहणः शाठ्ये ।४।२।३१।
 ज्वलहलक्षलगलास्नायनूचमनमोऽ-
 नुपसर्गस्य वा ।४।२।३२।
 छेदेरिस्मन्त्रट् क्वौ ।४।२।३३।
 एकोपसर्गस्य च घे ।४।२।३४।
 उपान्त्यस्यासमानलोपि शास्त्र-
 दितो छे ।४।२।३५।
 भ्राजभासभापदीपपीडजीवमीलक-
 णरणवणभणभ्रणहेहेठलुटलपलपां
 नवा ।४।२।३६।
 ऋहवर्णस्य ।४।२।३७।
 जिघ्रतेरिः ।४।२।३८।
 तिघ्रतेः ।४।२।३९।
 ऊर्ध्वो णौ ।४।२।४०।
 चित्ते वा ।४।२।४१।
 गोहः स्वरे ।४।२।४२।
 श्रुवो वः परोक्षायतन्वोः ।४।२।४३।
 गमहनजनखनघसः स्वरेऽनङि
 षिक्रति लृक् ।४।२।४४।
 नो व्यञ्जनस्यानुदितः ।४।२।४५।
 अञ्चोऽनर्चायाम् ।४।२।४६।
 लङ्किकम्प्योरुपतापाङ्गविकृत्योः
 ।४।२।४७।
 भञ्जेर्त्रौ वा ।४।२।४८।
 दंशसञ्जः शवि ।४।२।४९।
 अकट्टधिनोश्च रञ्जेः ।४।२।५०।
 णौ मृगरमणे ।४।२।५१।

[म० पा० सू० १४।२।३१।

यत्रि भावकरणे ।४।२।५२।
 स्पदो जवे ।४।२।५३।
 दशनाऽयोर्दधोश्चप्रश्नभ्रमिभ्रथम्
 ।४।२।५४।
 यमिरमिनमिगमिहृनिमनिचनति-
 तनादेर्घुटिक्रिति ।४।२।५५।
 यपि ।४।२।५६।
 घा मः ।४।२।५७।
 गमां क्वौ ।४।२।५८।
 न तिफि वीर्यश्च ।४।२।५९।
 आः खनिसनिजनः ।४।२।६०।
 सनि ।४।२।६१।
 ये नवा ।४।२।६२।
 तनः क्ये ।४।२।६३।
 तौ सनस्तिकि ।४।२।६४।
 वन्याह् पञ्चमस्य ।४।२।६५।
 अपाचापश्चिः स्तौ ।४।२।६६।
 हादो हृद् क्योश्च ।४।२।६७।
 भाल्वादेरेपां तो नोऽमः ।४।२।६८।
 रदादऽमूर्च्छमदः क्योर्दस्य च
 ।४।२।६९।
 स्तूपत्याद्योदितः ।४।२।७०।
 व्यञ्जनान्तस्यातोऽन्याद्यः ।४।२।७१।
 पूदिच्यञ्चेर्नाशाऽगृताऽनपादाने ।
 ।४।२।७२।
 सेर्ग्रासे कर्मकर्त्तरि ।४।२।७३।
 क्षेः स्त्रीचाऽप्यार्थे ।४।२।७४।
 याऽऽक्रोशदैन्ये ।४।२।७५।
 ऋहीघ्राघ्रात्रोन्दनुदयिन्नेर्वा ।४।२।७६।
 हुगोरु च ।४।२।७७।

अ० पा० सू० । ४।२।७८।]

क्षैशुपिपचो मकचम् ।४।२।७८।
 निर्वाणमवाते ।४।२।७९।
 अनुपसर्गाः क्षीवोल्लाघकृशपरिकृ-
 शकुल्लोत्फुल्लसंफुल्लाः ।४।२।८०।
 भित्तं शकलम् ।४।२।८१।
 वित्तं धनप्रतीतम् ।४।२।८२।
 हुधुदो हेर्धिः ।४।२।८३।
 शासऽसूहनः शाध्वेषिजहि ।४।२।८४।
 अतः प्रत्ययाल्लुक् ।४।२।८५।
 असंयोगादोः ।४।२।८६।
 वम्यविति वा ।४।२।८७।
 कृगो यि च ।४।२।८८।
 अतः शित्युत् ।४।२।८९।
 इनास्त्योर्लुक् ।४।२।९०।
 वा द्विषातोऽनः पुस् ।४।२।९१।
 सिञ्चिदोऽभुवः ।४।२।९२।
 द्वयुक्तजक्षपञ्चतः ।४।२।९३।
 अन्तो नो लुक् ।४।२।९४।
 शौ वा ।४।२।९५।
 इन्ध्यातः ।४।२।९६।
 पपामीर्वर्षज्जनेऽवः ।४।२।९७।
 हर्दरिद्रः ।४।२।९८।
 भियो नवा ।४।२।९९।
 हाकः ।४।२।१००।
 आ च हौ ।४।२।१०१।
 यि लुक् ।४।२।१०२।
 ओतः इये ।४।२।१०३।
 जा ज्ञाजनोऽप्यादौ ।४।२।१०४।
 प्वादेर्ह्रस्वः ।४।२।१०५।
 गमिपचमञ्चः ।४।२।१०६।

[अ० पा० सू० । ४।३।८१]

वेगे सत्तेर्धात् ।४।२।१०७।
 श्रौतिकृबुधिवुपाघ्राध्मास्थाम्नादाम्
 हृद्यर्त्तिशदसदः श्रुकृधिपिबजिघ्रध-
 मतिष्ठमनयच्छपह्यच्छशीयसीदम्
 ।४।२।१०८।
 क्रमो दीर्घः परस्मै ।४।२।१०९।
 षिवूल्ह्रस्वाचमः ।४।२।११०।
 शमसप्तकस्य इये ।४।२।१११।
 ष्टिष्सिवोऽनटि वा ।४।२।११२।
 मव्यऽस्याः ।४।२।११३।
 अनतोऽन्तोऽदात्मने ।४।२।११४।
 शीङ्गेरत् ।४।२।११५।
 वेत्तेर्नवा ।४।२।११६।
 तिवां णवः परस्मै ।४।२।११७।
 द्रुगः पञ्चानां पञ्चाऽऽह्रश्च ।४।२।११८।
 आशिपि तुष्योस्तातद् ।४।२।११९।
 आतो णव औः ।४।२।१२०।
 आतामाते आथामाधे आदिः ।४।२।१२१।
 यः सप्तम्याः ।४।२।१२२।
 याम्युसोरियमियुसौ ।४।२।१२३।

द्वीयः पाठः ।

नामिनो गुणोऽक्विति ।४।३।१।
 उह्नोः ।४।३।२।
 पुस्-पौ ।४।३।३।
 लघोरुपान्त्यस्य ।४।३।४।
 मिपः इये ।४।३।५।
 जायुः किति ।४।३।६।
 ऋवर्णह्रशोऽङि ।४।३।७।
 स्कृच्छृतोऽङि परोक्षायाम् ।४।३।८।

म० पा० सू० । ४ । ३ । ९ ।]

[म० पा० सू० । ४ । ३ । ९ ।]

संयोगाहवर्तः । ४ । ३ । ९ ।

नामिनोऽनिट् । ४ । ३ । ३ । ३ ।

पयपहाशीर्यं । ४ । ३ । १० ।

उपान्त्ये । ४ । ३ । ३ । ४ ।

न वृद्धिश्चायिति विच्छ्लोपे । ४ । ३ । ११ ।

सिजाशिपावात्मने । ४ । ३ । ३ । ५ ।

भयतेः सिञ्जलुपि । ४ । ३ । १२ ।

ऋवर्णात् । ४ । ३ । ३ । ६ ।

सूतेः पञ्चम्याम् । ४ । ३ । १३ ।

गमो वा । ४ । ३ । ३ । ७ ।

द्वधुक्तोपान्त्यस्य शिति स्वरे ।

हनः सिच् । ४ । ३ । ३ । ८ ।

। ४ । ३ । १ । ४ ।

यमः सूचने । ४ । ३ । ३ । ९ ।

हिणोरप्विति व्यौ । ४ । ३ । १५ ।

वा स्वीकृतौ । ४ । ३ । ४ । ० ।

इको वा । ४ । ३ । १६ ।

इश्च स्यादः । ४ । ३ । ४ । १ ।

कुटादेर्द्विद्वद्विणत् । ४ । ३ । १७ ।

मृजोऽस्य वृद्धिः । ४ । ३ । ४ । २ ।

विजेरिट् । ४ । ३ । १८ ।

ऋतः स्वरे वा । ४ । ३ । ४ । ३ ।

वोष्णोः । ४ । ३ । १९ ।

सिधि परस्मै समानस्याङिति

शिद्वित् । ४ । ३ । २० ।

। ४ । ३ । ४ । ४ ।

इन्ध्यसंयोगात् परोक्षाकिद्वत् । ४ । ३ । २१ ।

व्यञ्जनानामनिटि । ४ । ३ । ४ । ५ ।

स्वप्नेर्नवा । ४ । ३ । २२ ।

वोष्णुर्गः सेटि । ४ । ३ । ४ । ६ ।

जनशो न्युपान्त्ये तादिः स्या । ४ । ३ । २३ ।

व्यञ्जनादेशोपान्त्यस्यातः । ४ । ३ । ४ । ७ ।

नान्तृपमृपकृशावञ्जल्लुञ्चथफः सेट्

वदन्नजलः । ४ । ३ । ४ । ८ ।

। ४ । ३ । २ । ४ ।

न श्विजामृशसक्षणह्म्येदितः

घौ व्यञ्जनादेः सन्चाऽव्यः । ४ । ३ । २५ ।

। ४ । ३ । ४ । ९ ।

उति शवर्हाद्व्यः क्तौ भावारम्भे

ङिति । ४ । ३ । ५ । ० ।

। ४ । ३ । २ । ६ ।

नामिनोऽक्लिहृष्टेः । ४ । ३ । ५ । १ ।

न डीइशीइर्षुर्षुपिश्चिदिस्विदिमिदः

जागुर्णिणवि । ४ । ३ । ५ । २ ।

। ४ । ३ । २ । ७ ।

आत ऐः कृञ्चौ । ४ । ६ । ५ । ३ ।

मृषः क्षान्तौ । ४ । ३ । २८ ।

न जनवधः । ४ । ३ । ५ । ४ ।

क्त्वा । ४ । ३ । २९ ।

मोऽकमिपमिरमिनमिगमिवमाचमः ।

स्कन्दस्यन्दः । ४ । ३ । ३० ।

। ४ । ३ । ५ । ५ ।

धुषक्लिशकुपगुधमृडमृदवदवसः

विभ्रमेर्वा । ४ । ३ । ५ । ६ ।

। ४ । ३ । ३ । १ ।

उत्तमोपरमौ । ४ । ३ । ५ । ७ ।

इदविदमुपग्रहस्वपप्रच्छः सन् च ।

णिद्वाऽन्त्यो णच् । ४ । ३ । ५ । ८ ।

। ४ । ३ । ३ । २ ।

उत्त और्षिति व्यजनेऽद्वेः । ४ । ३ । ५ । ९ ।

अ० पा० सू० । ४ । ३ । ६० ।]

वोष्णोः । ४।३।६०।

नं दिश्योः । ४।३।६१।

तृहः श्रादीत् । ४।३।६२।

ब्रूतः परादिः । ४।३।६३।

यद्धतुस्तोर्यहुलम् । ४।३।६४।

सः सिजस्ते दिश्योः । ४।३।६५।

पिपैतिदाभूस्था सिचो लुप् परस्मै

न चेद् । ४।३।६६।

दूधेव्राशाच्छासो वा । ४।३।६७।

तन्भ्यो वा तथासि ङोश्च । ४।३।६८।

सनस्तत्रा वा । ४।३।६९।

घुङ् ह्रस्वाल्लुगनिटस्तथो । ४।३।७०।

इट ईति । ४।३।७१।

सो धि वा । ४।३।७२।

अस्तेः सि ह्रस्वेति । ४।३।७३।

दुहदिहलिहगुहो दन्त्यात्मने वा

सकाः । ४।३।७४।

स्वरेऽतः । ४।३।७५।

दरिद्रोऽयतन्व्या वा । ४।३।७६।

अशित्यस्सन्णकचूणकानटि ।

। ४।३।७७।

व्यञ्जनाद् देः सञ्च वः । ४।३।७८।

सेः सृद्धाञ्च रुर्वा । ४।३।७९।

योऽशिति । ४।३।८०।

क्यो वा । ४।३।८१।

अतः । ४।३।८२।

णेरनिटि । ४।३।८३।

सेदृक्तयोः । ४।३।८४।

आमन्ताऽऽल्पाव्येत्नावच् । ४।३।८५।

लपोर्यपि । ४।३।८६।

[अ० पा० सू० । ४ । ३ । ११५ ।]

चाऽऽप्नोः । ४।३।८७।

मेढो वा मित् । ४।३।८८।

क्षेः क्षीः । ४।३।८९।

क्षय्यजय्यौ शक्तौ । ४।३।९०।

ऋय्यः ऋयार्थे । ४।३।९१।

सस्तः सि । ४।३।९२।

दीयू दीढः किडति स्वरे । ४।३।९३।

इडेत्पुसि चाऽऽतो लुक् । ४।३।९४।

संयोगादेर्वाशिष्येः । ४।३।९५।

गापास्थासादामाहाकः । ४।३।९६।

ईर्ष्यञ्जनेऽपि । ४।३।९७।

प्राध्मोर्यङि । ४।३।९८।

हनो घ्नीर्वघे । ४।३।९९।

ङिणति घात् । ४।३।१००।

ङिणवि घन् । ४।३।१०१।

नशेनेश्चाऽङि । ४।३।१०२।

श्वयत्यसूचचपतः श्वाऽऽस्थवोचपतम्

। ४।३।१०३।

शीळ एः शिति । ४।३।१०४।

किडति पि श्यत् । ४।३।१०५।

उपसर्गाद्दूहो ह्रस्वः । ४।३।१०६।

आशिपीणः । ४।३।१०७।

दीर्घशिच्ययङ्यकक्येषु च । ४।३।१०८।

ऋतो रीः । ४।३।१०९।

रिः शक्याशीर्ये । ४।३।११०।

ईश्च्चावर्णस्थाऽनव्ययस्य । ४।३।१११।

क्यनि । ४।३।११२।

छुचृद्गर्द्धेऽशनायादन्यधनायम् । ११३।

वृपाऽश्वान्मैद्युनेस्सोऽन्नः । ४।३।११४।

अश्च लौल्ये । ४।३।११५।

[म० पा० सू० । ४।४।१।]

पशुर्थेः षः ।

अस्तिष्टयोर्भूयन्वायदिति । ४।४।१।
 अधज्ज्यपल्लज्यजेर्घी । ४।४।२।
 व्रते वा । ४।४।३।
 पक्षो वाचि फशांग् क्पांग् । ४।४।४।
 नवा परोक्षायाम् । ४।४।५।
 भृज्जो भर्ज्ज् । ४।४।६।
 प्रादागरस्त आरम्भे च् । ४।४।७।
 निविस्वन्वयात् । ४।४।८।
 स्वरादुपसर्गादस्तिफित्पथः । ४।४।९।
 दत् । ४।४।१०।
 दोसोमास्थ इः । ४।४।११।
 छाशोर्घा । ४।४।१२।
 शो व्रते । ४।४।१३।
 हाफो हिः स्त्वि । ४।४।१४।
 भागाः । ४।४।१५।
 यपि चादो जग्ध् । ४।४।१६।
 घस्त्वृ सनद्यतनीघञश्चलि । ४।४।१७।
 परोक्षायाम् नया । ४।४।१८।
 वेर्वस् । ४।४।१९।
 फाः ष्टुष्टुः । ४।४।२०।
 हनो घघ आशिष्यञ्जो । ४।४।२१।
 अद्यतन्पां वा स्वात्मने । ४।४।२२।
 इणिकोर्गाः । ४।४।२३।
 णायज्ञाने गन्तुः । ४।४।२४।
 सनीद्व्य । ४।४।२५।
 गाः परोक्षायाम् । ४।४।२६।
 णौ सनदे वा । ४।४।२७।
 वाज्यतनीफियातिपत्तयोर्गाङ् । ४।४।२८।

[म० पा० सू० । ४।४।५।]

अद्प्रातोरादिर्मास्त्वान्यां नामादा ।
 ४।४।२९।
 एत्पस्नेर्द्विः । ४।४।३०।
 स्वरादेस्तासु । ४।४।३१।
 स्ताद्यशितोऽप्रोणादेरिद् । ४।४।३२।
 तेर्महादिभ्यः । ४।४।३३।
 गृहोऽपरोक्षायाम् दीर्घः । ४।४।३४।
 धृती नयाऽनाघीः मिच्चरस्मै च ।
 ४।४।३५।
 इद् सिजराशिपोरात्मने । ४।४।३६।
 संयोगाहतः । ४।४।३७।
 पूर्णोदितः । ४।४।३८।
 निष्कृपः । ४।४।३९।
 च्छयोः । ४।४।४०।
 ज्ञमक्षः फत्यः । ४।४।४१।
 ऊदितो वा । ४।४।४२।
 क्षुपवसस्नेपाम् । ४।४।४३।
 लुभ्यशेषिमोक्षार्थे । ४।४।४४।
 पुद्क्लिशिभ्यो नया । ४।४।४५।
 महल्लुमेच्छरूपरिपस्तादेः । ४।४।४६।
 इवृथत्रसजदम्भत्रियूर्णुभरज-
 पिसनितनिपनिवृहरिद्रः सनः
 ४।४।४७।
 फस्मिपृहल्लुगौकृगृहधूमच्छः । ४।४।४८।
 हृन्तः स्वस्य । ४।४।४९।
 कृन्धृतनृत्तच्छृदृदृदोर्गमिचः सादेर्घा
 ४।४।५०।
 गमोऽनात्मने । ४।४।५१।
 स्तोः । ४।४।५२।
 क्तमः । ४।४।५३।
 तुः । ४।४।५४।

[अ० पा० सू० । ४।४।५५।]

न वृद्धभ्यः । ४।४।५५।
 एकस्वरादनुस्वारेतः । ४।४।५६।
 ऋवर्णभ्यूर्ण्यङः कितः । ४।४।५७।
 उवर्णात् । ४।४।५८।
 ग्रहगुहश्च सनः । ४।४।५९।
 स्वार्थे । ४।४।६०।
 डीपद्व्यैदितः कयोः । ४।४।६१।
 वेदोऽपतः । ४।४।६२।
 सन्निवेरर्धः । ४।४।६३।
 अविहरेऽभेः । ४।४।६४।
 वृत्तेर्धृत्तं ग्रन्थे । ४।४।६५।
 घृषशसः प्रगल्भे । ४।४।६६।
 कपः कृच्छ्रगहने । ४।४।६७।
 गुपेरविशब्दे । ४।४।६८।
 बलिस्थूले हठः । ४।४।६९।
 ध्रुवध्विरिन्धस्वान्तध्वान्तलस-
 म्लिष्टफाण्टबाढपरिवृढं मन्ध-
 स्वरमनस्तमःसक्ताऽपष्टाऽ-
 नायासभृशप्रभौ । ४।४।७०।
 आदितः । ४।४।७१।
 नवा भावारम्भे । ४।४।७२।
 शकः कर्मणि । ४।४।७३।
 षौ दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छ-
 ज्ञतम् । ४।४।७४।
 श्वसजपवमरुपस्वरसंघुपाऽऽस्व-
 नाऽमः । ४।४।७५।
 ह्येः केशलोमविस्मयप्रति-
 घाते । ४।४।७६।
 अपचितः । ४।४।७७।
 सृजिदशिसृष्टस्वराऽस्त्यतरतृज्नि-
 स्थानिटस्थवः । ४।४।७८।

[अ० पा० सू० । ४।४।१०४।]

ऋतः । ४।४।७९।
 ऋवृव्येऽद् हृद् । ४।४।८०।
 स्फऽस्त्वृभृस्तुद्दुश्रुन्नोर्व्यञ्जनादेः
 परोक्षायाः । ४।४।८१।
 घसेकस्वरातः कसोः । ४।४।८२।
 गमहनविद्वृलुविशहशो वा । ४।४।८३।
 सिचोऽञ्जेः । ४।४।८४।
 धृगस्तुतोः परस्मै । ४।४।८५।
 यमिरमिनम्यातः सोऽन्तश्च । ४।४।८६।
 ईशीडः सेध्वेस्वध्वमोः । ४।४।८७।
 रुत्पञ्चकाच्छदयः । ४।४।८८।
 दिस्योरीद् । ४।४।८९।
 अदब्बाद् । ४।४।९०।
 संपरेः कृगः स्सद् । ४।४।९१।
 उपाद् भूपासमवायप्रतियत्नवि-
 कारवाक्याऽध्याहारे । ४।४।९२।
 किरो लवने । ४।४।९३।
 प्रतेश्च बधे । ४।४।९४।
 अपाबतुप्पात्पक्षिशुनि हृष्टाऽन्ना-
 ऽऽध्रपार्थे । ४।४।९५।
 शौ विष्किरो वा । ४।४।९६।
 प्रात्तुम्पतेर्गवि । ४।४।९७।
 उदितः स्वराद्योऽन्तः । ४।४।९८।
 मुचादितृफहफगुफशुभोऽमः
 शे । ४।४।९९।
 जभः स्वरे । ४।४।१००।
 रघ इटि तु परोक्षायामेष । ४।४।१०१।
 रभोऽपरोक्षाशयि । ४।४।१०२।
 लभः । ४।४।१०३।
 आद्यो पि । ४।४।१०४।

अ० पा० सू० । ४।४।१०५।

उपास्तुतौ । ४।४।१०६।

श्लिष्णमोर्वा । ४।४।१०६।

उपसर्गात् खल्घञश्च । ४।४।१०७।

सुदुर्भ्यः । ४।४।१०८।

नशो धुटि । ४।४।१०९।

मस्जेः सः । ४।४।११०।

अः सृजिदशोऽकिति । ४।४।१११।

स्पृशादिस्पृपो वा । ४।४।११२।

ह्रस्वस्य तः पित्कृति । ४।४।११३।

अतो म आने । ४।४।११४।

आसीनः । ४।४।११५।

ऋतां विहतीर् । ४।४।११६।

ओष्वादुर् । ४।४।११७।

इसासः शासोऽङ् व्यञ्जने । ४।४।११८।

क्वौ । ४।४।११९।

आढः । ४।४।१२०।

व्वोः प्व्यूह्यञ्जने लृक् । ४।४।१२१।

कृतः कीर्त्तिः । ४।४।१२२।

॥ पञ्चमोऽध्यायः ॥

प्रथम पादः ।

आ तुमोत्वादिः कृत् । ५।१।१।

षडुलम् । ५।१।२।

कर्त्तरि । ५।१।३।

व्याप्ये घुरकेलिमकृष्टपच्यम् । ५।१।४।

संगतेऽजर्यम् । ५।१।५।

रुच्याऽव्यध्यवास्तव्यम् । ५।१।६।

भक्ष्यभोजन्यरन्याऽऽपत्याऽऽप्लाव्यं

नवा । ५।१।७।

[अ० पा० सू० । ५।१।३०।

प्रवचनीयादयः । ५।१।८।

श्लिषशीङ्स्थासवसजमरुहृञ्भजेः

क्तः । ५।१।९।

आरम्भे । ५।१।१०।

गत्यर्थाऽकर्मकपिबभुजेः । ५।१।११।

अत्यर्थाघाघारे । ५।१।१२।

कृत्वातुमम् भावे । ५।१।१३।

भीमादयोऽपादाने । ५।१।१४।

संप्रदानाचान्यत्रोणादयः । ५।१।१५।

असरूपोऽयादे वोत्सर्गः प्राक् क्तैः ।

५।१।१६।

ऋचर्णव्यञ्जनाद् घ्यण् । ५।१।१७।

पाणिसमवाभ्यां सृजः । ५।१।१८।

उचर्णादाचदयके । ५।१।१९।

आसुयुवपिरपिलपिअपिडिपिद-

भिचम्पानमः । ५।१।२०।

वाऽऽधारेऽमावास्या । ५।१।२१।

संचायकृण्डपाठ्यराजसूर्यं ऋतौ ।

५।१।२२।

प्रणाथ्यो निष्कामाऽसंमते । ५।१।२३।

घात्यापाठ्यसान्नाय्यनिकाय्यसृङ्-

मानहृचिर्निवासे । ५।१।२४।

परिचार्योपचार्याऽऽन्नाय्यसमृङ्ग-

चिलमत्रौ । ५।१।२५।

याज्या दानर्चि । ५।१।२६।

तव्यानीयौ । ५।१।२७।

य एवानः । ५।१।२८।

शक्तिनकिचतिगतिशसिसृष्टिपिजि-

भजिपधर्मात् । ५।१।२९।

यमिमदिगदोऽनुपसर्गात् । ५।१।३०।

स० पा० सू० । ५।१।३१।]

चरेराहस्त्यगुरौ । ५।१।३१।
वर्षोपसर्गावद्यपण्यमुपेयर्तुमती-
गर्ह्यविक्रये । ५।१।३२।

स्वामिवैश्येऽर्यः । ५।१।३३।

वर्षं करणे । ५।१।३४।

नाम्नो वदः क्यच्च । ५।१।३५।

हत्याभूयं भावे । ५।१।३६।

अग्निचित्वा । ५।१।३७।

खेयसृपोद्ये । ५।१।३८।

कुप्यभितोध्यसिध्यतिप्यपुप्ययु-
ग्याज्यसूर्यं नाम्नि । ५।१।३९।

दृष्टगस्तुजुपेतिशासः । ५।१।४०।

ऋदुपान्तपादकृषिचृहचः । ५।१।४१।

कृष्टपिष्टुजिशांसिगुहिदुहिजपो वा ।

। ५।१।४२।

जिविपून्पो हलिमुञ्जकल्के । ५।१।४३।

पदास्यैरियाहापक्ष्ये ग्रहः । ५।१।४४।

भृगोऽसंज्ञायाम् । ५।१।४५।

समो वा । ५।१।४६।

ते कृत्वाः । ५।१।४७।

णकहृचौ । ५।१।४८।

अच् । ५।१।४९।

लिहादिभ्यः । ५।१।५०।

द्युयः । ५।१।५१।

नन्यादिभ्योऽनः । ५।१।५२।

ग्रहादिभ्यो णिन् । ५।१।५३।

नाभ्युपान्त्यग्नीकृगृज्ञः फः । ५।१।५४।

गेहे घहः । ५।१।५५।

उपसर्गादातो षोऽद्यः । ५।१।५६।

व्याघ्राऽग्ने प्राणिनसोः । ५।१।५७।

[स० पा० सू० । ५।१।८४।

घाघ्मापाह्वेहृशः शः । ५।१।५८।

साहिसातिवेद्युदेजिधारिपारिथेतेर-

नुपसर्गात् । ५।१।५९।

लिम्पविन्दः । ५।१।६०।

निगवादेर्नाम्नि । ५।१।६१।

वा ज्वालादिदुनीभूत्रहालोर्णः ।

। ५।१।६२।

अथहसासंत्वोः । ५।१।६३।

तन्व्यधीण्श्वसातः । ५।१।६४।

वृत्खनरुञ्जः शिल्पिन्यऽकृद् । ५।१।६५।

गस्थकः । ५।१।६६।

टनण् । ५।१।६७।

हः कालव्रीह्योः । ५।१।६८।

मुञ्जत्वोऽकः साधौ । ५।१।६९।

आशिप्यऽकन् । ५।१।७०।

तिककृतौ नाम्नि । ५।१।७१।

कर्मणोऽण् । ५।१।७२।

शीलिकामिभक्ष्याचरीक्षिक्त्रमो णः ।

। ५।१।७३।

गायोऽनुपसर्गाहृक् । ५।१।७४।

सुरासीधोः पिपः । ५।१।७५।

आतो षोऽहावामः । ५।१।७६।

समः ग्यः । ५।१।७७।

दधाहः । ५।१।७८।

भाद् ज्ञश्च । ५।१।७९।

आशिपि हनः । ५।१।८०।

क्रेशादिभ्योऽपात् । ५।१।८१।

कुमारशीर्षाणिन् । ५।१।८२।

अपित्ते टक् । ५।१।८३।

जायापतेभिह्वयनि । ५।१।८४।

अ० पा० सू० । ५ । १ । ८५ ।]

ब्रह्मादिभ्यः । ५।१।८५।
 हस्तिबाहुकपाटाच्छक्तौ । ५।१।८६।
 नगरादगजे । ५।१।८७।
 राजघः । ५।१।८८।
 पाणिघताडघौ शिल्पिनि । ५।१।८९।
 कुक्ष्यात्मोदरात् भृगः स्त्रिः । ५।१।९०।
 अर्होऽध्व । ५।१।९१।
 धनुर्दण्डत्सकलाङ्गलाङ्गकुशाष्ट्रियष्टि-
 शक्तितोमरघटाद्ग्रहः । ५।१।९२।
 सूत्राद्धारणे । ५।१।९३।
 आयुधादिभ्यो घुमोऽदण्डाद्देः । ५।१।९४।
 हृगो वयोऽनुघमे । ५।१।९५।
 आङः शीले । ५।१।९६।
 हतिनाथात् पशाधिः । ५।१।९७।
 रजःफलेमलाद् ग्रहः । ५।१।९८।
 देववातादापः । ५।१।९९।
 सकृत्स्तम्बाद्गतसमीहौ कृगः । ५।१।१००।
 कियत्तद्वहोरः । ५।१।१०१।
 सङ्ख्याऽर्हर्दिवाचिभानिशाप्रभा-
 भाश्चित्रकर्त्राद्यन्तानन्तकारवा-
 हरुर्धनुर्नान्दीलिपिलिविलिभक्ति-
 क्षेत्रजङ्गाक्षपाक्षणदारजनिदोपा-
 दिनदिवसाद्यः । ५।१।१०२।
 हेतुतच्छीलानुकुलेऽशब्दश्लोककलह-
 गाथावैरचाटुसूत्रमन्त्रपदात् ।
 ५।१।१०३।
 भृतौ कर्मणः । ५।१।१०४।
 क्षेमप्रियमद्रभद्रात् खाऽण् । ५।१।१०५।
 मेवस्तिभयाभयान्तवः । ५।१।१०६।
 प्रियवशाद्ददः । ५।१।१०७।

[अ० पा० सू० । ५ । १ । १११ ।]

द्विपन्तपपरन्तपौ । ५।१।१०८।
 परिमाणार्थमित्तः नग्वात्पचः ।
 ५।१।१०९।
 कूलाभ्रकरीपात्कपः । ५।१।११०।
 सर्वात्सहश्च । ५।१।१११।
 भृष्टजितुतपदमेश्च नाम्नि । ५।१।११२।
 धारेर्धर्च । ५।१।११३।
 पुरन्दरभगन्वरौ । ५।१।११४।
 वार्चयमो व्रते । ५।१।११५।
 मन्याणिन् । ५।१।११६।
 कर्तुः खश् । ५।१।११७।
 एजेः । ५।१।११८।
 शुनीस्तनमुञ्जकूलास्यसुप्पात् ह्येः ।
 ५।१।११९।
 नाडीघटीखरीमुष्टिनासिकावाताद्
 धमश्च । ५।१।१२०।
 पाणिकरात् । ५।१।१२१।
 कूलाद्दुद्रुजोद्ग्रहः । ५।१।१२२।
 वहाभ्राह्मिहः । ५।१।१२३।
 बहुविध्वरुस्तिरान्तुदः । ५।१।१२४।
 ललाटवातशर्द्धात्तपाऽजहाकः ।
 ५।१।१२५।
 असूयोऽप्राद् दशः । ५।१।१२६।
 इरम्मदः । ५।१।१२७।
 नम्रपलितप्रियान्धस्थूलसुभगाऽऽद्यत-
 वन्ताच्छयर्थेऽच्चेर्मुवः विष्णुस्तुकप्रौ ।
 ५।१।१२८।
 कृगः खनट् करणे । ५।१।१२९।
 भावे चाऽऽशिताद् सुवः खः । ५।१।१३०।
 नाम्नो गमः खट्टौ च विहायसस्तु-
 विहः । ५।१।१३१।

म० पा० सू० । ५।१।१३२।]

सुगदुर्गमाधारे । ५।१।१३२।
 निर्गो देशे । ५।१।१३३।
 शमो नाम्न्यः । ५।१।१३४।
 पार्श्वविभ्यः शीढः । ५।१।१३५।
 उर्ध्वादिभ्यः कर्तुः । ५।१।१३६।
 आधारात् । ५।१।१३७।
 चरेष्टः । ५।१।१३८।
 भिक्षासेनाऽऽदायात् । ५।१।१३९।
 पुरोऽमृतोऽग्रे सत्तैः । ५।१।१४०।
 पूर्वात् कर्तुः । ५।१।१४१।
 स्यापास्नात्रः कः । ५।१।१४२।
 शोकापनुदनुदपरिमृजस्तम्बेरमकर्णे-
 जपंप्रियालसहस्तिस्त्रुचके । ५।१।१४३।
 मूलविभुजादयः । ५।१।१४४।
 दुहेर्द्वयः । ५।१।१४५।
 भजो विष् । ५।१।१४६।
 मन्वन्क्वनिष्क्वित् क्वचित् ।
 ५।१।१४७।

क्विप् । ५।१।१४८।
 स्पृशोऽनुदकात् । ५।१।१४९।
 अदोऽनन्नात् । ५।१।१५०।
 क्वयात्क्वयावावामपक्वादौ ।
 ५।१।१५१।

त्यदाद्यन्यसमानादुपमानाद्वाप्ये
 दृशष्टकसकौ च । ५।१।१५२।
 कर्तुर्णिन् । ५।१।१५३।
 अजातेः शीले । ५।१।१५४।
 साधौ । ५।१।१५५।
 ब्रह्मणो यदः । ५।१।१५६।
 मताभीक्ष्ण्ये । ५।१।१५७।

[म० पा० सू० । ५।२।१०।

करणाद्यजो भूते । ५।१।१५८।
 निन्द्ये व्याप्यादिन्विक्रियः । ५।१।१५९।
 हनो णिन् । ५।१।१६०।
 ब्रह्मभ्रूणघृत्रात् क्विप् । ५।१।१६१।
 कृगः सुपुण्यपापकर्ममन्त्रपदात् ।
 ५।१।१६२।

सोमात्सुगः । ५।१।१६३।
 अग्नेश्चेः । ५।१।१६४।
 कर्मण्यग्न्यर्थे । ५।१।१६५।
 दृशाः कनिष् । ५।१।१६६।
 सहाराजभ्यां कृग्युवेः । ५।१।१६७।
 अनोर्जनेर्दः । ५।१।१६८।
 सप्तम्याः । ५।१।१६९।
 अजातेः पञ्चम्याः । ५।१।१७०।
 क्वचित् । ५।१।१७१।
 सुयजोर्द्वनिष् । ५।१।१७२।
 जृपोऽतुः । ५।१।१७३।
 क्तक्वत् । ५।१।१७४।

द्वितीयः वादः ।

श्रुसदवस्भ्यः परोक्षा वा । ५।२।१।
 तद्य कसुकानौ तद्वत् । ५।२।२।
 वैषिचदनाश्वदन्वचानम् । ५।२।३।
 अद्यतनी । ५।२।४।
 विशेषाऽविवक्षाव्यामिश्रे । ५।२।५।
 रात्रौ वसोऽन्त्ययामास्वत्तर्षका । ५।२।६।
 अनद्यतने ह्यस्तनी । ५।२।७।
 ल्याते हृद्ये । ५।२।८।
 अयदि स्मृत्यर्थे भविष्यन्ती । ५।२।९।
 वा कादक्षायाम् । ५।२।१०।

[अ० पा० सू० १५।२।११।]

[अ० पा० सू० १५।२।६०।]

कृताऽस्मरणाऽतिनिन्दहे परोक्षा ।
१५।२।११।

दाट्थेसिशादसदोरुः १५।२।३६।
शीर्ष्द्धानिद्रातन्द्रादपिपतिगृहिस्पृ-
हेरात्ता १५।२।३७।

परोक्षे १५।२।१२।
हृशश्वयुगान्तप्रच्छये ह्यस्तनी च ।
१५।२।१३।

डौ सासहिवावहिवाचलिपापतिः ।
१५।२।३८।

अविबक्षिते १५।२।१४।
वाऽद्यतनी पुरादौ १५।२।१५।
स्मे च वर्त्तमाना १५।२।१६।
ननौ पृष्टकौ सद्रत् १५।२।१७।
नन्वोर्वा १५।२।१८।

सस्त्रिचक्रिदधिजङ्गिनेमिः १५।२।३९।
चुकमगमहनवृषभ्रुस्य उकण् १५।२।४०।
लपपत्तपदः १५।२।४१।
भ्रूपाकोधार्थञ्जुसृष्टविज्वलशुचध्वानः ।
१५।२।४२।

सति १५।२।१९।
शश्रानशावेद्यति तु सस्यौ १५।२।२०।
तौ भाहयाक्रोशेषु १५।२।२१।
वा वेत्तेः क्वसुः १५।२।२२।
पूहयजः शानः १५।२।२३।
वयः शक्तिशीले १५।२।२४।
धारीडोऽकृच्छ्रेऽमृश १५।२।२५।
सुग्द्विपार्हः सत्रिशशुस्तुत्ये १५।२।२६।
तृन् शीलधर्मसाधुषु १५।२।२७।
आज्यऽलङ्कृन्निराकृग्भूसहिकचिवृ-
तिवृषिचरिमजनापत्रप हृष्णुः ।
१५।२।२८।

चलशब्दार्थादकर्मकात् १५।२।४३।
इडितो व्यञ्जनाद्यन्तात् १५।२।४४।
न णिङ्पसूददीपदीक्षः १५।२।४५।
द्रमक्रमो यदः १५।२।४६।
यजिजपिदंशिवदादूकाः १५।२।४७।
जागुः १५।२।४८।

उदः पचिपतिपदिमदेः १५।२।२९।
भ्रूजेः षणुक् १५।२।३०।
स्थाग्लाम्नापधिपरिमृजिक्षेः स्तुः ।
१५।२।३१।

शमप्रकात् यिनण् १५।२।४९।
युजभुजभजत्वजरङ्गद्विपदुपदुहृदु-
हाभ्याहनः १५।२।५०।

असिगृभिष्टुपिक्षिपः क्तुः १५।२।३२।
सन्भिक्षाऽऽसंशोरुः १५।२।३३।
विन्दिच्छ १५।२।३४।
शृचन्देराकः १५।२।३५।

आडः क्रीडमुपः १५।२।५१।
प्राच यमयसः १५।२।५२।
मथलपः १५।२।५३।
वेध्व द्रोः १५।२।५४।
विपरिप्रात्सर्त्तः १५।२।५५।
संमः पृचैपञ्चरेः १५।२।५६।
संवेः सृजः १५।२।५७।
संपरिव्यनुप्राद्धदः १५।२।५८।
वेर्विचकत्पन्नम्भकपकसलसहनः ।
१५।२।५९।
व्यपामेर्लयः १५।२।६०।

ष० पा० सू० । ५ । २ । ६१ ।]

[अ० पा० सू० । ५ । ३ । ११ ।

सम्प्राहसात् । ५।२।६१।
 समपत्यपाभिव्यभेश्वरः । ५।२।६२।
 समनुव्यवाद्रुधः । ५।२।६३।
 वेर्दहः । ५।२।६४।
 परेर्देविमुहश्च । ५।२।६५।
 क्षिपरटः । ५।२।६६।
 वादेश्च णकः । ५।२।६७।
 निन्दहिंसक्लिशाखादविनाशिव्या-
 भाषासूयानेकस्वरात् । ५।२।६८।
 उपसर्गाद्देवदेविकुशः । ५।२।६९।
 घृद्धिक्षिल्लुण्टिजल्पिकुटाटाकः ।
 । ५।२।७०।

पुव इत्रो दैवते । ५।२।८५।
 ऋपिनाम्नोः करणे । ५।२।८६।
 लृधूसूखनिचरसहात्तैः । ५।२।८७।
 नीवाम्भशसूयुजस्तुतुदसिसिचमिह-
 पतपानहृच्छद् । ५।२।८८।
 हलक्रोडाऽऽस्ये पुवा । ५।२।८९।
 दशैस्त्रः । ५।२।९०।
 धात्री । ५।२।९१।
 ज्ञानेच्छार्चार्थबीच्छील्यादिभ्यः
 क्तः । ५।२।९२।
 उणादयः । ५।२।९३।

प्रात्सूजोरिन् । ५।२।७१।
 जीण्टक्षिविश्रिपरिभूवमाभ्यमाव्यधः ।
 । ५।२।७२।
 सृघस्यदो मरक् । ५।२।७३।
 भञ्जिभासिमिदो पुरः । ५।२।७४।
 वेत्तिच्छिदभिश्चः कित् । ५।२।७५।
 भियोरुरुकलुकम् । ५।२।७६।
 सृजीणनशध्वरप् । ५।२।७७।
 गत्वरः । ५।२।७८।
 स्म्यजसहिंसदीपकम्पकमनमो रः ।
 । ५।२।७९।
 नृपिष्टुपिस्वपो नजिह् । ५।२।८०।
 स्थेशभासपिसकसो घरः । ५।२।८१।
 यायावरः । ५।२।८२।
 दिशुहृहृज्जगज्जुहवाफ्प्राहृषीश्रीदृष्टू-
 ज्यापतस्तूकटमृपरिवाद्भ्राजादयः
 कियप् । ५।२।८३।
 शंसंस्थपंथिप्राद् सुयो द्वः । ५।२।८४।

तृतीय पादः ।

वत्सर्पति गम्यादिः । ५।३।१।
 वा हेतुसिद्धौ क्तः । ५।३।२।
 कपोऽनितः । ५।३।३।
 भविष्यन्ती । ५।३।४।
 अनद्यतने श्वस्तनी । ५।३।५।
 परिदेवने । ५।३।६।
 पुरायावतोर्वर्त्तमाना । ५।३।७।
 कदाकल्योर्निया । ५।३।८।
 किंवृत्ते लिप्सायाम् । ५।३।९।
 लिप्पसिद्धौ । ५।३।१०।
 पञ्चम्यर्थेतौ । ५।३।११।
 सप्तमी चोर्ध्वमौहृत्तिके । ५।३।१२।
 क्रियायां क्रियार्यायां तुमृणकश्च-
 भविष्यन्ती । ५।३।१३।
 कर्मणोऽण् । ५।३।१४।
 भावयचनाः । ५।३।१५।
 पदरजविशसृष्टशो घञ् । ५।३।१६।

अ० पा० सू० । ५ । ३ । १७ ।]

[अ० पा० सू० । ५ । ३ । ७१ ।

सर्त्तः स्थिरव्याधिवलमत्स्ये । ५।३।१७।
 भाषाऽकर्मोः । ५।३।१८।
 ह्योऽपादाने तु टिद्धा । ५।३।१९।
 ओ घायुवर्णनिघृत्ते । ५।३।२०।
 निरमेः पूत्वः । ५।३।२१।
 रोरुपसर्गात् । ५।३।२२।
 मूढ्यदोऽल् । ५।३।२३।
 न्यादो नवा । ५।३।२४।
 संनिव्युपाद्यमः । ५।३।२५।
 नेर्नदगदपठस्वनकणः । ५।३।२६।
 वैणे क्वणः । ५।३।२७।
 युवर्णवृहवशरणगमृदृग्रहः । ५।३।२८।
 वपादयः क्लीवे । ५।३।२९।
 समुदोऽजः पद्यौ । ५।३।३०।
 सुगलहः प्रजनाऽक्षे । ५।३।३१।
 पणेर्माने । ५।३।३२।
 संमदप्रमदौ हर्षे । ५।३।३३।
 ह्नोऽन्तर्धनान्तर्धणौ देशे । ५।३।३४।
 प्रचणप्रचणौ गृर्हाशे । ५।३।३५।
 निघोदसहोदनाऽपचनोपघं निमित्त-
 प्रशस्तगणाऽप्याधानाऽङ्गाऽऽस्तन्नम् । ५।३।३६।
 मूर्त्तिनिचिताऽन्ने घनः । ५।३।३७।
 व्ययोद्रोः करणे । ५।३।३८।
 स्तम्याद् ग्रञ्ज । ५।३।३९।
 परेर्घः । ५।३।४०।
 हः समाहृषाऽऽह्यौ शूतनाम्नोः । ५।३।४१।
 न्यभ्युपवेर्वाञ्चोत् । ५।३।४२।

आहो युद्धे । ५।३।४३।
 आहावो निपानम् । ५।३।४४।
 भावेऽनुपसर्गात् । ५।३।४५।
 ह्नो वा वध् च । ५।३।४६।
 व्यधजपमदूम्यः । ५।३।४७।
 नवा क्वणयमहसस्वनः । ५।३।४८।
 आहो र्ल्लोः । ५।३।४९।
 वर्षविघ्नेऽवाद् ग्रहः । ५।३।५०।
 प्राद्वदिमतुलासूत्रे । ५।३।५१।
 धृगो वल्ले । ५।३।५२।
 उदः श्रेः । ५।३।५३।
 धुपुद्रोर्घञ् । ५।३।५४।
 ग्रहः । ५।३।५५।
 न्यवाच्छापे । ५।३।५६।
 माल्लिप्तायाम् । ५।३।५७।
 समो मुद्यौ । ५।३।५८।
 धुपुद्रोः । ५।३।५९।
 नियञ्चाऽनुपसर्गाद्वा । ५।३।६०।
 धोदः । ५।३।६१।
 अवात् । ५।३।६२।
 परेर्घृते । ५।३।६३।
 भुवोऽवज्ञाने वा । ५।३।६४।
 यज्ञे ग्रहः । ५।३।६५।
 संस्तोः । ५।३।६६।
 यात् स्तुद्रुस्तोः । ५।३।६७।
 अयज्ञे स्त्रः । ५।३।६८।
 धेरशब्दे प्रघने । ५।३।६९।
 छन्दो नाग्नि । ५।३।७०।
 धुध्रोः । ५।३।७१।

अ० पा० सू० । ५ । ३ । ७२ ।]

[अ० पा० सू० । ५ । ३ । ३३५ ।

न्युदो अः । ५ । ३ । ७२ ।
 किरौ धान्ये । ५ । ३ । ७३ ।
 नेर्बुः । ५ । ३ । ७४ ।
 हणोऽश्रेपे । ५ । ३ । ७५ ।
 परेः क्रमे । ५ । ३ । ७६ ।
 व्युपाच्छीहः । ५ । ३ । ७७ ।
 हस्तप्राप्ये चेरस्तेपे । ५ । ३ । ७८ ।
 चितिदेहाऽऽवांसोपसमाधानेकश्चाऽदेः
 । ५ । ३ । ७९ ।
 सङ्घेऽनूर्ध्वे । ५ । ३ । ८० ।
 माने । ५ । ३ । ८१ ।
 स्थाविभ्यः कः । ५ । ३ । ८२ ।
 द्वित्तोऽयुः । ५ । ३ । ८३ ।
 द्वित्तस्त्रिमक् तत्कृतम् । ५ । ३ । ८४ ।
 यजिस्थपिरक्षियतिप्रच्छो नः
 । ५ । ३ । ८५ ।
 विच्छो नद् । ५ । ३ । ८६ ।
 उपसर्गाद् कः । ५ । ३ । ८७ ।
 व्याप्पादाधारे । ५ । ३ । ८८ ।
 अन्तद्धिः । ५ । ३ । ८९ ।
 अभिव्याप्तौ भावेऽनजिन् । ५ । ३ । ९० ।
 स्त्रियां क्तः । ५ । ३ । ९१ ।
 श्वादिभ्यः । ५ । ३ । ९२ ।
 समिणासुगः । ५ । ३ । ९३ ।
 सातिहेतियूनिशृतिऽतिक्तीर्त्तिः
 । ५ । ३ । ९४ ।
 गापापणो भावे । ५ । ३ । ९५ ।
 स्थो वा । ५ । ३ । ९६ ।
 जात्पटिप्रजपः क्यप् । ५ । ३ । ९७ ।
 भृगो नाम्नि । ५ । ३ । ९८ ।

समजनिपक्षिपद्वृशीद्वसुग्विदि-
 चरिमनीणः । ५ । ३ । ९९ ।
 कृगः श च वा । ५ । ३ । १०० ।
 मृगयेच्छायाऽजातृष्णाकृपाभाश्र-
 द्वाऽन्तर्द्वा । ५ । ३ । १०१ ।
 परेः सूचरेर्यः । ५ । ३ । १०२ ।
 वाऽदाव्यात् । ५ । ३ । १०३ ।
 जागुरश्च । ५ । ३ । १०४ ।
 शंसिप्रत्ययात् । ५ । ३ । १०५ ।
 क्तोऽगुरोर्व्यञ्जनात् । ५ । ३ । १०६ ।
 पितोऽह् । ५ । ३ । १०७ ।
 भिदादयः । ५ । ३ । १०८ ।
 भीपिभूपिचिन्तिपूजिकथिकुम्पि-
 चचिस्मृहितोलिदोलिम्पः । ५ । ३ । १०९ ।
 उपसर्गादातः । ५ । ३ । ११० ।
 णिवेत्त्यासश्चन्धघट्टचन्देरनः । ५ । ३ । १११ ।
 हपोऽनिच्छायाम् । ५ । ३ । ११२ ।
 पर्यधेर्वा । ५ । ३ । ११३ ।
 कृतसंपदादिभ्यः क्विप् । ५ । ३ । ११४ ।
 भ्यादिभ्यो वा । ५ । ३ । ११५ ।
 व्यतिहारोऽनीहादिभ्यो ञ् । ५ । ३ । ११६ ।
 नज्रोऽनिः श्वापे । ५ । ३ । ११७ ।
 ग्लाहाज्यः । ५ । ३ । ११८ ।
 प्रश्नाख्याने घेञ् । ५ । ३ । ११९ ।
 पर्यायाऽर्द्धाणांत्पत्तौ ष णकः । ५ । ३ । १२० ।
 नाम्नि पुंसि ष । ५ । ३ । १२१ ।
 भावे । ५ । ३ । १२२ ।
 श्रुमि क्तः । ५ । ३ । १२३ ।
 अनद् । ५ । ३ । १२४ ।
 यत्कर्मस्पर्शात् कर्त्रद्गुणं ततः
 । ५ । ३ । १२५ ।

अ० पा० सू० । ५।३।१२६।]

रम्यादिभ्यः कर्त्तरि । ५।३।१२६।

कारणम् । ५।३।१२७।

भुजिपत्यादिभ्यः कर्माऽपादाने

। ५।३।१२८।

करणाऽऽधारे । ५।३।१२९।

पुञ्जाम्नि घः । ५।३।१३०।

गोचरसंचरवह्व्रजज्यजखलाऽऽपण-

निगमषकभगकपाऽऽकपनिकपम्

। ५।३।१३१।

व्यञ्जनाद् घञ् । ५।३।१३२।

अवानृस्तृभ्याम् । ५।३।१३३।

न्यायाऽवायाऽध्यायोचावसंहाराऽव-

हाराऽऽधारदारजारम् । ५।३।१३४।

उदङ्कोऽतोषे । ५।३।१३५।

आनायो जालम् । ५।३।१३६।

खनो डडरेकेकवकघञ् । ५।३।१३७।

इकिस्तिव् स्वरूपाथे । ५।३।१३८।

दुःस्वीपतः कृच्छ्राऽकृच्छ्राधार्त् खल्

। ५।३।१३९।

च्यर्थे कर्त्राप्याद् भूकृगः । ५।३।१४०।

शासुयुधिद्विशिष्टुयिसृवातोऽनः

। ५।३।१४१।

चतुर्थः पाठः ।

सत्सामीप्ये सद्द्वद्वा । ५।४।१।

भूतघचाऽऽर्शास्ये वा । ५।४।२।

क्षिमाऽऽशांसाऽर्थयोर्भविष्यन्तीसप्तम्यौ

। ५।४।३।

सम्भावने सिद्धयत् । ५।४।४।

नाऽनघतनः प्रबन्धाऽऽसस्योः । ५।४।५।

[अ० पा० सू० । ५।४।३३।

एण्यत्यवधौ देशस्याऽर्वाग्भागे । ५।४।६।

कालस्याऽनहोरात्राणाम् । ५।४।७।

परे वा । ५।४।८।

सप्तम्यर्थे क्रियातिपत्तौ क्रियातिपत्तिः

। ५।४।९।

भूते । ५।४।१०।

वोतात् प्राक् । ५।४।११।

क्षेपेऽपिजात्वोर्वर्त्तमाना । ५।४।१२।

कथमि सप्तमी च वा । ५।४।१३।

किंवृत्ते सप्तमी भविष्यन्त्यौ । ५।४।१४।

अत्रद्वाऽमर्षेऽन्यत्रापि । ५।४।१५।

किंकिलास्त्यर्थयोर्भविष्यन्ती । ५।४।१६।

जातुयद्यदायदौ सप्तमी । ५।४।१७।

क्षेपे च यच्च यत्रे । ५।४।१८।

चित्रे । ५।४।१९।

शेषे भविष्यन्त्ययदौ । ५।४।२०।

सप्तम्युताप्योर्वाडे । ५।४।२१।

सम्भावनेऽलमर्थे तदर्धानुक्तौ । ५।४।२२।

अयदि श्रद्धाघातौ नवा । ५।४।२३।

सतीच्छार्धात् । ५।४।२४।

वर्त्स्यति हेतुकले । ५।४।२५।

कामोक्तावकथिति । ५।४।२६।

इच्छाऽर्थे सप्तमीपञ्चम्यौ । ५।४।२७।

विधिनिमन्त्रणाऽऽमन्त्रणाऽधीष्टसम्प्र-

श्रमार्थेने । ५।४।२८।

प्रीपाऽनुज्ञाघसरे कृत्यपञ्चम्यौ । ५।४।२९।

सप्तमी चोर्ध्वमौर्द्वर्त्तिके । ५।४।३०।

स्मे पञ्चमी । ५।४।३१।

अधीष्टौ । ५।४।३२।

कालवेलासमये तुम्वाऽवसरे । ५।४।३३।

सप्तमी यदि ।५।४।३४।
 शक्ताहं कृत्याश्च ।५।४।३५।
 णिन्वाऽऽवश्यकाऽधर्मण्ये ।५।४।३६।
 अहं तृच् ।५।४।३७।
 आशिष्याशीः पञ्चम्यौ ।५।४।३८।
 मार्ययतनी ।५।४।३९।
 सस्मे ह्यस्तनी च ।५।४।४०।
 धातोः सम्यन्धे प्रत्ययाः ।५।४।४१।
 भृशाऽऽभीक्ष्ण्ये हिस्वौ यथाविधि
 तध्वमौ च तश्चुम्दि ।५।४।४२।
 प्रचये नवा सामान्यार्थस्य ।५।४।४३।
 निषेधेऽलंखल्बोः क्त्वा ।५।४।४४।
 परावरे ।५।४।४५।
 निमील्यादिमेढस्तुल्यकर्तृके ।५।४।४६।
 प्राक्काष्ठे ।५।४।४७।
 रुणम् चाऽऽभीक्ष्ण्ये ।५।४।४८।
 पूर्वाऽग्ने प्रथमे ।५।४।४९।
 अन्यथैवंकथमित्थमः कृगोऽनर्थ-
 कात् ।५।४।५०।
 यथातथावीर्ष्योत्तरे ।५।४।५१।
 शापे व्याप्यात् ।५।४।५२।
 स्वाह्वर्धादिदीर्घात् ।५।४।५३।
 विद्वग्भ्यः कात्स्न्ये णम् ।५।४।५४।
 यावतो विन्दजीबः ।५।४।५५।
 चमोदरात् पूरेः ।५।४।५६।
 घृष्टिमाने ऊल्लुक्चाऽस्य वा ।५।४।५७।
 षेलार्थात् क्नोपेः ।५।४।५८।
 गात्रपुरुषात् स्नः ।५।४।५९।
 शुष्कचूर्णरूक्षात् पिपस्तस्त्वेव ।५।४।६०।
 कृग्रहोऽकृत जीवात् ।५।४।६१।

निमूलात् कषा ।५।४।६२।
 हनश्च समूलात् ।५।४।६३।
 करणेभ्यः ।५।४।६४।
 स्वस्नेहनार्थात् पुषपिषः ।५।४।६५।
 हस्तार्थाद्ब्रह्मर्त्तिवृत्तः ।५।४।६६।
 बन्धेर्नाम्नि ।५।४।६७।
 आधारात् ।५।४।६८।
 कर्तुर्जीवपुरुषान्ब्रह्महः ।५।४।६९।
 ऊर्ध्वात् इः श्रुयः ।५।४।७०।
 न्याप्याद्येवात् ।५।४।७१।
 उपात् किरौ लवने ।५।४।७२।
 दंशोऽस्तृतीयया ।५।४।७३।
 हिंसार्थादेकाऽऽप्यात् ।५।४।७४।
 उपपीडरुचकर्मस्तत्सप्तम्या ।५।४।७५।
 प्रमाणसमासक्योः ।५।४।७६।
 पञ्चम्या त्वरायाम् ।५।४।७७।
 द्वितीयया ।५।४।७८।
 स्वाङ्गेनाऽऽधुवेण ।५।४।७९।
 परिक्लेश्येन ।५।४।८०।
 विशपतपदस्कन्धो वीप्साऽऽभी-
 क्ष्ण्ये ।५।४।८१।
 कालेन तृप्यस्वः क्रियाऽन्तरे ।५।४।८२।
 नाम्ना ग्रहाऽऽदिशः ।५।४।८३।
 कृगोऽव्ययेनाऽनिष्टोक्तौ क्त्वा-
 णमौ ।५।४।८४।
 तिर्यचाऽपवर्गे ।५।४।८५।
 स्वाङ्गतश्च्यर्थनानाविनाचाऽर्थेन
 भुवश्च ।५।४।८६।
 लृष्णीमा ।५।४।८७।
 आनुलोम्येऽन्वचा ।५।४।८८।

अ० पा० सू० १५।४।८९।]

इच्छाऽर्थे कर्मणः सप्तमी ।५।४।८९।
शकधूपज्ञारभलभसहाऽर्हग्लाघटाऽ-
स्तिसमर्थार्थे च तुम् ।५।४।९०।

॥ षष्ठोऽध्यायः ॥

प्रथमः पादः ।

तद्धितोऽणादि ।६।१।१।
पौत्रादि घृद्धम् ।६।१।२।
वंश्यज्यायोत्रात्रोर्जीवति प्रपौत्राद्यऽस्त्री
युवा ।६।१।३।

सपिण्डे वयः स्थानाधिके जीवद्वा
।६।१।४।

युवघृद्धं कुत्साऽर्चे वा ।६।१।५।

संज्ञायुर्वा ।६।१।६।

त्यदादिः ।६।१।७।

घृद्धिर्यस्य स्वरेष्वादिः ।६।१।८।

एदोदेश एवेयादौ ।६।१।९।

प्राग्देशे ।६।१।१०।

वाऽऽद्यात् ।६।१।११।

गोत्रोत्तरपदाद्गोत्रादिवाऽजिहाकात्य-

हरितकात्यात् ।६।१।१२।

प्राग्जितादण् ।६।१।१३।

घनादेः पत्युः ।६।१।१४।

अनिदम्पणपवादे च दित्यदित्यादि-

त्ययमपत्युत्तरपदाब्ज्यः ।६।१।१५।

बहिषष्टीकण्व ।६।१।१६।

कल्पमेरेयण् ।६।१।१७।

पृथिन्या प्राऽञ् ।६।१।१८।

उत्सादेरञ् ।६।१।१९।

षष्कयादसमासे ।६।१।२०।

[अ० पा० सू० १६।१।४७।

देवाद्यञ् च ।६।१।२१।

आ स्थान्नः ।६।१।२२।

लोम्नोऽपत्येषु ।६।१।२३।

द्विगोरनपत्ये यस्वरादेर्लुपद्विः ।६।१।२४।

प्राग्भवतः स्त्रीपुंसान्नञ् स्तञ् ।६।१।२५।

त्वे वा ।६।१।२६।

गोः स्वरे यः ।६।१।२७।

ऋतोऽपत्ये ।६।१।२८।

आद्यात् ।६।१।२९।

घृद्धाणूनि ।६।१।३०।

अत इञ् ।६।१।३१।

बाहादिभ्यो गोत्रे ।६।१।३२।

वर्मणोऽचक्रात् ।६।१।३३।

अजादिभ्यो घेनोः ।६।१।३४।

ब्राह्मणाद्वा ।६।१।३५।

भूपस्सम्भूयोऽम्भोऽमितौजसः।

स्तुक्च ।६।१।३६।

शालङ्क्यौदिपाडिवाङ्वलि ।६।१।३७।

व्यासवकटसुधातृनियदयिम्बचण्डा-

लादन्तस्य चाक् ।६।१।३८।

पुनर्भूपुत्रदुहितृननान्दुरनन्तरेऽञ्

।६।१।३९।

परस्त्रियाः परशुश्रावसावर्षे ।६।१।४०।

धिदादेर्दुद्धे ।६।१।४१।

गर्गादिर्यञ् ।६।१।४२।

मधुयत्रोर्पात्पणकौशिके ।६।१।४३।

कपिबोधादाङ्गिरसे ।६।१।४४।

वत्तण्डात् ।६।१।४५।

स्त्रियां लुप् ।६।१।४६।

कुञ्जादेर्नायन्याः ।६।१।४७।

अ० पा० सू० । ६।१।४८।]

स्त्रियहुष्वायनम् । ६।१।४८।
 अश्वदेः । ६।१।४९।
 शपभरद्वाजादात्रेये । ६।१।५०।
 भर्गात् त्रैगर्त्तं । ६।१।५१।
 आत्रेयाद्भारद्वाजे । ६।१।५२।
 नडादिभ्य आयनण् । ६।१।५३।
 यजिन्वः । ६।१।५४।
 हरितादेरजाः । ६।१।५५।
 क्रोष्टृशालङ्कोर्लृक्च । ६।१।५६।
 दर्भकृष्णाऽग्निशर्मरणशरद्वच्छुन-
 कादाग्रायणघ्राह्यणवार्पण्यवा-
 शिष्ठभार्गववात्स्ये । ६।१।५७।
 जीवन्तपर्वताद्वा । ६।१।५८।
 द्रोणाद्वा । ६।१।५९।
 शिवादेरण् । ६।१।६०।
 ऋपिवृष्णयन्धकक्रुर्भ्यः । ६।१।६१।
 क्न्यात्रिवेष्याः कनीनत्रिवणं
 च । ६।१।६२।
 शुद्धाभ्यां भारद्वाजे । ६।१।६३।
 विकर्णच्छगलाद्वात्स्याऽऽत्रेये । ६।१।६४।
 णश्च विश्रवसो विश्लुक्च वा । ६।१।६५।
 संख्यासंभद्रान्मातुर्मातुर्घं । ६।१।६६।
 अदोर्नदीमानुपीनामनः । ६।१।६७।
 पीलासात्वामण्टकाद्वा । ६।१।६८।
 दितिश्चैयण् वां । ६।१।६९।
 रूपाप्त्यूळः । ६।१।७०।
 द्विस्वरादनद्याः । ६।१।७१।
 इतोऽनिघ्नः । ६।१।७२।
 शुभ्रादिभ्यः । ६।१।७३।
 श्यामलक्षणाद्वाशिष्टे । ६।१।७४।
 विकर्णकृषीतकात् कादपये । ६।१।७५।

[अ० पा० सू० । ६।१।१०५।

भ्रुवो भ्रुव् च । ६।१।७६।
 कल्याण्यादेरिन् चाऽन्तस्य । ६।१।७७।
 कुलटाया वा । ६।१।७८।
 चटकाण्णैरः स्त्रियां तु लृप् । ६।१।७९।
 क्षुद्राभ्य एरण् वा । ६।१।८०।
 गोघाया दुष्टे णारश्च । ६।१।८१।
 जण्टपण्टात् । ६।१।८२।
 चतुष्पाद्भ्य एयञ् । ६।१।८३।
 गृष्टपादेः । ६।१।८४।
 वाडवेयो वृषे । ६।१।८५।
 रेवत्यादेरिकण् । ६।१।८६।
 वृद्धस्त्रियाः क्षेपे णश्च । ६।१।८७।
 भ्रातुर्व्यः । ६।१।८८।
 ईयः स्वसुश्च । ६।१।८९।
 मातृपित्रादेर्डेयणीयणौ । ६।१।९०।
 श्वशुराद्यः । ६।१।९१।
 जातौ राज्ञः । ६।१।९२।
 क्षत्रादियः । ६।१।९३।
 मनोर्याऽणौ पश्चान्तः । ६।१।९४।
 माणवः कुत्सायाम् । ६।१।९५।
 कुलादीनः । ६।१।९६।
 यैयकजावसमासे वा । ६।१।९७।
 दुष्कुलादेयणवा । ६।१।९८।
 महाकुलाद्वाऽऽनीनजौ । ६।१।९९।
 कुर्वादेर्ज्यः । ६।१।१००।
 सग्राजः क्षत्रिये । ६।१।१०१।
 सेनान्तकारुलधमणादिश्च । ६।१।१०२।
 सुयाम्नः सौधीरेष्वायनिञ् । ६।१।१०३।
 पाण्टाहृतिमिमताण्यश्च । ६।१।१०४।
 भागाचित्तिताणंपिन्दयाऽऽकशापे-
 यापिन्दयापामिकण्या । ६।१।१०५।

स० पा० सू० । ६।१।१०६।]

सौयामागनियामुन्दायनिघान्ठ्या-
 यणेरीयश्च वा । ६।१।१०६।
 तिकादेरायनिञ् । ६।१।१०७।
 दशुकोशलकर्मारच्छागवृषायादिः
 । ६।१।१०८।
 द्विस्वरादणः । ६।१।१०९।
 अष्टह्यदोर्नवा । ६।१।११०।
 पुत्रान्तात् । ६।१।१११।
 चर्मिचर्मिगारेटकार्क्यकाकलङ्काया-
 किन्नाञ्च कथान्तोऽन्त्यम्बरात्
 । ६।१।११२।
 अदोरायनिः प्रायः । ६।१।११३।
 राष्ट्रक्षत्रियात् सरूपाद्राजाऽपत्ये
 द्विरञ् । ६।१।११४।
 गान्धारिसाल्वेयाम्याम् । ६।१।११५।
 पुरुमगधकलिङ्गसूरमसद्विस्वरादण्
 । ६।१।११६।
 साल्वांशप्रत्यग्रथकलकूटाङ्गमकादिञ्
 । ६।१।११७।
 दुनादिकूर्वात्कोशलाऽजावाञ्ज्यः
 । ६।१।११८।
 पाण्डोर्द्वयण् । ६।१।११९।
 शकादिभ्यो द्वेर्लुप् । ६।१।१२०।
 कुन्त्यवन्तेः स्त्रियाम् । ६।१।१२१।
 कुरोर्वा । ६।१।१२२।
 द्वेरन्णोऽप्राच्यभर्गादेः । ६।१।१२३।
 बहुष्वस्त्रियाम् । ६।१।१२४।
 यस्कादेर्गोत्रे । ६।१।१२५।
 यञ्जोऽश्यापर्णान्तगोपवनादेः
 । ६।१।१२६।
 कौण्डिन्याऽगस्त्ययोः कुण्डिनागस्ती
 च । ६।१।१२७।

[म० पा० सू० । ६।२।१०।

भृग्वद्विरस्कृतसवशिष्टगोतमाऽघ्रेः
 । ६।१।१२८।
 प्राग्भरते बहुस्वरादिजः । ६।१।१२९।
 धोपकादेः । ६।१।१३०।
 तिककित्वादौ द्वन्द्वे । ६।१।१३१।
 द्विवादेस्तथा । ६।१।१३२।
 वाऽन्येन । ६।१।१३३।
 द्वयेकेषु पष्ठ्यास्तत्पुरुषे यथादेर्वा
 । ६।१।१३४।
 न प्राग्जितीये स्वरे । ६।१।१३५।
 गर्गभार्गविका । ६।१।१।१३६।
 घृनि लुप् । ६।१।१३७।
 वायमणायनिजोः । ६।१।१३८।
 द्वीजो वा । ६।१।१३९।
 जिदार्यादणिजोः । ६।१।१४०।
 अब्राह्मणात् । ६।१।१४१।
 पैलाऽऽदेः । ६।१।१४२।
 प्राच्येजोऽतौल्यल्यादेः । ६।१।१४३।
 द्वितीयः पादः ।
 रागाद्यो रक्ते । ६।२।१।
 लाक्षारोचनादिकण् । ६।२।२।
 शकलकर्दमाद्वा । ६।२।३।
 नीलपीतादकम् । ६।२।४।
 उदितगुरोर्भाषुक्तेऽऽदे । ६।२।५।
 चन्द्रयुक्तात् काले लुप् त्वप्रयुक्ते
 । ६।२।६।
 द्वन्द्वादीयः । ६।२।७।
 श्रवणाऽश्वथान्नामन्यः । ६।२।८।
 पष्ठ्याः समूहे । ६।२।९।
 निष्ठाऽऽदेः । ६।२।१०।

अ० पा० सू० । ६ । २ । ११ ।]

[अ० पा० सू० । ६ । २ । ६६ ।

क्षुद्रकमालवात् सेनानाम्नि । ६ । २ । ११ ।

गोत्रोक्षवत्सोष्ट्रवृद्धाऽजोरभ्रमनुष्य-

राजराजन्यराजपुत्रादकञ् । ६ । २ । १२ ।

केदारारण्यइत् । ६ । २ । १३ ।

कवचिहस्त्यचित्ताखेकण् । ६ । २ । १४ ।

धेनोरनघः । ६ । २ । १५ ।

ब्राह्मणमाणववाडवाघः । ६ । २ । १६ ।

गणिकाया ष्यः । ६ । २ । १७ ।

केशाद्वा । ६ । २ । १८ ।

वाऽश्वादीयः । ६ । २ । १९ ।

पश्वा ङ्वण् । ६ । २ । २० ।

ईनोऽहः ऋतौ । ६ । २ । २१ ।

पृष्ठाद्यः । ६ । २ । २२ ।

षरणाद्धर्मवत् । ६ । २ । २३ ।

गोरथवातात् अत्कट्यलूलम् । ६ । २ । २४ ।

पाशाऽऽदेश्च ल्यः । ६ । २ । २५ ।

श्वादिभ्योऽञ् । ६ । २ । २६ ।

खलादिभ्यो लिन् । ६ । २ । २७ ।

ग्रामजनयन्धुगजसहायात्तल्ल् । ६ । २ । २८ ।

पुरुषात् कृतहितवधचिकारे चैय्व्

। ६ । २ । २९ ।

विकारे । ६ । २ । ३० ।

प्राण्यौपधिवृक्षेभ्योऽवयवे च । ६ । २ । ३१ ।

तालाद्धनुषि । ६ । २ । ३२ ।

अपुजतोः पोन्तश्च । ६ । २ । ३३ ।

शम्या लः । ६ । २ । ३४ ।

पयोद्रोर्यः । ६ । २ । ३५ ।

उष्ट्रादफल् । ६ । २ । ३६ ।

उमोर्णाद्वा । ६ । २ । ३७ ।

एण्या एष्य् । ६ । २ । ३८ ।

कौशेयम् । ६ । २ । ३९ ।

परशान्याथलुक् च । ६ । २ । ४० ।

कंसीयाञ्च्यः । ६ । २ । ४१ ।

हेमार्थान्माने । ६ । २ । ४२ ।

द्रोवर्यः । ६ । २ । ४३ ।

मानात् क्रीतवत् । ६ । २ । ४४ ।

हेमाऽऽदिभ्योऽञ् । ६ । २ । ४५ ।

अभक्ष्याऽऽच्छादने वा मयद् । ६ । २ । ४६ ।

शरदर्भकूदीतृणसोमधल्वजात् ।

६ । २ । ४७ ।

एकस्वरात् । ६ । २ । ४८ ।

दोरप्राणिनः । ६ । २ । ४९ ।

गोः पुरीषे । ६ । २ । ५० ।

व्रीहेः पुरोडाशे । ६ । २ । ५१ ।

तिलयवादानाम्नि । ६ । २ । ५२ ।

पिष्टात् । ६ । २ । ५३ ।

नाम्नि कः । ६ । २ । ५४ ।

शोगोदोहावीनञ् हियङ्गुआस्य

। ६ । २ । ५५ ।

अपो यच्वा । ६ । २ । ५६ ।

लुग्यहुलं पुष्पमूले । ६ । २ । ५७ ।

फले । ६ । २ । ५८ ।

प्लक्षाऽऽदेरण् । ६ । २ । ५९ ।

जम्बवा वा । ६ । २ । ६० ।

न द्विरद्रुवयगोमयफलात् । ६ । २ । ६१ ।

पितृमातुर्व्यङ्गुलं भ्रातरि । ६ । २ । ६२ ।

पिन्नोर्दामहद् । ६ । २ । ६३ ।

अवेर्दुग्धे सोढदूसमरीसम् । ६ । २ । ६४ ।

राष्ट्रेऽनरुगाऽऽदिभ्यः । ६ । २ । ६५ ।

राजन्याऽऽदिभ्योऽकल् । ६ । २ । ६६ ।

अ० पा० सू० । ६ । २ । ६७ ।]

वसातेर्वा । ६ । २ । ६७ ।

भौरिक्यैषु कार्यादेर्विधभक्तम् । ६ । २ । ६८ ।

निवासाद्दूरभवे इति देशे नाम्नि । ६ । २ । ६९ ।

तदत्राऽस्ति । ६ । २ । ७० ।

तेन निर्वृत्ते च । ६ । २ । ७१ ।

नद्यां मनुः । ६ । २ । ७२ ।

मध्वादेः । ६ । २ । ७३ ।

नडकुमुदवेतसमहिपाडित् । ६ । २ । ७४ ।

नडशादाद्वलः । ६ । २ । ७५ ।

शिखायाः । ६ । २ । ७६ ।

शिरीषादिककणौ । ६ । २ । ७७ ।

शर्कराया इकणीयाऽण् च । ६ । २ । ७८ ।

रोऽद्मादेः । ६ । २ । ७९ ।

प्रेक्षादेरिन् । ६ । २ । ८० ।

तृणादेः सल् । ६ । २ । ८१ ।

काशादेरिलः । ६ । २ । ८२ ।

अरीहणादेरकण् । ६ । २ । ८३ ।

सुपन्ध्यादेर्घ्यः । ६ । २ । ८४ ।

सुतङ्गमादेरिञ् । ६ । २ । ८५ ।

यलादेर्यः । ६ । २ । ८६ ।

अहरादिभ्योऽष् । ६ । २ । ८७ ।

सख्यादेरेयण् । ६ । २ । ८८ ।

पन्ध्यादेरायनण् । ६ । २ । ८९ ।

कर्णादेरायनिञ् । ६ । २ । ९० ।

उत्करादेरीयः । ६ । २ । ९१ ।

नडादेः कीयः । ६ । २ । ९२ ।

कृशाभ्वादेरीयण् । ६ । २ । ९३ ।

[अ० पा० सू० । ६ । २ । ११९ ।

ऋद्यादेः कः । ६ । २ । ९४ ।

वराहादेः कण् । ६ । २ । ९५ ।

कुमुदादेरिफः । ६ । २ । ९६ ।

अश्वत्थादेरिफण् । ६ । २ । ९७ ।

सास्य पौर्णमासी । ६ । २ । ९८ ।

आमहायण्यश्वत्थादिकण् । ६ । २ । ९९ ।

चैत्रीकार्तिकीफाल्गुनीश्रवणाद्वा । ६ । २ । १०० ।

देवता । ६ । २ । १०१ ।

पैंगारक्षीपुत्रादेरीयः । ६ । २ । १०२ ।

शुक्रादियः । ६ । २ । १०३ ।

शतरुद्रात्तौ । ६ । २ । १०४ ।

अपोनपादपान्नपातस्तृचातः । ६ । २ । १०५ ।

महेन्द्राद्वा । ६ । २ । १०६ ।

कसोमाद्दृश्यण् । ६ । २ । १०७ ।

द्याषाष्टिष्वीशुनासीराजनी-

पोममरुत्वद्वास्तोष्पति-

गृहमेधादीययौ । ६ । २ । १०८ ।

वाय्वृतुपित्तुपसो यः । ६ । २ । १०९ ।

महाराजप्रोष्ठपदादिकण् । ६ । २ । ११० ।

कालाद्भवयत् । ६ । २ । १११ ।

आदेश्छन्दसः प्रगाथे । ६ । २ । ११२ ।

योद्धृप्रयोजनाद्युद्धे । ६ । २ । ११३ ।

भावयञ्जोऽस्यां णः । ६ । २ । ११४ ।

इयैनम्पातातैलम्पाता । ६ । २ । ११५ ।

प्रहरणात् क्रीडायां णः । ६ । २ । ११६ ।

तद्वेत्त्यधीते । ६ । २ । ११७ ।

न्यायादेरिफण् । ६ । २ । ११८ ।

पदकल्पलक्षणान्तकृत्वाख्याना-

ख्यायिकात् । ६ । २ । ११९ ।

अ० पा० सू० १६।२।१२०।]

[अ० पा० सू० १६।३।२७।

अकल्पात् सूत्रात् ।६।२।१२०।

तृतीयः पादः ।

अधर्मक्षत्रत्रिसंसर्गाङ्गाद्वियायाः

शेषे ।६।३।१।

।६।२।१२१।

नद्यादेरेयण् ।६।३।२।

याज्ञिकौक्तिकलौकायितिकम्

राष्ट्रादियः ।६।३।३।

।६।२।१२२।

दूरादेत्यः ।६।३।४।

अनुब्राह्मणादिन् ।६।२।१२३।

उत्तरादाहल् ।६।३।५।

शतपष्टेः पथ इकट् ।६।२।१२४।

पाराचारादीनः ।६।३।६।

पवोत्तरपदेभ्य इकः ।६।२।१२५।

व्यस्तव्यत्यस्तात् ।६।३।७।

पदक्रमशिक्षामीमांसात्मनोऽकः

द्युप्रागपागुदकप्रतीचो यः ।६।३।८।

।६।२।१२६।

ग्रामादीनञ् ।६।३।९।

ससर्वपूर्वाल्लुप् ।६।२।१२७।

कन्यादेश्चैयकञ् ।६।३।१०।

संख्याकात् सूत्रे ।६।२।१२८।

कुण्ड्यादिभ्यो यल्लुक्च ।६।३।११।

प्रोक्तात् ।६।२।१२९।

कुलकुक्षिघ्नीयाच्छ्वास्यालङ्कारे ।६।३।१२।

वेदेनब्राह्मणमत्रैव ।६।२।१३०।

दक्षिणापश्चात् पुरस्त्यण् ।६।३।१३।

तेनच्छन्ने रथे ।६।२।१३१।

चल्लुर्दिपदिकापिदयाष्टायनण् ।

पाण्डुकम्बलादिन् ।६।२।१३२।

।६।३।१४।

हष्टे साम्नि नाम्नि ।६।२।१३३।

रङ्गोः प्राणिनि वा ।६।३।१५।

गोत्रावङ्कवत् ।६।२।१३४।

कवेहामात्रतसरत्यच् ।६।३।१६।

वामदेवायः ।६।२।१३५।

नेर्भुवे ।६।३।१७।

द्विद्वाऽण् ।६।२।१३६।

निसो गते ।६।३।१८।

वा जाते द्विः ।६।२।१३७।

ऐपमोक्षःश्वसो वा ।६।३।१९।

तत्रोद्धृते पात्रेभ्यः ।६।२।१३८।

कन्धाया इकण् ।६।३।२०।

स्थण्डिलाच्छेते व्रती ।६।२।१३९।

वर्णाविकञ् ।६।३।२१।

संस्कृते भक्ष्ये ।६।२।१४०।

रूप्योत्तरपदारण्याण्यः ।६।३।२२।

शूलोप्याद्यः ।६।२।१४१।

दिक्पूर्वादिनाम्नः ।६।३।२३।

क्षीरादेयण् ।६।२।१४२।

मद्रावञ् ।६।३।२४।

दम इकण् ।६।२।१४३।

उदग्ग्रामाद्यकृद्गोम्नः ।६।३।२५।

योदन्धितः ।६।२।१४४।

भोष्टीतैकीनैकेर्तागोमतीन्ऋमेजयार्ह

पपचित् ।६।२।१४५।

परमकपटघरात् ।६।३।२६।

शकलादेर्यत्रः ।६।३।२७।

स० पा० सू० । ६।३।२८ ।]

[स० पा० सू० । ६।३।२९ ।

घृद्धेऽजः । ६।३।२८।

न द्विस्वरात् प्राग्भरतात् । ६।३।२९।

भवतोऽरिक्णीयसौ । ६।३।३०।

परजनराज्ञोऽकीपः । ६।३।३१।

दोरीयः । ६।३।३२।

वृष्णादिभ्यः कालात् । ६।३।३३।

व्यादिभ्यो णिकेकणौ । ६।३।३४।

काङ्पादेः । ६।३।३५।

वाहीकेषु ग्रामात् । ६।३।३६।

बोशीनरेषु । ६।३।३७।

घृजिमद्रादेशात् कः । ६।३।३८।

उवर्णादिकण् । ६।३।३९।

दोरेषु प्राचः । ६।३।४०।

इतोऽकञ् । ६।३।४१।

रोपान्त्यात् । ६।३।४२।

प्रस्थपुरवहान्तयोपान्त्यधन्वार्थात् ।

। ६।३।४३।

राष्ट्रेभ्यः । ६।३।४४।

बहुविषयेभ्यः । ६।३।४५।

धूमादेः । ६।३।४६।

सौवीरेषु कूलात् । ६।३।४७।

समुद्रान्धुनायोः । ६।३।४८।

नगरात् कुत्सादाक्ष्ये । ६।३।४९।

कच्छाग्निवस्त्रवर्त्तोत्तरपदात् । ६।३।५०।

अरण्यात् पथि न्यायाध्यायेभनरवि-
हारे । ६।३।५१।

गोमये वा । ६।३।५२।

कुंरुयुगन्धराद्वा । ६।३।५३।

साल्वाद्गोयवाग्वपसौ । ६।३।५४।

फच्छादेर्दन्तुत्थे । ६।३।५५।

कोपान्त्याद्याण् । ६।३।५६।

गत्तोत्तरपदादीयः । ६।३।५७।

कटपूर्वात् प्राचः । ६।३।५८।

फन्वोपान्त्यकन्थापलदनगरग्राम-

हृदोत्तरपदादोः । ६।३।५९।

पर्वतात् । ६।३।६०।

अनरे वा । ६।३।६१।

पर्णकृकणाद्भारद्वाजात् । ६।३।६२।

गहादिभ्यः । ६।३।६३।

पृथिवीमध्यान्मध्यमश्वास्य । ६।३।६४।

निवासाचरणेऽण् । ६।३।६५।

वेणुकादिभ्य ईयण् । ६।३।६६।

वा युष्मदस्मदोऽग्नीनञौ युष्मा-

कास्माकं चास्त्यैकत्वे तु तव-
कममकम् । ६।३।६७।

द्वीपावनुसमुद्रं ण्यः । ६।३।६८।

अर्द्धायाः । ६।३।६९।

सपूर्वादिकण् । ६।३।७०।

दिक्पूर्वात्तौ । ६।३।७१।

ग्रामराष्ट्राशादणिकणौ । ६।३।७२।

पराश्वराऽधमोत्तमादेर्यः । ६।३।७३।

अमोन्ताऽयोऽधसः । ६।३।७४।

पश्चादाद्यन्ताप्रादिभ्यः । ६।३।७५।

मध्यान्मः । ६।३।७६।

मध्ये उत्कर्षापकर्षयोरः । ६।३।७७।

अभ्यात्मादिभ्य इकण् । ६।३।७८।

समानपूर्वलोकोत्तरपदात् । ६।३।७९।

वर्षाकालेभ्यः । ६।३।८०।

शरदः आदौ कर्मणि । ६।३।८१।

नवा रोगात्पथे । ६।३।८२।

अ० पा० सू० १६।३।८३।
 निशामदोषात् । ६।३।८३।
 श्वसस्तादिः । ६।३।८४।
 चिरपक्तपरारेस्तनः । ६।३।८५।
 पुरो नः । ६।३।८६।
 पूर्वाहापराह्वात्तनद् । ६।३।८७।
 सायश्चिरंमाह्रेप्रगेऽव्ययात् । ६।३।८८।
 भर्तुसन्ध्यादेरण् । ६।३।८९।
 संवत्सरात् फलपर्वणोः । ६।३।९०।
 हेमन्ताद्वा तल्लुक्च । ६।३।९१।
 प्रावृष एण्यः । ६।३।९२।
 स्थामाजिनान्ताल्लुक् । ६।३।९३।
 तत्र कृतलब्धक्रीतसम्भूते । ६।३।९४।
 कुशले । ६।३।९५।
 पथोऽकः । ६।३।९६।
 कोऽश्मादेः । ६।३।९७।
 जाते । ६।३।९८।
 प्रावृष इकः । ६।३।९९।
 नाम्नि शरदोऽकञ् । ६।३।१००।
 सिन्ध्वपकरात् काऽणौ । ६।३।१०१।
 पूर्वाहाऽपराह्णाद्द्राम्लप्रदोषाव-
 स्करादकः । ६।३।१०२।
 पथः पन्थ च । ६।३।१०३।
 अथ धामायास्यायाः । ६।३।१०४।
 अविष्ठापाढादीण्य् च । ६।३।१०५।
 फलगुन्याष्टः । ६।३।१०६।
 पट्टलाऽनुरायापुष्यार्धपुनर्पस्तुहस्त-
 विप्रगात्यातोर्लुक् । ६।३।१०७।
 निप्रतरेयमीरोहिण्याः निप्रगा-
 म् । ६।३।१०८।
 पट्टलमन्पेभ्याः । ६।३।१०९।

[अ० पा० सू० १६।३।१३६।
 स्थानान्तगोशालखरशा-
 लात् । ६।३।११०।
 वत्सशालाद्वा । ६।३।१११।
 सोदर्यसमानोदर्यौ । ६।३।११२।
 कालाद्देये ऋणे । ६।३।११३।
 कलाप्यश्वत्थयवबुसोमा-
 न्यासैपमसोऽकः । ६।३।११४।
 ग्रीष्मावरसमादकञ् । ६।३।११५।
 संवत्सराग्रहापण्या इकण् च । ६।३।११६।
 साधुपुष्पत्पच्यमाने । ६।३।११७।
 उप्ते । ६।३।११८।
 आश्वयुज्या अकञ् । ६।३।११९।
 ग्रीष्मवसन्ताद्वा । ६।३।१२०।
 व्याहरति मृगे । ६।३।१२१।
 जयिनि च । ६।३।१२२।
 भवे । ६।३।१२३।
 दिगादिदेहाशाव्यः । ६।३।१२४।
 नाम्न्युदकात् । ६।३।१२५।
 मध्यादिनण्णोयामोऽन्तश्च । ६।३।१२६।
 जिहामूलाद्गुलेभ्योः । ६।३।१२७।
 यर्गान्तात् । ६।३।१२८।
 ईनयौ वाऽशब्दे । ६।३।१२९।
 हतिकृत्तिकालत्रायस्तपहेरे-
 यण । ६।३।१३०।
 आस्तेपम् । ६।३।१३१।
 ग्रीष्मातोऽण् च । ६।३।१३२।
 यत्तुर्मात्प्राम्नि । ६।३।१३३।
 यज्ञे ष्यः । ६।३।१३४।
 गम्भीरपञ्चजनमहिर्दयात् । ६।३।१३५।
 परिमुग्गादेरप्यागीभायात् । ६।३।१३६।

मं पा० सू० । ६। ३। १३७।

अन्तःपर्यादिकण् । ६। ३। १३७।

पर्यनोर्गामात् । ६। ३। १३८।

उपाङ्गानुनीयिकर्णात् प्रायेण । ६। ३। १३९।

रूढायन्तःपुरादिकः । ६। ३। १४०।

कर्णललाटात् कल् । ६। ३। १४१।

तस्य व्याख्याने च ग्रन्थात् । ६। ३। १४२।

प्रायो बहुस्वरादिकण् । ६। ३। १४३।

श्रागृद्विस्वरयागेभ्यः । ६। ३। १४४।

क्रंपेरघ्याये । ६। ३। १४५।

पुरोडाशपौरोडाशादिकैकटौ । ६। ३। १४६।

छन्दसो यः । ६। ३। १४७।

शिक्षादेखाण् । ६। ३। १४८।

तत् आगते । ६। ३। १४९।

विद्यापोनिसम्बन्धादकष् । ६। ३। १५०।

पितुर्यो वा । ६। ३। १५१।

प्रात इकण् । ६। ३। १५२।

आपस्थानात् । ६। ३। १५३।

शुण्डिकादेरण् । ६। ३। १५४।

गोम्रादङ्गवत् । ६। ३। १५५।

वृहेतुभ्यो रूप्यमयटौ वा । ६। ३। १५६।

प्रभवति । ६। ३। १५७।

वैदुर्यः । ६। ३। १५८।

स्यदादेर्मयट् । ६। ३। १५९।

तस्येदम् । ६। ३। १६०।

हलसीरादिकण् । ६। ३। १६१।

समिध आघाने टैन्यण् । ६। ३। १६२।

विवाहे द्वन्द्वादकल् । ६। ३। १६३।

अदेवासुरादिभ्यो वैरे । ६। ३। १६४।

नदान्दत्ते व्यः । ६। ३। १६५।

[मं पा० सू० । ६। ३। १९२।

छन्दोगौपित्थकयाजिकमहृष्याच

धर्माग्नायसङ्घे । ६। ३। १६६।

आधर्वणिकोदणिकरुक्च । ६। ३। १६७।

चरणादकङ् । ६। ३। १६८।

गोम्राददण्डमाणयशिष्ये । ६। ३। १६९।

रैचतिकोदेरीयः । ६। ३। १७०।

कौपिञ्जलहास्तिपदादण् । ६। ३। १७१।

सङ्घोपाङ्गलक्षणेऽन्यत्रिणः । ६। ३। १७२।

शाकलादकङ् । ६। ३। १७३।

शृङ्गीधोरण्धव । ६। ३। १७४।

रघात् सादेख योदङ्गे । ६। ३। १७५।

यः । ६। ३। १७६।

पञ्चपूर्वादङ् । ६। ३। १७७।

वाहनात् । ६। ३। १७८।

वाह्यपथ्युपकरणे । ६। ३। १७९।

यहेस्तुरिशादिः । ६। ३। १८०।

तेन प्रोक्ते । ६। ३। १८१।

मौवादिभ्यः । ६। ३। १८२।

कठादिभ्यो वेदे लुप् । ६। ३। १८३।

तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोम्वादी-

यण् । ६। ३। १८४।

छगलिनो णेयिन् । ६। ३। १८५।

शौनकादिभ्यो णिन् । ६। ३। १८६।

पुराणे कल्पे । ६। ३। १८७।

काश्यपकौशिकाद्वेदषव । ६। ३। १८८।

शिलालिपाराशर्यान्नटभि-

क्षुसूत्रे । ६। ३। १८९।

कृशाश्वकर्मन्दादिन् । ६। ३। १९०।

उपज्ञाते । ६। ३। १९१।

कृते । ६। ३। १९२।

नाम्नि मक्षिकादिभ्यः । ६।३।१९३।

कुलालादेरकञ् । ६।३।१९४।

सर्वचर्मर्षण ईनेनञौ । ६।३।१९५।

उरसो घाणौ । ६।३।१९६।

छन्दस्यः । ६।३।१९७।

अमोऽधिकृत्यग्रन्थे । ६।३।१९८।

ज्योतिषम् । ६।३।१९९।

शिशुकन्दादिभ्य ईयः । ६।३।२००।

द्वन्द्वात् प्रायः । ६।३।२०१।

अभि निष्क्रामति द्वारं । ६।३।२०२।

गच्छति पथिवृते । ६।३।२०३।

भजति । ६।३।२०४।

महाराजादिकण् । ६।३।२०५।

अचित्ताददेशकालात् । ६।३।२०६।

वासुदेवाञ्जुनादकः । ६।३।२०७।

गोघ्नक्षत्रियेभ्योऽकण् प्रायः । ६।३।२०८।

सरूपादूद्रेः सर्वं राष्ट्रवत् । ६।३।२०९।

दस्तुल्यदिशि । ६।३।२१०।

तसिः । ६।३।२११।

यश्चोरसः । ६।३।२१२।

सेनिवासादस्य । ६।३।२१३।

आभिजनात् । ६।३।२१४।

शण्डिकादेर्षः । ६।३।२१५।

सिन्ध्वांदेरञ् । ६।३।२१६।

सलातुरादीषण् । ६।३।२१७।

सूक्ष्मर्मत्या एषण् । ६।३।२१८।

गिरेरीयोऽञ्जाजीवे । ६।३।२१९।

तेन जितजयदीव्यत्वानत्सु । ६।४।२।

संस्कृते । ६।४।३।

कुलत्थकोपान्त्पादण् । ६।४।४।

संसृष्टे । ६।४।५।

लघणावः । ६।४।६।

चूर्णमुद्गाभ्यामिनणौ । ६।४।७।

व्यञ्जनेभ्य उपसित्ते । ६।४।८।

तरति । ६।४।९।

नौद्विस्वरादिकः । ६।४।१०।

चरति । ६।४।११।

पर्पादेरिकट् । ६।४।१२।

पदिकः । ६।४।१३।

श्वगणाद्वा । ६।४।१४।

चेतनादेर्जीवति । ६।४।१५।

व्यस्ताच्च क्रयविक्रयादिकः । ६।४।१६।

वस्नात् । ६।४।१७।

आयुषाधीयश्च । ६।४।१८।

व्रातादीनञ् । ६।४।१९।

निर्वृत्तेऽक्षयूतादेः । ६।४।२०।

भावादिसः । ६।४।२१।

याचितापमित्यात् कण् । ६।४।२२।

हरत्पुत्सङ्गादेः । ६।४।२३।

भञ्जादेरिकट् । ६।४।२४।

चिचघचीवघाद्वा । ६।४।२५।

कुटिलिकाया अण् । ६।४।२६।

ओजःसहोम्भसो वर्त्तते । ६।४।२७।

तं प्रत्यनोलोमेपकृलात् । ६।४।२८।

परेर्मुग्धपार्श्वात् । ६।४।२९।

रक्षदुष्प्रगतोः । ६।४।३०।

पक्षिमत्स्यमृगार्थाद् घ्नति । ६।४।३१।

पठयैः पादः ।

इषण् । ६।४।३।

अ० पा० सू० । ६।४।३२।]

[अ० पा० सू० । ६।४।८५।

परिपन्थात्तिष्ठति च । ६।४।३२।

परिपथात् । ६।४।३३।

अवृद्धेर्गृह्णति गर्णे । ६।४।३४।

कुसीदादिकद् । ६।४।३५।

दशैकादशादिकश्च । ६।४।३६।

अर्थपदपदोत्तरललामप्र-

तिकण्ठात् । ६।४।३७।

परदारादिभ्यो गच्छति । ६।४।३८।

प्रतिपथादिकश्च । ६।४।३९।

माथोत्तरपदपदव्याकृन्दा-

द्भावति । ६।४।४०।

पश्चात्त्यनुपदात् । ६।४।४१।

सुस्नातादिभ्यः वृच्छति । ६।४।४२।

प्रभृतादिभ्यो वृवति । ६।४।४३।

माशब्द इत्यादिभ्यः । ६।४।४४।

शाब्दिकदार्यरिकलालाटिक-

कौक्कुटिकम् । ६।४।४५।

समूहार्थात् समवेते । ६।४।४६।

पर्यदो ण्यः । ६।४।४७।

सेनाया वा । ६।४।४८।

घर्माघर्माचरति । ६।४।४९।

पप्रथा घर्म्ये । ६।४।५०।

कलरावेरण् । ६।४।५१।

विभाजयितृविशसितुर्णाह्लुक्

च । ६।४।५२।

अयक्रये । ६।४।५३।

तदस्य पण्यम् । ६।४।५४।

किशरादेरिकद् । ६।४।५५।

शालालुनो वा । ६।४।५६।

शिल्पम् । ६।४।५७।

मङ्गुकक्षराराद्वाऽण् । ६।४।५८।

शीलम् । ६।४।५९।

अद्भुताच्छत्रादेरञ् । ६।४।६०।

तूष्णीकः । ६।४।६१।

प्रहरणम् । ६।४।६२।

परश्वधाद्वाऽण् । ६।४।६३।

शक्तिपष्टेष्टीकण् । ६।४।६४।

वेष्ट्यादिभ्यः । ६।४।६५।

नास्तिकास्तिकदैष्टिकम् । ६।४।६६।

वृत्तोऽपपाठोऽनुयोगे । ६।४।६७।

बहुस्वरपूर्वादिकः । ६।४।६८।

भक्ष्यं हितमस्मै । ६।४।६९।

नियुक्तं दीपते । ६।४।७०।

श्रणामांसौवनादिको वा । ६।४।७१।

भक्तौवनाद्वा णिकद् । ६।४।७२।

नथयज्ञादयोऽस्मिन् वर्त्तन्ते । ६।४।७३।

तत्र नियुक्ते । ६।४।७४।

अगारान्तादिकः । ६।४।७५।

अदेशकालादभ्यायिनि । ६।४।७६।

निकटादियु वसति । ६।४।७७।

सतीर्ष्यः । ६।४।७८।

प्रस्तारसंस्थानतदन्तकठिनान्तेभ्यो

व्यवहरति । ६।४।७९।

सङ्ख्यादेश्चार्हदलुचः । ६।४।८०।

गोदानादीनां ब्रह्मचर्ये । ६।४।८१।

चन्द्रायणं च चरति । ६।४।८२।

देवव्रतादीन् हिन् । ६।४।८३।

डकश्चाष्टाचत्वारिंशतं वर्षाणाम्

। ६।४।८४।

चातुर्मास्यन्तौ पल्लुक् च । ६।४।८५।

अ० पा० सू० । ६।४।८६।]

कौशयोजनपूर्वाच्छतायोजनाद्या-
ऽभिगमाहं । ६।४।८६।

तद्यात्येभ्यः । ६।४।८७।

पथ इकट् । ६।४।८८।

नित्यं णः पन्थश्च । ६।४।८९।

शङ्कूत्तरकान्तराजवारिस्थलजङ्ग-
लादेस्तेनाहते च । ६।४।९०।

स्थलादेर्मधुकमरिषेण् । ६।४।९१।

तुरायणपारायणं यजमानाऽधीयाने
। ६।४।९२।

संशयं प्राप्ते ज्ञेये । ६।४।९३।

तस्मै योगादेः शक्ते । ६।४।९४।

योगकर्मभ्यां योक्तौ । ६।४।९५।

यज्ञानां दक्षिणायाम् । ६।४।९६।

तेषु देये । ६।४।९७।

काले कार्यं च भववत् । ६।४।९८।

व्युष्टादिष्वण् । ६।४।९९।

यथाकथाचाण्णः । ६।४।१००।

तेन हस्ताद्यः । ६।४।१०१।

शोभमाने । ६।४।१०२।

कर्मवेपाद्यः । ६।४।१०३।

कालात् परिजय्यलभ्यकार्यसुफरे
। ६।४।१०४।

निर्वृत्ते । ६।४।१०५।

तं भाषिभूते । ६।४।१०६।

तस्मै भृताऽधीष्टे च । ६।४।१०७।

पण्मासादयसि ण्येकौ । ६।४।१०८।

समाया ईनः । ६।४।१०९।

राज्यहःसंयत्सराच द्विगोर्या
। ६।४।११०।

[अ० पा० सू० । ६।४।१३६।

वर्षादश्च वा । ६।४।१११।

प्राणिनि भूते । ३।४।११२।

मासाद्रुपसि यः । ६।४।११३।

ईनश्च । ६।४।११४।

पण्मासाद्ययणिकण् । ६।४।११५।

सोऽस्य ब्रह्मचर्यतद्रूतोः । ६।४।११६।

प्रयोजनम् । ६।४।११७।

एकागाराचौरे । ६।४।११८।

चूडादिभ्योऽण् । ६।४।११९।

विशाखापादान्मन्थदण्डे । ६।४।१२०।

उत्थापनादेरीयः । ६।४।१२१।

विशिरुहिपदिपूरिसमापेरनात्

सपूर्वपदात् । ६।४।१२२।

स्वर्गस्वस्तिवाचनादिभ्यो यलुपो
। ६।४।१२३।

समयात् प्राप्तः । ६।४।१२४।

ऋत्वादिभ्योऽण् । ६।४।१२५।

कालाद्यः । ६।४।१२६।

दीर्घः । ६।४।१२७।

आकालिकमिकश्चाद्यन्ते । ६।४।१२८।

त्रिंशद्द्विंशतेर्द्वैकोऽसंज्ञायामार्हदर्थे
। ६।४।१२९।

सङ्घघाडतेश्चाऽशस्तिष्टः कः । ६।४।१३०।

शतात् केच लादतस्मिन्नेकौ । ६।४।१३१।

वातोरिका । ६।४।१३२।

कार्पापणादिकट् प्रतिश्यास्य वा
। ६।४।१३३।

अर्द्धात् पलकंसकर्पात् । ६।४।१३४।

कंसाद्धात् । ६।४।१३५।

सहस्रशतमानाषण् । ६।४।१३६।

अ० पा० सू० । ६।४। १३७ ।]

सूष्पाद्वाञ्च् । ६।४। १३७।
 वसनात् । ६।४। १३८।
 विंशतिकात् । ६।४। १३९।
 द्विगोरीनः । ६।४। १४०।
 अनाम्यञ्चिः प्लुप् । ६।४। १४१।
 नवाणः । ६।४। १४२।
 सुवर्णकार्पापणात् । ६।४। १४३।
 द्वित्रिवहोर्निष्कविस्तात् । ६।४। १४४।
 शताद्यः । ६।४। १४५।
 शाणात् । ६।४। १४६।
 द्विभ्यादेर्याञ्च् वा । ६।४। १४७।
 पणपादमापाद्यः । ६।४। १४८।
 खारीकाकणीभ्यः कच् । ६।४। १४९।
 मूल्यैः क्रीते । ६।४। १५०।
 तस्य बापे । ६।४। १५१।
 वातपित्तश्लेष्मसन्निपाताच्छमनकोपने
 । ६।४। १५२।
 हेतौ संयोगोत्पाते । ६।४। १५३।
 पुत्राद्येयौ । ६।४। १५४।
 द्विस्वरब्रह्मवर्षसायोऽसदृश्यापरिमा-
 नाश्वादेः । ६।४। १५५।
 पृथिवीसर्वभूमेरीशज्ञातयोश्चाञ्च्
 । ६।४। १५६।
 लोकसर्षलोकात् ज्ञाते । ६।४। १५७।
 तदत्रास्मे वा घृद्धवायलभोपदा-
 शुल्कं देयम् । ६।४। १५८।
 पूराणाद्वादिक् । ६।४। १५९।
 भागाद्येकौ । ६।४। १६०।
 तं पचतिद्रोणाद्वाञ्च् । ६।४। १६१।

[अ० पा० सू० । ७।१। १ ।]

सम्भवदवहरतोश्च । ६।४। १६२।
 पात्राचिताढकादीनो वा । ६।४। १६३।
 द्विगोरीनेकटौ वा । ६।४। १६४।
 कुलिजाद्वा लुप् च । ६।४। १६५।
 वंशादेर्भाराद्भवद्दहदावहत्सु । ६।४। १६६।
 द्रव्यवस्त्रात् केकम् । ६।४। १६७।
 सोऽस्य भृतिवस्नांशम् । ६।४। १६८।
 मानम् । ६।४। १६९।
 जीवितस्य सन् । ६।४। १७०।
 सद्ख्यायाः संघसूत्रपाठे । ६।४। १७१।
 नाम्नि । ६।४। १७२।
 विशालादयः । ६।४। १७३।
 त्रैशचात्वारिंशम् । ६।४। १७४।
 पञ्चदशद्वगं वा । ६।४। १७५।
 स्तोमे ङद् । ६।४। १७६।
 तमर्हति । ६।४। १७७।
 दण्डादेर्यः । ६।४। १७८।
 यज्ञादियः । ६।४। १७९।
 पात्रात्तौ । ६।४। १८०।
 दक्षिणाकडङ्गरस्यालीचिलादीययौ
 । ६।४। १८१।
 छेदादेर्नित्यम् । ६।४। १८२।
 विरगाद्द्विरङ्गश्च । ६।४। १८३।
 शीर्षच्छेदाद्यो वा । ६।४। १८४।
 शालीनकौपीनात्विजीनम् । ६।४। १८५।
 सप्तमोऽध्यायः
 प्रथमः पादः ।
 यः । ७।१। १।

ब० पा० सू० १७।१।२।

[ब० पा० सू० १७।१।५८।

वहति रथयुगप्रासङ्गात् ।७।१।२।

धुरो यैयण् ।७।१।३।

वामाद्यादेरीनः ।७।१।४।

अञ्चैकादेः ।७।१।५।

हलसीरादिकण् ।७।१।६।

शकटादण् ।७।१।७।

विध्यल्यञ्जन्येन ।७।१।८।

घनगणाल्लञ्चरि ।७।१।९।

गोञ्जात् ।७।१।१०।

हृद्यपथतुल्यभ्रुल्यवश्यपथ्यवयस्य-

घेनुप्यागार्हपत्यजन्यधर्म्यम्

।७।१।११।

नौविपेण तार्यवध्मे ।७।१।१२।

न्यायार्धादनपेते ।७।१।१३।

मतमदस्य करणे ।७।१।१४।

तत्र साधौ ।७।१।१५।

पथ्यतिथिवसतिस्वपतेरेयण् ।७।१।१६।

भक्ताणः ।७।१।१७।

पर्यदो ण्यणौ ।७।१।१८।

सर्वजनाण्येनलौ ।७।१।१९।

प्रतिजनादेरीनञ् ।७।१।२०।

कथादेरिकण् ।७।१।२१।

देवतान्तात्तदर्थे ।७।१।२२।

पायाव्ये ।७।१।२३।

प्योऽतिथेः ।७।१।२४।

सादेयात्तदः ।७।१।२५।

हलस्य कर्षे ।७।१।२६।

सीतया संगते ।७।१।२७।

ईपः ।७।१।२८।

ह्यिरस्रभेदापूपादेयं वा ।७।१।२९।

उवर्णयुगादेर्यः ।७।१।३०।

नाभेर्नञ् चाऽदेहांशात् ।७।१।३१।

न् चोधसः ।७।१।३२।

शुनो वञ्चोदूत् ।७।१।३३।

कम्बलाशाम्नि ।७।१।३४।

तस्मै हिते ।७।१।३५।

न राजाचार्यब्राह्मणवृष्णः ।७।१।३६।

प्राण्यद्गरथखलतिलपववृष-

ब्रह्ममायायः ।७।१।३७।

अच्यजात् ध्यप् ।७।१।३८।

चरकमाणवादीनञ् ।७।१।३९।

भोगोत्तरपदात्मभ्यामीनः ।७।१।४०।

पञ्चसर्वविश्वाब्जनात् कर्मधारये ।७।१।४१।

महत्सर्वादिकण् ।७।१।४२।

सर्वाणो वा ।७।१।४३।

परिणामिनि तदर्थे ।७।१।४४।

धर्मण्यञ् ।७।१।४५।

ऋपभोपानहाञ्ज्यः ।७।१।४६।

छदिर्षछेरेयण् ।७।१।४७।

परित्राऽस्य स्वात् ।७।१।४८।

अत्र च ।७।१।४९।

तद् ।७।१।५०।

तस्याहं क्रियायां यत् ।७।१।५१।

स्यादेरिये ।७।१।५२।

तत्र ।७।१।५३।

तस्य ।७।१।५४।

भावे त्यतञ् ।७।१।५५।

प्रापत्वाद्गडुलादेः ।७।१।५६।

नञ्त्तत्पुरुषादपुषादेः ।७।१।५७।

पृथ्यादेरिमन्वा ।७।१।५८।

अ० पा० सू० । ७ । १ । ५९ ।]

[अ० पा० सू० । ७ । १ । १०८ ।

वर्णहृदादिभ्यष्टवण् च वा । ७।१।५९।
 पतिराजान्तगुणाद्गराजा-
 दिभ्यः कर्मणि च । ७।१।६०।
 अर्हतस्तोन्त च । ७।१।६१।
 सहायाद्वा । ७।१।६२।
 सखिवणिगृदूताद्यः । ७।१।६३।
 स्तेनाल्लुक्च । ७।१।६४।
 कपिज्ञातेरेषण् । ७।१।६५।
 प्राणिजातिययोर्धादङ् । ७।१।६६।
 युवादेरेण् । ७।१।६७।
 हायनान्तात् । ७।१।६८।
 ष्ववर्णाह्लच्वादेः । ७।१।६९।
 पुरुषहृदयादसमासे । ७।१।७०।
 ओत्रिपाद्यलुक्च । ७।१।७१।
 योपान्त्याद् गुरुपोत्तमादसुम-
 र्यादकञ् । ७।१।७२।
 चोरादेः । ७।१।७३।
 द्वन्द्वल्लित् । ७।१।७४।
 गौत्रचरणात् श्लाघात्याकार-
 प्राप्त्यवगमे । ७।१।७५।
 होत्राभ्य ईयः । ७।१।७६।
 ब्रह्मणस्त्वः । ७।१।७७।
 श्वाकटशाकिनौ क्षेत्रे । ७।१।७८।
 घान्पेभ्य ईनङ् । ७।१।७९।
 ग्रीहिशाठेरेषण् । ७।१।८०।
 यथयवकपष्टिकाद्यः । ७।१।८१।
 चाणुमापात् । ७।१।८२।
 घोनामङ्गतिस्तात् । ७।१।८३।
 अलाग्वाद्य कटो रजसि । ७।१।८४।
 अह्नागम्पेऽम्वादीनञ् । ७।१।८५।

कुलाञ्जल्पे । ७।१।८६।
 पीलवादेः कृणः पाके । ७।१।८७।
 कर्णादिर्मूले जाह । ७।१।८८।
 पक्षात्तिः । ७।१।८९।
 हिमादेःलुः सहे । ७।१।९०।
 यलवाताकूलः । ७।१।९१।
 शीतोष्णानृपादात्तुरसहे । ७।१।९२।
 यथामुष्यसंमुखादीनस्तद्बृहस्पते-
 ऽस्मिन् । ७।१।९३।
 सर्वादिः पथ्यंगकर्मपत्रपाप्ररायं व्य-
 प्नोति । ७।१।९४।
 आप्रपदम् । ७।१।९५।
 अनुपदं यद्वा । ७।१।९६।
 अयानपं नेयः । ७।१।९७।
 सर्वान्नमति । ७।१।९८।
 परोवरीणपरंपरीणपुत्रपौत्रीणम्
 । ७।१।९९।
 यथाकामानुकामात्पन्नं गामिनि
 । ७।१।१००।
 पारावारं व्यस्तव्यत्यस्तं च । ७।१।१०१।
 अनुवल्गम् । ७।१।१०२।
 अध्वानं येनौ । ७।१।१०३।
 अभ्यमिन्नमीपद्य । ७।१।१०४।
 समांसमीनाद्यम्भीनाद्यप्रातीनाऽऽगर्वा-
 नस्तात्पदीनम् । ७।१।१०५।
 अपठक्षाशितं ग्वलङ्कमालिंपुरुपादीनः
 । ७।१।१०६।
 अदिक् स्त्रियां चाञ्च । ७।१।१०७।
 तस्य तुल्ये कः संज्ञामतिकृत्योः
 । ७।१।१०८।

अ० पा० सू० । ७ । १ । १०९ ।]

न द्रूपजार्धध्वजचित्रे । ७।१।१०९।
 अपण्ये जीवने । ७।१।११०।
 देवपथादिभ्यः । ७।१।१११।
 वस्तेरेयञ् । ७।१।११२।
 शिलाया एयञ् । ७।१।११३।
 शास्त्रादेर्यः । ७।१।११४।
 द्रोर्मच्ये । ७।१।११५।
 कुशाघादीयः । ७।१।११६।
 काकतालीयादयः । ७।१।११७।
 शर्करादेरण् । ७।१।११८।
 जः सपत्न्याः । ७।१।११९।
 एकशालाया इकः । ७।१।१२०।
 गोण्यादेश्चकण् । ७।१।१२१।
 कर्कलोहिताष्टीकण् च । ७।१।१२२।
 वेर्विस्तृते शालशङ्कदौ । ७।१।१२३।
 कटः । ७।१।१२४।
 संमोक्षेः संकीर्णप्रकाशाधिकसमीपे
 । ७।१।१२५।
 जघात् कुटारश्चावनेते । ७।१।१२६।
 नासानतितद्वनोष्ठीटनाटभ्रटम्
 । ७।१।१२७।
 नेरिनपिटकाश्चिक्चिकिक्खास्य
 । ७।१।१२८।
 विडविरीसौ नीरन्ध्रे च । ७।१।१२९।
 क्लिन्नाह्यक्षुपि चिल्पिल्लु च्वास्य
 । ७।१।१३०।
 उपत्यकाधित्यके । ७।१।१३१।
 अबेस्संपातविस्तारे कटपटम्
 । ७।१।१३२।
 पशुभ्यः स्थाने गोष्ठः । ७।१।१३३।

[अ० पा० सू० । ७ । १ । १५९ ।]

द्वित्वे गोयुगः । ७।१।१३४।
 पद्वत्वे षड्गवः । ७।१।१३५।
 तिलादिभ्यः स्नेहे तैलः । ७।१।१३६।
 तत्र घटते कर्मणष्टः । ७।१।१३७।
 तदस्य सञ्ज्ञातं तारकादिभ्य
 इतः । ७।१।१३८।
 गर्भादप्राणिनि । ७।१।१३९।
 प्रमाणान्मात्रद् । ७।१।१४०।
 हस्तियुक्तयाद्वाप् । ७।१।१४१।
 घोर्द्धं दघ्नद्द्वयसद् । ७।१।१४२।
 मानादसंशये लुप् । ७।१।१४३।
 द्विगोः संशये च । ७।१।१४४।
 मात्रद् । ७।१।१४५।
 शन्शार्द्धिशतेः । ७।१।१४६।
 डिन् । ७।१।१४७।
 इदं किमोऽनुरियकिप् चास्य । ७।१।१४८।
 यत्तदेतदोर्डावादिः । ७।१।१४९।
 यत्तत्किमः संख्याया उतिर्वा । ७।१।१५०।
 अवयवास्तयद् । ७।१।१५१।
 द्वित्रिभ्यामयद् या । ७।१।१५२।
 ध्यादेश्गुणान्मूल्यक्रमे मयद् । ७।१।१५३।
 अधिकं तत्सहस्रयमस्मिन्
 शतसहस्रे शतिशह-
 शान्ताया हः । ७।१।१५४।
 सङ्ख्यापूरणे ङद् । ७।१।१५५।
 विशत्पादेश्वा तमद् । ७।१।१५६।
 शतादिमासार्द्धमाससंवत्स-
 रात् । ७।१।१५७।
 पट्टपादेरसङ्घपादेः । ७।१।१५८।
 नो मद् । ७।१।१५९।

म० पा० सू० । ७ । २ । ७७ ।]
जीर्णगोमूत्रावदातसुरायवकृष्णा-
च्छाल्याच्छादनसुराहित्रीहि-

तिले । ७ । २ । ७७ ।

भूतपूर्वे प्वरद् । ७ । २ । ७८ ।

गोष्ठादीनञ् । ७ । २ । ७९ ।

षष्ठया रूप्यप्वरद् । ७ । २ । ८० ।

व्याधये तसुः । ७ । २ । ८१ ।

रोगाल्प्रतीकारे । ७ । २ । ८२ ।

पर्यमेः सर्वाभये । ७ । २ । ८३ ।

आद्यादिभ्यः । ७ । २ । ८४ ।

क्षेपातिग्रहाद्यथेष्वकर्तुस्तृती-

यायाः । ७ । २ । ८५ ।

पापहीयमानेन । ७ । २ । ८६ ।

प्रतिना पञ्चम्याः । ७ । २ । ८७ ।

अहीयरुहोष्पादाने । ७ । २ । ८८ ।

किमह्यादिसर्वाद्यज्वैपुल्य-

बहोः पितृ तस् । ७ । २ । ८९ ।

हतोऽस्तः कुतः । ७ । २ । ९० ।

भवत्वायुष्मदीर्घायुर्देवानां-

प्रियैकार्थात् । ७ । २ । ९१ ।

ब्रह्म । ७ । २ । ९२ ।

क्वक्कुत्रात्रेह । ७ । २ । ९३ ।

सप्तम्याः । ७ । २ । ९४ ।

किंपत्तसर्वैकान्यात् काले दा । ७ । २ । ९५ ।

सदाऽधुनेवानीतवाभीमेतर्हि । ७ । २ । ९६ ।

सद्योऽपरेद्यन्यहि । ७ । २ । ९७ ।

पूर्वापराधरोत्तरान्यान्यतरेतराधे-

द्युस् । ७ । २ । ९८ ।

उभयाद्बुध् । ७ । २ । ९९ ।

प्रेषमःपक्षपरारि षर्षे । ७ । २ । १०० ।

[म० पा० सू० । ७ । २ । १२६ ।

अनद्यतनेर्हिः । ७ । २ । १०१ ।

प्रकारे धा । ७ । २ । १०२ ।

कयमित्यम् । ७ । २ । १०३ ।

सद्व्याया घा । ७ । २ । १०४ ।

विचाले च । ७ । २ । १०५ ।

वैकाद्व्यमञ् । ७ । २ । १०६ ।

द्वित्रैर्द्वमेधौ वा । ७ । २ । १०७ ।

तद्वृत्ति धण् । ७ । २ । १०८ ।

घारे कृत्वस् । ७ । २ । १०९ ।

द्वित्रिचतुरः सुच् । ७ । २ । ११० ।

एकात् सकृदास्य । ७ । २ । १११ ।

यहोर्द्वांसजे । ७ । २ । ११२ ।

विक्रशब्दादिग्वेशकालेषु प्रथमापञ्च-

मीसप्तम्याः । ७ । २ । ११३ ।

ऊर्वाद्रिरिष्टाताबुपश्चास्य । ७ । २ । ११४ ।

पूर्वापराधरेभ्योऽसस्तातौ पुरवधश्चै-

पाम् । ७ । २ । ११५ ।

परावरात् स्तात् । ७ । २ । ११६ ।

दक्षिणोत्तरावातस् । ७ । २ । ११७ ।

अधरापरावात् । ७ । २ । ११८ ।

वा दक्षिणात् प्रथमासप्तम्या आः

। ७ । २ । ११९ ।

आही दूरे । ७ । २ । १२० ।

वोत्तरात् । ७ । २ । १२१ ।

अदूरे एनः । ७ । २ । १२२ ।

लुयञ्चः । ७ । २ । १२३ ।

पञ्चोऽपरस्य दिक्पूर्वस्य चात्ति

। ७ । २ । १२४ ।

वोत्तरपवेऽर्द्धे । ७ । २ । १२५ ।

कृन्वस्तिभ्यां कर्मकर्तृभ्यां प्रागतत्तच्चे

च्चिः । ७ । २ । १२६ ।

म० पा० सू० । ७ । २ । १९ ।]

[म० पा० सू० । ७ । २ । ७६ ।

बलवातदन्तललाटादूलः । ७।२।१९।

प्राण्यङ्गादातोः । ७।२।२०।

सिध्माविधुद्रजन्तुहृग्भ्यः । ७।२।२१।

प्रज्ञापणोदकफेनाल्लौ । ७।२।२२।

कालाजटाघाटात् क्षेपे । ७।२।२३।

वाच आलाटौ । ७।२।२४।

ग्निम् । ७।२।२५।

मध्वादिभ्यो रः । ७।२।२६।

कृष्यादिभ्यो बलच् । ७।२।२७।

लोमपिच्छादेः शोलम् । ७।२।२८।

नोज्झादेः । ७।२।२९।

शाकीपलालीदंर्वा ह्रस्वश्च । ७।२।३०।

विष्वचो विषुश्च । ७।२।३१।

लक्ष्म्या अनः । ७।२।३२।

प्रज्ञाप्रद्वार्धाष्टौर्णः । ७।२।३३।

ज्योत्स्नादिभ्योऽण् । ७।२।३४।

सिकताशर्करात् । ७।२।३५।

इलश्च देशे । ७।२।३६।

सुद्रोर्मः । ७।२।३७।

काण्डाण्डभाण्डादीरः । ७।२।३८।

कच्छ्या लुरः । ७।२।३९।

दन्ताहुन्नताद् । ७।२।४०।

मेघारथालवेरः । ७।२।४१।

कृपाहृदयादालुः । ७।२।४२।

केशाद् । ७।२।४३।

मण्यादिभ्यः । ७।२।४४।

हीनात् स्वाङ्गाद् । ७।२।४५।

अग्नादिभ्यः । ७।२।४६।

अस्तपोभायामेघास्त्रजो विन् । ७।२।४७।

आमयादीर्घश्च । ७।२।४८।

स्यान्मिशीशे । ७।२।४९।

गोः । ७।२।५०।

ऊर्जो विन्बलावस्वान्तः । ७।२।५१।

तमिन्नार्णवज्योत्स्नाः । ७।२।५२।

शुणादिभ्यो यः । ७।२।५३।

रूपात् प्रशस्ताहतात् । ७।२।५४।

पूर्णमासोऽण् । ७।२।५५।

गोपूर्वादत् इकण् । ७।२।५६।

निष्कादेः शतसहस्रात् । ७।२।५७।

एकादेः कर्मधारयात् । ७।२।५८।

सर्वादेरिन् । ७।२।५९।

प्राणिस्थादस्वाङ्गाद् द्वन्द्वरू-

निन्यात् । ७।२।६०।

वातातीसारपिशाचात् क-

श्चान्तः । ७।२।६१।

पूरणाद्वयसि । ७।२।६२।

सुखादेः । ७।२।६३।

मालायाः क्षेपे । ७।२।६४।

धर्मेशीलवर्णान्तात् । ७।२।६५।

घाहूर्वादेर्वलात् । ७।२।६६।

मन्माञ्जादेर्नाम्नि । ७।२।६७।

हस्तदन्तकराज्जातौ । ७।२।६८।

वर्णाद्ब्रह्मचारिणि । ७।२।६९।

पुष्करादेर्देशे । ७।२।७०।

सूक्तसाम्नोरीयः । ७।२।७१।

लृच्वाऽध्यायामुवाके । ७।२।७२।

विमुक्तादेरण् । ७।२।७३।

घोषदादेरका । ७।२।७४।

प्रकारे जातीयर् । ७।२।७५।

कोऽण्वादेः । ७।२।७६।

म० पा० सू० । ७।२।७७।]

जीर्णगोमूत्रावदातसुरायवकृष्णा-
च्छाल्याच्छादनसुराहित्रीहि-

तिले । ७।२।७७।

भूतपूर्वे प्चरट् । ७।२।७८।

गोष्ठादीनञ् । ७।२।७९।

पष्टया रूप्यप्चरट् । ७।२।८०।

व्याश्रये तसुः । ७।२।८१।

रोगात्प्रतीकारे । ७।२।८२।

पर्यभेः सर्वोभये । ७।२।८३।

आद्यादिभ्यः । ७।२।८४।

क्षेपातिग्रहाव्यथेष्वकर्तुस्तृती-

यायाः । ७।२।८५।

पापहीयमानेन । ७।२।८६।

प्रतिना पञ्चम्याः । ७।२।८७।

अहीयकहोऽपादाने । ७।२।८८।

किमद्वादिसर्वाण्यश्वेषुल्य-

वहोः पितृ तस् । ७।२।८९।

हतोऽन्तः कुतः । ७।२।९०।

भवत्वापुष्मदीर्घायुर्दवानां-

प्रियैकार्यात् । ७।२।९१।

अण्व । ७।२।९२।

क्वक्वुत्रात्रेह । ७।२।९३।

सप्तम्याः । ७।२।९४।

किञ्चित्तसर्वैकान्यात् काले वा । ७।२।९५।

सदाऽप्युनेदानींतदापीमेतर्हि । ७।२।९६।

सद्योऽप्यपरेद्यव्यहि । ७।२।९७।

पूर्वापराधरोत्तरान्यान्यतरेतरादे-

द्युस् । ७।२।९८।

उभयादुद्युश्च । ७।२।९९।

ऐयमापरुत्परारि वयं । ७।२।१००।

[अ० पा० सू० । ७।२।१२६।

अनयतनेर्हिः । ७।२।१०१।

प्रकारे धा । ७।२।१०२।

कथमित्यम् । ७।२।१०३।

सङ्ख्याया घा । ७।२।१०४।

विचाले च । ७।२।१०५।

वैकादृध्यमञ् । ७।२।१०६।

द्वित्रैद्धमनेधौ वा । ७।२।१०७।

तद्वृत्ति घण् । ७।२।१०८।

वारे कृत्वस् । ७।२।१०९।

द्वित्रिचतुरः सुच् । ७।२।११०।

एकात् सकृचास्य । ७।२।१११।

बहोर्द्वासले । ७।२।११२।

दिक्शब्दादिगदेशकालेषु प्रथमापञ्च-

मीसप्तम्याः । ७।२।११३।

ऊर्ध्वाद्द्विरिष्टातानुपश्चास्य । ७।२।११४।

पूर्वावरावरेभ्योऽसंज्ञतातौ पुरवधश्चै-

याम् । ७।२।११५।

परावरात् स्तात् । ७।२।११६।

दक्षिणोत्तराचात् । ७।२।११७।

अधरापराचात् । ७।२।११८।

वा दक्षिणात् प्रथमासप्तम्या आः

। ७।२।११९।

आही दूरे । ७।२।१२०।

वोत्तरात् । ७।२।१२१।

अदूरे एनः । ७।२।१२२।

लुबञ्चोः । ७।२।१२३।

पञ्चोऽपरस्य दिक्पूर्वस्य चाति

। ७।२।१२४।

वोत्तरपदेऽर्द्धे । ७।२।१२५।

कृभ्वस्तिभ्यां कर्मकर्तृभ्यां प्रागतत्तत्त्वे

च्यिः । ७।२।१२६।

अ० पा० सू० । ७ । २ । १९ ।]

[अ० पा० सू० । ७ । २ । ७६ ।]

बलवातदन्तललाटादूला । ७।२।१९।
 प्राण्यङ्गादातोला । ७।२।२०।
 सिध्मादिक्षुद्रजन्तुरुग्म्यः । ७।२।२१।
 प्रज्ञापणोदककेनाल्लैलौ । ७।२।२२।
 कालाजटाघाटात् क्षेपे । ७।२।२३।
 वाच जालाटी । ७।२।२४।
 गिमन् । ७।२।२५।
 मध्वादिभ्यो रः । ७।२।२६।
 कृत्वादिभ्यो बलच् । ७।२।२७।
 लोमपिच्छादेः शेलम् । ७।२।२८।
 नोऽङ्गादेः । ७।२।२९।
 शाकीपलालीदद्रूषां ह्रस्वश्च । ७।२।३०।
 विष्वचो विषुश्च । ७।२।३१।
 लक्ष्म्या अनः । ७।२।३२।
 प्रज्ञाश्रद्धार्थावृत्तेर्णः । ७।२।३३।
 ज्योत्स्नादिभ्योऽण् । ७।२।३४।
 सिकताशर्करात् । ७।२।३५।
 इलश्च देशे । ७।२।३६।
 बुद्रोर्मः । ७।२।३७।
 काण्डाण्डभाण्डादीरः । ७।२।३८।
 कच्छ्वा ह्रः । ७।२।३९।
 दन्तादुज्जताद् । ७।२।४०।
 मेघारथाग्नवेरः । ७।२।४१।
 कृपाहृदयादालुः । ७।२।४२।
 केशाद् । ७।२।४३।
 मण्यादिभ्यः । ७।२।४४।
 हीनात् स्वाङ्गाद । ७।२।४५।
 अङ्गादिभ्यः । ७।२।४६।
 अस्तपोमायामेधास्त्रजो विन् । ७।२।४७।
 आमयादीर्यश्च । ७।२।४८।

स्वान्मित्रीशे । ७।२।४९।
 गोः । ७।२।५०।
 ऊर्जो विन्बलावस्वान्तः । ७।२।५१।
 तमिस्त्रार्णवज्योत्स्नाः । ७।२।५२।
 गुणादिभ्यो यः । ७।२।५३।
 रूपात् प्रशस्ताहतात् । ७।२।५४।
 पूर्णमासोऽण् । ७।२।५५।
 गोपूर्वादत इकण् । ७।२।५६।
 निष्कादेः शतसदृशात् । ७।२।५७।
 एकादेः कर्मधारयात् । ७।२।५८।
 सर्वादिरेरिन् । ७।२।५९।
 प्राणिस्थादस्वाङ्गाद् द्वन्द्वरू-
 निन्यात् । ७।२।६०।
 वातातीसारपिशाचात् क-
 श्वान्तः । ७।२।६१।
 पूरणाद्वयसि । ७।२।६२।
 सुखादेः । ७।२।६३।
 मालायाः क्षेपे । ७।२।६४।
 धर्मशीलवर्णान्तात् । ७।२।६५।
 यापूर्वादिर्धलात् । ७।२।६६।
 मन्माञ्जादेर्नाम्नि । ७।२।६७।
 हस्तदन्तकरास्त्राती । ७।२।६८।
 वर्णावृत्रह्नचारिणि । ७।२।६९।
 पुष्करादेर्देशे । ७।२।७०।
 सूक्तसाम्नोरीयः । ७।२।७१।
 लुन्वाऽध्यापानुवाके । ७।२।७२।
 विमुक्तादेरण् । ७।२।७३।
 घोपदादेरका । ७।२।७४।
 प्रकारे जातीयर् । ७।२।७५।
 कोऽण्वादेः । ७।२।७६।

अ० पा० सू० ७।२।७७।]

जीर्णगोमूत्राधदातसुरायवकृष्णा-
च्छाल्याच्छादनसुराहित्रीहि-

तिले ।७।२।७७।

भूतपूर्वे प्वरद् ।७।२।७८।

गोष्ठादीनञ् ।७।२।७९।

पष्ठया रूप्यप्वरद् ।७।२।८०।

व्याभ्रये तसुः ।७।२।८१।

रोगात्प्रतीकारे ।७।२।८२।

पर्यन्तेः सर्वोभये ।७।२।८३।

आषादिभ्यः ।७।२।८४।

क्षेपातिग्रहाव्ययेष्वकर्तुस्तृती-

यायाः ।७।२।८५।

पापहीयमानेन ।७।२।८६।

प्रतिना पञ्चम्याः ।७।२।८७।

अहीपरुहोऽपादाने ।७।२।८८।

किमद्वादिसर्वाद्यञ्चैपुल्य-

बहोः पितृ तस् ।७।२।८९।

हतोऽतः कुतः ।७।२।९०।

भवत्वायुष्मदीर्घायुर्देवानां-

प्रियैकार्थात् ।७।२।९१।

ब्रज्व ।७।२।९२।

वक्त्रात्रेह ।७।२।९३।

सप्तम्याः ।७।२।९४।

किञ्चित्तस्यैकान्यात् काले वा ।७।२।९५।

सदाऽधुनेदानीं तदानीमेतर्हि ।७।२।९६।

सद्योऽथपरेऽव्यह्नि ।७।२।९७।

पूर्वापराधरोत्तरान्यान्यतरेतरादे-

द्युस् ।७।२।९८।

उभयादुद्युध ।७।२।९९।

ऐपमःपष्टपरारि वर्षे ।७।२।१००।

[अ० पा० सू० ७।२।१२६।

अनघतनेर्हिः ।७।२।१०१।

प्रकारे धा ।७।२।१०२।

कथमित्यम् ।७।२।१०३।

सदख्याया घा ।७।२।१०४।

विचाले च ।७।२।१०५।

वैकादृध्यमञ् ।७।२।१०६।

द्वित्रैर्द्वमेधौ वा ।७।२।१०७।

तद्वृत्ति घण् ।७।२।१०८।

वारे कृत्वस् ।७।२।१०९।

द्वित्रिचतुरः सुष् ।७।२।११०।

एकात् सकृचास्य ।७।२।१११।

बहोर्दासने ।७।२।११२।

दिक्शब्दादिगृदेशकालेषु प्रथमापञ्च-

मीसप्तम्याः ।७।२।११३।

ऊर्ध्वान्निरिष्टात्ताबुपश्चास्य ।७।२।११४।

पूर्वावराधरेभ्योऽसस्तौ पुरवधश्चै-

पाम् ।७।२।११५।

पराधरात् स्तात् ।७।२।११६।

दक्षिणोत्तरावातस् ।७।२।११७।

अधरापरावात् ।७।२।११८।

वा दक्षिणात् प्रथमासप्तम्या आः

।७।२।११९।

आही दूरे ।७।२।१२०।

वोत्तरात् ।७।२।१२१।

अदूरे एनः ।७।२।१२२।

लुपञ्चैः ।७।२।१२३।

पद्योऽपरस्य दिक्पूर्वस्य चाति

।७।२।१२४।

धोत्तरपदेऽर्द्धे ।७।२।१२५।

कृन्वस्तिभ्यां कर्मकर्तृभ्यां प्रागतत्तत्त्वे

त्विः ।७।२।१२६।

म० पा० सू० । ७ । २ । १२७ ।]

अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लक्ष्म्यौ
। ७ । २ । १२७ ।

इसुसोर्बहुलम् । ७ । २ । १२८ ।

व्यञ्जनस्यान्त ईः । ७ । २ । १२९ ।

व्याप्तौ ससात् । ७ । २ । १३० ।

जातेः सम्पदा च । ७ । २ । १३१ ।

तत्रार्थीने । ७ । २ । १३२ ।

देये त्रा च । ७ । २ । १३३ ।

सप्तमीद्वितीयाद्देवादिभ्यः । ७ । २ । १३४ ।

तीयशम्भयीजात् कृगा कृषौ डाच्
। ७ । २ । १३५ ।

सङ्ख्यादेर्गुणात् । ७ । २ । १३६ ।

समयाद्यापनायाम् । ७ । २ । १३७ ।

सपत्रनिष्पत्रादतिव्ययने । ७ । २ । १३८ ।

निष्कुलान्निष्कोषणे । ७ । २ । १३९ ।

प्रियसुखादानुकूल्ये । ७ । २ । १४० ।

दुःखात् प्रातिकूल्ये । ७ । २ । १४१ ।

शूलात् पाके । ७ । २ । १४२ ।

सत्यादशपथे । ७ । २ । १४३ ।

मद्रभद्राद्वपने । ७ । २ । १४४ ।

अव्यक्ताऽनुकरणादनेकस्वरात् कृभ्व-
स्तित्ना अनितौ द्विश्च । ७ । २ । १४५ ।

इतायतो लुक् । ७ । २ । १४६ ।

न द्वित्वे । ७ । २ । १४७ ।

तो वा । ७ । २ । १४८ ।

डाच्यादौ । ७ । २ । १४९ ।

यहल्पार्थात् कारकादिष्टानिष्टे पृशम्
। ७ । २ । १५० ।

संल्पैकार्पाद्वीप्सायां शम् । ७ । २ । १५१ ।

[म० पा० सू० । ७ । ३ । ५ ।

सङ्ख्यादेः पादादिभ्यो दानदण्डे

चाकल्लुक् च । ७ । २ । १५२ ।

तीयादीकण् न विद्या चेत् । ७ । २ । १५३ ।

निष्फले तिलात् पिङ्गपेजौ । ७ । २ । १५४ ।

प्रायोऽन्तोर्द्वयसट्मात्रद् । ७ । २ । १५५ ।

वर्णाऽव्ययात् स्वरूपे कारः । ७ । २ । १५६ ।

रादेफः । ७ । २ । १५७ ।

नामरूपभागाद्धेयः । ७ । २ । १५८ ।

मर्त्तादिभ्यो यः । ७ । २ । १५९ ।

नवादीनतनत्नं च नू चास्य । ७ । २ । १६० ।

प्रात्पुराणे नश्च । ७ । २ । १६१ ।

देवात्तल्ल । ७ । २ । १६२ ।

होत्राया ईयः । ७ । २ । १६३ ।

भेषजादिभ्यष्टण् । ७ । २ । १६४ ।

प्रज्ञादिभ्योऽण् । ७ । २ । १६५ ।

श्रोत्रौपधिकृष्णाच्छरीरभेषज-
मृगे । ७ । २ । १६६ ।

कर्मणः सन्दिष्टे । ७ । २ । १६७ ।

वाच हकण् । ७ । २ । १६८ ।

विनयादिभ्यः । ७ । २ । १६९ ।

उपायाद् ह्रस्वश्च । ७ । २ । १७० ।

मृदस्तिकाः । ७ । २ । १७१ ।

सस्नौ प्रशस्ते । ७ । २ । १७२ ।

तृतीयः पादः ।

प्रकृते मयद् । ७ । ३ । १ ।

अस्मिन् । ७ । ३ । २ ।

तयोः समूह्यच यद्यु । ७ । ३ । ३ ।

निन्धे पाशप् । ७ । ३ । ४ ।

प्रकृष्टे तमप् । ७ । ३ । ५ ।

म० पा० सू० । ७ । ३ । ३ ।]

द्वयोर्विभज्ये च तरप् । ७।३।६।
 कचित्स्वार्थे । ७।३।७।
 किन्त्याद्येऽन्ययादसत्त्वे तयोरन्त-
 स्याम् । ७।३।८।

गुणाद्वाद्द्वेषसू । ७।३।९।
 त्यादेश्च प्रशस्ते रूपप् । ७।३।१०।
 अतमवादेरीपदसमाप्ते कल्पप्-
 देह्यप्देशीयर् । ७।३।११।
 नाम्नः प्राग् बहुर्वा । ७।३।१२।
 न तमवादिः कपोऽच्छिन्ना-
 दिभ्यः । ७।३।१३।

अनत्यन्ते । ७।३।१४।
 यावादिभ्यः कः । ७।३।१५।
 कुमारीक्रीडनेयसोः । ७।३।१६।
 लोहितान्मणौ । ७।३।१७।
 रक्ताऽनित्यवर्णयोः । ७।३।१८।
 कालात् । ७।३।१९।
 शीतोष्णादतौ । ७।३।२०।
 लूनविधातात् पशौ । ७।३।२१।
 स्नाताद्वेदसमाप्तौ । ७।३।२२।
 तनुपुत्राणुबृहतीभूत्यात् सूत्र-
 कृत्रिमनिपुणाच्छादन-
 रिक्ते । ७।३।२३।

भागोऽष्टमाञ्जः । ७।३।२४।
 पष्ठात् । ७।३।२५।
 माने कश्च । ७।३।२६।
 एकादाकिन् चासहाये । ७।३।२७।
 प्राग्नित्यात् कप् । ७।३।२८।

[म० पा० सू० । ७ । ३ । ३ । ५२ ।

त्यादिसर्वादेः स्वरेष्वन्यात् पूर्वोऽक् ।
 । ७।३।२९।
 सुप्मदस्मदोऽसोऽभादिस्यादेः ।
 । ७।३।३०।

अव्ययस्य को द्व च । ७।३।३१।
 तूष्णीकाम् । ७।३।३२।
 कुत्सिताल्पाज्ञाते । ७।३।३३।
 अनुकम्पातद्युक्तनीत्योः । ७।३।३४।
 अजातेर्ननाम्नो बहुरवरादियेकेलं वा ।
 । ७।३।३५।

योपादेरडाकौ च । ७।३।३६।
 भ्रवणोवर्णात्स्वरादेरादेर्लुक् प्रकृत्या
 च । ७।३।३७।

लुक्पुत्रपदस्य कम । ७।३।३८।
 लुक्चाऽजिनान्तात् । ७।३।३९।
 पञ्चवर्जैरुत्तरपूर्वपदस्य स्वरे । ७।३।४०।
 द्वितीयत् स्वरादूर्ध्वम् । ७।३।४१।
 सन्ध्यक्षरात्तेन । ७।३।४२।
 शोबलाद्यादेस्तृतीयात् । ७।३।४३।
 कचित्तुर्पात् । ७।३।४४।
 पूर्वपदस्य वा । ७।३।४५।
 ह्रस्वे । ७।३।४६।

कुटीशुण्डाद् । ७।३।४७।
 शम्या करौ । ७।३।४८।
 कुत्वा लुपः । ७।३।४९।
 कासूगोणीभ्यां तरद् । ७।३।५०।
 धत्सोक्षाश्वर्षभाद् हासे पित् । ७।३।५१।
 बैकादूर्ध्वयोर्निर्द्वायं डतरः । ७।३।५२।

अ० पा० सू० । ७ । ३ । ५३ ।]

यत्तत्किमन्यात् । ७।३।५३।

यहूनां प्रश्ने डतमश्च वा । ७।३।५४।

वैकात् । ७।३।५५।

क्तात्तमयादेश्चानत्यन्ते । ७।३।५६।

न सामिवचने । ७।३।५७।

नित्यं प्रत्रिनोऽण् । ७।३।५८।

विसारिणो मत्स्ये । ७।३।५९।

पूगादमुख्यकञ्च्यो द्विः । ७।३।६०।

घ्रातादस्त्रियाम् । ७।३।६१।

शस्त्रजीविसंघाञ्च्यद् वा । ७।३।६२।

वाहीकेष्वब्राह्मणराजन्येभ्यः । ७।३।६३।

वृकाद्वेषण् । ७।३।६४।

यौषेयादेरञ् । ७।३।६५।

पश्वदेरण् । ७।३।६६।

वामन्यादेरीयः । ७।३।६७।

श्रुमच्छमीवच्छिखावच्छालावदूर्णा-

वद्विदभृदभिजितो गोत्रेऽणो यञ् ।

। ७।३।६८।

समासान्तः । ७।३।६९।

न किमः क्षेपे । ७।३।७०।

नञ्त्तत्पुरुषात् । ७।३।७१।

पूजास्वतेः प्राकटात् । ७।३।७२।

घहोर्डेः । ७।३।७३।

इच् युद्धे । ७।३।७४।

द्विदण्ड्यादिः । ७।३।७५।

फकपूः पथ्यपोऽत् । ७।३।७६।

धुरोऽनक्षस्य । ७।३।७७।

सरूच्यापाण्डककृष्णाद्भूमेः । ७।३।७८।

उपसर्गादध्वनः । ७।३।७९।

समघान्घात्तमसः । ७।३।८०।

[अ० पा० सू० । ७ । ३ । १०५ ।

तप्तान्ववाद्ग्रहसः । ७।३।८१।

प्रत्यन्ववात् सामलोमनः । ७।३।८२।

ब्रह्महस्तिराजपल्याद्वर्चसः । ७।३।८३।

प्रतेकरसः सप्तम्याः । ७।३।८४।

अध्णोऽप्राण्यङ्गे । ७।३।८५।

सङ्कटाभ्याम् । ७।३।८६।

प्रतिपरोनोरव्ययीभावात् । ७।३।८७।

अनः । ७।३।८८।

नपुंसकाद्वा । ७।३।८९।

गिरिनदीपौर्णमास्याम्रहायण्य-

पञ्चमवर्ग्याद्वा । ७।३।९०।

संख्याया नदीगोदाधरीभ्याम् । ७।३।९१।

शरदादेः । ७।३।९२।

जराया जरस् च । ७।३।९३।

सरजसोपशुनानुगवम् । ७।३।९४।

जातमहद्वृद्धादुक्षणः कर्मघार-

यात् । ७।३।९५।

त्रियाः पुंसोद्वन्द्वाच्च । ७।३।९६।

ऋक्सामगर्ग्यजुपथेन्वनद्ब्रह्मवाह्मन-

साऽहोरात्ररात्रिदिवनक्त-

दिवाऽहर्दिवोर्वष्ठीवपद-

ष्टीवाक्षिभ्रुवधारगवम् । ७।३।९७।

चवर्गदपहः समाहारे । ७।३।९८।

द्विगोरन्नहोऽद् । ७।३।९९।

द्वित्रेरायुपः । ७।३।१००।

वाज्रलेरल्लकः । ७।३।१०१।

स्वार्था वा । ७।३।१०२।

वाद्धच्च । ७।३।१०३।

नावः । ७।३।१०४।

गोस्तत्पुरुषात् । ७।३।१०५।

अ० पा० सू० । ७।३।१०६।]

राजन्सखेः । ७।३।१०६।
 राप्दाख्याद्ब्रह्मणः । ७।३।१०७।
 कुमहदुभ्यां वा । ७।३।१०८।
 ग्रामकौटास्तक्ष्णः । ७।३।१०९।
 गोघातेः शुनः । ७।३।११०।
 प्राणिन उपमानात् । ७।३।१११।
 अग्राणिनि । ७।३।११२।
 पूर्वोत्तरमृगाश्च सक्थनः । ७।३।११३।
 उरसोऽग्रे । ७।३।११४।
 सरोऽनोऽऽमाऽयसो जातिना-
 मनोः । ७।३।११५।
 अह्नः । ७।३।११६।
 सङ्ख्यातादह्नश्च वा । ७।३।११७।
 सर्वांशसङ्ख्याऽव्ययात् । ७।३।११८।
 सङ्ख्यातैकपुण्यवर्षादीर्घाच्च
 रात्रेरत् । ७।३।११९।
 पुरुषायुषद्विस्तावत्रिस्ता-
 वम् । ७।३।१२०।
 श्वसो षसीयसः । ७।३।१२१।
 निसञ्च श्रेयसः । ७।३।१२२।
 नञ्ज्ययात् सङ्ख्याया ङः । ७।३।१२३।
 सङ्ख्याऽव्ययादद्गुलेः । ७।३।१२४।
 घट्ट्रीहेः काण्ठे टः । ७।३।१२५।
 सकृध्यऽक्ष्णः स्वाङ्गे । ७।३।१२६।
 द्वित्रैर्मूर्ध्नो वा । ७।३।१२७।
 प्रमाणीसङ्ख्यादुः । ७।३।१२८।
 सुमातसुश्वसुदिवशारिकुक्षचतुरस्रै-
 णीपदाऽजपदप्रोष्ठपदभद्रपदम्
 । ७।३।१२९।
 पूरणीभ्यस्तत्प्राधान्येऽपू । ७।३।१३०।

[अ० पा० सू० । ७।३।१५८।

नञ्सुद्व्युपत्रेश्चतुरः । ७।३।१३१।
 अन्तर्यहिभ्यां लोभः । ७।३।१३२।
 भाक्षेतुः । ७।३।१३३।
 नामेर्नाम्नि । ७।३।१३४।
 नञ्वहोर्क्षपो भाणवचरणे । ७।३।१३५।
 नञ्सुदुर्भ्यः सक्तिसक्थिहलेर्वा ।
 । ७।३।१३६।
 प्रजाया अस् । ७।३।१३७।
 मन्दात्पाच्च मेधायाः । ७।३।१३८।
 जातेरीयः सामान्यवति । ७।३।१३९।
 श्रुतिप्रत्यययान्मासादिकः । ७।३।१४०।
 द्विषदाद्गर्मादन् । ७।३।१४१।
 सुहरितृणसोमाज्जम्भात् । ७।३।१४२।
 दक्षिणेर्मा व्याधयोने । ७।३।१४३।
 सुप्लुत्युत्सुरभेर्गन्धादिवृगुणे । ७।३।१४४।
 वागन्तौ । ७।३।१४५।
 घाल्पे । ७।३।१४६।
 वोपमानात् । ७।३।१४७।
 पात्पादस्याऽहस्त्यादेः । ७।३।१४८।
 कुम्भपद्यादिः । ७।३।१४९।
 सुसङ्ख्यात् । ७।३।१५०।
 यपसि दन्तस्य दतुः । ७।३।१५१।
 स्त्रियां नाम्नि । ७।३।१५२।
 श्यावाऽरोकाद्वा । ७।३।१५३।
 वाग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहाहिभूपिक-
 शिवरात् । ७।३।१५४।
 संप्राज्ञानोर्जुशौ । ७।३।१५५।
 वोदूर्ध्वात् । ७।३।१५६।
 सुहृबुर्हन् मित्रामित्रे । ७।३।१५७।
 धनुषो धन्वन् । ७।३।१५८।

अ० पा० सू० १७।३।१५९।]

वा नाग्नि ॥७३।१५९।
 खरखुरान्नासिकाया नस् ॥७३।१६०।
 अस्थूलंघ नसः ॥७३।१६१।
 उपसर्गात् ॥७३।१६२।
 वेः खुल्यग्रम् ॥७३।१६३।
 जायाया जानिः ॥७३।१६४।
 व्युदः काकुदस्य लुक् ॥७३।१६५।
 पूर्णाद्वा ॥७३।१६६।
 ककुदस्यावस्थापाम् ॥७३।१६७।
 त्रिककुद् गिरौ ॥७३।१६८।
 स्त्रियामूधसो न् ॥७३।१६९।
 इनः कच् ॥७३।१७०।
 ऋन्नित्यवितः ॥७३।१७१।
 दध्यूरःसर्पिर्मधूपानञ्छाष्टे ।

॥७३।१७२।

पुमनङ्गुणौपयोलक्ष्म्या एकत्वे ।

॥७३।१७३।

नबोऽर्थात् ॥७३।१७४।
 शोपाद्वा ॥७३।१७५।
 न नाग्नि ॥७३।१७६।
 ईयसोः ॥७३।१७७।
 सहान्तुल्ययोगे ॥७३।१७८।
 भ्रातुः स्तुतौ ॥७३।१७९।
 नाहीतन्त्रीभ्यां स्वाङ्गे ॥७३।१८०।
 निष्प्रवाणिः ॥७३।१८१।
 सुभ्वादिभ्यः ॥७३।१८२।

चतुर्थः पादः ।

वृद्धिः स्वरेष्वावेर्णिगति तद्धिते ॥७४।१।

[अ० पा० सू० १७।४।२४।

केकयमित्रयुप्रलयस्य यादेरिष् च ।
 ॥७४।२।

देविकाशिशापादीर्घसत्रश्रेयसस्तत्-
 प्राप्तावाः ॥७४।३।

वहीनरस्यैत् ॥७४।४।

खः पदान्तात्प्रागैदौत् ॥७४।५।

द्वारादेः ॥७४।६।

न्यग्रोधस्य केवलस्य ॥७४।७।

न्यङ्कोर्घा ॥७४।८।

नञ्स्वाङ्गादेः ॥७४।९।

श्वादेरिति ॥७४।१०।

ह्रस्वः ॥७४।११।

पदस्यानिति वा ॥७४।१२।

प्रोष्ठभद्राङ्गाते ॥७४।१३।

अंशाहतोः ॥७४।१४।

सुसर्वाद्वाद्वाप्स्य ॥७४।१५।

अमद्रस्य दिशः ॥७४।१६।

प्राग्ग्रामाणाम् ॥७४।१७।

सङ्ख्याधिकाभ्यां चर्पस्याऽभाविनि ।

॥७४।१८।

मानसंयत्सरस्परशाणकुलिजस्या-

नाग्नि ॥७४।१९।

अर्द्धात्परिमाणस्यानतो वात्वादेः ।

॥७४।२०।

प्राह्वाहणस्यैवे ॥७४।२१।

एयस्य ॥७४।२२।

नवः क्षेत्रेश्वरकुशलचपलनिपुण-

शुचेः ॥७४।२३।

जङ्गलधेनुवलजस्योत्तरपदस्य तु वा ।

॥७४।२४।

स० पा० सू० । ७ । ४ । २५ ।]

[स० पा० सू० । ७ । ४ । ७३ ।]

हृद्भगसिन्धोः । ७।४।२५।
 प्राचां नगरस्य । ७।४।२६।
 अनुशतिकादीनाम् । ७।४।२७।
 देवतानामात्वादौ । ७।४।२८।
 आतो नेन्द्रवरुणस्य । ७।४।२९।
 सारवैश्वानकमैत्रेयश्रौणहत्यधैवत्य-
 हिरण्यमम् । ७।४।३०।
 धान्तमान्तितमान्तितोऽन्तियान्तिपत्
 । ७।४।३१।
 चिन्मतोणीष्टेयसौ लृप् । ७।४।३२।
 अल्पयूनोः कन्वा । ७।४।३३।
 प्रशास्यस्य भ्रः । ७।४।३४।
 वृद्धस्य च ज्यः । ७।४।३५।
 ज्यायान् । ७।४।३६।
 बाढान्तिकयोः साधनेदौ । ७।४।३७।
 प्रियस्थिरस्फिरोरुगुरुवहुलतृप्रदीर्घ-
 वृद्धवृन्दारकस्येमनि च प्रास्यास्का-
 यरगरवंहृत्रपद्राघर्ष्यवृन्वम् ।
 । ७।४।३८।
 श्युमृदुभृशकृशहृपरिषृढस्य ऋतो रः ।
 । ७।४।३९।
 बहोर्णीष्टे मुप् । ७।४।४०।
 भ्रूल्लृक्ष्वेवर्णस्य । ७।४।४१।
 स्थूलदूरयुवहृस्वक्षिप्रक्षुद्रस्यान्तस्था-
 देर्गुणाञ्चनामिनः । ७।४।४२।
 ञ्यन्त्यस्वरादेः । ७।४।४३।
 नैकस्वरस्य । ७।४।४४।
 दण्डिहृस्तिनोराघने । ७।४।४५।
 वाशिन आयनौ । ७।४।४६।
 एये जिह्वाशिनः । ७।४।४७।
 ईनेऽप्यात्मनोः । ७।४।४८।

हृकण्यधर्षणः । ७।४।४९।
 यूनोऽके । ७।४।५०।
 अनोऽद्ये ये । ७।४।५१।
 अणि । ७।४।५२।
 संयोगादिना । ७।४।५३।
 गाथिविदधिकेशिपणिगणिनः । ७।४।५४।
 अनपत्ये । ७।४।५५।
 उक्ष्णोर्लृक् । ७।४।५६।
 ब्रह्मणः । ७।४।५७।
 जातौ । ७।४।५८।
 अचर्मणो मनोऽपत्ये । ७।४।५९।
 हितनाम्नोवा । ७।४।६०।
 नोऽपदस्य तद्धिते । ७।४।६१।
 कलापिकुधुमितैतलिजाजलि-
 लाङ्गलिशिखण्डिशिला-
 लिसब्रह्मचारिपीठ-
 सर्पिसूकरसङ्गमुपर्वणः । ७।४।६२।
 वाङ्मनो विकारे । ७।४।६३।
 चर्मशुनः कोशसङ्कोचे । ७।४।६४।
 प्रायोऽच्ययस्य । ७।४।६५।
 अनीनादत्यहोऽतः । ७।४।६६।
 विशन्तेस्तेऽिति । ७।४।६७।
 अवर्णेष्वस्य । ७।४।६८।
 अकद्रूपाण्ड्वोरुवर्णस्यैवे । ७।४।६९।
 अस्वयम्भुवोऽञ् । ७।४।७०।
 ऋवर्णोऽवर्णदोसिसुसशश्वदक-
 स्मात्त इकस्येतोल्लृक् । ७।४।७१।
 असकृतसंभ्रमे । ७।४।७२।
 भृशाभीक्ष्ण्याविच्छेदे द्विः प्राक्त-
 मवादेः । ७।४।७३।

अ० पा० सू० । ७ । ४ । ७४ ।]'

नानावधारणे । ७।४।७४।

आधिक्यानुपूर्व्ये । ७।४।७५।

उतरडतमौ समानां स्त्रीभाव-

प्रश्ने । ७।४।७६।

पूर्वप्रथमावन्यतोऽतिशये । ७।४।७७।

प्रोपोत्सम्पादपूरणे । ७।४।७८।

सामीप्येऽधोऽध्युपरि । ७।४।७९।

वीप्सायाम् । ७।४।८०।

प्लुप्त्वादावेकस्यस्यादेः । ७।४।८१।

द्वन्द्वं वा । ७।४।८२।

रहस्पमर्यादोक्तिव्युत्क्रान्ति-

यज्ञपात्रप्रयोगे । ७।४।८३।

लोकज्ञानेऽत्यन्तसाहचर्ये । ७।४।८४।

आवाये । ७।४।८५।

नवा गुणः सदृशे रित् । ७।४।८६।

प्रियसुखं चाकृच्छ्रे । ७।४।८७।

वाक्यस्य परिवर्जने । ७।४।८८।

सम्मत्यसूयाकोपकुत्सने-

पवाद्यामन्यमादौ स्वरे-

ध्वन्त्यश्च प्लुतः । ७।४।८९।

भर्त्सने पर्यायेण । ७।४।९०।

त्यादेः साकाङ्क्षस्याङ्गेन । ७।४।९१।

क्षियाङ्गीः प्रैपे । ७।४।९२।

चित्तीवार्थं । ७।४।९३।

प्रतिश्रवणनिगृह्यानुयोगे । ७।४।९४।

विचारे पूर्वस्य । ७।४।९५।

ओमः प्रारम्भे । ७।४।९६।

हेः प्रश्नाख्याने । ७।४।९७।

प्रश्ने च प्रतिपदम् । ७।४।९८।

[अ० पा० सू० । ७ । ४ । १२२ ।]

दूरादामन्यस्य गुरुर्वैकोऽमन्त्योऽपि-

लवत् । ७।४।९९।

हेहैप्वेषामेव । ७।४।१००।

अस्त्रीचूद्रे प्रत्यभिवादे भोगोत्रनाम्नो

वा । ७।४।१०१।

प्रश्नार्चाविचारे च सन्धेयसन्ध्यक्षरस्या-

दिदुत्परः । ७।४।१०२।

तयोर्ध्वौ स्वरे संहितायाम् । ७।४।१०३।

यञ्जम्या निर्दिष्टे परस्य । ७।४।१०४।

सप्तम्या पूर्वस्य । ७।४।१०५।

पठ्ठयाऽन्त्यस्य । ७।४।१०६।

अनेकवर्णाः सर्वस्य । ७।४।१०७।

प्रत्ययस्य । ७।४।१०८।

स्थानीवाचर्णविधौ । ७।४।१०९।

स्वरस्य परे प्राग्विधौ । ७।४।११०।

न सन्धिडीयकिद्विदीर्घासद्विधावस्फ-

ल्लुकि । ७।४।१११।

लुप्यप्लुत्वेनत् । ७।४।११२।

विशेषणमन्तः । ७।४।११३।

सप्तम्या आदिः । ७।४।११४।

प्रत्ययः प्रकृत्यादेः । ७।४।११५।

गौणो ङ्यादिः । ७।४।११६।

कृतसगतिकारकस्यापि । ७।४।११७।

परः । ७।४।११८।

स्पर्द्धे । ७।४।११९।

आसन्नः । ७।४।१२०।

सम्पन्विनां सम्पन्धे । ७।४।१२१।

समर्थाः पदविधिः । ७।४।१२२।

॥ समाप्तोऽयं सप्तमोऽध्यायः ॥

इति कलिकालसर्वज्ञ-श्रीहेमचन्द्राचार्यविरचित-श्रीसिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासनसूत्राणि ।

२ परिशिष्टम् ।

॥ अथ—श्रीसिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासनस्थ—उणादिसूत्राणि ॥

कृवापाजिस्वदिसाघ्यशौटृस्नासनि-
जानिरहीष्भ्य उण् ।१।
अः ।२।
म्लेच्छीडेह्रँस्वश्च वा ।३।
नजः क्रमिगमिशमिम्बन्याकमिम्पो-
डित् ।४।
तुदादिविपगुहिभ्यः कित् ।५।
विन्देर्नलृक् च ।६।
कृगो द्वे च ।७।
कनिगदिमनेः सरूपे ।८।
कतष्टित् ।९।
किञ्च ।१०।
पृपलिभ्यां टित् पिप् च पूर्वस्य ।११।
कामिमधिभ्यां चन्मनौ च ।१२।
गमेर्जम् च वा ।१३।
अदुपान्त्यक्तद्भ्यामश्चान्तः ।१४।
मपिमसेर्षा ।१५।
द्वस्रफलिकपेरा च ।१६।
इदुदुपान्त्वाभ्यां किदिदुतौच ।१७।
जजलतितलकाकोलीसरीसृपादयः ।१८।
बहुलं गुणवृद्धी पादेः ।१९।
गेर्लृप् ।२०।
भीण्शलियलिकल्पतिमर्च्यर्चिमृ-
जिङ्कतुस्तुदाधारात्राकापानिहान-
श्चभ्यः कः ।२१।

विचिपुपिमुपिशुप्यविमृपृशुसु-
भ्रूभ्रूमूनीवीभ्यः कित् ।२२।
कृगो घा ।२३।
युयुहिपितुशोर्दीर्घश्च ।२४।
ङ्हियो रश्च लो घा ।२५।
निष्कतुरुक्कोदफालर्कशुल्कम्बफल्क-
किङ्गल्कोल्कापृष्णच्छेफकेकाय-
स्कादयः ।२६।
दृकृनुसृष्टृपृष्टृस्तुकृक्षुलद्घिचरि-
चटिकटिकण्टिचणिचपिफलयमित-
म्पविदेविषन्धिकनिजनिमशिक्षा-
रिक्कुरिष्टतिचद्विमद्विसद्वयलिभ्योऽ-
कः ।२७।
को रुक्णित्तरण्टिभ्यः ।२८।
श्रुधृन्दिर्कचितिलिपुलिङ्गुलिङ्गिपिङ्गु-
पिङ्गुभिलिग्विभ्यः कित् ।२९।
छिदिभिदिपिटेर्वा ।३०।
कृपेर्गुणवृद्धी च वा ।३१।
नजः पुंसेः ।३२।
कीचकपेचकमेनकार्भकघमकवघक-
लघकजहकैरकैडकादमकलमकधु-
ल्लकघटकघकाढकादयः ।३३।
शलियलिपतिपृतिनमिपटितदिन-
डिगडिभन्दिबन्दिमन्दिनमिकुदु-
पूमनित्रजिभ्य आका ।३४।

४०. सू० । ३५ ।]

[४० सू० । ८१ ।

शुभ्रिगृहिविदिपुलिगुभ्यः कित् । ३५।

पिंपः पिन्पिण्यां च । ३६।

मघाकश्यामाकवार्ताकघृन्ताकज्यो-
न्ताकगृवाकभद्राकादयः । ३७।

क्नीकल्पलिदलिस्फटिदूपिभ्य ईकः । ३८।

आडः पणिपनिपदिपतिभ्यः । ३९।

नसिवसिकसिभ्यो णित् । ४०।

पापुलिकूपिकुशिन्नश्चिभ्यः कित् । ४१।

प्राडः पणिपनिकपिभ्यः । ४२।

मुषेर्दीर्घश्च । ४३।

स्पमेः सीम् च । ४४।

कुशिकहृदिकमक्षिकैतिकपिपीलि-
कादयः । ४५।स्यमिकपिदृष्यनिमनिमलिवल्यलि-
पालिकणिभ्य ईकः । ४६।

जृपृदृशृमृभ्यो द्वेरश्चादौ । ४७।

ऋचृजिहृपीपिहृशिभृडिशिलिनी-
भ्यः कित् । ४८।

मृदेर्वोऽन्तश्च वा । ४९।

मृणीकास्तीकमतीकपृतीकसमीकवा-
हीकवाहीकवल्मीककल्मलीकतिन्ति-
लीककङ्कणीककिङ्किणीकपुण्डरीक-
चक्षरीकफर्फरीकझर्झरीकघर्घरीका-
दयः । ५०।

सिवमिकटिभल्लिकुहेरुकः । ५१।

संविभ्यां कसेः । ५२।

क्रमेः कृन् च वा । ५३।

कमितिमेदोऽन्तश्च । ५४।

मण्डेर्मड् च । ५५।

कण्यणेणित् । ५६।

कञ्चुकांशुकनंशुकपाकुकहिवुकचि-

वुकजम्बुकचुलुकचुकोल्मुकभा-

वुकपृथुकमधुकादयः । ५७।

मृमन्यञ्जिजलिवलितलिमलिमल्लि-

भालिमण्डियन्धिभ्यः ऊकः । ५८।

शल्यणेणित् । ५९।

कणिभल्लेर्दीर्घश्च वा । ६०।

शम्बुकसाम्बुकवृधुकमधूकोल्मुकोम्बू-
कवरुकादयः । ६१।

किरोऽङ्गो रो लश्च वा । ६२।

रालापाकाभ्यः कित् । ६३।

कुलिचिरिभ्यामिङ्कक् । ६४।

कलेरविङ्कः । ६५।

क्रमेरेलकः । ६६।

जीबेरातृको जैव् च । ६७।

हृभूलाभ्य आणकः । ६८।

प्रियः कित् । ६९।

धालूशिङ्घिभ्यः । ७०।

शीभीराजेश्यानकः । ७१।

अणेर्दित् । ७२।

कनेरीनकः । ७३।

गुड ईधुकैधुकौ । ७४।

घृतेस्तिकः । ७५।

कृतिपुतिलतिभिदिभ्यः कित् । ७६।

हृष्यशिमसिभ्यस्तकक् । ७७।

भियो द्वे च । ७८।

हृरुह्रिपिण्डिभ्य ईतकः । ७९।

कुयोः कित् । ८०।

यलियिलिशलिदभिभ्य आहकः । ८१।

४० सू० । ८२ ।]

[७० सू० । १३४ ।

चण्डिभस्त्रिभ्यामातकः । ८२।
 श्लेषमातकाज्जातकामिलातकपिष्टा-
 तकादयः । ८३।
 शमिमनिभ्यां खः । ८४।
 श्यतेरिच वा । ८५।
 पुमुहोः पुनमूरो च । ८६।
 अशोर्दित् । ८७।
 उपेः किल्लुक च । ८८।
 महेरुचास्य वा । ८९।
 न्युङ्गादयः । ९०।
 मयेधिभ्यामूखेखौ । ९१।
 गम्यमिरम्यजिगद्यदिछागडिखडिग्-
 भृष्टृभ्यो गः । ९२।
 पुमुदिभ्यां कित् । ९३।
 भृष्टृभ्यां नोऽन्तश्च । ९४।
 द्रमो णिद्वा । ९५।
 शृङ्गशाङ्गादयः । ९६।
 तडेरगः । ९७।
 पतितभित्तृष्टृशृत्वादेरङ्गः । ९८।
 सृष्टृभ्यो णित् । ९९।
 मनेर्मन्मातौ च । १००।
 विडिबिलिकुरिमृदिपिदिभ्यः
 कित् । १०१।
 स्फुलिकलिपल्यादभ्य इङ्क् । १०२।
 भलेरिदुतौ चातः । १०३।
 अदर्णित् । १०४।
 उषिलिङ्गादयः । १०५।
 माडस्तुलेरुङ्क् च । १०६।
 कमित्तमिशमिभ्यो डित् । १०७।

सतैः सुर्च । १०८।
 स्थार्तिजनिभ्यो घः । १०९।
 मघाघङ्घ्याघदीर्घादयः । ११०।
 सतैरघः । १११।
 कूपूसमिण्भ्यश्चद् दीर्घश्च । ११२।
 कूर्चचूर्चादयः । ११३।
 कल्यविमदिमणिकुकाणिकुटिक्-
 भ्योऽचः । ११४।
 मकचादयः । ११५।
 पिशोराचक् । ११६।
 मृत्रपिभ्यामिचः । ११७।
 त्रियतेरीचण् । ११८।
 लपेरुचः कश्च । ११९।
 गुडेरुचह् । १२०।
 सिवेर्दित् । १२१।
 चिमेडोचडश्चो । १२२।
 कुटिकुलिकल्युदिभ्य इश्चक् । १२३।
 तुदिमदिपद्यदि गुगमिकचिभ्य-
 च्छक् । १२४।
 पीण्डो ह्रस्वश्च । १२५।
 गुलुञ्जपिलि पिण्डैधिच्छादयः । १२६।
 वियो जक् । १२७।
 पुवः पुन च । १२८।
 कुवः कुवकुनौ च । १२९।
 कुटेरजः । १३०।
 भियेर्भियभिष्णौ च वा । १३१।
 मुयैर्मुर् च । १३२।
 यलेर्वोन्तश्च । १३३।
 उटलादयः । १३४।

अ० पा० सू० । १३५ ।]

कुलेरिजक् । १३५।
 कृगोऽञ्जः । १३६।
 झमेर्झः । १३७।
 लुपेष्टः । १३८।
 नमितनिजनियनिसनो लुक् च । १३९।
 जनिपणिकिजुभ्यो दीर्घश्च । १४०।
 घटघाटाघण्टादयः । १४१।
 दिव्यविश्रुकुर्विशकिकङ्किकृपिच-
 पिचमिकम्येधिकिर्मकिंकिक्विस-
 तृकृसृभृवृभ्योऽः । १४२।
 कुलिविलिभ्यां कित् । १४३।
 कपटकीकटादयः । १४४।
 अनिद्रापृवल्लिभ्य आटः । १४५।
 सृसृपेः कित् । १४६।
 किरो लश्च वा । १४७।
 कपाटविराटशृङ्गाटप्रपुत्राटादयः । १४८।
 चिरेरिटो भ् च । १४९।
 टिण्डश्चर् च वा । १५०।
 तृकृपिकम्पिकृपिभ्यः कीटः । १५१।
 सञ्जेररीटः । १५२।
 गृजृदृभृभ्य उट उटश्च । १५३।
 मङ्गेर्मकमुकौ च । १५४।
 नकुटकुक्कुटोत्कुरुटसुरुटपुरुटादयः
 । १५५।
 दुरो द्रः कृदश्च दुर् च । १५६।
 यन्घेः । १५७।
 नपेरेटः । १५८।
 घो णित् । १५९।
 कृशक्शाखेरोटः । १६०।

[अ० पा० सू० । १८५ ।

कपोटवकोटाक्षोटकैकाटादयः । १६१।
 वनिकणिकाद्युपिभ्यष्टः । १६२।
 पीविशिकुणिष्टुपिभ्यः कित् । १६३।
 कुपेर्वा । १६४।
 शमेर्लुक् च वा । १६५।
 पट्टैधिठादयः । १६६।
 सृजृशृकम्यमिरमिरपिभ्योऽः । १६७।
 पञ्चमात् ङः । १६८।
 कण्यणिखनिभ्यो णित्वा । १६९।
 कुगुहुनीकुणितुणितुणिसुणिसुण्य-
 दिभ्यः कित् । १७०।
 ऋसृतृन्यालिष्यविचमिवमियमित्तु-
 रिक्कुहेरडः । १७१।
 विहृडकहोडकुरडकेरडकोडादयः । १७२।
 जृकृत्शृसृभृवृभ्योऽण्डः । १७३।
 पूगो गादिः । १७४।
 वनेस्त च । १७५।
 पिचण्डैरण्डस्वरण्डादयः । १७६।
 लगेरुडः । १७७।
 कुशेरुण्डक् । १७८।
 शमिपणिम्यां ङः । १७९।
 कुणेः कित् । १८०।
 नञः सहेः पा च । १८१।
 इणुर्विशावेणिपृक्वृत्तृसृपिपणि-
 भ्यो णः । १८२।
 घृषीहाशुप्पुपिनृपिकृप्यतिभ्यः कित् ।
 । १८३।
 द्रोर्वा । १८४।
 स्थाद्युतोरुच । १८५।

ग० सू० । १८६ ।]

[अ० पा० सू० । २२८ ।

प्रायुणकाकर्णतीक्ष्णश्लक्षणाभी-
।दयः । १८६।

पृष्ठशुक्रकृहिलक्षिविचक्षितु-
कुक्षितङ्गयङ्गिमङ्गिकङ्किचरिसमी-
रेरणः । १८७।

कृपिपृपिभ्यः कित् । १८८।

वहेरिचोपान्त्यस्य । १८९।

णकुक्षणकृकणकुङ्कणअवणोस्य-
रणलवणदक्षणादयः । १९०।

विपिपृपिपृपिपृपिपृपिपृपिपृपिपृपिपृ-
राणक् । १९१।

। णित् । १९२।

याणपर्याणादयः । १९३।

बृहदक्षिभ्य इणः । १९४।

ह्रिः कित् । १९५।

त्पृष्टदारिभ्य उणः । १९६।

कित् । १९७।

क्षुणी । १९८।

दाभ्यामेष्णक् । १९९।

न्यमितमिमावापृष्टृगृहसिषस्पसि-
वेतसिमसीण्भ्यस्तः । २००।

प्रीसूदसूष्टुपाधाग्नित्यर्लञ्जिप-
सिमुसितुसिविसिरमिषुर्विपूर्विभ्यः ।
कित् । २०१।

स्रो वा । २०२।

स्तितनितुसेर्दीर्घञ् वा । २०३।

तपित्तनिमित्तोत्तशुक्तिकलितसू-
रतमुहतादयः । २०४।

र्णो यठः । २०५।

वर्णादित् । २०६।

हृष्टृमृष्टीयजिखलियलिपर्विपञ्चमि-
नमितमिहशिर्हृयिकङ्किभ्योऽतः । २०७।

पृपिरञ्जिसिकिकालावृभ्यः कित् । २०८।

कृष्टृकल्पलिचिलिविलालिलानायिभ्य
आतक् । २०९।

हृष्टृकारुहिशोणिपलिभ्य इतः । २१०।

नञ् आपेः । २११।

कुशिपिशिपृपिकृपिकृस्युधिभ्यः
कित् । २१२।

हृग ईतण् । २१३।

अदो भुयो इतः । २१४।

कुलिमविभ्यामृतक् । २१५।

जीवेमश्च । २१६।

कवेरोतः पू च । २१७।

आस्फायेर्दित् । २१८।

जृविशिभ्यामन्तः । २१९।

रुहिनन्दिजीविमाणिभ्यष्टिदाशिपि ।
। २२०।

तजिभूचदिवहिवसिभास्यदिसापि-
मदिगडिगण्डिमण्डिनन्दिरे-
विभ्यः । २२१।

सीमन्तहेमन्तभदन्तकुप्यन्तादयः ।
। २२२।

शकेरन्तः । २२३।

कपेर्दित् । २२४।

कमिषुगार्तिभ्यस्य । २२५।

अवाट् गोऽय वा । २२६।

नीनूरमित्तुदिवचिरिचिसिचिश्चि-
हनिपागोपायोद्गाभ्यः कित् । २२७।

न्यूद्भ्यां शीठः । २२८।

अ० पा० सू० । २२९ ।]

अवभृतिर्नसमिण्भ्यः । २२९।

सर्तेर्णित् । २३०।

पथयूधग्रथकुथतिथनिथसूरधादयः ।
। २३१।

भृशीशापिशमिगमिरमिवन्दिचञ्चि-
जीविप्राणिभ्योऽथः । २३२।

उपसर्गाद् वसः । २३३।

विदिभिदिरुदिरुहिभ्यः कित् । २३४।

रोर्वा । २३५।

ज्वभ्यामूथः । २३६।

शाशपिमनिकनिभ्यो दः । २३७।

आपोऽप् च । २३८।

गौः कित् । २३९।

घृतुकुसुभ्यो नोऽन्तश्च । २४०।

कुसेरिदेदौ । २४१।

इद्भ्यर्षिभ्यामुदः । २४२।

ककैर्णिद्धा । २४३।

कुमुदवुद्बुदादयः । २४४।

ककिमकिभ्यामन्दः । २४५।

कल्पलिपुलिकुरिकुणिमणिभ्य
इन्दक् । २४६।

कुपेर्व च वा । २४७।

पृपलिभ्यां णित् । २४८।

यमेरुन्दः । २४९।

मुचेर्हुकुन्दकुन्दौ । २५०।

स्कन्यमिभ्यां घः । २५१।

नेः स्पतेरथक् । २५२।

मङ्गेर्नल्लक् च । २५३।

आरगेर्वघः । २५४।

पराचङ्ग्रे हित् । २५५।

[अ० पा० सू० । २७८ ।

इषेरुधक् । २५६।

कोरन्धः । २५७।

प्याघापन्यनिस्वदिस्वपिवस्य-

ज्यतिसिबिभ्यो नः । २५८।

पसेर्णित् । २५९।

रसेर्वा । २६०।

जीण्शीदीबुध्यविमीभ्यः कित् । २६१।

सेर्वा । २६२।

सोरू च । २६३।

रमेस्त च । २६४।

कृशीर्ष्वद्धिश्च । २६५।

युसुनिभ्यो माडो डित् । २६६।

शीङः सन्वत् । २६७।

दिननगनफेनचिह्नब्रधघेनस्तेनच्यौ-

फनादयः । २६८।

प्यसिरसिरुचिजिमस्त्रिजदेविस्पन्दि-

चन्दिमन्दिमण्डिमदिदहिबह्यादे-

रनः । २६९।

अशो रञ्जादौ । २७०।

उन्देर्न ल्लक् च । २७१।

हनेर्घतजघौ च । २७२।

तुदादिघृजिरञ्जिनिधाभ्यः कित्
। २७३।

सूधूभूत्रस्त्रिभ्यो वा । २७४।

विदनगगनगहनादयः । २७५।

संस्तुसृष्टिमन्थेराना । २७६।

युयुजियुधियुधिसृष्टिहृशीशिभ्यः कित्
। २७७।

मुमुचानयुयुधानशिभिदानञ्जुराण-

जिह्रियाणाः । २७८।

अ० पा० सू० । ३७९ ।]

ऋज्जिजरञ्जिमन्दिसर्वादिभ्योऽस्तानः ।
१२७९।

रुहियजेः कित् । १२८०।

घृषेर्वा । १२८१।

श्याकठिभ्यलिनलभ्यविकृण्डिभ्य इनः ।
१२८२।

घृजितुह्निपुलिपुटिभ्यः कित् । १२८३।

विपिनाजिनादयः । १२८४।

महेर्णिद्वा । १२८५।

खलिर्हिसिभ्यामीनः । १२८६।

पठेर्णित् । १२८७।

यभ्यजिशाक्याजिशीयजितृभ्य उनः ।
१२८८।

लपेः श च । १२८९।

पिशिमिधिक्षुधिभ्यः कित् । १२९०।

फलेर्गोऽन्तश्च । १२९१।

वीपतिपटिभ्यस्तनः । १२९२।

घृषूभ्यां कित् । १२९३।

कृत्यशौभ्यां स्नक् । १२९४।

अर्तेः शस्तानः । १२९५।

भापाचणिचमिविपिसृपृत्तृशीतल्पलि-
शमिरमिषपिभ्यः पः । १२९६।

सुसुकुरुतुच्युस्त्वादेरूच । १२९७।

कृष्टसृभ्य ऊर् चान्तस्य । १२९८।

शदिषाधिलनिहनेः प च । १२९९।

पम्पाशिल्पादयः । १३००।

क्षुचुपिभ्यः कित् । १३०१।

नियो वा । १३०२।

उभ्यवेर्लृक् च । १३०३।

दलिवलितलिभ्यजिध्वजिकचिम्योऽपः
१३०४।सुजिकृतिक्कुटिचिटिकृणिकुप्पुपिभ्यः
कित् । १३०५।

शंशेः श इवातः । १३०६।

विष्टपोलपवातपादयः । १३०७।

फलेरापः । १३०८।

विशेरिपक् । १३०९।

दलेरीपो दिल् च । १३१०।

उद्वेरूपक् । १३११।

अश ऊपः पश्च । १३१२।

सर्तेः पपः । १३१३।

रीशीभ्यां फः । १३१४।

कलिगलेरस्योच । १३१५।

शफकफशिफाशोफादयः । १३१६।

वलिनितनिभ्यां घः । १३१७।

शम्पमेर्णिद्वा । १३१८।

शल्यलेरुवातः । १३१९।

तुभ्यस्तम्पादयः । १३२०।

कृकडिकटिवदेरभ्यः । १३२१।

कदेर्णिद्वा । १३२२।

शिलविलादेः कित् । १३२३।

हिण्डिविलेः किभ्यो न लृक् च । १३२४।

डीनीयन्धिशृधिचलिभ्यो डिभ्यः ।
१३२५।कुट्टुन्दिशुरितुरिपुरिशुरिकुरिभ्यः कुभ्यः
१३२६।गृदूरमिहनिजन्यतिदलिभ्यो भः ।
१३२७।

इणः कित् । १३२८।

अ० पा० सू० । ३२९ ।]

कृष्णशालिकालिकटिगदिरासिरमिव-
डिवल्लेरभः । ३२९।

समेर्दित् । ३३०।

कपिष्टपिल्लसिभ्यः कित् । ३३१।

सिटिकिभ्यामिभः सैरटिट्टौ च ।

। ३३२।

ककेरुभः । ३३३।

कुकेः कोऽन्तश्च । ३३४।

दमो वुण्ड् च । ३३५।

कृकलेरभः । ३३६।

काकुसिभ्यां कुम्भः । ३३७।

अर्तीरिस्तुसुहुसृष्टृष्टक्षियक्षिभावा-

व्याघापायावलिपदिनीभ्यो मः । ३३८।

ग्रसिहाग्रभ्यां ग्राजिहौ च । ३३९।

विलिभिलिसिधीन्धिघूसुशाध्यारुसि-

विशुपिमुपीपिसुहियुधिदसिभ्यः कित्

। ३४०।

क्षुहिभ्यां वा । ३४१।

अवेर्हस्वश्च वा । ३४२।

सेरी च वा । ३४३।

भिभ्यः योऽन्तश्च वा । ३४४।

तिजियुजेर्च् च । ३४५।

रुक्मग्रीष्मकूर्मसूर्मजाल्मगुल्मघोमप-

रिस्तोमस्रक्षमादयः । ३४६।

सृपृप्रधिनरिकडिकर्देरमः । ३४७।

अवेर्च् च वा । ३४८।

कुहिवेष्टिपूरिपिपिसिभिगण्यपिष्टम-

हिभ्य इमः । ३४९।

घयिमन्वचिमादयः । ३५०।

[अ० पा० सू० । ३७४ ।

उद्वटिकुल्यलिकुधिकुरिकुटिकुडिकु-

सिभ्यः कुमः । ३५१।

कुन्दुमलिन्दुमकुडकुमविष्टुमपट्टुमा-

दयः । ३५२।

कुधिगुषेरुमः । ३५३।

विहाविशापचिभिद्यादेः केलिमः ।

। ३५४।

दो डिमः । ३५५।

डिमेः कित् । ३५६।

स्थाछामासासूमयनिकनिषसिपलि-

कलिलालिशकीर्णिसहियन्धिभ्यो

यः । ३५७।

नज्रो हलिपतेः । ३५८।

सञ्जेर्च् च । ३५९।

सृशीपसिचस्यनिभ्यस्तादिः । ३६०।

रुपिजनिपुणिकृतिभ्यः कित् । ३६१।

कुलेर्च् च वा । ३६२।

अगपुलाभ्यां स्तम्भेर्दित् । ३६३।

शिकयास्याह्यमध्यविन्ध्यधिष्ण्या-

धन्यहर्म्यसत्यनित्यादयः । ३६४।

कुगुबलिमलिकणितन्पाम्यक्षेरयः । ३६५।

वायोः केक् च । ३६६।

लादिभ्यः कित् । ३६७।

कसेरलादिरिवास्थ । ३६८।

वृटः शपो चान्तौ । ३६९।

गयहृदयादयः । ३७०।

मुचेर्चयघुपौ । ३७१।

कुलिल्लुलिकलिकयिभ्यः कायः । ३७२।

श्रुदक्षिगृहिसृष्टिमहेरादयः । ३७३।

दधिपाट्यवीधीवाट्यौ । ३७४।

अ० पा० सू० । ३७५ ।]

कौतेरिया । ३७५।

कृगः कित् । ३७६।

मृजेर्णालीयः । ३७७।

वेतेस्तादिः । ३७८।

प्राप्ताजिह्वारमिधाज्यतेरन्यः । ३७९।

हिरण्यपर्जन्यादयः । ३८०।

वदिसहिभ्यामान्यः । ३८१।

वृळ् एण्यः । ३८२।

मदेः स्यः । ३८३।

रुचिसुजिभ्यां किण्यः । ३८४।

वन्पर्यभ्यामुण्यः । ३८५।

वनोऽध्य उत् च । ३८६।

भीषुधिरुधिवज्यगिरमिधमिधपिज-
पिशाकिस्फायिवन्दीन्दिपदिमदिम-
न्दिचन्दिदसिचसिनसिहस्यसिवा-
सिवाहिसहिभ्यो रः । ३८७।

भ्रज्यजितश्चिश्चिरिपिसूपितृपिहपि-
पुपिक्षिपिधुपिधुदिमुदिरुदिलिदि-
भिदिसिदुन्दिदभिभशुभ्युभिभदंशि-
चिसिवहिविसिचसिशुचिसिधिय-
धिर्वीन्धिश्चित्पृतिनीशीरुसूभ्यः
कित् । ३८८।

इण्धाग्भ्यां वा । ३८९।

शुम्बिकुम्बितुम्बेर्नल्लक् च । ३९०।

भन्देर्वा । ३९१।

चिजिशुसिमितम्भ्यर्देर्दीर्घश्च । ३९२।

चकिरमिविकसेरुचास्य । ३९३।

शदेरुच्च । ३९४।

कृतेः कृकृच्छौ च । ३९५।

[अ० पा० सू० । ४१० ।

खुरक्षुरदूरगौरविप्रकुप्रभ्रभ्रध्रूवा-
न्ध्ररन्ध्रशिलिन्ध्रौद्रूपुण्डीतीवनीव-
शीघ्रोघ्रतुप्रभ्रुनिग्घ्रातन्द्रासान्द्रगु-
न्द्रारिज्जादयः । ३९६।

ऋच्छिचटिवटिकुटिकठिवठिमठ-प-
टिंशीकृशीभृकदिषदिकन्दिमन्दि-
सुन्दिमन्धिमन्दिजपञ्जिपिञ्जिकमि-
समिचमिवमिभ्रम्यमिदेविचामिका-
स्पतिजीविचर्विकुशुदोररः । ३९७।

अवेर्ध् च या । ३९८।

मृदुन्दिपिठिकुरिकुहिभ्यः कित् ।

। ३९९।

शाखेरिदेतौ चातः । ४००।

शपेः क् च । ४०१।

दमेणिद्वा दश्च डः । ४०२।

जठरक्रकरमकरशंकरकर्पकूर्परतोमर-
पामरप्रामरप्राध्वरमगरनगरतगरो-
र्दरादरशदरददरकृकरकुकुन्दरगोर्ध-
राम्परमुम्परन्वरडहरकुञ्जराजगरा-
दयः । ४०३।

मुदिगुरिभ्यां टिद्गजौ चान्तौ । ४०४।

भ्रग्यह्मिदिमन्दिक्कडिकसिकासिमृ-
जिकञ्जिकलिलकिकचिभ्य आरः ।

। ४०५।

घ्रः कादिः । ४०६।

कृगो मादिश्च । ४०७।

तुपिकुठिभ्यां कित् । ४०८।

कमेरत उच । ४०९।

कनेः कोचिदकर्बुदकाञ्चनाश्च । ४१०।

अ० पा० सू० । ४११ ।]

द्वारशुङ्कारभृङ्गारकङ्गारकान्तारकेदा-
रखारडादयः । ४११ ।

मदिमन्दिमन्दिपदिखदिसद्विहहि-
कृष्टम्य इरः । ४१२ ।

शवशशोरिवातः । ४१३ ।

अन्येः शिष् च । ४१४ ।

अशोर्णित् । ४१५ ।

शुपीपिवन्धिधुधिरुचिमुचिमुहिमिहि-
तिमिमुदिखिदिच्छिदिभिदिस्थाम्यः
कित् । ४१६ ।

रधधिरपिठिरस्फिराजिरादयः । ४१७ ।

कृष्पृष्मस्त्रिकुटिकटिकटिकण्डिशौ-
ण्डिर्हिसिम्य इरः । ४१८ ।

वसिवशिपुटिकुरिकुलिकाम्यः कित् ।
। ४१९ ।

कशोर्माऽन्तश्च । ४२० ।

वन्निवपिम्यां णित् । ४२१ ।

जम्बीराभीरगभीरगम्भीरकुम्भीरभ-
डीरभण्डीरडिण्डीरकिर्मांरादयः ।
। ४२२ ।

वाङ्पसिवासिमसिमधुन्दिमन्दि-
पतिचक्ष्वक्किर्क्यिचकिपन्धिभ्य
उरः । ४२३ ।

मङ्केर्नल्लुक् वोचास्य । ४२४ ।

चिधेः कित् । ४२५ ।

भ्यशुरकुन्दुरदहुरनिचुरप्रचुरचिक्कुर-
कुहुरकुक्कुरकुहुरराहुररन्पुरनिष्टुर-
चिचुरमदुरवागुरादयः । ४२६ ।

मीमनिपतिम्यटिपटिग्यजिकजिसजि-
कृपिषदिमपिटिभ्य उरः । ४२७ ।

[अ० पा० सू० । ४५० ।]

महिकणिचण्यणिपत्यलिशालिम्यो-
णित् । ४२८ ।

स्याविधेः कित् । ४२९ ।

सिन्दूरकर्चूरपनूरधुनूरादयः । ४३० ।

कुगुपतिकथिकुधिकठिकुटिकुटिगडि-
गुडिमुदिमूलिदंशिभ्यः केरः । ४३१ ।

शतेरादयः । ४३२ ।

कठिचकिसहिभ्यः ओरः । ४३३ ।

कोरचोरमोरकिशोरघोरहोरादोरादयः ।
। ४३४ ।

किशृष्यभ्यः करः । ४३५ ।

सूपपिम्यां कित् । ४३६ ।

अनिकाभ्यां तरः । ४३७ ।

इण्पृभ्यां कित् । ४३८ ।

मीज्यजिमामवशौचसिकिम्यः सरः ।
। ४३९ ।

कृषृतन्पृषिम्यः कित् । ४४० ।

कृग्ग्द्दृग्ग्चतित्वटिकटिनिपदिभ्यो-
घरद् । ४४१ ।

अश्रोतेरीशादेः । ४४२ ।

नीमीकुतुचेदीर्घश्च । ४४३ ।

तीवरपीवरपीवरठित्वरत्त्वयरगहरो-
पहरसंघद्दुरोदुम्परादयः । ४४४ ।

कट्टेरेवराद्दुरौ । ४४५ ।

घट् । ४४६ ।

जिभृष्ट्रस्त्रिजगमिनमिनदयमिहनिधि-
पेर्हृदिश्च । ४४७ ।

दिधेर्गां च । ४४८ ।

सृग्ग्न्पृषिम्यः कित् । ४४९ ।

स्त्री । ४५० ।

३० सू० । ४५१ ।]

[३० सू० । ४८७ ।

हुयामाश्रुवसिभसिसुवीपचिवचिघृय-
 म्यमिमनितनिसदिलादिक्षिक्षदिल्ल-
 विपतिधूम्यत्रः । ४५१।
 भित्तेर्वश्च मो वा । ४५२।
 गमेरा च । ४५३।
 चिमिदिशांसिम्यः कित् । ४५४।
 पुत्रादयः । ४५५।
 घृग्नक्षिपचिवच्यमिषमिवपिपधिय-
 जिपतिकट्टिभ्योऽन्नः । ४५६।
 सोर्विदः कित् । ४५७।
 कृतेः कृन्त् च । ४५८।
 यन्धिवहिकट्यश्यादिभ्य इत्रः । ४५९।
 भृगृवदिचरिभ्यो णित् । ४६०।
 तनितृलापात्रादिभ्य उत्रः । ४६१।
 शामाश्याशक्यम्पमिभ्यो लः । ४६२।
 शुक्शीमुभ्यः कित् । ४६३।
 भिल्लाच्छभल्लसौविदल्लादयः । ४६४।
 मृदिकन्दिक्कुण्डिमण्डिमद्विपटि-
 पाटिशकिकेवृदेवृकमियमि-
 शलिकलिपलिगुध्वञ्चिचञ्चि-
 चपिवह्पिहिक्कुहितृमृपि-
 शितुसिकुस्यनिद्रमेरलः । ४६५।
 नहि लङ्गेदीर्घश्च । ४६६।
 ऋजनेगोऽन्तश्च । ४६७।
 तृपिवपिक्कुपिक्कुशिकुट्टिपितुसिभ्यः
 कित् । ४६८।
 कोर्वा । ४६९।
 शमेर्ष च वा । ४७०।
 छो इग्गादिर्वा । ४७१।

मृजिखन्याहनिभ्यो डित् । ४७२।
 स्थोवा । ४७३।
 मुरलोरलविरलकेरलकपिञ्जल-
 कञ्जलेञ्जलकोमलभूमलसिंहल-
 काहलशूकलपाकलयुगलभगल-
 विदलकुन्तलोत्पलादयः । ४७४।
 ऋकृमृधृतनितमिचपिचपिकपिकी-
 लिपलिवलिपश्चिमद्विगण्डिमण्डि-
 चण्डिमण्डिपिण्डिनन्दिनदिश-
 किभ्य आलः । ४७५।
 कूलिपिलिविशिविष्टिमृष्टिकुणि-
 पीमीभ्यः कित् । ४७६।
 भजेः कर्गौ च । ४७७।
 सतंगोऽन्तश्च । ४७८।
 पतिकूलभ्यो णित् । ४७९।
 चात्वालकङ्कालहिन्तालवेताल-
 जम्वालशन्दालममाप्तालादयः । ४८०।
 कल्पनिमहिद्रमिजटिभटिकुट्टिच-
 ण्डिशण्डितुण्डिपिण्डिभूकुकि-
 भ्य इलः । ४८१।
 भण्डेर्नलुक् च वा । ४८२।
 गुपिमिधिधुभ्यः कित् । ४८३।
 स्थण्डिलकपिलविचकिलादयः । ४८४।
 ह्रपिष्टतिचटिपटिशकिशङ्कित-
 ण्डिमङ्गयुत्कण्ठिभ्य उलः । ४८५।
 स्यावङ्किपंहिचिन्दिभ्यः कित्त-
 लुक् च । ४८६।
 कुमुलतुमुलनितुलबन्तुलमञ्जु-
 लपृथुलविशंस्युलाङ्गुलमुकुलश-
 कुलादयः । ४८७।

४० सू० । ४८८ ।]

पिञ्जिमक्षिकण्डिगण्डिवलिबधि-
वञ्चिभ्य ऊलः । ४८८ ।

तमेवोऽन्तो दीर्घस्तु वा । ४८९ ।

कुलिपुलिकुशिभ्यः कित् । ४९० ।

दुकूलकुल्लवम्बूललाहुलशार्दूलादयः ।
। ४९१ ।

महेरेलः । ४९२ ।

कटिपटिकण्डिगण्डिशकिकपिचहि-
भ्य ओलः । ४९३ ।

ग्रह्याद्भ्यः कित् । ४९४ ।

पिञ्जोलकह्योलकज्जोलमज्जोलादयः ।
। ४९५ ।

वलिपुपेः कलक् । ४९६ ।

मिगः खलञ्चैच । ४९७ ।

ओ नोऽन्तो ह्रस्वञ्च । ४९८ ।

शमिकभिपलिभ्यो बलः । ४९९ ।

तुल्वलेत्वलादयः । ५०० ।

शीङस्तलकपालवालण्वलण्वलाः । ५०१ ।

रुचिकुटिकुपिकशिशालिद्भ्यो मलक् ।
। ५०२ ।

कुशिकभिभ्यां कुलकुमौ च । ५०३ ।

पतेः सलः । ५०४ ।

लटिखटिखलिनलिकण्यशौसुङ्कगुदृप
। ५०५ ।शपिद्याशालापदिहसीण्भ्यो वः ।
। ५०५ ।

शीहापो ह्रस्वञ्च वा । ५०६ ।

उर्देर्घ च । ५०७ ।

गन्धेरर्चान्तः । ५०८ ।

लपेलिप् च वा । ५०९ ।

सडेणिद्वा । ५१० ।

[३० सू० । ५३४ ।

निघृपीप्युपिश्रुमुपिकिणिविशिविल्य-
विपृभ्यः कित् । ५११ ।

नजो मुवो ङित् । ५१२ ।

लिहेर्जिह च । ५१३ ।

प्रहाहापहास्वच्छेवाग्रीवामीवाग्वादयः ।
। ५१४ ।वडिवटिपेल्लचणिपणिपल्लिवल्लेरवः ।
। ५१५ ।

मणिवसेर्णित् । ५१६ ।

मलेर्वा । ५१७ ।

कितिकुडिकुरिमुरिस्थाभ्यः कित् ।
। ५१८ ।कैरचभैरवमुतवकारण्डवादीनयादयः ।
। ५१९ ।

शृणातेरावः । ५२० ।

प्रथेरिवह प्र्य च । ५२१ ।

पलिसचेरिवः । ५२२ ।

स्पृशोः श्वा पार् च । ५२३ ।

कुडितुल्यदेरुवः । ५२४ ।

नीहिण्घैप्यापादामाभ्यस्त्वः । ५२५ ।

कृजन्येधिपाभ्यः इत्वः । ५२६ ।

पादावम्यमिभ्यः शः । ५२७ ।

कृवृभृचनिभ्यः कित् । ५२८ ।

कोर्वा । ५२९ ।

क्लिशः के च । ५३० ।

उरेरशक् । ५३१ ।

कलेष्टित् । ५३२ ।

पलेराशः । ५३३ ।

फनेरीध्यातः । ५३४ ।

[७० सू० । ५३५ ।]

कुलिकनिकणिलिवटिभ्यः किशः ।

।५३५।

घर्षेणिद्वा ।५३६।

तिनिशोतिशादयः ।५३७।

मस्त्र्यङ्किभ्यामुशः ।५३८।

अर्ताण्भ्यां पिशतशौ ।५३९।

घृकृतृमीड्माभ्यः षः ।५४०।

योख वा ।५४१।

स्नुपूस्त्र्म्वर्कट्भ्याः कित् ।५४२।

श्रिपेः शो च ।५४३।

कोरपः ।५४४।

युजलेरापः ।५४५।

अर्षेरिपः ।५४६।

मह्यचिभ्यां टित् ।५४७।

रुहेर्षुद्धिश्च ।५४८।

अमिभृभ्यां णित् ।५४९।

तवेर्षा ।५५०।

कलेः किल्य च ।५५१।

नजो व्यघेः ।५५२।

कृतभ्यामीपः ।५५३।

श्रुतिव्युपभ्याः कित् ।५५४।

अमेर्वरादिः ।५५५।

उपेर्षोऽन्तश्च ।५५६।

सपृनहिह्निकलिलचलिचपिवपिकृपि-

हयिभ्य उयः ।५५७।

विदिपभ्यां कित् ।५५८।

अपुपधनुपादयः ।५५९।

खलिफलियुपकजलम्बिमडिपीधिह-

न्यङ्किमङ्किमण्ड्यतिभ्य ऊयः ।५६०।

[७० सू० । ५८६ ।]

कोरदूपाटरूपकारूपशैलूपपिञ्जूपा-

दयः ।५६१।

कलेर्मपः ।५६२।

कुलेश्च मापक् ।५६३।

मावावद्यमिकमिहनिमानिकण्यशिप-

चिमुचिपजिवृभ्यः सः ।५६४।

व्यवाभ्यां तनेरीच वेः ।५६५।

प्लुपेः प्लप् च ।५६६।

अजिरिपिकृपिकृतिवृच्युन्दिभ्यः

कित् ।५६७।

शुधिगृधेस्त च ।५६८।

तप्यणिपन्यल्यविरथिनभिनम्यमि-

चमितमिचछतिपतेरसः ।५६९।

सूवपिभ्यां णित् ।५७०।

वहियुभ्यां वा ।५७१।

दिवादिरभिलभ्ययुरिभ्यः कित् ।५७२।

फनसतामरसादयः ।५७३।

युपलिभ्यामासः ।५७४।

किलेः कित् ।५७५।

तलिकसिभ्यामीसण् ।५७६।

सेडित् ।५७७।

अपेक्षसः ।५७८।

पटिषीभ्यां टिसडिसौ ।५७९।

तसः ।५८०।

हणः ।५८१।

पीडो नसक् ।५८२।

कृकुरिभ्यां पासः ।५८३।

कलिकुलिभ्यां मासक् ।५८४।

अलेरम्भुसः ।५८५।

लूगो हः ।५८६।

४० सू० । ५८७ ।]

[३० सू० । ६२६ ।

कितो मे च । ५८७ ।

हिंसेः सिम् च । ५८८ ।

कृप् कटिपटिमटिलटिललिपलिकल्प-
निरगिलगौरहः । ५८९ ।

पुलेः कित् । ५९० ।

शृकटिशमिभ्य आहः । ५९१ ।

विलेः कित् । ५९२ ।

निर इण ऊहश् । ५९३ ।

दस्त्यूहः । ५९४ ।

अनेरोकहः । ५९५ ।

वलेरक्षः । ५९६ ।

लाक्षाद्राक्षामिक्षादयः । ५९७ ।

समिण्णिकपिभ्यामाः । ५९८ ।

दिविपुरिवृषिमृषिभ्यः कित् । ५९९ ।

वेः साहाभ्याम् । ६०० ।

वृमिथिदिशिभ्यस्थयव्याञ्चान्ताः ।
। ६०१ ।

मुचिस्वर्धेर्ष च । ६०२ ।

सोर्भृग आह च । ६०३ ।

सनिक्षमिबुपेः । ६०४ ।

दित् । ६०५ ।

स्वरेभ्य इः । ६०६ ।

पदिपटिपचिस्थलिहलिकलिलिलिलि-
घल्लिपल्लिकटिचटिबटिषधिगाघ्य-
पिषन्दिनन्यपिषशिषाशिका-
शिषर्दितप्रिमन्दिग्रपण्डिमण्डिच-
ण्डिपत्यजिमस्यसियनिष्पनिसनि-
गमितमिग्रन्धिभ्रन्धिजनिमण्यादि-
भ्यः । ६०७ ।किलिपिलिपिशिचिट्टिद्रुट्टिशुण्डि-
तुण्डिकुण्डिभण्डिद्रुण्डिह्रिण्डि-
पिण्डिचुल्लिबुधिमिथिरुहिदिवि-
कीर्त्यादिभ्यः । ६०८ ।नाभ्युपान्त्यकृगृगृपृपृङ्भ्यः कित् ।
। ६०९ ।

विदिवृतेर्वा । ६१० ।

वृभ्रम्भद्यापिदम्भिभ्यस्तित्तिरभृमा-
धापदेभाश्च । ६११ ।

मनेरुदेतौ चास्य वा । ६१२ ।

क्रमितमिस्तम्भेरिच नमेस्तु वा । ६१३ ।

अम्भिभ्रुण्डिकम्पंदिभ्यो न लृक् च ।
। ६१४ ।

उभेर्द्वौ च । ६१५ ।

नीवीप्रहृभ्यो टित् । ६१६ ।

चौ रिचे । स्वराज्ञोऽन्तश्च । ६१७ ।

कमिषमिजमिपसिशलिफलितलि-
तलिवजिबजिध्वजिराजिपण्यणि-
चदिसदिहृदिहृनिसह्रियहितपियपि-
भटिकश्चिसंपतिभ्यो णित् । ६१८ ।कृष्कुटिग्रहिवन्यणिकप्पलिलि-
चरिषसिगण्डिभ्यो वा । ६१९ ।

पादापात्वजिभ्याम् । ६२० ।

नहेर्भू च । ६२१ ।

अघ्नो रघ्नादिः । ६२२ ।

कायः किरिष वा । ६२३ ।

यर्दरकिः । ६२४ ।

सनेर्दगिः । ६२५ ।

कोर्दिनिः । ६२६ ।

उ० सू० । ६२७ ।]

मृश्विकण्यणिदध्यविभ्य ईचिः । ६२७।

वेगो डित् । ६२८।

वर्णोर्णित् । ६२९।

कृपिशाकिभ्यामटिः । ६३०।

श्रेढिः । ६३१।

चमेरुचातः । ६३२।

मुपेरुण् चान्तः । ६३३।

कावावीकीश्रिश्रुश्रुज्वरितूरिपूरिभ्यो

णिः । ६३४।

श्रद्घृसृक्कृवृषिभ्यः कित् । ६३५।

घृषिहृषिभ्यां घृद्विश्च । ६३६।

हृणिघृणिभूणिघूण्यादयः । ६३७।

ऋहृसृमृघृमृकृत्प्रहेरणिः । ६३८।

कक्केरिचास्य वा । ६३९।

ककैर्णित् । ६४०।

कृपेश्च चादेः । ६४१।

क्षिपेः कित् । ६४२।

आडः कृहृशुपेः सनः । ६४३।

घारिसत्यादेरिणिक् । ६४४।

अदेस्त्रीणिः । ६४५।

प्लुञ्जायजिपपिपदिवसिचितसिभ्य-

स्तिः । ६४६।

प्रघेर्लुक् च वा । ६४७।

कोर्षयादिः । ६४८।

घो गृप् च । ६४९।

सोरस्तेः शित् । ६५०।

हमुपिकृपिरिपिविपिषोशुच्यसिषूपी-

णप्रभृतिभ्यः कित् । ६५१।

कुच्योर्नोऽन्तश्च । ६५२।

खल्यमिरमिवहियस्पतेरितिः । ६५३।

हन्तेरंह च । ६५४।

घृगो व्रत् च । ६५५।

अञ्जेः क च वा । ६५६।

वातेर्णिद्धा । ६५७।

योः कित् । ६५८।

पातेर्वा । ६५९।

अगिविलिपुलिक्षिपेरस्तिक् । ६६०।

गृधेर्गभ् च । ६६१।

वस्यतिभ्यामातिः । ६६२।

अभेर्यामाभ्याम् । ६६३।

यजो य च । ६६४।

वद्यविच्छदिभूम्योऽन्तिः । ६६५।

शकेरुन्तिः । ६६६।

नत्रो दागो डितिः । ६६७।

देहः । ६६८।

वीसञ्ज्यसिभ्यस्थिक् । ६६९।

सारेरधिः । ६७०।

निपञ्जेर्घित् । ६७१।

उदतेर्णिद्धा । ६७२।

अतेरिधिः । ६७३।

तनेर्दित् । ६७४।

उपेरधिः । ६७५।

विदो रधिक् । ६७६।

वीयुसुवह्यगिभ्यो निः । ६७७।

धृशाशीतो ह्रस्वश्च । ६७८।

लृष्प्रच्छिभ्यः कित् । ६७९।

सविवृत्पमिघम्यइयटिकटपवेरनिः ।

उ० सू० । ६८१ ।]
 रञ्जेः कित् । ६८१ ।
 अर्तेरत्निः । ६८२ ।
 एघेरिनिः । ६८३ ।
 शकैरुनिः । ६८४ ।
 अदेर्मनिः । ६८५ ।
 दमेर्दुभिर्दुम् च । ६८६ ।
 नीसावृयुश्वलिवलिम्यो मिः । ६८७ ।
 अशो रश्चादिः । ६८८ ।
 स्रतेरुचातः । ६८९ ।
 कृभूम्यां कित् । ६९० ।
 षवणेर्दयिः । ६९१ ।
 तक्किवक्कयक्किमक्कयंहिशद्यदिसद्य-
 शौचपिचशिभ्यो रिः । ६९२ ।
 भूसृक्कुशिबिशिशुभिभ्यः कित् । ६९३ ।
 जूपो रश्च वः । ६९४ ।
 कुब्जिकुव्यादयः । ६९५ ।
 राशदिशकिकयदिभ्यस्त्रिः । ६९६ ।
 पतेरत्रिः । ६९७ ।
 नदिचल्लपतिक्कृतेररिः । ६९८ ।
 मस्यसिघसिजस्यङ्गिसहिभ्य उरिः ।
 ६९९ ।
 मुहेः कित् । ७०० ।
 धूमूम्यां लिकालिणौ । ७०१ ।
 पाठ्यञ्जिभ्यामलिः । ७०२ ।
 मासालिभ्यामोक्कुलिमली । ७०३ ।
 दृपृवभ्यो चिः । ७०४ ।
 जृशस्तृजागृकृनीघृपिभ्योडित् । ७०५ ।
 छविदिविस्फविस्किविस्धविस्धिदि-
 विदीविकिकिविदिदिधिदीदिचिकि-
 कीदिविकिकिदीधिशिचपटव्यादयः ।
 ७०६ ।

[उ० सू० । ७३० ।
 मुपिप्लुपिशुपिकुष्यसिभ्यः सिक् ।
 ७०७ ।
 गोपादेरनेरसिः । ७०८ ।
 घृघृपृवसाभ्यो नसिः । ७०९ ।
 म्रियो हिक् । ७१० ।
 तृस्तृन्द्रितन्व्यविभ्य ईः । ७११ ।
 नडेर्णित् । ७१२ ।
 वासात् प्रमः कित् । ७१३ ।
 यापाभ्यां द्वे च । ७१४ ।
 लक्षेमोऽन्तश्च । ७१५ ।
 भृमृत्त्सरितनिधन्यनिमनिमस्जि-
 शीवटिकटिपटिगडिषञ्च्यसिब-
 सित्रपिद्यस्वृस्निहिक्किदिकन्दीन्दि-
 चिन्धन्विबन्धयणिलोष्टिकुन्धिभ्य
 उः । ७१६ ।
 स्पन्दिस्तृजिभ्यां सिन्धूरजौ च । ७१७ ।
 पंसेर्दीर्घश्च । ७१८ ।
 अशोराघ्नोऽन्तश्च । ७१९ ।
 नमेर्नाक् च । ७२० ।
 मनिजनिभ्यां घतौ च । ७२१ ।
 अर्जेर्जैजू च । ७२२ ।
 कृतेस्तर्क् च । ७२३ ।
 नेरञ्चेः । ७२४ ।
 किमः ओ णित् । ७२५ ।
 मिषहिचरिषदिभ्यो वा । ७२६ ।
 ऋतृदाभृन्नादिभ्यो रो लश्च । ७२७ ।
 कृकस्थूराद्द्वयः क् च । ७२८ ।
 पृफाहृपिघृपीपिकुहिभिदिविदिमृदि-
 च्यधिगृष्यादिभ्यः कित् । ७२९ ।
 रभिप्रपिभ्यामृचं रस्य । ७३० ।

७० सू० । ७३१ ।]

[७० सू० । ७८४ ।

स्पशिभ्रस्जेः स्तुक् च । ७३१ ।
 दुःस्वपवनिभ्यः स्थः । ७३२ ।
 हनियाकृभृपृत्त्रो द्वे च । ७३३ ।
 कृप्र प्रात उरू च । ७३४ ।
 पचेरिवातः । ७३५ ।
 अर्तेरूर्च । ७३६ ।
 महत्युर्च । ७३७ ।
 उड् च भे । ७३८ ।
 श्लिषेः क च । ७३९ ।
 रक्षिषलक्षिषलिङ्गेर्नलुक् च । ७४० ।
 पीमृगमिभ्रदेवकुमारलोकधर्मविश्व-
 सुम्नाइमावेरयो युः । ७४१ ।
 पराङ्भ्यां शृष्वनिभ्यां ङित् । ७४२ ।
 शृमेः स च वा । ७४३ ।
 द्युद्भ्याम् । ७४४ ।
 हरिपीतमितशतविक्रुकद्भ्यो द्रुवः ।
 ७४५ ।
 केचयुसुरण्वध्वर्खादयः । ७४६ ।
 दाः सन्वच । ७४७ ।
 तनेर्हेडः । ७४८ ।
 कैशीशमिरमिभ्यः कुः । ७४९ ।
 श्लिषः कित्तो लक्ष वा । ७५० ।
 किरः प च । ७५१ ।
 षट्कठिपदिभ्य आकृः । ७५२ ।
 सिबिक्रुटिक्रुटिक्रुपिक्रुपिभ्यः कित् ।
 ७५३ ।
 उपसर्गाद्येङित् । ७५४ ।
 शलेरङ्कुः । ७५५ ।
 सृष्टभ्यां दाकृक् । ७५६ ।

इपेः स्वाकृक् च । ७५७ ।
 फलिवल्पमेर्धुः । ७५८ ।
 दमेर्लुक् च । ७५९ ।
 हेर्हिन् च । ७६० ।
 प्रीकैपनीलेरङ्गुक् । ७६१ ।
 अन्वर्तिगृभ्योऽट्टुः । ७६२ ।
 शलेराट्टुः । ७६३ ।
 अञ्ज्यवेरिण्टुः । ७६४ ।
 तमिमनिकणिरयो ङुः । ७६५ ।
 पनेर्दाँवश्च । ७६६ ।
 पलिसृभ्यामाण्डुकण्डुकौ । ७६७ ।
 अजिस्थाघृरीभ्यो णुः । ७६८ ।
 यिवेः कित् । ७६९ ।
 क्षिपेरणुक् । ७७० ।
 अञ्जेरिण्णुः । ७७१ ।
 कृह् नूजीविगम्यादिभ्य एणुः । ७७२ ।
 कृसिकम्भमिगमितनिमनिजन्यसि-
 मसिसञ्चविभाधागागलाम्लाह-
 निहायाहिकुशिपूरयस्तुन् । ७७३ ।
 वसेर्णिद्रा । ७७४ ।
 पः पीण्यौ च वा । ७७५ ।
 आपोऽप् च । ७७६ ।
 अञ्ज्यर्तेः कित् । ७७७ ।
 चायः के च । ७७८ ।
 बहिमहिगुस्येधिभ्योऽनुः । ७७९ ।
 कुलाभ्यां कित् । ७८० ।
 तनेर्घतुः । ७८१ ।
 जीवेरातुः । ७८२ ।
 घमेर्हुक् । ७८३ ।
 शीडो धुक् । ७८४ ।

३० सू० । ७८५ ।]

[३० सू० । ८३९ ।]

धूगो धुन् च । ७८५ ।

दाभाभ्यां नुः । ७८६ ।

धेः शित् । ७८७ ।

सूडा कित् । ७८८ ।

हो जह् च । ७८९ ।

वचेः कगौ च । ७९० ।

कृहनेस्तुकुनकौ । ७९१ ।

गमेः सन्वच्च । ७९२ ।

दाभूक्षण्युन्दिनदिवदिपत्यादेरनुच्च ।

। ७९३ ।

कृशेरानुक् । ७९४ ।

जीवेरदानुक् । ७९५ ।

वचेरकनुः । ७९६ ।

हृपिपुषिघुषिगदिमदिनन्दिगडि-

मण्डिजनिस्तनिभ्यो षेरित्तुः । ७९७ ।

कस्यर्तिस्वामिपुक् । ७९८ ।

कम्पमिभ्यां वुः । ७९९ ।

अन्नेरमुः । ८०० ।

यजिष्ठुन्धिदहिदसिनिमनिभ्यो युः ।

। ८०१ ।

मुजेः कित् । ८०२ ।

सर्तेरय्वन्यू । ८०३ ।

भृक्षिपिचरेरन्युक् । ८०४ ।

मुत्स्युक् । ८०५ ।

चिनीपीम्पशिभ्यो रुः । ८०६ ।

कृष्म्यां कित् । ८०७ ।

ग्नो लुक् च । ८०८ ।

जनिहनिशद्यर्तेस्त च । ८०९ ।

दमनः शीदो हित् । ८१० ।

शियुगेदनमेर्बादयः । ८११ ।

कटिकुट्यर्तेरुः । ८१२ ।

कर्कराकः । ८१३ ।

उर्वेरासूदेतौ च । ८१४ ।

कृपि क्षुषिपीकृणिभ्यः कित् । ८१५ ।

इयः शीत च । ८१६ ।

तुम्बेरुः । ८१७ ।

कन्देः कुन्दु च । ८१८ ।

चमेरुः । ८१९ ।

शीदो लुः । ८२० ।

पीडा कित् । ८२१ ।

लस्जीर्ष्यशशेरालुः । ८२२ ।

आपोऽप् च । ८२३ ।

ग्रहलुगुगुलुकमण्डलवः । ८२४ ।

प्रः श्रुः । ८२५ ।

मस्जीर्ष्यशिभ्यः सुक् । ८२६ ।

तृपलिमलेरधुः । ८२७ ।

उष्ठेः कित् । ८२८ ।

कृपिचमितनिधन्पन्दि सर्जिलजिभ-

जिलस्जीर्ष्यभ्य ऊः । ८२९ ।

फलेः फेल् च । ८३० ।

कपेर्ण्डन्तौ च पः । ८३१ ।

वहेर्धु च । ८३२ ।

सृजेर्गुणश्च । ८३३ ।

अजेर्जोऽन्तश्च । ८३४ ।

कसिपद्यत्यादिभ्यो णित् । ८३५ ।

अणेर्होऽन्तश्च । ८३६ ।

अदो ल् च वा । ८३७ ।

नयो लम्बेर्नलुक् च । ८३८ ।

कफाकीरेर्ल च । ८३९ ।

८० सू० । ८४० ।]

[३० सू० । ८९५ ।]

श्रुतो रत् च । ८४० ।
 हभिचयेः स्वराज्ञोऽन्तश्च । ८४१ ।
 धृपेर्दिधिपदिधीषौ च । ८४२ ।
 भ्रमिगमितनिभ्यो ङित् । ८४३ ।
 नृतिशृधिरुपिकुहिभ्यः कित् । ८४४ ।
 नृत्वडिम्यां डूः । ८४५ ।
 तृदृभ्यां दूः । ८४६ ।
 कभिजनिभ्यां बूः । ८४७ ।
 शकेरन्धूः । ८४८ ।
 कृगः कादिः । ८४९ ।
 घोरागूः । ८५० ।
 काच्छीञो डेरूः । ८५१ ।
 दिघ ऋः । ८५२ ।
 सोरसेः । ८५३ ।
 नियो ङित् । ८५४ ।
 सव्यात् स्थः । ८५५ ।
 यतिननन्दिभ्यां दीर्घश्च । ८५६ ।
 शासिशंसिनीरुधुहृभृमन्यादिभ्य-
 स्तुः । ८५७ ।
 पातेरिच । ८५८ ।
 मानिभ्राजेर्लृक् च । ८५९ ।
 जाया मिगः । ८६० ।
 आपोऽप् च । ८६१ ।
 नमेः प च । ८६२ ।
 हुपूग्गोत्रीप्रस्तुप्रतिहृप्रतिस्थाभ्य
 ऋत्विति । ८६३ ।
 नियः पादिः । ८६४ ।
 त्पष्टृक्षत्तृहुहित्रादयः । ८६५ ।
 रातेर्ङः । ८६६ ।

शुगमिभ्यां डोः । ८६७ ।
 रलानुदिभ्यां डोः । ८६८ ।
 तोः किक् । ८६९ ।
 द्रागादयः । ८७० ।
 श्लोश्चिक् । ८७१ ।
 तनेह्वच् । ८७२ ।
 पारेरज् । ८७३ ।
 ऋधिष्टधिभिपिभ्यः कित् । ८७४ ।
 भृपणिभ्यामिज् सुरवणौ च । ८७५ ।
 वशोः कित् । ८७६ ।
 लद्घेरद् नलृक् च । ८७७ ।
 सतंरद् । ८७८ ।
 ईंटेरविद् ह्रस्वश्च । ८७९ ।
 क्विपि म्लेच्छश्च वा । ८८० ।
 तृपेः कत् । ८८१ ।
 संश्वद्वेह्रसाक्षादादयः । ८८२ ।
 पदच्छपदादयोऽनुकरणाः । ८८३ ।
 हुहिष्टृहिमहिष्टृपिभ्यः कत् । ८८४ ।
 गमेर्ङिद्द् च । ८८५ ।
 भातेर्ङवतुः । ८८६ ।
 ह्रस्वरुहियुपितडिभ्य इत् । ८८७ ।
 उदकाच्छर्षेङित् । ८८८ ।
 म्र उत् । ८८९ ।
 घो मादिर्वा । ८९० ।
 शक्नेर्कत् । ८९१ ।
 यजेः क च । ८९२ ।
 पातेः कृष् । ८९३ ।
 शृदृभसेरद् । ८९४ ।
 तनित्वजियजिभ्यो ङद् । ८९५ ।

४० सू० १८९६।]

[३० सू० १४७।

इणस्तद् १८९६।

प्रः सद् १८९७।

द्रो ह्रस्वश्च १८९८।

युष्यसिभ्यां क्मद् १८९९।

उक्षितक्ष्यक्षीशिराजियन्विपञ्चिषू-
पिक्लिदिस्निहिनुमस्जेरन् १९००।लृप् युष्टपिदंशिष्टुदिविप्रतिदिविभ्यः
कित् १९०१।श्वन्मातरिश्वन्मूर्धन्प्लीहन्नर्थमन्वि-
श्वप्सन्परिज्वन्महन्नहन्मघवन्न-
थर्वन्निति १९०२।

पप्यशौभ्यां तन् १९०३।

स्नामदिपयतिपृशकिभ्यो वन् १९०४।

ग्रहेरा च १९०५।

ऋशीक्रुशिरुहिजिक्लिह्रस्वृष्टभ्यः
कनिप् १९०६।

सृजेः स्रज्सृकौ च १९०७।

ध्याष्धोर्धो षी च १९०८।

अतेर्ध च १९०९।

प्रात्सदिरीरिणस्तोऽन्तश्च १९१०।

मन् १९११।

कुप्युपिष्टुपिभ्यः कित् १९१२।

वृहेर्नोऽच्च १९१३।

व्येग एदोर्तां च वा १९१४।

स्पतेरी च वा १९१५।

सात्मानघातमन्धेमघोमन्ल्लोमन्लला-
मन्नामन्पाप्मन्पश्मन्पश्मन्निति ।
१९१६।

ह्रजनिभ्यामिमन् १९१७।

स्रह्रष्टुस्रभ्य ईमन् १९१८।

गमेरिन् १९१९।

आडश्च णित् १९२०।

सुवः १९२१।

सुवो वा १९२२।

प्रप्रतेर्यावुधिभ्याम् १९२३।

प्रात् स्थः १९२४।

परमात् कित् १९२५।

पथिमन्धिभ्याम् १९२६।

होमिन् १९२७।

अर्तेर्मुक्षिनक् १९२८।

अदेह्निन् १९२९।

पतेरत्रिन् १९३०।

आपः किवप् ह्रस्वश्च १९३१।

ककुप्त्रिष्टुपनुष्टुभः १९३२।

अवेर्मः १९३३।

सोरेतेरम् १९३४।

नशिनूम्प्यां नक्तनूनां च १९३५।

स्पतेर्णित् १९३६।

गमिजमिक्षमिकमिशमिसमिभ्यो
डित् १९३७।

इणो दमक् १९३८।

कोडिम् १९३९।

तूपेरीम् णोऽन्तश्च १९४०।

ईश्कमिशमिसमिभ्यो डित् १९४१।

ऋमिगमिक्षमेस्तुमाघातः १९४२।

गृपृष्टुर्विधुर्विभ्यः फिवप् १९४३।

वाद्द्वारौ १९४४।

प्रादतेरर्द् १९४५।

सोरेर्तेर्लृक् च १९४६।

पूसन्यमिभ्यः पुनसनुमान्ताश्च १९४७।

३० सू० । १४८ ।]

चतेरु १४८।
 दिवेडिष् १४९।
 विशिविपाशिभ्यां कियप् १५०।
 सहेः पप् च १५१।
 अस् १५२।
 पाहाकुभ्यां पयस्त्रौ च १५३।
 छदिवहिभ्यां छन्दोधौ च १५४।
 श्वेः शव् च वा १५५।
 विश्वाद्दिभुजिभ्याम् १५६।
 चापेर्नो ह्रस्यश्च वा १५७।
 अशेर्यश्चादिः १५८।
 उपेर्ज च १५९।
 स्केन्देर्घ् च १६०।
 अवेर्या १६१।
 अमेर्भहौ चान्तौ १६२।
 अदेरन्ध च वा १६३।
 आपोऽपाताप्सराब्जाश्च १६४।
 उच्यञ्चैः क च १६५।
 अञ्जयजियुजिभृजेर्ग च १६६।
 अर्तेरुशाशौ च १६७।
 येन्धिभ्यां यादेधौ च १६८।
 चक्षः शिद्धा १६९।
 यस्त्यगिभ्यां णित् १७०।
 मिथिरञ्ज्युपितृपृशृभृवष्टिभ्यः कित् ।
 १७१।
 धिघेर्वा १७२।
 नुचो धयादिः १७३।
 ययःपयःपुरोरेतोभ्य घागः १७४।
 नञ इहेरेहेधौ च १७५।
 विहापस्तुभनस्पुरुदंवास्पुरवोऽङ्कि-
 रसः १७६।
 पातेर्जस्थसौ १७७।
 सृरीभ्यां तस् १७८।

[३० सू० । १००६ ।]

अर्ताण्भ्यां नस् १७९।
 रिचैः क च १८०।
 रीघृभ्यां पस् १८१।
 शीढः फस् च १८२।
 पचिवधिभ्यां सस् १८३।
 इणस्तशस् १८४।
 यष्टेः फनस् १८५।
 चन्दो रमस् १८६।
 यमेरुनसूनसौ १८७।
 इण आस् ॥ १८८ ॥
 रूपचिंशुचिहुसृषिष्ठादिष्टृदिभ्य
 हस् ॥ १८९ ॥
 यंहिंघृहेर्नकुक् च ॥ १९० ॥
 शृतेरादेश्च जः ॥ १९१ ॥
 सहेर्घ् च ॥ १९२ ॥
 पस्थोऽन्तश्च ॥ १९३ ॥
 नियो ङित् ॥ १९४ ॥
 अवेर्णित् ॥ १९५ ॥
 तुभूस्तुभ्यः कित् ॥ १९६ ॥
 रूपतिजनिननिधनिमनिग्रन्धिपूत-
 पित्रपिचपियजिप्रादिवेपिभ्य
 उस् ॥ १९७ ॥
 हणो णित् ॥ १९८ ॥
 दुपेङित् ॥ १९९ ॥
 मुहिमिभ्यादेः कित् ॥ २०० ॥
 चक्षेः शिद्धाः ॥ २००१ ॥
 पातेर्ङ्मसुः ॥ २००२ ॥
 न्युद्भ्यामञ्जेः ककांकेसष्टायच ॥ २००३ ॥
 शमो नियो डैस् गल्लुक् च ॥ २००४ ॥
 यमिदमिभ्यां डोस् ॥ २००५ ॥
 जनसो यहेः किय् सख् हः ॥ २००६ ॥
 इति उणादिसूत्राणि ॥

ब० सू० । ८९६ ।]

[ब० सू० । ९४७ ।]

इणस्तद् । ८९६ ।

प्रः सद् । ८९७ ।

द्रो ह्रस्वश्च । ८९८ ।

युष्यसिभ्यां क्मद् । ८९९ ।

उक्षितक्षक्षीशिराजिघन्विपञ्चिषू-
षिक्लिदिस्निहिनुमस्जेरन् । ९०० ।

लूपुयुष्टुपिदंशिष्टुदिविप्रतिदिविभ्यः
कित् । ९०१ ।

श्वन्मातरिश्वन्सूर्धन्प्लीहन्नर्यमन्वि-
श्वप्सन्परिज्वन्महन्नहन्मघवन्न-
थर्वन्निति । ९०२ ।

पप्यशौभ्यां तन् । ९०३ ।

स्नामदिपयतिष्ठशक्तिभ्यो वन् । ९०४ ।

ग्रहेरा च । ९०५ ।

ऋशीकुशिरुहिजिज्ञिहृष्टुष्टुभ्यः
कनिप् । ९०६ ।

सृजेः स्रञ्जसृकौ च । ९०७ ।

ध्याप्पोर्धी पी च । ९०८ ।

अतेर्ध च । ९०९ ।

प्रात्सदिरीरिणस्तोऽन्तश्च । ९१० ।

मन् । ९११ ।

कुप्युपिष्टुपिभ्यः कित् । ९१२ ।

वृहेनोऽञ्च । ९१३ ।

व्येग एदोतां च वा । ९१४ ।

स्थतेरी च वा । ९१५ ।

सात्मानन्नात्मानन्वेमन्नोमन्होमन्लला-
मन्नामन्पाप्मन्पक्षमन्यक्षमन्निति ।
। ९१६ ।

हृजनिभ्यामिमन् । ९१७ ।

एहृष्टुष्टुभ्य ईमन् । ९१८ ।

गमेरिन् । ९१९ ।

आङ्क्ष णित् । ९२० ।

सुवः । ९२१ ।

सुवो वा । ९२२ ।

प्रप्रतेर्यावुधिभ्याम् । ९२३ ।

प्रात् स्थः । ९२४ ।

परमात् कित् । ९२५ ।

पथिमन्धिभ्याम् । ९२६ ।

होमिन् । ९२७ ।

अर्तेर्मुक्षिनक् । ९२८ ।

अदेत्विन् । ९२९ ।

पतेरत्रिन् । ९३० ।

आपः क्विप् ह्रस्वश्च । ९३१ ।

कक्कुप्त्रिप्ठुपनुप्ठुभः । ९३२ ।

अचेर्मः । ९३३ ।

सोरेतेरम् । ९३४ ।

नशिनूभ्यां नचनूनौ च । ९३५ ।

स्पतेर्णित् । ९३६ ।

गमिजमिक्षमिकमिशमिसमिभ्यो
डित् । ९३७ ।

इणो दमक् । ९३८ ।

कोर्डिम् । ९३९ ।

तृपेरीम् णोऽन्तश्च । ९४० ।

ईदकमिशमिसमिभ्यो डित् । ९४१ ।

ऋमिगमिक्षमेस्तुमाघातः । ९४२ ।

गृपृष्टुविष्टुविभ्यः क्विप् । ९४३ ।

याद्दारी । ९४४ ।

प्रादतेरर् । ९४५ ।

सोरतेर्लुक् च । ९४६ ।

पूसन्पमिभ्यः पुनसनुतान्ताश्च । ९४७ ।

उ० सू० । १४८ ।]

चतेरुर् १४८।
 दिवेडिब् १४९।
 विशिषिपाशिभ्यां क्विप् १५०।
 सहेः पप् च १५१।
 अस् १५२।
 पाहाफ्भ्यां पयस्यौ च १५३।
 छदिवहिभ्यां छन्दोघौ च १५४।
 श्वे। शच् च वा १५५।
 विश्वाद्भिदिभुजिभ्याम् १५६।
 चायेनो ह्रस्वश्च वा १५७।
 अशेर्यश्चादिः १५८।
 उपेर्ज च १५९।
 स्केन्देर्श् च १६०।
 अवेर्वा १६१।
 अमेर्भहौ चान्तौ १६२।
 अदेरन्ध च वा १६३।
 आपोऽपाप्ताप्सराब्जाश्च १६४।
 उच्यन्त्येः क च १६५।
 अञ्जयजियुजिभृजेर्ग च १६६।
 अर्तेकराशां च १६७।
 येन्धिभ्यां घादेघौ च १६८।
 चक्षः शिद्धा १६९।
 यस्त्यग्निभ्यां णित् १७०।
 मिथिरञ्ज्युपितृपृष्टृभूवष्टिभ्यः कित् ।
 १७१।
 विघेर्वा १७२।
 नुवो धयादिः १७३।
 पयःपयःपुरोरेतोभ्य धागः १७४।
 नत्र ईहेरेहेघौ च १७५।
 विहायस्सुमनस्पुरुदशस्पुरुरवोऽङ्कि-
 रसः १७६।
 पातेर्जस्थसौ १७७।
 सुरीभ्यां तस् १७८।

[उ० सू० । १००६ ।

अर्तीण्भ्यां नस् १७९।
 रिचेः क च १८०।
 रीघृभ्यां पस् १८१।
 शीङ्घः फस् च १८२।
 पचिवचिभ्यां सस् १८३।
 इणस्तशस् १८४।
 वष्टेः कनस् १८५।
 चन्दो रमस् १८६।
 दमेरुनस्तूनसौ १८७।
 इण आस् ॥ १८८ ॥
 रुच्यर्चिष्टुचिहुसृषिष्ठादिष्टुदिभ्य
 इस् ॥ १८९ ॥
 यंहिंयुंहेर्नकुक् च ॥ १९० ॥
 द्युतेरादेश्च जा ॥ १९१ ॥
 सहेर्धे च ॥ १९२ ॥
 पस्थोऽन्तश्च ॥ १९३ ॥
 नियो डित् ॥ १९४ ॥
 अवेणित् ॥ १९५ ॥
 तुभूस्तुभ्यः कित् ॥ १९६ ॥
 रूद्यतिजनितनिधनिमनियन्धिपृत-
 पित्रपिवपियजिप्रादिवेपिभ्य
 उस् ॥ १९७ ॥
 इणो णित् ॥ १९८ ॥
 दुपेर्डित् ॥ १९९ ॥
 मुहिमिभ्यादेः कित् ॥ १००० ॥
 चक्षेः शिद्धाः ॥ १००१ ॥
 पातेर्डुम्सुः ॥ १००२ ॥
 न्युद्भ्यामश्वेः ककाकैसष्टाचच ॥ १००३ ॥
 शमो नियो डैस् गल्लुक् च ॥ १००४ ॥
 यमिदमिभ्यां डोस् ॥ १००५ ॥
 अनसो बहेः क्विप् सथ डः ॥ १००६ ॥
 इति उणादिसूत्राणि ॥

॥ ३ परिशिष्टम् ॥

कलिकालसर्वज्ञ-श्रीहेमचन्द्राचार्यसूरीश्वरनिर्मित-

श्रीसिद्धहेमचन्द्र-शब्दानुशासन-तत्त्वप्रकाशिकारहस्याद्यनेकतत्त्वविभू-
पितेऽवचूणिकारविरचितावचूणिग्रन्थरत्नरत्नाकरे संज्ञा-सन्धि-नाम-कारक-
षत्व-णत्वादिप्रकरणनवपादस्थितसूत्रसमन्वितेऽनुपस्थितसूत्राण्यत्र प्रदर्श्यन्ते।

सूत्र	अ.	पा.	सू.	पृष्ठाङ्कः	सूत्र	अ.	पा.	सू.	पृष्ठाङ्कः
शिर्षुद्	१	१	२८	२०	टः पुंसि ना	१	४	२४	५८
विभक्तिधमन्त-					नुर्वा	"	"	४८	६२
तसायाभाः	१	१	३३	२४	जरसो वा	"	"	६०	६४
अवर्णस्येषर्णा-					स्वराच्छौ	"	"	६५	६५
दिनैदोदरल्	१	२	६	२८	लौवा	"	"	६७	"
लृत्याल् वा	१	२	११	२९	अचः	"	"	६९	"
ओमाळि	१	२	१८	३१	अपः	"	"	८८	६९
ओदौतोऽवाष्	"	"	२४	६३	नि वा	"	"	८९	"
घाऽत्यसन्धिः	"	"	३१	३४	तुभ्यं मल्लं डया	२	१	१४	७४
घोपवति	१	३	२१	४४	अमा त्वा मा	२	१	२४	७५
न रात्स्वरे	"	"	३७	४८	दौस्पनः	"	"	३७	७९
सहिबहेरोचा-					दो मः स्यादौ	"	"	३९	८०
वर्णस्य	"	"	४३	५०	प्रागिनात्	"	"	४८	८१
व्यत्यये लृग्या	"	"	५६	५२	कुरुच्छुरः	"	"	६६	८७
पि तवर्गस्य	"	"	६४	५३	युजश्चक्रुञ्चो नो ङार	१	७१	८८	
एद्रहुद्भोसि	१	४	४	५४	सो रुः	"	"	७२	"
केः स्मिन्	"	"	८	५६	क्षीये वा	"	"	९३	९४
जस इः	"	"	९	"	उहन्वान्घौ च	"	"	९७	"
मीयं झित्कार्ये	"	"	१४	५७	अनोऽस्य	"	"	१०८	९७
नवभ्याः पूर्वभ्य-					इपदाधः	"	"	११६	९८
इस्मात्स्मिन्या	"	"	१६	"	उपसर्गादिषा	२	२	१७	१०५
जस्येदोत्	"	"	२२	६८					

सूत्र	अ.	पा.	सं.	पृष्ठाङ्कः	सूत्र	अ.	पा.	सं.	पृष्ठाङ्कः
अधोः शीघ्रस्थास					दानः	२	४	१०	१५४
आधारः	२	२	२०	१०५	अनो वा	"	"	११	"
स्पृहेर्ग्याप्यं वा	"	"	२६	१०७	नास्ति	"	"	१२	"
नोपसर्गात्कुव्-					क्तः पलितासितात्,	"	"	३७	१५९
द्वृहा	"	"	२८	"	पाणिगृहीतीति	"	"	५२	१६१
कृताद्यैः	"	"	४७	११७	असत्काण्डप्रान्त-				
चतुर्थी	"	"	५३	११८	शतैकाश्चः पुष्पात्,	"	"	५६	"
पञ्चम्यपादाने	"	"	६९	१२२	अननो मूलात्	"	"	५८	"
कृताद्धेतोः	"	"	७६	१२३	मातुलाचार्योपा-				
कर्माणि कृतः	"	"	८३	१२५	ध्यापाद्वा	"	"	६३	१६२
वा क्लीबे	"	"	९२	१२७	आर्यक्षत्रियाद्वा	"	"	६६	"
अकमेरुकस्य	"	"	९३	"	वाहन्तकद्रुकम-				
पृथग्नाना पञ्च-					ण्डलोर्नास्ति	"	"	७४	१६३
मी च	"	"	११३	१३२	कौड्यादीनाम्	"	"	८०	१६५
तिरसो वा	२	३	१	१३६	बन्धौ बहुव्रीहौ	"	"	८४	"
नैकाधर्येऽक्रिये	"	"	१२	१३८	मातमातृमातृके				
स्नानस्य नास्ति	"	"	२२	१४०	वा	"	"	८५	"
अबप्रतिस्तब्धनि-					सूर्यागस्त्ययोरीये				
स्तब्धे स्तम्भः	"	"	४१	१४३	च	"	"	८९	१६६
व्यवात्स्वनोऽशने,	"	"	४३	"	तिप्पपुष्पयोर्भाणि,	"	"	९०	"
धेः स्कन्दोऽक्तयोः	"	"	५१	१४४	न राजन्यमनु-				
नसस्य	"	"	६५	१४६	प्ययोरके	"	"	९४	१६७
चतुस्त्रेर्हायनस्य					त्वे	"	"	१००	१६८
व्यसि	"	"	७४	१४८	नवापः	"	"	१०६	१६९
हनो धि	"	"	९४	१५१	वौ वर्तिका	"	"	११०	१७०
वृतेर्यङि	"	"	९५	"	नरिका भामिका	"	"	११२	"
उपसर्गस्यायौ	"	"	१००	१५२	भूपादरक्षेपेऽलं				
परेर्धाङ्गयोगे	"	"	१०३	"	सदसत्	३	१	४	१७२
या पादः	२	४	६	१५४	तिराऽन्तर्धी	"	"	९	"

सूत्र	अ.	पा.	सू.	पृष्ठाङ्कः	सूत्र	अ.	पा.	सू.	पृष्ठाङ्कः
कृगो नवा	३	१	१०	१७२	क्तेनाऽसत्त्वे	"	"	७४	"
नित्यं हस्तेपाणा-					परः शतादि	"	"	७५	"
बुद्धाहे	"	"	१५	१७३	पत्तिरथौ गणकेन	"	"	७९	१८५
जीधिकोपनिषदौ-					तृतीयायाम्	"	"	८४	"
पद्मे	"	"	१७	"	सिंहाद्यैः पूजायाम्	"	"	८९	१८७
अव्ययम्	"	"	२१	१७५	किं क्षेपे	"	"	११०	१९२
समीपे	"	"	३५	१७८	अश्ववडवपूर्वा-				
दुर्निन्दाकृच्छे	"	"	४३	१८०	पराधरोत्तराः	"	"	१३१	२००
अतिरतिक्रमे च	"	"	४५	"	प्रथमोक्तं प्राक्	"	"	१४८	२०४
आङ्ग्ले	"	"	४६	"	क्ताः	"	"	१५१	२०५
चतस्रार्द्धम्	३	१	६६	१८४	जातिकालसुखादे-				
न विंशत्यादिनै-					र्नवा	३	१	१५२	"
कोऽचान्तः	"	"	६९	"	गङ्वादिभ्यः	"	"	१५६	२०६
पञ्चमीभयाद्यैः	"	"	७३	"					

नाम	कलत्रस्यो	प्रकरणस्य/कुलसूत्रोनी अव. पाई मयी
प्र. प्रथमपादे संज्ञा-प्रकरणे-		
" द्वितीयपादे स्वरसन्धि-	सू० ४२	२
" तृतीयपादे व्यञ्जन-	सू० ४१	५
" चतुर्थपादे स्वरान्तनाम-	सू० ६५	५
द्वि. प्रथमपादे व्यञ्जनान्तनाम-	सू० ९३	१४
" द्वितीयपादे कारक-	सू० ११८	१२
" तृतीयपादे पत्वणत्व-	सू० १२४	१२
" चतुर्थपादे स्त्रीप्रत्यय-	सू० १०५	१२
तृ. प्रथमपादे समास-	सू० ११३	२१
	सू० १६३	२४
	८६४	१०७

३-१ कुल पाद ९

। शुद्धिपत्रकम् ।

पृ. पङ्क्तिः।	शुद्धम् ।	पृ. पङ्क्तिः।	शुद्धम् ।
१-१४	विंज	१७-१९	शब्दः
४-८	वावा	१७-१९	माग्न
४-२३	निशो	१७-२०	नखा
५-२	इति	१४-२१	नवम
५-२५	वेसोऽनु	१९-१	रुप
५-२७	सिद्	१९-११	स्याऽति
७-१०	योर्कं	२०-१२	स्य वन
७-१२	दो	२०-२५	पद्भाग
८-१४	हपा	२१-१	ऽमा
८-१५	सव	२१-२४	शता
८-२९	संकृत	२१-२५	विं
९-३	वाऽचि	२१-२५	इत्रा
९-१७	योक्	२२-१	शब्दाः
१०-१७	पेत्रे	२२-३	विष्ठा
१०-१९	सफ	२२-५	अन्तर्हं
११-१५	कृप्	२२-१६	इत्य
१२-१५	अका	२२-१७	निष्क
१२-१५	अका	२२-१९	कुम्भ
१३-९	घुट	२४-९	रथोस्
१४-३	सर्व	२५-४	स्वारः
१४-४	रेफ	२५-१५	दित्तं
१४-१०	पयोव्य	२५-२१	रज्जम्
१४-१६	कोश्री	२५-२८	इतीक
१४-१७	तालुः	२६-४	शब्द
१६-५	बन्ध	२६-६	सगिह
१७-१९	इति	२६-६	घातो

पृ. पक्तिः।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृ. पक्तिः।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
२६-१२	खरे	खरे	३४-१६	एव	एवं
२६-१२	पछां	पछय	३४-१९	ई३	ई३
२७-१३	लुका	लुका	३५-१३	ये	य
२७-१५	इति ति	इति	३५-१६	ध्वो	ध्वो
२७-१५	नेति	ने इति	३५-१८	कृवां	कृवां
२८-७	इत्य	इत्ये	३७-६	मन्त	मन्ता
२८-१०	लुका	लुका	३७-६	प्यति	प्यते
२८-१०	कृका	कृका	३७-७	द्वरय	द्वरय
२८-१२	द्वाव	द्वावव	३७-१९	राग	राग
२८-१५	हृस्व	हृस्व	३८-१७	शोत्त	शोत्त
२९-९	त्वरो	त्वारो	३८-१८	यंम	यंम
३०-१	जन्ता	जन्ता	३८-२१	वाग्धी	वाग्धी
३०-७	इण्क	इण्क्	३८-२३	शय	शय
३०-८	इङ्क	इङ्क	३९-२	सुं	सुं सुं गतौ
३०-१०	स्युंङ्कः	स्युंङ्कः	३९-३	श्रमः	श्रमः
३०-१५	स्वीर य	स्वीष्टो य	३९-३	धिवाड	धिवाड
३१-८	ओवौ	ओवौ	३९-४	द्विति	द्विविरो
३१-१९	मौष्ठ	मौष्ठ	३९-१५	करो	कर्करो
३१-२२	नीयं	नीयं	३९-१९	से वा	सं वा
३१-२३	इणेत्	इणेष्	४०-२६	नायद	नायर
३१-२३	निणेत्	निणेष्	४०-२६	श्वर	श्वर
३१-२५	पूर्व	पूर्वं	४०-२६	त्वाधो	त्वाधौ
३१-२७	पोरः	पोकरः	४१-६	टय	टा
३२-११	मयं	मिलयं	४१-१०	पुंशो	पुंशो
३२-२३	मान्मै	नाम्नै	४१-१२	पान्त	पान्त
३२-२५	याव	याप्	४१-१८	पष्ट	पष्ट
३२-२५	येन	नेन	४२-२७	मक	मका
३३-१४	वापि	वपि	४३-७	मफ	मका
३३-१६	उंत् उंत्	ऊत् ऊत्	४३-१८	तदि	तदि
३३-२७	२३	२७	४४-१	एन	एनः

सूत्र	अ. पा. स.	पृष्ठाङ्कः	संज्ञ	अ. पा. स.	पृष्ठाङ्कः
४४-१६	न शिञ्च		नः शिञ्च्	५६-५	रस्य
४५-२३	सत्त्वऽ		सत्त्वा	५७-१६	रसि
४६-५	णतो		णतो	५७-२२	र, रयात्,
४६-७	हन्प		हन्प	५८-६	पेभ्य
४६-१२	नाल्		नाल्	५८-६	याघा
४७-१०	क		कि	५८-७	रिका
४९-१४	चोकः		चोकः	५८-२३	रितिप्र
४९-१४	नतु		न तु	५८-२३	तो
४९-२२	न्यनि		नयनि	५८-२६	यां
५०-१३	इय		इय	५८-२६	र्यु
५०-१५	शब्द		शब्दा	५९-३	व्या
५०-२१	यन्		यन्	५९-६	इयं
५०-२१	मिति		मिति	५९-२६	त्या
५०-२२	तत्स		तत्स	५९-२६	वात्
५०-२३	तत्		तत्	६०-६	यया त्रि
५१-२	ह्रस्वा		ह्रस्वा	६०-११	इति सा
५१-४	केः		के	६०-११	ष्यैः
५१-१९	घष्		घष्	६०-१५	छग
५१-२६	पुरो		पुरो	६०-१७	डर्
५२-१	यव		यंव	६०-१७	डृ
५२-२	सै		सै	६०-१८	डृ
५२-१४	डृ		डृ	६०-१८	डृ
५२-१६	दि		दि	६०-१८	डृ
५३-५	वा		गृहंवा	६०-२३	न्या
५३-२३	पड		पड्	६१-१४	चान्त्या
५३-२९	वत्थ		वत्थ	६१-१८	अक्
५४-९	अप		अप	६१-२२	वयु
५५-१४	याँय		याँयः	६२-६	हि सत्यां
५५-२९	त्वे		त्वे	६२-८	इयं
				६२-१२	नस्ये

पृ. पक्तिः।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृ. पक्तिः।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
६२-१६	से	समासे	७४- ६	म	मः
६२-१९	रहनो	रह्नो	७७-११	इषो,	इषयो,
६३- १	सौः	सोः	७७-११	इश्य	इश्यः
६३-१८	मन्त	मत	७७-११	सः	स
६३-२०	न्तो	तो	७७-१४	नित्यं निपे	निये
६३-२१	समासान्तः	इति उत्	७९- ९	क्रमा	क्रम
६४- ४	शब्दौ	शब्दो	७९-२०	रूप	तरूप
६४- ५	नति	निति	८१- १	दस	दस्
६४-१०	येति	यँ इति	८१-१४	अजा	जा
६४-२३	वृह	वृह	८१-२७	री-	रीः
६५-११	न्तो न	न्तो	८२- ८	तिः	सि
६५-१४	यँ	यँः	८२-२५	नाम	नाम्
६५-२२	का	क	८२-२६	तयै	तयै
६६-१२	ऽका	नका	८३-२६	भूर्द्ध	भूर्द्ध
६६-१९	लु	लु	८३-२६	नपण	पुमान्
६६-२७	याव	याय्	८५- ४	यां	या
६७-११	रत्	रात्	८५- ८	हते	हते
६७-१६	टीति	टीति स्वरे इत्यस्य	८५-२२	रुह	रुहं
६८-१४	सौरं	सौरः	८६- ९	पं।	पं। ?
६८-१७	पि ने	पि	८६- ९	भ्या	भ्या
६९-१२	मोऽन्ते	नेऽन्ते	८७-१२	टो	टोः
६९-२४	म	मैवं,	८८- ७	हु प्रयोजन	हुः प्रयोजनं
७०- ४	वारि	वारि	८८-१४	रवा	रवा
७०-२२	पे	पे	८९-२८	रपो	पो
७०-२५	शम्	शम्भान्त	९०- ४	तपो	तपो
७०-२७	घं	घं	९०- ४	ह	ह
७१- २	देव	देवं	९०-१२	दि	रो
७१- ३	वितरा	विरा	९०-२६	टिह	टिह
७१-१७	तर्हि	तर्हि	९१- १	रष	रष
७३-१४	देव	देव न	९१-१२	दिप	दिना ष

पृ. पक्ति।	अनुसृम्।	शुद्धम्।	पृ पक्ति।	अनुसृम्।	शुद्धम्।
९३- ४	दिं	दिं	१११- ४	कटक	कट
९३-१४	नावे	नादे	१११- ५	प्रिस	प्रस
९३-१८	दश्य	दश्य	१११-११	पुल	पूर्य
९३-१८	रुदां	रुदां	१११-२७	नि	नि
९३-२६	दम्या	दम्या	११२-१५	पदना	दना
९४- ७	न्या	न्या	११२-१७	मि	मिः
९४- ९	षद	षद्	११२-२५	नां	नानां
९४-१५	म्या	त्या	११३-१९	देया	देर्मा
९४-२४	मिति	मित	११३-२०	वेकी	वेगी
९६-१०	च्य	षू	११३-२५	ना प्र	नाऽप्र
९६-१७	मम	मम	११४- २	सा	स
९७- २	इद्	इनाट्	११४- ९	धि	धे
९७-१२	ट्	टः	११४-११	गात	गास
९८- ९	रु	रु	११४-११	मवे	मवेद्
९८-१८	के	क	११४-१२	व्य ष	व्यं ष
९९-२७	वि	वि	११४-२०	छये	छे
१००- १	यी	वि	११५-१२	प्रद्	छद्
१००-१९	शा	प्ला	११६-११	सती	सन्निरि
१०२- ५	हिं	हिं	११६-१६	नष	नष
१०२- ५	न्यो	यो	११६-२०	न्या	सूया
१०२-१२	गी	गी	११६-२१	पो	वे
१०२-२६	न्योऽसै	ते सै	११६-२५	कृत	दिक
१०४-१४	जसि	जस	११६-२८	स्नेऽभि	स्नेहि
१०४-२६	तु प्रति	प्रति तु	" "	"	"
१०६- ८	रू	रू	११७-१४	पु	पु
१०७- २	पे	ऽपे	११७-१४	मुमु	मु
१०८- ५	वू	मु	११७-१७	पु	पु
१०८-१५	प्राणा	प्रा	११७-१९	पु	पु
१०९-१७	स्या	दया	११७-२२	पुप्य	पुप्य
१११- २	मिं	मं	११७-२७	दोगी	दोगी

पृ. पक्तिः।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।	पृ. पक्तिः।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
६२-१६	से	समासे	७४- ६	म	नः
६२-१९	रह्नो	रह्नो	७७-११	श्यो,	श्यो,
६३- १	सौः	सोः	७७-११	दश्य	दश्य
६३-१८	मन्त	मत	७७-११	सः	स
६३-२०	न्तो	तो	७७-१४	नित्यं निपे	निपे
६३-२१	समासान्तः	इति ङत्	७९- ९	क्रमा	क्रम
६४- ४	शब्दौ	शब्दो	७९-२०	रुय	तक्ष्य
६४- ५	नति	निति	८१- १	दस	दस्
६४-१०	वैति	वै इति	८१-१४	अजा	जा
६४-२३	इह	ब्रह्	८१-२७	री	रीः
६५-११	न्तो न	न्तो	८२- ८	सिः	सि
६५-१४	र्थ	र्थः	८२-२५	नाम	नाम्
६५-२२	क	क	८२-२६	तयै	तीयै
६६-१२	ऽका	नका	८३-२६	भूर्दु	भूर्दु
६६-१९	लु	लु	८३-२६	नपण	पुमान्
६६-२७	याव	याव्	८५- ४	यां	या
६७-११	रात्	रात्	८५- ८	हते	हते
६७-१६	टीति	टीति खरे इत्यस्य	८५-२२	रुछ	रुछ
६८-१४	सोरु	सोरुः	८६- ९	र्थः	र्थः
६८-१७	पि ने	पि	८६- ९	भ्या	भ्या
६९-१२	मेऽन्ते	मेऽन्ते	८७-१२	दो	दोः
६९-२४	न	नैवं,	८८- ७	तु प्रयोजन	तुः प्रयोजनं
७०- ४	वादि	त्वादि	८८-१४	रत्वा	रत्वा
७०-२२	घे	घे	८९-२८	रघो	घो
७०-२५	शब्द	शब्दान्त	९०- ४	तयो	तयो
७०-२७	धौ	धौ	९०- ७	रु	रु
७१- २	देष	देषं	९०-१२	दि	दौ
७१- ३	तिवरा	तिरा	९०-२६	दिह	दिह
७१-१७	घर्हि	घर्हि	९१- १	रु	रु
७३-१४	देष	देष न	९१-१२	दिप	दिना प

पृ. पक्तिः।	अनुदम्।	शुद्धम्।	पृ पक्तिः।	अनुदम्।	शुद्धम्।
९३-४	दिं	दिं	१११-४	कटक	कट
९३-१४	नादे	नादे	१११-५	त्रित	वस
९३-१८	दश्य	दश्य	१११-११	श्रुत्य	पृश्य
९३-१८	हृदां	हृदां	१११-२७	नि	नि
९३-२६	हस्या	हस्या	११२-१५	पदना	यना
९४-७	न्त्या	न्त्या	११२-१७	भि	भिः
९४-९	वद्	वद्	११२-२५	नां	नानां
९४-१५	ध्वा	त्वा	११३-१९	देया	वेयां
९४-२४	मिति	मित	११३-२०	वेकौ	वेतौ
९६-१०	वष	ष्	११३-२५	ना प्र	नाऽप्र
९६-१७	धमम	धम	११४-२	सा	स
९७-२	इद्	इत्यद्	११४-९	धि	धे
९७-१२	ट्	टः	११४-११	गास्त	गाध
९८-९	ह्	ह्	११४-११	भवे	भवेद्
९८-१८	के	क	११४-१२	व्य व	व्यं व
९९-२७	वि	वि	११४-२०	द्वये	द्वे
१००-१	यी	वि	११५-१२	मह	छह
१००-१९	ध्वा	ध्वा	११६-११	सती	सन्निरि
१०२-५	हिं	हिं	११६-१६	नष	मश्र
१०२-५	न्तो	तो	११६-२०	शब्दा	सूया
१०२-१२	गीं	गीं	११६-२१	यो	वे
१०२-२६	न्तोऽसे	से से	११६-२५	कृत्	विक
१०४-१४	जसि	जस	११६-२८	क्ष्मेऽक्षि	क्ष्मेसि
१०४-२६	तु प्रति	प्रति तु	" "	" "	" "
१०६-८	वू	वू	११७-१४	पु	पु
१०७-२	ये	ये	११७-१४	पुपु	पु
१०८-५	वू	तु	११७-१७	पु	पु
१०८-१५	प्राणा	धा	११७-१९	ध्यु	ध्यु
१०९-१७	स्या	सस्या	११७-२२	पुष्य	पुष्य
१११-२	मिं	मं	११७-२७	होगौ	हौ होगौ

पृ. पक्तिः।	अशुद्धम्।	शुद्धम्।	पृ. पक्ति।	अशुद्धम्।	शुद्धम्।
१६४-२१	चिरां	तिग्मां	१८३-६	सामि	सामी
१६५-१६	काण्ठये	काण्ठे	१८३-१९	भी	मी
१६७-८	लुग	लुग्न	१८३-२०	यि	वि
१६७-२१	गौ	गो	१८३-२१	ख	ख
१६७-२४	ण्ड्यै	ण्डे	१८४-१	त्य	ठ
१६८-२६	त्त्रै	त्त्रै	१८४-४	इ	ई
१६९-४	म्यै	म्ये	१८६-१९	त्र्ये	ते
१६९-१४	धाड्यु	धाडु	१८६-२२	र्ये	री
१६९-२०	तु अस्ति	तु अस्वा	१९१-१३	वदे	पदे
१७०-२	हिं	हिं	१९१-१४	सेट्	सेट्
१७०-२२	र्तं	र्तमा	१९१-१४	क्ष	क्षय
१७१-२४	सतो	सतो	१९१-१७	कर्म	कर्म
१७१-२५	सद्य	सेद्य	१९२-२	ती	वि
१७२-१२	दा	दादा	१९२-१०	यञ्का	यञ्का
१७४-२३	भी	भी	१९२-११	ये य	डे य
१७५-२३	त्वात्वा	त्वा	१९२-१९	डे	हे
१७६-४	न भवति तथा	भवति तथा न	१९२-२२	य	य
१७६-२८	मि	मि	१९२-२७	प्य	प्य
१७७-२६	त्वं	त्वं	१९३-१३	सः	से
१७८-१४	मे	दे	१९३-२६	त्य	त्यय
१७८-२२	हिं	हिं	१९४-२२	नानाः	नाः
१७८-२३	पू	स	१९४-२४	व०	प०
१७९-४	म्यै	म्यै	१९५-२३	द्वय	द्वय
१८०-१४	म्ये	म्ये	१९५-३०	थां	थां
१८१-१०	हिं	हिं	१९६-२५	स्येय	स्येय
१८२-१६	वि	वि	१९७-५	य शेषः	क शेषः
१८२-१८	कु	कु	१९७-१४	पा	पा
१८२-१९	दय	दयः	१९९-११	रवा	य
१८२-२१	वट्ट	वट्ट	१९९-२८	यम	यम
१८२-२२	छ	छो	२००-७	प्य	प्य

पृ. पक्ति।	अशुद्धम्।	शुद्धम्।	पृ. पक्ति।	अशुद्धम्।	शुद्धम्।
२००-२८	समाहारः	एकार्धः	२०४- ४	दि	घांदि
२०१- ३	स्वी	स्व	२०४- ५	वधि	वर्धि
२०१- ५	तु	तू	२०४-१२	दे	द
२०१-२५	ङ्	ङ्ग	२०४-१२	दे	द
२०२- ६	कँ	कँ	२०४-१३	रय	रय
२०२-११	त्यादि	त्या	२०५- २	ण	घण
२०२-१२	आमयं	आमयं	२०५-१८	स्वि	स्त्वि
२०२-१९	सम	कम	२०५-२६	जौ	कौ
२०२-२६	वेर पवे	वैरस्ये	२०६- ८	जैम	जैमि
२०३- १	कष्ये	कष्ये	२०६-११	क	क
२०३-२५	विं	विं	२०६-२५	सरवी	सली

❧ साहित्य--रसिको माटे ❧

कलिकालसर्वज्ञ-श्रीहेमचन्द्रसूरीश्वरजीनी सर्वशतानो साक्षात्कार करा-
वतो, अने पंच्यास-प्रवर-श्रीचन्द्रसागरजीगणीकृत-श्री आनन्द बोधिनीथी
ओपवो सज्ञा-सन्धि-नाम-कारक-पर्यन्तनो प्रथम भाग च्चार पढ्यो छे, ते
"श्री सिद्धहेमचन्द्र शब्दानुशासनम्" किमत रु. ३०) त्रीज्ञथी मंगवी लेवो.

प्राप्तिस्थान—

१. श्वेरी जमनादास मोनजी, ठे० बुलीयन एक्सचेंज; मुंबाइ नं २.
२. श्वेरी पानाचंद रुपचंद, ठे० २५-२७ धनजी स्ट्रीट, मुंबइ न. ३.
३. श्रुपमदेवजी लगनीरायजीनी पेडी, ठे० साराकुवा, देहरा-खिडकी;
चजैन-(साळवा).
४. शा. नेमचंद ताराचंद, ठे० ४०७ कोटन एक्सचेंज वील्डींग, कालशदेवी-
रोड, मुंबई न. २.
५. श्रीमेशराज-जैन-पुस्तक मंडार, ठे० पायपुनी, गोडीजीनी चाल,
मुंबइ न. ३.
६. श्री सरस्वती पुस्तक मंडार, ठे० पं. भुरालाल के. शाह, हाथीखाना,
रतनपोळ, अमदावाद.
६. झा. गुणवंतलाल जेचंद ठार, ठे० चाहागली-गोपीपुरा, सुरत.

श्री आनन्द-चन्द्र किरणामळीना प्रकाशनो.

किरण १ छु.	श्रीअक्षयनिधि तपो महात्म्य	भेट X
" २ जुं.	श्रीजिनचन्द्र-मुघास्यन्दिनी	" X
" ३ "	श्रीवृद्ध-योग-विधि	"
" ४ शु.	श्रीवर्द्धमान तपो महात्म्य	"
" ५ मु.	श्री जिनचन्द्रकान्त-मुघास्यन्दिनी	"

x या विधागीकळा मीप हल छीलछमा नथी